

PURCHASED

PURCHASED

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
235
*****

CATURVARGACINTĀMANI

OF
ŚRĪ HEMĀDRI

Volume III
PARIṢEṢAKHAṆḌA

PART III
KĀLANIRṆAYA

EDITED BY
PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA
and
PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪṢA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadav Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 400-00 for Volume III (Parīśeṣakhanda,

Part 3, Kālanirṇaya)

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016

Acc No S. 510.....

Date 23.3.86.....

S

294.5926

H 487 c
V.3, Pt 3

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1895

Reprinted 1985

62.00.075797

COMPUTERISED

C 1037

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul, Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

तृतीयो भागः

कालनिर्णयः

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौखम्बा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० मा० चौखम्बा, पो० बा० नं० ११३६

जहाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : ₹० २५००-००   संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
₹० ४००-००   तृतीय खण्ड (परिशेष खण्ड,
भाग ३, कालनिर्णय)

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८९५
पुनर्मुद्रणम् १९८५

अन्य प्राप्तिसंस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विज्ञापनम् ।

ग्रन्थोऽयं चतुर्वर्गचिन्तामणिर्नाम सुविख्यातकौर्त्तिना पण्डितकुलतिलकेन
महामहोपाध्यायेन श्रीमता जैमाद्रिणा विरचितः । स किल शशिबाह्वसनपदे
वात्सुगोत्रीयात् कामदेवनामकाद्द्विजोत्तमावुदभूत् । वासुदेवः वासनदेवश्च
ऋषेयाख्य पितामहः प्रपितामह आसीत् । जैमाद्रिस्तु देवगिरिनगरीपतेः
यावदवंशावतंश्च सुप्रथितनामधेयश्च महादेवभुसुक्तः सकलकरवाधिप्रति-
पण्डित आसीत् । स राजा पञ्चप्रहरेषुभिते अक्षरपतिर्वदत्यरे समुदित-
वात् । जैमाद्रिश्च तत्समकालिक इवासीत् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिः त्रतखण्ड-दानखण्ड-तीर्थखण्ड-भोक्तखण्ड-परि-
शेषखण्डात्मकपञ्चादयवसम्पन्नः । तत्र त्रतखण्डं दानखण्डञ्च आशिषाटिक-
भाषाहटीसमाख्यासमहोदयानामनुभवा तत्रभवता पण्डितप्रगल्भानां
७ भरतचन्द्रशिरोमणिमहोदयानां परिशोधनप्रयत्नेन च सुदृढं । तत् उत्त-
महोदयानां परलोकादाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डं कालखण्डञ्च उत्त-
मश्राद्धाख्यसमहोदयानां अनुभवा आदयोः परिशोधनप्रयत्नेन च सुदृढं ।
परिशोधने त्रीणि आदर्शपुस्तकानि सहायभूतानि आसन् । तेषां द्वयं क-ख-
चिद्विहितं वाराणसीस्थानास्तुल्यं अपरञ्च कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरपुस्तका-
लयादिगतं । त्रीण्येव पुस्तकानि अन्तरान्तरा अपरिहृष्टानि पूर्वापरसङ्गति-
रहितानि च अतो बहुषु ख्यानेषु कार्त-भूतपाणि-मन्वादिस्मृतिनिबन्धानां
साहाय्यमवलम्बितं तथापि —

महारण्यच्छेदात् परमपि क्षियच्छिद्रमपरं
अतश्चेत्तुर्दोषो न हि भवति भाव्ये हि विषये ।
वनन्यायादत्र क्वचिदपि भवेद्बुद्धमपरं
वचः सत्यं याचे दिनतिततिपूर्वं हि कृतिन इति ॥

अनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गतप्रायश्चित्तखण्डस्य सुप्रबलं भविष्यति,
सम्भाव्यते इत्यनुप्रबलं महात्मनामुपकाराय कथ्यते इत्यर्थं पक्षवितेन ।

श्रीयज्ञेश्वरशर्माः —

श्रीकामाक्ष्याचार्यशर्माः —

इषोपचम् ।

(अ)

विषयः ।	पङ्.	श्लो.
अभिहितकावः	८६ ।	१ ।
अभिहितोपादान-शरत्तोकारकावनिर्णयः ...	८९ ।	१ ।
अनध्यायनिर्णयः	९५ ।	७ ।
अनवकाशकावः	९६ ।	७ ।
अनप्राशनकावः	९७ ।	१० ।
अपरपक्षकस्यः	९८ ।	१६ ।
अपरपक्षचतुर्होत्रोपादाननिर्णयः	९९ ।	१६ ।
अपरपक्षचतुर्होत्रोपादाननिर्णयः	१०१ ।	५ ।
अभ्यङ्गविहित-निमित्तकावौ	१०६ ।	७ ।
अथनादयः आहुतकावः	१०७ ।	१६ ।
अथौचादिनिमित्तेषु आहुतकावनिर्णयः ...	१०९ ।	१८ ।
अथर्व-वागदस्यार्थास्यार्थकावः	१०९ ।	७ ।
अष्टकाः	११२ ।	९ ।

(आ)

आत्मनकावनिर्णयः	११३ ।	६ ।
आदस्योपादानकावनिर्णयः	११३ ।	५ ।
आत्मनकावनिर्णयः	११४ ।	१० ।

(२)

(उ)

विषयः ।	पङ्क्तिः ।
उत्सर्जनकालः	३०७ । ७ ।
उद्वाहविकल्पः	३८५ । ३ ।
उन्मीलन्याद्यष्टभेदनिरूपणं	२६० । ८ ।
उपनयनकालः	३४५ । १० ।
उपनयनगौणकालः	३६१ । ७ ।
उपवासतिथिनिर्णयः	११५ । ७ ।
उपवासदिननियमः	१८४ । ५ ।
उपाकर्म्मकालनिर्णयः	३८५ । २ ।
उष्योदकस्नानकालनिर्णयः	३१२ । ८ ।

(ए)

एकभक्ततिथिकालनिर्णयः	१०७ । १८ ।
एकादशीनिर्णयः	१४५ । १ ।
एकादशीविषये व्रतवाक्यनिबन्धनिर्णयः	१५२ । १ ।
एकादशीव्रताङ्गपारयनिर्णयः	२८० । ८ ।
एकादशीव्रते भक्तादिकालनिर्णयः	२७८ । १७ ।

(क)

कार्यवेधकालः	३४८ । १ ।
कलियुगधर्माः	६६३ । १५ ।
कलियुगधर्मवर्ज्यानि	६६६ । १ ।
कल्पादयः	६७० । १ ।
कामनाविशेषात् तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषः	८८५ । १५ ।
कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देवतापूजा	८७८ । १ ।
काम्यप्रकीर्णकालाः	५२१ । १२ ।

(१)

विवक्षः ।	पृष्ठः ।	पङ्क्तिः ।
काम्यवारनिरूपणं	५१७ ।	२५ ।
काम्यआज्ञाकालः	५०५ ।	१६ ।
कालविशेषेण नाभावऋत्यानि	६८६ ।	११ ।
कालस्वरूपनिरूपणं	६ ।	९ ।
कुलपकालः	५७७ ।	७ ।
लघ्वपक्षआज्ञाकालः	७६० ।	९ ।
केशान्तकर्मकालः	७७८ ।	६ ।
क्षयाहापरिधाने सांत्वरिकआज्ञाकालनिर्णयः ...	५५८ ।	१२ ।
क्षौरकर्मनिषिद्धकालः	६६० ।	५ ।

(ग)

गजच्छाया	५०७ ।	८ ।
ग्रहयकालनिर्णयः	२११ ।	१ ।

(घ)

चतुर्थाश्रमस्त्रीभारकालनिर्णयः	८०७ ।	१ ।
चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः	५७१ ।	१ ।
चतुर्विधपूजासेवनकालः	६६६ ।	१२ ।
घृडाकर्मकालः	७७२ ।	१ ।
घृडाकर्मनिषिद्धकालः	७७७ ।	६ ।

(ज)

जन्मालम्बीनिर्णयः	१३६ ।	२१ ।
जयन्तीपारवकालनिर्णयः	१३६ ।	११ ।
जयन्तीव्रतनिवृत्त्यनिर्णयः	१३७ ।	१८ ।
जातकर्मकालः	७३६ ।	१ ।

(४)

(त)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
तिथिविशेषेण वक्र्यानि	६८१ ।	११ ।
तिथ्यानिविहित-निबिडकाणौ	७१६ ।	१ ।
तिथतर्पणनिबिडकाणः	७२१ ।	१० ।
वैशाखपौर्णमासिकानिर्णयः	७१७ ।	१ ।
ज्योतिषोपनिर्णयः	७१७ ।	६ ।

(द)

वृत्तधावनकाणनिर्णयः	७१७ ।	१ ।
वृत्तधारापयकाणः	८६० ।	१६ ।
श्रीकाणः	८५५ ।	२ ।
देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः	८६५ ।	४ ।
देवीप्रतिष्ठाकाणः	८५३ ।	८ ।
देवकन्याकाणनिर्णयः	६०२ ।	११ ।
प्रत्यक्षाक्षयसम्यग्पुनस्तितकाणः	५०३ ।	१३ ।
द्वादशीनिर्णयः	२०१ ।	७ ।
द्वादशीनिर्णयः	२८६ ।	१ ।

(न)

नक्षत्राणनिर्णयः	११२ ।	२ ।
नक्षत्रवृत्ततिथिनिर्णयः	६७८ ।	१ ।
नक्षत्रादिनिर्णयः	५१२ ।	८ ।
नक्षत्रोपवासादिकाणनिर्णयः	१२६ ।	६ ।
नदीनां रणःकाणनिर्णयः	७०० ।	१८ ।
नवमासकाणः	५२६ ।	११ ।

(५)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
नामादेवतापवित्रारोपणकालः	८८८ ।	१ ।
नामापुण्याः	६७७ ।	३ ।
नामायुगधर्माः	६५७ ।	१ ।
नामकरणकालः	८३७ ।	१३ ।
नित्यश्राद्धकालनिर्णयः	७३६ ।	३ ।
निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविशेषे देवताविशेषपूजा	८८० ।	१ ।
निमित्तनिरोधेन सदा पुण्यकालः	६७५ ।	११ ।
निषिद्धकालः	५८५ ।	७ ।
निष्क्रमणकालः	७३६ ।	६ ।
नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः	८६२ ।	१ ।

(५)

परिणयनकालनिर्णयः	८०० ।	१३ ।
पर्ववर्ज्यानि	६८७ ।	३ ।
पर्वसन्धिकालनिर्णयः	३११ ।	१ ।
पर्वानुष्ठेयं	६७२ ।	८ ।
पवित्रारोपणकालः	८६७ ।	१६ ।
पारणकालनियमः	२६७ ।	१५ ।
पिण्डदाने निषिद्धकालः	५८७ ।	१ ।
पुण्यचतुर्थी	६१६ ।	१० ।
पुण्यचतुर्दशी	३३८ ।	१ ।
पुण्यद्वितीया	६१८ ।	५ ।
पुण्यत्रयोदशी	६३७ ।	१ ।
पुण्यदशमी	६३१ ।	१७ ।
पुण्यद्वादशी	६३७ ।	१२ ।

(६)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
पुष्पशितोषा	६१७ ।	८ ।
पुष्पनवमी	६१० ।	८ ।
पुष्पपञ्चमी	६२१ ।	१ ।
पुष्पपौर्णमासी	६७३ ।	१ ।
पुष्पप्रतिपत्	६१७ ।	३ ।
पुष्पवह्नी	६२२ ।	७ ।
पुष्पव्रतमी	६२७ ।	३ ।
पुष्पाभाषस्या	६७३ ।	१ ।
पुष्पाष्टमी	६२६ ।	१२ ।
पुष्पैकादशी	६३३ ।	१७ ।
पुष्पादीनामभावे पञ्चादिभिः पूजायवस्था ...	८८७ ।	६ ।
पुंसवनकालः	७३२ ।	१७ ।
पूर्वाह्नविनियोगः	२७७ ।	१५ ।
प्रक्षौद्रकालः	५०५ ।	१८ ।
प्रक्षौद्रपुण्यकालः	६७५ ।	१३ ।
प्रकृतौ वैश्वदेवकालनिर्णयः	६०२ ।	१७ ।
प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः	६१७ ।	१ ।
प्रतिष्ठाकालनिर्णयः	८२८ ।	२० ।
प्रातःकालविनियोगः	५८१ ।	१५ ।
प्रासादाद्यारम्भकालः	८१७ ।	७ ।
प्रेतक्षिप्रासु निषिद्धकालः	५८० ।	६ ।
प्रेतक्षिप्रासु निषिद्धकालविचारः	५८७ ।	८ ।
प्रेतमाह्नकालः	५२८ ।	११ ।

(७)

नक्षत्रार्चकालविधिः	७७८ ।	१ ।
----------------------------	-------	-----

(•)

(भ)

विषयः ।				पृष्ठ ।	पङ्क्तिः ।
भाष्यपदार्थपञ्चः ...	...	...	...	४६२ ।	२ ।
भूतवशादिकावनिर्णयः ...	...	...	...	४९० ।	७ ।

(म)

मन्वाश्रयनिर्णयः ...	...	...	...	५७८ ।	११ ।
मन्वाश्रयकल्पः ...	...	...	...	५७९ ।	१५ ।
मन्वाश्रयविनियोगः ...	...	...	...	५८० ।	१४ ।
मन्वन्तरादयः ...	...	...	...	६६८ ।	१ ।
मन्वाश्रयनिर्णयः ...	...	...	...	२६ ।	२ ।
मन्वाश्रये कार्याकार्यनिर्णयः ...	...	...	...	६६ ।	१ ।
मन्वाश्रयेन पुण्यविशेषाः ...	...	...	...	८८२ ।	१ ।
मन्वाश्रयेन कालः ...	...	...	...	६८१ ।	२ ।
मुख्य पञ्चातिशये कालाः ...	...	...	...	८९८ ।	११ ।
मैथुनकालनिर्णयः...	...	...	...	६२१ ।	१७ ।

(य)

युगभेदेन वर्ज्यानि ...	...	...	...	६६३ ।	६ ।
युगादिनिर्णयः ...	...	...	...	६४८ ।	१ ।
युगान्ताः ...	...	...	...	६५६ ।	१ ।

(र)

रक्षादिभेदेन पुण्यभेदाः ...	...	...	...	८८२ ।	२० ।
रक्षादिभेदेन वर्ज्यानि ...	...	...	...	६८२ ।	१८ ।

(८)

(९)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
यज्ञादिकर्मविशेषेण कालविशेषः	८६६ ।	६ ।
वायुपूपादिप्रतिष्ठाकाशः	६६० ।	१५ ।
वायुः	५१० ।	१५ ।
विद्यारम्भकाशः	७७७ ।	८ ।
विष्णुदीक्षाकाशः	८६० ।	१५ ।
विष्णुनामस्तोत्रेण कालविशेषः	६१६ ।	१ ।
विष्णुपवित्रारोपणकाशः	८८६ ।	११ ।
विष्णुपूजाकाशः	८६० ।	१० ।
पिबुप्रतिष्ठाकाशः	८६१ ।	१ ।
विष्णुशयनादिकालनिर्णयः	८६७ ।	११ ।
हस्तिभाजकालनिर्णयः	७५७ ।	१० ।
वैद्युति-स्तोत्रपातौ	६७७ ।	८ ।
वैवाहिकमन्त्रकाशः	८०० ।	७ ।
वैद्यदेवकालनिर्णयः	५६६ ।	१८ ।
स्तोत्रपातः	६७२ ।	५ ।
व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः	१०५ ।	१ ।

(१०)

शयनविहितविभिन्नकाशः	६६१ ।	१७ ।
शिवप्रतिष्ठाकाशः	६८७ ।	२ ।
शिवरात्रिनिर्णयः	२५८ ।	६ ।
श्रृंगस्य समिच्छीकरणकाशः	५३६ ।	१ ।
शक्रकर्मविभिन्नकाशः	६६० ।	१८ ।

(६)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
कवचहावशीनिर्बंधः	२०६ ।	१ ।
आज्ञाकावनिर्बंधः	३५६ ।	१ ।

(घ)

बोधप्रसादकावः	५३१ ।	१ ।
----------------------	-------	-----

(ङ)

संवत्सरावयव-भासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं	१ ।	१ ।
सङ्क्रान्तिनिर्बंधः	३०० ।	१ ।
सन्ध्याकावनिर्बंधः	६६३ ।	१३ ।
सन्ध्याकाववर्ज्यानि	६६० ।	१ ।
समिच्छीकरयकावः	५३३ ।	१५ ।
सप्तमीवर्ज्यानि	६८९ ।	१० ।
समावर्तनकावः	७८६ ।	१ ।
साधिकाकर्मकस्य वैश्वदेवस्य कावनिर्बंधः ...	६०८ ।	१० ।
साधिकासमिच्छीकरयकावः	५३० ।	१३ ।
सामान्यतः शुभकर्मकावः	८६५ ।	१ ।
सामान्यतः आज्ञातिथिनिर्बंधः	५२३ ।	२० ।
सामान्यतः सर्वतिथिनिर्बंधः	६० ।	१ ।
सांख्यसिद्धकावनिर्बंधः	३३० ।	१ ।
सावाज्ञकस्यः	५०० ।	१ ।
सार्वभौमिकपुण्यादि	८६१ ।	१० ।
सौमन्योन्नयनकावः	७३३ ।	१ ।
साधकावनिर्बंधः	७०३ ।	१ ।
सर्वभरकावनिर्बंधः	७०५ ।	१ ।

पुराखनामामि ।

अ ।

अभिपुराखम् १५५ । १७,

आ ।

आग्नेयपुराखम् १५२ । ७, १५६ । १३, १६० । १६ ।

आदित्यपुराखम् २८७ । २, ३६३ । १०, ३६४ । १५, ३५ । ८ । ११,
५८२ । १२, ६५६ । ७, ६६६ । २ । १६,

क ।

कालिकापुराखम् १८१ । २, २०३ । १३, २०८ । १८, २८७ । १३, ३०१ ।
१२, ३१३ । ३, ५७५ । ३, ८०८ । २,

कूर्मपुराखम् ६ । ३, ३२ । १२, १६३ । ६, १७८ । १०, १८० । १६,
१८२ । १५, १८३ । ३, २१२ । ८, २१८ । ६, २२३ । १०, २३० ।
१६, २३१ । १०, २३६ । ८, २४० । १३, २४८ । १४, २६३ । ६,
२६५ । १५, २६७ । २, २८० । ६, २८१ । १०, २८५ । १०, २८६ ।
१६, २८७ । ७, ३५२ । ८, ५१६ । १५, ५१८ । ६, ५३० । २१,
७३० । ३, ७८३ । ६, ८०६ । १३, ८१० । ३, ६ । १४,

ग ।

गवक्षपुराखम् १५२ । ३, १६० । २, १८१ । ६, २१२ । ११, २५० । १४,
२५३ । ८,

ङ ।

देवीपुराखम् २८५ । २२, १८५ । ३, ३०७ । ३, ३११ । १८, ३१६ । १३,
३२४ । १६, ६१५ । १४, ६१७ । ६, ६१६ । १४, ६३० । १७, ६३१ ।
६, ६३३ । १५, ६३७ । १०, ६३६ । १६, ६७७ । २१, ८५१ । ३,
८५३ । ६,

देवीरहस्यपुराखम् १५० । १६, १८१ । १६,

(१२)

न ।

बन्धिष्ठराखम् २२ । १४,

बान्धराखम् ४८ । २२, २०४ । १०, २०६ । ११, २०८ । २१, २१० । ३,
२१२ । १४, ४१० । २१, ४११ । १३, ४४५ । २१, ४६० । ५, ४७३ ।
११, ४८३ । ३, २०, ५०१ । १२, ५३५ । १८, ६१३ । १, ६४८ ।
८, ६७० । २,

बान्धराखम् २३० । १७,

बान्धराखम् ८१ । १०, ८० । १७, १०४ । ३, ११५ । १४, १४६ ।
३, १४८ । २१, १५३ । २ । ११, १६० । १८, १६२ । १८, १६३ । ५,
१७२ । ११, १८० । १८, २०१ । १८, २०३ । ८, २०६ । ८, २१० ।
१७, २२० । १३, २२१ । १०, २२२ । १८, २२३ । ७, २२८ । १८,
२४८ । १४, २४८ । १८, २५१ । १६, २५४ । १३, २८१ । १, २८२ ।
४, २८२ । ११, २८३ । ११, २८४ । ७, २८५ । १८, २८६ । ८,
२८८ । ४, ५२६ । ६, ५४२ । ६, ५५० । ११,

बान्धराखम् ५०५ । ३, ६०४ । ४, ७५८ । १४, ८५२ । १०,

प ।

पन्धिष्ठराखम् ८० । ८, ८२ । १६, ८३ । ८, १७, ८५ । ८, ८६ । १३, ८८ ।
३, १२, ८८ । ८, ८६ । १६, ८८ । १०, १०० । १, १०८ । ७, ११० ।
२१, १२२ । १३, १२३ । ५, २०, १४० । ११, २०१ । १६, २०३ ।
१६, २०७ । १३, २२३ । १४, २२४ । १६, २२५ । २, २२६ । ८,
२२६ । १०, २२७ । ३, २२८ । १३, २४१ । १०, २८२ । २१, २८६ ।
१२, २८८ । १६, २९५ । ५, ३१२ । २, ३२० । १४, ३८० । २१,
३८० । ६, ४५० । ६, ४५८ । ११, ६१४ । १३, ६१६ । १५, ६१८ ।
८, ६३१ । १३, ६३३ । ३, ६४१ । ६, ६५६ । १३, ६७६ । २,

प्रभाषणम् ५७० । १५, ५६१ । ५, ५७७ । २०, ५७५ । ७, ५८० । १,
६५१ । १७,

ब ।

प्रभाषणम् १७ । ११, ५३ । १६, ११६ । १६, २१६ । ६, २३१ । ३,
२७६ । १६, २६६ । १८, ३८२ । १६, ३८३ । १२, ७१२ । १६,
७१७ । २, ७६२ । १७, ७६७ । ६, ७६६ । ६, १६, ७६१ । १६,
७६२ । ८, २१, ५०७ । ६, ५०५ । ६, ५०६ । ८, ५१० । १०, ५१७ ।
११, ५२१ । १, ५२३ । ६ । १६, ५३० । ५, ६, ५३० । १, ५६६ ।
१७, ६१५ । ६, ६१६ । १, ६१७ । १८, ६२१ । ५,

प्रभाषणम् १८ । ६, ७३ । ६, ७५ । ११, ७६ । ५, १०, ७८ । २२,
७८ । ६, ८० । ११, ८१ । १२, ८२ । ८, ८३ । १६, ८७ । १७, ८८ ।
१८, ७८ । २०, १०१ । ६, १६, १०३ । १२, १०५ । २, १०६ । ६,
११७ । ७, १३३ । ११, १३७ । १, १३७ । २, १५३ । १७, १७३ ।
१७, १८० । २०, २३३ । १८, २३५ । १०, २३८ । १६, २६० । १०,
३०८ । ३, ३०८ । १८, ३८२ । १६, ३८६ । ६, ७०७ । ८, ७२० ।
६, ७२१ । ११, ७५३ । ६, ७६२ । ११, ५१५ । ६, ५२२ । १३,
५२७ । १५, ६७८ । १७, ८०८ । ७,

प्रभाषणम् १९५ । ८, २०३ । ५, ३१२ । १८, ३१५ । १, ६,—

भ ।

प्रभाषणम् ३१३ । ६, ३१७ । २०, ३१६ । ७,

प्रभाषणम् ५३ । १७, ६८ । १, ७७ । ६, ७८ । २२, ८० । ६, ८२ ।
३, ८३ । १६, २०, ८७ । ६, १७, ८६ । ६, ८६ । १०, ११७ । ६,
११५ । २, १२५ । १, १३० । १२, १३१ । ६, १३२ । १, १७६ ।
३, १५० । १३, १५१ । १३, १५५ । १७, १५६ । १०, १७७ । २

(१७)

२१, १७८ । १८, १८१ । १, २०३ । ११, २०६ । १८, २०८ । १,
२१८ । १५, २२१ । २, २२६ । १३, २३० । २२, २३२ । ५, २३४ ।
२१, २३८ । २१, २५१ । १, २६६ । ८, २७८ । १८, २८१ । १३,
२८४ । १, ३३३ । १८, ३८४ । १८, ५१८ । ११, ५४० । १८, ५४८ ।
१८, ५५४ । २२, ५५८ । १३, ५५८ । २१, ५६३ । २, ६०६ । ८,
६०७ । २२, ६१३ । १३, ६१५ । ११, ६१८ । १८, ६२१ । १, १०,
६३० । ७,

भविष्योत्तरपुराणम् १३३ । २१, १८६ । १०, १८, २८८ । १२, ३८८ ।
१, ३०१ । २२, ५५८ । ८, ५६० । २१, ६१८ । १२, ६२७ । १८,

म ।

मत्स्यपुराणम् ३१ । १८, ५५ । ३, १५८ । १०, १८२ । ७, १०, १८३ ।
१३, २६५ । ३, २८३ । १८, २८५ । ५ । २८६ । १, ३१२ । १८,
३१५ । १, ८, ३७८ । ३, ३८६ । १, ३८९ । १, ३९६ । ८, ५०५ ।
२०, ५४८ । १, ५८० । १८, ५८८ । ३, ६०७ । १८, ६२४ । १५,
६३८ । १३, ६३८ । ७, १७, ६४८ । १७, ६६८ । २, ६७१ । १५,
६७७ । १२, ६८५ । ११, ८०७ । ३, ८२५ । १८, ८२६ । २२, ६—
महाभारतम् २८ । ३, ३७१ । १, ५८८ । ११, ५८९ । १६, ६३० । ३,
६३३ । ५, ६५७ । ११, ६६३ । १६, ६८८ । ८,—

मार्कण्डेयपुराणम् १०६ । १२, १६, १८६ । १६, २१५ । १२, २३१ ।
१०, २८४ । ३, ३८७ । ११, ३६० । १३, ३६४ । ६, ३७१ । २२,
३७७ । ८, ३८२ । ८, ५०३ । ३, २०, ५१० । १०, ५१४ । ८,
५२२ । १, ६७७ । ६, ६८८ । १३, ८०७ । २०,—

र ।

रघुपुराणम् १५२ । १०,—

(२५)

ख ।

शिकपुत्राखम् ६० । १२, १०३ । १५, ३८३ । २०, ३६० । १०, ५०२ ।
६, ६१० । १५, ६३८ । १८, ६३२ । १३, ६३६ । १२, ६५० । २१,
६६० । ६, ८०६ । ८,—

घ ।

वज्रिपुत्राखम् १३० । १०, १३१ । १६, १३२ । ७, १६८ । १,
वामनपुत्राखम् ००३ । ३, ६१० । २, ६८० । १५, ६८८ । ६,
वायुपुत्राखम् १२५ । २१, १५१ । १८, १०० । २०, २८० । १०, ३१२ ।
१८, ३१३ । ३, ०५३ । ६, ०५५ । ६, ०६२ । ११, ५१० । १५,
५६१ । २०, ५०० । ७,

विष्णुधर्मोत्तरपुत्राखम् १६६ । १, ५११ । १६,

विष्णुपुत्राखम् १५२ । १३, १६६ । ०, ६, २०० । १०, २६३ । १५, ०५० ।
१५, ०५८ । ५, ५०० । ६, ५०० । ११, ५२१ । १३, ६२० । ६,
६०३ । ८, ६५० । ३, ६५८ । २०, ६८२ । ७, ६६६ । ८, ७०० । १६,

विष्णुधर्मोत्तरपुत्राखम् ६ । १३, ७ । ५, ८ । १५, १० । १, १० । १२,
१० । ६, १०, १८ । १०, २० । १६, ६३ । १८, ६६ । १३, २२,
६८ । १०, ११६ । ५, १२० । ७, १२३ । ६, १२६ । ६, १२८ । २,
१०६ । ६, १३२ । १०, १३८ । २१, १५१ । २१, १०२ । १८, १८५ ।
१२, १६० । १२, १०, २०१ । ०, २८६ । ०, २६० । २२, २६० ।
१०, २६५ । १२, ३०६ । १६, ०१५ । १६, ०५२ । ११, ०५६ । १२,
०५६ । १२, ०६३ । ६, २२, ००२ । ८, ५०१ । ६, ५०० । ७, ५११ ।
५, ५१३ । २०, ५१० । २१, ५०० । २१, ६३२ । १३, ६३३ । १०,
६३० । १८, ६३५ । १६,

विष्णुवज्रखम् १५५ । ११, १६० । १०, २०८ । १३, २१० । १६, २२६ ।
६, २२० । ३, २३५ । ३, २८५ । ६, २८६ । १६, २६० । ८, २६२ ।
११,—

(१६)

श ।

आरदापुराणम् २०३ । ५ । २०३ । १३ । २२३ । २० । २३८ । ३ ।
२८५ । ६,

शिवपुराणम् ६५८ । २,—

शिवरहस्यपुराणम् ६७ । १५, ११७ । १७, ११८ । ३, २०६ । १६ ।
३०६ । १६,

स ।

सौरपुराणम् ७७७ । १८, ५२६ । ३, ५७७ । ११, ६७७ । १२, ७२७ । १६,
सायपुराणम् ६ । ५, ७३ । ११, ७५ । १५, ७६ । १६, ७६ । ३, ८० । ७,

८१ । ६, २२, ८२ । १२, ८३ । १६, ८७ । ७, १६, ८५ । २, ५,
८८ । ६, ६० । २, ६१ । १५, ६७ । २०, १०७ । ८, १०६ । १५,
१०७ । ७, २०, ११२ । ७, ११३ । १७, ११८ । ६, १२० । ७, १३० ।
१, १३३ । १ । १६, १७१ । ११, १७३ । ११, १७७ । १६, १५० ।
८, २२, १५१ । १३, १५३ । ८, १५५ । ११, १६२ । १५, १७६ ।
१३, १८० । २१, १८२ । १६, १८५ । ६, १८१ । ६, १८२ । २२,
१८६ । ८, २१, १८८ । ७, २०३ । २३, २०८ । ६, २१३ । १०,
२१८ । २२, २१६ । ३, २२७ । ६, २२५ । ५, २३१ । १७, २३७ ।
७, २३५ । १७, २३६ । १, ७, २३७ । १५, २३८ । १६, २४० ।
३, २४१ । ७, २५० । १६, २६५ । १३, २६६ । २१, २८० । १७,
२८२ । १६, २८२ । ११, २८५ । १३, २८६ । १६, २८७ । १६,
२८० । १३, २८७ । १६, २८८ । ६, ३०६ । १, ३०६ । १६, ३२७ ।
१७, ३२१ । ३, ३६१ । १७, ३१५ । १३, ३२२ । ५, ३२६ । ७,
३३६ । ३, ३५१ । १, ५०७ । १६, ५२१ । ७, ५७७ । ७, ५६६ ।
१७, ५७१ । १६, ५७७ । ७, ५८६ । १६, ६२२ । ७, ६३८ । १,
६३६ । ७, ६७० । १२, ६७५ । ३, ६७८ । ३, ६८६ । २, ६५६ ।
२, ६७८ । ७,

अधिनामानि ।

अ ।

अक्षिरा ३३ । १६, ८३ । ६, ६६२ । ४, ८०३ । ११, ७४८ । १५, ७६६ । ३ ।
अभिः ३६१ । २, ५३१ । ६, ५३६ । ८, ५८३ । २१, ७१२ । १० ।

आ ।

आचार्यः ७६५ । १०, ८७ । १४, २८६ । ४, ३१७ । १३, ३२२ । १५ ।
आयकान्तः ७६ । ७, ८७ । १४, १७४ । ७, २८६ । ४, ३१७ । १३, ३२२ ।
१५, ४५५ । २१ । ३६१ । ६, ४७३ । ६, ४८० । १५, ४८५ । १५,
५०८ । १४, ६६८ । १०, ७६३ । ४, ७६४ । ६, ७६६ । १३, ७७० ।
४, ७७२ । ७, ७७७ । ३, ७७८ । १२, ७८३ । १४, ८०१ । १,
८०२ । ११ ।

आश्वलायनः १५४ । २०, ३६५ । ६, ६२६ । १६ ।

उ ।

उपकाशायनः ६५० । २ ।

उग्रनाः ५३६ । १६, ५६७ । १३, ५७८ । १७, ५८४ । २ ।

ऊ ।

ऊर्ध्वः १६ । ६, ५१ । १६, १०२ । १२, १२५ । ६, १२५ । ६७,
२२५ । ७, २३४ । ६, २४५ । १८, २८६ । १५, २८६ । १८,
३३३ । १५, ५६४ । २, ५६६ । २, ६०० । ३ ।

क ।

कर्कोषाश्वः ३३० । २० ।

काशः ३५३ । २० ।

कात्यायनः ५१ । ८, १५३ । २१, १६२ । ११, १७२ । ६, १७७ । ७,
 १७५ । ७ । १७, १८२ । २१, १८७ । ७, १८७ । २२, २०० । ८,
 ११, २०३ । १८, २१२ । ८, २१५ । १८, २२० । २१, २२० । २२,
 २५५ । २१, २६६ । २, २८७ । १२, ३३८ । १७, ३५१ । २,
 ३५७ । १८, ३६० । १ । ११, ३७३ । ८, ३७७ । १८, ३८० । १७,
 ५०८ । ६, ५३० । ८, ५३८ । ८, ६८३ । २, ६८२ । १८, ६८२ ।
 १२, ६८८ । २१, ७०० । ५ । २१, ७०१ । १८, ७०७ । २,
 ७११ । १५, ८०६ । २, ८११ । १५, ८१६ । २, ८१७ । २, ८२१ ।
 ६, ७२५ । १८ ।

काश्यपः ३८३ । ७, ५८२ । १७, ७२८ । १८ ।

कात्याजिनिः ७३८ । १०, ७७६ । २०, ७६५ । १७, ७७८ । ८ ।

कौत्सः २५१ । ३ ।

कौत्समिः ७२ । १८, ५० । १७ ।

क्रतुः ५६७ । ६, ७१५ । ८ ।

ग ।

गमस्त्रिः ५० । १८ ।

गर्गः ७०५ । १८, ७०६ । ५, ७१८ । १५, ७८५ । ५, ८१५ । १६ ।

गार्ग्यः २१ । १२, ११६ । १८, ११८ । २, १५५ । ७, २३८ । ७ । २०,
 ३२७ । १२, ३८७ । १२, ५८० । ७, ७१७ । ७, ८१७ । १७ ।

गोमिनाः १०८ । १७, १३३ । १८, १८६ । ७, २३० । ६, २५७ । ५,
 २२० । १२, २७८ । १२, ५२६ । ११, ५७० । ५, ७२६ । ११,
 ७३० । २, ७३७ । २२, ७७० । २१ ।

गौतमः १८२ । २, १८८ । ५, ३६० । ६, ३६८ । २०, ५८१ । २, ६३३ ।
 १, ६८२ । ११, ६८७ । १५, ७५२ । १६, ७५५ । ७, ७५६ । ११,
 ७५७ । ७, ७५८ । ६, ७६२ । २, ७६३ । १, ७६८ । १८, ७७१ ।

(१६)

१, ७७२ । १, ५, ७७३ । १७, ७७५ । १, ७७६ । २०, ७८२ ।
२, ७८७ । ६, ८०२ । २१, ८०५ । १७, ८१५ । ६ ।
अवना १२ । ६, ६७८ । ११ ।

ज ।

जातकायः ७६ । ६, ५१ । १५, ५३ । १, ७६८ । ३, ५०६ । १५, ५३२ ।
८, ५६१ । १३ ।
जावालिः २८ । २०, ६६ । ६, ३८८ । ७, ७१७ । ६, ७७६ । ७, ७५७ ।
१५, ५३६ । ७, ७०५ । १६, ७०६ । ५ ।
जैमिनिः १८२ । १८, १८३ । २१, २०७ । २, २२६ । २, ३८२ । १३, ७१७ ।
६, ५८३ । १२ ।
ज्योतिर्गार्ग्यः १६ । ६ । १७, २० । ५ ।
ज्योतिःपराशरः ७८ । २, ५७ । १७, ५८६ । १७, ५६२ । १, ७१६ । १३ ।
ज्योतिःपितामहः ७७ । २१ ।
ज्योतिर्हस्त्यतिः ७७२ । १६, ७८० । ६ ।

त ।

तकाख्यमख्यः ६२२ । ७ ।

द ।

दक्षः ११२ । १, ३८३ । २, ७७७ । ७, ५२५ । ५, ६६१ । १८, ७५८ ।
११, ७८० । २, ७८२ । १८, ७८५ । १७ ।
देवनाः ७८ । ५, ६५ । २०, ६६ । ६, १०८ । ३, ११७ । २१, १५२ । २०,
१६३ । ११, १६६ । ३, १६८ । २, २१६, ३८७ । ७, ७७५ ।
२२, ७७८ । १६, ८०१ । १६ ।
देवसामी ३२७ । ६ ।

न ।

नारदः १५६ । २०, १८३ । ८, १८५ । ६, २२३ । ५, २३५ । २०,
८०७ । ८, ८०६ । ७ ।

घ।

मराश्रयः ३३ । २१, ३३ । ५, १०८ । १७, ३२७ । ११, ५७१ । ५, ६६२ ।
१६, ६६३ । ६, ७०६ । २०, ७०७ । १७,

माखिनी ५७३ । ११, ५८७ । २ । ११,

मारुतारः ७५६ । १५, ७८७ । १८, ६१० । ११, ७७२ । १२, ७५५ ।
१६, ८१५ । ६,

पितामहाः ६ । १०, १६ । २०, २३ । ७, ३२ । १६, ६१ । ३, १८७ ।
७, २२६ । १२, २३० । १०, ३५५ । ३, ५०७ । २०, ६७६ । १५,
६७७ । १७,

प्रचेताः २२ । १२, ८६ । ११, ६५ । ५, २१२ । १८, २५० । २२, ७७६ ।
१२, ७५० । १०, ७५१ । ७, ७६३ । १६ । १३ । ५६० । १८,
५७८ । २०, ६०२ । ८, ६०८ । ६, ६६२ । २, ६२० । २२,

पैठीनसिः ३६ । १०, ७७ । ३, ५५ । ६ । २०, ६७ । १, ६८ । १७,
१०६ । १०, २३८ । ८, २५० । ८, ७७६ । १०, ७७० । १६, ५०६,
५३० । १८, ५३७ । ७, ५८० । २०, ५६८ । १०, ६०० । ५, ६८७ ।
६, ६८५ । १५, ६६६ । २०, ७०६ । १५, ७२७ । १, ७२५ । ८,
७७५ । १८, ७५२ । २१, ७५६ । ६, ७६० । ५, ७६३ । १०,
७७६ । ६, ८०७ । २२, ६२२ । १८,

प्रजापतिः ३८ । ३, ७७ । २, ७५ । २, ५३८ । १७, ७२२ । १६, ७३७ ।
१, ७५८ । १,

प्रजलाः २८५ । १६, ५०१ । १८, ५८७ । १८, ६६६ । ११, ७०६ । ६ ।
११, ७१० । २१ ।

प्रयोगमौलकः ७७५ । २२.

ब ।

बुधः ७७६ । १८, ६८२ । ७, ७८२ । ७,

बौधायनः १३ । १७, ६७ । २, ६७ । ६, १०० । ७, १०८ । ६, १२८ । ६,
१७६ । २१, १७८ । १०, २१८ । १२, २३६ । ७, ३१६ । १७, ३२१ ।
३, ३७१ । ११, ३६५ । १८, ३०५ । १६, ३२० । १८, ३२३ । ६,
३३० । १७, ३३६, २० । ८३२, २ । १७, ३३६ । ३, ३५६ । ७,
५२६ । १७, ५२८ । २, ५७५ । १५, ५७८ । १८, ५८७ । ७, ६८७ ।
७, ७०६ । १३, ७१६ । ६८, ७२६ । ७, ७३१ । ७, ७७५ । १३,
७७६ । १०, ७५२ । १६, ७६६ । २२, ७ । ३ । ८ । ७७६ । २,
८०५ । ११, ८१६ । १३ ।

बृहगौतमः ६६ । ६, ३८१ । १६, ५२५ । २२, ५३५ । ५, ५७७ । १८,

बृहवशिष्ठः ५० । १३, ५७ । १,

बृहबौधायनः ७७० । १०, ७७७ । ७ । ८, ७७५ । ७, ७७८ । १, ८०२ ।
८, ८०२ । ११, ८०३ । १, ८०७ । १६, ८०५ । २, ८१० । ६,
८१२ । ६,

बृहवशिष्ठः ५८ । १, ६७ । ५, ११५ । ७, ११६ । १३, १२२ । ७, १८३ ।
१३, ११२ । २१, २२७ । ६, ३१७ । १६, ३१५ । ६, ३८६ । १६,
३१२ । ६, ३७६ । २०, ३५७ । ११, ५८६ । २, ६०६ । १६, ६०६ ।
७, ६३२ । ३, ६५६ । १८, ६६७ । ६, ६६७ । २, ६६६ । १६,
७०७ । २२, ७२२ । ६, ७२७ । ३ । ६, ७२६ । १३ । १६, ७२७ ।
५, ७३६ । १३, ७३२ । १७, ७३६ । ३, ७३८ । १८, ७३०, ८०५ ।
५, ८०८ । १०, ८११ । ७, ७७३ । ११, ७७८ । ११, ७७५ । ७ ।
१७, ७७६ । ६, ७७८ । ७, ७७६ । १२, ८०० । २ । ७, ८०७ ।
१६, ७७६ । २०, ७५७ । ११, ५३६ । ७, ५६२ । २०, ८१६ । ५,

बृहमनुः ७७५ । १३, ७८६ । ३, ७८२ । १७, ५७६ । २२, ६७३ । १०,
६६७ । ५, ७१३ । २२,

(२२)

उज्जैनः ३७१। ३। ३८२। १०, ३८८। २२, ३०३। १०, ३१०। १५,
३१३। २२।

उज्जयिनीनगरा ३७। २०, ८१। १८, १८०। १५,

उज्जयिनीनगरा ३००। १८। ३। ३५०। १८, ३५५। ५।

उज्जयिनीनगरा ३५५। १८। १, ५८८। २०, ३५५। ५।

उज्जयिनीनगरा १२०। ३, ३०१। १८।

उज्जयिनीनगरा १०६। १०।

उज्जयिनीनगरा ५८०। १।

उज्जयिनीनगरा ३३३। ८, ३३३। १।

उज्जयिनीनगरा ३८। १३, ३५८। ८, ३६५। ३, ५२०। ८।

उज्जयिनीनगरा १३। १३। २०, २०३। १२, ३२३। १२, ३३३। १०, ३०३।

३, ५३१। १०, ५५८। ३, ५६०। ५, ३५३। १०, ३५८। १०,

३५५। २२, ३९३। ३, ३९३। २, ३९०। ८। ३९३। ३, ३९३। १२।

मन्ना १००। २०, १८०। ८,

म।

मन्ना ३०३। १८, ५२८। १६,

मन्ना ३१०। ११, ३११। २१, ३१२। १२, ३०५। ८, ३०३। ३,

मन्ना ३६। १५, ५६। १, १३२। २०, २१८। १०, २१८। १०, ३०३।

८, ३०३। ३,

मन्ना ३८३। ३,

म।

मन्ना ३३। १२, ३३। १८, १०५। २२, १०६। ३, ३८८। १५, ३८३।

१३, ३०३। १०, ३०३। १०, ३०३। १, ३८२। १०, ३८३। १५,

५०८। १८, ५१२। ८, ५२५। १२, ५२६। १०, ५२८। ११, ५२८।

१५, ५५०। ३, ५६८। १८, ५०५। १०, ५०६। २१, ५८३। ८।

५०६। २, ३०३। १६, ३०८। ३, ३३२। ३, ३५६। १८, ३५०।

(२३)

५, ६५८ । १०, ६६५ । ८, ६६७ । २२, ६६८ । १६, ७०७ । २२,
७२२ । ७, ७२७ । २ । ८, ७२६ । १२ । १६, ७२७ । ५, ७३६ ।
१३, ७३२ । १०, ७३६ । २, ७३८ । १८, ७३८ । २, ७५१ । ८,
७५५ । ८, ७५६ । १, ७५७ । १२, ७६० । ८, ७६१ । ८ । १०,
७६२ । ७, ७६३ । १७, ७६५ । ७, ७६७ । ११, ७६८ । २१, ७६८ ।
१६, ७७० । १२, ७७१ । १५, ७७२ । १८, ७७३ । ११, ७७७ । ११,
७७५ । ७ । १०, ७७६ । ६, ७७८ । ०, ७७८ । १२, ८०२ । १७,
८०७ । ११, ८०५ । ५, ८०८ । १०, ८११ । ७,

मरीचिः ०१७ । १२, ०८३ । १२, ५६५ । १६, ५६१ । ५, ६६० । १८,
८१७ । ३,

माख्यः ५२ । १२, ६८८ । १८,

मार्कण्डेयः ८३ । १०, २८३ । १०, ३८१ । ८ । २२, ५७५ । २०, ६०८ ।
०, ६ । ८, १२ । ६७५ । ८, ६८१ । १२, ६८० । १०, ७०० । १८,
७०८ । १०, ७१६ । ८, ७७७ । १७,

य ।

यमः ५२ । १५, ५८ । १५, २८० । ५, २८६ । ०, ३८३ । १७, ३३८ ।
१०, ५१२ । १३, ६२० । १५, ६८५ । ८, ६८८ । ५, ७०५ । १५ ।
७०८ । १८, ७१० । ६, ७१२ । २०, ७१३ । ११, ७२१ । ३, ७२८ ।
१, ७३२ । १८, ७३८ । ६, ७३८ । २०, ७४० । ०, ७४२ । १८,
७५७ । १०, ७६६ । ३, ७६८ । १८, ७७० । १८,

यज्ञपात्रः ३१८ । ११,

यमदक्षिः ५७८ । ६,

याज्ञवल्क्यः १३८ । १८, २०८, २८३ । २२, ३६५ । २, ३०५ । ८, ३६१ ।
१६, ३७१ । १०, ३७७ । १५, ३८३ । २१, ३८२ । ५, ५१२ । १६,
६७२ । ६, ६७३ । १२, ६६५ । १२, ७०१ । १७, ७१८ । २०, ७२१ ।

१८, ७३२ । १५, ७३४ । १६, ७३८ । ३, ७३९ । १३, ७४० । ११,
७४१ । १३, ७४२ । ८, ७४६ । २२, ७८५ । ५, ८०० । १३,
योगियाज्ञवल्क्यः ७१९ । ३ ।

ल ।

लिखितः १७६ । १०, ३८० । ६, ४७१ । ५, ५८२ । ८, ६९१ । २१,
७२३ । ११, ७३९ । १२, ७४२ । २२, ७४५ । १६, ७५२ । ६,
७७९ । ९, ८०९ । ३,
लघुहारीतः २२ । ३, ६१ । १, ५३५ । १५, ५३७ । १६, ५३३ । ३,
लौगाधिः १०७ । १३, ३१७ । ७, ३१७ । १८, ३३३ । १२, ३५६ । १,
३२२ । २, ३४१ । २१, ५३६ । ११, ६०९ । ७, ७३४ । २, ७४० ।
१६, ७४२ । ६, ७४३ । ६, ७४५ । ११, ८२३ । १६,

म ।

मराहः ७९० । १२,
मश्लुः ५० । ११, ९८ । ३, ३९६ । ७ । २२, ३१२ । २, ३१८ । ८,
३२० । २१, ३२१ । १९, ३२२ । ८, ३२८ । १, ३४० । १३, ३४४ ।
५, ३५४ । २२, ३५८ । १५, ५४२ । ६, ३४९ । १०, ५५३ । २,
६०३ । ८, ६७६ । ३, ६९८ । २, ७०५ । ६, ७०६ । १५, ७०७ ।
५, ७२४ । ६, ७३१ । १३, ७५७ । २, ७६२ । ११, ७६६ । १८,
७७० । २०, ७७१ । १३, २०, ७८४ । ९, ७८६ । १३, ७९० । ३,
७९३ । ११, ८०३ । ३, ८०५ । १३,
माह्यः ७८८ । १८, ८०० । २ । ६, ८१२ । ९,
मार्वायिः २५० । ११,
विष्णुः ५१ । २, १६२ । २१, १७६ । ६, २२२ । २०, २५४ । ८, ३७९ ।
१३, ३८० । ९, ३८३ । ६, ३८६ । १८, ३३३ । १५, ३५२ । ५,
३५५ । ९, ३७० । १३, ३७२ । १५, ५०९ । १, ५१३ । ५, ५१७ ।

୧୬, ୫୨୧ । ୮, ୫୩୯ । ୯ । ୧୫, ୫୬୫ । ୧୬, ୬୦୮ । ୧୯ । ୬୨୫ ।
 ୨୦, ୬୨୬ । ୧୫, ୬୩୫ । ୧୬, ୬୫୬ । ୮, ୬୬୯ । ୨୧, ୬୮୩ । ୧୫,
 ୬୯୫ । ୬ । ୧୫, ୬୯୬ । ୨୨, ୬୯୭ । ୧, ୬୯୮ । ୭, ୬୯୯ । ୨,
 ୬୯୭ । ୨୦, ୭୧୨ । ୫, ୭୨୫ । ୧୬, ୭୨୬ । ୧ । ୨୨, ୭୨୭ । ୧୫,
 ୭୨୮ । ୧୫, ୭୨୯ । ୧୬, ୭୩୧ । ୧, ୭୩୩ । ୧୦, ୭୩୫ । ୧୫,
 ୭୩୬ । ୧୬, ୭୩୭ । ୫ । ୬, ୭୩୭ । ୨୦, ୭୩୯ । ୨୨, ୭୪୦ । ୧୧,
 ୭୪୨ । ୫, ୭୪୫ । ୨, ୭୪୦ । ୮, ୮୦୧ । ୨, ୮୦୫ । ୫,

ବିଶ୍ଵାମିତ୍ର: ୬୯୮ । ୧୭, ୭୦୮ । ୨୦, ୭୫୬ । ୯,

ବୈଶାମ୍ନୟାଦ: ୭୦୦ । ୨, ୭୦୫ । ୭ ।

ବୈଶାମ୍ନୟାଦ: ୫୯୩ । ୨, ୭୩୫ । ୬, ୭୩୬ । ୨୧, ୭୪୨ । ୧୦ ।

ଆତ୍ମା: ୯୦ । ୨୦ ।

ଆତ୍ମାପଦ୍ମ: ୫୮୫ । ୮, ୫୮୭ । ୯ ।

ଆତ୍ମା: ୫୬ । ୫, ୬୬ । ୬, ୬୭ । ୬, ୧୭୭ । ୧୮, ୧୯୫ । ୧୭, ୨୨୬ । ୧୯,
 ୨୩୨ । ୧୬, ୨୫୬ । ୧, ୨୫୮ । ୨୨, ୨୮୫ । ୧୯, ୩୨୭ । ୯, ୩୮୫ ।
 ୭ । ୧୬, ୫୦୧ । ୨, ୫୫୦ । ୧୭, ୫୫୭ । ୨୧, ୫୫୦ । ୧୧, ୫୫୨ ।
 ୧୭ । ୨୨, ୫୫୫ । ୧, ୫୫୭ । ୫, ୫୫୯ । ୭, ୫୫୮ । ୫, ୫୬୫ । ୬,
 ୫୮୫ । ୫, ୬୬୫ । ୧୨, ୬୬୫ । ୧୫, ୬୬୫ । ୧୫, ୬୮୦ । ୧୫, ୬୯୦ ।
 ୬, ୬୯୨ । ୬, ୬୯୩ । ୫ । ୭ । ୧୬, ୬୯୧ । ୬, ୬୯୫ । ୫, ୭୦୫ ।
 ୨୨, ୭୦୭ । ୮, ୭୧୩ । ୮, ୭୧୫ । ୯ । ୧୬ । ୭୨୨ । ୧୮, ୭୫୩ ।
 ୧୫, ୭୫୫ । ୯, ୭୫୬ । ୧୨, ୭୮୦ । ୭, ୭୮୧ । ୨୦, ୭ । ୧୬,
 ୭୯୫ । ୧୬, ୮୧୦ । ୮,

ଶ୍ରୀ ।

ଆତ୍ମା: ୬୭ । ୨୦, ୧୭୬ । ୧୦, ୨୮୦ । ୬, ୫୭୧ । ୫, ୫୦୧ । ୧, ୫୦୭ । ୫,
 ୫୫୦ । ୧୫, ୫୮୮ । ୮, ୬୫୦ । ୧୭, ୬୯୯ । ୧୬, ୬୯୮ । ୧୬, ୬୯୧ ।
 ୨୧, ୭୦୩ । ୮, ୭୨୨ । ୧୦, ୭୨୩ । ୧୧, ୭୩୫ । ୧୬, ୭୩୫ । ୬,
 ୭୩୬ । ୨, ୭୩୮ । ୧୦, ୭୩୯ । ୧୨, ୭୫୦ । ୨, ୭୫୨ । ୨୨, ୭୫୩ ।

(२६)

२, ७४५ । १६, ७४६ । ३, ७५२ । १०, ७५३ । १५, ७५६ ।
 ८, ७६२ । १७, ७७२ । १५, ७७६ । ६, ८०६ । ३, ८१६ । ११,
 अक्षयरा ८७६ । ६, ६१० । १३ ।
 आद्यायनिः ८८ । १६, ८६८ । ३, ८६८ । ११, ८६८ । २, ५३६ । ८,
 आतातयः ३६ । २, ३८० । ६, ३८६ । १२, ३८७ । १, ३६० । ६, ८११ ।
 ४, ८१७ । १५, ८२० । ११, ८३६ । ७, ५०७ । १६, ५६२ । १३,
 ५७१ । १०, ५७५ । १३, ५७५ । १४, ५८६ । २, ६५३ । १, ६४५ ।
 २२, ६६३ । ८, ६७६ । ७, ६६४ । २१, ७५६ । १५, ८११ । ७,
 ८१२ । १ ।

आनङ्गायनः ६१० । ३ ।

शिवदत्तः ५६४ । १२ ।

श्रीधरा २० । ११ ।

श्रीकगौतमः ७५६ । १८ ।

श्रीनकाः २५५ । ४, ४५२ । १, ७३२ । ६, ७६० । ७, ७६६ । ५,

स ।

सत्यव्रतः ३६ । ७, ४४ । १०, ५७ । १५, २८५ । १६, ५८३ । १८,
 सनतकुमारः १४६ । १६, १६० । ४, १७८ । १६, १८१ । ३१, १८४ ।
 १६, १३८ । १ ।

सम्पत्तः १०५ । १८ । १८६ । १७ । ६४० । २ । ६६३ । १० । ६६४ । १८ ।

सुमन्तुः ३६ । २१, १२६ । २१, १६४ । ७, २२३ । १८, २३८ । १, ४६७ ।
 १६, ५४० । १५, ५५५ । ७, ५७८ । १३, ७१८ । १०, ८१२ । ४,
 ८१३ । २ । १६ ।

सुश्रुतः ७३० । १३ ।

सोमः ७३३ । १२, ७३४ । ८, ७३७ । १८, ७४२ । २ । ७४३ । ११,

सोमदत्तः ७६ । १६, ५६३ । १४ ।

सोमविष्णुः ७३६ । ८ । ७४६ । ६ ।

ह ।

हारीतः ४२ । २१, ५४ । १३, १८४ । १०, २२६ । ४, २३४ । १५, ३८० ।
५, ४४२ । १६, ४४५ । १८, ४४६ । १५, ४४७ । २, ४४८ । २,
४५१ । १०, ५२४ । १२, ५२५ । १०, ५२८ । ५, ५३८ । २१, ५४८ ।
१२, ५४९ । १५, ५४५ । १४, ५४९ । ६, ५८२ । १०, ५८३ । ४,
६८४ । २०, ६८२ । १३, ७२६ । ६, ७३५ । १२, ७३६ । १६,
७५३ । २१, ७५५ । १०, ७६४ । २, ७६६ । १५,

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

आ ।

आश्वलायनश्रौतपरिशिष्टं ७३३ । १४, ७४३ । ४ । १०,

आ ।

आश्वलायनसूतिः ६८३ । १२,

आटकश्रौतम् २८ । २, ३० । ८, ४७ । ६, ३१४ । १३,

ख ।

आदिरश्रौतं ४०६ । १२,

ग ।

श्रौतपरिशिष्टं २८ । १४, ३७ । ३, ४६ । ५, ७३८ । २१,

श्रौतपरिशिष्टकारिका ३२४ । १, ३६६ । १७,

घ ।

अनुविंशतिमत् ५७३ । ११, ७०४ । १४,

अथर्वश्रौतपरिशिष्टं ३७० । १४,

ङ ।

अथर्वश्रौतपरिशिष्ट ३०८ । १४, ८११ । १५,

त ।

अथर्वश्रौतपरिशिष्ट १४ । १४, १५ । १७,

द ।

देवश्रौतः १५५ । ८, ३५५ । २१,

(२६)

प ।

परिशिष्टकारिका ४०२ । ७,

परिशिष्टं ६०६ । १६,

पञ्चरात्रं २६२ । ८,

ब ।

बृहस्पतिस्मृतिः २६८ । १७,

बौधायनसूत्रः ४५६ । ७,

वाजसनेयः ४६० । २,

विष्णुस्मृतिः १५३ । १५,

वैजयापय्यस्मृ ७३३ । १६, ७४३ । ८,

भ ।

भट्टस्मृतिः ४७ । १८,

म ।

मनुस्मृतिः ४७० । ६,

मेत्राचनोपपरिशिष्टं ८१६ । १६ ।

य ।

यमस्मृतिः ४६६ । १३, ४७० । ६,

स ।

जौगार्त्तिस्मृतिः ४४७ । १८,

श ।

शङ्खस्मृतिः ४५६ । ६,

शाङ्खायनश्रुतिं ७३४ । १०, ७४२ । १७,

शातातपस्मृतिः ५५ । ७, ५०२ । ६ ।

शौनकस्मृतिः ४५२ । ३,

(३०)

ब ।

बटुर्बिज्ञप्तं १३५ । ३, ३८२ । ५, ३८८ । २०, ३८० । १३, ३८१ । १३,
३८२ । २२, ३८० । ८, ५५३ । ५ । ११, ३८२ । १२, ३८० । ११,
३०५ । १२, ३०६ । २२, ३१२ । १३, ३१५ । ५ । १३, ३१६ ।
३, ३१८ । १३,

स ।

स्यति १८३ । १८, ३८८ । ३, ३३२ । २१, ३५६ । ६, ८१५ । १,
स्यत्कारं १८ । ११, ३१ । ५, १२३ । ११, १८६ । ७, २१८ । ५,
२२३ । १०, २२६ । १८, ३२० । १८, ३११ । ५, ३३० । ५,
३८१ । १३, ३८२ । ८, १६ । २८२ । १६, ३८१ । ११, ३३२ । १,
स्यतिमहाब्रह्मं ३८८ । १३ ।
स्यतिमहाब्रह्मः ३८६ । ३ ।

संग्रहकारनामानि ।

कव्यसूत्रकारः ४४१ । १ ।

कारयम् ८५६ । १३, ८५८ । १३, ८५९ । ९ ।

काशोत्तरम् ८५७ । १६ ।

क्रतुपञ्चरात्रम् ८६० । १७ ।

क्रियाकाण्डशेखरम् ८५६ । १७, ८५८ । १३ ।

ऋत्नाद्यसंग्रहकारः ३७४ । ११, १८१ । १२, २३४ । १८, २३६ । १६,
२२७ । ८, ३११ । ५ ।

चतुःशक्तिप्रतिष्ठा ८५७ । २ ।

तत्त्वसागरसंहिता ८५१ । ८, ८५७ । २१, ८६१ । ८ ।

त्रिकाण्डमन्त्रः १६१ । ७, ३४९ । ३ ।

धर्मभाष्यम् ७४७ । २२,

परिशिष्टं ४०० । २१, ४०३ । १३, ४०६ । ९ ।

नक्षत्रसिद्धान्तः ९ । १५, १७ । १६, २२ । १२, २९ । १२, ३० । ६, ३९ ।
११, ४८ । १,

माध्याह्न्यसंग्रहकारः ३२३ । ५, ३७३ । १८ ।

महापञ्चरात्रम् ८५१ । १२, ८५२ । ७, ८६१ । ३ ।

रत्नकोशः ७४७ । १७, ७६० । १९ ।

रत्नावलिः ८४८ । १६, ८४९ । ७, ८५७ । ६, ८५८ । १८ ।

सप्तशतसुखः ८३३ । १९, ८४० । १, ८४४ । १७ ।

शशिकसंहिता २४६ । १३,

शशिकसिद्धान्तः २७ । ११ ।

शशिकण्ड ३०८ । १ ।

(३२)

विश्वरूपम् ३०३ । २२, ८३८ । २, ८३८ । ३, ८५० । ८, ८५२ । १८ ।

विश्वरूपः ११२ । १३ ।

विश्वरूपसंहिता ८५१ । २ । ३, ८५१ । १६, ८५२ । १० ।

प्रत्यक्षः ०१० । १८ ।

प्राक्कायम् ६०३ । १० ।

वपुष्मन्तरसंहिता १२८ । १८ ।

संक्षेपगीता १२ । २, २८३ । ३ ।

संक्षेपकाव्यः १२ । १० ।

संयमः ८०३ । ६ । ८५८ । ५ ।

संयमकारः ३८६ । १३ ।

समुच्चयनसं ३८८ । १०, ३८९ । ८ ।

सामरसंहिता ८५२ । ३ ।

कारावलिः ३८८ । १०, ३८९ । ८ ।

सुप्रमेयः ८५० । १० ।

वीरधर्मः ११३ । २, १५० । १६, १७८ । २, २७८ । २ ।

ज्योतिःशास्त्रनामानि ।

- नातकं ८२० । २२, ८२८ । १०,
 ज्योतिःपितामहः ४० । २१,
 ज्योतिःपराशरः ४८ । २, ५४ । १०,
 ज्योतिःशास्त्रनामानि २२ । २०,
 ज्योतिःशास्त्रम् ३२ । १८, ४३ । १५, ४४ । १८, ४०८ । १२, ४२० । १३,
 ६३६ । ११, ६३७ । १८, ६४० । १६, ६४२ । ३, ६४३ । ७, ६८० ।
 ८, ६२३ । १४, ६२८ । ३, ७३५ । ४, ७३७ । ६, ७३८ । ३, ७४१ ।
 २, ७४४ । १, ७४७ । ८, ७४८ । ४, ७७८ । ७,
 ज्योतिःशास्त्रान्तरम् ३० । ११,
 ज्योतिःसिद्धान्ताः २८ । १०, २०६ । ६,
 जघुनातकम् ८२८ । ६,
 वाहस्पत्यज्योतिष्योगः ३० । १८,
 वेदाङ्गज्योतिः ६०४ । १,
 तैत्तिरीयश्रुतिः १० । १४,
 निगमः ६७ । ८, ८१ । १६, ८२ । २०, ८५ । १२, ११८ । १६, २२४ ।
 १८, २१० । ५, २८५ । १२, ४०१ । ७, ७३६ । १०,
 शतपथश्रुतिः ३११ । १०, ४४३ । १५, ४४५ । ५,
 श्रुतिः २६४ । १,
 वैजयन्तम् १५१ । ८, २८० । ७,
 भागवतविवरणम् २०८ । ८,
 शिवरहस्यम् ३८८ । १२, ४१५ । १८, ५२६ । ३, ५४४ । २१, ६२६ ।
 १६, ६७८ । १०, ७२४ । १६,
-

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषस्थे काष्ठनिर्घे

संवत्सरायन-भासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगिरूपम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्याणानि ददातु वो गणपतिर्यस्मिन्नस्तुष्टे यति
चोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितुं ब्रह्मापि जिज्ञासते ।
जाते तत्करणप्रणामसुखमे सौभाग्यभाग्योदये
रक्षसाङ्गमनकुशा निविशते देवेन्द्रस्यौरपि ॥ १ ॥
ब्रह्मपुण्ड्रहिरण्यगर्भरसनासिंहासनाद्यासिनी
सेयं वागधिदेवता वितरतु श्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिदलेतिः
ब्रह्मब्रह्मसुधानुधिर्बुधमनस्युच्छृङ्खलं खेसति ॥ २ ॥
नमस्तस्मै विश्वोदय-विजय-रक्षाप्रकृतये
त्रिवाय क्षेत्रौघच्छिदुरपदपद्मप्रणतये ।
श्रमन्दस्वच्छन्दप्रथितप्रयुलीलातनुभूते
त्रिवेदीवाचामथपथनिजतत्त्वस्थितिष्ठते ॥ ३ ॥

रागः कृष्ण गवस्तन मुतिरिचं चेतस्वमाकारिणी
 मुग्धे वेत्य यथा मयाशु भरते वैदग्ध्यमाविष्कृतम् ।
 जानीते दयितैव सा शुभरते यद्यदिधत्ते भवा-
 गितुको मधुभिन्नित्तरमुखः शिष्यन् प्रियां पातु वः ॥ ४ ॥
 ते देवस्य गभस्तयो दिनपतेरापन्नखेदच्छिदो-
 निष्कृन्तान्तु कृतान्तपत्तनपथप्रस्थानदौस्थानि वः ।
 यैः सौवर्णमिवाखिलं कर्णया निर्मातुमभ्युद्यतैः
 कौर्णखर्णपरागरागघटितं दिक्चक्रमासृज्यते ॥ ५ ॥
 राजा राजीवचक्षुर्विजयति जगति स्कीतशीतांशुवंश-
 प्रादुर्भूतः चित्तौघः चित्तिपतितिलकः संघणः सिद्धशक्तिः ।
 तत्पुत्रो जैषपासः ममभवद्वनीमण्डलाखण्डलश्री-
 रस्मादिस्त्रापकानां समजनि यशसां भाजनं कृष्णभूषः ॥ ६ ॥
 अस्ति प्रह्वसमाभ्यङ्गतमुकुटतटप्रांशुरजांशुदण्ड-
 श्रेणीवेषीविराजत्यपद्युगलगलङ्गवर्निर्वैरवीरः ।
 तादृङ्निःसीमसीमाहुतचरितशतारम्भदम्भाहशशा-
 भित्तिन्यस्तप्रशस्तिदनुजतनुजः श्रीमहादेवभूषः ॥ ७ ॥
 आ कैलासादिलासालसगणतश्चोगीतगौरीशकौर्मेः
 आ च प्रेङ्गोलपाथोनिधिजललहरीखेदवेलासुवेलात् ।
 आ पूर्वस्मात्परस्मादपि धरणिभूतः कल्पमाना यदीयाम्
 आशां राशां अधीशाः करसुकुलमिलन्यौलस्यः पासयन्ति ॥ ८ ॥
 संपानेवधमर्णतामुपगता वीराः परह्योदयः
 सेवा-प्रौढुपपादनेन विविधानाधीश्विरस्य सणात् ।

१ अ० ।] संवत्सरायत्न-मासविंशत्यां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ३

अस्मादाददेते निरत्ययसुखं तच्चैतदीयं यन्मो-
दिक्पास्तानिव साक्षितां गमयितुं दिक्पण्डलीमञ्जति ॥८॥
हेलासादितल्लभमार्गणगणं अलैतदीयं गुणं
येषां श्रेष्ठिरनुस्मरणहरदस्तुष्टावदानाहुतम् ।
तेषामेव महाहवेषु मिलतां प्रार्थयिनामर्थिना-
मप्यासाद्य भुजं प्रजन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥९०॥
अस्योद्यैर्भौमभूमौरुहगहनगुहागर्तगर्जद्वगेन्द्र-
चासव्यासप्रसङ्गोचलनकुलकुलव्याकुलव्यासमास्त्राम् ।
वारं वारं स्मृतैतद्भुजभुजगद्युगैः स्मृताभौतज्वरौघां
मूर्च्छांमृच्छन्ति हन्त चित्तिधरधरणीं लङ्घयन्तोदिवज्रः ॥९१॥

अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान् ।
विश्लोक्य शङ्के किममुष्य सर्वं
गौर्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥९२॥
तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजोदारतया यच्च सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥९३॥

तस्मादकुस्मितचरित्रपवित्रकौर्त्त-
वैश्वे हिमांशुविशदद्युतिराविरासीत् ।
लौलावतारमकरोद्दिह वासुदेव
सस्माद्भिजातिरुदजृम्भत कामदेवः ॥९४॥
हेमाद्रिरित्यखिलभूतलगीतकौर्त्त-
लस्याद्य स्रनुरजनिष्ट वरिष्ठमूर्त्तिः ।

नात्मा समोऽपि विजितस्वरितेन येन
 स्नाद्यासुपैति नहि काश्चन काश्चनाद्रिः ॥१५॥
 तस्य श्रीकरणेशस्य कापि स्नेहमवातुरी ।
 यशःप्रशस्तिभिस्त्रयं येन दिग्मन्त्रयो भूताः ॥१६॥
 लिपिं विधात्वा लिखितां जनस्य
 भास्त्रे विभूत्या पश्चिद्व्य दुष्टाम् ।
 कल्याणिनीमेध लिखत्यर्धेनाम्
 चित्रं प्रमाणीकुरुते विधिम् ॥१७॥
 यस्मिन् यस्मिन् यस्मिन् तदेतदीयं
 धत्ते मगोविन्दयमस्मदीयम् ।
 प्राग्जन्मविद्यास्मरणात्मोऽयम्
 क्षणेन यद्विस्तृतिमेति दत्त्वा ॥१८॥

मन्ये तत्कृतदानवारिष्ठादुरीपूर्णयमानोऽमुधिः
 कस्यान्तोऽपि न शेषदोषविवर्मां धत्ते कदाचिद्द्वयम् ।
 किञ्चैवं जलधिस्थितिप्रतिभुवं निश्चित्य दैत्यारिणा
 निश्चिन्तेन भुजङ्गपुङ्गवतनूतकणेषु संसृज्यते ॥ १९ ॥
 चित्रं तत्कृतदानवदृष्टिपथसत्त्वस्य किं ब्रूमहे
 यस्मिन् यस्मिन् यस्मिन् तदेतदीयं धत्ते दण्डश्रेष्ठिताम्
 यद्भूमौ पतितं यस्मिन् अन्तापङ्कानि यत्पार्थिनाम्
 न्यस्तं हस्तक्षेत्रे भास्त्रफलके पापां लिपिं क्षुण्पति ॥२०॥
 तत्तर्पितोदेवगणः स नून-
 मरोचकी चन्द्रमसः सुधायाः ।

१ अ०।] संवत्सरायत्न-भासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ५

अथन्तु चन्द्रस्य तदीयक्रीर्नि-

स्यर्द्धासम्बद्धानि फलन्यधानि ॥११॥

शूराणामवधिर्निधिश्च यशसमेकाग्रयः सम्यदाम्

दातृणां प्रथमः कलाकुलग्रहं वैदग्ध्यभाजां गुरः।

धौरेयश्च विपश्चितां सुकृतिनामदैतवादास्यदम्

मैवाशीलश्च वर्तते न भविता हेमाद्रिस्त्ररेः परः ॥ १२ ॥

विभर्त्ति नूनं द्विजवेवमेव

स एव हेमाद्रिरिति प्रतीतः।

उदारसन्मानवतो यदस्य

कल्पद्रुमं दक्षिणवाङ्मार्गः ॥१३॥

अथासुना धर्मकथादरिद्रम्

चैलोक्यमासोक्य कलेर्बलेन ।

तस्योपकारे दधतातुषिनाम्

प्तिनामणिः प्रादुरकारि चारु ॥१४॥

तच्च च ।

खण्डेष्टतुभिर्भ्रत-दान-तीर्थ-

मोक्षाभिषेर्वर्गचतुष्कमुक्ता ।

विरच्यते तत्परिशिष्टवस्तु-

व्यावर्ण्यार्थं परिशेषखण्डम् ॥ १५॥

तत्रादौ देवताकाण्डं ततः कास्यविनिर्णयः ।

विपाकः कर्मणां पञ्चाक्षरूपानां समुच्चयः ।

महाप्रकरणानीह चत्वार्येतान्यनुक्रमान् ॥ १६॥

तचोक्तव्रत-दानादिकर्मजातोपयोगिनम् ।

कुरुते करणार्थको हेमाद्रिः कालनिर्णयम् ॥१७॥

तच्च कालस्वरूपं कूर्मपुराणे दर्शितम् ।

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वगत्यात्मन्येश्वरः ॥

ब्रह्माणो बह्वोरुद्रा ह्यन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवानौशः कालः कविरिति स्वतः ॥

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव म्रियन्ते पुनः ।

ब्रह्म-नारायणेशानां अथार्णां प्राकृतोत्पत्तयः ॥

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि ब्रह्मरः ।

तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अनादिनिधनः कालोरुद्रः सङ्कर्षणः स्वतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वरः ।

निमेषादपि सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽस्मिन् ॥

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य कालस्य परमेष्ठिनः ।

दुर्बिम्बाया महाभाग योगिनामपि सूक्ष्मता ॥

पद्मपद्मवत्सलस्य सूक्ष्मा वै भिद्यते यदा ।

समकालस्य तद्विजयमवधो मन्यते जनः ।

कालकर्मण्ये तद्विजयं सा तस्य दिव्य सूक्ष्मता ॥

१७०.] संवत्सरायत्न-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ७

एवंविधस्यानादिनिधनस्यापि सूक्ष्मस्य यद्यप्यपरिच्छिन्नता तथा-
प्याद्यन्तवर्तीभिः सूर्यादियहक्रियाभिः परिच्छिन्नतोपपद्यते तासां
क्रियाणां सन्तानस्य बीजाकुरसन्तानवदनाद्यन्तत्वाद्नादिनिधन-
स्यापि काक्षस्य परिच्छेदः सम्भवति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

तस्य सुक्ष्मातिसूक्ष्मस्य तथापि महतो दिजाः ।

मानसङ्ख्या बुधैर्ज्ञेया यद्यगत्यानुसारतः ॥

तथास्मदादिप्रत्यक्षनिमेषादिक्रियाद्वारेण परिच्छेदः काक्षस्य
तच्चैवाभिहितः ।

लघ्वक्षरसमा माषा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालोनोपलभ्योऽष्टगुणतमः ॥

नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

दौ निमेषौ षुटिर्ज्ञेया प्राणोद्गच्छुटिः स्मृतः ॥

त्रिणाडिकान्तु षट्प्राणास्तत्पक्षा नाडिकाः स्मृताः ।

अहोरात्रान्तु तत्पक्षा नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥

चिंशस्युहर्त्तान्तु तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ।

तेऽत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम नित्यं दिवाचराः ॥

उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

तथा तथा भवेद्वह्निर्दिवसस्य महाभुजः ॥

दिवसश्च यथा गम दह्निं समधिगच्छति ।

तदाश्रितमुहर्त्तानां तथा दह्निः प्रकीर्तिता ॥

दिनदह्निर्यथा राम दोषाहानिक्रिया तथा ।

तदाश्रितसुहृत्तां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥
 दक्षिणाञ्च यदा काष्ठा क्रमादाक्रमते रविः ।
 दिवसस्य तथा हानिर्ज्ञातया तावदेव तु ॥
 शीथले तस्य शनौ तु तदुहृत्तास्तथैव च
 राश्याश्रितास्य वर्द्धन्ते रात्रिदृष्टिस्तथा तथा
 यदा मेघं सङ्घाशुशुक्ताश्चैव प्रपद्यते ।
 समराचिन्दिवं कालो विषुवच्छब्दवाचकः ॥

एवञ्च निमेषादिक्रियाकालद्वारेणावच्छिन्ना या सूर्यक्रिया
 तादृशौ दे क्रिये यस्याः क्रियायाः अवयवौ तन्निश्चया अवच्छिन्नः
 कालस्तुटिरिति व्यवहारस्य विषयो भवति । एवमन्येऽपि प्राण-
 विनाडिकादयो व्यवहारा ज्ञेयाः, एवं चन्द्राद्यवयवद्वारेणाहोरात्रं
 निष्पद्यते । तच्च चिन्तितं दर्शितं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनं श्राद्धहोरात्रमुदयादोदयाद्भवे ।
 रवेस्त्रिंशस्तु राश्यांस्त्रिंशद्विधसंभोगमैन्दवम् ॥
 विष्णुधर्मेस्तरे त्वहोरात्रञ्च चतुर्धा दर्शितम् ।
 तिथिर्नैकेन दिवसस्यान्तमाने प्रकौर्त्तितः ।
 अहोरात्रेणैकेन सावनोदिवसः स्मृतः ।
 आदित्यभागभोगेन मौरोदिवस उच्यते ।
 चन्द्रगणपभोगेन नाक्षत्रोदिवसः स्मृतः ॥
 तिथिभागयोर्लक्षणं तत्रैव दर्शितम् ।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।
 तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

१ अ० ।] संवत्सरायत्त-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ६

भगणेन समयेष ज्ञेया द्वादश रात्रयः ।
चिंशांशस्तदा रात्रेर्भाग इत्यभिधीयते ॥
आदित्यादिप्रकृष्टन्तु भागं द्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥
स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डेऽपि ।
अमाषोडशभागेन^(१) देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वराणसे ॥
एवं मासोऽपि पितामहेन विविधो दर्शितः ।
दर्शाद्दर्शान्द्रक्षिंशद्विचस्रु सावनो मासः ।
रविसंक्रान्तिविचिह्नः सौरौरोऽपि निगद्यते तन्नेः ॥
'दर्शादिति खण्डोपे पञ्चमौ दर्शात्परतः शुक्लप्रतिपदमारभ्य
अमावास्यान्त इत्यर्थः ।
तथाच ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् ।
चन्द्रः शुक्लादिदर्शानः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकरात्रौ रविर्षावप्तावत्काशं समास्तरः ॥
ज्योतिःसिद्धान्ते तु मासस्तद्विधो दर्शितः ।
प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चाग्रज्यते ।
माघश्च तृतीयः स्यात्सौरौमासस्तदर्थकः^(२) ॥

(१) अमाषोडशभेदेनेति ख० ।

(२) अतुर्विध इति ख० ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि मासस्य चातुर्विध्यमावेदितम् ।

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिषट्कं तथा राम मासाह्नैर्न न संशयः ॥

भागदादशकेनैव तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ॥

सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षादथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासस्यान्त्र इत्यभिधीयते ॥

सावने तु तथा मासि चिंशत् सूर्यादथाः क्षताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्वैर्चपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

चान्द्रस्तु देशव्यवस्थया चिकाण्डमण्डनेन निबन्धकता दिधा दर्शितः ।

चान्द्रोऽपि श्रुतपक्षादिः कृष्णादिवैति च दिधा ।

कृष्णपक्षादिकं मासं नास्तीकुर्वन्ति केचन ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते ।

अमावास्याया मासान् सप्तधाहस्तसृजन्मावास्याया हि मासान्
सन्त्यस्यन्ति पौर्णमास्याया मासान् सप्तधाहस्तसृजन्ति पौर्णमास्याया
हि मासान् सन्त्यस्यन्तीति ।

तथा पौर्णमासादक्षिणव्यस्मिन्माहावर्त्तिके पूर्णमासोऽस्मिन्निति
शब्दविद्विषयत्वात् । अथयुक् कृष्णपक्षे च आह्नं कार्यं दिने दिने ।
इति छिन्नदर्शनाच्च ।

अतएव द्विविधचान्द्रमासग्रहार्थं “यस्मिन्मासे दिने व्यस्मिन् विप-

१ अ० ।] संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ११

स्तिरुपजायते । पर्वान्तः स तु विशेषो मासो नैमित्तिकं प्रति” ॥
इति ज्योतिर्गार्ग्येणापि पर्वान्त इति सामान्येनोक्तं । नैमित्तिकं च
प्रतिर्सांवत्सरिकमुच्यते, सांवत्सरिके च चान्द्रमास एव विनियुक्तः ।
“आब्दिके पितृकार्यं च चान्द्रो मासः प्रगच्छते” । इति वचनात् ।

मानभेदेन मास-दिनसङ्ख्या विष्णुधर्माप्तरे दर्शिता ।

माने मासस्तु नाक्षत्रः सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशद्दिनः स्यतः ॥

मासशब्दो यथोदितानां चतुर्णामपि मासानामनेकार्थगवादि-
शब्दवदाचको द्रष्टव्य इति केचित् । अपरे त्वाङ्कः मासशब्दश्चान्द्र-
मासविशेषवचनः “त्रयोदशमासाः संवत्सरः अस्ति त्रयोदशे मासः
अर्द्धमासे देवा इज्यन्ते मासि मासि पितृभ्यः क्रियन्त इत्यादि-
वैदिकप्रयोगस्य चान्द्रविषयत्वात्तेन यव-वराहादिशब्दवज् सर्व्वेषु
मुख्यत्वं । पक्षौ पूर्व्वोत्तरौ शुक्ल-कृष्णौ मासस्तु तावुभावित्यमरसिद्धे-
नाभिधानात् । इतरथा चान्द्रमास इत्यभिदध्यात् । एवमन्येष्वभि-
धानेषु चान्द्र एव मासशब्द इति निरूपितं । “मासः पक्षद्वयमिति
पुराणाद्यभिधानाच्च । न च चतुर्षु मासेष्वनुगतं मासत्वसामान्यम-
नुभूयते उपपद्यते वा, मासान्तरे प्रयोगस्तु प्रकारान्तरेणाप्युपपद्यत-
इत्यनेकार्थशक्तिकल्पनाभयाच्चान्द्र एव मुख्योमासशब्द इति । अत्र
केचिदाङ्कः चैत्र-वैशाखादिशब्दास्त्रिचा-विशाखाद्यनुराधादिनक्षत्राणा-
मेकतरनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तमासवचनाः पाणिनेरनुशासनादिति
यथोक्तं “नक्षत्रेण युक्तः काष्ठः सास्त्रिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
“नक्षत्रेण” विशाखाद्यन्यतरेण, युक्ता पौर्णमासी वैशाखादिव्यपदेशभाक्

नचचयोगश्च न कार्त्तनं किण्वेकदेशेनापि व्यपदेशे हेतुः ।

तथाच ग्रहणगीता ।

आदिपादादूर्ध्वाभाषेण नचचस्थान्वये ह्यसौ ।

तिथिरर्द्धेऽपि संयुक्ता विपर्यया न वा पुनरिति ॥

वा पौर्णमासी यस्मिन्मासे स वैशाखादिपदाभिधेयः, 'संज्ञा-
यामिति रुढिशब्दतां पुरस्करोति ।

तथाच च्यवनः ।

अन्योपान्वयौ चिभौ ज्ञेयौ क्वाण्मनश्च चिभो मतः ।

ज्ञेया मासा द्विभा ज्ञेयाः क्वाण्मिकादिव्यवस्थयेति ॥

सङ्कर्षणकाण्डेऽपि ।

दे दे चिचादिताराणां परिपूर्णन्दुसङ्गते ।

मासाश्चैचादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्तसप्तमाः ॥

तेन विशाखादियोगादेशाखादित्वमिति नचचयोगः आदर-
णीयः । तथाच विष्णुः । मासी चेन्मासायुक्ता स्याद्वैशाखी चेद्वि-
शाखायुक्ता स्यादिति । यत्तु वृत्तिकारेण मुख्ययोगात् पौषीत्याद्यु-
दाहृतं तच्छिष्याणां सुखबोधार्थं नायमशकृष्णदिवसं वन्ती शुभा-
वयवार्थः किन्तु द्विदादिवद्यथाकथञ्चिदवाप्तप्रवृत्तिनिमित्त इति
तस्याभिप्रायः, प्रकृति-प्रत्ययान्वाख्यानमपि गोशब्दस्यैव गमेर्वा गच्छ-
तीति गौरिति वदवश्यं । ततश्च वैशाखग्रहणे पौर्णमासी वा
नचचं वा तद्योगो वा तद्युक्ता वा पौर्णमासी नचचं वा तद्युक्तं
पौर्णमासीयुक्ता वा तद्योग इत्यादिकल्पनावतारः । आगमप्रसिद्धि-
प्रावक्ष्यादशकृष्णादिशब्दतुल्याननुपपत्तेः । तस्याद्वैशाखादिशब्दाः

१. अ०] संवत्सरावकाश-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १९

यचोदितनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीलक्षणावचनाः, वैशाखादिग्रन्थाश्च
तत्तन्लक्षणाभितपौर्णमासीमध्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शनाचारमासवच-
नादिति स्तितं । कथं तर्हि शौरमासे वैशाखादिपदप्रवृत्तिः तथापि
प्रसिद्धिप्राप्तमस्ति । तच्च केचिदाहुः अनेकग्रन्थकल्पनादोषाद्गौ-
रीति । चान्द्रे हि मासे वैशाखादिग्रन्थप्रसिद्धिः अभियुक्तानां
ग्राह्यत्वात्, शौरे तु मासे न ग्राह्यत्वात्, ग्राह्यत्वाच्च प्रसिद्धिर्वस्यसी
न शौकिकी, तस्या गौणत्वेनायुपपत्तेः । तथाचाहुः “ग्राह्यत्वा
तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्तेर्वस्यसी । शौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौण-
त्वेनापि नीयते” इति ॥

तद्वत् प्रसिद्धोरविशेषात् । तथा च व्योतिर्गार्ग्यः ।

शौरोमासोविवाहादौ यज्ञादौ श्रावणः स्मृतः ।

आब्धिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

वृहस्पतिः ।

विवाहे शौरमासे अधिकामर्थप्रसिद्धिं प्राप्नुवन्ति ।

चैत्रं प्राप्नुवन् पराशरः कथयते पौषश्च दौर्भाग्यदम् ।

आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं कैश्चिद्विद्वद्भिर्दिशैरित्यादि ॥

बौधायनश्च ।

कर्कटे तु चरौ सुप्ते ग्रन्थजन्मिपाश्विने इति ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जगार्दनम् ।

द्विराषाढः च विज्ञेयः श्रेते च आषाढेऽप्युत इति ॥

तेन बौधायनादयः शौरमासे आषाढादिपदानि प्रयुज्यन्ते तेनो-

भ्रमापि प्रसिद्धिः ग्राह्यत्वात् न विशेषेण शौरमासगता गौरीति वृत्त्या

समाधीयते प्रसिद्धिप्रावस्थाज्ञानेकशक्तिकल्पना अत्रादिशब्दवक्ष विद-
 ध्यते, आगोपास्त्राङ्गनाजमपुरस्कृता सौरमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः,
 केषाञ्चिदेव तु चान्द्रे । तस्मात् सौर-चान्द्रमासवचना एव मुख्यया
 कृत्वा वैशाखादिशब्दा इति सिद्धमिति । तद्युक्तं उभयोरपि प्रसिद्धोः
 शास्त्रस्त्वनाविग्रेषेऽपि चान्द्रमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः सार्वभिकी
 प्रवक्षा सौरे तु न तथा, यन्मुक्तं आगोपास्त्राङ्गनाजमपुरस्कृता च
 सौरे मासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः केषाञ्चिदेव तु चान्द्र इति,
 तदपि मिथ्यैव विपरैतस्यैव दर्शनात् । तथा च पाणिनिः “नचत्रेण
 युक्तः काष्ठः सास्त्रिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च सौर-मा-
 सनयोरेविविधास्ति संज्ञा, तस्माच्चान्द्रमासवचना एव सैव वैशाखादि-
 शब्दाः । अतवस्तु सौर-चान्द्रमानेनैव मासदथात्मकाः । तत्र सौर-
 मानेन विष्णुधर्मास्तरे ।

सौरमासद्वयं राम अतुरित्यभिधीयते ।

चान्द्रमानेनापि चिकाण्डमण्डने ।

श्रौत-स्मार्तक्रियाः सर्व्वाः कुर्याच्चान्द्रमासर्तुषु ।

तदभावे तु सौरर्तुष्विति श्रौतिर्विदाकृतम् ॥

अतो चान्द्रनिमित्तत्वं मन्त्रवर्णात्प्रतीयते ।

अतून्योविदधज्जायते पुनरित्यतः ॥

पुनः पुनर्यौजायते स एव विदधदृढम् ।

चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशाद्दृढः ॥

होतृप्रकरणे चन्द्रं प्रकृत्य प्राञ्च तिस्रिरिः ।

स अतून् कल्पयतीति चान्द्रोऽयं अतुकल्पकः ॥

१ अ० ।] संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १५

ते च षट् हेमन्त-शिशिरयोः समासेन पञ्च षड्वा चतवः पञ्चर्त्तवः
हेमन्त-शिशिरयोः समासेनेति च श्रुतेः, ते च वसन्तोपक्रमाः सुखं
वा एतद्दृढतां यदस्यन् इति श्रुतेः, ते च प्रत्येकं चैषादिमासद्वया-
त्मकाः, मधुस्य माधवस्य वासन्तिकाष्टद्व, शुक्रस्य शुचिस्य पैष्णाष्टद्व,
नभस्य नभस्यस्य वार्षिकाष्टद्व, ह्यस्योर्जस्य शारदाष्टद्व, सद्यस्य सद्यस्यस्य
हेमन्तिकाष्टद्व, तपस्य तपस्यस्य प्रैशिराष्टद्व इत्याध्वर्यवादिश्रुतेः ।

मधुमाधवादिश्रद्धाश्चैव-वैशाखादिषु सन्धान्तरे प्रयुक्ताः ।

चैषोमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् ।

ज्येष्ठमासस्य शुक्रः स्यादाषाढः शुचिश्च्यते ॥

नभो मासः आवणः स्यान्नभस्यो भाद्र इत्यते ।

ह्य आस्युजो मासः कार्तिकस्योर्जस्यस्यकः ॥

सहोमासो मार्गशिरः सद्यस्यः पौषनामकः ।

माघमासस्तपः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्यतः ॥

वैधायनेन पुनर्मीन-मेषयोर्मेष-वृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात्
मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतं, यदा त्वधिक-
मासो भवति तदा चान्द्रमानेन मासत्रयात्मकोऽपि कश्चिद्दृतुः सम्पद्यते ।

तथाच चिकाष्टमण्डनेनोक्तम् ।

चान्द्रे मानं यदा चैषमासादिर्मखिनस्तदा ।

शुद्धेऽपि मखिने चेत्ते वैशाखेऽपि वसन्तता ॥

ननु सैवेयमायाता मासत्रयवसन्तता ।

सत्यं गत्यन्तराभावात् सैवाचाभ्युपगम्यते ।

नन्वापि विकल्पः किं तदस्याभ्युपगम्यते ॥

मासास्त्रयो वसन्तः । तत्क्राद्यमयवानिमम् ।
 चक्षते विकल्पो हि सौरमासेषु युज्यते ॥
 न तु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मलमासानुवर्तिषु ।
 दादशैव हि ते मासाः सूर्यसंक्रान्तिसंज्ञिताः ॥
 दौ दौ मासाविहैकैकमृतं कृत्वा तु गण्यते ।
 अतवस्तु मीनाद्या मेषाद्या वा षडेव हि ॥
 चान्द्रस्तु मसिने मासे प्राप्ते मासास्त्रयोदश ।
 विकल्पन्तेऽथ यत्किञ्चिन्मासमारभ्य युग्मतः ॥
 अतुषु क्रियमाणेषु मास एकोऽतिरिच्यते ।
 किमसावनृतुर्मासः किञ्चतुः सप्तमो भवेत् ॥
 प्रकृतत्वेषु वा कापि प्रविशन्निति चिन्त्यते ।
 अतुशून्यो न कालोऽस्ति नाप्यतुः सप्तमः श्रुतौ ॥
 तत्रतुर्चतुर्नाऽयुज्यमान इत्यतुशून्यता ।
 षड् वा अतव इत्येषा श्रुतिः सप्तमवारिका ॥
 अतः श्रुतेः स्मृतिर्वाधा दौ मासावृत्तरित्यसौ ।
 तस्मादधिकमासः स्थानेभ्येवर्तुषु कुत्रचित् ॥
 यच्चैवोऽन्तर्भवेन्मासः स अतुः स्यात् चिमासिकः ।
 यदा षाष्टदिनैर्मास एक एवोभयात्मकः ।
 अतोऽत्रापि वसन्तत्वं स्याद्द्वयोरेव मासयोः ॥

अयमञ्च सौरमृतुत्रयेण तथा च सौरमानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे
 “अतुत्रयस्यायनं स्यादिति, तथाच संवत्सरोऽपि चान्द्रैर्मसिश्चान्द्रः
 सावनेः सावनः सौरैः सौर इति त्रिविधः । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

१ अ० ।] संवत्सरावयव-मासविशेषाणां कार्त्तविशेषोपयोगनिरूपणम् । १७

चान्द्र-सावन-शैराणां मासानाम्नु प्रभेदतः ।

चान्द्र-सावन-शैराख्यास्तथः संवत्सरा अपि ।

ते च द्वादशमासात्मकाः “द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः ।
चान्द्रस्तु संवत्सरः कदाचिन्नयोदशमासात्मको भवति, अस्ति च योदशो
मास इत्याहुरिति श्रुतेः । चान्द्रमास एव च योदशमासश्च सम्भवात् ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

शैरसंवत्सरस्थाने मानेन शशिनो ज्ञेया ।

एकादशतिरिच्यन्ते दिनाणि भृगुमन्त्रेण ।

समादये शास्त्रमासे तस्मात्मासोऽतिरिच्यते ॥

चान्द्रसंवत्सरस्य चैवशुक्लप्रतिपद्युपक्रमः ।

तथा ब्रह्मपुराणे संवत्सरारम्भविधिके ।

चैवे मासि सृजन् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा काश्यप गणनामिह ।

यथाज्ञानानृत्यन्मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैवसितादेरुदयात् भानोर्दिन-मास-वर्ष-युग-कल्पाः सृज्यादौ
सृज्यायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य शैरः संवत्सरः, पुनर्मीनादिर्मेघादि-
र्वा वसन्तस्य विकल्पेन मीनादितस्य मेघादितस्य शोक्नमादयन्तस्य
च चतुसुख्यत्वात् संवत्सरसुख्यस्यैव चतुसुख्यलोपपत्तेः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

माचशुक्लवमारम्भे चन्द्रार्को वाचवर्जगौ ।

जीवयुक्तौ यदा स्नातां वक्ष्यामिदिहदा स्नतः ॥

इति माचशुक्लप्रतिपदुपक्रमत्वं संवत्सराणां, तज्ज्योतिःशास्त्र-
प्रविद्वद्भुभाद्भुभक्षप्रतिपादनार्थं न तु धर्मानुष्ठानार्थमिति मन्यम् ।
प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां आदितः पञ्चानां पञ्चानां युगसंज्ञकानां
अथाचक्षुः संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सराणुवत्सरोदत्सराख्याः ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदावत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तानुवत्सरः ।

उदत्सरः पञ्चमस्तु काष्ठस्तु युगसंज्ञित इति ॥

तथाच काष्ठस्य यथोक्तप्रकारेणावच्छेदसम्भवादनादिनिधनस्यापि
अथायथं प्रतादिधर्मानुष्ठानाङ्गत्वमुपपद्यत इति निर्णयः कियते । तत्र
संवत्सरादेः काष्ठस्य संवत्सरप्रतादौ अथायथमुपयोगो द्रष्टव्यः ।

अथनस्तु तु स एवाह ।

देवताराम-वाण्यादिप्रतिष्ठोदभुम्बे रवौ ।

दक्षिणाग्रास्तु कुर्वन् तत्प्रक्रमवाप्नुयात् ॥

सौर-सावन-चान्द्र-मासबाणां मासानां पुनः कुच कस्योपयोग
इत्यपेक्षायास्तुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

एवं काष्ठस्य सूक्ष्मस्य प्रोक्तं माचचतुष्टयम् ।

येन येन च मासेन यच्च कार्यं निबोधत ॥

अथायनर्तु-ग्रहचारकर्म

सौरेण मासेन यथाचक्षत् ।

अथायुपास्यान्वय सावनेन

१ अ० ।] संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगिनिरूपणम् । १८

सौम्यस्य ज्ञात्वात् व्यवहारकर्त्तव्यं ॥
ज्ञात् पूर्वकायस्यपूरणायाम्
चान्द्रेण मानेन युगस्य राहोः ।
नक्षत्रसंज्ञास्थयनानि चेन्दो-
मानेन सूर्याङ्गणमात्मकेन ॥

अथशुद्धः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरं मानं प्रयुज्यते ।
पार्वण्येऽप्यष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिहं तथाब्दि के ॥
व्योतिर्गार्ग्ये ।

विवाहोत्सवं-यज्ञेषु सौरं मानं प्रयुज्यते ।
तथा सत्यन्तरे ।

एकोद्दिष्टविवाहादौ श्राद्धादौ सौर-भावनौ ।
सदेव पितृकात्यादौ मासस्यान्तमवः स्यतः ॥
तथाच व्योतिर्गार्ग्ये ।

सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ भावनः स्यतः ।
आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रयुज्यते ॥

‘आब्दिके’ सांवत्सरिकस्यतादृश्याद्धे । ‘पितृकार्ये’ षाण्मासिकश्रा-
द्धादौ, चण्ड्यान्मास-संवत्सरसाध्ये यज्ञयतिरिक्ते सर्वस्मिन् देवकार्ये
चान्द्रोमासः प्रयुज्यत इत्युक्तं ।

उक्तञ्च पितामहेन ।

देवे कर्त्तव्ये पित्र्ये च मासस्यान्तमवः स्यतः ॥
ब्रह्मसिद्धान्ते । -

प्रतिषंवत्सरआहु मासस्यान्त्रमवः स्यतः ॥

वृष्टस्यतिः ।

रवेरभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

अग्रे यावन्मित्राञ्जरायै सर्वव्रतादिषु ॥

ज्योतिर्गार्ग्यः ।

आयुर्दात्रविभागस्य प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

यावन्मेवैव कर्त्तव्या ग्रन्थेषां वायुपासना ॥

अथः पाण्डवैः कौरवाणां ब्रह्मचिन्तामात् ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्ति-पौर्णमासाभ्यां तथैव नृप-वैश्ययोः ॥

अथादिग्रन्थार्थः श्रीधरेण दर्शितः ।

विवाहोपनयन-पूजा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-याचा-
महावडी-महासप्तमी-विजयदशमी-दशहरा-द्युगादि-महाज्येष्ठा-
प्रभृत्यादिग्रन्थेषोपादीयते, यज्ञादावित्यादिग्रन्थेन याग-दान-
होम-गर्भाधान-श्रीमन्तोषयन-जातकर्म-पूषण-क्रय-विक्रय-व्यवहार-
परिचयः । तथा-“सदैव पितृकृत्यादौ मासस्यान्त्रमवः स्यतः” इत्यत्र
पितृकृत्यादावित्यादिग्रन्थेन वृद्धाभिवेक-संवत्सरआहु-पार्वणाष्टकादे-
वग्रन्थन-पूजा-व्रतनियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-याचा-ग्रन्तोत्सवा-
दिपरिचयः । तथाच प्रथमराशितः प्रभृतिगोचराष्टवर्गानुसरणक्रमेण
तत्तद्वाग्निभोगसम्बन्धेन शुभाशुभोपभोगात् ।

मन्त्रशेषेषु विवाहेषु कन्यासंवरेषु च ।

दश मासाः प्रव्रजन्ते चैव-पौषविवर्जिता इति ॥

१ अ०] संवत्सरावस्य-मासविशेषाणां कार्यदिशेषोपयोगनिष्पन्नम् । २१

मासोपदेष्टे सौरमासाश्रयणं सावनस्य च मासस्य नियतचिन्न-
द्विवसत्वाभिषेकदिवसात् प्रवृत्तिषु षष्ठाष्टमासेषु पुंसवनादेर्विधानात्
“मासमग्निहोत्रं जुहोतीति” चातुर्मास्येन यजेतेत्यादिनियतदिवस-
मासपरिग्रहानुपपत्तेर्नियतपदेन सावनपरिग्रहं । तथा “मासि मासि
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति । “नभस्यस्त्रापरे पक्षे तिथिषोडशकस्य
यत्” इत्यादितिथिसम्बन्धेन विहितपितृकार्यसितासितविधिनियम-
मन्तरेण सांवत्सरिकं प्रति नियमानुपपत्तेः सर्वत्र तिथिभोगे चान्द्र-
मासाश्रयणमिति । अत्र पण्डितपरितोषकतोक्तं आदिग्रन्थेन व्यव-
सिताः यथा परिगणिता विवाहादयो गृहीतव्या इति कुतोऽवगतं
अथवक्षितपक्षबाधकप्रमाणाभावात्तथा हि सौरोदेवग्रथनादिषु
विहितचान्द्रमासाश्रयणं च द्वादश्यादितिथिवशेन ग्रथनादिषु
क्रियायां दृश्यते, यदाह गार्ग्यः ।

द्विराषाढा क्रिया तावद्व्यावदिष्णोः प्रबोधनम् ।

प्रबुद्धे तु चरौ कार्या सूर्यनत्येव वा क्रिया ॥

अथ च “विष्णुः स्थापिति कर्कट इति द्विराषाढेऽपि राशिभोग-
पुरस्कारो दृश्यते, न चोपनयनाक्षप्राग्नादिषु सौरमास इत्येकान्ति-
कगर्भादिब्रह्मा वर्षाणां “गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयतीति, “षष्ठेऽक्षप्राग्नां
मासि” “अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु रोहिणी” इत्यादिगौतमव-
चनैः सावनमासपुरस्काराच्च सावने मासि खिताखितपक्षपरिहरण-
मस्ति । सति च तिथिपरिग्रहे चान्द्रमासाश्रयणमपि शक्यते वक्तुं ।
किञ्च “यासौ वैशाखमावास्या रौहिण्या सम्पद्यते तस्मान्माददौतेति
चान्द्रे मासाधानविधानाद्वज्रादौ सावनविधिरनैकान्तिकः ।

विवाह-व्रत-वशेषु सौरमानं प्रशस्त इति ।

यज्ञेऽपि सौरं मानं दर्शयति ।

अनेन विधिना आहुं चिपैचमिह निर्वपेत् ।

कन्या-सुम्भ-वृषस्तेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥

कन्यायोगात्सवितरि पितृयज्ञानुशासनात् ।

तावत्पितृपुरौ शून्या यावदुच्चिकदर्शनमिति ॥

सौरमानेनापि पितृकार्योपदेशात् न च सांवत्सरआहुं चान्द्र-
इत्यैकान्तिकं ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं घाप्ति मानवाः ।

तेषां तथैव कर्त्तव्याः पिच्छदानोदकक्रियाः

इति व्याघ्रवचनं हि सौरमानं दर्शयति ।

प्रचेताः पुनराह ।

प्रेतमासस्य यः पञ्चसन्निधौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौष्णेऽपि तेषां तथैव दापयेदिति ॥

न च व्रतनिधमादिकं सौरे क्रियते इत्यैकान्तिकं, चातुर्मास्य-
व्रतानां हरिशयनवशेनारम्भसमाप्त्युपदेशात् मासेपवासस्य चाश्विन-
पक्षशुक्लैकादश्यामुपक्रान्तस्य तथाविधैकादश्यामुपवासात् सावन-
चान्द्रयोरेकतममपि नियतं, न च देवशयनऽग्रक्रान्त्यवादि चान्द्रमासे
विहितमथैकान्तिकं, विष्णुः स्तपिति कर्कटे ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ।

कन्याधामम्बिकां देवीं सिंहे चैव पुरन्दरम् ॥

तस्मिन् सुप्ते यदा विष्णुस्तुलाधामपि वृश्चिके ।

१ अ० ।] संवत्सरावयव-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिष्पन्नम् । २९

इत्यादि बौधायनवचनवशेन हि सौरं प्रतीयते ।

अदपि पठन्ति ।

दशहरासु मोक्षवस्तुष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्ष्य तथा वृक्षां क्षेपदिष्टं वृषादित इति ॥

तदयनेकान्तिकं प्रौढपक्षां हस्तेनोपाकरणं श्रावण्यां प्रौढपक्षां
वायुपाकृत्य अथाविधौत्यादिगोभिश्चादिवचनाञ्चान्द्रमासावगतेः ।

अदपि पितामहवचनम् ।

कार्तिकस्य तु यत्क्षानं मासे मासि विशेषतः ।

क्षत्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानं प्रमाणातः ॥

इति तदनेकान्तिकं “तुला-मकर-मेषेषु प्रातःक्षानं विधीयते”

इति पञ्चपुराणवचनात् । न च क्षत्रादिनियमे चान्द्रमानमनेकान्तिकं
तथा हि चान्द्रायणं प्रक्रम्य मनुः ।

अथाकथञ्चित् पिष्टानां तिष्ठोऽग्नौतिसमाहितः ।

मासेनाग्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सन्नोक्तताम् ॥

इति वदन् सावनमासं पुरस्करोति । “तिथिवृद्ध्या चरेत्पिष्टा-
मिति याज्ञवल्क्यश्चान्द्रायणं दर्शयति । तथा

पतितेन तु सन्यक्तौ मासं मासाद्धमेव वा ।

गोमूत्र-थावकाशरो मासाद्धेन विज्ञेय्यति ॥

इति सावनं मासं दर्शयति । अन्यथा तु कतिपयदिनाधिके
माससंशर्गनिमित्तप्रायश्चित्तकल्पनामूलाभासानुसारेण सौरचान्द्रयो-
रनियतदिवसतया कल्पनानुपपत्तेर्नियतदिनसावनमासावधोद्युष्यते ।
एवं वर्षमितेऽपि प्रायश्चित्ते सावनमासपक्षं । तस्मात् सौरो मासे

विवाहादाविति । विवाहशब्देन यथापरिगणितेन विवाहादयो
गृह्यन्त इत्यन्यथा वर्णनीयं । तथा हि यत्र मेवादिराग्निभोगव्यप-
देशेन कर्मविधिः तत्र सौरमासाश्रयणेन कर्मास्तुष्टेयानि, भाद्र-
पदादिष्वपदेशेन यदि तान्येव यथा “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि
भाद्रपदे” इति,

तथा “शुक्लपक्षापक्षेद्रात्रेति, तथा “चिंहे शुक्लपक्षमिति ।
तत्र चिंहेभाद्रपदयोः सामान्य-विशेषन्यायेनाविरोधादुभयसमावेशः
सुकरः । यत्र सामान्येन “दश मासाः प्रशस्त्रान्ते चैव-पौषविवर्जिताः”
इति श्रूयते तत्र चैवादिशब्दानां सौर-चान्द्रसाधारणत्वात् शब्दे
विवाहे सौरराग्निर्गम्यते । तद्वाग्विशेषेन हि शुभाशुभकलां श्रूयते ।
“सौरमासोविवाहादाविति वचनात् सौर एव युज्यते । सौरे च
वैशाखे गृह्यमाणे यदि तत्र चिचायुक्तपौर्णमासीसम्बन्धो दृश्यते तदा
चैवपक्षदेशोर्हत्वाच्च निषेधविषयत्वं सौरस्यागमवञ्चीकृत्येन निषेधस्य
च पौर्णमाससम्बन्धेनाप्युपपत्तेः † सद्यपि चैवत्वमवच्छेद्यमेव तथा
“गर्भादिष्वष्टा वर्षाणामिति यद्यपि सावनपरिग्रहः तथाप्युपपत्तना-
दिषु राग्निभोगजन्यशुभाशुभकलानुसारेण सप्तपदादगवत्तनात्
सौरपक्षोविरोधादुपपन्न-इत्यभिप्रेत्योक्तं । “सौरमासो विवाहा-
दाविति न पुनरन्यस्य मासस्य विवाहादौ गिराकरणमवगम्यते ।
तथाच वराहमिहिरः । “दृश्यतौ शोभनगोचरखे विवाहमि-
च्छन्ति हि दाक्षिणात्याः” इति दृश्यतेः इति वदंश्चान्द्रमासं
पुरस्करोति “संवत्सरं गुह्यमिति” “पञ्चमं भूमिजः” इति
च सावन-चान्द्रमासं सम्भवत्येवं निश्चितदिवसक्रममासद्वादशावधिक-

१. ७०.] संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । २१

त्वात् सावनवर्षस्य दृष्टत्सतिराश्रितभोगस्य च निवृतदिवसक्रम-
मासद्वादशावच्छिन्नत्वादङ्गारकऽङ्गुरेऽपि चापेक्षितत्वात्तद्वाश्रितभोगे-
ऽपि चान्द्रमासपक्षमेव तथा “संस्तुते भृगुतनये कन्या क्रियत इति,
“दृष्टत्सतौ पुष्य इत्यादिवचनं कश्चित्सावनं कश्चित्चान्द्रमासं पुरस्त-
रोति । एवं यस्मादेरपि सावनमासादेरनिवृत इति दर्शितं तस्मात्
तद्वचनवशेन सर्वेष्वेव कर्मसु सर्वेषामेव चान्द्रादिमासानां वन्धवः किन्तु
कश्चित् कश्चित्प्रग्रहं तदुक्तं प्रग्रहते इति । यच्च तु एकस्मिन् विषये
चान्द्रप्रग्रहा तत्रैव च सौरस्य यथा कार्तिकस्त्राते, तत्रोदितानुदित-
होमनिन्दा-प्रग्रहान्यायेन व्यवस्थितग्राह्याविकल्पवदनुष्ठानं तस्मादा-
दिग्रह्येन व्यवस्थिता विवाहादयो गृह्यन्ता इति वचनमग्रीभनं यथो-
क्तमेव साधीय इति । वयन्तु ब्रूमः अस्मिन् क्रियान्तरे वचनान्तरेच
सौरादिमासा विनियुक्तास्तत्कार्यमादिग्रह्येनोपादीयते । यच्च तु
मासविशेषपक्षे कारणं न विद्यते तच्च चान्द्र एव ग्राह्यः । सैच-
वेग्राह्यादिपदानां चान्द्र एव मुख्यत्वादिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवौघसकसश्रीकरणाधीश्वर-
यकसविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये संवत्सरायस्य-मासविशेषाणां
कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मसमासनिर्णयः ।

तच्च मसमासस्वरूपं लघुहारीतेन दर्शितम् ।

इन्द्राग्नौ यच्च ह्रयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्यतौ मध्ये समानौ पितृषोमकौ ॥

तन्मतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आषोमसिलघुषोमेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यतः इति ॥

‘इन्द्राग्नौ यच्च ह्रयेते’ इति श्रुतिप्रतिपदपक्षचरणं, ‘अग्नीषो-
माविति कृष्णप्रतिपदः’, पितृषोमकाविति दर्शयति । एतेन चान्द्रमास
उपलक्षितः तं मासमतिक्रम्यान्यस्मिन् मासे यदा सूर्यो राश्यन्तरं
गच्छेत्तदा पूर्वो मसिलघुषः उत्तरः प्राकृतः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चान्नो मासोऽप्यसंक्रान्तो मसमासः प्रकीर्तितः ।

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीते अधिको भवेत् ॥

अमावास्यां प्राप्य यदाह्नि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा
स चान्नो मासः पवित्रः स्यात् । यदा पुनरमावास्यायां अहोरात्रे
त्यतीते सति प्रतिपदि संक्रामति तदा चान्नोमासोऽधिमासः स्यात् ।
ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यादयं यच्च रविसंक्रान्तवर्जितम् ।

मल्लिबुधः स विज्ञेय उत्तररक्षतमाभिधः ।
 रविषा क्षणितो मासश्चात्रः स्थातो मल्लिबुधः ॥
 वरुणः सूर्यो भानुसपनस्रष्टो रविर्गमसिश्च
 अर्धमा क्षिरक्षरेता दिवाकरो मिष-विष्णु च ।
 एते द्वादशनामानः सूर्या माघादिषूदयन्ति मानेषु
 निःसूर्याधिकमासो मल्लिबुधाख्यस्ततः पापः ॥
 माघेषु द्वादशादित्याख्यपन्ने हि यथाक्रमम् ।
 नपुंसकेऽधिके मासि मण्डलं तपते रविः ॥
 अशक्नानो हि यो मासः कदाचिन्मिषिदृष्टितः ।
 काशान्मरात् समाधाति स नपुंसक उच्यते॥

स तु कदा भवतीत्यपेक्षायां वशिष्ठसिद्धान्तो उक्तम् ।

द्वाविंशद्भिर्गतमासैर्दिनैः षोडशभिस्त्रया ।

धटिकानां चतुष्केषु पतत्यधिकमासकः ॥

अतीताधिकमासादारभ्य द्वाविंशत्यासादुपरि षोडशदिनेषु

षटिकाचतुष्टयाधिकेषु गतेष्वधिकमासो भवतीत्यर्थः ।

यन्तु विष्णुधर्माप्तरेऽभिहितम् ।

शौरेणाप्यस्य मानेन यदा भवति भार्गव ।

शरवने तु तदा माने दिनवद्भूतं प्रपूर्यते ॥

ऊनरावास्य ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेषु चट् ।

शौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शश्विजेन तु॥

एकादशतिरिच्यन्ते दिनानि भृगुगन्धन ।

समादये बाह्यमासे तस्मात्मासोऽतिरिच्यते ।

य चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥

तथा काठकण्ड्ये “मासे चिन्तने भवेदिति ।

महाभारते ।

पञ्चमे पञ्चमे वर्षे दौ मासानुपमायते ।

तेषां कात्यातिरेकोऽयं गणनामतिचारतः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वमर्वाङ्मसमाशो न सम्भवत्येवं परं । ननु एकस्मिन् वसरे
संक्रान्तिरहितं मासद्वयं ज्योतिःशिद्धान्तोऽभिहितम् । “असंक्रान्तमाशो-
ऽधिमासः स्रुटः स्नात् द्विसंक्रान्तिमासः कदाचित् चवाख्यः । चयः
कार्तिकादिचये गान्धतः स्नात् तदा वर्षमध्येऽपि मासद्वयं चेति
तत्कपस्तुच्यते द्वाचिन्त्रमासाद्वाङ्मसमाशो न सम्भवतीति, उच्यते
चय्येकस्मिन् वसरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं भवतीति तथापि तयो-
रेक एव मसमासः द्वाचिन्त्रमासाद्दूर्द्ध्वं यः सम्पद्यते, अपरः संक्रान्ति-
रहितोऽपि न मसमासः अकाशाधिकात्काशाधिकाद्यैव मसमात् ।
तथाच गृह्यपरिशिष्टे ।

मसं वदन्ति काशस्य मासं काशविदोऽधिकमिति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

य चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हित इति ।

अभिग्रन्धेनावधवेनाधिकास्तत्तत्तथाधिकाप्रतीतेः यथोक्तमिति क-ग्र-
न्धेन मासवाचककाशग्रन्धस्तत्तत्तथा मांसस्य ततश्च मासग्रन्धस्तत्तत्तथा
तथाच आवाशिः ।

एकस्मिन्नपि वर्षे च दौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वमासः प्रथमः स्नादपरस्तथाधिमासकः ॥

मासद्वयेऽद्वये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राक्तनस्तत्र पूर्वः स्वादधिमामस्योत्तरः ॥

इत्यादिपूर्वाधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं पूर्वं चोऽसंक्रान्तः
स प्राक्तनः दृष्ट इत्यर्थः, यस्ततः परः सोऽधिमामो मन्त्रमास इत्यर्थः ।
तथाच द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं चोऽसंक्रान्तोमासः सोऽधिमामः, ततोऽर्वाग्यो-
ऽसंक्रान्तोमासः स प्राक्तनोमाधिमाम इत्यर्थः, न तत्र मासपौर्वापर्यं
विवक्षितं ब्रह्ममासवचनविरोधात् । यत्तु तदा वर्षमध्ये अधिमामसदृशं
चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तत्वादसंक्रान्तोमासः “रविषा षड्विंशतोमास इत्या-
दिवचनात् न तु कर्मानर्हत्वादिति । यदा त्वेकस्मिन् बह्वरे चाग्नि-
नादिवद्मध्ये संक्रान्तिर्भूय एकोमासः सैषादिवद्मध्ये त्वपरः, तदा
द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वमपि भवेत् पूर्वोमासोनाधिकोमासः परतस्तु भवति ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सैषादर्वाङ्गाधिमामः परस्तादधिको भवेत् ।

दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्तिस्तथोद्ग्री ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव मासे यथोद्ग्री मूर्तिः न तु पूर्वस्मिन्मपि
विरोधादिति भावः । “सैषादर्वागित्यग्निनादारभ्येति द्रष्टव्यम् ।
उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते ।

षट्-कन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाध धन्विनि

मकरे वाच कुम्भे वा नाधिमामो विधीयते इति ॥

यदि तु यामान्यतोऽधिमाममासनिषेधपरं वचनद्वयं तदा

मास कन्यागते 'भावावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

देवं पिब्यं तदा कर्म तुषाणो कर्तुरवश्यम् ॥

इति ज्योतिःपितामहस्मरणं विरुध्येत वज्रबाधस्य स्थात्, तस्माद्यथो-
क्तविषयमेवेति । यदा लेकस्मिन्नाग्निनादिषट्के संक्रान्तिरहितमास-
इयं भवति तदा

प्राकृतस्तत्र पूर्वं स्थादधिमासस्तथोत्तरः ।

इत्येतदेव द्रष्टव्यं सैत्रादिषट्के लघिकमासइयं न भवत्येव तस्य
चयमासोभयपूर्वपार्श्वेष्टन्तिलात् चयस्य च कार्त्तिक्यादित्रयनियतल-
क्षोक्तत्वादिति । तथा द्विसंक्रान्तोऽपि चयास्थोमसमासः ।

तथाच काठकम्बुद्धे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मसमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥

अथ केचिन्माससङ्ख्यापि लक्षणान्तर्गतेत्याहुः, तत्र, स विज्ञेय इति
लक्षणवाक्ये समाप्ते त्रिंशत्तम इत्यभिधानात् पूर्वोदाहृतवचनाच्च ।
अपि च यत्किञ्चिदपेक्ष्य त्रिंशत्तमत्वमत्र लक्षणं मसमासापेक्षया वा
मासः अतिव्याप्तेः, न द्वितीयः आत्माअथात् सृष्ट्यादिमासे व्यापकत्वाच्च
तस्य त्रिंशत्तमत्वाभावादमसमासत्वाच्च तदुत्तरः सर्वो न मसमासः
स्थादिति लक्षणव्याघातान्न लक्षणं, यन्नैकस्मिन् वस्तुरेऽसंक्रान्तं मास-
इयं संक्रान्तिद्वययुतोमासस्य तत्र यावसंक्रान्त-द्विसंक्रान्तौ तौ संस-
र्पाहस्यतिसंज्ञौ अन्यस्याधिमासः ।

तथा वार्हस्पत्यज्योतिर्दण्डे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव च ।

संसर्पाहस्यतौ मासावधिमासस्य निन्दितः ॥

अतोरपि “संसर्पाऽसंहस्यतये त्रित्याह अस्मि चयोद्गोमास-

इत्याहुस्तमेव तन्नीयतीति । अथ ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धविवाहादि-
कर्मसु चषोऽपि निम्दिताः चयाधिकमासौ तु औत-स्कार्पकाम्यकर्म-
क्षपि निम्दितौ चयक्षाऽऽप्ततिलेन काष्ठमक्षरूपलादंश्च मक्ष-
लात् अधिकमासस्य काष्ठाधिक्येनाऽपविचलात् ।

तथाच स्याद्यन्तरे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

य तु मासः पविचः स्यादतीते अधिको भवेत् ॥

अथ चेचिदाहुः विषयकाग्रमतद्वृषणायोपन्यसेदधिमासश्चाव-
शैचादिसंज्ञां कथ्यते । ननु शैचादिमाससंज्ञानां मेवादिशङ्कान्ति-
निवन्धनत्वादधिमासस्य शङ्कान्तिरहितत्वाच्चैषोऽधिमासो वैशाखो-
ऽधिमास इत्यादिव्यवहारो न स्यात्, तथाहि शैचादिरूपमात्राया
तावश्चैचादिशब्दप्रवृत्तावतुगतः कश्चिदुपाधिः स्वीकार्यः, यौगिक-
त्वेऽपि चिचाक्षरितयौर्धमासीयुक्ते चैत्रपदप्रयोगार्थं उपाध्याम्यचं
तुल्यं । न च मेवादिसंक्रान्तिधोगातिरिक्त उपाधिर्दृश्यते, न च का-
ष्णुनोत्तरत्वं उपाधिः, वैशाखपूर्वत्वस्यापि प्रवृत्तादविशेषात् इषोपा-
धिकत्ववैयर्थ्यात् विकल्पेनोपाधिले अनेकार्थत्वापातात् काष्णुना-
मन्तरमधिमासे च तदुत्तरस्य चैत्रत्वं स्यात् । किञ्च चैत्रवत् काष्णु-
मस्य मासोत्तरत्वं तस्य पुष्योत्तरत्वमिति क्रमेण चैत्रोत्तरत्वं वैशा-
ख्येति चक्रकदोषः अतो मेवादिसंक्रान्तिधोग एवोपाधिः । किञ्च
वेदे मधुमेति द्वादशमासाः संवत्सर इति द्वादश संज्ञा अनुक्रम्य
संघर्षासीतीति संज्ञान्तरत्वमर्पान्तरवियुक्तं चषोदशमासाः संवत्सर
इति द्वादश पृथक्के युक्ता तेन शैचाद्याधिमास्य तत्संज्ञ इति, उच्यते

अदि अधिकमासः शङ्कान् इत्यभूतः स्यात् आदेवं, न त्वेवमसि,
किन्त्वसौ शङ्कान्भूत एव ।

तदुक्तं ।

“यस्या तु दिवसेमासः कथितो वादराचयैरिति ।

“एवं षष्टिदिनोमाससदृशं च मल्लिचुष इति च । न च वाच्यं
अथ मासशब्दः एकश्रेयसृप्तिः यत् दिवचनाभावेऽपि मासद्विहा-
वगतेरेकवचनमेव संक्रान्तिद्योगोपाधिः तेनाधिमासो न चैषादि-
रिति, सकललोकाधिहूचैषादित्यवधारणाभावप्रसङ्गात् संबर्षशब्द-
लोकदेशवचनस्यार्थान्तरविषयत्वमस्य तत्पक्षेऽपि विद्यत एव । अतिस-
न्धिगद्गितन्मासविवक्षयेति । अतो यदा यदा यदन्तर्भूतोऽसौ तदा
तत्संज्ञया व्यपदिष्यत इति न दोषः । नन्वेवमधिमासस्य शङ्कमासद-
वमध्यपातित्वात् किमसौ पूर्वसोत्तराङ्गं किं वोत्तरस्य पूर्वाङ्गमिति
निर्द्धारणकारणाभावात् संज्ञानिर्द्धारो दुर्घटः, उच्यते अधिमास-
सोत्तरमासपूर्वाङ्गत्वादुत्तरमाससंज्ञा ।

तदुक्तम् ।

आद्यो मल्लिचुषोऽज्ञेयो द्वितीयः प्राक्तनः स्मृतः ।

षष्टिदिनात्मकमासस्य ‘आद्यः’ पूर्वभागः, ‘मल्लिचुषः’ अशङ्कः
कर्मान्तोऽज्ञेयः, ‘द्वितीयः’ उत्तरभागः, ‘प्राक्तनः’ शङ्क इत्यर्थः ।

अतोऽतिप्राक्ते पितृमासोऽपि ।

यस्या तु दिवसेमासः कथितो वादराचयैः ।

पूर्वमङ्गं परित्यज्य उत्तराङ्गं प्रगच्छते ॥

एवं सर्वत्राधिमाससोत्तरमासपूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते कश्चिदपवादमात्र ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राक्तनस्य पूर्वं स्यादुत्तरस्य मक्षिण्युचः ॥

एकस्मिन् वर्षे यदा द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तदा वैपरीत्यं, षष्टिदिनात्मकस्य मासस्य पूर्वभागः 'प्राक्तनः' इन्द्रः, उत्तरोभागो मक्षिण्युच इत्यर्थः । एकाब्दमध्यवर्तिनौ द्वावधिमासौ पूर्वमासोत्तराङ्गत्वात् पूर्वमाससंज्ञावित्यभिप्रायः । युक्तं चेत्तत् अधिमासस्य पूर्वभागः प्राक्तनः उत्तरोभागो मक्षिण्युचः तस्य दृष्टिमासद्वयेऽपि पूर्वनिष्ठत्वनिवृत्त्यात् । अन्यथा त्रिषष्टिरुत्तरतिथिसंज्ञापत्तेः एकाधिमासस्य तु "इन्द्राग्नौ यत्र क्रयेते" इत्यादिन्यासादधीवशा वचनेनोत्तरमाससंज्ञत्वमभिहितं । अतएवोक्तं ।

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात्

वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ।

नन्वेकस्मिन् संवत्सरे चतुर्दश मासाः क्षुरित्यत आह,

चषोदशं तु शुतिराह मासं चतुर्दशः कापि न चैव दृष्टः ।

एकस्मिन् वर्षेऽधिमासद्वयेऽपि मासास्त्रयोदशेव "यद्वर्षमध्येऽधिक-
मासमुक्तं तत्कार्तिकादिचित्तवे ज्ञेयास्त्य इति वचनादित्यभिप्रायः ।
कैचित् "मासद्वयेऽब्दमध्ये सित्यादिवचनानामेवं व्याख्यानं कृतं
यदेकस्मिन् वर्षे द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तत्र तद्योरसंक्रान्तयोर्मध्ये यः
पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राक्तनः इन्द्रः कर्मार्षः, उत्तरस्य संक्रान्तो मक्षिण्युचः
कर्मार्षः, दुर्गैश्छापनोत्वाने न च वक्षिण्यः, "पूर्ववत्प्रतिषिद्धानि
परतो न च दैविकम्" इति, तद्युक्तं "एकत्र मासद्वितयमित्या-
दिचेति तदयुक्तं अनेकवचनविरोधात् । तथा हि,

चक्षिन्मात्रे न संक्रान्तिः संक्रान्तिदृष्टये वा ।

मन्त्रमात्रः च विशेषः सर्वधर्मवर्षिष्कृतः ॥

विनीवाद्यौमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

भानुना चक्षितो मासो क्षणार्धः सर्वकर्मसु ॥

चक्षिन्मर्षे द्विसंक्रान्तोऽधिकमासद्वयं तदा ।

तस्मिन् मासत्रयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु ॥

संशर्पांश्चतस्री मासावधिमामस्य निन्दिताः ।

चतुर्धर्ममध्येऽधिकमासद्वयं

तत्कार्त्तिकदिनितये चक्षिन्मासे ।

मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्-

विवाह-यज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

यत्प्रत्याशुदिते सूर्ये परतस्मादृष्टमी भवेत् ।

तत्र दुर्गोत्सवं कुर्याच्च कुर्यादपरेऽहनि ॥

इति निर्बन्धास्तवचनमित्यादि । तस्मात् पूर्वा व्याख्या ज्ञायसी ।

अतु वचनम् ।

चैषादवाङ्मासधिमामः परतस्मादधिको भवेत् ।

दृष्टा हि सर्वमासेषु तस्मिन्कार्त्तिकयोदशमी ॥

चक्षि ।

चटकन्यागते सूर्ये दृष्टिके वाच धन्विनि ।

मकरे वाच कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥

इति तदुभयमप्याधिमासौनां फाल्गुनाम्नां पूर्वभागा अधि-
मासा न भवन्तीत्येवंपरं, न तु सर्वेष्वधिमासा न भवन्तीत्येवंपरं

“दशनां फाल्गुनादीनां प्रायोमासस्य तु कश्चित् नपुंसकत्वं भवतीति वचनविरोधादिति तदयुक्तं विषयकाग्रमतं दूषयति वाक्यान्तर्भवत्वात् पूर्वोत्तरशब्दाभ्यामुपात्तभागपरित्यागेनानुपात्तभागपक्षस्यायुक्तत्वात् । अतूक्तं “चैषाद्वर्षाग्रधिमाम इति “षट्कन्यागते सूख्ये इति वचनद्वयमाश्रितादीनां फाल्गुनान्तानां पूर्वभागा अधिमामा न भवन्तीत्येवंपरमिति तत्र । सप्तषाध्याहारादिप्रसङ्गात् “दशनां फाल्गुनादीनामिति वचनविरोधस्यास्मत्पक्षेऽप्यभावाच्च स्वरूपतोऽधिमामनिषेधस्यानङ्गीकारात् । यत्तस्मत्पक्षे दूषणमभिहितं तदयुक्तं अशङ्कान्तमासनिषेधस्य सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्य युक्तत्वादस्य दोषस्य भवत्पक्षेऽपि समानत्वात् सामान्यशास्त्रप्रतिोत्तरमासपूर्वाह्णत्वापवादानङ्गीकारास्मास्यस्य दुष्टप्रतिपादकवचनस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धविवाहादिशुभकर्मविषयत्वात्, तथाच तच्चैवोक्तं “विवाह-यज्ञोत्सवमङ्गलैस्त्यादि, तस्मात्पूर्वेव व्याख्या व्यायसी ।

संक्रान्तिद्वयसंयुक्तः स मासोऽहस्यतिः स्मृतः ।

चैषाद्विषममासेषु न कदाचिद्भवेदयम् ॥

ऊर्जादिपञ्चमासेषु कदाचन भवेद्यदा ।

तदा हावधिकौ स्यातां तत्किञ्चादिपञ्चमे ॥

इति मन्मथसिद्धिप्रकरणम् ।

अथ मन्त्रमासे कार्याकार्यनिर्णयः ।

तत्र ज्ञातातपः ।

वस्तरान्तर्गतः पापवञ्चनां फलनाशकः ।

मैत्रेय-वातुधानाद्यैः समाक्रान्तोऽधिमासकः ॥

मन्त्रिषुचैः समाक्रान्तिं सूर्य्यसंक्रान्तिवर्जिताम् ।

मन्त्रिषुचं विजानीयाद्भर्तितं सर्वकर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

मन्त्रिषुचसु चो मासः स मासः पापसंश्रकः ।

वर्जितः पिबद्देवानां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

पैठीनधिः ।

श्रौत-स्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे परिकीर्तिताः ।

चबोदशे तु सर्वाद्या निष्कृता इति संज्ञिताः ॥

तस्मात् चबोदशे मासि कुर्यात्ता न कचक्ष्ण ।

कुर्वन्नर्घमेवाशु कुर्याद्दात्मविनाशनम् ॥

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

एत-कथक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥ इति

भविष्योत्तरेऽपि ।

असंक्रान्तं तथा मासं द्वे पिबे च कर्मणि ।

मन्त्रीमन्त्रमशौचं तु वर्जयेन्मतिमाश्रयः ॥

सुमन्तुः ।

न शुद्धादधिके मासि काम्यं कर्म कदाचन ।

मसं वदन्ति काशस्य मासं काशविदोऽधिकमिति ।

यद्व्यपारिग्रहेऽपि ।

मसिचुषस्य मासो वै मसिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

यदा श्रग्वी याति गभस्तिमण्डलं

द्वाकरः संक्रमणं करोत्यनु ।

तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना

विवाह-याचोत्सव-यज्ञदोषकृत् ॥

ज्योतिःप्रास्नान्तरे ।

सविष्टमण्डलमेति यदा श्रग्वी

तदनुसंक्रमणं कुरुते रविः ।

मन्त्रमहेताम्वनाश्रयकरस्तदा

शुनिवरैः कथितोऽधिकमासकः ॥

तथा ।

यिनीवासीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

भागुना कथितोमासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

एवं यामान्वतः सकलकर्मनिषेधप्राप्तौ विशेषो वक्ष्यते तत्र

शङ्काः ।

न शुद्धादधिके मासे कर्माकर्म कथञ्चन ।

शङ्का नैमित्तिकं कर्म तद्वि तत्रैव कीर्तितम् ॥

‘कर्माकर्मतिशब्देन काम्यकर्माभ्यां तद्वि फलकामैः क्रियमाण-
त्वात्कर्म, अपफलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म, कर्म च तदकर्म चेति कर्म-
धारयः । तथेवाह प्रजापतिः ।

न कुर्यादधिके मासि काम्यकर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं आहुं तद्वि तथैव कौर्त्तितं ॥

अथ केचिदाहुः काम्यस्य कर्मणोऽधिमासे प्रारम्भः समाप्तिश्च
निषिध्यते । आरभ्ये तु काम्ये कर्मणि समाप्तिकाद्यादर्वाक् मध्यपति-
तेऽधिमासेऽपि काम्यं कर्म कार्यं । तथा चातुर्मास्यव्रतानामाषाढे-
ऽधिमासे नारम्भः कार्त्तिके चाधिमासे न समाप्तिः । अन्तरापतिते
वधिमासेऽप्यनुष्ठानं । अतएवान्तराधिमास्यपतेऽपि संक्रान्तियुक्ताषाढ-
शुक्लैकादश्यां चातुर्मास्यव्रतानामारम्भोऽभिहितः संक्रान्तियुक्ताका-
र्त्तिकशुक्लैकादश्यां समाप्तिरुक्ता । यथोक्तम् ।

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य च ।

आषाढादौ नरोभक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

ततो विबुध्यते देवः शङ्ख-चक्र-गदाधरः ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितः ॥

मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवसुत्यापयेद्विष्णुः ।

अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रमः ॥

अधिमास्यपतेऽपि क्रमादिश्राविका-हरौ ॥

कन्या-तुला-वृद्धिष्वेव नृप सत्त्वापयेद् भुवम् ॥

न चैवं वति मासपक्षकं मतानुष्ठानमाप्तौ चातुर्मास्यव्रतमिति
समाख्याविरोधः

वार्षिकान्तुरोमासान् मध्वं मांसं परित्यजेत् ।

खर्णदो हरिसुहृद्व्यं च भवेदेदविद्विजः ॥

यः क्षिपेत् कृष्णपादेन आवाढादिष्वतुदयम् ।

विष्णुपूजनकृत्यार्थः स भवेत्तन्निजेतनः ॥

मैत्रादिपादे क्षपितौ च विष्णु-

वैष्णवमये परिवर्त्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासस्तुष्टयेन ॥

इत्यादिवचनविरोधश्चेति वाच्यं ।

वष्णा तु दिवसैर्मासः कथितोवाद्राचयैः ।

इति वचनाभ्यामस्तुष्टयोपपत्तेः ।

मन्त्रादिद्व्यान्ते ।

प्राग्भ्यं कर्म चत्किञ्चिन्न तु कार्यं मन्त्रिण्युचे ।

अभ्युर्ध्वा नाम ये मासा न तेषु मम वक्ष्यताः ।

व्रतानाञ्चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः ॥

इत्यारम्भ-समाप्त्योरेवाधिमासे प्रतिविद्वलाः षकाराः सर्व-
काम्यकर्मपद्व्यमिति तद्व्युक्तम् ।

प्रवृत्तं मन्त्रमासाभ्यामन्त्रकाम्यमवमापितं ।

आगतं मन्त्रमासेऽपि तन्त्रमास्यमवग्रथम् ॥

इति काठकण्टकपरिशिष्टवचनेन काम्यकर्मवमाप्तेरपि मन्त्र-
मासेऽपि विधानाभ्यामन्त्रदेवं विवक्ष्यवष्णा, “अभ्युर्ध्वा नाम ये मासा
इति वचनेन काम्यव्रत-यज्ञानां आरम्भः समाप्तिश्च प्रतिषिध्यते न तु

नित्यव्रत-वज्रानां, “नित्य-नैमित्तिके क्षुब्धात् प्रवतः सम्प्रतिष्ठते”
इत्यादिवक्ष्यमाणनित्य-नैमित्तिकविधायकवज्रवचनसङ्कोचप्रसङ्गात् ।
तस्मादस्यैकस्य काम्यव्रत-वज्रविषयतयासङ्कोचोद्युक्तः । ननु किमत्र
मलमासात् प्रागारब्धस्य समाप्तिः प्रतिविध्यते, उतापैवारब्धस्य, न
प्रथमः “प्रवृत्तं मलमासात् प्रागिति वचनविरोधात्, न द्वितीयः
आरम्भनिषेधादेव च समाप्तेरप्रसङ्गेर्निषेधायोगादिति । उच्यते ।
मलमासप्रागारब्धस्यैव समाप्तिश्च प्रतिविध्यते चोक्तज्ञानात्मकमासेऽपि
काम्यं कर्म प्रारभते तेन तत्र समाप्तौ कृतायां दोषाधिक्यं स्यादि-
त्येतदर्थमिदं वाक्यमिति न दोषः ।

दृढमनु-दृढस्यति-पेठीनधि-ज्योतिः-पराशराः ।

अन्वाधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

वेदव्रत-दृषोत्सर्ग-चूडाकरण-नेत्राद्याः ।

मात्रात्मनोभिवेकस्य मलमासे विवर्ज्यते ॥

अचिद्वज्र-दान-प्रतिपद्गति पाठः ।

अज्ञापवादः ।

चक्र-सूर्यपदे चैव मरणे पुनर्जन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्भूतमन्त्रकारकमिति ॥

बाले वा यदि वा दृढे शूके वाससुपागते ।

मलमास इवेतानि वर्ज्येहेवदर्शनं ॥ इति

“अन्वाधेयं प्रतिष्ठाञ्चेत्यावश्यकत्वे सतीति श्रेयोदृष्ट्यः तेन
मलमासेऽपि प्राचक्षितभूतमन्वाधेयमन्वतुगत्यनन्तरं कर्तव्यं न
प्रतिविध्यते, एवं प्रतिमादिस्कारनाम्ने पुनः प्रतिष्ठा न प्रतिविध्यते

यथाः कात्या मित्रा अपि वसन्तादिसमन्त्रेण विधीयमाना क्षन्तरे
 खण्डकान्तेऽपि क्रियमाणा ये स्त्रकाखे एव कृता भवन्ति, 'दानाणि'
 महादानानि। केचिद्भूतानामपि महतामेव प्रतिषेधमाहुः दृष्टोत्सर्गश्च
 च नैकादशादिकश्च प्रतिषेधः योऽग्रमाह्लादिवत्तस्यापि प्रेतोपका-
 रिताऽप्युक्तास्तथादावपि अनावश्यकत्वे सति अन्वाधेयादि प्रति-
 विध्यते "मल्लमास इवेत्यभिधानात् । 'देवदर्शनं' प्रसिद्धस्यैव देव-
 तादर्शनं ।

तच्चात्र प्रथमं विवक्षितं, "अनादिदेवता दृष्टा न शुभं नष्ट-
 भार्गवे" इति स्कन्दपुराणवचनात् मल्लिखुषेऽप्यनादिततीर्थस्नानं
 विवर्जयेत् ।

अत्र केचिदाहुः । मल्ल इवेति सिद्धवद्दृष्टान्तीकरणान्यथातुप-
 पत्त्या मल्लमासे प्रथमदेवतादर्शननिषेधः सिद्धः । अपरे तु "मल्लमा-
 सइवेत्यन्वाधेयादिवेव योजयन्ति । यथा मल्लमासे चन्द्र-सूर्यपरा-
 दिकास्त्यतिरेकेषैतेषां निषेधस्तथैव बाह्यादिष्वपि यथा स्यादिति,
 तस्मिन् पक्षे मल्लमासे देवतादर्शनस्य न प्रतिषेधः ।

वापौ-कूप-तडागादिप्रतिष्ठा चक्रकर्म च ।

न क्षुर्यामल्लमासे तु महादान-व्रतानि च ॥

महादानानि मल्लपुराणे दर्शितानि ।

मनुस्वाच ।

महादानानि धानीह पवित्राणि शुभानि च ।

रक्षन्तानि प्रदेयानि तानि मे कथयन्त्युत ॥

मल्ल उवाच ।

नेत्राणि धानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।

तानि ते सख्यवश्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

आद्यन्तु सर्वदानानां तुष्ठापुष्टयश्चित्तम् ।

शिरस्यगर्भदानस्य ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानस्य गोचरस्य पञ्चमम् ।

शिरस्यकामधेनुस्य शिरस्याश्वत्थयैव च ॥

शिरस्याश्वरथसदत् हेमश्चिरचक्षया ।

पञ्चबाणस्यकं तदहारादानं तथैव च ॥

दादयं विश्वचक्रस्य ततः कल्पसतात्मकम् ।

सप्तसागरदानस्य रत्नधेनुस्यैव च ।

महाभूतघटसदृशोऽष्टोऽष्टः परिकीर्तितः ॥

कूर्मपुराणे तन्यान्यपि दश महादानानि दर्शितानि ।

कनकास्य तिष्ठा नागा दासी-रथ-महो-महाः ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥

काठकस्ये ।

शूर्पा मौञ्जीवन्धनस्य अन्याधेयं महास्रव्यं ।

राजाभिषेकं कान्तस्य न कुर्याद्भानुसहिते ॥

कौयुमिः ।

अधिभावे न कर्त्तव्यं आहुं चांश्वरादिकम् ।

वर्षद्वयमभिवेकादि कर्त्तव्यमधिके न तु ॥

हारीतः ।

अधिभावे न कर्त्तव्यं आहुमभुदयं तथा ।

तथैव कान्धं यत्कर्म वत्सरात्मयमादृते ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चित् आद्विकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथ वा पूर्तं तच्च कुर्व्यात् मल्लिङ्गुचे ॥

आभ्युदयिकं आद्वं आद्यवत्सरात्मगतजातकर्मादिनिमित्तव्यति-
रिक्तं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते 'वत्सरात्मयमादृत इति प्रथमं वत्सरं' विहाय
आभ्युदयिकं आद्वं मलमासे न कर्त्तव्यं प्रथमे तु संवत्सरे मलमासे
प्राप्ते सपिण्डीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं
तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यं । यथोक्तं ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।

सपिण्डकक्रियां कृत्वा कुर्व्यादाभ्युदयं ततः ॥

इत्यत्र वचने आभ्युदयशब्देन आभ्युदयिकं आद्वं विभागप्रकरणे
विश्वरूपाचार्येण व्याख्यातं । अन्ये तु उत्तरशेषत्वेनैवं व्याचक्षते सपि-
ण्डीकरणादूर्ध्वं यत्प्रथमे संवत्सरे प्रतिमासं पुनः क्रियमाणं त्रैपुरविकं
मासिकं आद्वं तन्मल्लिङ्गुचेऽधिमासे कार्यमिति वक्तुं 'वत्सरात्मयमा-
दृत इत्युक्तं एतच्चोपरिष्ठादस्यते । असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिःशास्त्रे ।

तच्च दत्तमदत्तं स्थादृतं चादृतमेव च ।

सुप्रजप्तमजप्तं स्थास्योपवासः कृतोभवेत् ॥

न यात्रां न विवाहञ्च न च वास्तुनिवेशनम् ।

न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रासाद-ग्राम-भूतक्षाम् ।

न शिरस्यं सुवाचांसि कारयेदिति निश्चयः ॥

पराशरः ।

रविणा सङ्गितो मासस्यान्तः ख्यातो मल्लिङ्गुचः ।

तच्च यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

प्रजापतिः ।

उपाकर्म च ह्यस्य कथं पूर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतः कुर्यात् पूर्वं तन्निष्कलं भवेत् ॥

पराशरः ।

पञ्चदशैर्कर्मकान्तिर्यदा न स्यात् सितासिते ।

तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥

एवं षष्टिदिनो मासस्तदर्थे मन्त्रिचुषः ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कार्याः पिढदेवादिकाः क्रियाः ॥

सत्यव्रतः ।

मासि संवत्सरे चैव तिथिदैधं यदा भवेत् ।

तचोत्तरोत्तमा ज्ञेया पूर्वा तु स्यान्मन्त्रिचुषः ॥

तत्राधिमासे यत्कर्त्तव्यं तदाह ग्रातातपः ।

एकमञ्चौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे कश्चित् ।

तत्राद्ये पिढकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

अङ्गिराः ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

पूर्वस्मिन् पिढकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पिढकार्याणि चोभयोः ॥

एवमादौनि मलमासे देवकार्य-पिढकार्यप्रतिपादकानि वच-

नान्यावश्यकदेवकार्य-पितृकार्यविषयाणि द्रष्टव्यानि ।

वृक्षसतिः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रथतः सप्तसिन्धुचे ।

तीर्थश्राद्धं गजश्राद्धं प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यमावश्यकं यन्मासविशेषनामनिरपेक्षमेव विहितं यस्मात्कारणे
काष्ठात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तमाचक्षते तद्यथा “अग्नये पयिष्ठते
पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेत् योदर्श-पूर्णमासयाजौ च अमावास्यां
वा पौर्णमासीं निर्वपेदिति । तथाभूतस्य नित्यस्य यज्ञं न तु नित्य-
मासस्य । तेन दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्र-पञ्चमहायज्ञादेरनुष्ठानं मल्लिचुचे
कर्त्तव्यं स्वकाष्ठातिक्रमे प्रायश्चित्ताद्यानात् । एवं च नित्याऽपि सोम-
यागक्रिया मल्लिचुचे मासि न कार्या मल्लिचुचमासातिक्रमेऽपि वस-
न्तादिकास्य सोमयागाभूतस्थानतिक्रान्तत्वेनात्र प्रायश्चित्तप्राप्ते-
रशम्भवात् । एवं यस्य नैमित्तिकस्य गृहदाहेत्यादेर्निमित्तानन्तरकास्ते
कर्त्तव्यस्य न मासान्तरे विहितकाललाभः तथाभूतावश्यकक्रियाविषयं,
एवं “मल्लिचुचे मासि कुर्यादिति विधानं जातेष्वेतेर्नैमित्तिकस्यापि
शिष्टपुरश्चर्यार्थं निमित्तानन्तरकालमपहृद्य कालान्तरे कर्त्तव्यस्य यथा
दशरात्रादिसूतककालस्य मध्येऽनुष्ठानमन्यायं तथा मल्लिचुचका-
लमध्येऽपि सति च मल्लिचुचेऽनुष्ठानं, एवञ्च नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं
चाविवर्चितं यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिर्यस्य च मासान्तरे विहित-
कालास्त्राभेनावश्यकं मल्लिचुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मल्लिचुचे कुर्यादिति
वार्हस्पत्यवचनतात्पर्यार्थः प्रेतयः ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

अनन्यगतिं यच्चित्तं कुर्व्यामीमिति तथेति ।

यस्य नित्यस्य सुखाकाशातिक्रमे जघन्यस्य काशान्तरस्यानभ्यु-
ज्जातत्वादत्यन्तलोपे प्रायश्चित्तं प्रयज्यते तत्कर्मानन्यगतित्वाभावा-
भावेऽपि कार्यं ।

मृच्छपरिग्रिष्टमपि ।

मह्यं वदन्ति काशस्य मासकालविदोऽधिकं ।

नेहेताश्च विशेषेण्यामन्यथावश्यादिधेः ॥

आवश्याकाङ्क्षपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेण्यं मलमासे 'नेहेत'
नाचरेत्, यथां शुद्धे मासि क्रियमाणयां नास्ति विधिलोपः सा
विधिविशेषेण्यं यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति, वसन्ते
विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलमासवैशाखपरित्यागेन शुद्धवैशाखे
क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वात्तास्ति विधिलोपः अनेनावश्याको विधि
रधिकमासेऽनुष्ठेय इत्यर्थादुक्तं ।

उक्तस्य साक्षादपि तथैव ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्वं चापयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टौर्विवर्जयेत् ॥

'अवषट्कारहोमाः' अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः, 'पर्वं' दशपौर्ण-
मासौ पार्वणस्याहोपाकस्य, 'आपयणं' आपयणश्रेष्ठिः, यद्यथापयणं
वर्षाषु श्रामाकर्त्तव्येतेति मासद्वयात्मकवर्षाख्यकालविहितं मसिषु-
भावेऽपि खकालसम्भवादन्यन्यगतिकं न भवति तथापि दुर्भिक्षेण
श्रामाकथतिरिक्तधान्यासम्भवे जीवगार्थं श्रामाकाशभोजनमह्नापय-
णेनावश्याकर्त्तव्यमित्यापयणानुष्ठानं जीवगार्थमावश्याकमिति युक्तमुक्त-

मापयणं तथेति, यदा तु दुर्भिक्षाभावाद्भावज्ञकं तदाधिमात्रे
ध्यामाकापयणं न कर्तव्यम् ।

अनेनेवाभिप्रायेण पैठीगणिना ।

संक्रान्तिरहिते मासि कुर्वादापयणं न वा ।

इति विकल्प उक्तः ।

काठकट्टपपरिग्रहे ।

मलेऽनन्यगतिं वित्यां कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मस्तिष्कुचे ॥

पुष्टीश्यापयणाधान-चातुर्मासादिकान्यपि ।

महाशय्याष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्रष्टं मासविशेषाख्याविहितं वर्ज्येभ्यले ॥

‘महाशयः’ भाद्रपदस्यापरपक्षः ।

प्रेतमास्यादिभारभ्य श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणानाञ्च यथाकाशसुपस्थिताः ॥

यव-त्रीहि-तिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

महाशयोदश्रीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकलेन कर्तव्यं ख्यामस्तिष्कुचे ॥

अंगुस्तावपि ।

वृद्धिश्राद्धं तथा सोममन्याधेयं महाशयं ।

राजाभिषेकं कान्धश्च न कुर्याद्भ्रातृसहिते ॥

व्योतिःपितामहोऽपि ।

मासः कन्यागते भागावसंक्रान्तौ भवेद्यदि ।

दैवं पिबं तदा कर्म तुलास्ये कर्तुरक्षयं ॥

ज्योतिःपराशरोऽपि ।

सातुधानप्रियोमासः कन्यार्कं जायते यदा ।

दैवं पिबं तथा कर्म उत्तरे मासि शुच्यते ॥

देवसः ।

अर्कं नभस-कन्यास्ये आहूयः प्रकीर्तितः ।

धिनीवासीमतिक्रम्य यदा कन्यां ब्रजेद्विः ।

तदा कासस्य दृढमादतोतैव पिबेद्विषा ॥

‘अतीता’ पक्षमं पञ्चमतिज्ञाना, एवञ्च अन्वैष्टिदुक्तं कन्यासं-
क्रान्तिनिमित्तानां आहूनां षोडशसु दिवसेषु नैमिकत्वाग्नेमि-
त्तिकस्य च आहूत्य मन्त्रमासे प्रतिषेधाभावात्तानि कार्याणि तदुक्तं
प्रजापतिना “शुक्ला नैमित्तिकं आहूयमिति ।

ब्रह्मविद्वान्ते ।

सूर्यस्य सन्नितोमासो न कर्मस्यः स्ततोबुधेः ।

तस्मान्न च न कुर्वीत आहुं नैमित्तिकाहुते ॥

निमित्तत्वञ्च आहुं प्रति कन्यासङ्क्रान्तेः पुराचोक्तम् ।

कन्यागते सवितरि चान्येषामि तु षोडश ।

अतुभिस्तानि तुष्ट्यानि पितृणां दत्तमश्नयम् ॥

इति तन्त्रिरसं । यथा च ग्राह्यायनिः ।

नभसस्यापरे पक्षे त्रिविषोडशकसु चः ।

कन्यागताम्बितसेत्सास्य कासः आहूयकर्मणि ॥

तथाच नागरस्येऽपि पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आवाद्याः पक्ष्मे पक्षे कन्यासंखे दिवाकरे ।

यो वै आहं नरः कुर्वदिकस्मिन्नपि वाकरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत् हन्ताः स्युः पितरोऽब्रुवन् ।

नभोवाच नभसो वा मन्मथो यदा भवेत् ।

यत्नः पितृपक्षः स्नादन्यथैव तु पक्ष्मः ॥

यत्तु जाद्वर्कवचनं ।

आवादीमवधिं कृत्वा यः स्नात्यच्छत् पक्ष्मः ।

आहं तच्च प्रकुर्वीत कन्यापुच्छतु वा न वा ॥

तत् पूर्वप्रदर्शितवाक्यनिश्चयपर्यालोचनया पक्षोपकमाभिप्रायं ।

तथाच कार्णाजिनिः ।

अन्ने वा यदि वा मध्ये यच्च कन्यां रविर्त्रजेत् ।

पक्ष्म पक्ष्मः पूज्यः आह्वयोऽन्नकं प्रति ॥

दृष्टान्नुरपि ।

मध्ये वा यदि वा पक्ष्मे यच्च कन्यां रविर्त्रजेत् ।

य पक्षः सकलः पूर्णः आहं तच्च विधीयते ॥

तेन “कन्यागते सवितरौत्यादि पुराणवचनं पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिं-
श्चिदहनि कन्यासङ्क्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाष्टान्युपादेयानीत्येवं
व्याख्येयं न तु सङ्क्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवं, पक्षमपक्षस्य प्राधान्यार्थं
वा तद्वचनं, तीर्थआहं गजच्छायाआहं तदुभयं न कियं चकरसे
प्रत्यवायाभावाच्चापि नैमित्तिकं तीर्थसम्बन्धस्य गजच्छायासम्बन्धस्य च
निमित्तस्य पुरुषप्रथमसाध्यत्वादतस्तयोः पृथग्यहसं । गजच्छाया च गज-
क्षेत्रे वा वा या पूर्वस्नान्दिग्निं वर्त्तते वा बुद्ध्या याज्ञा विशामिचोक्ता ।

परमासन्नं योदद्यात् पितृणां मधुना सह ।

हायायान् गजेन्द्रस्य पूर्वखां दक्षिणामुखः ॥

यदेन्नुः पितृदैवत्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।

यान्या तिथिर्भवेत्सापि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥

इति या परिभाषिता गजच्छाया सा अमुखा असम्भाविनी च
“मलमासे हंसस्यैव करे स्थित इति वचनात् । ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’ हस्ते,
‘स्थित इति कन्यासङ्क्रान्तेर्वर्त्तमानत्वात् मलमासलाभावात्, प्रेतश्राद्ध-
नित्यत्वेन मलमासेऽपि प्राप्ते यत्तत् पुनर्विधीयते तत् संवत्सरमध्यप-
तिते मक्षिण्ये एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि श्राद्धेऽपि अन्य-
दधिकं कुर्यादित्येतदर्थं ।

यदाह वशिष्ठः ।

संवत्सरमध्ये यद्यधिमासो भवेन्मासिकार्थं दिनमेकं दृष्ट्वि नयेत् ।

दृष्ट्ववशिष्ठः ।

श्राद्धीयेऽहनि सन्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुच्यते ॥

कौचुमिः ।

अब्दमनुष्यदं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितं ।

संवत्सरे विष्टुष्टेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकं ॥

गमसिः ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि काम्यं कर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं श्राद्धं तद्वि तथैव कीर्त्तितं ॥

एकोद्विष्टन्नु च श्राद्धं तथैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि काष्ठाधिक्येऽपि धर्मतः ॥

विष्णुः ।

मासिकाद्धं चेदधिमासपातो मासिकार्थं दिनमेकं बद्धंयेत् ।
कश्चिदेतद्वचनमेवं व्याचष्टे 'बद्धंयेत्' खण्डयेदिति, तत् प्रागुदाहृत-
वचनादर्शननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं । सत्यन्तरेऽपि "संवत्सरविष्टरेऽपि
प्रतिमासश्च मासिकं" एतत् सपिण्डीकरणात् प्राप्तनमासिकविषयं,
एकोद्दिष्टमासिकविषयत्वादिति केचित्तदुक्तं सपिण्डीकरणोत्तर-
मासिकानामपि वैकल्पिकैकोद्दिष्टत्वविधानात् ।

यदाह कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकं ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह श्रौतकः ॥

अथ च सपिण्डीकरणोत्तरमेकोद्दिष्टविधानेन "न दद्यात् प्रति-
मासिकमित्येकः पक्षः, दद्यादित्यपरः, न तु सपिण्डीकरणोत्तर-
काष्ठासमासिकं न दद्यादित्येकः, एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्यपरः ।

तथाच आह्वकर्थः ।

पितुः पितृगणस्यैव कुर्वात्पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्धं प्रतिमासश्च विभिर्ज्ञेयः सनातनः ॥

'पितृगणस्यः' सपिण्डीकृतः ।

स्यैवप्रदुः ।

संवत्सरातिरेको वै मासश्चैव चषोदशः ।

असुराणाम्, मासोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ।

तस्मात् चषोदशे आहुं न कुर्वाणोपतिष्ठति ॥

यस्मात् चयोदशमासो असुरसमन्त्रेण गर्हितस्तस्मात् चयोदशे
मसमासे आहुं न कुर्व्यात् कृतमपि यतो गोपतिष्ठते । केचित् चयोदशं
आहुं न कुर्वदिति पठिता चयोदशं यन्मासिकं मसमासे प्राप्तं
तच्च कार्यमिति व्याचक्षते तदयुक्तं संवत्सरमध्ये यद्यधिकमासो भवे-
दित्यादिप्रागुदाहृतवचनविरोधात् । अपरे तु “तस्मात् चयोदशे
आहुं न कुर्व्यादित्युक्त्यर्थे” इति पठन्ति तदयुक्तं । “जातकर्मणि
यश्चाहुं दर्शमाहुं तथैव च । मसमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं
यथा” इति व्यासवचनविरोधात् पिण्डपितृयज्ञवचनहननरमवस्था-
गुहेयस्यामावास्याआहुस्य प्रतिषेधानर्हस्य प्रतिषेधप्रसङ्गाच्च । “तस्मात्
चयोदशे आहुं न कुर्व्यान्नोपतिष्ठते” इत्येव नञ्प्रत्ययदृष्टः काश्वीरसि-
न्धितस्य पाठोऽन्याथाह । तथाच हरि-हरादियन्त्रेऽप्ययमेव पाठो गृह्यते ।

मासिकः ।

गर्भे वार्द्धिके प्रेतश्राद्धे भृत्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाब्धिके चैव नाधिमासो विधीयत इति ॥

यमः ।

गर्भे वार्द्धिके भृत्ये आहुकर्मणि मासिके ।

यपिण्डीकरणे भृत्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपोऽहोमो यव-ज्रीहि-तिल्लादिभिः ।

जातकर्मन्धकर्मणि नवमाहुं तथैव च ॥

मघाचयोदशीमाहुं आहुन्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्यपक्षे स्नानं आहु-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मसमासेऽपि तित्थं नैमित्तिकं तथेति ॥

‘गर्भे’ गर्भमासप्रयुक्ता विहितपुंस्वनादौ, ‘वाङ्मन्त्रे’ अग्नीति-
भागेत्यादिविहिते वृद्धौ, ‘सत्ये’ संवत्सरादिपर्वणकाश्रयतो, ‘मासिके’
इति द्वादशमासिकविषयत्वेन केचिद्व्याचक्षते तदयुक्तं आहुतान्वपि
च षोडशेत्यनेनैव तस्य आहुतस्य मन्त्रमासेऽपि विधानात् तस्य षोडश-
माह्वेषु गणनात् ।

षाट्कर्मः ।

द्वादशप्रतिमास्त्राणि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

वपिष्ठीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

‘षाण्मासिकाब्धिक इत्यनेन विहितयोः आहुतयोः निरूपणार्थमाह,

एकेनाह्ना तु षण्मासा यदा सूरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्नातां षाण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना चिभिर्वा यदा षण्मासाः न्यूनाः स्युः संवत्सरश्च तदा
षाण्मासिकाब्धिके आह्वे कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्त्रिसप्तधनमाह्वे त्रिपथे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतआहुतानि षोडशं ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकैकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास-
इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

नृशक्तु त्यक्तदेशानां आहुताः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पक्षने चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः आहुता द्वादशवज्राया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितोषां तच्च विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

तेन 'मासिने आहुकर्मणि' अमावास्याआहुकर्मणौत्यर्थः, 'नित्ये' नित्यदाने, 'होमः' अचोपासनहोमः, धव-मौहि-तिलादिभिस्तत्र होतव्यद्रव्योपादानात्, 'अन्यकर्माणि' दहनोदकपिण्डदानास्त्रिसञ्च-यणादीनि । जातकर्मवज्जातआहुमपि कर्त्तव्यं ।

आहुजातकनामानि ये च संस्कारसम्रताः ।

मल्लिख्येऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टौच वर्जयेत् ॥

'संस्काराः' अन्नप्राशन-निष्क्रमणादयः, जनार्दनशयनादारभ्य यावदुत्थानं धारण-पारणादिकं करिष्यामीत्येवं सङ्कल्पसहिताः सम्रताः काम्या अपि, इष्टिग्रहणं काम्यपशुबन्धादिधर्मोपलक्ष-णार्थं सर्वेषामपि काम्यानामनावश्यकत्वेन वर्जनौच्यत्वात् । अत एव स्वत्यन्तरं "इष्ट्यादिकर्म काम्यन्तु मल्लिख्ये विवर्जयेत्" ।

हारीतोऽपि ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं आहुमभ्युदयं तथा ।

"तथैव काम्यं यत्कर्मैति यत्काम्यं कर्म इष्ट्यादिकं तन्मल्लिख्ये न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु ज्योतिःपाराशरेशोक्तं ।

उपाकर्म तद्योत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

'पराः कार्याः' उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । तच्च 'प्रसवा-होत्सवशब्देन जातेष्टिरेवावगच्छते न पुनराभ्युदयिकं आहुं जातकर्म च, तद्योरपि ग्रहणे "आहुजातकनामानौत्थादिस्मृतिविरोधापत्तेः

पैतृकग्रहणमावश्यकविषयं, न तु केवलसांवत्सरिकविषयं अमावास्या-
दिआर्द्रस्यापि मलमासे विधानात् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्वृत्तमचयकारकं ॥

कचिच्छ्राद्धमचयमिति पाठः ।

शातातपस्ततौ ।

प्रतिसांवत्सरे आर्द्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

पैठीनसिः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं आर्द्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्द्धेत आर्द्धं तच्च मृताहनि ॥

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्श्याद्धं तथेव च ।

प्रतिसंवत्सरं यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं ॥

‘पर्वभागे’ अधिमासे ।

मासस्तथोद्देशो यच्च तच्च आर्द्धं कथं भवेत् ।

पूर्वापरावधौ तच्च कथं कुर्याद्विचक्षणः ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्विजम्बनः ।

तद्वाशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनीति ॥

पुतानि मलमासमृतविषयाणि ।

चदाह पैठीनसिः ।

मलमासे मृतानाम् आर्द्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषाम् कदाचनेति ॥

धनुरपि ।

मलमासे मृतानाम् वज्राङ्गं प्रतिवत्सरं ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं गान्धेयान् कदाचनेति ॥

वाचः ।

मस्तिषुचै तु वज्राग्ने ब्राह्मणो विद्यते यदि ।

जनाभिषेधोमासोऽनु कथं कुर्यादधाब्दिकं ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्नाद्विजन्मनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

अधिमासे मृतानाम् सौरं मासं समाश्रयेत् ।

य एव तस्य मासोऽपि आहुपिण्डक्रियादिषु ॥

स्वात्मनरे तत्तराहुर्मन्वषा पचते,

य एव दिवसस्तस्य आहुपिण्डोदकादिषु ।

अन्ये तु ।

मास-पञ्च-तिथिसृष्टे यो यस्मिन् विद्यतेऽहनि ।

प्रत्यब्दम् तथा भूते चयाहं तस्य तं विदुः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया प्रातातपादिवचनानि मलमा-
समृतविषयाणीत्याहुः । मलमासमृतस्य मलमाससम्भवे सति मल-
माससृष्ट एव मृताहस्यभाभूतो न तु शुद्धमाससृष्ट इति । मल-
मासगतचयाह एवाब्दिकं आहुं कर्त्तव्यं, न तु शुद्धमासगतचयाहे,
अतथाभूतत्वात् मलमाससम्भवे तद्गुणलोपन्यायान्मलमाससृष्टेऽपि
चयाहे मृताहआहुं कर्त्तव्यमित्यवगन्तव्यं । प्रथमाब्दिकं मलमासे
कार्यं ।

तथा च सङ्ख्यवृत्तिः ।

अथंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्धिकं प्रथमं दिनेः ।

तथैव मासिकं आहुं सपिण्डीकरणं तथा ॥

केचिदेवं व्याचष्टे आब्धिकं प्रथमं न्यूनाब्धिकं तदाब्धिकं
मृताशत् पूर्वदिने क्रियते मासिकम् मृताहन्वेव, यदाब्धिकवर्गं
क्रियत इति पूर्वमेव द्वादशमासादौ सपिण्डीकरणं कृतं, यदा तु
पूर्वं संवसरे तत् क्रियते तदा पृथगाब्धिकं मासि सपिण्डीकरणे-
नैव तस्यापि सिद्धेस्तदुक्तं ।

पूर्वं संवसरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्धिकमिष्यते ॥

पिण्डग्रन्थेन आहुं पूर्वं संवसरे लक्ष्यते 'षोडशः पिण्डः' षोडश-
आहुमित्यर्थः, तदुक्तं 'आब्धिकं प्रथममित्यनेन न्यूनाब्धिकपक्षे
मासिकग्रन्थेनाब्धिकपक्षे प्रमाणाभावात् द्वादशमासिकस्य च द्वाद-
शमासोपक्रम एव कर्तव्यत्वाच्च । एतच्च षोडशआहुकासनिर्णयप्रकारे
दर्शयिष्यते । यत्तु सत्यव्रतेनोक्तं ।

वर्षे वर्षे च सप्ताहुं मातापिषोर्ध्वतेऽहनि ।

मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वषणं यदा ॥

तदधिमारादन्यत्र मृतस्य प्रथमाब्धिकान्वआहुविषयं । अथ
मलमासग्रन्थेनाधिमार्गो यावत् ।

एक एव यदा मासः संक्रान्तिदयसंयुतः ।

मासद्वयगतं आहुं मलमासेऽपि शक्यत इति ॥

सङ्ख्यमासवृत्तस्यापि प्रतिमंवसरआहुस्य अथमासे विधानात् ।

एवञ्च चयमासात् पूर्वभाव्यसंक्रान्तश्राद्धं “प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादिति श्रद्धत्वात् पूर्वासंक्रान्ते, “एक एव यदा मास इतिवचनात् तत्र चयमासे च कार्यं, तेन मलमासमृतस्य यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमास एव कार्यं न श्रद्धे नाप्युभयोः, श्रद्धमासमृतस्य तु यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रथमाब्दिकं चेन्नलमासे एव कार्यं न श्रद्धे नाप्युभयोः, द्वितीयाब्दिकं चेत् श्रद्धे एव कार्यं न मलमासे नाप्युभयोः,

तस्मिंश्च प्राकृते मासे कुर्यात्श्राद्धं यथोदितं ।

तथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

‘प्राकृते’ श्रद्धे, सर्वं श्राद्धं नित्यं नियमेनैकमेव कुर्यात् न द्वितीयं मलमासेऽपीत्यर्थः । तथा “सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनीतिवचनादपि न सांवत्सरिकमुभयत्रानुष्ठेयं ।

अत्र केचिदाहुः ।

मलमासे सांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयं :

तथाच यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यान्न कुर्वीत मलिच्छुचे ।

चयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकं ॥

चयोदशे तु सम्पूर्णं सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने पुनरप्याब्दिकं कुर्वीत्यर्थः । ‘सांवत्सरं न वर्द्धेत’ इत्येवमर्थः, ‘न वर्द्धेत’ न विच्छिद्येतेति । तेनेतदपि मासद्वये श्राद्धमनुष्ठेयमिति प्रतिपादयतीति, तद्युक्तं उभयत्र श्राद्धानुष्ठाने प्रमाणाभावात् । यमवचनस्य लयमर्थः प्रथमाब्दिकं मलिच्छुचे कुर्वीत, ‘पुनराब्दिकं’ द्वितीयाब्दिकं, तन्तु

चयोदशे मासि सम्पूर्णं सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने कुर्वीतेति.
 'आब्धिकं प्रथममिति 'सांवत्सरं न वर्द्धतेति वचनद्वयस्यास्मादुक्तोऽर्थो-
 वचनान्तरसंवादी तथाच तन्मूलभूतया श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्प-
 ना, भवदुक्तस्त्वर्थो न तथेति मूलभूतस्यत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । किञ्च
 भवत्युच्ये तु 'चयोदशे तु सम्प्राप्त इत्यादिशब्दकश्चैवैयर्थं प्रसज्यते ।
 चयोदशे तु सम्पूर्णं पुनः कुर्वीतेत्युक्तेऽपि प्रकृतत्वेन प्रथमाब्दिकस्या-
 न्वयात् द्वितीयाद्याब्दिकविषयत्वे तु नायं दोषः । तेन "आङ्गी-
 याहनि सम्प्राप्ते इतिवशिष्टवचनं मासिकविषयमिति श्रेयं । किञ्च
 सांवत्सरिकविषयत्वेऽपि किं मलमासमृतसांवत्सरिकविषयं अम-
 लमासमृतप्रथमाब्दिकविषयं वा । न प्रथमः, "तद्वाग्रावेव कर्त्तव्यं"
 "तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत" "स एव तस्य मासोऽपि स एव दिवसस्तस्येति
 प्रागुदाहृतसाधारणवक्तृवाक्यविरोधात् । 'मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति
 पैठीनसिवचनगतोपि शब्दस्त्वेवमप्युपपद्यते यदा शुद्धस्त्वयोदशो
 भवति तदा तत्र सांवत्सरिकं कार्यं यदा मलमासस्तयोदशो
 भवति तदा तत्राप्येति । यदा प्रागुदाहृतवक्तृवचनविरोधादपि-
 शब्द एवकारार्थं भविष्यति एकस्मिन्नेवाहनि आङ्गद्वयप्रसङ्गाच्च ।
 अथवा वचनान्तरपर्यालोचनयैकं मलमासे अपरन्तु शुद्ध इत्यु-
 च्यते तर्हि तत्पर्यालोचनयेव मासिकविषयता प्रसज्येत । नापि
 द्वितीयः, उक्तादेव हेतोः "प्रत्यब्दं दादशे मासीति वक्ष्यमाणान्नुदा-
 रीतवचनाच्च, अथासंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यपिशब्दादुभयत्रापि कर्त्तव्यं
 आङ्गमित्युच्यते तर्हि मलमासे एकमाब्दिकं कृत्वा पुनः शुद्धे
 क्रियमाणं न प्रथमाब्दिकं स्यात् । यदा शुद्धस्त्वयोदशो भवति तदा

तत्र प्रथमाब्दिकं कार्यं । यदा मृतमासः अयं कालस्तथोद्गो भवति तदा तत्रापौत्येवमपिशब्दोपपत्तेः ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् कुर्वीत मल्लिचुपे” इति पाठ-
मुदाहृत्य मल्लमासमृतविषयत्वेनैवं व्याचक्षते, मल्लिचुपमृतस्य यत्
प्रथमाब्दिकं तस्मल्लिचुपे न कुर्वीत तस्य प्रथमाब्दिकसमये मल्लि-
चुपासम्भवात् । द्वितीये हि वर्षे पूर्वस्मात्प्रथमासादन्यो मल्लमासो
भवति तस्मात्प्रथममृतस्य प्रथमाब्दिकं मल्लमासे कदाचिदपि न प्रा-
प्नोति, अतः पूर्वाह्णं मित्यानुवादः । यदा गच्छता कालेन यदि
मल्लमासमृतस्य पुनराब्दिके प्राप्ते स एव मल्लमासो भवति तदा तस्मिन्नेव
मल्लमृतस्य पुनराब्दिकं प्रतिवत्सरं विहितं आह्णं कुर्वीतित्यर्थः ।

मल्लमासेपि कर्त्तव्यं आह्णं यत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्द्धेत आह्णं तत्र मृताह्नि ॥

अस्यापि पूर्वाह्णं मल्लिचुपमृतविषयं, ‘सांवत्सरं’ प्रथमाब्दिकं,
‘न वर्द्धेत’ न विच्छिद्येत, शृङ्गेऽपि मासे इत्येतावाननुवादः, तदयुक्तं ।
निष्प्रयोजनमित्यानुवादस्यायुक्तत्वात् श्लोकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मात्
“आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् कुर्वीत मल्लिचुपे” इत्येवं वक्तृपदबुद्धः
पाठो युक्तः । “मल्लमासे न कर्त्तव्यमिति वचनस्य शास्त्रदुक्त एवार्थो युक्तः,
तस्मात्प्रथमासमृतसांवत्सरिकं मल्लमाससमये तत्रैव कार्यं अमल-
मासमृतस्य प्रथमाब्दिकं चेति सिद्धं । इदं निश्चयं विचार्यते, किमन्य-
राधिमासनिपातेऽपि प्रथमाब्दिकं चथोद्गो मासि कार्यं, उत यदा
अधिमासस्तथोद्गो भवति । तत्र केचिदाहुः । अनन्तरा त्वाधिमासनि-
पाते चथोद्गो मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवंपरत्वेनैतद्वाक्यमिति ।

वदाह जनुहारीतः ।

प्रत्यब्धं दादग्ने मासि कार्या पिच्छक्रिया क्षुत्तिः ।

कश्चित् पचोदग्नेपि खादाद्यं बुद्ध्या तु वस्तरं ॥

‘पिच्छक्रिया’ स्मृताहभ्रातृक्रिया, दादग्ने मासि परिपूर्वै सति पचोदग्ने मासौति यावत् कश्चिदधिमासयुक्तसंवसरे पचोदग्ने मासि परिपूर्वै सति चतुर्दग्ने मासौति यावत् चाद्यमाब्धिकं अधिकमासवत्यपि संवसरे दादग्ने मासि परिपूर्वै सति कार्यं पचोदग्ने मासि कार्यमित्यर्थः । तदयुक्तं, यदि हि कश्चिदित्यस्याधिमासवति संवसरे इत्यर्थः स्नातदानराधिमासे सति कार्तिकसूतप्रथमाब्दिकस्याग्निने मासि प्राप्तौ “मास-पच-तिचिसृष्टे चो वक्षिन् विद्यतेऽग्निः । प्रत्यब्धन्तु तथाभूतं चयाहमस्य तं विदुः” इति व्याख्ययनं बाधेत । यदि तु कश्चिदित्यस्य पचोदग्नाधिमास इत्यर्थः स्नातदा मास्य वाक्यस्य सङ्कोचस्य चो बाध इत्ययमेवार्थो युक्तः । किञ्च “प्रत्यब्धं दादग्ने मासौत्यस्य वाक्यस्यासङ्कार्थसौकारे “संक्रान्तोऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं दिनेरित्येतन्मूलतयैव श्रुत्युपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना, भवत्यचे तु बाध्यापद्येत । एवं तावत् कश्चिद्व्यब्धेनेतत्कार्यस्य विदुःत्वात्, “प्रत्यब्धं दादग्ने मासौत्यस्य वाक्यस्यास्य चो सङ्कोचोनासौत्युक्तमिदानीमग्नौकृत्योच्यते, कार्तिकसूतस्नातराधिमासे सति चाग्निने मासि आदौ क्रियमासे “मास-पच-तिचिसृष्टे इतिवचनसङ्कोचः । अधिमासे द्वादशमासे च मासिकस्य विधानादधिमासवति संवसरे पचोदग्नाधिकानि जातानि, तत्तच्च पचोदग्नामासप्रवेगदिने मासिकं सांवसरिकं च प्राप्नोति तत्रायुक्तं,

“नैकः आहूयत्तुं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचिदितिवचनादस्यान्व-
विषयत्वे च भवत्यचे वाक्यवयवसङ्कोचः, अस्मात्पचे तु चयोदशपद-
आधिमासविषयत्वेन सङ्कोच इति विशेषः । किञ्च आहूयत्तुं पुन-
दनुष्ठेयते क्रमेण वा । न तावद्युगपत् कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननि-
वेधादस्यान्वविषयत्वे च भवत्यचे वाक्यवयवसङ्कोचः, अस्मात्पचे लेकसे-
ति च इव पुनः, द्वितीयेऽपि किमादौ मासिकं सांवत्सरिकं वा न
तावद्व्यापिकं एकस्य विहितकालबाधप्रसङ्गात् । तस्यान्वविषयत्वे तु
काल इव परिहारः । नापि सांवत्सरिकं उक्तादेव हेतोः । किञ्च मासि-
कोत्तरकालमाह्निकविधानात्तद्बाधोऽपि प्रसज्यते । तस्यान्वविषयत्वे
च भवत्यचे वाक्यचतुष्टयसङ्कोचः, अस्मात्पचे लेकसेति महान् विशेषः ।

ननु “संवत्सरविष्टहौ च यदि स्यादधिमासकः । तदा द्वाद-
शमे मासि कार्यमादधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवचनेन चयोदश-
मासिकं द्वादशे मासि विहितं अतोनायव्यहोचः इति चेत्, उच्यते
“संवत्सरविष्टहौ च प्रतिमासश्च मासिकमित्यादिवचनेन प्रतिमा-
समासिकविधानादिकल्पः, ततश्च चयोदशमासेषु प्रतिमासमासिका-
नुष्ठानपचे प्रागुक्तो दोष इत्यवधेयं । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासौ-
त्यच द्वादशे मासि अधिके इत्ययमर्थः “मास-पच-तिथिसृष्ट इति
वाक्यपर्यालोचनया वर्धनीयः । ततश्चोपजीव्याबाधेनायस्य वाक्य-
कोपपत्तौ नोपजीव्याबाधा युक्तेति । किञ्च “चक्षिन्मासे दिने
चक्षिन् विचक्षिन्पञ्चासते । पर्याप्तः च तु विज्ञेयोमासो नैमित्तिकं
प्रति” ॥ इति ज्योतिर्भाग्यादिवचनसङ्कोचोऽपि प्रसज्यते । किञ्चा-
स्मात्पचे मन्त्रमासकार्पाकार्पणिरूपप्रसङ्गात् प्रकृतत्वात् प्रकृतवृत्त-

मिदं वाक्यं भवेत्, भवत्यप्ये त्वधिसाधयति संवत्सरेऽपि मासान्तर-
तकार्यनिरूपणाच्च तथा सङ्गतमित्यपरोविशेषः । किञ्च सैवे नृत्य
ज्येष्ठादावधिसाधे प्राक्गुणे आहूतं ज्ञानत्र प्रतिस्वत्सरमिति बाधेत
संवत्सरभेदाभावात् । द्वितीये चाभावात् प्रतिस्वत्सरमिति व्याप्तिबाधः ।

अन्ये तु पूर्वोक्तदूषणभिवैवं व्याचक्षते न तु द्वादशमासादर्शानपि
“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासकं वत्सरमिति विधानमस्ति
तथाहास्यमिति द्वितीयादिसंवत्सरे त्वयं नियम इत्यर्थः । एवं हि
सर्वशास्त्राविरोधः । अन्यथायन्वधादिद्वेन मृताहविशेषेण मास-
वाधप्रसङ्गादाद्यग्रमन्वस्य द्वितीयपरः स्यादिति, तस्माद्यदाधिसा-
स्यचोदयो भवति तदेव चयोदये मासि प्रथमाब्धिकं न तन्नरा-
धिसासनिपातेऽपीति ज्ञेयं ।

अन्ये तु “आब्धिकं प्रथमं यस्मात् कुर्वीत मक्षिचुष इति
यमवचनपाठमुदाहृत्य अन्नरा पतितेऽप्यधिसाधे चयोदये मासि
प्रथमाब्धिकं कार्यमित्येवम्परत्वेनैतद्वाक्यं व्याचक्षते । अन्नरा मक्षिचुषे
सत्याब्धिकं यत् यत्र कस्मिन्साधे पक्ष-तिथि-सृष्टे मृताहनि विधान-
वशात्सामान्यं पुनराब्धिकं द्वितीयाद्याब्धिकं कुर्वीत न प्रथमं, प्रथमकं
द्वादशे मास्यतीते चयोदये मासि सस्यान्ते प्रवेशदिने कुर्वीतित्यर्थः, तद्-
युक्तं अनेकाध्याहारादिदोषप्रसङ्गात् अस्य वाक्यस्य वचनान्तरादप्रतीति-
रस्ति अर्थे अध्याहाराद्यङ्गीकारेण तात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावाच्च । तस्मा-
दस्य वाक्यस्य “आब्धिकं प्रथमं यस्मात् तत् कुर्वीत मक्षिचुष इत्यवशेष
वज्रपन्थदृष्टः पाठोऽयम्, तस्माद्यदा मलमासस्यचोदयो भवति तदेव
चयोदये मासि प्रथमाब्धिकं न तन्नराधिसासनिपातेऽपीति सिद्धं ।

पैठीनयिः ।

प्रग्रहान्वधिमाये तु न कार्षाणि मन्त्रात्मनिः ।

अप्रग्रहं न कर्तव्यमात्मनः श्रेष्ठ इच्छता ॥

अथ च काम्यव्रतादीनि मन्त्रमाद्यमाये प्रतिविष्यन्ते तथाप्यधि-
माये तेषामारम्भ-समाप्ती प्रतिविद्येते । अथमाये तु प्रथमारम्भ एव,
अन्यथा कार्त्तिकस्य अथमाद्यानःपाते प्राप्ते प्रारब्धानां चातुर्मास्य-
व्रतानामवसमाप्तिः प्रसज्येत पौषस्य^(१) च अथमाद्यानःपाते पूर्वस्मिन्
पक्षे प्रारम्भस्य माघस्यानव्रतस्य पुनरारम्भः प्रसज्येत । अथमासात्
पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वा माये तत्समाप्तौ तदारम्भे च कार्त्तिके समाप्ति-
विधानं पुण्ये चारम्भविधानं विरुध्यत । प्रारम्भकर्मण्यस्यासमाप्तावने-
कवर्षसाध्यस्य च माघव्रतस्यारम्भस्यान्यस्मिन् वर्षे पुनरारम्भसङ्कल्पवि-
रोधः, “आरम्भाज्जिघमोदोषस्यासमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचन-
विरोधश्च । अधिमाये तु श्राद्धे शुद्धमासान्तरसङ्गावादारम्भ-समा-
प्त्योक्तोपपत्तेरधिमाये तयोः प्रतिषेधे न कश्चिद्विरोधः । प्रथमार-
म्भोऽपि अथमायेऽपि शुद्धमासान्तराभावात् कस्याञ्च स्यादिति चेत्,
न, “न कुर्यान्मन्त्रमाये तु मन्त्रादान-व्रतानि चेति वचनविरोधात् ।
अस्य प्रथमारम्भव्यतिरिक्तसमाप्त्यादिनिषेधपरत्वे सङ्कल्पादिविरो-
धस्योक्तः स्यात् काम्यव्रतादीनां अथमाये प्रारम्भनिषेधपरत्वे संकल्पा-
दिविरोधस्योक्तत्वात् काम्यव्रतादीनां अथमाये प्रथमारम्भनिषेधप-
रत्वे विरोधाभावाच्चेति । नन्वेवं सति यदा कार्त्तिकोऽधिमासो भवति
तदा कार्त्तिकव्रतानां शुद्धास्मिन् एवारम्भाच्छुद्धकार्त्तिके च सज्याप्ते
माघोपवासव्रतस्यापि माघद्वयमनुष्ठानं प्राप्नोति तच्चाश्रयः । उच्यते

(१) पुष्यस्य इति ख० ।

अदि हि मासोपवासव्रतस्याग्निने प्रारम्भविधानं शुद्धकारिणे च
समाप्तिविधानं स्यात् स्यादेवं न त्वेवमग्नि, किन्त्वस्याग्निशुद्धिदा-
श्यामारम्भमभिधायोपरितनशुद्धिदादश्यां समाप्तिर्विष्णुरहस्येऽभि-
हिता ।

आग्निनस्थामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

व्रतमेतन्मु शृण्वीयात् यावत् चिंशद्दिनानि तु ॥

अन्यूनाधिकमेवन्मु व्रतं चिंशद्दिनैरिदं ।

कृत्वा मासोपवासन्मु संयतात्मा जितेन्द्रियः ॥

ततोऽर्चयेत् वै पुण्यं दादश्याङ्गहृद्भञ्जं ।

पूजयेत् पुण्यमासाभिर्गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥

वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत् द्विजोत्तमान् ।

दद्याच्च दक्षिणान्तेभ्यः प्रणिपत्य समापयेदिति ॥

ततः शुद्धाग्निशुद्धिदादश्यामेतद्ब्रतमारम्भोपरितनशुद्धिदादश्यां
समापनीयं न मासद्वयमनुष्ठेयं मासोपवासव्रतस्य च कात्यायनात्का-
त्यस्य च मलमासात् प्रागारम्भस्य मलमासेऽपि समाप्तिविधानाच्च-
कश्चिद्दोषः । ननु अयमासमृतानां उत्पन्नानां च द्वितीयांश-
व्दिकं वर्द्धापनं च कस्मिन्मासे कार्यमित्यपेक्षायां तन्निर्णयार्थं अय-
माशान्तर्गतमासद्वयविवेकमाह ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वा द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधेश्विनौ अथमासश्च मन्थनौ ॥

प्रथमे तिथ्यर्द्धे पूर्वामासः द्वितीये तिथ्यर्द्धे तदुत्तरो मास इत्येव
अथमासश्च मन्थनौ मासौ बुधेश्विनौ चावित्यर्थः । अतः प्रथमे

६६ चतुर्भुजचिन्तामणौ परिघेषलब्धे कालनिर्णये [२७०।

तिथ्यर्द्धं मृतस्याब्दिकं तपोत्पन्नस्य च वर्द्धापनस्य पूर्वं मासि कार्यम्
द्वितीये तिथ्यर्द्धं मृतस्याब्दिकं तपोत्पन्नस्य वर्द्धापनमुत्तरे मासि
कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्भुजचिन्तामणौ परि-
घेषलब्धे कालनिर्णये मलमासनिर्णयः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः ।

तिथिश्च द्विःप्रकारा सम्पूर्णा खण्डा च । तच्च सम्पूर्णा खण्डपु-
राणे दर्शिता । “प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्भवेः । सम्पूर्णा
इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” ॥ हरिवासरस्य सम्पूर्णमेका-
दशीनिर्णये वक्ष्यते । असम्पूर्णा दिनद्वयसम्बन्धिनी खण्डा, तस्यां
दिनद्वयसम्बन्धिनां सत्यां व्रताद्यनुष्ठाने पूर्वा परा बोपादेयेति खण्डे
निर्णयः क्रियते । तच्च निगमः ।

द्युष्माग्नि-द्युग-भूतानां^(१) वप्सुन्वोर्वसु-रन्ध्रयोः ।

चद्रेष द्वादशी युक्ता चतुर्दशा तु पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यष्टमावाखा तिथ्योर्बुध्न्यं महाप्रसन्नं ।

एतद्भ्रूयं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति ॥

‘बुध्न्यं’ द्वितीया, ‘अग्निः’ तृतीया, ‘द्युगं’ चतुर्थी, ‘भूतं’ पञ्चमी,
‘चद्’ षष्ठी, ‘द्युनिः’ सप्तमी, ‘वसुः’ अष्टमी, ‘रन्ध्रं’ नवमी, ‘चद्’
एकादशी, तिथ्योर्बुध्न्यमित्यभिधानात् द्वितीयादिप्रतिपदकास्तु ति-
थिषु क्रमेण द्वयोर्द्वयोस्तिथ्योः परस्परमेव बुध्न्यं महाप्रसन्नं न पुनर्बुध्न्यं
तिथ्यन्तरबुध्न्यमित्यर्थः, अनेनोक्तबुध्न्यसप्तमे पूर्वा तिथिपरविद्धा
कार्त्तु उच्यते तद् पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।

(१) द्युष्माग्नि-द्युग-भूतानामिति च० ।

भविष्यपुराणे ।

सादृशीकस्ये तु “युष्मासु क्लतरामास्त्रिति पचते, ‘क्लतं’ चतुर्थी,
‘रामः’ द्वितीया, तत्रैव “युष्मानि क्लतपुष्पानीति पाठान्तरं, तथा
‘क्लत-भूतानीति च ।

अथ केचिदाहुः ।

इह प्रतिपदमावासायुता याच्ना “प्रतिपद्यमावासेति वचनात् ।
यत्तु “प्रतिपत् सद्वितीया साद्द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्भ-भवि-
ष्यपुराणसादृशीकस्योर्वचनं तत्कृत्वा प्रतिपद्विषयं “प्रतिपद्यमावासा
तिष्ठोर्ध्वं महाप्रसमिति इह प्रतिपदः पूर्वयुताया एव प्रतिपाद-
नात् । अपरे तान्त्रः अथ प्रतिपदमावासा युता याच्ना “प्रतिपद्य-
मावासेति वचनात् ।

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चतुर्दशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संसृष्टा तिथिः ॥

इति पैठीनसिवचनाच्च ।

अथ केचित्संसृष्टा साक्षात्कथापिनीति आचक्षते “संसृष्टा नाम
साक्षात्कथापिनी इह्यते यदीति स्कन्दपुराणवचनात् तदयुक्तं वक्ष्य-
माद्यवचनविरोधान् स्कन्दपुराणवचनस्यान्वयव्यत्योपपत्तेश्च तस्मादथ
संसृष्टा पूर्वविज्ञा विवक्षिता सापि सापराक्षव्यापिन्वेव “प्रतिपत् संसृष्टा
काया वा भवेदापराक्षिकीति स्कन्दपुराणवचनात् । अन्या इह
कथा वा द्वितीयायुतेव याच्ना प्रतिपत्सद्वितीया साद्द्वितीया प्रति-
पद्युतेत्यापस्तम्भवचनात्, न तु इह प्रतिपत्पूर्वा याज्ञेयुक्तं । तत्रैवायं
विशेषः कस्यान भवति “प्रतिपत्संसृष्टा कार्या वा भवेदापराक्षिकी ।

प्रतिपत्सद्वितीया आदिति तु कृष्णपक्षविषयमेव । तत्र च नापराधि-
कत्वनिवृत्तः, पैठीनसिवचनमपि शुक्लप्रतिपदिवचनमित्युच्यते, एवं सति
“पक्षमी सप्तमी चेति, “प्रतिपत्समुखा कार्य्येतिवचनद्वयस्य केवल-
शुक्लप्रतिपदिवचनेन सहोचः प्रसज्येत, “प्रतिपत्सद्वितीया आदिति
वाक्यसहोचस्य पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टः भवता युग्माग्निवाक्यविषयपरित्या-
गाच्चयत्नात् अस्माभिः “प्रतिपत्समुखा कार्य्येतिवाक्यविषयपरित्यागा-
च्चयत्नात् । ननु “पक्षमी सप्तमीचैव इति वचनसहोचो न दोषाच्च
सामान्यग्राह्यस्य विशेषग्राह्येणोपसंहारस्य युक्तत्वात् सहोचभयाद्-
नुपसंहारे सर्वोपसंहारोच्छेदापत्तेः । सत्यमेवं “प्रतिपत्समुखा कार्य्यं
इति वचनसहोचे तावत्कारणं न विद्यते तेनैतदुभयत्रापि प्रवर्तते, एवञ्च
“पक्षमी सप्तमी चैवेति वाक्यसहोचोऽप्यस्मत्पक्षे न भविष्यति, “प्रति-
पत्समुखा कार्य्येतिवचनसहोचः सोऽप्यापद्यत इति नास्य सहोचोवृत्त-
इत्युच्यते । ननु कृष्णप्रतिपदः पूर्वविद्वत्प्रमाणं अतश्च वा पूर्वविद्वत्
सः वा वा अपराधिकीत्यर्थद्वयविधानात् गौरवं स्यात्, शुक्लप्रति-
पदश्च पूर्वविद्वत्प्रमाणमिति तदिवचनेन गौरवमिति चेत्, उच्यते,
आपराधिकी तावत्प्रतिपत्स्वरूपतो विद्यते ततश्च आपराधिकी प्रति-
पत्समुखा कार्य्येति विधीयत इति न गौरवं, अतस्त्वोभयप्रतिपदि-
वचनमिदं तेनापराधिकी प्रतिपत्पूर्वविद्वत् अन्वा त्त्तरविद्वेति व्यवसा-
यिद्वत् । तदेतदुक्तं प्रतिपदः संसुखाचः कर्तृनिरूप्यमानात् । ततश्च
संसुखाचां प्रतिपदि कर्म कार्य्यं तत्रापराध्यापिष्यामिति विधाने
गौरवं शुक्लप्रतिपदिवचने तु नाद्यं दोषः । एवञ्च “पक्षमी सप्तमी
चैवेति वाक्यसहोचोऽपि वत्तादापत्तितो न दोषाच्च तस्मात् शुक्ल-

प्रतिपत् पूर्वा याज्ञा यथापराधिकौ ह्यप्या प्रतिपत्सर्वोत्तरैवेति
व्यवस्था । तेन यत्कैश्चिदुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादितिवचनं तिस्र-
काग्रोक्त-करवौरग्रतविषयं तेषां पूर्वाह एव विधानादिति तन्निरसं
कर्मान्तरस्यापि पूर्वाह एव विधानात् केवलतद्विषयत्वेन सहोच्ये का-
रणाभावाच्च । अथ पूर्वाहविहितसकलकर्मविषयमुच्यते, तदयुक्तं ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्काशव्यापिनौ तिथिः ।

इति सामान्यवचनेनैवार्थस्य सिद्धत्वात् । किञ्चैवं सति “प्रतिपत्
संमुखा कार्य्येति वचनमपराहविहितकर्मविषयं प्रसज्येत । ततस्यास्यापि
वैयर्थ्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः । किञ्चैवं पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहण-
प्रतिपादकसर्ववाक्यवैयर्थ्यं प्रसज्येत । प्रातिस्निकपूर्वाह्यादिविधायक-
वाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चास्यार्थस्य सिद्धत्वात् दिनद्वयेऽपि
कर्मकाशव्यापितिष्ठ्यभावे पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्ते-
र्वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्मादस्मादनैव व्यवस्था युक्ता । अपरे लेवमाहुः ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः ॥

इति वचनात् प्रतिपदः पूर्वविद्धलसुपवाचविषयं “प्रतिपत्सद्विती-
या स्यादिति तु तद्व्यतिरिक्तविषयमिति । नन्वेवं सति “प्रतिपद्यमा-
वासेति, “पञ्चमी चैवेति, “प्रतिपत्संमुखा कार्य्येति वचनसङ्कोचः प्रस-
ज्येत अस्याप्येव तु “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यस्यैव सङ्कोच इति
विशेषोविद्यते, अतः कचमिथं विषयव्यवस्येति चेत्, उच्यते, बङ्ग-
वाक्यसङ्कोचोऽपि लौकिक्यते सामान्यग्राह्यस्य विशेषग्राह्येणोपसंहारस्य
युक्तत्वात् । न चात्र सङ्कोचोऽपि विद्यते, युष्मादिवचनेन हि प्रति-

पदः पूर्वविद्धलमभिहितं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यनेन प्रतिपदः परविद्धत्वं एवावरोधे सति कर्मविशेषानुपादानात्, कस्याच कर्मणो-
पपन्नमित्यपेक्षायास्तुपवासे प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानात्, युग्मवाक्ये
स एव गृह्यते “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचने त्वपवासव्यतिरिक्त-
कर्मपक्षमिति कुतः सङ्कोचः, तदयुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्
द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यचोत्तरपादे प्रतिपत्सद्वितीये कृष्णे एवेति
वक्ष्यते । तेन पूर्वपादेऽपि ते एव प्रकृते ग्राह्ये ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे ह्यन्यः पूर्वापरे तिथौ ॥

इति वचनेन प्रतिपत्पञ्चास्य पूर्वविद्धस्योपोव्यत्वाभिधानाद्युग्म-
वाक्यस्योपवासविषयत्वे केवलशुद्धप्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानमनुप-
पन्नं स्यात् । अथ तदपि शुद्धप्रतिपदविषयं, तर्हि “द्वितीया पञ्चमी-
वेधादित्यत्र द्वितीया-तृतीये अपि शुद्धे एव ग्राह्ये तेन शुद्धतृतीया
परद्युतोपोव्येत्यर्थः स्यात्ततश्च ।

रक्षाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां दिजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयन्ता प्रशस्यते ॥

इति वचनेन रक्षाख्यव्रतव्यतिरिक्तसर्वकार्येषु तृतीयामात्रस्य
परद्युतत्वविधानं न स्यात् पूर्वविद्धप्रतिपत्प्रतिपादकवज्रवाक्येभ्यः सा-
मान्यतः पूर्वविद्धत्वं प्रतीयमानं “द्वितीया पञ्चमीवेधादिति वचने
द्वितीयादिशब्दानां साधारणत्वं प्रतीयमानं विना कारणेन बाधितं
स्यादिति तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता, द्वितीयां केचिदाहुः शुद्ध-
द्वितीया पराश्रिता “युग्माश्रीतिवचनात्, अथ च शुद्धपक्षविषयत्वं

पञ्चाने चतुर्दशी-पूर्णिमाद्युत्तमेन साहचर्यादवगन्तव्यम् । यत्तु ब्रह्मवै-
वर्तवचनं “द्वितीया प्रतिपद्युतेति तत्कृष्णद्वितीयाविषयं । अन्ये त्वाहुः ।
शुक्लद्वितीया परपुता यास्या कृष्णद्वितीया पूर्वा ।

शुक्लपक्षे तिथिर्घास्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्घास्या यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । यत्र ह्येकैकतिथिरेकेन वचनेन पूर्व-
विद्वा याज्ञेत्युच्यते अपरेणापरयुतेति तत्रानेन वाक्येन व्यवस्था क्रि-
यते एवं सत्यपेक्षितार्थप्रतिपादनं भवति न तु शुक्ल-कृष्णव्यवस्था
व्यवस्थितचतुर्दश्यादितिथिविषयत्वं । यत्तु केषाञ्चिद्वाक्यानां युगादि-
विषयमेतद्वचनम् ।

दे शुक्ले दे तथा कृष्णे युगादौ कवचो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निक याज्ञे कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इति वचनादिति तदपि निरस्तं । उक्तप्रकारेणाकाङ्क्षितसम-
र्पणेनार्थवत्त्वे सम्भवति केवलयुगादिविवचनेन ब्रह्मणे कारणाभावात् ।
यत्तु व्याख्यानं शुक्लपक्षग्रन्थेन देवकार्यमुपलक्ष्यते तस्य प्रायेण
शुक्लपक्षे विहितत्वात् कृष्णपक्षग्रन्थेन च पितृकार्यं तस्य प्रायेण
कृष्णपक्षे विधानात् ।

देवकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति बृहदारण्यकवचनानात् ।

पूर्वविद्वा णिहभ्यस्तु दत्तिदा कीर्तिता तिथिः ।

न श्रद्धा विबुधेभ्यस्तु सुक्तेका भास्वरप्रियान् ॥

वचनाच्च तद्व्युत्पत्तिं विना कारणं स्वव्याप्यप्रवृत्त्यात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्था-
न्नेनैव यथाश्रुतोपपद्यमानेन प्रतिपाद्यत इति वचनं प्रामाणिकं, तस्मात्
कृष्णद्वितीया पूर्वाश्रयापिनी श्रुतद्वितीया दूतरेति व्यवहृतेति ।

अपरे त्वेवमाहुः द्वितीया तु सर्वा द्वितीयाद्युता याज्ञा “युष्मा-
ग्रीतिवचनात् ।

यत्तु ब्रह्मवेवर्त्त ।

प्रतिपक्षं सुखा कार्या द्वितीया द्विजवत्तेति ।

आपस्तम्बेन “द्वितीया प्रतिपद्यतेति, तत्पूर्वदिनपूर्वाश्रयापिनी-
द्वितीयाविषयं ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

प्रतिपक्षं सुखा कार्या या भवेदापराधिकी ।

पूर्वाधिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

‘तादृशी’ संसुखा पूर्वविद्धेत्यर्थः । ननु कृष्णद्वितीया पूर्वा याज्ञा,
तत्रैवायं विशेषः “पूर्वाधिकी च कर्त्तव्येति । श्रुतद्वितीया दूतरेव न
तत्र पूर्वाधिकत्वनिवृत्तिरिति व्यवस्था किं न स्यात् उच्यते एवं सति
“पूर्वाधिकी च कर्त्तव्येति वाक्यशङ्कोचः प्रसज्येत, “प्रतिपक्षं सुखा कार्या
द्वितीयेति, “द्वितीया प्रतिपद्यतेति वचनद्वयशङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यवि-
शिष्टः, भवता “युष्माग्रीत्यस्य श्रुतद्वितीयाविषयत्वमङ्गीकृत्य तद्विषय-
त्वपरित्यागाश्रयणात् । अस्माभिस्तु “पूर्वाधिकी च कर्त्तव्येति तद्विषय-
परित्यागाश्रयणात् । स्वरूपतस्तु पूर्वाधिकी द्वितीया विद्यते तस्याः पूर्ववि-
द्धत्वं विधीयत इति पूर्ववद्गौरवपरिहारः “श्रुतपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति तु
वचनं साकाङ्क्षतिथ्यन्तरविषयं । तस्मात् पूर्वाधिकी द्वितीया पूर्वविद्धा

अस्या ह्युत्तरविद्धेति व्यवस्था, तदेतदयुक्तं पूर्ववदेव गौरवस्य परिशर्तु-
शक्यत्वात् तस्मात् कृष्णद्वितीया पूर्वा यास्या यदि पूर्वांश्चिकी, इल्ल-
द्वितीया तु सर्वायुक्तरेति व्यवस्था । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं द्वितीयायाः
प्रतिपद्युक्तत्वं तत् यमद्वितीयाविषयं तस्यां हि भगिनीभिर्धनतरो भो-
ज्यन्ते, नैकभक्तायाचितनक्तविषयं, तेषां स्तकास्तथापिभ्यां निघनत्वात् ।
नाक्षयवाचविषयं तस्यापि परविद्धाधामेव विहितत्वादिति तच्चिरात् ।
पूर्वांश्चिक्या द्वितीयायाः पूर्वविद्धाया उपादेयत्वमुक्तं तच्चैकभक्तादिच-
तुष्टयतिरिक्तकर्मान्तरविषयमयुपपद्यत इति यमद्वितीयाविषयत्वेन
निष्प्रामाण्यसङ्कोचाश्रयस्यायुक्तत्वात् । तस्मादस्यदुक्तैव व्यवस्थितेति ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः “एकादशदृष्टौ षष्ठी द्वितीया च चतु-
र्दशौ । अमावास्या द्वितीया च उपोष्याः स्युः पराश्रिताः” इति
विष्णुधर्मोत्तरशिवगीतावचनं “युगमाग्रीतिवचनमुपवासविषयं, “दि-
तीया प्रतिपद्युतेत्यादि पूर्वविद्धद्वितीयाप्रतिपादकमुपवासव्यतिरि-
क्तविषयं । तच्च चायं विशेषः “पूर्वांश्चिकी च कर्तव्येति, पूर्वव्यवस्था-
याम् “प्रतिपत्यंमुखा कार्या” “द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयस्यो-
पवासव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वेन इल्लपद्येऽयुपपद्यमानस्य कारणं किं
सङ्कोचः प्रचक्षते । ननु युगमाश्रित्याश्रयोपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे-
नापि इल्लपद्य एवोपपद्यमानस्य भवस्यतेऽपि सङ्कोचः प्रचक्षते ।
उच्यते । एतदाश्रयसङ्कोचस्य तत्पक्षेऽपि विद्यते कृष्णद्वितीयोपवास-
विषयत्वेनायुपपद्यमानस्यास्य नैवसङ्कोचद्वितीयाविषयताश्रयत्वात् ।
ननु पक्षद्वये सङ्कोचाविशेषेऽपि भवत्यपे इल्लद्वितीयोपवासव्यतिरिक्त-
वक्तृकर्मत्यानादस्यपक्षे तु कृष्णद्वितीयोपवासमाश्रयत्वात् सङ्कोच-

ह्यनोविशेषो विद्यते । अत्यन्तं, किन्तु भवत्येषे प्रदर्शितवाक्यद्वय-
सङ्कोचः, अस्मात्पक्षे तु युष्माग्निवाक्यस्यैवेति विशेषः । किञ्चात्र सङ्को-
चोऽपि न विद्यते । तथाहि “युष्माग्निवाक्येन द्वितीया परविद्धा याज्ञे-
त्युक्तं, “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिना च पूर्वविद्धत्वं । न चात्र कर्मविशेष
उपासः, अतस्मात् कस्य कर्मणोपपन्नमित्यपेक्षायास्तुपवासे द्वितीयायाः
परविद्धत्वाभिधानाच्च । एवं युष्मवाक्ये गृह्यते “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्या-
दिवचनैरुपवाचयतिरिक्तकर्मणश्चमिति कुतः सङ्कोच इति तदुक्तं
प्रतिपद्युताया अपि द्वितीयाया उपोष्यत्वस्योपवाचयतिविनिर्णये दर्शित-
तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था स्वीकार्येति । द्वितीया तु द्विती-
यास्तुता याज्ञा “युष्माग्नीतिवचनात् सापि च रक्षाद्वितीया च ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

रक्षायां वर्षयित्वा तु द्वितीयां दिवसतम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गन्धयुक्ता प्रव्रजते ॥

‘गन्धः’ चतुर्थी ।

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीयाया तु वा विद्धा द्वितीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या प्रतिभिज्ञात धर्म-कामार्घतत्परैः ॥

विद्यायैकान्तु रक्षायां द्वितीयां पुण्यवर्द्धनीम् ।

तस्मात् ऋषिभिः प्रोक्तं वचनं कृतिकासुत ॥

वृक्षतपा तथा रक्षा सावित्री वटपैतकी ।

हस्ताद्वनी च भृता च कर्त्तव्या वक्राया तिथिः ॥

तथा ।

कृष्णाष्टमी तथा रक्षा द्वितीया वटपेठकी ।

वृक्षपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या वंशुखा तिथिः ।

गान्धेयु वंशुखा कार्वा द्वितीया चाष्टमी द्विज ॥

अस्या सर्वा द्वितीया च चतुर्थीयुतेव ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीसंयुता या च सा द्वितीया फलप्रदा ॥

आपस्तम्बः ।

चतुर्थीसंयुता या च सा द्वितीया फलप्रदा ।

वैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्र-पौत्रप्रदायिनी ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

द्वितीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहृता विभो ।

द्वितीयया युतां तान्नु यः करोति नराधमः^(१) ।

संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण युज्यते ॥

तथा ।

द्वितीयाग्नेयसंयुक्तां द्वितीयां कुर्वते नृप ।

य चाति नरकं घोरं काष्ठसूचं भयङ्करम् ॥

द्वितीयां अग्नेयसंयुक्तां या करोति विमोक्षिता ।

या वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनोविषः ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयासंयुता तिथिः ।

या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा त्रिबिधज ॥

द्वितीयाद्युत्तमान्नात पूर्वधर्मादिकुप्यते ।

विधवात् दुर्भगत्वं भवेन्नैवात्र संशयः ॥

कक्षाकाठापि या चैव द्वितीया सप्तदृश्यते ।

या तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ।

य इच्छेत्परमं गुह्यं व्रतकर्त्ता शिखिध्वज ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकण्डे ।

कार्या द्वितीया याद्वै न तृतीया कदाचन ॥

ननु द्वितीयाद्युत्तमद्वितीयायाः विधिः शुक्लतृतीयाविषयः निषेधश्च
 कृष्णतृतीयाविषय इति व्यवस्था किं न ज्ञात्, न च वाच्यं, एवं सति
 रक्षावाक्यार्थक्यं प्रसज्यते सर्वेषामपि व्रतानां तत्र प्राप्तेः पूर्वविद्व-
 त्तीयावाक्यस्य कृष्णपक्षे बाधः द्वितीयाविद्वन्निषेधवाक्यस्य शुक्लपक्षे
 इत्यपरं दूषणदयमिति । उपवासे तु तृतीयायाः पर्युतायाः
 शुक्लपक्षेऽपि यद्यथा तदपवादकतया रक्षावाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न
 चापवादेऽप्युत्सर्गस्य बाधादस्यैव दूषणमिति वक्तव्यं, यतो भवत्पक्षेऽपि
 पूर्वव्रतविषयतया चतुर्थीयुतातृतीयायपक्षे प्राप्ते तदपवादकरक्षा-
 वाक्यमुच्यते भवत्पक्षे वचनद्वयगतपाञ्चिकबाध एकस्मिन्नपि वचने
 विद्यत एव तथाहि “युग्माग्नि-युगभूतानामिति वाक्यं शुक्लकृष्ण-
 पक्षसाधारणं सत्त्वेवैवशुक्लपक्षविषयं, तत्रापि व्रतमात्रसाधारणं बह्व-
 श्लोकव्रतविषयमुच्यते इति तुल्योबाधः । किञ्चात्र “अमावास्या
 तृतीया च ता उपोष्याः पराश्विता इत्युपवासपदमविवक्षितं ज्ञात्
 व्रतान्तरेऽपि चतुर्थीविद्वत्तृतीयायपक्षे, तस्माद्वितीयाद्युत्तमद्वितीयाविधि-
 निषेधौ शुक्ल-कृष्णद्वितीयाविषयाविति तदेतदपेक्षकं, एवं हि सति

द्वितीयाद्युतद्वितीयानिवेधप्रानुदाहृतमङ्गवाक्यसङ्कोचः प्रचक्ष्येत, “चतुर्थीसंयुता चेत्यापस्तम्ब-ब्रह्मवैवर्तवचनस्य “कर्त्तव्या गणसंयुतेति स्कन्दपुराणवचनस्य सङ्कोचः प्रचक्ष्येत । अस्मात्पक्षे तु न तथा सङ्कोचः रश्माप्रतपरित्यागेन द्वितीयाविद्वद्वितीयानिवेधानां चतुर्थीयुतद्वितीयाविधीनाञ्च इत्युक्तपक्षेऽपि प्रवृत्तेराश्रयणात् । “अन्येषु सर्वकार्येष्विति “विशयैकान्तु रश्मां वेति वचनबाधोऽपि भवत्यपक्षे प्रचक्ष्येत । अस्मात्पक्षे तु “युगाग्रौत्थस्यैव रश्माप्रतविषयत्वेन सङ्कोच इति महान् विशेषः । “अमावास्या द्वितीया चेति वचनं तिथिविशेषवाक्यामुपवासे परविद्वत्प्रतिपादकं न तु कार्यान्तरे परविद्वत्तन्निवेधकं । एतेनैतन्निवेधं द्वितीयानिवेधाच्चतुर्थीयुतद्वितीयाविधयश्चोपवासविषयाः “अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराम्निता इति वचनात् द्वितीयाविद्वद्वितीयाविधिसु तद्व्यतिरिक्तविषय इति, “अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यन्ते इत्यादिवचनेनोपवासव्यतिरिक्तकार्येऽपि परविद्वत्ताभिधानात् । ननु युग्मवाक्यस्य रश्माद्वितीयाविषयत्वे वैकृत्यं प्रचक्ष्येत इत्युक्तद्वितीयान्तरस्यापि द्वितीयायुक्तलाङ्घनीकारात् तदर्थमग्निशब्देन द्वितीयान्तरस्यापि पाश्चात्तात् अन्यथा रश्माद्वितीयाया एव परविद्वत्त्वं प्रचक्ष्येत, तदयुक्तं अथ कर्मविशेषानुपादानाच्छुद्धद्वितीया रश्माप्रते पूर्वविद्वत्तापि पाश्चात् इत्युक्तद्वितीया तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये परयुतेत्यस्मिन्नर्थे वचनान्तरपर्यालोचनया स्वीक्रियमात्रे दोषाभावान्तरादस्यैव व्यवस्था युक्ता । चतुर्थी तु पञ्चमीयुता पाश्चात् “युग्मभूतानामिति वचनात् ।

यद्भवित्युपराध-ब्रह्मवैवर्तसर्ववचनं ।

चतुर्थीसंयुता कार्या द्वितीया च चतुर्थिका ।

द्वितीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित् ॥

तथा स्कन्दपुराणे ।

चतुर्थी चेव कर्त्तव्या द्वितीयासंयुता विभो इति ।

चतुर्थ्यास्तृतीयायुक्तत्ववचनान्दिनायकप्रतविषयं ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीसंयुता या तु द्वितीया सा फलप्रदा ।

चतुर्थी च द्वितीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्बन्ध गणनायसुतोषिणी ॥

अथ च गणनायं सुतरां तोषयतीति गणनायसुतोषिणीति चतुर्थीविशेषणसामर्थ्यादिनायकप्रतविषयत्वं प्रतीयते । अन्ये तु सुतरां शब्दपर्यालोचनया वरचतुर्थीविषयत्वमाज्ज्ञातवा भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्या-
रकचतुर्थ्यादीनामपि सुतरां तोषकत्वाद्भवत्यपेक्षोदाहृतद्वितीयायुत-
चतुर्थीविधिद्वयस्य पञ्चमीयुतचतुर्थीनिषेधस्य च चतुर्थीमात्रविषयमेव
बाधे गौरवं । अस्मात्पक्षे तु युगभूतानामित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेषः ।

सोमदत्तस्माह । भक्तिश्रद्धातिशयवशेन सर्वा अपि सुतरां तोषिकाः तद्वाचित्वे तु न वरचतुर्थ्याख्या माचशुक्लचतुर्थ्यपीति सर्व-
विनायकचतुर्थीविषयतैव युक्तेति, तस्मात् द्वितीयायुतचतुर्थी सुतो-
षिणी न पञ्चमीयुतेत्यर्थः ।

अन्ये त्वेवमाहुः शुक्लचतुर्थी परयुता, कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता “शुक्ल-
पक्षे तिथिर्ज्ञेया इत्युदाहृतवचनादिति तदयुक्तं द्वितीयायुतचतुर्थीविष-
यवाक्यसोदाहृतब्रह्मवैवर्तवचने विनायकप्रतविषयत्वप्रतीतिः “शुक्लपक्षे

तिथिर्धेया इति तु वचनमन्यविषयं । तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्था व्याख्येयी ।
 “अथा च यदि वन्द्यां चतुर्थीं वृक्षते पुनः । या अथा चैव कर्त्तव्या नाग-
 विद्धा न कारयेत् ॥ इति वचनं विनायकप्रत्यतिरिक्तविषयं, उभय-
 विषयले बाध-गौरवप्रसङ्गात् तथैव पञ्चमोद्युतचतुर्थीं प्राप्तेर्निषेधसा-
 मञ्जसाच्च ।

पञ्चमो चतुर्थीयुता ग्राह्या । तथा च युग्मवाक्ये “युगभूतानामिति ।
 स्कन्दपुराणे ।

पञ्चमी तु तथा कार्या चतुर्थीसंबुता विभो ।

पद्मपुराण-भविष्यपुराणद्वाद्यौकण्ययोः ।

पञ्चमी सचतुर्थी च कार्या वक्ष्या न संबुता ॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्तवचनं ।

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या वक्ष्या युक्ता तु नारदेति ।

तत् शुक्लपञ्चविषयं “शुक्लपञ्चे तिथिर्धाह्या यस्यामभ्युदितोरवि-
 रितिवचनात् ।

अन्ये लाङ्गः यदा हस्तकाक्ष्यापिनी द्वितीयेऽहनि पञ्चमी
 भवति तदैतद्वचनमिति ।

अपरे लाङ्गः पञ्चम्याः षष्ठीयुक्तं नागपूजाविषयं तस्याः
 पूर्वाह्न एव विधानादिति तदुभयमप्ययुक्तं “प्रतिपत्तद्वितीया आदि-
 तिवचनस्य तिथ्यकार्योक्तकारवोरप्रत्यविषयत्वमत्र उक्तन्यायात् तस्माच्च-
 क्तपञ्चमी परविद्धा कृत्यपञ्चमी तु पूर्वविद्धेति व्यवस्था ।

अन्ये लेखलाङ्गः पञ्चम्याद्युतचतुर्थीयुतप्रतिपादकानि निगमादि-
 वचनानुपवाचविषयाणि “एकादशौ तथा षष्ठी चमावाह्या चतु-

र्षीका । उपोष्याः परसंबन्धाः पराः पूर्वैश्च संबन्धाः” ॥ इति वचनेनैवोप-
वाचे पञ्चम्यास्तुर्षीयुक्तत्वस्याभिधानात् । किञ्च पूर्वव्यवस्थायां “पञ्चमी
तु प्रकर्त्तव्येति वाक्यस्योपवास्यतिरिक्तविषयत्वेन कृष्णपक्षेऽप्युपपन्नमा-
नस्य कारणं विना सङ्कोचः प्रसज्येत । न च युष्मादिवाक्यानामुपवा-
सविषयत्वेन सङ्कोचोद्दोषाच्च, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रोपसंहारस्य
युक्तत्वात् । भवत्यतेऽपि केवलकृष्णपक्षविषयत्वेन सङ्कोचस्याविशिष्ट-
त्वात् । न चैवंविधे विषये सङ्कोचो विद्यते, इत्युक्तं प्राक् ।

वहो तु सप्तमीयुता याज्ञा तथाच युष्मवाक्ये “वक्ष्यन्तीरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

नागविद्धा न कर्त्तव्या वहो येव कदाचन ।

सप्तमीसंबन्धा कार्या वहो धर्मार्थचिन्तकैः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

न हि वहो नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु वा वहो कृता पुण्यचरो भवेत् ।

सप्तम्या वच कर्त्तव्या मयापुण्यकृतप्रदा ॥

निगमः ।

नागविद्धा तु वा वहो रज्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न याज्ञास्येऽपि वाकराः ॥

‘नागः’ पञ्चमी । ‘रज्रः’ बह्वमी । ‘दिवाकरः’ सप्तमी । ‘कामः’

षष्ठोद्ग्री । ‘विष्णुः’ द्वादशी ।

सप्तमी तु वहोयुता याज्ञा । तथाच युष्मवाक्ये “वक्ष्यन्तीरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

बद्धा युता सप्तमी तु कर्त्तव्या तात बर्षदा ।
 बढी च सप्तमी यच्च तच्च सञ्चितोरविः ॥
 भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पपुराणेऽपि ।
 बढी च सप्तमी तात ते ज्ञेयान् ब्रह्मादिते ।
 तथा ।

पूर्वविद्धा दिवमेष्ट कर्त्तव्या सप्तमी बदा ।
 अष्टमी नवमीयुता पाञ्चा । तथाच बुधवाक्ये “बुध-रभ्योरिति ।
 मङ्गलवैकर्त्तऽपि ।

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि सप्ताष्टमी ।
 सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥
 कश्चिन् सप्तम्या युताष्टमीति पाठः ।
 स्कन्दपुराणेऽपि ।

अष्टमी नवमीमित्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 सप्तमीसयुता चैव न कर्त्तव्या शिखिध्वज ।
 एका कृष्णाष्टमी तात कर्त्तव्या रविसंयुता ॥
 पद्मपुराणेऽपि ।

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।
 नवम्या बह्वर्षा स्यादष्टमी नाच संशयः ॥
 एतच्च शुक्लाष्टमीविषयं ।
 तथाच निम्नः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
 पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः समातन इति ॥

कश्चित्तूपवासेषु कार्येभ्य इति पाठः । कृष्णाष्टमी तु श्रममीयुतैव
तथाच तथैव ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या परविज्ञा न कुचक्षित् ।

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः समातनः ॥

अष्टमीगवम्बोर्बुध एव पक्षद्वयेऽपि शिव-शक्तयोः शिवसेवे महो-
त्सवः कर्त्तव्यः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

अष्टमी गवम्बीविज्ञा गवम्बा चाष्टमी बुता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमाभास्वरी तिथिः ॥

अष्टमी-गवम्बीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिव-शक्तयोः शिवसेवे पक्षयोर्द्वयोरपि ॥

गवम्बी लष्टमीयुतैव ग्राह्या तथाच युग्मवाक्ये “वसु-रन्ध्रयोरिति” ।

अष्टमी गवम्बीविज्ञा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणद्वादशीकल्पयोः ।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या च कदाचन ।

पद्मपुराणे ।

गवम्बेकादशी चैव दशविज्ञा यदा भवेत् ।

तदा वर्षा विप्रवेष्ट गङ्गाश्रम्य षडौ यथा ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पे ।

गवम्बा एव कार्त्तुं चादष्टमी गवम्बी तथा ।

दशमी च पूर्वविद्धा याज्ञा ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा दिवसतम ।

अथा दशमी दिगदशेऽपि कर्मकाश्यापिनी भवति तदा
पूर्वापरा वा विकल्पेन याज्ञा ।

तथाचाङ्गिराः ।

समूर्णा दशमी कार्या पूर्वा परयाथ वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

समूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वाथ वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

एकादशी परयुता याज्ञा “इद्रेण द्वादशीयुक्तेति युग्मवाक्यव-
चनात् ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशम्या च कदाचन ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते स्कन्दपुराणे निवेधाच्च ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया षष्ठिरेव हि ।

अष्टमेकादशी भूप धर्मकामार्चवाञ्छिनः ॥

त्रेचनेकादशीनिर्णये वक्ष्यते । द्वादशी लेकादशीयुता याज्ञा

“इद्रेण द्वादशीयुक्तेति युग्मवाक्यात् ।

द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता ग्रन्थे ।

यदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुर्भक्तैश्च मानवेः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

चयोदशौ तु पूर्वविद्धा याज्ञा “चयोदशौ तु कर्त्तव्या द्वादशौ-
सहिता मुने” इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

स्कन्दपुराणेऽप्युक्तं ।

चयोदशौ तु कर्त्तव्या भवेद्या चापराङ्मकी ।

‘अपराङ्मकी’ पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

यज्ञपुराणेऽपि ।

एवमेकादशौ याज्ञा द्वादश्या तु चयोदशौ ।

एतच्च ब्रह्मचयोदशौविवचं । यतः कृष्णपञ्चचयोदश्यास्तुर्द्वादशौ-
युताया याज्ञलं स्मर्यते ।

तथाच निगमवाक्यं ।

पञ्चदशौ तमावाद्या कृष्णपञ्चे चयोदशौ ।

युताः परयुताः पूषाः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

यदा तु नोत्तरेषुः कृष्णचयोदशौ किन्तु पूर्वेषुर्भिषिद्धतिष्ठि-
विद्धेव तथाच दृढव्यग्रिष्ठः, “एकादशौ द्वितीया चेति, तेन
ब्रह्मचयोदश्यापि पूर्वेषुः सम्भवन्ती न पूर्वा याज्ञेति । अन्ये ६ भय-
चयोदशौविवचनेतदात्ममित्याहुः तदुभयमप्ययुक्तं यदि चयो-
दशौ परेषुः सम्भवेतां तदा न पूर्वयुते याज्ञे । तथा निगम-
वाक्ये “कृष्णपञ्चे चयोदशौ” अथ कृष्णपञ्च इति विशेषणवैचर्यं
प्रवक्ष्यते । किञ्च कृष्णचयोदशौविवचमिदंयुत ब्रह्मचयोदशौविवच-
मिति सन्देहे कृष्णचयोदश्याः परयुतायाः यद्व्याभिधानान् ब्रह्म-

चयोदश्याश्च पूर्वयुताद्या ग्रहणादेकादश्यादीनाम् परविज्ञानासुपा-
दानात्तस्याश्चर्यात् चयोदशीग्रहणमपि परविज्ञविषयं सत्कृष्ण-
चयोदशीविषयं ज्ञायते । तस्मात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था व्याप्यते ।

शुक्लचतुर्दशी तु पूर्णिमायुता यास्या । तथाच युग्मवाक्ये
“चतुर्दश्या च पूर्णिमेति ।

भविष्यपुराणे द्वादशीकण्डेऽपि ।

एवमेकादशी कार्या द्वादश्या तु चयोदशी ।

सदा कार्या चयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्यात् चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

द्वितीयेकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविज्ञानं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्याः^(१) पराः पूर्वेण संयुताः ॥

वराहपुराणे ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी शुक्ला चैव चयोदशी ।

यास्या परेण संयुक्ता न तु पूर्वेण संयुता ॥

तथा ।

द्वितीयेकादशी षष्ठी अष्टमी च चतुर्दशी ।

पूर्वविज्ञानः प्रभुर्वाचि धनापत्यहराः क्षताः ॥

(१) याज्ञा इति न० ।

तथा ।

एकादशी दशम्या तु सप्तम्या चाष्टमी तथा ।
 पञ्चम्या च यदा षष्ठी त्रयोदश्या चतुर्दशी ।
 आसु क्रियां न कुर्वीत पूर्वविद्धासु मानव इति ॥
 नागविद्धा तथा षष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ।
 चतुर्दशी कामविद्धा मिश्राक्षा मखिनाः स्युताः ॥

‘महेश्वरः’ अष्टमी ।

अष्टमी-चतुर्दश्यौ शुक्ले याज्ञे । चैत्र-आवणचतुर्दश्यौ शुक्ले
 अपि रात्रियोगिन्यौ याज्ञे “मधोः आवणमावस्य शुक्ला या तु चतु-
 र्दशी । सा रात्रिव्यापिनी याज्ञा परा पूर्वाङ्गामिनी” ॥ इतिवचनात् ।

निग्नि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शुक्लस्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यान्तपूजनं भवेदिति च ॥

कृष्णचतुर्दशी पूर्वयुतेव ।

तथाचापस्तम्भः ।

कृष्णपक्षेऽष्टमीचैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कश्चित् ॥

चतुः शङ्खवेवर्त्त ।

चतुर्दशी दशम्युक्ता पौर्णमास्या युता विभो इति ।

चक्षुः नारदीयपुराणे ।

अष्टमेकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च कर्त्तव्या परव्युतेति ॥

तदुभयमुपवासविषयं ।

एकादशष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

यदा तु शुक्ल-कृष्णद्वयेऽपि चतुर्दशी पूर्वदिनापराहं व्याभूत-
सदा त्रयोदशीयुते एव याञ्चे ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराधिकौ ।

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति ॥

पूर्वमासी च चतुर्दशीयुता याञ्चा तथाच धुम्नवाक्ये “चतुर्दश्या
तु पूर्णिमेति ।

पद्मपुराण्येऽपि ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या षष्ठमी प्रतिभिर्नरैः ।

पूर्वमासी महीपात्र पुराणे निश्चयव्रता ॥

एतच्च सावित्रीव्रतविषयं ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमं ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

ननु “एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या
द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः” ॥ इति प्रतिपद्युक्तायां पौर्ण-
मास्यां उपवासविधानात् सावित्रीव्रतोपवासव्यतिरेकेणापि पूर्वेषुः
श्रावकाग्रतात् । उच्यते ।

“एकादशष्टमी षष्ठी श्रृङ्गपक्षे चतुर्दशी” “पूर्व्वमासी महीपा-
 खेति वाक्ययोर्युग्म-सावित्रीवाक्ययोश्च न प्रतिपद्युक्तवाक्येन बाधो-
 युक्तः “विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्तद्धर्मत्वमिति न्यायान् ।
 सावित्रीप्रतादन्त्यश्च प्रतिपन्निश्चैव “श्रृङ्गपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभ्यु-
 दितोरविरिति वचनात् ।

अमावास्या तु प्रतिपद्युतेद याद्या । तथाच युग्मवाक्ये “प्रति-
 पद्यमावास्तेति ।

पञ्चपुराणेषुपि ।

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परच्युताः पूज्याः पराः पूर्व्वच्युताः शुभाः ॥

प्रचेताः ।

नागविह्वा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशीविह्वा चतुर्दश्या चतुर्दशी ॥

भूतविह्वा त्रमावास्या न याद्या मुनिपुत्रव ।

उत्तरोत्तरविह्वाः कर्त्तव्याः काठको श्रुतिः ॥

“सप्तम्या च तथाष्टमीति, “चतुर्दश्या चतुर्दशीति श्रृङ्गपक्षविषयम् ।

चतु नारदीयपुराणवचनम् ।

दर्शश्च पूर्व्वमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व्वविह्वमभ्युषां नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

तस्यावित्रीप्रतविषयम् । “भूतविह्वा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्त्तव-
 चनात् ।

भूतविह्वा त्रमावास्या कर्त्तव्या न कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतम् शुद्धिवाचनेति ॥

स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

अन्ये त्वाङ्गः अमावास्यायाः प्रतिपद्युतल्लुपवासविषयं उपवासे
तस्याः परयुतत्वाभिधानादुपवासव्यतिरिक्तसर्वकार्यं तु पूर्वयुतैवेति
तद्युक्तं “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति, “भूतविद्धा अमावास्यायेति वचन-
विरोधात् ।

नागविद्धा च या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।

भूतविद्धा शिनीवाली न तु तत्र व्रतस्येदिति ॥

निषेधविरोधाच्च । एतान्युपवासविषयाणीति चेत् । न । बह्मवा-
क्यसङ्कोचप्रसङ्गात् सावित्रीवाक्ययोरनार्जवप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं देव-
कार्याणि भूतविद्धायाममावास्यायां प्राप्नुवन्ति ।

ततश्च ।

शिनीवाली तथा पित्र्ये दैवे च व्रतं कुम्भः ।

इति आवासवचनं विरुध्येत ।

प्रतिप्रत्ययमावास्या पूर्वाह्न्यापिनी यदि ।

भूतविद्धेव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

वचनादपि देवकार्यं प्रतिपन्निश्चायामपि गम्यते तस्मात् पूर्वैव
यवसा व्यायसी । एवं तिथिद्वैधे पूर्वोक्तपक्षनियमः प्रतिपादितः
इदानीमेतद्विद्वद्भिराणां वाक्यानां विषयव्यवसा क्रियते । तपोग्रन्थाः

व्याप्रश्च ।

सर्वोदर्यस्ताया हिंसा चिविधं तिथिस्तत्तमम् ।

सर्व-दर्पो महादर्पो हिंसा स्नात् पूर्वकाशिकी ॥

‘सर्वः’ साम्यं । आचारसाररक्ता तु तिथिच्छेदोऽस्यः सर्व इति व्याख्यातं । ‘दर्पः’ दृष्टिः, ‘हिंसा’ क्षयः । साम्य-वृद्धि-क्षयाः पूर्वतिथ्य-पेक्षया । पितामहः ।

सर्वोदर्पक्षया हिंसा चिविधं तिथिलक्षणम् ।

सर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंसां पूर्वञ्च पूजयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे त्वत्तराहुमेवं पद्यते ।

सर्व दर्पो परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकौ ।

तत्रैवं विरोधे व्यवस्थामाह व्यासनिगमवाक्यम् ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिब्रह्मादौ ब्राह्मवृद्धादिचोदना ॥

नियमादिब्रह्मविद्यादिग्रन्थेन पितृकर्मव्यतिरिक्तप्रतोपवासादिसक-
लकर्मणां ग्रहणं, एकोद्दिष्टादीत्यादिग्रन्थेन विवाहादिमङ्गलाङ्गभ-
तश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धस्य, वृद्धादाविद्यादिग्रन्थेन माङ्गलिकश्राद्धस्य ।
एवं च पितृकार्ये ब्राह्मवृद्धादिचोदनेत्युक्तं भवति ।

अस्यापवादः स्कान्दे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनौ तिथिः ॥

उद्दिष्टाङ्गवक्ष्यः ।

कर्मणोयस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ब्राह्म-वृद्धौ न कारणम् ॥

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्ये यत्प्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः पितृर्षे तद्गुभावशाः ॥

इत्येतस्मिन्मन्त्रवैवर्त्तवचनमपि “कर्मणो घ्नस्य यः काश्च इत्य-
नेन समानविषयं । ननु यदा अयुष्मदिने कर्मकाक्ष्यापिनौ युष्म-
दिने तु विपरीता तदा का याद्या ।

अथ केचिदाहुः ।

युष्मा तिथिरेव याद्या तिथ्योर्युष्मं महाकालमित्यभिधानात्
“एतद्वाचं महादोषं हन्ति पुच्छं पुराकृतमिति युष्मातिक्रमे दोष-
श्रवणाच्च घटिकादिपरिमिताया अपि सम्पूर्णत्वाभिधानाच्च ।
उदाहृतकर्मकाक्ष्याग्निग्राह्यस्य युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपत्तेश्च
शिष्टाचारानुगण्याच्च युष्मादर एव युक्तः । तदयुक्तं । यद्यपि कर्म-
काक्ष्याग्निग्राह्यं युग्मवाक्यविषयपरिहारेणायुपपद्यते युग्मवाक्यञ्च
कर्मकाक्ष्याग्निग्राह्यविषयपरित्यागेन, तथापि युग्मवाक्यस्यैव कर्म-
काक्ष्याग्निग्राह्यविषयपरित्यागो युक्तः अन्यथा प्रातिस्निकप्रति-
पदादिविधौनामपि बाधप्रसङ्गात् । केचुचिद्भ्रतेषूपत्तिवाक्य एव
प्रतिपदादिति चिन्तुतेस्तद्बाधोऽप्युत्पन्नशिष्टगुणावरोधेन प्रसज्येत,
सम्पूर्णत्वाभिधानेनारोपितकर्मकालौनतियिष्यस्य सुख्यकर्मकालौ-
नतियिसम्भवे अन्याय्याश्रयणाच्च । शिष्टाचारस्यापि नियतो न विद्यते
उभयथा आचरणात् । किञ्च यदा भाद्रपदशुक्लषष्ठी दिनमाचप-
र्थाप्ता द्वितीयदिने च सप्तमी चिसुद्धर्त्तना तदा असुक्ताभरणस-
प्तमी द्वितीयैव “अहस्यु तिथयः पुण्या इति वक्ष्यमाणवचनान्
भवत्युच्ये दूर्वाष्टमीव्रतमपि तथैव कार्यं अस्याः पूर्वविद्धाया अभिधा-
नात् । ततश्च विरोधः प्रसज्येत असुक्ताभरणसप्तम्यामग्निपक्षविशेषस्यैव
भोज्यताभिधानात् दूर्वाष्टम्यां चाग्निपक्षभोजनाविधानात् । ततश्च

स्त्रीकृतोभयप्रतानां विरोधः स्यात् । अस्मात्पक्षे तु बाधं दोषः कर्म-
काशव्याप्तिग्राह्यपर्याप्तोचनया द्वितीयेऽङ्घ्रि दूर्वाष्टमीनं वरणादौवे
कर्मणि पूर्वाह्नविधानात् । एवमन्यास्यपि तिथिषु विरोध उद्भाव-
नीयः । तस्मात् प्रातिखिकप्रतिपदाद्यवस्थितपूर्वाह्नादिकाण्यस्य कर्म-
णामावश्यकत्वाद्युपमानादरेण कर्मकाशव्याप्तिनौ तिथिर्याप्तेति । तथा
चैवं व्यवस्था यदा दिनद्वयेऽपि नियमादिकर्मकाशव्यापिन्यासि-
त्वेरसम्भवः सम्भवो वा तद्विषयं युष्मादिवाक्यं एकोद्दिष्टादिकर्मकाश-
व्यापिन्यासिष्येः सम्भवे असम्भवे वा द्वाह-वृद्धादिवाक्यं । यत्रा
मेकस्मिन् दिने प्रतायेकोद्दिष्टादिकर्मकाशव्यापिनौ तिथिः परस्मि-
न्नास्ति तदा “कर्मणो यस्य यः काश इत्यादिवचनात् कर्मकाश
व्यापिनौ तिथिर्याप्तेति ।

द्रष्टव्यपक्षे तिथिर्याप्ता यस्यामभ्युदितोरविः ।

क्षणापक्षे तिथिर्यं ह्या यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनमपि ।

यथैकैव तिथिरेकेन वचनेन पूर्वा याप्तेत्युच्यते अपरेणापरयुतेति
तत्र विरोधे सति व्यवस्थापकं द्रष्टव्यं, तथाच तत्र दर्शितं व्याख्या-
नाम्नारं च पूर्वमेव निराकृतम् ।

अन्तु विष्णुधर्मोत्तरप्रचनम् !

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः चयं याति तदा स्यादापराधिकीति ॥

क्षणापक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वन्ति द्वाह-वृद्धौ न कारयन्ति ॥

तदुक्तमपि पूर्वव्याख्येयम् ।

अतु बौधायनवचनम् ।

या तिथिरस्य नक्षत्रं यस्यामभुदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हागौ तस्यामथ प्रति ॥

अथ वृद्धवृद्धिश्च ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः सप्तं याति तदा स्यादापराधिकौ ॥

तत्पूर्वं दर्पवचनेन समानविषयं ।

अन्ते तु “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनसमानविषयमिति वदन्ति

तद्वचनं चन्द्रचय-वृद्धोः पक्षे उपचारप्रवृत्तात् ।

अतु व्याख्यानं यदा पक्षो वर्द्धते षोडशदिनात्मको भवति यदा पक्षः षोडशे चतुर्दशदिनात्मको भवति तदा पूर्वैवेति तद्वचनं, उभयथा वाक्यस्योपपत्तौ वचनान्तरसमादिन्यर्थं तात्पर्यकल्पना-
द्युक्तमादेवं मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि न भविष्यति, भवत्पक्षेऽपि या स्यात् । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या युक्ता ।

अन्ते त्वेवं व्यवस्थामाहुः प्रतिपदादिविशेषेण पूर्वाहादिविशेषेण च विहिते धर्मे पूर्वाहादिष्यापि नो निधिर्याह्ना “कर्मसो चक्षुः काक्ष इत्यादिवचनात् । ननु काक्षदयविधिवाक्याभ्यामेव प्राप्तोऽयमर्थः सत्यं, किन्तु ब्राह्म-वृद्धादिवाक्यैर्बाधितः । अत एवोक्तं “ब्राह्म-वृद्धौ न कारणमिति, कुत्र तर्हि ते कारणमिति उच्यते यदा हे तिथौ तत्काजस्यै भवत्तदा तिथिपक्षे पूर्वा याहा वृद्धौ परा याहा “पूर्वा-
दर्पवचना द्विधेतिवचनात् । तिथिसान्ने तु शुक्लपक्षे परा कृष्णपक्षे

पूर्वा “श्रुतपक्षे तिथिरिति मार्कण्डेयवचनात् । ननु यथाशामवि-
शेषेण बाधे प्राप्ते किमिति सर्व एव बाध्यते अथ नूनः, प्रथमप्रती-
तत्वादुपाधकावत् “ह्रास-बुद्धौ न कारणमिति ह्रास-बुद्धोः सर्व-
तिथिविषयत्वात्तुवादाच्च । कश्चिं सर्वसावकाशः, अभावाच्चा ।

तथा च प्रचेताः ।

तिथिपक्षे विनीवाच्चौ तिथिरुद्धौ कुङ्कर्तता ।

शान्तेऽपि च कुङ्कर्तृया वेद-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

अथा तु हे अपि तिथौ तत्काशस्ते न भवतस्तदा युग्मवाक्य-
पर्याख्योपनया निर्णय इति तदयुक्तं, “द्वितीयादिषु युग्मानामिति
व्याख्यमिगमवचनविरोधात् “श्रुतपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनस्य वाक्य-
युक्तप्रकारोपपत्तेः सर्वबाधकत्वे प्रमाणाभावाच्च, सर्व-दर्प-व्येत्येक-
वाक्येनोपात्तेषु अथ-दर्पौ सर्वतिथिविषयौ, सर्वसमावाक्याविषय
इति वैषम्यान्वयव्योक्तप्रकारेण वाक्योपपत्तौ अनुचितत्वात् ।
तस्मात् पूर्वैव व्यवसाया व्याख्यौ । अथा तेकस्मिन् दिने अल्पकर्मकां
लुप्तिरिति तिथिरन्यस्मिन् दिने नाल्पमपि तदा “कर्मस्यो ज्ञान यः
काश्च इत्यनेन कर्मकाशसम्बन्धिव्येव याच्चा । अथा तु दिनद्वयेऽल्पस्य-
कर्मकाशसम्बन्धिनी तदा ह्रास-बुद्धिवाक्यैर्युग्मादिवाक्यैश्च यथावत्
पूर्वा परा वा याच्चा ।

एकस्मिन् पक्षपक्षे अनुर्यकर्मकाशस्यापि विहिततिथिसंश्रमभावे-
नाप्यनुहितं कर्म अनुश्रं भवतीति दर्शयितुमात्र, देवताः ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं चाति भास्वरः ।

वा तिथिः सकृदा ज्ञेया ज्ञान-ज्ञान-जपादिषु ॥

पश्चितपरितोषे तु “ज्ञान-दान-भक्तादिवृत्ति पठितं, विष्णुध-
र्मोक्तरे “ज्ञान-दानादिकर्मवृत्ति पठः ।

यावः ।

उदयमेव वृत्तिता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

देवतः ।

चान्तिधिं समस्तप्राप्य अक्षं याति दिवाकरः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

पश्चितपरितोषे तु “ज्ञान-दानादिकर्मवृत्ति पठितम् ।

भविष्यपुराणेषु ।

अतोपवाचनिबन्धे चटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पिचर्षे चापराधिकी ॥

विष्णुधर्मोक्तरे ।

या तिथिसदृशोराधं यक्षामसमितोरधिः ।

तथा कर्माणि कुर्वन्ति ह्यत्र-दृष्टौ न कारकम् ।

पद्मपुराणेषु ।

व्रते ज्ञाने तथा नान्ये पित्रकार्ये विहितः ।

यक्षामसं गतो मानुः या तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

अतोपवाचनिबन्धे चटिकैका यदा भवेत् ।

उदये या तिथिराद्य विपरीता तु पेक्षके ॥

‘विपरीता’ अक्षमवयवनिबन्धौ ।

विष्णुधर्मोक्तरे ।

प्रतोपवास-खानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये वा तिथिर्यास्या आह्लादावसगामिनी ॥

व्यासः ।

प्रतोपवास-खानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

तानेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात् कर्माश्रयतन्त्रितः ॥

बौधायनोऽपि ।

आदित्योदयवेक्षायां वा लोकाधि^(१) तिथिर्भवेत् ।

पूर्णां वा त्वगमन्या प्रभृता मोदयं विना ॥

अत्राक्षमयकाक्षीनतिथेः सम्पूर्णत्वाभिधानं पूर्वविद्वोपादेय-
तिथिविषयं, उदयकाक्षीन-तिथिसम्पूर्णत्वाभिधानञ्च परविद्वोपा-
देयतिथिविषयमिति ज्ञेयं ।

अत्रापि विशेषः स्कान्देऽपि ।

यान्तिधिं समनुप्राप्य यात्यक्षं पश्चिमीपतिः ।

या तिथिराहिने प्रोक्ता चिसुङ्कर्त्तापि वा भवेत् ॥

शिवरश्मि-चौरपुराणयोः ।

यां प्राप्यास्तसुपेत्यर्कः वा चेत्स्वाभिमुङ्कर्त्तिका ।

धर्मस्त्येषु सर्वेषु सम्पूर्णानां विदुर्बुधाः ॥

उदये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या सदोत्तरा ।

तिथेस्तस्यास्तिचक्षायाः चय-वृद्धौ लकारणं ॥

‘चिचक्षायाः’ चिसुङ्कर्त्तायाः । स्कान्दपुराणे तु “तस्यास्तु चिसु-
ङ्कर्त्ताया इति द्वितीयः पादः पठितः ।

(१) वा वा कापि तिथिर्भवेदिति न० ।

वृद्धवग्निष्ठः ।

वक्षां तिथावक्षामिषात् सूर्य्यस्य विसुद्धकर्त्तवे ।

याग-दान-जपादिभ्यक्षामेवोपक्रमेभिधिं ॥

अक्षापवादमाह वग्निष्ठः ।

विसुद्धकर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षणमिनी ।

विसुद्धकर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगमिनी ॥

अथ विसुद्धकर्त्ततिथिरण-परित्यागे, वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं वग्निष्ठवचनेनोक्तं शिवरक्ष-सौरपुराणवचनेन च प्रतिषिद्धं तथैवं स्वक्षा पितृकार्ये वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं न नियमादिषु, “द्वि-तौयादिषु युष्मानामिति व्यासनिगमवचनात् । विष्णुधर्मोत्तरे बौधायनप्रोक्ते च ।

उदिते दैवतं भागौ पिण्डास्त्रामिते रवौ ।

द्विसुद्धकर्त्तं चिरञ्जयं या तिथिर्बन्ध-कथयोरिति ॥

अस्यार्थः । भागावुदिते सत्युत्तरकाले अग्नौ सुद्धर्त्तद्वयं ‘दैवतं’ देवदैवत्यं, तस्मिंश्चास्त्रामिते तत्पूर्वकालीनमग्नौ सुद्धर्त्तद्वयं ‘पिण्डं’ पितृ-दैवत्यं, अतस्त्रावत्कास्त्रापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात् इत्य-कथयोरपेक्षेति ।

अथ केचिदाहुः ।

द्विसुद्धर्त्तमित्यनुकल्पः ।

विसुद्धकर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षणमिनी ।

द्विसुद्धकर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगमिनी ॥

एति दृष्टव्यम् ।

एतच्चोदयसम्बन्धितिविवक्षं असमयसम्बन्धितिसुहृत्ताया
एव याज्ञत्वान्निधानात्, अनुकल्पसावधककर्माद्यैः, यदा तु युग्मदिने-
ऽसमयसम्बन्धिनौ अयुग्मदिने तु उदयास्तमयसम्बन्धिनौ तपोभक्त-
सम्बन्धिनोः प्राग्वत्सात्वेव याज्ञा युग्मदिनसम्बन्धिन्याः क्रियानर्थायाः
अवश्यकत्वात् । यदा तु युग्मदिने असमयात् प्राक् न दृश्यते अयु-
ग्मदिनेऽस्तमयात् प्रागेव समाप्यते तपोक्तं आवाप्ति-दृष्टगौतमाभ्यां ।

अहःसु तिषथः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतद्योगेषु रात्रियोगोविप्रियते ॥

अथोराचवाधं व्रतं उभययोगिन्यामेव कार्यं न तु युग्मत्वा-
त्तथादरः ।

तथा च दृष्ट्याश्रयवक्ष्यप्रोक्तपक्षपुराणयोः ।

दिवारात्रौ व्रतं यच्च एकमेकतिथौ व्रतं ।

तस्मादुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतौ ॥

नन्वेवं सति वही-वसन्त्यादिद्युमे वसन्तीव्रतसङ्कल्पः कदा, न
तावत्सप्तम्यादिकास्ते, “प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति तच्च
प्रातःकाशविधानात् । न च प्रातः, “शुक्लपक्षे रविदिने प्रवृत्ते चोत्त-
रायणे । पुष्यामधेयनक्षत्रे गृहीयात् वसन्तीव्रतं” इत्यादिवचनैः वस-
न्त्यादिकास्ते सङ्कल्प्यवशात् । न चायुग्मदिने, युग्मपुण्यानिधाना-
त्तदतिशये दोषमवशाच्च ।

यच्च वेपिदाहः ।

युग्मदिने एव प्रातः सङ्कल्पः करणीयः युग्मपुण्यानिधानात्
पूर्वापरचोरसि तिष्ठोः शाकल्यविधायकवचनानामपे दर्शयिष्यन्ता-

यस्मात् कौण्डीन्यकार्यकरकार्त्तत्वातिरिक्ताकक्षाभावात् तेन वज्रा-
दिकाले वज्रनादिकार्षभित्तवगम्यते । न च प्रातः वज्रव्यपवर्णमिति
निबन्धः, भौमहादय्यादिग्रन्थेषु सायं तदुपदेशात्, तस्माद्युगमतिपावेव
वज्रव्यः स च प्रातरेव, न च वज्रनादितिचिकास इति ज्ञेयं ।

अपरे लेवमाहः यदा एकस्मिन्दिने कर्मोपक्रमकालसम्बन्धिनी
तिचिर्नापरस्मिन्दिने तदा कर्मोपक्रमकालसम्बन्धिन्येव यास्या ।

तथाच बौधायनः ।

योषस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोन्मितापक्रमेण तु "

इति युग्मपुण्याभिधानं साकस्याभिधानस्य बौधायनादिवचन-
विषयपरित्यागेनायुपपद्यते ।

अन्ये ताहः यदैकस्मिन्दिने कर्मोपक्रमकालसम्बन्धिनी अग्र-
स्मिन्दिने च कर्मव्यमाप्तिकालसम्बन्धिनी तद्विषयमेव बौधायना-
दिवचनमिति । एवं युग्मादिवाक्यैस्त्रिमुहूर्तायां लाभे अयुगमति-
विषयिणी वेधयोगदोषादयाहोत्यर्थादुक्तं । दोषस्य नारदीयपुराणे
दर्शितः ।

दानवा ऊचुः ।

अस्माकं वयतिर्ब्रह्मन् कस्मिन् स्थाने भविष्यति ।

निराधाराः स्मिताः सर्वे न तु भोक्ष्याम भोजनं ॥

ब्रह्मोवाच ।

द्वितीयान्ते क्षितिर्द्वितीया नामान्ते तु द्वितीयका ।

चष्ट्यादौ तृतीया तु द्रव्यान्ते चतुर्थिका ॥

प्रतिपदादितः कृत्वा पञ्चमी भवतां स्थितिः ।
 षष्ठी त्रयोदशीप्रान्ते आदौ कृत्वा चतुर्दशीं ॥
 एषोऽपि भवतां वासः सुदृढः परिकीर्तितः ।
 एवं प्रोक्तास्तु तिथयः प्रदत्ता ब्रह्मणा पुरा ॥
 तेषां संमिश्रिता दत्ताः पितृभ्यस्त्वास्त्यैव हि ।
 श्रेयो हि विविधः कालः कीर्तितः पापनाशनः ॥
 सप्तम्यादौ महीपाल पूर्णादौ त्रेयसः स्थितः ।
 विपरीतोऽसुरेभ्यस्तु प्रदत्तो ब्रह्मणा पुरेति ॥
 वेध-योगौ ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितौ ।
 कौटुम्बस्तु भवेद्योगो वेधोविप्रेन्द्र कौटुम्बः ।
 योग-वेधौ समाचक्ष्य याभ्यान्दुष्टमुपोषणं ॥
 इति पृष्ठे ।
 या तिथिः सृज्यते राजन् प्रातर्वज्रावलोकिनी ।
 सा वेध इति विज्ञेयोयोगः सूर्योदयो मतः ॥
 इति कथितं ।
 यस्तु ब्रह्मवैवर्त्ते व्यास उवाच ।

चतस्रो षटिका भूप अक्षणोदयनिश्चयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
 अक्षणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं षटिकापथं ।
 अतिवेधो द्विषटिकः प्रभासन्दर्शनान्नवेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तदौचस्त्वपि विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

तत् प्रकरणादेकादशीग्रतविषयं ।

यत् ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्-पञ्च-दशभिलथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति ॥

तद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे द्रष्टव्यं, उपवासविषय-

ता तु न युक्ता ।

अविद्वानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुक्तैः पञ्चभिर्विद्वान् ग्राह्यैवेकादशी तिथिः ॥

तदर्द्धविद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेत्तरः ।

अविद्वानामलाम्भे तु पथोदधि-फलानि वा ।

सकृदेवास्पृश्यादुपवासस्त्वसौ भवेत् ॥

इति श्रव्यशृङ्गवचनात् ।

उपवासे च घटिकामात्रवेधोऽपि “दूषयत्युत्तरां तिथिमिति वचनान्तरसिद्धः । न चेतन्नैकभक्तायाचितविषयं, तेषां प्रदोषदिन-व्यापिन्यान्तिथौ नियमेन कर्त्तव्यताभिधानात् द्वितीयेऽहनि च तदसम्भवात्तलोपः प्रसज्येत । यत्तु षट्चिंशन्मतवचनं “घटिकाङ्गं त्रिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत्तिथिं । पञ्चगव्यघटे पूर्णं सुराया विन्दु-कोयथा” ॥ इति तदुक्तादेव हेतोर्न उपवासविषयः । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं “घटिकाङ्गं त्रिभागं वेति वचनं वेदनिन्दार्थवादतया अवधेयं अन्यथा “नागो द्वादशनाडीभिरित्यनर्थकं स्यादिति तन्निरस्तं । उक्तप्रकारेण वाक्योपपत्तौ लक्षणया अर्थवादत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

अन्ये त्वेवमाहुः एकादशी तावद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिले

स्ये पूर्वा प्राप्ता षष्ठी-पूर्णिमे तु युग्मवाक्यैरपि तत्र साहचर्यादेकाद-
श्रीप्राप्तिरेव तत्र निषिध्यत इति तदयुक्तं दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्या-
पित्वेऽपि युग्मादिवाक्यप्रवृत्तेरुक्तत्वात् युग्मवाक्यचयद्विषयवाक्य-
कर्मकालव्याप्तिवाक्यविषयव्यवस्थायास्तदुक्तायानिराकृतत्वाच्च तस्मा-
द्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे इदं द्रष्टव्यं ।

अन्ये तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्यभाव इदं वचनमित्याहुः ।

अन्ये त्वभयविषयमङ्गीकुर्वन्ति ।

तस्माद्यासान्निध्यानां केवलानां पुण्यत्वकामासावेव वेधव्यवस्था या-
सान्निध्यानां वार-मन्त्रचयोगेन पुण्यत्वकामासावेधदोषो न भवति,
तत्र वेधदोषेऽङ्गीक्रियमाणे द्वितीयेऽहनि वारादियुक्ततिथेरभावात्
कर्मैव लुप्येत ।

उक्तञ्च चतुर्थीं प्रकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

अङ्गारकयुता या तु सा तथैव फलप्रदेति ।

‘तथैव’ युग्मगुणनिरपेक्षवारादिगुणेन ।

लिङ्गपुराणे ।

दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेन्तिथिः ।

अवणेन च संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

गोभिलः ।

या तिथिर्द्वयसंयुक्ता या च योगेन नारद ।

मुहूर्तद्वयमात्रापि सापि सर्वा प्रशस्यते ॥

सर्वापि दुष्टयुग्मस्थापीति प्राप्ते न केवलं तिथिविषय एव वेध-
दोषः तस्मान्निषिद्धतिथिविद्धा परित्याज्या अन्या त्वदयमम्बन्धिन्यस्त-

मयसम्बन्धिनी वा “सा तिथिः सकला ज्ञेयेति वचनादुपादेयेति
चिह्नं ।

अज्ञापवादमाह नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिसात्काशिकी स्यात् ।

पितृव्येऽसमयवेलायाः स्पृष्टा पूर्णा निगद्यत इति ॥

पारणे मरणे वा तात्काशिक्येव तिथिर्न पुनः सा तिथिः सकला
ज्ञेयेत्येतद्वतीत्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

अभ्यङ्गे द्वादधिक्षाने दन्तधावन-मैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्काशव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वाद्दौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

व्यतीपाते च वैधृत्यां तत्काशव्यापिनी क्रिया ॥

मन्वाद्दौ या स्नान-दान-श्राद्धादिका क्रिया सा मन्वादिकाश-
व्यापिनी कार्या न कालान्तर इत्यर्थः । एवं युगादौ चेत्यादि व्या-
ख्येयं, “नक्तव्रते च सम्प्राप्ते तत्काशव्यापिनी तिथिरिति । तस्य नक्त-
व्रतस्य यः कालः प्रदोषाख्यः तद्व्यापिनी तिथिर्णाज्ञेयार्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे काशनिर्णये

तिथिसामान्यनिर्णयः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाष्टमी तथा रक्षाद्वतीया वटपेदकी ।

वृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥

नान्येषु संमुखा कार्या द्वतीया चाष्टमी दिज ।

वठौ चैकादशी ब्रह्मभित्तेवं शास्त्रनिर्णयः ॥

‘संमुखा’ पूर्वविद्धा, ‘कृष्णाष्टमी’ कृष्णाष्टमीव्रतसम्बन्धिन्यष्टमी ।
केचित्तु कृष्णाष्टमी जम्बाष्टमीति व्याचक्षते, अस्यापि पूर्वदिन एव
रोहिण्युक्तायाः पूर्वविद्धायाः उपोष्यत्वात् । ‘रक्षाद्वतीया’ रक्षा-
व्रतसम्बन्धिनी द्वतीया । ‘वृहत्तपा’ वृहत्तपव्रतसम्बन्धिनी तिथिः,
तच्च व्रतं शिवरक्ष्ये प्रतिपादितं । भरतं प्रति उतङ्ग उवाच ।

भट्टशुब्धैकं महाराज वृहत्तपइतिव्रतम् ।

कृतेन येन विशात्मा शिवः ग्रीष्मं प्रसीदति ।

वृहत्तपोव्रतमिदं ब्रह्मवत्यादिशेषवत् ॥ इत्यादिना ।

केचिदेतद्व्रतमपश्यन्तो वृहत्तपमितिपाठमुपेक्ष्याभ्युपगम्यन् दि-
तीयाव्रतार्थत्वेन व्याचक्षते, तत्काचिदपि भुति-स्यतीतिहास-पुराण-
तन्निबन्धनादिव्यदृश्यमानत्वाच्च प्रमादपदबोधोपायोक्तुमर्हति ।

संवर्त्तः ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तपा चाविषी वटपैत्रकी ।

अनङ्गचषोदशी रक्षा कर्त्तव्या पूर्वसंधुता ॥

‘अनङ्गचषोदशी’ कामप्रतयन्मन्त्रिणी चषोदशी ।

वृहत्तपा तथा रक्षा चाविषी वटपैत्रकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सप्तुष्टा तिथिः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्वत्स गणनाचसुतोषिणी ॥

‘चतुर्थी’ विनायकप्रतयन्मन्त्रिणी चतुर्थी ।

पैठीनधिः ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दवटी शिवरात्रिसप्ततुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

‘स्कन्दवटी’ स्कन्दप्रतयन्मन्त्रिणी वटी ।

स्कन्दपुराणे ।

अस्माष्टमी रोषिणी च शिवरात्रिसप्तयेव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

वृहत्तमः ।

आवषी दुर्गन्वमी दूर्वा चैव ऊताग्रनी ।

पूर्वविद्वैव तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वछेदिनं ॥

‘आवषी’ आवषपूर्णिमा । ‘दुर्गन्वमी’ दुर्गप्रतादिषन्मन्त्रिणी नवमी । ‘दूर्वा’ दूर्वाष्टमी । ‘ऊताग्रनी’ शोषिका पूर्णिमा, वस्तिप्रतयन्मन्त्रिणी तिथिश्च, ‘वछेदिनं’ वस्तिप्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

आवर्त्ती दुर्गमवर्त्ती तथा दूर्वाष्टमी च वा ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं ॥

स्कन्दपुराणे प्रभाषण्ये ।

अथयुक्शुक्लपक्षे वा अष्टमी मूषसंयुता ।

वा महानवमी प्रोक्ता चैकोप्ये तु सुदुर्बला ॥

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूषनक्षत्रसंयुक्ता वा महानवमी कृता ॥

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमभिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशेषो जायते हि सः ॥

दूर्वाष्टमी च चिंत्त्ये सूर्ये भाद्रपदशुक्लाष्टमी भवति । यदि
चाष्टम्याः पूर्वमगस्त्यदेति तदा प्राग्वज्जले पक्षे कार्या ।

तथाच जौगाधिः ।

उद्यानिका शिवपवित्रकमेघपूजा

दूर्वाष्टमी कलविहङ्गकजागरापि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाधि

कुर्व्यादगस्त्य उदिते न शुभानि क्षिपुः ॥

इति अतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथि-कालनिर्णयः ।

तथैकभक्तसर्वं स्कन्दपुराणे ।

दिनाङ्कसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्यादिवैव हि ॥

देवस्यः ।

दिनाङ्कसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमूनं यासत्रयेण तु ॥

तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यं ।

तथाच पञ्चपुराणे ।

मध्याह्नव्यापिनी यास्या एकभक्ते सदा तिथिः ।

बौधायनः ।

उदये तूपवासस्य नक्तस्यासमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी यास्या एकभक्तप्रते तिथिः ॥

अथ च चिधा विभक्तस्याहो मध्यमोभागो मध्याह्नः । ननु चतुर्धा
विभक्तस्याहो द्वितीयभागेऽपि मध्याह्नग्रन्धः प्रयुक्तः ।

पूर्वाह्नः प्रहरं साङ्गं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आ द्वितीयादपराह्नः सायाह्नश्च ततः परम् ॥

इति गोभिलवचनात् । तथा पञ्चधा विभक्तस्य द्वितीयभागेऽपि ।

लेखाप्रभृतावादित्ये चिसुहर्त्तं गते रवौ ।

प्रातस्तु स स्यतः कालोभागस्याह्नस्तु मध्यमः ॥

सङ्गवस्त्रिसुहर्त्तस्तु मध्याह्नस्तस्यमः स्यतः ।

ततस्तयोस्तुहर्त्तस्तु अपराह्नोविधीयते ॥

पञ्चमोदिनभागो यः स सायाह्न इति स्यतः ।

अथदेतेषु विहितं तन्नु कार्यं विज्ञानता ॥

इति पराग्रवचनात् । तत्कथं निर्णयः । उच्यते । सूरसत-
स्तावन्मध्याह्नग्रन्धः पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षो मध्यमभागे वर्तते, भागा-
न्तरापेक्षया चतुर्धा विभक्तद्वितीयभागे पञ्चधा विभक्ततृतीयभागे च
विष्टम्बितप्रतीतिरिद्यन्तेन त्रिधा विभक्तस्य तृतीयभागे मध्याह्न-
ग्रन्धोऽयं, तथाच अतपथश्रुतिः । “तस्मै च सा पूर्वाह्ने देवा अन्नम-
मभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्याः अपराह्णे पितरः” इति ।

अतः पूर्वोक्तवचनपर्यालोचनया दिनाह्नादुपरितनोमध्याह्नो-
मुख्यः काक्षः, तदूर्ध्वमस्तमानावधिर्गोणः “दिनाह्नमथेऽतीते इति
वचनात्, “दिवैवेत्यभिधानाच्च । मध्याह्नव्यापिनं च “कर्मणो यस्त यः
काक्ष इत्यादिवचनपर्यालोचनयैकदेशसूचकतया दिनाह्नादुपरितन-
मध्याह्नव्यापिनं विवक्षितं पटोदग्ध इतिवत्, यदा तु हे मुख्य-
कालैकदेशं समं व्याप्नुतः एका गौणमपि तदोभयव्यापिनौ यास्या,
ननु तिथिप्राप्ते भवत्येवं न तु सान्ने दृश्यौ वा “खर्वोदर्पस्तथा चिंसा
त्रिविधं तिथिसूचणं । खर्व-दर्पो परौ पूर्वौ चिंसा स्नात् पूर्वका-
लिकी” ॥ इति व्याग्रवचनादिति चेत्, उच्यते । यथा समप-
कर्मकाक्षव्यापिन्याः पूर्वाद्याः “कर्मणोयथेत्यादि-वचनबलेन यद्येन
“खर्व-दर्पाविति वचनविरोधस्तथा द्विविधकर्मकालैकदेशव्यापिन्याः
पूर्वाद्या यद्येऽपीति । किञ्च अतविषये युग्मवाक्यमेव प्रवर्तते च
खर्व-दर्पवाक्यमिति सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं । यदा
तन्तराधिकमुख्यकर्मकालैकदेशं व्याप्नोति पूर्वा तु ततोन्मूलं व्याप-
मपि गौणमपि तदोत्तरैव यास्या नञ्मुख्यकर्मकाक्षव्यापकत्वात् ।

सो जल विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदङ्गं नोद्धितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधाच्च । खर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनात्र
“हिंसा पूर्वकालिकौति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा त्वमे
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्तुः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्नोति
तदा पूर्वैव पाप्मा मुख्यकालैकदेशात्सर्गोऽपि गौणकर्मकालस्य ग्रात् ।

अत्र केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्युभयोरनु-
पपौ भविष्यति, एकभक्तितयेर्गौणकालस्य च मध्याह्ने लेकभक्ते क्रिय-
मात्रे उत्पन्नश्रिट्मध्याह्नलक्षणगुणानुरोधेनोत्पत्तिश्रिट्क्षयिविशेषो-
बाधितो भवति, तच्चायुक्तं मुख्यासम्भवे च सर्वत्र गौणकालप्रवृत्तमा-
श्रितं तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् द्वाषोडश्विः परेऽहनि ।

तावान्पाप्मस्य पूर्वैर्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यस्मान्निधौ यदिहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तत्तिथिसामात् तत्रैवैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनौ तदा शुभादिवचना-
निर्णयः । अथ स कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, यत्तन्मग्नताङ्गलेकभक्तं
तत्त्वयमङ्गलेन दुर्बलादङ्गगुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपवासस्थानौघत्वेकभक्तं उपवासतिथावेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभ-
क्तप्रते मध्याह्नव्यापिन्यां गृह्यमाणार्थां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रसज्यते,
निषिद्धतिथित्यागे तु मध्याह्नव्यापिनौ न लभ्यते तत्र किं क्रियतां
मध्याह्नग्राह्यस्य बाधोनिषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नागविह्वा तु वा षष्ठीत्यादिनिषेधे अतविशेषानुपादानात्-
ध्याङ्गशास्त्रस्य अतविशेषवतोवस्तीयस्यादिति । ननु निषेधबाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाङ्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवकृतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव वस्तीयस्यादिति ।

ननु

उपवासव्रतादीनां षटिकैकापि वा भवेत् ।

उदये वा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैट्ये ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोष्याः परबन्धुक्ताः पराः पूर्वेषु बन्धुताः ।

इत्यादिवचनात्परविरोधादप्युग्मवाक्यतो व्यवस्येति वैयर्थ्यं ।

नागोद्गादग्रनाडीभिर्द्विपक्ष-द्वयभिरुपवा ।

भूतोऽष्टादग्रनाडीभिर्द्विपक्षानुत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तदयुक्तं कर्मकाशव्यापिनां सम्भ्रमाणां चान्वया अना-
श्रयणात् ।

यस्मिन् काशे तु यत्कर्म तत्काशव्यापिनी तिथिः ।

कर्मणो वक्ष्यते काशस्तत्काशव्यापिनी तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा इकभक्ते यदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्यादस्यदुक्तैव व्यवसाय युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाश-तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तकाव्यनिर्णयः ।

तत्र दृष्टः ।

नक्तप्रते च ख्याते तत्काव्यव्यापिनौ तिथिः ।

प्रदोषव्यापिनौ चाद्या तिथिर्नक्तप्रते सदा ।

एकादशीं विना सर्वाः प्रज्ञा-कल्पवमाः स्यताः ॥

एकादशी तु नक्ते न प्रदोषव्यापिनौ चाद्या तत्रोपवासाशाम-
ज्यं नक्तविधानादत उपवासदिन एव तत्कार्यमित्यर्थः ।

प्रदोषपरिभाषणं स्यात्पुराणे उक्तम् ।

उदयाद्यानयोः कल्पा चटिकाचक्षुष्यते ।

रात्रं चन्ध्या चिचटिका चक्षादुपरि भासते ।

चिमुक्कर्मः प्रदोषः चाद्रवावसं गते सतीति ॥

जलनरविंशेनोक्तं “प्रदोषो रजनीमुखमिति तच्च रजनीमुखशब्देन
मुहूर्तचक्षुष्यते पूर्ववाक्यानुसारान् अनेकार्थसंख्यानव्यत्यासः ।

विवादश्चैव तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं चटिकाचक्षुष्यते । इत्युक्तं,

अथ केचिदाहुः प्रदोषादौ पूर्वचटिकाचक्षुष्यं चन्ध्याग्रव्याप्यं
तत्र च भोजनं विधिः “जलारीनामि कर्माणि चन्ध्यायां परिव-
र्जयेत् । आहारं केषुं चिदां चाध्याप्य चतुर्थकं” ॥ इत्या-
दिना, अतः प्रदोषोत्तरचटिकाचक्षुष्यं भोजनं कर्तव्यमिति ।

तद्वृत्तं मुख्यवन्ध्याग्रव्यार्धपरित्यागे कारणाभावात् तथैव निषेध-
प्रवृत्तेः । तथाचि चादित्यात्मकादितारकोदयानाः सर्वजनप्रसिद्धौ
मुख्यः वन्ध्याकाशः किञ्चिदाज्यतारकाकाशान् सर्वदर्शनावधिश्च
तस्मिंश्च काशे भोजनं निषिद्धं ।

तथाच स्यत्यन्तरं ।

उदयाग्राग्री वन्ध्या चटिकाचवृत्तते ।

याचं वन्ध्या चिचटिका चक्षुःपरिकल्पना ॥

विधिश्च ।

नक्षत्रदर्शनावन्ध्या याचं तत्परतः क्षितम् ।

तत्परा रजनी श्लेषा तत्र धर्मान् विवर्जयेत् ॥

अस्तु वा चटिकाचं वन्ध्याग्रव्यार्धः तथापि न तत्र निषेधः
तस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् । अदा तु दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी
न भवति तदापि स्वन्दपुराणोक्तम् ।

प्रदोषव्यापिनी न साहिवान्तं विधीयते ।

चात्मनो दिगुषण्णये मन्दोभवति भास्करे ॥

तन्नामं नक्षत्रित्याहर्णं नक्षं निम्नि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् वाचाञ्छे तु भुजिक्त्रिणां ।

सर्वजनप्रती नक्षं पक्षं भवति निश्चितम् ॥

अथ केचिदाहुः 'प्रदोषव्यापिनी न साहित्यपक्षचं साहित्य-
वारादौ रात्रिभोजननिषेधात् तेन तथापि दिवान्तं कार्यमिति
तद्वृत्तं निषेधश्च रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् विधिप्राप्तनिषेधावस्थ-
यश्च तेजाभ्युत्पत्त्यादिनिर्व्यवसाये दर्शितत्वात् अथवाप्रवृत्त्याश्च तस्या-

दादित्वावारादौ राचावेव नक्तं कार्यमिति ।

चौरधर्मे तु ।

अदा तु दिगुषाञ्छायां कुर्वन्त्यपि भास्करः ।

तच्च नक्तं विज्ञानीयात् नक्तं मिथि भोजनम् ॥

एतदपि पूर्वेषु समानविषयं ।

भविष्यपुराणे ।

सुवृत्तौ न दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनात् नक्तं मन्वे गणाधिप ॥

नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं नक्तञ्च मुख्यः काशः “नक्तं मन्वे इति वचनात्, इतरोगौषः परमतत्वेनोपदेशात्, एतद्वचनपञ्चोचनया चावक्ष्य-
चक्षदर्शनेपरितनप्रदोषव्यापितं नक्तवाक्ये विवक्षितं । अथ केचित्
प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्गौषनक्तकाशव्यभिधानाच्च नक्षत्रदर्शनात्
पूर्वं “नक्तमन्वे” इति व्याचक्षते । तथोच्यते किमत्र नक्तग्रन्थेन
काशोविवक्षितः भोजनं वा, न तावत्काशः नक्षत्रदर्शनात् पूर्वकाशस्य
सन्ध्यात्मात् तस्माच्च “न दिवानक्तमिति वेदे नक्तकाशग्रन्थव्याख्य-
मिवेधात् । नापि भोजनं “नक्तग्रन्थे च सन्ध्यासि तत्काशव्यापिनौ
तिथिः” इति नक्षत्रवचनात् नक्तकाशसंयोगाच्च भोजने न नक्तग्रन्थः
प्रवर्तते । तथाहिन् काशे क्रियमाणं न नक्तं स्यात् तस्माच्चक्षदर्शना-
दूर्ध्वं भोजनं मन्वे इत्येवार्थः, ग्रिह्यमाचारस्य तथैव दृश्यते तस्माच्च-
क्षदर्शने इति नक्तं ।

देवस्य ।

नक्षत्रदर्शनात् नक्तं ग्रहस्य दूषेः स्यात् ।

यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निविध्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तच्चतुर्दशने नक्तं प्राग्यामाभ्यन्तराग्रणम् ।

अथमेकभक्तकालनिर्णयवदवसेयम् ॥

इति नक्तकालनिर्णयः ।

अथोपवासतिथिनिर्णयः ।

तत्र दृष्टव्यमिष्टः ।

द्वितीया पक्षमी वेधाद्ग्रमी च चतुर्दशी ।

चतुर्दशी उपवासे ह्यनुः पूर्वापरं तिथौ ।

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्ग्रन्थुत्तरं दिनम् इति ॥

द्वितीयाद्याक्षिपद्योवेधादुपवासे चापूर्वाप्तरे तिथौ ह्यनुः सप्तमी चोत्तरामेवेत्यर्थः । अनेन प्रतिपन्नतीया च द्वितीयाविद्धा नोपेया इत्युक्तं भवति एवं पक्षम्याद्यास्तपि द्रष्टव्यं ।

कारद्दीपपुराणे तु “द्वितीया पक्षमी वेधादिति लोकां पठि-
मैवं वचते ।

द्वितीयैकादशी चण्डी तथाचैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्ग्रन्थुत्ता उपवासे तिथौस्तिमाः ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्ग्रन्थुत्तरं दिनम् ।

पञ्चयोदशयोरेव उपवासविधिः स्मृतः ॥

द्वितीयाद्यास्तपि प्रतिपत्तीयादिभ्यो नोपेया इत्यर्थः । अथ

द्वितीयाद्युतायां द्वितीयाद्यामुपवाचो निषिद्धः श्रुगुहति-विष्णुधा
चोक्तु विहितः ।

एकादशद्वितीया वृत्ति द्वितीया च चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

विष्णुधर्मास्तरे ब्रह्मरीजोतास्तपि ।

एकादशद्वितीया वृत्ति द्वितीया च चतुर्दशी ।

चतुर्दशी अमावास्या उपोष्याः श्रुः पराश्रिता इति ॥

तत्रैवं व्यवस्था ब्रह्मद्वितीया परपुतोपोष्या कृष्णद्वितीया
पूर्वधुता ।

ब्रह्मपक्षे तिथिर्द्वितीया अक्षान्भुदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्द्वितीया अक्षान्भुदितो रावेः ॥

इति विष्णुधर्मास्तरेवचनात् । अथ द्वितीयाविद्वद्वितीयाभिधे
रक्षाप्रत्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच निगमः ।

कृष्णाष्टमी दृष्टत्तया वाविची वटपैद्विती ।

अनङ्गचतुर्दशी रक्षा उपोष्याः पूर्वधुता इति ॥

रक्षातोऽन्यत्र द्वितीया चतुर्थीधुतेव ।

तथाच गार्ग्यः ।

चतुर्दशी तथा वृत्ति अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परमंभुताः पराः पूर्वधुताः ॥

‘परा’ अमन्तराः । अथ पक्षनीचुतायां चतुर्थाद्युपवाचः “द्वि-
तीया पक्षनी वेधादिति वचनेन निषिद्धः गार्ग्यवचनेन तु विहितः

अथ चेचिदाहुः शुक्लचतुर्थी परद्युतोपोष्या कृष्णचतुर्थी पूर्वद्युता
“शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनादिति तु तद्वृत्तम् ।

चतुर्थी तु द्वितीयायां महापुष्पकप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्वत्स गणनाय सुतोषिणी ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् पञ्चमीयुतायां चतुर्थीसुपवासनिषेधे-
नार्थात् द्वितीयायुतायासुपवासविधानस्य विनायकव्रतविषयत्वप्रतीतेः
अन्यव्रतविषयत्वे हि “गणनाय सुतोषिणीत्यव्रतं स्थात् । सर्वे च श्रि-
ष्टाद्वितीयायुतायां चतुर्थी विनायकव्रतमाचरन्ति “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञे-
येति वचनस्य विषयः सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितः । तस्माद्वि-
नायकव्रतचतुर्थी पूर्वद्युतोपोष्या अन्या तु परद्युतेति व्यवस्था । पञ्चमी
तु चतुर्थीद्युतोपोष्या “एकादश्याद्वितीया वृत्तीति गार्ग्यवचनात् “द्वितीये-
कादश्या वृत्तीति नारदीयपुराणवचनेन वृत्तीयुतायासुपवासनिषे-
धाच्च : वृत्ती तु परद्युतोपोष्या “द्वितीया पञ्चमीत्यादिवचनात् ।

तथा शिवरहस्य-शौरपुराणयोः ।

नागविह्वला तु या वृत्ती शिवविह्वला तु वृत्तमी ।

दशम्येकादश्याविह्वला नोपोष्या स्थात् कथञ्चन ।

ज्ञात्वेनं सूर्य-चन्द्राभ्यां तिथिं स्फुटतरां व्रतौ ।

एकादश्यां द्वितीयाया वृत्तीसोपवसेत्सदा ॥

अथ पञ्चमीयुतायां वृत्त्यां उपवासनिषेधः स्कन्दवृत्तीतिरिक्त-
विषयः वृत्तमीयुतायासुपवासविधिश्च ।

तथाच वसुपुराणे ।

कृष्णाद्वितीया स्कन्दवृत्ती शिवरात्रिस्तद्वृत्ती ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्त्रिष्वने पारणं भवेत् ॥

सप्तमी तु षष्ठीयुतोपोष्या “एकादशष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात्
“नागविद्धा तु धा षष्ठीति शिवरक्ष-सौरपुराणयोरष्टमीयुता-
यासुपवासनिषेधाच्च ।

षष्ठ्येकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च गोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कन्दपुराणे निषेधाच्च । अष्टमी तु पक्षद्वयेऽपि परयुतेव
पण्योद्भवोरित्यभिधानात् ।

ऊष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्याचित् ।

उपवासादिकार्येषु श्लेष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनं द्रव्रतविषयं ।

द्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सकृदा तिथिः ।

अन्येषु व्रतकक्षेषु यथोद्दिष्टासुपावसेत् ॥

इति वचनात् । नवमी तु पूर्वयुतेव “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति
वचनात् । दशम्यपि पूर्वयुतेव “तृतीयेकादशी षष्ठीति भविष्यत्पुराण-
वचनात् । एकादशी तु परयुता “द्वितीया पञ्चमी वेधादित्यादिना
दशमीविद्धायासुपवासनिषेधात् “एकादशष्टमीति भ्रम्यादिवचनैः
परयुतायासुपवासविधानाच्च । त्रयोदशैकादशीनिर्णयप्रस्तावे वक्ष्यते ।
द्वादशी तु पूर्वयुतेव “एकादशी तथा षष्ठीति गार्ग्यवचनात् ।

अथ केपिदाहः शुक्लपक्षोदशी पूर्वयुता ऊष्णपक्षोदशी परयुतेति
सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे द्वात्रिंशं तथैवोपवासेऽपि श्लेषं । ननु “एका-

दशष्टमी षष्ठीति^(१) विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मरगीतावचनात् शुक्लचयोदश-
पवासविषये द्वितीया कक्षायां गृह्यते उच्यते, “द्वितीया पक्षमी वेधा-
दिति चतुर्दशीयुक्तायां चयोदक्षां उपवासप्रतिषेधादवश्याविनि
हादशीयुक्तायां तस्यामुपवासे “षष्ठ्यष्टमी तमावासा कृत्वापचे चयो-
दशी । एताः परयुताः पूज्याः” इति निगमवचनात् कृत्वाचयोदशुप-
वासे परान्विताः शुक्लचयोदशी तु पूर्वान्वितेति प्रतान्तरपदेष्टा
व्यवस्था स्वीक्रियते ।

अपरे त्राजः अथ चतुर्दशीयुक्तायां चयोदक्षां उपवासनिषेधो-
ऽनङ्गचयोदशीविषयः, चतुर्दशीयुक्तायां चयोदक्षां उपवासविधान-
मनङ्गचयोदशीव्यतिरिक्तविषयं “कृष्णाष्टमी दृष्टत्तपेति निगमवच-
नात्, एतदचनपय्यालोचनया पूर्वव्यवस्था नामयणीया चयोदशी-
युतचतुर्दशीनिषेधस्तु पक्षद्वयेऽपि । तदाच दृष्टव्यमिष्टः ।

एकादशष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगम-ब्रह्मपुराणयोः ।

एकादशष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्दशी ।

द्वितीया पूर्वविद्धा च ता उपोष्याः परेऽश्नोति ॥

एकादश्यादयः परयुता उपोष्याः, द्वितीया पूर्वविद्धा च, तथापि
व्यवस्था रक्षाद्वितीया पूर्वविद्धा अन्या दृष्टत्तरविद्धेति । चतुर्दशीयुतयोः
पौर्णमास्यामावास्यायोरुपवासनिषेधः सावित्रीप्रतप्यतिरिक्तविषयः,
प्रतिपद्युतयोरुपवासविधिश्च “कृष्णाष्टमी दृष्टत्तपेति निगमवचनात् ।
अस्तु पद्मपुराणे ।

(१) “दृक्कावशी तथा षष्ठीतीति ख० ।

वज्रैकादशमावाक्षा पूर्वविद्धा तथाहृत्मी ।

पूर्णिमा परविद्धा च गोपोष्यश्चैव पञ्चकम् ॥

इति तस्याविचोन्नतविषयं ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

भूतविद्धा विनीवाक्षी न तु तत्र प्रतक्षरेत् ।

वर्षाक्षिता तु साविचोन्नतम् शुचिवाहन ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सृकादशहृत्मी षडौ पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावाक्षा हृत्तीचा च ता उपोष्याः पराश्रिताः ।

अन्याश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

“अन्याश्च तिथयः कार्याः” इति वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्य-
तिथिबन्धतिरिक्तविषयं चक्षुः सामान्यशास्त्रेण विशेषशास्त्रावद्वे-
विषये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न त्विदं युक्तं सर्वशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् “अन्याश्च
तिथयः सर्वाः” इत्यनेन वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथिबन्ध-
तिरिक्तविषयाभात् । यदि तु वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथी-
नामपि विकल्पेन पूर्वविद्धानामुपोष्यत्वायै सर्वशब्दः तदा उपयोजनः,
तेनैतदपि विशेषशास्त्रमित्येकादश्यादितिषिबन्धक्यतिरिक्तास्तिथयो-
विकल्पेन पूर्वयुताः परयुता उपोष्याः तथाच जाग्रन्वाधिरवधि-
ज्ञाने जाग्रन्वाधिरविकल्पे वार्त्तिककृतौ च भवदेवेनाम्नं इदमित्य-
वक्तव्यं सर्वं सामान्यविहितेनाज्येन विशेषविहितजाग्रन्विकल्पः सर्व-
सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्वाच्य-वाधकभावोच्चेदप्रसङ्गात्, नैतद्व्यतिरि-
विशेषशास्त्रानात् । तथा हि यदि सामान्यविधौ वज्राक्षेयेतावन्नामं

श्रूयते, अन्यत्र च पत्नीसंयाजरूपो विशेषस्तथा भवत्येव सामान्यवि-
 शेषन्यायः, किन्तु “सर्वस्मै वा एतच्छाया ऽट्पते यद्गुवायामाज्यमिति,
 यज्ञायेति सामान्यमभिधायापि पुनस्तत्समानाधिकरणसर्वशब्दो-
 च्चारणं, तेनैतत् ज्ञायते यदुत्पत्तिशिष्टद्रव्यागवत्सुप्रकृतसकलयाग-
 विषयत्वमेवाध्ययनविध्यभिमतं यज्ञशब्दस्येति तेन द्वयोरपि विशेष-
 विषयत्वादिकल्प इति तदयुक्तं । यदि हि वचनान्तरविहितपरो-
 पोष्यतिथिव्येत्तद्वाक्यं प्रवर्तते तदैकत्र शास्त्रान्तरबाधसापेक्षोन्निवेशः
 अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्येत । किञ्च पूर्वोपोष्यतिथिषु
 नित्यवदिधिः परोपोष्यतिथिषु च विकल्पेनेत्यपि वैषम्यं ज्ञात् ।
 “सर्वस्मै वा एतच्छाया ऽट्पते यद्गुवायामाज्यं” इत्यत्राप्यविहितद्रव्यमे-
 यागे आज्यविधानं उक्तादेव हेतोः । किञ्च यागोद्देशेनाज्यविधौ
 अविहितद्रव्यकथागलाभार्थं “सर्वस्मै” इति विशेषणे विशिष्टानुवादा-
 द्वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादाद्यैस्तस्य च
 सर्वयज्ञसम्बन्धप्रतिपादनद्वारा आज्यस्तुतिः प्रयोजनं । कथं तर्हि
 आज्यन्याज्ययोर्विकल्प उक्तः, उच्यते “यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन
 पत्नीसंयाजा इति तेनिरौप्यवचनात् पत्नीसंयाजेज्याज्यप्राप्तेः । अथोच्येत
 अगनुवचनविधिष्वेवोऽयमर्थवादः न तु पत्नीसंयाजेज्याज्यविधिः, एवं
 हि श्रूयते “आमि वा एतच्छस्य क्रियते यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते
 आज्येन पत्नीसंयाजा अचमनूया पत्नीसंयाजानामृषा यजत्यजा-
 मिलानेति, तदयुक्तं सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या च विधेराश्रयणात्
 उपरि हि द्रव्येभ्यो धारयतीतिवत् । तन्मवार्त्तिकमिदम्भकारास्तु
 “आज्येन पत्नीसंयाजान् यजतीति श्रुत्यन्तरादाज्यप्राप्तिं मन्यन्ते तेन

युक्तं तच्च विकल्पाभिधानं । ननु भवतु तथैवं सर्वग्रन्थस्य कृत्यर्थमेव
 सप्रयोजनत्वात्, अथ तु न तथेति कथमेतदिति चेत्, उच्यते
 सर्वग्रन्थो यथाप्राप्तानुवादः “यस्योभयं हविरार्त्तिमाश्नौ” इत्युपो-
 भयपदवत् । अथ तच्च प्रयत्नं वा नियम्येत्याग्रेहविरार्त्तिवद्भमा-
 यनोदार्थमुभयपदस्य तर्ज्ज्यापि वज्रवचनस्य चित्तेव चरितार्थत्वात् ।
 प्रतिपदादितिचिचयपदस्यमिति भ्रमापनोदार्थं सर्वं पदस्य भविक्यति ।
 अथाथ भ्रमापनोदार्थस्य प्रकारान्तरेणापि सिद्धेर्न प्रयोजनता,
 तर्ज्जुभयपदस्यापि न चेति तुल्यस्यार्थः । यदा किमनेन प्रयोजनगवेव-
 ज्ञेन उभयपदे वा गतिः सेवेहापीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदपि वज्र-
 मार्गवचनं तिष्ठुपोषणे पूर्वापरपक्षयोः पूर्वा परेच परा पूर्वोपोष्या,
 तदपि वचनान्तरविषयविषयं वेदितव्यं । अपेदं विचार्यते यदो-
 द्धादारम्भोदधान्तरं व्याप्यान्तरं तिचिर्वर्द्धते वा च परोपोष्या,
 यदोदध्यादिर्भवति तदा किं पूर्वोपोष्या उत परेति तच्च चेत्तिदाऽऽ-
 परैवोपोष्या युष्मादिवचनात् ।

ननु

द्विवाराणौ अतं यच्च एतमेकतिथौ गतं ।

तस्यामुभययोगेऽन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतौ ॥

इति वचनात् युष्मतिथिपरित्यागेन पूर्वेषु रेव ज्ञातुष्ठानं युक्तं ।
 युष्मत्कालस्यासम्भवे साक्षोराचादिसाध्यव्रतादेः सप्ततिथौ कर्तु-
 मशक्यत्वेन तत्प्रत्यासक्तानिधिततिष्ठान्तरपक्षे प्राप्ते “युष्माग्नि-युग-
 भूतानामित्यादिवाक्यैस्तिथिविशेषा नियम्यन्ते तत्कथमुच्यते समूर्ध-
 तिथिपरित्यागेन युष्मत्कालवत्त्वात् सप्ततिथेरपि पक्षमिति । उच्यते ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् द्वावो दृष्टिः परेऽहनि ।

तावान् पाञ्चसु पूर्वेषुरदृष्टोऽपि सकर्मसि ॥

इति वचनपर्यालोचनबोत्तरेषु पर्यावतौ तिथिर्वर्द्धन्ते तावतौ पूर्व-
सुरपीतरा तिथिर्विद्यत एव । ततश्च पूर्वतिथेरपि सप्तम्यात् परि-
त्यागेन युग्मवाक्यानुपपन्नं परेषुरेवानुष्ठानं युक्तम् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिथिः सप्तम्या परिवर्जनीया

धर्माधिकानेषु बुधैर्मनुजैः ।

विहीनसप्तम्यापि विवर्जनीया

चदापतोदृष्टिसुपैति पञ्च इति ॥

स्तथ्यन्तरमपि ।

यथा मल्लिषुषः पूर्वमावो दैवस्योत्तरः ।

त्याव्या तिविषाया पूर्वा दृष्टौ कार्या बदोत्तरा इति ॥

अदुक्तं उपवासो ह्यश्वेराचसम्याद्यस्येन पूर्वस्यां च कार्यः तस्याः
नक्तसकर्मस्यापिनात् । “यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कासस्यापिनी
तिथिः” इति वचनात् । अतस्तं पूर्वापि सप्ततिथिरेव “तिथ्यादौ
तु भवेद्यावाविति वचनाद्यावतौ परेऽहनि दृष्टिः तावत्याः पूर्व-
तिथेर्दद्यादूर्ध्वप्राप्तेरिति, तदप्युक्तं तच्च हि सकर्मस्येत्युक्तं यथा
च तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः सकर्म तेन यथोदस्थां विहित-
सुपवासव्रतं तस्या एव कर्म न दादस्यास्येन सकर्मविहितद्वाव-
दृष्टिपक्षं यथोदग्रीवते दादस्यां निष्प्रमाणकं “दिवाराचौ व्रतं
यथेति वचनस्योपवासयतिरिक्तविवक्षते बहोपकाराभावाच्च युग्मा-

दिवाक्यपर्यालोचनया सङ्कोचरूपवासव्यतिरेकेऽपि भवेत् । अथोच्यते
 “प्रातःसङ्कल्पयेद्दिवाशुपवासप्रतादिकम् इति वचनात् सङ्कल्पः प्रात-
 रेव करणीयः । एवञ्च द्वितीयदिने सङ्कल्पयोग्याया अपि तिथेरन्नाभे
 पूर्वतिथिपक्षं, नान्नाभे तु सर्वस्मिन्कल्पहेाराचव्यापके कर्मणि द्वितीयाया
 एवेति, तदप्युक्तं “दिवाराचाविति विशेषणार्थकप्रसङ्गात् तथा
 सर्वप्रतानां पूर्वेषुरेवाचरणात् ।

कर्मणो यथा यः कावसात्काव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वति चण्ड-दृष्टौ^(१) न कारणम् इति ॥

कर्मकाव्यापिनीं सम्भ्रमाणां ब्राह्म-दृष्ट्योः तिथेः पूर्वत्वपरत्वे
 प्रति कारकत्वगिराकरणाच्च अविद्यमानब्राह्म-दृष्टिपक्षप्रयोजनस्य
 सर्वतिथिसामान्यनिर्णयप्रस्तावे दर्शितस्यावासव्याच्च । “तिथिः
 सग्न्येतिवचनं त्वेकादशीविषयं । ‘सग्न्या’ दृश्यमीविद्धा, ‘विहीन-
 ग्न्या’ सग्न्यैकादशी, सा द्विविधापि त्याज्या । यदोत्तरेषुरेकादशी
 किञ्चिदङ्गते तेन “सग्न्यैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सेत्यादि-
 वचनेन समानविषयमिदमिति ज्ञेयं । एवञ्च वचनान्तरविरोधः
 परिहृतो भवति, मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना च न भविष्यति, सर्वतिथि-
 विषयत्वे तु साध्यापद्यते, “यथा मल्लिङ्गः पूर्व इति वचनं “सर्व-दर्पौ
 परौ पूज्यावित्यनेन समानविषयं न सग्न्यैतिथिवाधनाय प्रभवति,
 तस्मादेवंविधे विषये पूर्वैव याच्तेति सिद्धं । यदा तु परा उपोष्याः
 द्वितीयेऽहनि चटिकाभावाः विद्यन्ते तदा ता एवोपोष्या न तु
 काव्यतिथि-निषिद्धतिथिविद्धाः ।

(१) ब्राह्म-दृष्टौ इति ग० ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

व्रतोपवासनियमे षटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पितृयै चापराधिकौ ॥

षड्विंशत्यतेऽपि ।

षटिकाद्वै चिभागं वा स्रक्त्वं वा दूषयेत् तिथिम् ।

पञ्चम्यषट् पूर्णं सुराद्या विन्दुको यथा इति ॥

यदा तु गोक्षरेषु सदयथापि नो किन्तु पूर्वेषु निषिद्धतिथि-
वैव तदाच स्रक्त्वंद्वयः ।

अविह्वानि निषिद्धैश्च सन्नने दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विह्वाना याज्ञवैकादशी तिथिः ।

तद्विह्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेक्षरः इति ॥

निषिद्धैर्दिनैरविह्वानि दिनानि यदि न सन्नने तदोक्तसंख्यानि
याज्ञाणीत्यर्थः । “मुहूर्तैः पञ्चभिर्विह्वैति अक्षणेदद्यषटिकास्तद्विह्वान-
नर्भावेण । अस्मादधिकवेधो यदा भवति दिनान्तरे च शुद्धतिथि-
भावः तदापि च एवाच ।

अविह्वानामन्तामे तु पथो दधि क्लान्ति च ।

स्रक्त्वंदेवाचमन्नीयात् उपवासस्ततो भवेत् इति ॥

केचिदाहुः अथनेकादशीवर्जेषु उपवासप्रत्याखायो वेदितव्यः एका-
दश्यां तन्मुपानसेवोपवासप्रत्याखायः भोजनस्य निषेधात् अनुपान-
मपि उपवासप्रत्याखायत्वेन दर्शितम् ।

वायुप्रोक्ते ।

उपवासनिषेधेषु भक्ष्यं किञ्चित्कल्पयेत् ।

न दुःखमुपवाचे तदुपवाचकं सभेत् ॥

नतं हविष्यान्नमोदगं वा

तिष्ठाः कथं शीरमषामुपायम् ।

अपहृग्व्यं यदि वाच वायुः

प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरं यत् इति ॥

तदुच्यते रागप्राप्त्यामे विधिप्राप्ते निषेधाप्रवृत्तेः ।

इत्युपवाचतिचिनिर्णयः ॥

अथ नक्षत्रोपवासादिकास्तनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

राम उवाच ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिर्वापि विनिर्गता ।

बुद्धा कथन्तु कर्तव्यमिति मे संग्रहं हर ॥

देवदेव उवाच ।

उपोषितव्यं नक्षत्रं जेनाहं याति भास्करः ।

यच्च वा युज्यते राम निग्रीहः शश्विना चर ॥

कचित्कवचा पाठः ।

उपोषितव्यं नक्षत्रं कश्चिज्जलमिवाद्भुविः ।

जेन वा युज्यते राम निग्रीहः शश्विना चरेति ॥

यच्च वा निग्रीहोऽर्द्धरात्रं शश्विना नक्षत्रेण संयुज्यते तदा नक्षत्र-
उपोषितव्यमित्यर्थः ।

तथाच सुमन्तुः

अर्द्धरात्रादूर्ध्वान् नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तत्रचक्षुष्यं कुर्व्यादतीति पारवं भवेत् ॥

‘प्राप्यते’ प्रारभ्यते इत्यर्थः । अतीति तस्मिन्क्षणे इति शेषः ।

वृक्षप्रचेताः ।

नक्षत्राणि समस्तानि पूरयित्वा तु पारयम् ।

अथ केचिदाहुः पारयमत्र अत्र समानि तु भोजनम्
तत्र पुरुषधर्मज्ञानावाच पार-तौर-कर्मव्यवसायवित्त्यक्त धातोः रूपं
पारयमिति । तत्र च दान-होम-देवपूजात्मकत्वादेवाह राज-
दर्शनादिना राशौ कर्मव्यवसायाः प्रतिबिम्बमादत्तौ नक्षत्रपुष्टिपोषितव्य-
मिति । एतच्च नक्षत्रोपवास एव नक्षत्रपुरुषादौ द्रष्टव्यं । यदा नक्षत्र-
च्छेदो दिवा न कचक्षणापि प्राप्यते तदा प्राक्नक्षत्रपुष्टिदेवपूजादिकं
विधाय नक्षत्रविच्छेदे भोजनं कर्मव्यवसायव्युज्यते इति, तदप्युक्तं,
राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यज-हस्तिषु ।

दान-दानादिकं क्षुर्धुर्मिभिः काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादिना वचनेन राशवपि काम्यव्रतेषु दानादिविधानाञ्चक्ष-
पुरुषव्रतादीनाञ्च काम्यत्वात् । यदप्युक्तं यदा नक्षत्रच्छेदो दिवा
कचक्षणापि प्राप्यते इत्यादि तदप्युक्तं एवंविधे विषये भवकालेन
द्वितीयदिनसमन्विनक्षत्रपुष्टिपुष्टि चक्रत्वात् । तस्मादेवं व्यवस्था यदा
पूर्वक्षिप्रेव दिने अक्षमयसमन्विनक्षत्रं तदा तदेवोपवासं, यदा तु
द्वितीयदिनेषुपि अक्षमयसमन्वि तदापि तथैव, यदा तु पूर्वपु-
रुषरात्रसमन्वि द्वितीयदिने अक्षमयसमन्वि तदा द्वितीयदिन-
समन्वि “यो यत्र विहितः काशः कर्मव्यवसायपुष्टि । विद्यमानो
भवेद्दत्तं गोष्ठितोपक्रमेण तु” इति वचनात् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे वचनम् ।

सा तिथिस्तस्य मन्त्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धौ न कारणम् ॥

तदुपवासव्यतिरिक्तमतविषयम् ।

यदपि बौधायनवचनम् ।

सा तिथिस्तस्य मन्त्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वत्समयं प्रति ॥

तत्पितृकार्यविषयमिति ज्ञेयम् । विष्णुधर्मोत्तर-बौधायनवचनयो-
रेकविषयत्वे विरोधप्रसङ्गात् एकत्र ह्रास-वृद्धौः कारणत्वाभ्युपगमात्
अन्यत्र च तन्निषेधात् । न च वैपरीत्यं, तिथिसाहचर्य्येण तद्वदेव
मन्त्रनिर्णयस्य युक्तत्वात् । तिथिनिर्णयस्यैव पितृकृत्ये ह्रास-वृद्धौ चोदना
नान्यचेति, नाप्युभयमुपवामविषयम् तस्य च विशेषग्राह्यावबुद्धत्वात् ।
तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता ।

इति मन्त्रोपवासादिकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ जन्माष्टमीनिर्णयः ।

वा च या रोहिणीयुक्ता पूर्वापरा वा मैवोपोष्वा ।

तथा च विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्कसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुक्लर्तमपि कृष्णेत सोपोष्वा सा महाफला ॥

सुक्लर्तमण्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि कृष्णते ।

अष्टम्यां रोहिणीयुक्तं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥

किञ्च या रोहिणीयुक्ता सा चोपवासादौ महाफला इति
सैव याज्ञा ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

रोहिण्युक्तं यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

यद्वाक्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा ।

वज्रजन्मकृतं पापं उन्नि सोपोषिता तिथिः ॥

यन्मनुमारचरितायाम् ।

भृशुच्चावहितो राजन् कच्चमानं मया तव ।

आवयन् तं मावयन् कृष्णाष्टम्यां मराधिप ।

रोहिणीं यदि कृष्णेत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

स्तम्भपुराणे ।

प्राजापत्येन संबुक्ता ऋष्टमौ तु यदा भवेत् ।

आवचे बद्धे वा तु सर्वपापप्रणाशिनौ ।

अयं पुण्यस्तु कुरुते अयनौ तेन तां विदुः ॥

विष्णुरक्षे ।

ऋष्टमौ कृष्णपक्षस्य रोहिणीष्वसंबुक्ता ।

भवेत् प्रौढपदे मासि अयनौ नाम वा तिथिः ॥

‘प्रौढपद इति कृष्णप्रतिपदादिमासविवक्षया, ‘आवच्छरति च
शुक्लप्रतिपदादिमासविवक्षया, एवं सत्यष्टमौ एकोव प्रतिपादिता
भवति ।

भविष्यद्विष्णुधर्मयोः ।

अयन्यासुपवासस्य महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्त्तिको महाभक्ता पूजनौघस्य कैशवः ॥

वज्रिपुराणे ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलौका रोहिणी स्याता ।

अयनौ नाम वा ज्येष्ठा उपोष्या वा प्रयत्नतः ॥

सप्तजन्मकृतं पापं राजन् यत् पितृभिर्नृषाम् ।

तत् क्षालयति गोविन्दसिधौ तस्यां सुभासितः ॥

उपवासस्य तत्पौत्रो महापातकनाशनः ।

अयन्यां अगतीपास्य विधिनाच न संशयः ॥

प्रेताणां दापरे चैव राजन् कृतबुधे पुरा ।

रोहिणीसंबुक्ता चेवं विदग्धिः यस्तुपोषिता ॥

तथा ।

रोहिणी तु कक्षायेका कक्षाष्टमां जगन्मिता ।

यदोभयार्द्धरात्रं विशाच रोहिणीयोगः तदोत्तरैषोपोष्वा “अ-
ष्टयापि न कर्मन्था सप्तमीसंयुताष्टमीति चवनात् । यदा तु पूर्वक्षाम-
र्द्धरात्रे रोहिणीयोगः उत्तरक्षां त्वर्द्धरात्रं विशाच तदा पूर्वैषोपोष्वा ।

तथाच भविष्यद्दिन्युधर्मयोः ।

रोहिण्यमर्द्धरात्रे च^(१) यदा कक्षाष्टमी भवेत् ।

तस्मान्मन्त्रार्चनं श्रौरेर्हन्ति पापं भिज्जन्मम् ॥

प्राजापत्यसंयुक्ता कक्षा नभसि चाष्टमी ।

सोपवासो हरेः पूजां तत्र कृत्वा न बीदति ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्यद्वये तथा ।

रोहिणीसहिता कक्षा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ॥

अर्द्धरात्रादधर्षोर्द्धं कक्षयापि यदा भवेत् ।

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरीश्वरः ॥

वक्रिपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टमां निग्रीचे रोहिणी चदि ।

भविता चाष्टमी पुष्टा यावच्चन्द्र-दिवाकरौ ॥

तथा ।

समायोगे तु रोहिण्या निग्रीचे राजसन्तम ।

समजायत गोविन्दो बासकरूपी चतुर्भुजः ।

तस्मान्नं पूजयेत्तत्र यथाविन्नामुद्यारतः ॥

(१) अर्द्धरात्रे च रोहिण्यमिति अ० ।

भविष्यत्पुराणे ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रये ।

अग्राह्ये ह्यवरात्रिके च च रोहिणीसंज्ञिते ॥

योगेऽस्मिन् बह्वदेवास्त्रि देवकौ मामनीजयन् ।

तस्यास्यां पूजयेत्तत्र इतिः सम्बन्धोपचितः ॥

अग्निपुराणेऽपि ।

तस्मात् कृष्णाष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपसत्तम ।

रोहिणीसंयतोपोष्या सर्वाचौचविनाशिन्यौ ॥

तथा ।

अर्द्धरात्रादधस्तोर्द्धं कस्यथा वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिन्यौ ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

कार्या विद्धा च सप्तम्या रोहिणीसंज्ञिताष्टमी ।

ततोपवासं कुर्वीत तिथि-भान्ते च पारवन् ॥

विष्णुधर्म्ये च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।

कालोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्यान् पारवन् ॥

भृगुरपि ।

जम्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारवन् ॥

यदाऽर्द्धरात्रादूर्द्धं कसामयतिक्रम्य अष्टमी प्रवृत्ता, रोहिणी च
द्वितीयेऽस्मिन् सुकर्मार्द्धं सुकर्म वा तदा द्वितीयेव याज्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टमा भूत्वा चक्षुं दिगोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽपि सुहर्षार्द्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति ।

पाप्मेऽपि ।

सुहर्षेणापि संयुक्ता सगूणां साष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्गवमीयुक्ता सुसक्तोऽप्यस्तु मुक्तिदा ॥

यदा तिथि-नक्षत्रद्वया दिनद्वयेऽर्द्धरात्रौ रोहिण्यष्टमीयोगः

तदा परदिने जयन्तीकृतम् ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

अथवापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

यदा तु द्वितीयादिसप्त एव रोहिण्यष्टमीयोगः तदा तत्रैव
जयन्तीकृतान्तेत्युक्तं । तत्रैव बुधवारादियोगे प्राग्रस्यातिशयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

उदये साष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ।

अपि वर्षग्रतेनापि सम्भते वाय वा न वा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

प्रेतयोजितामान् प्रेतलं नाशितं नरैः ।

यैः कृता आवष्टे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण योगेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता शुक्लशेषाः सुमुक्तिदा ॥

अन्ये लेखमाहुः, यदा पूर्वाह्णरात्रौ रोहिणीयुक्ता मीनरा वा चेद् बुधवारौ सोमवारौ वा भवति तदोत्तरैवोपोष्वा न पूर्वा “उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् “प्रेतयोगितामामिति पद्मपुराणवचनाच्च । “सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति “सुहृर्ज्ञेनापि संयुक्तेति वचनद्वयस्य बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविवचयमिति । तदुक्तं । यद्यपि “अह्णरात्रौ तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविवचनेन सावकाशं बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यसङ्कोचे कर्णकासव्यापितिथिव्यववादह्णरात्रवाक्यसङ्कोचे तद्वाधप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव सङ्कोचः नाह्णरात्रवाक्यस्य उभयविवचनेन “सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति “सुहृर्ज्ञेनापि संयुक्त्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविवचनेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं । एतद्वचनद्वयं नोपवासविवचनम् उपवासग्रन्थाश्रवणात् सम्पूर्णलमात्राभिधानात्, किन्तु “अह्णरात्रादधक्षोर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वोक्तान् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिशयापि क्रियमाणं सकललाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कृतं भवति इति महाप्रसङ्गमुपवासस्य ज्ञापयतीति । तदुक्तं सम्पूर्णलाभिधानस्योपवासविवचनेनाप्युपपत्तेः, “अह्णरात्रादधक्षोर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवसाय युक्ता ।

अथ चेष्टिदाहुः, अथकाशरोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अह्णरात्रयोगे रोहिण्याष्टमीति । तद्वत् जयन्तीग्रन्थाह्णरात्रयोगे-

ऽपि प्रकृतेः “अर्द्धरात्राद्धर्षोर्द्धं कक्षया वा यदा भवेत् । जयन्ती
नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जयन्तीं प्रकृत्योक्तं “सुहर्षमपि लभ्येतेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीग्रन्थस्य चाक्षयकारोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतवकस्यवाक्यपर्यालोचनया रोहिणीयक्षित-
कृष्णाष्टमीवचनप्रतीतेः । यदा जनार्दन-जन्मोपलक्षित-रात्रिविश्रे-
यवचनो जयन्तीग्रन्थः ।

अभिजिह्वाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।

सुहर्षां विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माष्टपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिण्यष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कक्षयित् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धैव याज्या । अत्र केचित् सूक्ष्मानयनेन
वक्तव्याः, तासु सूक्ष्मानयनेन सिद्धकृतिकोत्तरार्द्धमध्यवर्तिन्यसदा-
भिप्रेताः । न च तासां रोहिणीलं सुखं सम्भवति, न हान्यदन्वद्-
भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न रात्रिसम्प्रात् कृत्ति-
कार्द्धं सूक्ष्मानयनात् यद्गोहिणीलं तद्गौणरोहिणीकक्षयन्येन
रोहिणीतुल्लाद्देवदत्तस्य चिह्नमिव । एवञ्च यति सुखया
सम्भवत्या रोहिण्या रोहिणीयक्षितलमष्टम्या पाञ्चं सुखधन्वे गौषा-
अथपष्टान्यायमानात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन सूक्ष्मार्गसिद्धस्य तिथि-
नक्षत्रादेर्यथं युक्तं । ज्योतिःप्राप्तमपि सूक्ष्मानयनेन सुखकाशने-
वानयति न सुखस्वरूपलम् ।

यदाह । सूक्ष्मं ज्ञानं भानयनं यदेत-
 ज्ञयोतिर्विदां संख्यवहारहेतोः ।
 सूक्ष्मं प्रवक्ष्येऽथ मुनिप्रणीतम्
 विवाह-शापादि फलप्रसिद्धौ इति ॥

किञ्च सूत्रादन्येन प्रकारेणादृष्टार्थेषु विधि-निषेधेषु नञ्च
 पक्षे व्यवसायाद् वार-नञ्चादिविशेषविहितस्य प्रति
 सूक्ष्मानयनसिद्धेः, तदंगेषु प्रसङ्गात् अविगौतशिष्टाचारविबद्धां
 तस्मात् सूक्ष्मानयनमेवाश्रयणीयम् ॥

इति जन्माष्टमीनिर्णयः ।

अथ अयन्तीपारण्यकालनिर्णयः ।

तच्च तिथिभागो च कर्त्तव्यं प्रागुदाहृतवचनात् । यदा तु पारण्य-
 दिने अर्द्धरात्रादुपरि भागसिध्यन्तो वा भवति तदार्द्धरात्रे पारण्यं
 कार्यम् ।

तिथ्यर्धयोर्धदा च्छेदो नञ्चान्तमवाप्य वा ।

अर्द्धरात्रेऽथ वा कुर्यात् पारण्यं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनात् ।

अथ केचिदाहुः ।

“नञ्चान्तमवाप्य वेति पक्षो अयन्ती-अवसदादश्रीत्यतिरेकेण ।

वाः कास्मिन्निधयः प्रोक्ताः पुण्या नञ्चसंबुताः ।

अचान्ते पारण्यं कुर्याद्विना अवस-रोहिणीम् ॥

इति वचनात् ।

ब्रह्मवैवर्त्तस्य ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्व्यात् पारणं कश्चित् ।

इत्यात् पुरा हतं कथं उपवासाब्धितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं इति नक्षत्रं चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथि-भान्ते च पारणमिति ॥

तद्युक्तं केवलतिथ्यन्ते भान्ते वा जयन्तीव्रतप्रकरण एव वज्रि
पुराणे पारणविधानात् ।

भान्ते कुर्व्यान्तिथेर्वापि ग्रहं भारत पारणमिति ।

तथा ।

रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्भिः समुपोदिता ।

वियोगे पारणं चक्रमुत्तमो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकापि विद्युष्यते ।

तत्र पारणकं कुर्व्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

तस्मात् केवलतिथ्यन्ते भान्ते च पारणविधानमसमर्थविषयं इत
रन्तु समर्थविषयमिति ज्ञेयम् ।

इति जयन्तीपारणकास्तनिर्णयः ।

अथ प्रसङ्गाज्जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता आवणस्थासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुल्यार्थं चक्रपाणिनः ॥

इत्येतद्वचनात् “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेतिवत् वीष्णाद्युक्त-
त्वात् नित्यत्वमवगम्यते. तेन ज्योतिष्टोमादिवदेकस्य त्वभयत्वे संयोग-

दृष्टकामितिन्यायेन नित्यत्वमपि स्वीक्रियते । वक्षोक्तं कैश्चित्
 नैतन्नेन तुल्यं । तच्च हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टो-
 मादिफलरहितमेव वीक्षया युक्तं वसन्तकाले विधीयते, तेन तस्य
 वाक्यस्य नित्यत्वावबोध एव फलं । इदमुक्तं “तुल्यार्थं चक्रपाणिनः” इति
 तुष्टिपक्षे फल एव व्रतं विधत्ते, तेन काम्यस्य यतो न शक्नोति
 नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् “वर्षे वर्षे”
 इति वीक्षा फलभूयस्त्वार्था न नित्यत्वार्था, अन्यपार्थसङ्गत्यभावात्
 प्राजापत्यसंयुक्ताष्टमौ वर्षे वर्षे यतो न सम्भवतीति, तदयुक्तं वीक्षा-
 मुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च फलभूयस्त्वार्था चेति वाच्यं । फले तद्-
 विधानं तद्वृत्तये च तदावृत्तिविधानमिति भवत्यतेऽपि वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गात् । अथ फले व्रतविधिरेव न व्रतावृत्तौ, फलभूयस्त्वसिद्धेर्न तत्परता
 वीक्षामुतेरिति मन्यसे । तथा सत्यानर्थक्यं दुष्परिहरं फलभूयस्त्वा-
 र्थत्वे च प्रतिवर्षमवश्यकर्त्तव्यतारूपस्य सुख्यार्थस्य ज्ञानिप्रसङ्गात् । न च
 तद्वानौ कारणमस्ति, यतोऽस्य वाक्यसाधर्म्यः, यच्छ्रावणसाहिताष्टम्यां
 प्राजापत्यसंयुक्तायां चक्रपाणिनस्तुल्यार्थं व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं
 तद्वर्षे वर्षे कर्त्तव्यमिति । न च सुख्यार्थपरित्यागेनाष्टमौशब्देन
 सञ्चयया व्रताभिधानमयुक्तमिति वाच्यं । अनुवादस्य प्राप्त्यनुरूपत्वात्
 भवतोऽपि समानत्वाच्च फले व्रतविधानाङ्गीकारात् । इत्याहु विज्ञेयः
 तव विधौ सञ्चयया ममातुवादे, उक्तञ्च भाष्यकारेण “विधौ हि न परः
 शब्दार्थः प्रतीयत इति । अतोऽन्यपार्थसङ्गत्यभावादित्याहुक्तं तत्परि-
 हृतं नित्यत्वापि तुष्टिपक्षलोपपत्तेश्च ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था गान्धस्तापोपकारकः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । किञ्च किमुपाप्तदुरितक्षयफलं नित्यसुता-
करणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं, तच्चाद्ये पक्षे नित्यलमस्याप्यवशिष्टम् ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं श्रौरेर्हन्ति पापं चिजम्भजम् ॥

इति वचनात् । द्वितीये पक्षेऽपि नित्यलमविरुद्धं ।

तुल्यं देवकीसुनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतं ।

कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्ता भक्तजनैरपि ।

अकुर्वन् याति निरयं यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥

इत्यकरणे महादोषवचनात् ।

यत्नचोक्तं कैश्चित् नैतन्नित्यलमवबोधयितुमशक्यं अन्यैवोपपत्तेः,

तथाहि ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं श्रौरेर्हन्ति पापं चिजम्भजम् ॥

इत्यादि । अनेन चिजम्भसंक्षितपापक्षयफलसमुक्तं प्रायश्चित्तवत्

व्रतस्य तस्याकरणे पापक्षयाभावे तस्मादेव चिजम्भसंक्षितात्पापाक्षरकं

यातीत्यर्थः ।

यथा याज्ञवल्क्यवाक्ये ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टाक्षरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इत्यत्र प्रायश्चित्ताकरणजनितात् पापाक्ष नरकपातः, किन्तु तद-

करणे पापक्षयकरणाभावेन विसमानात्पापात्, एवमिहाप्येति । तद-

युक्तं वीक्षावाक्येन नित्यत्वावधारणात् । व्रतस्थाकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषविधायकवचनस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात् । तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । यदि चैतच्छ्रयस्तीव्रतमेकमेव पापस्यकरणं स्यात्तदेवं भवेत्काम, यदा लन्यान्यपि प्रायश्चित्तादीनि पापस्यकारिणि सन्ति तदा तस्यैवाकरणे कथं निरयपातः । एवं प्रायश्चित्तेऽपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमतो नित्यमिति, “कृते निःसंग्रहे पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्ज्येत्पापं यावन्नाख्याति पर्वदि” ॥ इत्यादिवाक्यैरावश्यकत्वावगमादकरणे प्रत्यवायसिद्धौ तदकरणे दोषाभिधायकस्य “प्रायश्चित्तमनुवाणाः” इत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्वसम्भावान्तत्परित्यागेनार्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यदप्युक्तं यदि व्रतस्य नित्यत्वेनाकरणे निरयपातः तर्हि तद्गुदासार्थं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते, यथा ब्राह्मणानाहिताग्नितयोः । तथाच नित्यैकादशीव्रतस्थाकरणे ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जीन्वसरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि ॥

इति तदप्युक्तं सर्वचौपदेशिकप्रायश्चित्ताभावात्तथा सति ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् यच्च चोक्ता न निष्कृतिः ।

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

इत्यादिवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । यच्चान्यदुक्तं कैश्चित् यद्यकरणे प्रत्यवायोऽभविष्यत् अनुकल्पोऽपि व्यधास्यत् ।

यथा ।

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

तथेकादशीव्रते नित्ये ।

एकभक्तेन नक्तेन क्षीण-दृष्टातुरः क्षिपेत् ।

इत्यसमर्थं प्रत्यनुकल्पो विधीयते न तथावासीत्युक्तं । तदप्युक्तं
अनुकल्पविधानाभावेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायस्यावश्यमावित्वात् ।
पुराणान्तरे साधारणोऽनुकल्पो दर्शितः ।

उपवाससमर्थस्येदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्भुनादि वा दद्याद्भुक्तस्येद्विगुणं तथा ॥

सहस्रसन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

कुर्वाद्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्वातुरो नर इति ॥

तस्माच्चिरयमनवचनस्य नित्यतावबोधः फलमिति सिद्धं ।

स्कन्दपुराणे । अनाशरणे दोषबाहुल्यप्रतिपादनेन नित्यत्वमेव
स्यष्टीकृतं । तथाहि ।

शूद्राज्जेन तु यत्पापं श्रवहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं क्षम्यते पुंभिर्जयन्त्याभोजने कृते ॥

मृध्रमांसं खरं काकं श्वेनश्च मुनिवत्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीभवे ॥

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

पेल्लोक्यसम्भवं पापं भुक्तं तेन न संग्रहः ॥

ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोबधः स्त्रीबधोऽपि वा ।

न लोको मुनिशार्दूल जयन्तीविसुखस्य च ॥

ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतं ।

ते भवन्ति महाप्राज्ञ व्यासाः सुखे हि कामने^(१) ॥

(१) व्यासाः सुखे हि इति ग० ।

श्रावणे वज्रले पथे कृष्णजम्बाहृमीश्रितम् ।
 न करोति नरो वस्तु भवति क्रूराश्वसः ॥
 श्रावणे वज्रले पथे न करोति यदाहृमौ ।
 क्रूरायुधाः क्रूरसुखा हिंसनि यमकिङ्कराः ॥
 न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
 यमस्य वधमापन्नः सङ्गते नारकीं व्यधां ॥
 जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
 पीयते तिस्रमाशक्तु यमदूतैः कलेवरम् ॥
 यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृप ।
 नरकोत्तारो न तस्यास्ति दादश्रीन्तु प्रकुर्वतः ॥
 यदा सद्य जयन्त्या तु करोति दादश्रीव्रतम् ।
 तस्य श्रौरिपुरे वासो यावदाभूतसंभवम् ॥
 रटन्तीष पुराणानि भूयो भूयो महाभुने ।
 अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं व्रतम् ।
 पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे इति ॥

यत्पुनरुक्तं भोजनवाक्यं तत्तेतद्भोजनप्रतिषेधः “न हिंसात् सर्वा-
 भूतान्नीतिवत्, तेन जयन्त्या कथं नित्यता तस्मादाद्ये च कथं तस्य
 पाठः तथोरसम्बन्धात् । अथ जयन्तीप्रकरणपाठान्तरदर्शनं प्रतिषेध-
 शेष्यते । तथापि तेन न जयन्त्या नित्यता शक्यते बोद्धुं, न हि खलु
 “नानृतं वदेदित्यनेन क्लृप्त्यप्रतिषेधेन कृतोर्नित्यत्वं सिद्ध्यति । किञ्च
 छपवाशो नाम वेतिकर्तव्यताकोऽभोजनसङ्कल्पः तन्निर्वाहार्थमेव भो-
 जननिवृत्तौ विद्वासां कोऽर्थः प्रतिषेधेनेति, तत् प्रतिषेधान्भुपगमे-

नैव परिहृतं, तस्मात् “न वृषियामग्निस्तेष्वोनाम्नरिचे न द्वितीतिवत्
प्राप्तभावात् यथा नित्यानुवादत्वेनास्य विरुद्धनिधानस्तुत्यर्थता-
भूत् एवमिहापि भोजनप्रतिषेधस्य नित्यजम्माहमौत्रतस्तुत्यर्थता
वेदितव्या अकरणे दोषाभिधायकत्वेन काम्यव्रतविधितुत्यर्थतानुप-
पत्तेः, भोजननिन्दावाक्यानाम् नित्यविधिव्रतमेवम् स्पष्टमेव, फल-
सम्बन्धवचनात् काम्यत्वमप्येतद्व्रतस्यावगम्यते ।

तद्यथा विष्णुरहस्ये ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नमसि षाहमौ ।

सुहृन्मपि ज्ञप्तेन योपोया या मशाकृष्णा ॥

स्कन्दपुराणे ।

व्रतेनाराय तं देवं देवकीवर्हितं हरिं ।

त्यक्त्वा यमपथं योरं याति विष्णोः परं पदम् ॥

जम्माहमौत्रतं ये वे प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्ति च विप्रेभ्यः सखीक्षेपां वदा क्षिरा ॥

स्मरणं वासुदेवस्य मृत्युकाळे भवेद्युगे ।

विष्णुनि सर्वकार्याणि कृते कृष्णाहमौत्रते ॥

धर्ममर्थस्य कामस्य मोक्षस्य सुनिपुण्य ।

ददाति वाञ्छितान् कामान् ये शान्ते शान्तिदर्शनाः ॥

तथा ।

ममाश्रया सुखस्य त्वं जयन्तीं सुमन्त्रेण च ।

भविष्योत्तरे ।

प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलो धर्ममन्त्रेण ।

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
 पुत्रसन्तानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
 इति धर्षरतिभूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 तत्र दिव्येन मानेन वर्षलक्षं युधिष्ठिर ।
 भोगान्नाविधान् भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ॥
 सर्वकामसमृद्धे तु सर्वसुखविवर्जिते ।
 सर्वधर्षयुते पार्थ सर्वगोकुलसङ्कुले ॥
 कुले नृपवरिष्ठानां जायते च्छद्योपमः ।
 यस्मिन् सदैव देशे तु लिखितं वा घटार्पितम् ॥
 मम जन्मदिनं पुण्यं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
 पूज्यते पाण्डवश्रेष्ठ जनेश्वरसुवसंयुतैः ॥
 परचक्रभयं तत्र न कदाचिद्भवत्युत ।
 पर्जन्यः कामवर्षी स्याद्वितीभ्यो न भयं भवेत् ॥
 गृहे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्याश्चरितं मम ।
 तत्र सर्वसमृद्धिः स्यान्नोपसर्गादिकं भयम् ॥
 पशुतो नकुलाद्यास्त्रात्यापरोगाश्च पातकात् ।
 राजतस्रोरोतो वापि न कदाचिद्भयं भवेत् ॥
 तस्मादेतद्भ्रतं नित्यं काम्यं चेति सिद्धम् ।

इति जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे काव्यनिर्णये जन्माष्टमीनिर्णयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथैकादशीनिर्णयः ।

तथैकादशौमहिमा तत्त्वसागरे ।

मातेव सर्वबासानां श्रौषधं रोगिनामिव ।

रक्षार्थं सर्वलोकानां निश्चितैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

एकादश्युपवासी यः स धन्यः स च बुद्धिमान् ।

तथा ।

एकादशीं परित्यज्य योऽन्यद्भ्रतमुपासते ।

स करस्त्रं मक्षरस्त्रं त्यक्त्वा लोष्टं हि याचते ॥

तथा ।

एकामेकादशीं वापि समुपोष्य जनार्दनम् ।

कामेनापि समभ्यर्च्य संसारात्मुक्तिमाप्नुयात् ॥

पुराणान्तरे तु तोयेनापि समभ्यर्च्येति पाठः ।

प्रसङ्गाद्वाच्यं वा दम्भान्नोभावाच्चिदग्राधिपम् ।

एकादश्यां नमस्कृत्य सर्वदुःखादिमुच्यते ॥

संसारात्समहाचोरादुःखिनां सर्वदेहिनां ।

एकादश्युपवाशोऽयं निश्चितं परमौषधम् ॥

संसाररोगदृष्टानां नराणां पापकर्म्मणाम् ।

एकादशपुत्रादेन यद्य एव सुखं भवेत् ॥

नारदीयपुराणे वृत्तिः ।

एकादशौषधुत्वेन वृद्धिना पातकोत्थनम् ।

भक्षतां चाति रात्रेऽपि जन्मगतोद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भूय विद्यते ।

बाहूशं पद्मनाभस्य दिनं पातकशानिदम् ॥

तावत् पापानि देहेऽस्मिंश्चिच्छन्ति मनुजाधिप ।

द्यावन्नौपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥

असन्नेभ्यश्चक्षुषि वाजपेयव्रतानि च ।

एकादशपुत्रावस्य कक्षां गार्हन्ति षोडशीम् ॥

एकादशेऽग्निधैः पापं वक्षतां भवति प्रभो ।

एकादशपुत्रादेन तत् सर्वं विस्रवं व्रजेत् ॥

एकादशौषधं किञ्चित्परिचाषं न विद्यते ।

सर्ग-मोक्षप्रदा शेषा राण्य-पुत्रप्रदाभिनी ।

सुकक्षप्रदा शेषा व्रतारारोगप्रदाभिनी ॥

न मन्त्रा न मन्त्रा भूय न काशी न च पुष्करम् ।

न चापि कौरवं जेवं न रेवा न च देविका ।

चक्षुणा चन्द्रमाणा च तुष्ठा भूय हरेर्दिनात् ॥

व्याजेनापि कृता राजस्य दर्शयति शान्तिम् ।

अनायासेन रात्रेऽपि प्राप्नोते वैश्वं पदम् ॥

विनायकविनायका शेषाच शेषाचमिधेः समा ।

वक्ष्यन्त्यादयः प्रवक्ष्यन्ते देवदेवता तथा ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

सर्वप्रायश्चित्तमिदं संसारोत्तारकारकम् ।
 एकादशीव्रतं विप्रं कुर्वन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 नरो दिनेर्धृष्टमिच्छतुर्भिश्च करोत्यथम् ।
 उपोष्य पञ्चदशमं दिनं विष्णोर्हि मुच्यते ॥
 इति सर्वपुराणेषु मुनीनां निश्चितं मतम् ।
 उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कलावस्त्रिजगन्नीनामहिंसापावितात्मनाम् ।
 एकादशीं विना विप्रं न संसारादिमोक्षणम् ॥

पद्मपुराणात् ।

उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः ।
 न याति धातनां धाम्नीमिति नो धमतः श्रुतम् ॥

तथा ।

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्वं मानवैः ।
 एकादशुपवासेन तत् सर्वं विलस्यं ब्रजेत् ॥
 एकादशीसमं किञ्चित् पुण्यं लोके न विद्यते ।
 व्याजेनापि कृता येस्ते वशं यान्ति न भास्करेः ॥

स्कन्दपुराणे ।

विना हि श्वसंयोगात् सदैवैकादशीं नृणाम् ।
 विनिवृत्तीह एनांसि कुनृपो विवश्यं यथा ॥
 कुपुत्रश्च कुलं बद्धत् कुनारी च पतिं यथा ।
 अधर्मेण यथा धर्मः कुधर्मेण यथा नयः ॥

कुशलेन यथा ज्ञानं कुशौचे शुचिता यथा ।
 असदादे यथा वादः सत्यं चैवानृतेन हि ॥
 यथोष्णेन हिमं सुभु अनर्थेनार्थसङ्घयः ।
 यथा प्रकीर्त्तनाद्गानं तपो विस्मयकारणात् ॥
 अग्निष्टो हि यथा पुत्रो गावो दूरगमाश्च यथा ।
 सङ्केतेन यथा आङ्गं यथा विप्लववर्द्धनात् ॥
 यथा समीहमाज्ज्ञानं फलानां वरवर्णिनि ।
 तथा दुष्कृतसङ्गानां प्रोक्तेषां दादृशी शूभे ॥
 ब्रह्महत्या दुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 अभवं समुपेयन्ति न तथा वै त्रिपुष्करम् ॥
 न चापि नैमिषं चेचं न च कौरवसंश्रितम् ।
 प्रभासं न गया देवि न रेवा न सरस्वती ॥
 कासिन्दी यमुना चैव देविका न च काञ्चनी ।
 तथान्यस्तौर्यसङ्गतो नैव तुल्योऽहरेर्दिनात् ।
 न दानं न जपः स्नानं न चान्यत्सुकृतं कश्चित् ।
 मुक्तये ह्यभवत्सुभु सुल्लोकं हरिवासरं ।
 सङ्कष्टोपोषणे चास्या नमस्ते पापराश्रयः ।
 एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
 न समः कविभिः प्रोक्तो वासरो ह्यधिको मतः ॥

विष्णुधर्मीक्षरे ।

उपवासी हरिं यस्तु भक्ता ध्यायति मानवः ।

तत्त्वज्ञवापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानवः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्मा पदमाप्नोत्यसंशयम् ।

भविष्यपुराणे ।

एकादशी मन्त्रापुण्या सर्वपापविनाशनी ।

भक्तेस्त्रिद्वीपनी विष्णोः परमार्थगतिप्रदा ।

यासुपोऽथ नरो भक्ता न संसारे भविष्यति ॥

एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते दादश्यादिने ।

न स दुर्गतिमाप्नोति नरकाणां न संशयः ॥

कृत्वा पापसहस्राणि एकादश्यामुपोषितः ।

दादश्यामर्चयेद्विष्णुं न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

एषा तिथिः परा पुण्या विष्णोरीशस्य तृष्टिदा ।

तस्याश्चैव जगन्नाथः अमूर्त्ता मूर्त्तिमान् स्थितः ।

तेन सा सर्वपापघ्नी सर्वदुःखविनाशनी ॥

या सा विष्णुमयी शक्तिरनन्ता ह्यक्षया स्थिता ।

सा तेन तिथिरूपेण द्रष्टव्यैकादशी सती ॥

सप्तकुमारप्रोक्ते ।

कृत्वा पापसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि वै ।

एकामेकादशीं भक्त्वा ससुपोऽथ श्रुचिर्भवेत् ॥

एकादशीव्रतादन्यद्यद्भूतं क्रियते नरैः ।

निष्कलं तद्विजानीयादूधरोद्भूतमङ्कुरम् ॥

नारदीयपुराणे ।

सम्राथ वासरं विष्णोर्ध्यां नरः संघतेन्द्रियः ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेन्मधुसूदनम् ।

स इति सर्वपापानि किं तपोभिः किमध्वरैः ॥

एकादशीं प्रपन्ना ये नरा नरवरोत्तमाः ।

तद्वच्च बहवो भूता नागारिक्ततपेतनाः ।

अग्रेण पीतवस्त्रा हि प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥

एष प्रभावो हि मया दादृक्षाः परिकीर्तितः ।

पापेन्धनस्य घोरस्य पावकाख्यो महीपत इति ॥

देवीरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

पापञ्च विविधं प्रोक्तं पातकञ्चातिपातकम् ।

उपपातकसंज्ञञ्च महापातकमेव च ॥

प्रकीर्णकञ्च तत्सर्वमेकादश्यामुपोषणात् ।

विक्षयं याति तोयस्थं यथा मृण्मथभाजनम् ॥

भविष्यत्पुराणे वैष्णवे महातन्त्रे ।

एकादश्युपवासी यः किं तस्थान्येन कर्मणा ।

नैकादश्युपवासी यः किं तस्थान्येन कर्मणा ॥

शौरधर्मेषु ।

एकतन्त्राग्निहोत्रादि द्वादशीमेकतः प्रभुः ।

तुल्ययातोत्तमस्तथा द्वादशी च विप्रियते ॥

देवीरहस्ये ।

गायत्रीह यथा सर्वपापपञ्चरभेदिनी ।

एकादशी तथा सर्वपापपञ्चरभेदिनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अभोव्यभोजनाख्यातं अमम्याममनाच्च यत् ।

अथाव्यवायनाद्यश्च अभक्ष्याणाश्च भक्षणात् ॥
 अक्षुण्णस्यर्शनाद्यश्च परेषां निन्दनाद्यश्च यत् ।
 आत्मसंशयनाद्यश्च पारदार्याक्षितश्च यत् ॥
 विहिताकरणाद्यश्च परविनापहारतः ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च पातकञ्चोपपातकं ।
 तत्सर्वं विज्ञेयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥
 वैष्णवतन्त्रे ।

एकादशी महापुण्या विष्णोरीशस्य वत्सभा ।
 तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादशां पूजयेद्भूरिं ॥
 तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णोर्भक्तिश्च जायते ।
 ज्ञानञ्च प्राप्तं येन संसाराद्विन्दते नरः ॥

स्कन्द-भविष्यपुराणयोः ।

ये द्वादशीमुपवसन्तमिहान्मभवाः
 ये वा सप्तशुक्लसुमैर्हिरिमर्चयन्ति ।
 ते धौतपाक्षुरपथोनिधिराजहंसाः
 संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥

वायुपुराणे ।

एकादशीव्रतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स विष्णोर्वाप्ति मन्दिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशुपवासं यः मद्भक्त्या कुरुते नरः ।
 स सर्वपातकादिभक्ष्येष्वार्चिर्विमुच्यते ॥

न पश्चात्प्रापदं नापि नरकं न च चातनाम् ।

स नमस्तः स पूज्यश्च वासुदेवमित्रो हि सः ॥

मत्स्यपुराणे ।

एकादशीव्रतं भक्ता यः करोति नरः सदा ।

स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम् ॥

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यामुपवासं यः सदा कुर्वते नरः ।

स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्थितः ॥

वद्रपुराणे ।

यः करोति नरो भक्ता एकादश्यामुपवासम् ।

स याति विष्णुलोकं याति विष्णोः सरूपतां ॥

विष्णुपुराणे ।

ऋकारः सर्ववेदानां धर्मैवायः प्रपूजितः ।

तथा सर्वव्रतानाम् एकादशीव्रतमुत्तमम् ॥

इत्येकादशीमहिमा ।

अथैकादशीविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः ।

तथैकादश्यां कानिचिदाक्यानि भोजननिषेधपराणि, कानिचिद्-
व्रतविधिपराणि । तत्र भोजननिषेधपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र देवस्यः ।

न शङ्केन पिवेत्तोषं न खादेत् कूर्म-शूकरौ ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्ष्णोदभक्षोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यायमानि च ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संग्राप्ते हरिवासरे ॥
तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे ।
रटन्तीषु पुराणानि भूयो भूयो वरानने ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संग्राप्ते हरिवासरे ।

स्कन्दपुराणे ।

मातृहा पित्रहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
एकादश्यान्तु भुञ्जानोविष्णुसोकाक्षुतो भवेत् ॥

नारदीयपुराणात् ।

अष्टवर्षाधिकोमर्त्या अग्नीतिर्न हि पूर्यते ।
यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।
स मे दण्डस्य बन्धस्य निर्वासो देशतः स मे ॥

विष्णुसूतावपि ।

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

स केवलमथं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवासरे ।
दिने तु सर्वपापानि भवन्त्यस्त्रितानि तु ।
तानि मोहेन योऽप्राति न न पापैर्विबुध्यते ॥

विधवायास्त्रेकादश्यां दोषविशेषः प्रदर्शितः कात्यायनेन ।

विधवा या भवेच्चारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।
तस्यास्य सुकृतं नश्येत् भूणहत्या दिने दिने ॥

अथ च “न चादेत् कूर्म-शूकरावित्यादिनिश्चितनिषेधमभि-
धाततया “एकादक्षां न भुञ्जीत पशवोऽहमभोरपीत्यादेर्निषेधप-
रतैवाध्यवसीयते । न चैतेषु वाक्येषु पर्युदासकारणं त्रतशब्दसामाना-
धिकरण्यादि श्रूयते, अतोभोजननिषेधा इमे ।

अथ केचिदाहुः एतान्यपि वचनान्युपवासपरास्तेषु कश्चिदुपक्रमे
कश्चिदुपसंहारे कश्चिदुपक्रमोपसंहारचोदपवाचस्य प्रतिपादनात् नञ-
र्थविधौ तु मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च । एकमूलत्वाच्च सचराणि
स्मृतितन्मप्रसिद्धैव । यच्च “एकादक्ष्यामुपवसेदित्यभिधाय “एकादक्षां
न भुञ्जीतेति वचनं देवसादिस्रुतिषु तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं वा,
तथा चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं भवति । तेन स्मृतन्मनञर्थवि-
धिपरमेवमादिवचनमिति मतमपास्तमिति ।

अपरे ताहुः नैतद्युक्तं । मुख्यार्थसम्भवे सचराण्यवस्थानुचितत्वात् ।
न च मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्चराण्यवस्थानुचितमिति वाच्यं ।
सर्वविधि-निषेधानामेकार्थत्वापत्तेः । न चेह त्रादिशब्दसामानाधि-
करणं पर्युदासाग्रचकारणमस्ति ।

ननु ।

एकादक्षां न भुञ्जीत पशवोऽहमभोरपि ।

वनस्य-वतिधर्मोऽयं शूकामेव सदा गृह्यते ॥

इति पर्युदासोऽयमभोजनवर्क्यस्युपवाचाख्यं त्रतं विधत्ते “वनस्य-
वतिधर्मोऽयमिति धर्मशब्दसामानाधिकरण्यात् । न हि निषिद्धानां
ब्रह्मचर्यादौर्ना परित्यागे कश्चिदुर्मोजायते । ब्रह्मचर्यादनुष्ठानादधर्मो
भवति अननुष्ठानादधर्मपरिहारमात्रं न पुनर्धर्मवत्त्वं, पादकनि-

वेधो दृष्टीतो धर्मी भवेदपि न पुनः स्तन्यो निवेधस्याभा भवति,
तस्माद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यादवगम्यते भावरूपं किञ्चिद्विधेय-
मस्तीति, प्रजापतिप्रतेयिव नञर्थस्य अतशब्दसामानाधिकरण्यादतः
सर्वेभ्योकादशीभोजननिवेधवाक्येषु सर्वशास्त्रान्यायेन “वनस्त-यतिधर्मी-
ऽयमित्यस्योपसंहाराद्धर्मशब्दसामानाधिकरण्यं पर्युदासमवधारणार्थं
भविष्यतीत्युच्यते । सत्यं । यथैतद्व्याख्यविहितं नित्यमेकादश्यापवाद-
प्रतं सत्यतन्तरे मुख्यया वृत्त्या मुख्यासंभवाद्वा लक्षणया विधीयते ।
यथा कात्यायन-देवस्तस्मत्प्रत्योः ।

एकादश्यामुपपद्येत्यस्योदभयोरपि ।

विष्णुरहस-स्कन्दपुराणयोः ।

उपोभ्येकादशीं नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

इत्यादिवु ।

यथा च भविष्यत्पुराणे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शूक्लामेव सदा दृष्टी ॥

अग्निपुराणे ।

दृष्टस्यो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

इत्यादिवचनं । तथैतत्सतिगतस्य च “वनस्त-यतिधर्मीऽयमिति
विशेषस्य तत्सतिगतस्य च “ब्रह्मचारी च नारी चेति “दृष्टस्यो
ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव चेति विशेषस्याच कर्मव्याप्योपसंहारो
पुण्यते । यच्च तु मुख्यासंभवादेन निवेधनिष्प्रवादुपवादप्रतविधानं नास्ति

तच्च कथं प्रतगतस्योपसंहारः, न ह्यग्निहोचगतोविशेषः । शास्त्रान्तरे-
 ऽन्यकर्मस्युपसंह्रियते, उपसंहारादेव प्रतविधानं भविष्यतीति चेत् । न ।
 उपसंहारे सति प्रतविधानं प्रतविधाने न सति कर्मैक्यादुपसंहार-
 इति दुहन्तरेतरेतराग्रयप्रसङ्गात् । सर्वस्योपसंहारे च देवस्यस्यतौ
 प्रतविधायकवाक्यान्तरसङ्गावात् पौनहस्तप्रसङ्गः । न चैकं प्रतविधानं
 द्वितीयं तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं चेति वाच्यम् । “न ग्रहणेन
 पिवेत्तोयमित्यादिनिषेधव्यवधानेनावुद्धिस्तस्योपसंहारादुपपत्तेर्भिन्ना-
 र्थत्वे सन्नवत्युपसंहारार्थत्वस्यानुचितत्वाच्च । नापि गुणविधिः, प्राप्तार्थ-
 विषयत्वेन विधिलक्ष्यैवानुपपत्तेः “न ग्रहणेन पिवेत्तोयमित्यादिभिः
 सम्यतिपक्षनिषेधैः साक्ष्यार्थेण पठितत्वाच्च । एतेन कश्चिदुपक्रमे
 कश्चिदुपसंहारे उपवासप्रतिपादनादित्यपि निरस्तं । एकतिथि-
 सन्मन्त्राद्योपवासप्रकरणपठनमप्युचितं, तस्मात् स्वतन्त्रमन्त्रार्थविधि-
 परमेवमादिवचनमिति मतं समीचीनं । कथं ब्रह्मचार्यादिवाक्येषु
 सुख्यार्थासम्भवात् साक्ष्ययोपवासप्रतविधानमिति चेत्, उच्यते सुखा-
 र्थपरिपक्षे शेषां वाक्यानामयमर्थो भवेत् । गृहस्थ-ब्रह्मचार्यादि-
 तान्नि-नारौणां पञ्चदशेऽप्येकादश्यां भोजननिषेधस्तर्ह्यतिरिक्तानां
 भोजने प्रत्यवायाभावः । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव भोजननिषेधः
 कृष्णायां भोजने प्रत्यवायाभावः इत्यापद्येत विशेषनिषेधस्य शेषाभ-
 वस्तुज्ञाविषयत्वात् । तथा च सति “एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि
 मानव इत्यादिवचनविरोधः । न च सामान्यस्य निषेधस्य विशेष-
 निषेधेनोपसंहारः यथा “पुरोडाशं चतुर्ह्यं करोतीति सामान्यविधिः
 “आग्नेयं चतुर्ह्यं करोतीति विशेषविधिना भविष्यतीति वाच्यम् ।

निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षतां दुपसंहारात् उपपत्तेः । ह्य-
मप्युपसंहारे “न हिंसात् सर्वा भूतानीति सामान्यनिषेधस्य “ब्राह्मणो
न हन्तव्य इति विशेषनिषेधोपसंहारोपपत्तौ चक्षिणादिवधे प्राच-
क्षितोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । “ब्राह्मणो न हन्तव्य इति च पाप-
गौरवव्यापनार्थं विशेषनिषेध इति चेत् । न । तदभावात् । न हि
वनस्य-सतीनामेकादशां भोजने न्यूनः प्रत्यवायो गृहस्थादीनामधिकः,
गृहस्थास्य च कृष्यायां भोजने न्यूनः शूद्रायाः अधिक इति सम्भवति,
प्राचक्षिन्ताधिक्यानभिधानात् । प्रत्युत गृहस्थाद्यपेक्षया वनस्थादीनां
“शौचवच्छोधनं प्रोक्तमिति प्राचक्षिन्ताधिक्यं चाभिहितं । प्राच-
क्षिन्तोपदेशादेव नोपसंहार इति चेत् । न । अतुपदिष्टे प्राचक्षिते
प्रसङ्गात् । सामान्यतोविहितं प्राचक्षितं सर्वथासीति चेत् । न ।
भवन्मते प्रत्यक्षनिषेधसङ्गादेऽपि कस्यनाप्रसङ्गात् । अतुल्योपसंहारा-
भावमात्रं तस्माद्विष्यतीति चेत् । न । उपसंहारनिवारणार्थमाभावे
मानवपदवैयर्थ्यात् शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वेनैव तस्मिन्नेः । यत्पूर्वं
पर्युदासपक्षे “गृहस्थो ब्रह्मचारी चेत्तत्र वाक्ये पक्षद्वयेऽप्युपवासप्रसङ्गे गृह-
स्थापहणमतुपपन्नं स्यात्, “शूद्रानेव सदा गृहीत्यादिमन्त्रमात्र-
विरोधादिति, तदयत्नं च विरोधस्यातुपदमेवोपपादयितुमाशङ्कनात् ।

अपरे त्वाङ्गः यानि अनादिशब्दसामानाधिकरण्यरक्षितानि
वाक्यानि तानि निषेधपराख्येव । नतु पर्युदासपक्षेऽपि कश्चन नाख्येव
“मन्त्रभावे च वादुष्ये तद्विदुः-तदन्यथोरपीति अरणादन्तेन वाक्या-
न्तरपर्यालोचनया भोजनविदुः मभोजनसङ्कल्पमभिदधदुपवासपरः
स्यात्, अन्यथा “नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यपि कश्चनानिवा

पर्युदासो न स्यात् । निषेधपक्षे अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् लक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत् । न । एवं सति “यवैर्धमेतेत्यत्रापि त्रीहिस-
 लक्षणाप्रसङ्गात् । न च “त्रीहिभिर्धमेतेत्यत्र यवलक्षणा, त्रीहिभिरित्यस्य
 वज्रपु वाक्येषु पक्षमानत्वात् अष्टदोषदुष्टविकल्पाच्च, वरं वाक्यद्वय-
 विशितमभ्युदयकारि भवतीति कल्पना । अनेकसंस्कारवाक्यगत-
 यवलक्षणातो वरमेकस्मिन् यववाक्ये त्रीहिसलक्षणा युक्ता, तस्माद्विकल्प-
 भयालक्षणास्त्रीकारे अव्यवस्था प्रसङ्गात् न पर्युदासपक्षे नञो
 लक्षणा मुख्यतैव । तेन पर्युदास एव भवत्विति चेत्, उच्यते, पर्यु-
 दासपक्षे लक्षणाभावेऽपि निषेधा एवैते, सर्वं हि प्रधानेनैव सति
 सक्तवे सम्बध्यते, तेन प्रधानाख्यातयोगेन निषेधतैव, नाम-धातुर्थयोगे
 च पर्युदासो भवति, न तु निषेधः । स त्वाख्यातयोगे, तदुक्तं “नाम-
 धातुर्थयोगाच्च न नञ् प्रतिषेधक इति । तस्माद्विषेधोऽयमस्त्रीक्रियते
 प्रतीयमानप्रधानाख्यातसम्बन्धे बाधकाभावात्, न तु लक्षणाप्रसङ्ग-
 भिया । यच्च विकल्पभयात् लक्षणास्त्रीकारे यववाक्ये वा प्रसज्यते
 इत्युक्तं, तदयुक्तं त्रीहिवाक्ये यववाक्ये वा वा स्त्रीकार्येति विनिगमे
 हेतोरभावात् । न च त्रीहिशब्दस्य वज्रवाक्यपाठो नियामकः, संस्कार-
 वाक्यगतत्रीहिशब्दस्य यवलक्षणाभावात्, प्रदेशप्रकृतिमात्रलक्षणाद्यो-
 पपत्तेः गृह्यलोपप्रचारौ चेति वचनमपि निषेधपरमेव, न तु “एका-
 दश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव इति वचनविरोधः उप-
 संहाराभावात् । न च विशेषणव्यवैयर्थ्यं ।

आश्रिताग्निरनृणां प्रज्ञाचारी च ते जयः ।

चक्रान् एव विद्वान्ति मैत्रां विद्विरनृजतां ॥

यो गृह्यो न भुञ्जीत आहिताग्निस्यैव च ।

प्रासाग्निसोपकोपेन अवकीर्णो भवेत्तु हः ॥

इत्येवमादिवचनपर्यालोचनया मानवपदसंकोचपरिहारार्थत्वात् ।

न च “एकादश्यां न भुञ्जीतेतिवचनान्वेकादश्रीत्यतिरिक्तविषयाधि,
गृह्यादिविषयभोजननिषेधपर्यालोचनया “एकादश्यां न भुञ्जीते-
त्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तविषयताप्रसङ्गात् । तेनैतद्व्यमापनोदनं यै “गृह्यो
ब्रह्मचारी चेति वचनमिति न दोषः । यानि पुनर्वाक्यानि अतस्तद्वच-
नं दृष्ट्वा तानि न निषेधपराधि “भोजनमादित्यमौचेतेतिवत् ।

मत्स्य-भविष्यपुराणयोः ।

एकादश्यां गिराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीतिचौ ।

गृह्यो वा यदि वा कृष्ये तदुत वैष्णवं मत्तम् ।

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत अतस्तेतद्वि वैष्णवं ।

एवमन्यान्यपि शास्त्राणि अतविधिपराधि श्रेयाणि । आनुपवाह-
ग्रह्यवन्ति यानि च अक्षग्रह्यवन्ति शास्त्राणि वक्ष्यमाणाणि तान्यपि
अतविधिपराख्ये निषेधपरत्वे अक्षग्रह्यानुपपत्तेः । अतविधिपरा-
ख्यपि शास्त्राणि द्विविधाणि नित्यअतविधिपराधि कान्यअतविधि-
पराधि च । नित्यअतविधिपराधि तावदुदाह्रियन्ते ।

तच्च नारदः ।

नित्यं भक्षितमायुर्मेरैर्विष्णुपराधयैः ।

पथे पथे तु कर्तव्यमेकादश्यानुपोषणं ॥

अथोपोषणं नित्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ।

आवयवपुराणेऽपि ।

उपोत्येकादश्यां नित्यं पञ्चोदमचोरपि ।

वज्रकुमारप्रोक्तेऽपि ।

एकादशौ सदोपोत्या पञ्चोः द्वाका-कञ्चोः ।

तथा ।

एकादश्यामुपवसेष कदाचिदतिक्रमेत् ।

तथा ।

न करोति हि धौ मूढ एकादश्यामुपवसं ।

य नरो नरकं याति रौरवं तमवाहृतं ॥

एष वाक्येषु वदा नित्यं नातिक्रमेदिति अवस्थात्ये पचे इति
वीक्षाअवशादकरणे दोषसंकीर्तनाच्च एकादश्यामृतं नित्यमिति
गम्यते ।

तथा च विष्णुरच्ये ।

द्वादशौ न प्रभोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

आग्नेयपुराणे ।

उपोत्येकादशौ राजन् यावदायुः सुवृत्तिभिः । इति ॥

वृत्ति-विधेयचोरेकादश्यामुपवासातिक्रमे दोषविशेषः प्रदर्शितो-
कारदीवपुराणे ।

एकादश्यां विना रक्षा वृत्तिश्च सुमहासुने ।

पथ्यते श्मश्रुतामिषे यावदाभूतसंश्रवं ॥

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चोदमचोरपि ।

वज्रक-वृत्तिधर्मेऽथं द्वाकाजेव वदा मरिचौ ॥

इति गोभिलवचनादपि नित्यत्वमवगम्यते यदाग्रशब्दात्, 'यदा' सर्वकालम्, "एकादशां न भुञ्जीतेति प्रतीतेः न तु ग्रहणैव यदाग्रशब्दात् । एवमितरेष्वपि उपवायविवक्षया नित्य-काल-प्रकारविशेषः, न ह्यवयवपरिहारार्थं, यन्निहितयदाग्रशब्देनाप्यव-त्वात् ।

चिकाष्टमण्डनस्याह ।

य मल्लाहा सुरापः यः य सेयी गुरुतप्यनः ।

विचारयति यो मोहादेकादशौ सिताशिते ॥

इति वचनं नित्यत्वप्रतिपादकं । इदञ्च यद्यप्यर्थादमात्रं तथापि स्वतन्त्रार्थादत्वाद्विधिमन्तरेण तदनुपपत्तेर्विधिं कल्पयति "चौतुल्य-रोधूपोभवतीतिवत् । तथापि दोषश्रवणादोषस्य चावश्यकस्यातिश-यमनिमित्तत्वादावश्यकविधिं कल्पयति, तदतिक्रमे दोषश्रवणमुपपद्यते, न पुनः कालं कल्पयति । तच्चावश्यकत्वं किंविषयमित्यपेक्षायां अन्यदस्य कल्पयित्वा तस्यां चोत्पत्तिविधिं प्रकल्प्य तद्विषयावश्यकत्व-विधानादरं वाक्यान्तरावगतस्यैकादशुपवायस्य नित्य-कालप्रकार-विशेषाकाङ्क्षेहापि वाक्ये एकादशौशब्दश्रवणादुद्विग्नस्य शब्दापे-क्षिण आवश्यकत्वविधानेन सम्बन्धः कल्पनासाधवात् । ननु निन्द्याश्र-वणाश्रियेधः किमिति न कल्पयते, उच्यते, निषेध-निषेधोभयकल्प-नागौरवापत्तेः । ननु "विचारयति यो मोहादिति विचारो निषेधो-ऽवगम्यते किंविषयो विचारः यन्निधानादेकादशौविषय इति ब्रूमः, मैवं, यन्निवारितस्मानुष्ठानमग्रकालेन विचार-निषेधावस्थानात्, तदुक्तं "यन्निवार्यं किञ्चिदेवोपादहानो व्याहृत्येतेति, तस्मादुपवायव्यर्थं

विचार-विद्या विमर्श विचारकते विचारितप्राप्तयेतत् तस्याभि-
विचारमेकादशासुपपत्तौ च न्यया ब्रह्महत्यादिदोषापत्तिरिति
वाक्यार्थः ।

अथैकादशीव्रतविधिपराणि वाक्यानि ।

तत्र विष्णुरहणे ।

य इच्छेद्विष्णुना वाचं मृतं वन्दमात्मनः ।

कश्चित् मृतपदस्थाने पुत्रपदं पश्ये ।

सूर्यपुराणे ।

य इच्छेद्विष्णुवाचस्यं त्रिवं वन्दतिमात्मनः ।

मातृवाचनः ।

चंदारवागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ।

ऐश्वर्यं वन्दति स्वर्गं सुखं वा यद्यदिच्छति ॥

एतेवासुत्तरार्द्धे “एकादश्यां न भुञ्जीत पच्योरभयोरपीति ।

साम्बपुराणे ।

यदीच्छेद्विष्णुना भोगान् सुखं चात्मनश्चर्षभा ।

एकादशासुपपत्तेरपच्योरभयोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

आराधयति गोविन्दमेकादशासुपोषितः ।

यः स वाक्यं निर्वाचं दाह-प्रसन्नवर्जितं ॥

विष्णुः ।

मार्गशीर्षे ब्रह्मेकादशासुपोषितो भगवन् वासुदेवमभ्यर्चयेत् ।

पूर्व-भूषणपुष्प-दीप-ज्योतिर्हविर्गन्ध-प्रासादपर्वण्यैः क्रमेणैतत् वन्द्यं

हत्वा पापेभः पूतो भवति चावज्जीवं हत्वा येनदीपनेवाप्नोति
उभयतो द्वादशीत्येवं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति चावज्जीवं विष्णु-
लोकमित्यादि ।

नारदोद्यपुराणे ।

स्वर्ग-मोक्षप्रदा श्लेषा शरीरारोग्यदायिनी ।

सुकस्यप्रदा श्लेषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ॥

न ह्यपापलोकत्रवणादिवत्परार्थत्वादिषु फलश्रुतिरर्थवादोऽप्यु-
च्यते, परार्थता नाम पापचयार्थता अभिप्रेता, चापि च न स्पष्टं विष्णु-
होत्रेऽवगम्यते किन्त्वर्थवादमात्रशरणैव, स चार्थवादः स्वर्गादिव्यक्त-
विशिष्ट इति तान्येव फलान्यङ्गीक्रियन्ते यथा जातेष्टेरव्यक्तकर्तृत्वाभा-
व्यर्थवादिकफलसम्बन्धोऽङ्गीकृतः । अथ च “तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा अनाश्रयेनेति तपसो
विद्याभ्यासवगमात् पारम्पर्येण मोक्षार्थत्वमस्तीति मन्वमानेनोक्तं
मोक्षप्रदेति । इत्येकादशीविवयमिवेधवाक्यनिर्णयः ।

अथास्मिन् व्रतेऽधिकारी निरूप्यते ।

तत्र काम्यत्वपक्षे तत्तत्फलकाम एव । नित्यत्वपक्षे चिकाश्रम-
खणः प्राह । नित्यत्वालुक्कालाज्जीवनवानधिकारी कस्यते, तथापि
नैवर्णिकाधिकारत्वाद्भर्मशास्त्राणां अत्रैवर्णिकशुदायः । ननु वनस्र-
वतिधर्मोऽयमिति स्मरणाद्गृहस्थादियुदासोऽपि कस्यापि भवति,
उच्यते, वनस्र-वत्योरास्यातपदान्ध्यासम्भवात् । न हि धर्मग्रन्थोप-
र्जनीभूतचोरेकादश्यां न भुञ्जीतेत्यनेनान्यथः सम्भवति । एवमु-
च्यते वनस्र-वतिधर्मोऽयमेकादश्यां न भुञ्जीतेति, किन्त्वर्चोऽपि

नोपपद्यते धर्मस्याचेतनस्योपवासकर्तृत्वासम्भवात् । न हि वनस्य-यति-
 धर्मोऽयमिति भुङ्क्ते येन तस्य निवार्यते, तस्माद्यादृशोऽन्यस्तादृशो-
 ऽर्थो नास्ति यादृशोऽर्थः सम्भवति तादृशवाचकग्रन्थो नास्ति तस्मात्
 सुत्यर्थं वनस्यादिपदं यस्माद्वनस्य-यत्योरुत्तमाश्रमिणोरप्यन्यधर्मः कि-
 न्तु तेतरेवामिति । यथा “देवा वै सचमासते किमुत नेतरे” इति । नन्वे-
 वमपि वाक्यगेषाद्वनस्य-यतिनिर्णयः कस्माच्च भवति सन्देहाभावात् यच्च
 हि एत-तैस्तयोरुपादाने सन्देहस्तत्र “तेजो वै एतमिति वाक्यगेषाभि-
 र्णय उक्तः, इह त्वपवासे जीवन्मानाधिकारनिश्चयाच्च वाक्यगेषापेक्षा,
 ननु जीवन्मुपवसेदिति न श्रूयते, सत्यं, तच्चापि कस्यते, नन्वधिकार-
 कल्पनातोवाक्यगेषात्तदाश्रयणं लघौयोरान्विसचवात्, उच्यते। कस्यना-
 गौरवभयाद्वाक्यगेषगतयोर्वनस्य-यत्योरधिकारिणोर, त्रौयमाणयो-
 र्गतोधिकतरो दोषो वाक्यभेदः प्राप्नोति, तथा हि वनस्य-यत्यारेकच
 पुरुषे युगपत्समावेष्टासम्भवात् न संवत्तयोरधिकारिविशेषणत्वं प्रत्येक-
 मधिकारिविशेषणे गृह्यमाणे वनस्य उपवसेत् यतिरुपवसेदिति-
 वाक्यभेदः स्पष्ट एव । ननु प्रत्युद्देशं वाक्यपरिचमाप्तौ को वाक्यभेदः
 यथा “ग्रहं संमार्ष्टीति ऐन्द्र-वायवादिषु प्रत्येकं स्वमार्गविधानेनापि
 वाक्यभेदः, सत्यं, तत्रैकस्मिन् शब्दतात्पर्यं श्रौते पर्यवसिते सत्यार्थि-
 को व्यापारः प्रत्येकं पक्षेषु भिद्यमानोऽपि न वाक्यं भिन्नति, इह
 तु न कश्चिदेकस्य शब्दस्य श्रौतो व्यापारो वनस्य-यतिसाधारणः
 सम्भवति वनस्यग्रन्थेन यतेरनभिधानाद्यतिग्रन्थेन वनस्यस्य यतो-
 वाक्यभेदः । ननु राज-पुरोहितयोरिव वनस्य-यत्योर्भिन्नग्रन्थोपात्त-
 योरप्यधिकारव्यवहः । मेवं । तच्च हि बाणव्यकामना नामैकमधिकार-

विशेषणं सम्भवति, इह तु वनस्त्र-यतिल-भ्यामन्यदुभयानुसूतमेक-
मधिकारिविशेषणं न पश्यामः । किञ्च राज-पुरोहिततुल्यायाश्च-
यथासंहतयोरधिकारः प्राप्नोति, तच्च वनस्त्र-यतौ एकादशां न
भुञ्जीयातामिति स्थात्र पुनरेकादशां न भुञ्जीतेति । नन्वनुषङ्गेणो-
भयच सम्बन्धाच्च दिवचने निर्देशाभावो दोषः । उच्यते यच्च भिक्षवाक्यं
निश्चितं तच्च समूहोदाक्यात् किञ्चिदनुषज्यते न्यूनवाक्यं प्रति यथा
“वसन्ताय कपिञ्जलानासभत इति । इह च समासपदगतघोर्बनस्त्र-
यतयोः प्रत्येकमाख्यातसम्बन्धायोग्यत्वेनानुसङ्गाभावः तस्मादनस्त्र-यति-
ग्रन्थस्य कथञ्चिदप्यधिकारिसमर्पकत्वाभावाद्गृहस्थादेरप्यधिकार इति
सिद्धः । नन्वेवं यतौदं वाक्यं विरुध्यते “गृहस्थो ब्रह्मचारी वा यो-
ऽनग्रंश्च तपस्वरन् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन श्रवकौशीर् भवेत्तु यः” ॥ इति ।
उच्यते । किमनेन वाक्येन तपः प्रतिविध्यते किं वा प्राणाग्निहोत्र-
स्वावश्यकत्वं विधीयत इति । न तावत् प्राणाग्निहोत्रविधानं तस्य
हेतुरस्मिन्निगदितास्य विधित्वासम्भवात्तेन स्थात्रं क्रियत इतिवत् ।
यद्यपि हेतुवस्मिन्निगदितार्थो विधीयते, तथापि - प्राणाग्निहोत्रवि-
धानाभाः किन्तु तदौघो लोप एव हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति तद्वाना-
पत्त्या अग्निहोत्रलोप एव प्रसज्येतेत्यनिष्टापत्तिः । किञ्चाग्निहोत्रना-
मधेयमवणाज्येयमिकाग्निहोत्रविधयन्तप्राण्या तदीयद्रव्येषु चौरादिषु
अतिदिष्टेषु तेषां मध्येऽवादिद्रव्येणोपवासाविरोधिनापि प्राणाग्निहो-
त्रसिद्धेर्नैवोपवासवाधकत्वं प्राणाग्निहोत्रनिधमस्य । अथार्थवादनस्य
नालोऽतिदेशकत्वाभावाज्येयमिकाग्निहोत्रद्रव्येणप्रतिषेधु प्राणाग्निहोत्रस्य
सुखे कृष्णमागतया पुष्टिर्लोपे भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं

कर्त्तव्यमिति विधीयते, ततश्च तत्तद्विषयं भोजनाच्चेपादुपवास-
विरोधः । उच्यते । यदि भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं कर्त्तव्यं
तर्हि तत्प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वाच्च स्नायमाश्चेपकत्वं “पुरोडाशकपालेन
तुषाणावपतौतिवत् । निरूपितस्नायमर्थः शरीरके “तद्यज्ञं प्रथममा-
गच्छेत्तद्गोमीथं स्नायं प्रथमामाहुतिं जुहुयात् प्राणाय स्नायेत्यचो-
दाहरणात् । तस्माच्च प्राणाग्निहोत्रस्यावश्यकत्वविधायकमिदं वाक्यं
“गृहस्थो ब्रह्मचारीति । नापि गृहस्थादेरुपवासप्रतिषेधकं “पूर्वाहु-
पवसेद्गृहस्थी”, “गृहस्थमेव सदा गृहस्थीत्यादिविरोधात् । तथादित्यवा-
रादिकालविशेषोपयुक्तोपवासपर्युदासादुपवासान्तराभ्युपगमा गम्यते ।
अतश्च परेऽपि वाक्ये गृहस्थस्य तथानुवादोद्दिश्यते “प्रजापतिरकामयत
प्रजाः सृजेयेति, “स तपोऽतप्यतेति प्राजापत्यादिनाभिज्ञतत्वाद्गृह-
स्थस्य सतत्तपोऽनुवादाद्गृहस्थान्तरस्यापि तपोयुक्तमिति तु गम्यते ।
तथाच ब्रह्मिष्ठादयः ऋषयो गृहस्था एव सन्तोऽप्युपासि तपोषि
चक्रिर इति पुराणेषु श्रूयते । तथा विष्णुधर्म-भविष्योत्तर-मत्स्यपुरा-
णादिषूपवासप्रचुराणि व्रतानि गृहस्थानां विधीयन्ते । तथा धर्मशा-
स्त्रेषु उपवासवज्रकानि प्रायश्चित्तानि गृहस्थानां स्मर्यन्ते । अथत्वेऽपि
केचन गृहस्था महात्मानस्तुपवासपरायणा दृश्यन्ते सदाचारादपि
गृहस्थानां श्रेयोऽर्थिनां तथाधिकारोगम्यते । एवं च सति यानि
साधारणानि तपोवचनानि तानि गृहस्थे सङ्कोचसङ्घर्षं बाधं न प्रति-
पद्यन्ते इत्युपरोक्तम् । तथा हि तप इति तपो नागव्रणात्परं, चङ्कि
परमपङ्कजदुराधर्मं, तस्मात्तपसि रमन्त इति । इह हि प्रकरणे यथा-
अलविशेषविवक्षा तच्च तदाश्रमपक्षं कृतं तस्मात्साधारणं गम्यते ।

तथा “तपसा देवा देवतामथमायन् तपयर्षयः सुरत्वमविन्दन् तपसा
 अपमान् प्रणुदामरातीक्षपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं वदन्तीति,
 “तपसा ये अनाष्टव्यास्तपसा ये स्वर्गतास्तपो ये चक्रिरे महत्तांश्च देवो-
 ऽपि गच्छतादिति, “तपसैव च युक्तस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः । पूजान्
 प्रतिष्ठयन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति चेति ॥ यानि तु मोहिनीवचनानि
 “अहोरात्रं हस्माद्भवतो गृहस्थस्य सतीगोपवासाधिकारोऽस्ति
 विशेषेण च जियस्य किन्तु यतीनां विधवानामेवाद्यं धर्मेयदुपवा-
 सादि तदेकादश्यान्वया भोक्तव्यं भोक्तव्यमित्यर्थप्रतिपादकानि भूयो-
 भूयः कथितानि तानि विधिवरूपाणि परमार्थतो न विधायकानि,
 किन्तु स्वविपर्ययार्थस्य विधेयपवासानुष्ठानपरस्य हस्माद्गदकीर्त्तित-
 स्मार्थवादभूतानि, कुतः “मा मेवं वद कस्यापि किन्तु त्वयुपपद्यते ।
 इत्यादिना तदुक्तार्थप्रतिषेधपूर्वकमुपवासविधानात् । यथा “जर्त्तिलय-
 वाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वेति, “पयसाग्निहोत्रं जुहोतीत्य-
 स्मार्थवादः “अनाऊतिर्वै जर्त्तिलास्य गवीधुकास्येति जर्त्तिल-गवीधुक-
 प्रतिषेधपूर्वकं पयोविधानात् । किञ्च यदि मोहिनीपञ्च एव सिद्धान्तः
 स्मात् किं तर्हि तदुक्तविपर्ययकारिणं हस्माद्गदं हस्तेनाह्वय भगवान्
 वासुदेव आत्मसाधुज्यैर्वेष्टितवान् । किञ्च यस्योपकारार्थं मनुष्याभरणं
 प्रापयितुमेव मोहिन्याः प्रवृत्तिरिति उपवासादपि नरकप्राप्तिकला-
 न्येव मोहिनीवचनानि नादुष्टेयार्थानि । तस्माद्गृहस्थोऽप्युपवासादा-
 वधिष्ठत इति सिद्धं । एतेन ब्रह्मचारी व्याख्यातः “तपोविशेषैर्विधिभिर्-
 तेन विधिचोदितेः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरस्वतो विजग्मना” ॥
 इत्यादिवचनेऽपि तपःसम्भवावगमात् । नन्वेवं तर्हि “ब्रह्मचारी

वेतिवचनस्य को विषयः; प्राणान्निकृतयोनिबोधपरत्वं ब्रूमः । तथाहि प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति इन्द्रगर्भस्तात्पुरुषः, इत्यंभृतस्यचक्षुषा च हृतीया, विहितकर्मोपलक्षणार्थस्याग्निहोत्रशब्दः, तथाचायमर्थो भवति यो गृहस्थो ब्रह्मचारी प्राणबाधया विहितकर्मबाधया वा नपश्यति सोऽवकीर्षिदोषं प्रतिपद्येतेति । एवं च योजना प्राणस्योऽग्निहोत्रं च प्राणाग्निहोत्रे तथोर्लोपेनेति । एतदुक्तं भवति वानप्रस्थादेः प्राणाग्निहोत्राद्युपरोधेनापि तपः कुर्वाणस्य नातीव दोषः, गृहस्थादेस्तु यदि प्राणो वाग्निहोत्रादिकं वा उपरुध्येत तदा दोष इति “धर्मार्थ-काम-मोक्षायां प्राणाः संस्थितिहेतवः । ताज्जिघ्रता किं न हतं रक्षता किञ्च रक्षितं” ॥ इति “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” इति वचनाभां प्राणकर्मणामबाधनौघप्रतिपादनात् । यद्यप्युच्यते “शरीरं पीयते येन शुभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते” ॥ इति तदत्यन्तपीडानिवारकं न तु पीडामाचक्ष, तस्माद्गृहस्थ-ब्रह्मचारिणोरुपवासाद्यधिकारोऽस्तीति सिद्धं । नन्वस्य नामान्येषां गृहस्थानां, आहिताग्नेस्तु नास्ति “आहिताग्निरेतद्वांस ब्रह्मचारी च ते वयः । अन्नं एव विद्यामि नेषां चिद्धिरनन्नतां” इति स्मरणात् । उच्यते । किमनेन वचनेनाहिताग्नेरन्नं विधीयते किं उपवासः प्रतिषिध्यत इति यदायन्नं विधीयते तदापि किं सर्वदा भोक्तव्यमित्युच्यते, किं वा भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे चासति सम्भजने च भोजने भोक्तव्यं, आहोस्त्रिष्टयास्नानरामनुष्ठानेऽपि भोजनप्रतिषेधविविधीयत इति, तत्र सर्वदायन्नविधानमशक्यत्वादेव नेह । नापि भोजनेच्छायां सत्यां प्रतिबन्धे चासति सम्भजने भोजने विधिपूर्वकः रागतः

प्राप्तत्वात् । तदुक्तं न्यायमञ्जरीकारेण “न हि बुधुचितोऽग्नीषात्
 मखिनः स्थायादिति विधानमुपपद्यते इति । न च प्रतिबन्धेऽपि
 भोक्तव्यमिति वाच्यं । अग्रक्षत्वात् । नापि शास्त्रान्तरानुज्ञातदेश-
 कास्त्रावस्त्रादावग्रहं प्रतिप्रसूयते, तथाच सति सपक्षादावपि काले
 अग्रानादावपि देशे वा शुचिनाप्याहिताग्निना पर्युषितादिकमप्यग्रं
 भोक्तव्यमित्यापद्यते । भवत्विति चेत्, हा कष्टमिदं श्रुतं अग्रे महत्य-
 प्यग्रमक्षौक्षुपा येन समस्तग्रिष्टजनप्रसिद्धिविपरीतं सङ्गृहादिव्यपि
 भोजनमुच्यते, विरुध्यन्ते च बहूनि शास्त्राणि तत्तद्विषयनिषेधकानि
 “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादीनि । ननु तानि सामान्यशास्त्रत्वाद्ना-
 हिताग्निविषयाणि, उच्यते, इदं वा निषिद्धव्यतिरिक्तविषयं कि-
 मिति नेष्यते, यथा निषेधशास्त्राणां हिताम्यनाहिताग्निसाधारणत्वात्
 सामान्यशास्त्राणीत्युच्यन्ते तथाग्रनशास्त्रमपि निषिद्धानिषिद्धविषय-
 साधारणत्वात् सामान्यशास्त्रं, एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्विति चेत्, तत्र,
 विषमग्रिष्टत्वात् । तथा “अन्नन्न एव सिद्धान्तीति वर्णमानापदेशत्वात्
 कस्यो विधिः “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादित्यादिषु प्रत्यक्षः, अतो न वि-
 कल्पः । नन्वस्थाने क्लिश्यते आयुश्चता यावता सङ्गृहादिव्याहिताग्नेरग्रहं
 नोच्यते किन्वेकादश्यादावग्रितव्यमिति, उच्यते, कस्यच पक्षपातः, यथा
 हि “चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादिति स्पष्टः शास्त्रविरोधः तथैव “रात्रावये-
 कादश्यां न भुञ्जीतेति शास्त्रं विद्यत एव । तस्मात् विरोधः, शास्त्रान्त-
 रावदङ्गे विषये नाग्रनविधानमेतत्, “अन्नन्न एव सिद्धान्तीति विषया-
 न्तरे विधायकत्वं पूर्वमेव निराकृतं, तस्माच्च कश्चिदनेनाग्रनं विधीयते ।

ननु च

साधं-प्रातर्दिजातीनामग्रं श्रुतिर्चोदितं ।

नान्तरा भोजनं क्षुर्धादग्निहोचसमोविधिः ॥

इत्येतदग्रविधानं, तर्हि पूर्ववदिकस्य दूषयितुं शक्यते, को ब्रूते तदग्रविधानमिति रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य साधं-प्रातःकां-
क्षान्तरे प्रतिषेधमाचमिह कथिते सर्वमन्यदनुद्यते, एवमप्यविधिपरत्वे
सम्भवति कासविशिष्टभोजनविधानस्यापुत्रत्वात् कासद्वयनिधमे वा-
क्यभेदात् साधं-प्रातरेवाग्रं नान्तरास्ते इत्येतावताग्निहोचसान्वद्यु-
पपत्तेर्नावश्यकतया समानत्वं कस्य, धावर्यानुवादेनान्यपरा एवैवं
विधयोऽङ्गीक्रियन्ते यथा “प्राङ्मुखोऽस्मानि भुञ्जीतेत्येवमादयः ।
ननु दीक्षितव्रतस्य साधं-प्रातरावश्यकता कथं, उच्यते, तत्रापि शरीर-
धारणार्थमेव व्रतस्य परिपक्षे न पुनस्तत्रिरपेक्ष्यावश्यकतया विधानं ।

अन्ये त्वाहुः आवश्यकमेव व्रतमिति, तथा हि “मध्यन्दिने
मधरात्रे च व्रतं व्रतयतीति व्रतं विधाद्य पुनराह “न त्वेवं न व्रत-
येदिति पूर्ववचनेनेव व्रतस्य मध्यन्दिन-मधरात्रकालसम्बन्धित्वेरेवं
व्रताभावप्रतिषेधोऽनर्थको भवतु, नूनं व्रतितत्वेनेवेत्यवगमयति ।

यन्मुच्यते रागप्राप्तत्वादिधानमनर्थकमिति, तन्न, बुधाद्यभावेऽप्यवश्यं
किञ्चन्नात्रं प्राशनीयमिति विधानात् श्रेयभक्षोऽपि प्रतिपाद्यद्रव्यप्रयु-
क्त्वाद्वागाद्यभावेऽप्यावश्यक एव, “साधं-प्रातर्दिजातीनामिति वाक्यस्य
त्वन्तरास्यप्रतिषेधमात्रविधानेनापि गतिरक्ता आहिताग्निवाक्यस्यापि
वक्ष्यते, तस्मात् नेदमग्रविधायकं ।

ननु माभूदिधायकमभ्यनुष्ठानं करोत्येव, उच्यते, तत्रापि
पूर्ववदिकस्यनीयं । न तावदुपवासादिशास्त्रावद्वे विषयेऽभ्यनुष्ठा

क्रियते तस्यास्यविरोधादेव । नापि ग्राह्यान्वयवद्दे विषये ऋणसु-
 ज्ञानं, वैयर्थ्यात् । यदि भोक्तुमिच्छते सञ्जते च विधिविरोधश्च
 नास्ति तदाचमनमन्तरेणापि भुञ्जते एव किमभवदुज्ञानवचनं
 करिष्यति, उपवासप्रतिषेधपक्षः पुनरपि पापिष्ठः, तथा हि यत्र
 ग्राह्यीत्याहुपवासप्राप्तिरग्रविधानमात्रित्यापि न निवारयितुं श-
 क्यते इत्युक्तं, तत्कथं नाम प्रतिषेधेन वार्यते प्राप्तिपरतन्मत्वात् प्रति-
 षेधस्य तत्र हि षोडशियष्टपापद्वयवत् विकल्पो वा स्यात् “आहिता-
 ग्निरपवसेन्न वेति, “नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवदा पर्युदासः,
 “आहिताग्निवर्जिता उपवसेच्चुरिति उभयथा न सम्भवति विकल्प-
 स्याददोषत्वात् पर्युदासे सञ्जनाप्रसङ्गात् प्रधानाख्याते सन्मन्वाभाव-
 प्रसङ्गाच्च । ननु यान्यावश्चकान्युपवासादौनि तानि भवन्वाहिताग्ने-
 रपीति यानि तु श्रेयोऽर्थितया क्रियन्ते तानि तस्य निवार्यन्ते इदं तु
 सुभाषितं, तथा हि नित्योऽप्युपवासो निवारयितुं न शक्यते अनेन
 कथं नाम काम्यो निवार्यते, किमेतच्च श्रुतवानसि “काम्यो हि नित्या-
 द्ब्रह्मोयानिति, वाक्यस्य तर्हि का गतिर्यदा षोडशमेराहिताग्नेरुपवा-
 साद्यनुष्ठानेनाहिताग्निव्यतिरोधो भवति तदाविधवाहिताग्नेरुपवा-
 सान्निभिरव शोदनाभिः स्मार्त्तसुपवासाद्यनुष्ठानं निवार्यते, तत्प्रतिपादनार्थ-
 मेतदाक्यं “आहिताग्निरनृणांवेति । नन्विदमनुवादकं वाक्यं प्राप्नोति,
 किमप्यापि न जानासि स्मृतिवाक्यान्वयानुवादकानीति, एवं धर्मान-
 रसामर्थानुरोधेन व्याख्यायमाने प्रस्तुतानुषारो भविष्यति, तथा हि
 “तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थः स्यादिति प्रस्तुत्या-
 पक्षमेवोक्तं “आहिताग्निरनृणांवेति । तस्मादाहिताग्निनाथग्निसोषा-

अपवाधेनोपवसितुं शक्यते चेदेकादश्यासुपवसनीयमेवेति सिद्धं । तथा
चाग्निपुराणेषुपि द्वादश्यादीनामुपवाधो विहितः ।

द्वादशो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोदभयोरपीति ॥

कात्यायनः ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्याग्नीतिवत्सरः ।

एकादश्यासुपवसेत् पचयोदभयोरपीति ॥

“उपनयनादिनियमे” इति च सर्वनियमानासुपनयनोत्तरकाश-
नत्सरणादष्टवर्षपर्यन्तसुपनीतस्यायनधिकारोऽष्टवर्षाधिकग्रन्थेनोक्तः ।

नारदीयपुराणे ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्याग्नीतिर्न हि पूर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामन्ते रात्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।

य मे वक्षस्य दण्डस्य निर्वाहो देयतः स मे ॥

एतस्मात् कारणादग्नि एकादश्यासुपोषणं ।

सुर्वाक्षरो वा नारौ वा पचयोदभयोरपि ॥

द्वादश्यादग्नीत्रतं मासेयरेरप्यनुष्ठेयं ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

क्षिप्रार्चनं दद्रवपो त्रतं शिवदिनचर्ये^(१) ।

वाराहस्यां च मरणं सुक्तिरेवा चतुर्विधा ॥

इत्युक्तोक्तं ।

एकादश्यादग्नी चैव पचयोऽथ चतुर्दशी ।

शिवस्य तिथयः प्रोक्ता सुनिभिः ग्रौनकादिभिः ।

(१) शिवदिनचर्यमिति अ० ।

ताद्यामाद्यास्तुपववेदिवा नाद्यान्तपान्त्वचोरिति ॥

तथा ।

वैष्णवो वाच वा ग्रीवो^(१) कुर्वादेकादशीर्गतं ।

एकादस्यास्तुपोवर्षं चौरैरप्यनुष्ठेयं चौरपुराणे तथाभिधानात् ।

वैष्णवो वाच ग्रीवोवा चौरोऽप्येतत् समाचरेदिति ।

तेन वैवर्षिकस्य गृहस्थादेरुपवास इति सिद्धमिति ।

अपरे ताडः नाच वैवर्षिकयुदासः, “वर्षाअनेतराणां नो ब्रूहि धर्मानग्रेवतः” इति वाक्यपर्यालोचनया सर्वेषामधिकारादिश्रेयस्तत्त्वाय मन्थ्यग्रहणात् सर्वेषामधिकारः । यस्तु प्रतिपाद्यमिति वचनेन दिव्य-ग्रहणं, तत्तेषां दोषविशेषस्य दर्शनाय^(२) ।

अन्ये तु ब्रह्मचार्यादेरप्यधिकारप्रतिपादनास्तुत्यामापोपकचचार्य-मित्याहुः, तत्र, कचक्षामप्रसङ्गात्, अचानायाचमत्त एवाधिकारो ज्ञातव्यः

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

एकादशीं विना विप्र न संसारादिमोक्षणम् ।

तथाप्ययं विशेषोऽस्ति काव्यां प्रकृतमताय वा ॥

न तु देवं विदुः प्राज्ञाः पीडनीयमिहाययान् ।

अरीरं पीयते येन सुप्रभुमेनापि कर्मणा ॥

अत्यन्तं तत्र कुर्वीत अनायासः य उच्यते ।

धर्मवाधनमाद्यं यत् अरीरं वरप्रपुण्यकृतम् ॥

अवाक्यवक्षिणीर्त्वाण तत् चषेदेकदेशेन ।

मूलापादेवात्मनो यत् पीडया कुर्वते तपः ।

(१) वाच ग्रीवो वा इति अ० । (२) दोषविशेषप्रदर्शनायमिति अ० ।

न च सुखमवाप्नोति न सिद्धिं न परां मतिं ॥
 अधिकारिणोऽस्वामर्थं प्रतिनिधिरक्तो वाराहपुराणे ।
 असामर्थ्यं शरीरस्य ज्ञते तु समुपस्थिते ।
 कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं ।
 भगिनीं भ्रातरं वापि ज्ञतमस्य न क्षुध्यते ॥

कात्यायनः।

राक्षस्य चचिथार्थं च एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधस्य चचिथो वा दधोः सममितीरितं ।
 उपवासफलं ताभ्यां समयं समवाप्यते ॥
 शृष्ट्यु चक्षान्यशुद्धिस्तु एकादश्यामुपोषितः ।
 यशुद्धिस्तु कृतं विप्रास्तस्य पूर्णं फलं भवेत् ।
 कर्त्ता दशगुणं पुष्टं प्राप्नोत्यथ न संशयः ॥
 अज्ञाभावे यदा विप्र एकादश्यामुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य समयं समवाप्यते ॥
 राजरोवाण्यदा विप्र एकादश्यामुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य सम्यक् भवति निश्चितं ॥
 एतस्मात् कारणाद्विप्र एकादश्यामुपोषणं ।
 कुर्व्यान्नरो वा नारी वा पचथोदभयोरपि ॥

वायुपुराणे ।

उपवासे लघ्नस्तु आहिताग्निश्चापि वा ।
 पुत्रादा कारयेदाद्याद्भ्रातृणाश्चापि कारयेत् ॥
 अथ वा विप्रसुखेभ्यो द्वागं दद्यात्क्षत्रकृतिः ।

उपवासवर्षं तच्च सम्यं वर्णवाच्यते ।

तच्च भोजनदोषोऽपि तत्तृचसादेव गच्छति ॥

कात्यायनोऽपि ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्थे आपार्यार्थे विभेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुच्छं घृतगुणं लभेत् ॥

यस्य हि स्रजः सोऽपि सन्पूर्णं लभते फलं ।

नारी स्रपतिसुहिम्न एकादश्यामुपोषिता ॥

पुच्छं घृतगुणं प्राञ्जल्युगवः पारदर्शिनः ।

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥

तथा ।

स्नानं कर्तुमग्रतस्तेत्कारयति पुरोधसा ।

द्विरक्षं दक्षिणां दद्यात् स्नानात् पानुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

एवं करोति यः कश्चित् एकादश्यामुपोष्यं ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्थे गुर्वर्थे च विभेषतः ॥

उपवासं प्रकुर्वाणः पुच्छं घृतगुणं लभेत् ।

दक्षिणा नाच दातव्या शृङ्गूषा विहिता यदा ॥

द्रव्यसम्पत्तिपत्तौ वा इकादश्यामुपोषितः ।

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहं ।

कर्त्ता नक्तमवाप्नोति नाच कार्यो विचारण ॥

मनुजोक्तं ।

इत्यथा दान्यसुहिम्न इकादश्यामुपोषितः ।

वसुहिष्य क्षतं विप्रासक्तं पूर्णक्षतं भवेत् ।

कर्त्ता दग्गुणं पुष्पं प्राप्नोत्यथ न संशयः ॥

यत्तु मनुजोक्तं ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गच्छो न व्रतं नाप्युपोषणं ।

विष्णुनापि ।

पत्यौ जीवति या नारी उपवासमतश्चरेत्^(१) ।

आयुः संहरते भर्तुर्नरकश्चैव गच्छति ॥

तद्गर्भाक्षयनमुपवासविषयं कर्त्तव्यं विवक्ष्यते ।

यथा चाष्टतुः शृङ्ग-लिखितौ ।

कामं भर्तुरनुश्रया व्रतोपवासादीनारभेत ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्ता सुतेन च ।

निष्कलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकं ॥ इति ।

नित्यैकादशुपवासासमर्थेन एकभक्तादिकं कर्त्तव्यं ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्वादश्रिको भवेत् ॥

एकभक्तेन नक्तेन वास-दृष्ट्वातुरः क्षिपेत् ।

पयोमूत्र-फलैर्वापि न निर्वादश्रिको भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

उपवासे तद्व्रतानामग्रीतेरुर्ध्वजैविनां ।

एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पे ।

एकादश्यां प्रभुं विष्णुं समभ्यर्च्य कदाचन ।
 उपोषितेन नन्नेन तथेवावापितेन वा ॥
 एकभक्तेन वा तात न निर्वाद्दशिको भवेत् ।
 तदेकनिबन्धो नित्यं न वीदति भवार्थवे ॥
 काचग्रन्थिबन्धादेव न वक्ताद्धर्ममाचरेत् ।
 उपोषितो वा नक्तो वायाचित्येकाग्रनोऽपि वा ॥
 द्विर्दिने पूजयेत्तात हरिं संसारपारदम् ।
 एकाक्षरप्रदानेन एकाग्रनफलं क्षतम् ॥
 अवापितफलं विद्धि दक्षिणादिनृपेन च ॥
 नक्तस्य च चतुर्गुणं चतुर्गुणमुपोषणात् ।
 सदक्षिणं फलं दानाद्भक्तभक्तेऽपि लभते ॥
 एकादशमुपवासी यः पचथोदभवोरपि ।
 दुराचारोऽपि च ज्ञेयः स्नातः च क्षयमश्नुतः ॥
 नक्तं तृतीयमथुक्तं त्रयं द्वापररूपिणम् ।
 नक्षत्रदर्शने पुष्टं प्राग्यामाभ्यन्तराग्रजम् ॥

व्यासः ।

इविव्यभोजनं क्षानं सत्यमाहारसाधनम् ।
 अग्निकार्यमधःश्रव्यां नक्तभोजी वंदाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पे ।

यतामूखमतामूखं संभोजनमभोजनं ।
 वाचस्पतिरिवाचारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

वायत् क्षताक्रिको न खाद्यावच्चार्ययते हरिं ।

मृशो तान्मूकहीनः खात् तत् क्षताम्बुसुच्यते ॥

पूजयित्वाच्युतं पूर्वं पूर्वाक्षुत्तां भुनक्ति चः ।

भद्राक्षुत्तां पुनर्भुङ्क्ते तत्प्रभोजनमुच्यते ॥

वृषधान्यान्नं मूषं पयसाज्जेन वा कलैः ।

हरेरुपपवाचस्य तस्याहारसुदाहृतम् ॥

ज्येतेरक्षितं मृदुसुपायैः समुपोषणम् ।

क्षताम्बुक्षमनाहारमभोजनमतो हितम् ॥

बौधायनोऽपि ।

व्याधिभिः परिभूतानां पिप्ताधिकग्ररौरिषां ।

धिंश्रद्धर्षाधिकानाञ्च कृत्वादिपरिकल्पना ॥

धिंश्रद्धर्षाणामित्यपि कचित्पाठः तच्च नवतिवर्षाणामित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

एकभक्तेन जप्तेन वाक्-वृद्धातुरः क्षिपेत् ।

नातिक्रमेत् दादग्रीव उपवासव्रतेन च ॥

एतच्च व्रतं पञ्चदशभयोरप्यनुष्ठेयं ।

तथा विष्णुरक्षणे स्कन्द-कूर्म-नारदीयपुराणेषु च ।

यथा शृङ्गा तथा कृष्णा विज्ञेयो नास्ति कश्चेनेति ॥

वमत्कुमारमोक्षेऽपि ।

यथा शृङ्गा तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरेति ।

भविष्यपुराणे ।

शृङ्गा वा यदि वा कृष्णा विज्ञेयो नास्ति कश्चेनेति ।

चौरधर्मेषु ।

एकादशी सदोषोऽस्या श्रद्धा कृपा तथैव चेति ।

विष्णुरक्ष-चौरपुराणयोः ।

यथा सुपूजितो गौरः कृपा वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादशौ च तथा स्यते ॥

विष्णुरक्षे स्कन्दपुराणे च ।

तेषां श्रुतेतराणां वै तिस्रानां सदृशं यथा ।

कृपायाश्च क्षितायाश्च गोः चौरं सदृशं यथा ।

द्वादशोः सदृशं तद्वत् पुच्छं श्रद्धाक्षितोभयोः ॥

दर्शश्च पूर्णमासी च पुच्छतस्तु यथा बने ।

तथा क्षिताक्षिते पुच्छे द्वादशौ भुनिभिः स्यते ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे ।

यद्योत्तरे दक्षिणे च यद्यने वै प्रकीर्तिते ।

तुच्छं पुच्छमवाप्नोति द्वादशोऽथ तथोभयोः ॥

तथा ।

शोम-सूर्यपक्षौ पुच्छौ यथैव भुनिभिः स्यतौ ।

तथा क्षिताक्षिते पुच्छे द्वादशौ विष्णुमुद्दिदे ॥

श्रावं प्रातर्यथा सन्ध्या श्रावं प्रातर्यथाह्वती ।

तथा क्षिताक्षिते पुच्छे द्वादशौ धर्मतः बने ॥

तथा ।

यथा विष्णुः शिवश्चैव कल्पौ भुनिभिः स्यतौ ।

तथा पूज्यतने प्रोक्ते द्वादशौ श्रद्धा-कृपाये ॥

वाराहपुराणे ।

एकादश्यापचयेत् पचयौदमयोरपि ।

द्वादश्यां चोऽर्घ्येद्द्विभुं च शुक्तिप्रक्षालनमेव ॥

विष्णुरच्येऽपि ।

दुष्टाराणि लघोन्नामि नरकाणि बहस्रजः ।

यमस्य वदने घोरे घातया यमकिङ्करैः ।

यत्किञ्चित्प्रतिघातायै यममार्गस्य तदद ॥

ब्रह्मोवाच ।

ममवापि चिकीर्षन्ति द्वादशीं चे नरोत्तमाः ।

तेऽपि घोरां न पश्यन्ति संघारं दुःखसागरम् ॥

द्रुक्ते वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयौदमयोरपि ॥

यथा यन्मुखितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

यन्नास्ति दातारं द्वादश्यां यस्ततश्च वा ॥

सर्वपापप्रणाशाय विष्णोः यतोवशाच्च च ।

उपोष्या द्वादशीं पुण्या वेवेतोमयपचयोः ॥

द्रुक्ते-कृष्णविवेके पाप-दोषप्रवशात्^(१) ।

तथा च चतुर्मेधापुराणे विष्णुधर्मीयतरे च ।

च ब्रह्मणा सुरायः क्षात् क्षत्रियो गुरुतप्यनः ।

सर्वदुराणे ।

च ब्रह्मणा च मोक्षाय सुरायो गुरुतप्यनः ।

काशिकापुराणे ।

सर्वेषामिह पापानामाश्रयः स तु कौर्मितः ।

इत्येतेषां उत्तराहुः ।

विवेचयति चो मोहादेकादशौ क्षिताक्षिते ॥

भविष्यपुराणे ।

एवं ज्ञात्वा सदोपोष्या दादशौ शुक्ल-कृष्णयो ।

तयोर्भेदं न कुर्वीत भेदनाश्रयकं भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा विज्ञेयो नास्ति कश्चन ।

विज्ञेयं कुरुते यद्यु पितृणां स तु कौर्मितः ॥

तत्त्वचानुरात् ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।

तुल्ये ते मनुते यद्यु स वै वैष्वक् उच्यते ॥

ब्राह्म-हृद्येन्द्रास्त्रीणां शुक्लता कृष्णता तथा ।

एकादश्याः स्वरूपन्तु यज्ज्ञायाः यैव यैवचम् ॥

शतः कृष्ण-क्षितादि ग्रन्थिनो गुण उच्यते ।

एकादश्यां न तेनास्ति दूषणं येन दूष्यते ॥

यदि वाक्ता गुणोऽपि क्षान्ततथापि न दूषणम् ।

तथापि तिस्र-विंशदौ कृष्णत्वं नैव दूषणम् ॥

यमलुमारप्रोक्ते ।

एकादश्याोर्दशोर्बहु विज्ञेयं कुरुते नृपः ।

तयोर्ह्यारं न पश्कामि चावदाभूतत्वंसर्वम् ॥

तेन शुक्ल-कृष्णपक्षयोर्हपवाचः कार्य इति सिद्धं ।

अथादित्यवारादौ कृष्णैकादश्याहोपवासनिषेधः ।

तत्र दृढवशिष्टः ।

कृष्णपक्षे च सङ्क्रान्तां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।

उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनसयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनस्ये तु सङ्क्रान्तां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।

उपवासं न कुर्वीत सुत-बन्धु-धनसयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनस्ये तु सङ्क्रान्तां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्र-पौत्रसमन्विते ॥

सङ्क्रान्तां कृष्णपक्षे च रवि-शुक्रदिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासश्च पारणम् ॥

कूर्मपुराणे ।

हो तिष्यन्तावेकवारे यस्मिन् सः स्याद्दिनस्यः ।

तस्मिन् स्नानं जपो होमो नोपवासो गृह्यक्रमे ॥

स्मृतिमीमांसायां जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो गृह्यया पुत्रिणा तथा ॥

कात्यायनः ।

एकादशौ कृष्णस्य रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्योपरामे च न कुर्वीत पुत्रवान् गृही ॥

उपवासमिति शेषः ।

गौतमः ।

आदित्येऽहनि चन्द्रान्तावसितैकादशीषु च ।

व्यतीपाते कृते आद्रे पुनौ नोपवसेद्दृष्टौ ॥

आदित्यवारे चन्द्रान्तौ व्यतीपाते दिनचचे ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुन्रवान् दृष्टौ ॥

नारदोऽपि ।

चक्रान्तासुपवासन्तु कृष्णैकादशिवाररे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुन्रवान् दृष्टौ ॥

एकादश्याश्च कृष्णाद्यां चन्द्रान्ताश्च रवौ तथा ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुन्रवान् दृष्टौ ॥

बृहवचिष्ठोऽपि ।

आदित्यवारे चन्द्रान्तावसितैकादशीदिने ।

व्यतीपाते कृते आद्रे पुनौ नोपवसेद्दृष्टौ ॥

स्कन्दपुराणे ।

चन्द्रान्तासुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्याश्च कृष्णाद्यां ज्येष्ठः पुनो विनम्रति ॥

तथैतेषु वाक्येष्वदित्यवारादावुपवासनिषेधास्त्वावदादित्यवारा-

दिप्रयुक्तोपवासनिषेधपराः । न त्वैकादशीप्रतयुक्तोपवासनिषेधपराः ।

तथाच जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि चन्द्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुन्रवान् दृष्टौ ॥

तन्निमित्तोपवाचस्य निषेधोऽवसुदाहृतः ।

मातृव्यप्राप्तो याज्ञो यतो नित्यसुपोषणं ॥

‘तन्निमित्तस्य’ आदित्यवारादिनिमित्तस्य, अत्र प्रतिषेधः न पुनरेकादश्यामादित्यवाराद्यप्यन्यनिबन्धनोपवासप्रतिषेधः, यत एकादश्यां नित्यसुपोषणमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

तन्मयुक्तोपवासस्य निषेधोऽवसुदाहृतः ।

प्रयुक्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् ॥

केचिदथैकादशीप्रकरणपाठात्तच्छब्दस्य प्रकरणव्यतिथैकादशीपरत्वादनुषङ्गतः प्राप्तोपवासपरत्वाभावात् पुनरतः सङ्क्रान्त्यादि-युक्तायामेकादश्यां उपवासनिषेधपरमेतदिति वर्णयन्ति । तन्मन्त्रं, वाक्यव्यतिथेः ग्रीष्मभावित्वात् । युक्तश्चेतत्, एकादश्यां राज्ञदर्शनासंभवेन कथं तच्छब्दोपपत्तिः, तच्च राज्ञदर्शनपरत्वं तर्हि सङ्गदुश्चरितस्यार्थद्वयपरत्वमिति वेष्ट्यं स्यात् । अतः पूर्वोक्तैव व्याख्या व्याख्येयौ । न च सङ्क्रान्त्यादीनां एकादशीविशेषणत्वं चन्द्र-सूर्यगण-पञ्चाङ्गचर्चार्थायुक्तं, समानविभक्तिर्निर्दिष्टात् संक्रान्त्यादौ सत्यामेकादश्यासुपवासविधानाच्च ।

तथा सनत्कुमारप्रोक्ते ।

भातुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुता ॥

एकादशी सदोपोष्या सर्वव्ययकरा तिथिः ॥

कात्यायनस्तौ ।

संक्रान्तोरपि वारो वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा ।

व्यतीपातो वैष्टतिर्वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या पुन्रसंपत्तिवर्द्धनी ॥

नारदः ।

भानुवारेण संक्रान्ता^(१) तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी तदोपोष्या पुन्रसंपत्तिवर्द्धनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादश्यां यदा वत्स आदित्यस्य दिनं भवेत् ।

तदोपोष्या प्रयत्नेन पुन्र-पौन्रप्रवर्द्धनी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां यदा राम वारस्तु सवितुर्भवेत् ।

उपोष्या वा महापुण्या पुन्र-पौन्रप्रवर्द्धनी ॥

न चैतानि पुन्रवद्गृह्यस्यतिरिक्तविषयाणि, “पुन्र-पौन्र-
प्रवर्द्धनीत्यादिवाक्यशेषात् ।

यस्मात् संक्रान्तादिनिमित्तस्योपवासः सम्पत्तिमोक्तः ।

अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिस्य विशेषतः ।

एताः प्रगल्भास्त्रिषथो भानुवारस्तथैव च ॥

अथ ज्ञानं जपो होमो देवताग्राह्य पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतं ॥

अथैकादश्यापवासनिषेधस्तु पुन्रवद्गृह्यविषयः । तथाच अथै-

कादशुपवासनिषेधपरेषु वाक्येषु “पुत्रवान् गृही” “ज्येष्ठः पुत्रो वि-
नश्यतीत्यादिविशेषणं, निन्दा च श्रूयते “सुत-बन्धु-धनवत्यादिति वा ।
गोमित्रः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भवयोरपि ।

वनस्य-यतिधर्मोऽयं श्रुक्तामेव सदा गृही ॥ इति ।

एवं ब्रह्मचार्यादेरपि ब्रह्मं । अत एव सत्यत्वरं ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भवयोरपि ।

ब्रह्मचारी च गारी च श्रुक्तामेव सदा गृही ॥ इति ॥

भविष्योत्तरे उभयद्वादशौप्राशस्ते युधिष्ठिरवचनं ।

कृष्ण कृष्णा न मे ख्याता द्वादशी केन हेतुना ।

किं वा न ते प्रिया देव किं वा ख्यातुं न युज्यते ॥

कृष्ण उवाच ।

यथा श्रुक्ता तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया ।

श्रुक्ता गृहस्थैः कर्त्तव्या भोग-सन्तानवर्द्धनी ।

सुसुषुम्भिसाया कृष्णा तेन तेनोपदेष्टिता ॥

तस्मात् पुत्रवतो गृहस्थस्य श्रुक्तायामेवोपवासो न कृष्णायां,
कचित्पुनर्नैमित्तिकः कृष्णायामेकादश्यासुपवासोऽस्ति ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे ।

मित्या श्रुक्ता तदा ख्याता कृष्णा नैमित्तिकी भवेत् ।

श्रुक्ता पार्थ सदा कार्या न त्याज्या सङ्कटेऽपि ।

श्रुक्तायां सखु वै भुङ्क्ते स भुङ्क्ते किमिदं नरः ॥

‘कृष्णा’, ‘नैमित्तिकी’ निमित्ते भवा नैमित्तिकी, निमित्तं
प्रचनी-बोधनीमध्यवर्त्तिनं ।

श्रयणी-बोधनीमध्ये वा कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्ठा गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

केचित्पुत्राभावो निमित्तमिति व्याचक्षते, तदेवं शास्त्रार्थः सम्पद्यते, सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनमाचर्ज्यं निषेधप्रतिपादनार्थं, पुत्रवद्गृहस्थ्यतिरिक्ताणां पक्षद्वयेऽप्युपवासव्रतमनुष्ठेयं, गृहस्थस्य शुक्लायामेव व्रतं श्रयणी-बोधनीमध्ये कृष्णायामपि, तदपि पुत्र-रक्षितस्य । ननु पुत्रवतः किमिति न भवति पुत्रवद्गृहस्थस्य कृष्णै-कादशुपवासनिषेधानां श्रयणी-बोधनीवाक्यविहितोपवास्यतिरिक्त-विषयतोपपत्तेः । उच्यते । “शुक्लामेव सदा गृहौतिवचनपर्यालोच-नया सकलकृष्णैकादशीषुपवासाभावप्राप्तौ श्रयणी-बोधनीमथवर्षित्वं कृष्णैकादशीषुपवासनिषेधमादन्यत्र तत्प्राप्त्यभावाद्यथा कृष्णैकादश्यां गृहस्थोपवासस्यामेव विशेषनिषेधोपपद्यमानत्वात् । एतदेवाचेपू-र्वकमन्यैरुक्तं । इमानि वचनानि पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासं प्रतिषेध-मि तत्कथमेतदुपपद्यते, न हि कृष्णैकादश्यां उपवासो वचनतो वा रागतो वा प्राप्तः प्राप्तिपूर्वकस्य प्रतिषेधः, अन्यविधिशेषलाभावे प्राप्त्य-भावेन नित्यानुवादात् प्रतिषेधवचनानामानर्थक्यं प्रसज्यते । उच्यते । “श्रयणी-बोधनीमध्ये” इत्यादिना गृहस्थमात्रसम्बन्धेन कृष्णैकादशुप-वासप्राप्तिरस्ति, तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादशुपवासप्रति-षेधाः प्रवृत्ताः, हन्ता तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वाच्छोडशियस्यापहणव-दिकल्पः प्राप्नोति । मेवं । भिक्षुविषयत्वाद्विधि-प्रतिषेधयोः सामान्यं विशेषविधिर्विशेषविषयो वा निषेधो बाधते । यौ पुनरेकविषयौ विधि-प्रतिषेधौ तावेव शोडशियस्यापहणवद्वि कल्पेते इति । तदुक्तं-

प्रतिषेधप्रदेशेनारभ्य मिथानेन प्राप्तप्रतिषेधमादिकस्यः आदित्यधि-
करचविरोधात् । वक्षन्तु पर्युदासान्नचयेन परिहारस्तुपरिहृतात् वक्ष्या-
मः पुत्रवदुद्विग्नविषयकस्यैकादशपुत्रवासनिषेधानां भूयसाक्षयकते
ग्रथनीवाक्षविहितोपवासासु कृष्यैकादशोपु उद्धोचः प्रवर्ज्येत ।
अक्षयकते तु ग्रथनीवाक्षस्यैव पुत्रविषयतया उद्धोचः ।

पितामहः ।

तेषामपौत्र पितरः पित्र्याणां पितरस्तथा ।

तेषां मातामहानाञ्च तेषां च जनकास्तथा ॥

तेषामपि जनेतारो जनिचौषाञ्च पूर्वजाः ।

प्रयान्ति वैष्णवं लोकस्तुपोष्य हरिवाचरं ॥

एवं दण्डपटोक्षेव तव पद्मां निधोजितः ।

लोकपाशालमतुल्यमर्जितं येन भूभुजा ॥

तमेकं वदतां श्रेष्ठं सज्जाते हरिवाचरे ।

यदि चाक्षय्ये धैर्यान्ततोऽहं तव किङ्कर इति ॥

तथापि हरिवाचरप्रपञ्चं वक्ष्यामिद्विहितैकादशोपरमित्यव-
गन्तव्यं । अतो गृह्यियः पुत्रवतः श्रौतैकादश्यास्तुपवास इतरेषामनू-
भवीरिति सिद्धं ।

अन्ये ताञ्च ।

कृष्यैकादश्युपवासनिषेधाः कान्यमतोपवासविषया न तु
नित्यमतविषयाः । न हि तद्विषया निषेधाः कक्ष्यन्ते, विकस्या-
पक्षेः । न च सामान्यग्राह्यविहितोपवासबाध इति वाच्यं ।
प्रतिषेधविधेः प्राप्तिवायेकमादित्यन्तद्व्याधकत्वात्तुपपत्तेः । तेना-

पुनमेतत्पुनवद्दृष्टव्यमिति रिक्तकोभयैकादशपवाच इति ।

अन्ते तु वैष्णवानामेव उपवासमिच्छाः । तथापि दृष्टिः
पुनवतः श्रुतैकादशासुपवासो न कथ्यैकादशमिच्छाः ।

तथाच गौतमः ।

एकादशां न श्रुती पञ्चदशमघोरपि ।

वक्त्र-यतिधर्माऽयं श्रुतानेव सदा दृष्टीति ॥

तस्मिन् वैष्णवानामेवोपवास इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न च
तद्भ्रतं वैष्णवमिति प्रमाद्यं, तस्य विष्णुसम्बन्धकीर्तनसुखेनैकाद-
शपवासप्रशंसार्थत्वात् “वैष्णवो वाच वा ग्रीवो कुर्यादेकादशीव्रत-
मिति मन्त्रपुराणवचनविरोधात् वैष्णवस्य दृष्टिः पुनिषोदश्या-
दादेः कथ्यैकादशासुपवासप्रवणाच्च । “श्रुतानेव सदा दृष्टीति न
काम्यमित्यर्थः, अन्यथा विहितप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात् न सर्वेषां
भयैकादशां नित्यव्रतोपवासाधिकार इति युक्तमिति ।

तदुक्तं ।

पुनवांसं सभार्यस्य वन्धुपुनस्येव च ।

उभयोः पञ्चयोः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति ॥

पुनवतो दृष्टव्यस्य निषिद्धकथ्यैकादशपवासस्य काम्यव्रतप्रति-
प्रवक्ष्यमाणात् । भविष्योत्तरे कथ्येन पुनवतो दृष्टव्यस्य युधिष्ठिरस्य
काम्येभ्यश्चादशीव्रतोपदेशाच्च काम्यत्वेऽपि विहितत्वेन विकल्पप्रस-
ङ्गस्य तदवकाशाच्च । तस्माद्विकल्पमथात्पुनर्दाय एवायं “नास्तु याजेतु
ये यजामहं करोमीतिवत् । न च पुनर्दाये कथ्येति निरूपितं, न च
निषेधोऽप्युदाहृत इति वचनस्य पुनर्दायनिराकरचार्यत्वं, तच्च-
15-3.

यत्वं ब्रूय्यं । ‘संक्रान्तामिति तत्प्रपन्नोपवासविषेधः, ‘अन्नादिन इत्य-
पि वाच्यत्वात् एकादशीत्यतिरिक्तविषयः ।

अपरे तु रागप्राप्तोपवासविषयतामाहुः ।

“इदं क्त्वा तु वप्तायाजोपवासो विधीयते” इत्येतद्गृहीत-
व्रतविषयमिति प्राहः ।

अगृहीतमथावश्यकं कार्यमित्यपरे ।

अन्ये तु रागप्राप्तोपवासविषयमिति वदन्ति । तत्र “नोपवासो-
विधीयते” इति वाक्यान्तुगुण्यात् ।

अथाह व्रतक सूतकादावपि कर्त्तव्यतोच्यते ।

तत्र विष्णुरच्ये ।

परमापदमापन्ने चर्षे वा बहुपक्षिणे ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति ॥

अथ वाराहपुराणोक्तविशेषः ।

सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं ।

एकादक्षां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥

एकादक्षां ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनं ।

पूजयित्वा विधानेन पूजयेच्च दिव्योत्तमान् ॥

मृतके तु न भुञ्जीत एकादक्षां सदा नरः ।

द्वादक्षान्नु समग्रीचात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति ॥

पूर्ववद्दक्षिणं चतु व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्त्तव्यं नरैः श्राद्ध-दानार्चनविवर्जितं ॥

अथ दशमीविषयः स्कन्दपुराणे ।

कांक्षं मांसं मसूरञ्च चौरां वानृतभावचम् ।

पुनर्भोजनमभासं दशम्यां परिवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कांक्षं मांसं मसूरञ्च चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराशञ्च त्यजेदुपवसन् क्षिप्तम् ॥

‘उपवसन्’ उपवासं करिष्यन्नित्यर्थः । ततश्च दशम्यामेव निषेधः ।

कार्यः । तथा ।

कांक्षं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजन-मैषुने ।

धूतमद्यमुपागञ्च दशम्यां व्रतमन्यजेत् ॥

अचिद्व्रतपदस्थाने द्रुतपदञ्च पश्यते ॥

देवकः ।

दशम्यामेकभक्तञ्च मांस-मैषुनवर्जितम् ।

एकादश्यामुपवश्रेत्यचोदभयोरपि ॥

मत्स्यपुराणे ।

कांक्षं मांसं सुरां चौरां तैलं वितयभावचम् ।

व्याधामञ्च प्रवासञ्च दिवास्त्रापं तथार्जुनम् ।

तिस्रपिष्टं मसूरञ्च द्वादशीतानि वन्यजेत् ॥

सूतावपि ।

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत निषतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठान् द्वादशेनदगन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रं ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

राशिं नयेन्नतः पश्चात्प्रातःप्राचीं समाहितः ।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

अथोपवासदिननियमाः ।

तथोपवासस्वरूपं दृष्टुमर्हति-कात्यायन-विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

उपाहतस्य पापेभ्यो यस्तु वासोगुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः इति ॥

‘पापेभ्यः’ परिवर्जनीयेभ्यः । ‘उपाहतस्य’ निवृत्तपक्षेत्यर्थः ।

तत्र वर्जनीयान्याह सुमन्तुः ।

विहितकालगुहानभिष्टिष्याणामनिपद्यः ।

मिथिदुःखेवं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

हारीतः । पतित-पावस्य-माक्षिकादिसम्भावयानृतादिकमुपवा-
सदिने वर्जनीयमिति । आदिपक्षेण हिंसेन्द्रियचापसादि गृह्यते ।

गुणाः विष्णुधर्मोत्तरे उक्ताः ।

तज्जप-तज्जप-ध्यान-तत्कथामवशादिकम् ।

तदर्चनञ्च तन्नामकौर्त्तनमवशादथः ।

उपवासकृता स्ते ते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

विष्णुधर्मेषु ।

उपवासी हरिं यस्तु भक्ता ध्यायति मानवः ।

तज्जापजपो तत्कर्मरतस्तद्गतमानवः ।

निष्कामोऽदेतवद्भक्त्यपदमाप्नोत्यवैश्वर्यम् ॥

तथैकादश्यां प्रातर्दैन्यभावनं कार्त्तिके ।

प्रातः सन्ध्यास्तुपासीत दम्नधावनपूर्वकमिति स्मृतेः ।

ननु उपवासदिने दम्नधावनं निषिद्धं दृढवशिष्टेन ।

उपवासे तथा आह्वे न खादेद्दम्नधावनम् ।

दम्नाणां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुक्षानि वै ॥ इति ।

मैवम् । काष्ठसंयोगे दोषश्रवणात् काष्ठेन दम्नधावनं न कार्यमित्ये-
तदर्घपरत्वादप्यस्य एवञ्च पर्णादिना दम्नधावनस्तुपवासदिने कार्यम् ।

अथ केचिदाहुः दम्नधावनमेवात्र प्रतिषिध्यते येन केनचित्
काष्ठपदार्थं निन्दार्थवादगतमविवक्षितं निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन
विशेषज्ञानाकाङ्क्षितत्वात्, न हि विशेषमनुपादाय सामान्यमात्रा-
शिवर्त्तयितुं न शक्यते लज्जनादिभक्षनिषेधवत्, “अन्नाः शर्करा-
उपदधातीति विध्युद्देशस्य पुनर्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठानानुप-
पत्तेराकाङ्क्षितोविशेषः “तेजो वै हतमिति वाक्ये शेषगतोऽप्यस्ते ।

तदयुक्तम् ।

अस्माभे वा निषेधे वा काष्ठानां दम्नधावनम् ।

पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोत्सेहः सदेव च ॥

इत्यादिपैठीनसिवचनात् ।

यस्तु व्यासवचनं ।

प्रतिपद्वर्ग-वष्टीषु नवम्यां दम्नधावनम् ।

पर्यैरन्यत्र काष्ठेषु जिह्वोत्सेहः सदेव चेति ॥

तत्र प्रतिपद्वर्गं निषिद्धदम्नकाष्ठदिनोपसृचणार्थं । पञ्चान्नरमाश्च

च ह्य ।

अस्माभे दम्नकाष्ठानां निषिद्धाणां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डुषैर्विदध्याह्नधावनम् ॥

तदनन्तरं प्रातःस्नानादिकर्म कृत्वा उपवासवृत्त्यः कार्यः ।

तत्र मन्त्रमाह देवसः ।

एकादश्यां गिराचारो भुक्त्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुच्छरीकाञ्च गतिर्भव ममाच्युतेति ॥

अचिन्तु स्निवाहमपरेहनीति पाठः । कात्यायनेन स्निवाहनि
ततःपर इति पठितं । मन्त्रोच्चारणानन्तरं च एवाह ।

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्याञ्चक्षिमचार्यवेदिति ।

एतत्पञ्चाङ्गोचनञ्च च पुष्यपूर्वमञ्चक्षिं कृत्वाऽनेन मन्त्रोपोपवासं
वृद्धस्य पुष्याञ्चक्षिं विष्णवेऽर्पणेदिति गम्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

रात्रिं नवेत्ततः पश्चात् प्रातःस्नात्वा समाहितः ।

उपवासन्तु वृद्धस्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

‘रात्रिं’ दशमीरात्रिं, मन्त्रेणाष्टाचरेणाभिमन्त्रितं जलं पिबे-
दित्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयः ।

अष्टाचरेण मन्त्रेण चिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम् ।

उपवासफलप्रेषुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥

देवार्चनं तथा कृत्वा पुष्याञ्चक्षिमचापि वा ।

वृद्धस्य मन्त्रमुच्चार्य देवाञ्च विनिवेदयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

“पुष्याञ्चक्षिमचापि वेत्त्वज्ञानान्तरं जलं क्षोकः पठितः ।

संपूज्य देवदेवेशं भक्त्वा परमथा युतः ।

अहोरात्रं चिपेद्धीमानुपवासफलाप्तये ॥

पाचक्षत्रजज्ञस्यपानार्थं “पुनः पिबेदित्युक्तं । अथवा देवतार्चन-
यज्ञान्ते पुण्याणां पूर्णमञ्जलिं कृत्वा ततः सङ्कल्पानन्तरं तेन पुण्या-
ञ्जलिना संपूज्य देवदेवेशमिति । शैवानां तु सङ्कल्पमन्त्रः शिवधर्मेषु
दर्शितः “तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो वदः प्रचोद-
यात्” । सौराणां तु सावित्र्या नात्वा वा सङ्कल्पः ।

सावित्र्या तथवा नात्वा सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

इति सौरपुराणेऽभिधानात् । यदा तु प्राचीनमध्यरात्रौपरि
किञ्चिद्दशम्या वर्त्तते तदैकादश्याः प्रथमं घामपतुष्टयं त्यक्त्वा पूजा-
सङ्कल्पावतुष्टेयौ ।

दशम्याः सङ्क्रदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो घामान् सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ॥

इति वचनात् । यदा तु दिनोदयेऽपि दशम्यनुवर्त्तते तदा रात्रौ ।

विद्धोपवाचोऽनन्तरं दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पञ्च तदा चरेत् ॥

इति वचनात् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वायाः सङ्क्रदोषेण नोपोष्या स्नान-पूजने ।

वर्जयन्ति नरास्तज्ज्ञा घामांश्च चतुरो दिग्ज ॥

तदूर्ध्वं स्नान-पूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।

न दिवा द्युहिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ।

दिनकार्यमग्रेष्वक्ष कर्त्तव्यं शर्वरीमुखे ॥

अथ देवसः ।

मृद्वीलोदुम्बरं पाचं वारिपूर्णमुदमुचः ।

उपवासन्तु मृद्वीयाद्यदा सङ्कल्पयेद्भुज इति ॥

‘वौदुम्बरं’ तावमयं । तत्त्वपूर्णमुदमुच आदाय उपवासं मृद्वी-
यात्, ‘सङ्कल्पयेत्’ यदा सङ्कल्पमात्रं कुर्यादित्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपवासन्तु मृद्वीयाद्यदा वार्येव धारयन् ।

इति पठितं, तत्र जल-पुण्यास्त्रयोर्विकल्पः, तेन यथोक्तविधिना
समन्तक उपवाससङ्कल्प इति सिद्धं । अथ यत्र नक्तविधिसूत्रं किं
समन्तक एव सङ्कल्पः अथवोपवास एवाधिकृतप्रबोध्यः, तच्चाम्रुते-
र्मन्त्रस्यामन्तक इति केचित् । तदसत् ।

एकमन्त्रेण योमर्थ उपवासव्रतं चरेत् ।

तथा ।

उपोष्य मन्त्रेण विभो जलारः कुजसंयुताः ।

इत्यादिना स्कन्दपुराणादिषु नक्तादिषूपवासप्रयोगोमासाग्नि-
होचन्यायेन उपवासधर्मनिर्द्देशार्थ इति स्थितं । तत्र धर्मातिदेशे सति
उपवाससम्बन्धिमन्त्रस्य यथाश्रुतस्वार्थाभावे सति प्रकृतार्थप्रकाशनापे-
क्षायां पकादयानां नक्ताहार इत्यादिषूहितपदपठितेन मन्त्रेण तत्का-
र्यमिति गम्यते, तेन नक्तादावपि समन्तक एव सङ्कल्प इति सिद्धम् ।

अथोपवासपरैरन्ये नियमाः श्रुतेषाः कथ्यन्ते तत्र सङ्कल्पप्रभृति
पारणपर्यन्तं पाचखण्डभाषणादि न कार्यं ।

तदुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

पाषण्डिभिरसंस्पर्शं समन्धावपमेव च ।

विष्णोराराधनपरैर्नैव कार्यमुपोषितैः ॥

विष्णुपुराणे च ।

तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरास्त्राप-स्पर्शने त्यजेत् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ वापि दीक्षित इति ॥

वेदवाङ्मागमविहितकारिणः पाषण्डिनः तेषां दर्शने प्राय-
श्चित्तमुक्तं ।

विष्णुपुराणे ।

तस्मावस्रोक्तनास्तूर्यं पश्येत मतिमाध्वरः ।

संस्पर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

संस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ।

सन्धावपे च प्रायश्चित्तमुक्तं तत्रैव ।

सन्धाव्य तान् शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

इदं ह्योदाहरेत्सम्बन्धं कृत्वा तन्मवपं मनः ॥

शरीरमन्तःकरणोपघातं

वाचस्य विष्णुर्भगवानग्रेषु ।

श्रमकषलाशु मनेह सर्वं

थायादनन्ते इदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धोर्ध्वमथोऽच्युतः ।

च करोत्वमस्य तस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

वाङ्मोपघाताननयो बोद्धा च भगवानजः ।

ग्रमं नयत्ननात्मा विष्णुस्तेषु संक्षितः ॥

एतत्सम्भाव्य ज्ञप्त्यं पाषाण्यभिहोचिः ।

नमः श्रुचिपदेत्युक्ता सूत्रं पश्चेत दौक्षित इति ॥

केचित्कायिक-वाचिक-मानसिकनिबन्धलोपे प्रायश्चित्तमिदं विदुः । तन्मन्दं प्रमाणाभावात् । न च मन्त्रशिष्टं प्रमाणं, तस्य वाक्यादुर्बलत्वेन वाक्यविरोधे सत्यप्रमाणात् विदुश्च वाक्यं “एतत्सम्भाव्य ज्ञप्त्यमित्यादि । वाचिकलोपे प्रायश्चित्तमिदमाह याज्ञवल्क्यः ।

यदि वाक्यस्य लोपः स्नात् स्नान-दान-जपादिषु ।

व्याहरेद्द्वैष्टव्यं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रमिति ॥

मानसनिबन्धलोपे तु स्नानादि प्रायश्चित्तं प्रविदुमेव ।

उपवासी च ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ।

तथा च कात्यायनः ।

ब्रह्मचर्यसमायुक्तमुपवासश्चरेन्नरः ।

‘उपवासश्च व्रतं । व्रते ब्रह्मचर्यादिचतुष्टयं कार्यं ।

तथा च देवलः ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमाभिषवर्जनं ।

व्रतेज्येतानि चत्वारि चरितव्यानि गित्यग्रः ॥

ब्रह्मचर्यविपत्तिहेतूनाह च एव ।

स्त्रीषाक्तु प्रेषणात् स्वर्गान्ताभिः संकषणादपि ।

भिद्यते ब्रह्मचर्येण न दारेभ्यस्तुल्यमात् ॥

उपवासदूयकानि च एवाह ।

अथ द्वादशीनियमाः ।
 उपवासः प्रदुष्येत दिवास्नापाच्च मैथुनात् ॥
 अग्नौ चावहन्मन्त्रपानं । यत्तु व्यासवचनम् ।
 पुष्यास्तुला-वस्त्राणि गन्ध-धूपानुलेपनम् ।
 उपवासे न दुष्येत दन्तधावनमञ्जनमिति ॥
 तत्पुण्ये स्त्रीविवयमिति^(१) ।

अथ द्वादशीनियमाः ।

तथाच कात्यायनः ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानेनानेन केनचन ।
 प्रसीद सुमुखो नाथ^(२) ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥
 पारणन्तु ततः कुर्यात् यथासम्भवमार्गतः ।
 अत ऊर्ध्वं यथेष्टन्तु कारयेन्तु यथादृष्टि ॥

यदा तु द्वादशी पारणमात्रपर्याप्ता तदा तु रात्रिर्ग्रेषे स्नाना-
 दिकं सर्वं कर्म कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं कार्यं ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदा भवति स्नाना तु द्वादशी पारणे दिने ।
 उषःकाले इयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

अन्त्यायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामनुदये ।

(१) 'पुण्ये' पुण्यजनकोपवासे स्त्रीविवयमिच्छार्थः ।

(२) सुमुखो भूतेति ख० ।

ज्ञानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥
 यथोदय्यान्तु दृष्ट्वाणां पारये वृषिवीक्षकम् ।
 वनप्रज्ञादिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्युषे ज्ञानमाचरेत् ।
 पिबन्तर्पणसंयुक्तं दृष्ट्वाणां दादग्रीं ॥

तथाच प्रारदापुराणे ।

दिनकर्म दिने सर्वं कर्तव्यं यदि तद्दिने ।
 नैव सिद्धिमवाप्नोति तदा राक्षौ विधीयते ॥
 नारदीयपुराणे ।

एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्युषे ज्ञानमाचरेत् ।
 पिबन्तर्पणसंयुक्तं दृष्ट्वाणां दादग्रीतिथिम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अस्यायामथ भूपास दादय्यामहोदये ।
 ज्ञानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥

काशिका-प्रारदापुराणयोः ।

अथैव दादग्री यत्र ज्ञान-दानादिका क्रिया ।
 रजन्यामेव कर्तव्या दान-होमादिसंयुता ॥

स्कन्दपुराणे ।

कक्षादयं यत्र वापि दादग्री यत्र दृश्यते ।
 ज्ञानार्चनादिकं कर्म तदा राक्षौ विधीयते ॥

कात्यायनः ।

क्रमतस्तु च कृत्येषु यद्यप्यमपहृष्यते ।

तदा सर्वापकर्षः सादन्यथा क्रमसाधनात् ॥

वैमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्बन्धात्तद्वत्तमपकर्षे सादिति ।

अथान्येऽपि सादश्रीनिधमाः ।

ब्रह्माष्टपुराणे ।

कांक्षं मांसं सुरां चौरां क्रोधं वितथभाषणम् ।

व्याधामश्च प्रवासश्च दिवाक्षापनयाश्चनम् ॥

तिस्रपिष्टं मसूरश्च दादशैतानि वैष्णवः ।

दादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पुनर्भोजनमध्याह्ने भारमायाय-मैद्युने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पक्षमी ॥

हस्ततिरपि ।

दिवानिद्रा पराजयश्च पुनर्भोजन-मैद्युने ।

चौरां कांक्षामिषमैकं दादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

कांक्षं मांसं सुरां द्यूतं व्याधामं क्रोध-मैद्युने ।

दिवाक्षापं पुनर्भक्ष्यकान् कोरदूषकान् ।

कांक्षं मधु पराजयश्च दादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांक्षं मांसं मसूरश्च दूष्या व्याधाम-मैद्युने ।

द्विवाऽथत्यश्च तैलश्च क्रोधं निर्मासकान् ॥

वर्जयेदिति शेषः ।

ब्रह्मपुराणे ।

चौद्रं मावं सुरां तैलं व्याघ्रानं क्रोध-मैद्युने ।

पराशं कांस्य-ताम्रले क्षोभं निर्मास्यलङ्घनम् ।

दादृक्षां दादृशेतामि वैष्णवः परिवर्जयेत् ॥

एषु वाक्येषु कश्चित् “कामितं विध्यतीति, कश्चित् “उपवास-
फलप्रेप्पुरिति, कश्चित् “उपवासफलं हन्युरिति फलसम्बन्धः श्रूयते
तेनेति गम्यते कामाधिकारविषयाणीमानि वचनानीति, यच्च पुन-
र्दृशमीनियमवाक्येषु न श्रूयते फलसम्बन्धः तेनैवगम्यते काम्यवि-
षयवाच्यत्वेण पाठात्, तस्मात् सर्वं काम्यविषयमवचीयते ।

साधमाद्यं तद्योरङ्गोः साधं प्रातस्तु मध्यमे ।

उपवासफलप्रेप्सुर्जङ्घाङ्गचतुष्टयमिति ॥

तच्च केचिदाहुः ।

अनेन वचनेन काम्योपवासप्राङ्गभक्तचतुष्टयहानिर्विधायते नि-
त्याङ्गे प्रेषुपक्षानुपपत्तेः, न हि नित्येषु फलसम्बन्धमनुष्ठानमिति,
तदनुपपन्नं अङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । इह हि वाक्य-प्रकरणे सम्भा-
ष्येते, प्रमाणान्तरं तु ग्रन्थादपि न भवति, न तावत् प्रकरणे-
नाङ्गत्वं, तथाहि फलवत्सङ्गिभावफलानन्दङ्गं भवति । न च भक्तचतु-
ष्टयहानस्य फलेषु शब्देन फलकामशब्दपदार्थेण सम्बन्धमानस्याफलत्वं
शक्यते वक्तुं, तस्माच्च प्रकरणेनाङ्गत्वं । नापि वाक्येन, वाक्यं क्षुपवासफलेन
सम्बन्धमाह न पुनरुपवासेन काम्यमानार्थतयैव क्रियमाणं, स्वरसदृश्या
सम्बन्धावगमात् । अतस्तस्योपवासफलेनैव सम्बन्धः । तदपि न, पुन-
रप्याद्यविशेषितस्य फलसामान्यस्यानपेक्षितत्वेन तत्सन्धायोगात् । अथो-
पवासफलप्रेप्पुरित्युपवासविशेषणसामर्थ्यादेवोपवासस्य यः फलविशे-

यस्यैव सम्बन्धस्त इत्युच्यते । तच्च । उपवासविशेषितेन चेत् फलविशेषेण सम्बन्धस्तर्हि तस्योपवासफलसम्बन्धविधायकवाक्यप्रमितिपूर्वकत्वात् तद्विरोधितयोपवाससाधनके फले साधनान्तरं विधातुं न शक्यते, स्वयं तदधीनत्वेन तेन सच विकल्प-समुच्चययोरसम्भवात् । अस्तु तर्हि गुणफलसंबन्धकल्पनमुपवासस्य, यादृशः फलविशेषस्तादृशफल-प्रेषुर्जङ्गलक्षत्तुष्टयमिति, तदपि न फलशब्दस्य तादृशफललक्षणा-प्रसङ्गात्, तस्मान्गुणफलसंबन्ध एवेत्यं वक्तव्यः । उपवाससाध्यमेव फलं यदा प्रकृष्टतरमिष्यते तदा जङ्गलक्षत्तुष्टयमिति । यथा ज्योति-ष्टोमसाध्यफलानिग्रयार्थिनामुद्गीयाद्युपासनं विधीयते तद्वदापि । एवं सति फलप्रेषुरिति प्रशब्दोऽपि प्रकर्षवाचकतयार्थवान् भवति । ननु भक्तज्ञानस्य स्वयं क्रियात्मकत्वात् क्रियान्तरमसाधयतः कथं फलाय विधानं । यथा वारवन्तीयसाधो गौतिक्रियात्मकस्य प्रकृतं यागमसाधयतः फलसंबन्धायोगात् विशिष्टविधानमाश्रितं, उच्यते, सिद्धरूपस्य कारकस्य क्रियामसाधयतः फलप्रयोजकत्वायोगात् प्रकृतक्रियानिष्पत्तिर्दारभ्यतापेक्षेत यथा गोदोहनस्य, क्रियाणां तु स्वयमेव क्रियात्मकत्वात् न क्रियान्तरनिष्पादनापेक्षा, किन्तु तदुप-जीवनेन विना फलसाधकत्वायोगात् तदाश्रयव्यपदेशं लभते । ननु कामसंयोगमन्तरेणापि दशम्यामेकभक्तं प्रैवरूपेण वचनेन विधीयते, तद्यथा ।

प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिष्ठध्वं वैकभोजना इति ।

उच्यते कार्त्तिकशुक्लैकादशीविषयं तत् नैकादशीमात्रविषयं

तत्प्रकरणपाठात्, येन तच्चैवमाह ।

एषा सा कार्त्तिके इष्टा हरैर्निर्द्वा कपोरति ।
 प्रातरेकादशौ प्राप्ता सा सङ्गं युगभोजनमिति ॥

अथैकादशीनिर्णयः ।

सा च द्विधा संपूर्णा विद्वा च, केचिदुदयादुदयपर्यन्तमवशि-
 तैकादशौ संपूर्णेत्याहुः ।

तथाच ज्योतिःशिङ्गान्ते ।

सर्वा ज्येष्ठाश्च संपूर्णा उदयादोदयक्षिताः ।

नारदीयपुराणे ।

आदित्योदयवेलायांमारभ्य षष्टिनाशिका ।

या तिथिः सा तु संपूर्णा कथिता पूर्वस्मरिभिरिति ॥

जैतव्याधीयः ।

प्रतिपत्प्रभतयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधात् ।

कौटुम्भकार्षिं संपूर्णौ हरिवासर इत्यपेक्षिते गार्हपत्यादि
 श्रियरक्षणे चोक्तम् ।

उदयात्प्रागुदया विप्रा सुहृन्महद्यसंयुता ।

सम्पूर्णैकादशौ नाम तत्रैवोपपद्येदृशी ॥

भविष्यपुराणे ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् सुहृन्महद्याम्बिता ।

एकादशौ तु सम्पूर्णं विद्वान्मा परिजोर्त्तिता ॥

प्रकारान्तरेण सम्पूर्णलघुपरिष्ठाद्विज्ञानः । सम्पूर्वेकादशौ च विधा
द्वादश्यामवती अती च, तथापि सर्वैरुपोऽद्या च्योदश्यां द्वादशभावे
अतीति निर्विवादं । च्योदश्यां द्वादशौसङ्गावे केचिदाहुः एका-
दश्यालुपवाचो न द्वादश्यां एकादशौसङ्गावस्य मुख्यकास्य द्वादश्या-
मभावात्, एकादशौकार्थ्यकरणया हि न द्वादशौ यास्या मुख्य-
कास्यसङ्गावे हि तत्कार्थ्यकरणं कासान्तरस्य नोपपद्यते ।

यत्तु वचनम् ।

एकादशौ लघोराचं द्वादशौ च कक्षाधिका ।

च्योदश्यां यदा प्रातरुपोऽद्या द्वादशौ तदेति ॥

तद्ग्रन्थोविद्वैकादशौविषयं, द्वादश्यां विद्यमानकिञ्चिन्नापेकाद-
शौविषयश्चेति । अपरे लाङ्गः परतो द्वादशौसङ्गावे शुद्धद्वादश्यालु-
पवाचो त्रैकादश्यां ।

विद्वान्यविद्वान् विज्ञेया परतो द्वादशौ न चेत् ।

अविद्वानपि तथा विद्वान् परतो द्वादशौ यदि ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

एका क्षिप्ता तु संयुक्ता यदि रज्ज्वा यदा भवेत् ।

अथ वैकादशौ नास्ति द्वात्रिंशद्वा वाच संयुता ॥

कक्षाच काष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहनि ।

द्वादश द्वादशौ हन्ति पूर्वक्षिप्त् पारणे कृते ॥

अथ पूर्वपारणनिम्बयोत्तरपारणं विधीयते पारणस्योपवाचन-
कारेणानुपपन्नं पारणान्तलादुपवाचनम् ।

तदुक्तं विष्णुरहस्ये “पारणानां व्रतं श्रेयम्” इति, तेन शुद्धदा-
दश्यामुपवासोऽवसीयते, न चोत्पत्तिश्रित्यैकादश्यापरोधदोषः, सुखा-
नारेण तच्च द्वादशीप्रवेशाभिधानात् । ये उपरितनैकादशीविषयमे-
वेदं वचनमूचिरे ते प्रकरणानभिज्ञाः । “अथ वैकादशी नास्ती-
त्यपि ह्यत्र प्रकृतं । ये च दशमौविद्वैकादशीविषयमेवेति तेपि तथा,
“दशम्या चाय संयुतेति तच्च प्रकृतत्वात् द्वितीयैकादश्यापवासे विद्वै-
कादश्यापवासेन शुद्धद्वादश्यापवासे च परतो द्वादशीसङ्गावस्थाप्रयोज-
कताया वक्ष्यमाणत्वाच्च । यथोक्तविषयमिदं वचनं ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।

तदा श्लोकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

विष्णुरहस्ये ।

एकादशी तु सम्पूर्णा सदृशी चोत्तरा भवेत् ।

पूर्वा तु पूर्ववग्नेया तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

‘उत्तरा’ द्वादशी, ‘सदृशी’ सप्तम्या, चयोदश्यामपि स्यादित्यर्थः,

‘पूर्वा’ एकादशी, ‘पूर्ववत्’ दशमीवदमुपोष्येत्यर्थः ।

कालिकापुराणे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तच्च तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धन्ते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिः प्रशस्यते ॥

भविष्यपुराणे ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादशानेव पारणम् ।

निर्गतायां चयोदशां कक्षा वा दिकक्षापि वा ॥

दिकक्षायां तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।

तासुपोष्य महीपात्र न गर्भे विप्रते नरः ॥

स्यत्यन्तरे ।

सम्पूर्णैकादशी यच्च द्वादशी च परेऽहनि ।

तचोपोष्या द्वादशी स्नात् द्वादशानेव पारणम् ॥

भागवतादितन्त्रे ।

सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादशानेव पारणम् ।

न गर्भे विप्रते जन्मरित्याह भगवान् हरिः ॥

तस्मादेवंविधे विषये द्वादशानेवोपवास इति सिद्धमिति चेन्नित् ।

अपरे त्वेवं व्यवस्थामाहुः । एकादश्याः सम्पूर्णत्वे द्वादश्याश्चायद्भावे

द्वादश्याश्च चयोदशां संज्ञावे ।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्दशही ॥

इति स्मृतेः मृच्छिणानेकादश्यासुपवासः ।

अथ त्रेकादशी नास्ति दशम्या वाच संयुतेति ।

एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।

इत्यादिवचनानि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादशानेव पारणम् ।

निर्गता चेत् त्रयोदश्यां कक्षा वा द्विकक्षापि वा ॥

द्विकक्षाद्यान्तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

तासुपोष्य महीपास्य न गर्भे विग्रते नरः ॥

अनूर्ध्वैकादशौ यत्र द्वादशौ चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशौ स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ।

न गर्भे विग्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया सुसुचुविषयाणि । गृहि-सुसुचु-
यतिरिक्तानां कुपोषवाद्य इति वन्देहे ।

वज्रवाक्यविरोधेन वन्देहो जायते यदा ।

द्वादशौ तु तदा यास्या त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इति स्यतेर्द्वादश्यासुपवाचः । एकादश्यान्तु प्रेक्षाभावे यतिः द्वाद-
श्यां वा अभावे द्वादश्यास्तत्रोदश्यामभावे द्वादश्यासुपवाचनिमित्ताभावे-
न वन्देहाभावान् ।

द्विकक्षाद्यान्तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

इति च कक्षाद्वयपर्याप्तद्वादश्यासङ्गावे द्वादश्यामध्यपारणविधा-
नाद्वचनपूर्वकक्षाद्वयद्वादश्यासङ्गावे त्रयोदश्यान्तु पारणमित्युपपत्तेर-
विक्रैकादश्या द्वादश्यामभावे द्वादश्यास्तु त्रयोदश्यां सङ्गावे गृहि-
सुसुचुयतिरिक्तानां तत्रैवोपवाचे गृहि-यतिवदेकादश्यासुपवाचे नि-
श्चयहेतुभावान् “न गर्भे विग्रते जन्तुरितिवच्च द्वादश्यासुपवाचनिसंय-
त्तभावात्सन्देहे यति एकादश्यासुपवाचे “अथ वेकादशौ नास्तीति
वज्रवाक्यविरोधापत्तेः^(१) द्वादशौ याच्येत्यर्थः । वज्रवाक्यविरोधस्यापि

विषयवस्तुया परिहारसम्भवे व्यवस्थानिश्चयेन सन्देशाभावादसम्भवे
तत्तुल्यवस्तुत्वे वस्तुवदनुसारेण निश्चयोपपत्तेः सन्देशाभावात् तद्वस्तु-
वस्तुत्वे विकल्पनिश्चयेन सन्देशाभावाद्विषयवस्तुवस्तुनालोचनात्क-
यस्मिन्सन्देशोत्पत्तावस्थाप्यदृष्टार्थस्यतिलाविशेषेणैकतरपक्षनिश्चयालो-
गाद्वज्रवाक्यकृतसन्देशापनयनार्थत्वेनैतद्वाक्यव्याख्या न युक्ता ।

वज्रवाक्यविरोधेन ब्राह्मणेषु विवादिषु ।

एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्येषा स्मृतिर्गृहि-समुच्चयतिरिक्तविधवादीनां व्यवस्था, एक-
वाक्यलाभावेन विवादिषु विपरीतवादिष्वेकादश्यामुपवासवादिषु
ब्राह्मणेषु वज्रवाक्यविरोधापत्तेर्विधवादिरेकादशीं परित्यज्य द्वा-
दशीमुपवसेदित्यर्थः । वज्रवाक्यविरोधो येषां ते वज्रवाक्यविरोधा इति
वज्रमीहिः “सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्” । इत्यपि
वचनं यस्मिन् विधवादिविषये “अथवैकादशी नास्तीत्यादिवाक्यानि
सन्दिग्धानि स विधवादिद्वादशीं समुपोषयेदिति व्याख्येयं तदयुक्तं,
“उदयाग्राग्यदा विप्रेतिवचनपर्यालोचनया गृह्यतिरिक्तानामुत्त-
रचोपवासप्रतीतेः । यदपि “वज्रवाक्यविरोधेनेत्यादिवचनव्याख्यानं
तदपि वचनानार्जवादयुक्तं तिचिप्रमाणे ज्योतिःशास्त्रविप्रतिपत्तेः
दशमीवेधसन्देशविषयत्वेनार्जवोपपत्तेः । यदपि मार्कण्डेय-प्रभुज-
संवादवचनम् ।

विवादिषु तु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

पारणं हि त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकी मुने ।

चेतुर्वाहो न कर्त्तव्यो चेतुषा पतते नरः ॥

इति, तदयुक्तबोधविषयत्वेन व्याख्येयं । यदा यो विषयव्यवस्थां निश्चेतुं न शक्नोति तद्विषयाणि, तथा “अन्दिग्धेषु च वाक्येषु” इत्युक्तं, अविज्ञेयादभ्युपवासमात्रेण मोक्षाधिक्ये: “न गर्भे विद्यते जन्तुरित्यस्यार्थ-
वादत्वात् । सत्त्वशुद्धिद्वारेणोपयोगिता मृषसादिव्यविशिष्टेति न
पक्षपरत्वेऽपि बाधः, तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः । द्वितीयापि त्रयो-
दश्यामविद्यमानद्वादशिका विद्यमानद्वादशिका वा, तत्राद्यायां
व्यवस्था ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः क्षुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ॥

गारुडपुराणोऽपि ।

उदघात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितस्तुर्थाश्रमवासिनाम् ।

विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

अत्र अश्वमेधेन वनस्थादिपक्षम् ।

प्रचेताः ।

एकादशी विहङ्गा चेष्वुक्तपक्षे विशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः क्षुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ॥

हङ्गवशिष्टोऽपि ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

बुध्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ।

उपोष्ये हे तिथौ तच्च विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

तस्मिंस्तथोदग्रे तज्झि यदा द्वादशी नास्ति तदा पूर्वोक्तमृह-
स्त्राग्नि-चतुर्थाग्रन्धधिकारभेदेन हे तिथौ उपोष्ये न त्वेकैवेत्यर्थः ।

अपरे तु तिथिद्वयोपवासपरत्वेनैव व्याचक्षते । अन्धधायधिकारि-
भेदकल्पनाप्रसङ्गात् इतरेतरयोगविहितद्वन्द्वपवादैकग्रेष्वदर्शनादि-
तरेतरयुक्ततिथिद्वयस्योपोष्यत्वप्रतीतेस्तु विष्णुप्रीतिकामस्याधिका-
रिणोऽपि श्रुतेस्तु । न च तिथिद्वययुक्तं दिनमेकमुपोष्यमिति व्याख्या
युक्ता, तिथिशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

प्रथमेऽङ्गि तु संपूर्णा व्याप्याहोरात्रमाश्रिता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

घटिका च प्रवृथ्नेत द्वादश्यां शिखिवाहन ।

पूर्वां कार्यां मृहस्यैस्तु यतिभिस्तु तथा विभो ।

द्वादशीसंयुता कार्या सदा वै मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एतद्वचनपर्यालोचनया “पुनः प्रभातसमये” इति वचने अहो-
रात्रव्यापिन्यां संपूर्णायां द्वितीयदिनविद्यमानैकघटिकायां इत्यादि-
व्यवस्थोक्तेति प्रतीयते, न त्वरुणोदयादारम्भादुदयं यावदवस्थितो-
दयात् प्रागिति वाक्ये संपूर्णा विवक्षिता । “पुनः प्रभातसमय इति
चारुणोदये विद्यमानैकघटिकायामित्यादिव्यवस्थोक्ता । यदि सूर्या-
दय उत्तरावधिः तदा अरुणोदयवाचौ प्रभातग्रन्थोनोपपद्यते, तथा
हि “प्रद्युम्नोर्ध्वं कञ्चसुषःप्रत्युषौ अपि प्रभातं चेत्यादिना अमरर्शि-

हादिभिः प्रभातशब्दोऽभिहितः, स चारणोदयवाची प्रत्युपपत्त्यायः, अस्यायामयेति द्वादशीनियमदर्शनावसरपठितनारदीयवाक्ये च अर-
णोदयज्ञानमित्यभिधाय प्रत्युपे “ज्ञानमाचरेदित्युपसंहारात् । तथा
यदा भवतीति तत्रैव पठिते पाशवचने उच्यते कास्ते ज्ञानादि कार्त्तमि-
त्यभिहितं । “अस्यायामयेति भविष्यपुराणवाक्ये अरुणोदये, तेनार-
णोदयवाच्युपपत्त्यायः प्रभातशब्दस्तद्वचनज्ञाया । “परतोद्वादशी
न चेदिति नोपपद्यते परमहृद्वैरग्निरदिने षष्ठ्यष्टिकात्मकवक्ष्य
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वादित्युच्यते यथा “पुनः प्रभातसमय इति वाक्यं
“प्रथमेऽङ्गि तु संपूर्णेत्येतद्वचनसमानार्थं सम्भवेत् तदैतन्मूलभूतयैव
मुक्त्युपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना । अन्यथा सा स्थाङ्गवत्पक्षे च समय-
शब्दवैयर्थ्यं, अस्मात्पक्षे च प्रभातसमय इति षष्ठीसमासाश्रयणात्
कश्चिदोषः । अतएव “प्रभाते पुनरेव चेति वचनानि तत्समानानि,
प्रभात इति च सप्तमौ, प्रभातसमय इति कर्मधारयपक्षे “सर्वा ज्ञेताश्च
संपूर्णा इत्यादिवाक्ये उक्तोत्तरावधित्यागे कारणाभावाच्च । न च
हरिवासरवर्जिता इति कारणं वाच्यं, गौरवप्रसङ्गात् अन्यथायुपपत्तेश्च
संपूर्णैतिपिषु षष्ठ्यष्टिकात्मकत्ववत् सूर्योदयरूपोत्तरावधेरपि दर्श-
नाच्च । न च “आदित्योदयवेद्यायामिति वचनं प्रतिपादितं षष्ठ्य
टिकात्मकत्वमेव बाधितमवस्थितं वाच्यम् । उभयावधिले संपूर्णशब्द-
ज्ञानेकार्थतापातात् षष्ठ्यष्टिकात्मकत्वावबोधे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्
आकाङ्क्षितवाच्यविशेषनिर्णयार्थमेव “उदयात् प्रागिति “आदित्यो-
दयवेद्यायामिति वचनद्वयस्य दिनद्वयेऽयुदयात् प्राचीनसुवर्तद्वये
विद्यमाना संपूर्णेत्येतद्वचनपरत्वेन व्याख्यानोपपत्तेस्तु तेन विविधिकादशी

संपूर्णा अहोरात्र्यापिनौ अद्वयोदयादारभ्य द्वितीयसूर्योदयप-
र्यन्तमवस्थिता च । तथापि सर्वतियिवाधारणः पूर्वस्यां संपूर्णब्रह्मो
बुद्ध्यः न द्वितीयायां अनेकार्थत्वापातात् । उदयात् प्राग्घटिका-
चतुष्टयेऽपि विद्यमानायाः संपूर्णैत्यभिधानस्य अद्वयोदयबोधनिरा-
करचार्यं, हरिवाचरवर्जिता इति च ।

अपरे त्वाङ्गः पूर्वावधिद्युतैव संपूर्णैत्यभिधीयते न द्वितीयावधि-
निचमायसः । अस्मिन्नपि पक्षे व्याख्या पूर्वैव पूर्वगतात् ।

अन्वे त्वेवं व्याचक्षते उदयात् प्राग्यदि सुहृत्तदर्थं वा चाहोरा-
त्र्यापिनौ च भवति तच्च “प्रतिपन्नभूततः पूर्वा इत्यनेन सर्व-
तियिवाधारणसंपूर्णत्वनिवेधे प्रकारान्तरेण संपूर्णत्वबुद्ध्यस्यां आका-
ङ्क्षितप्रतिपादनेनैव वाक्यस्योपपत्तेः ।

तथाच आर्कण्डेयः ।

संपूर्णैकादशी यच्च परच पुनरेव वा ।

पूर्वाद्युपवसेत्कामी निष्कामश्चत्तरां वरेत् ॥

ग्रहस्थमाचवचनले च ग्रहिणो निष्कामस्य द्वितीयेकादशा-
द्युपवासो न स्यात् ।

तथाच ।

निष्कामस्य ग्रहो कुर्यादुत्तरेकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा दादशी च द्विजोत्तम ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधः स्यात् ।

अन्वे तु यति-ग्रहपदघोरव्यथाश्रुतले इदं कारणमाङ्गः ।

यदि ग्रहेव पूर्वाद्युपवसेयतिरेवोत्तरां तदा वानप्रस्थादेः कोप-

वाचः स्यात्, न हि पूर्वस्यामुपवासः, “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीति विधानात् । नाप्युत्तरस्थां, “उत्तरान्तु यतिः कुर्वादिति विधानात् । ननु यतिपदं नियतिपदयोगेन वर्त्तमानं वनस्यादिकमपि वदत्येव, तथाचोत्तरस्थां अस्त्योपवास इति चेत् । न । दृष्टिणामपि निवृत्तानां उत्तरचोपवासप्रसङ्गात् । तथाच “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीति वचना-
नाश्रयं स्यात् । ननु दृष्टिव्यतिरिक्तोपसङ्गकं यतिपदमिति वनस्यादेरुत्तरचोपवास इति चेत्, मैवम्, अनुपसङ्गातविरोधितया यतिपदस्योपसङ्गकत्वानुपपत्तेः, प्रत्युतोपसंहारगतत्वेन दृष्टिपदस्य यतिव्यतिरिक्तोपसङ्गकत्वं स्यात्, तथाच “पुनः प्रभातसमय-
इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । अथ दृष्टौ पूर्वान्वेवोपवसेद्यतिरुत्तरान्वेवेति विधानं तथाच वनस्यादेरन्यचोपवास इति चेत्, मैवं, “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीतिवचनस्य विफलत्वापत्तेः, परतो द्वादशीसङ्गा-
वनिमित्तो हि परदिनोपवासः “परतोद्वादशी यदीति वचनात्, परतोद्वादश्यभावात् पूर्वस्यामेकादश्यामुपवासः सर्वेषां प्राप्त इति “पूर्वास्तुपवसेद्दृष्टहीतिवचनं विफलमेव स्यात् । ननु वनस्यादेः तिथिद्वयोपवासः किमिति न भवेत् सोऽप्यस्मिन्नेव विषये विहितः ।

संपूर्वेकादशी यथ प्रभाते पुनरेव वा ।

सुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये दे तिथौ तथ विष्णुप्रीणतत्परैः ।

इति वचनात् । तथ सकामस्य वनस्यादेरुपवासोऽस्य नाम

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुग्रीष्मनतत्परैः ।

इति वचनात् तत्र सकामस्य वनस्यादेरपवासेऽस्तु नाम निष्कामस्य पुनः क्लोपवास इति वाच्यमेव । किञ्च तिथिरुच्योपवासेऽपि द्वादशीदिनस्यैव सत्येव ।

संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव वा ।

चथोदशी उषःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य “उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुग्रीष्मनतत्परैरिति—
स्कन्दपुराणवचनात् । किञ्च निष्कामस्य चथोदक्षां पारणं
स्मर्यते ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।

बौधायनः ।

कक्षायेकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

गार्ग्यपुराणे ।

एकादशी कक्षायेका परतो द्वादशी न चेत् ।

एतेषामुक्ताराङ्गं ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं चथोदक्ष्यान् पारणमिति ।

नारदीयपुराणे ।

चथोदक्षां तु ब्रह्मार्था पारणे इष्टिर्वा पुण्यं ।

शतवज्राधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयं ॥

विष्णुरण्ये ।

एकादशीकक्षाप्राप्ता येन द्वादशुपोषिता ।

तुष्ठा क्रतुश्रतेन स्नात् त्रयोदशान् पारषन् ॥

बौधायनः ।

एकादशौ कसायुक्तासुपोष्य द्वादशीं नरः ।

त्रयोदशान् भुञ्जानो विष्णुपायुज्यन्त्यस्यति ॥

स्यत्यन्तरे ।

एकादशी तु सन्पूर्णा परतः पुनरेव वा ।

पुण्यं क्रतुश्रतेऽशोकं त्रयोदशान् पारषन् ॥

ननु त्रयोदशीपारषप्रतिषेधोऽपि दृश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशीसुपोष्येवं द्वादशां पारषं स्यतं ।

त्रयोदशां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीचयात् ॥

स्कन्दपुराणे ।

उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदशान् पारषं ।

करोति तस्य नश्यन्ति द्वादशो द्वादशैव तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पारषन्तु त्रयोदशां यः करोति नृपोत्तम ।

द्वादश द्वादशीं हन्ति नात्र कार्या विचारयेति ॥

मेवं सकामविषयत्वात् त्रयोदशीपारषनिषेधवचनानां, तथा-
च अस्मान्नेकादशासुपवासे त्रयोदशीपारषं प्रसज्यते तां सकामो-
नोपवसेदिति । उक्तनिषेधवचनानां निष्कामविषयत्वे त्रयोदशीपा-
रषविधानानां निर्विषयत्वापत्तेः तेन निष्कामविषयास्तत्रोदशी-
पारषविषयः ।

तथा गार्हपत्यादि ।

पारणन्तु चषोदशां कर्त्तव्यमप्यर्चार्चिभिः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

पारणन्तु चषोदशां निष्कामाणां विमुक्तिदमिति ।

तस्माद्गृहि-यतिपदे न यथाश्रुते ।

ब्रह्मपुराणे ।

ऋद्धा चेकादशी यच्च तथा विद्धा तु द्वादशी ।

स्वर्गदोषोपिता पूर्वा उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

चषोदशां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्ठा ।

तथाच श्रुतः ।

संपूर्णैकादशी यच्च प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

चषोदशां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्ठा ।

तथाच श्रुतः ।

संपूर्णैकादशी यच्च प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत्^(१) ऋद्धौ ॥

इत्येकं शास्त्रं ।

संपूर्णैकादशी यच्च प्रभाते पुनरेव सा ।

तचोपोष्ठा द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यपरं । तच्च केचिदेवं व्याचक्षते पूर्वोक्तो विधिश्च तत्रैवेकेन
विधिना ऋद्धस्तत्र विशेषः पूर्वैकादशी नियम्यते, अपरेषोत्तरैका-

दशौ यतेर्नियम्यते । एवं दृष्टस्य विधेर्विहितं प्रथमेकादशौ उपोष्य
 ततोऽदिनद्वादशौ सङ्गावविष्येकादशौ विधीयत इति तदनुपपन्नं ।
 तथाहि द्वादशद्वादशौवाक्ये दृष्टस्यपदं तावन्न भूयते । तत्र केन विधे-
 र्नेष तद्दृष्टस्यविषयं दृश्यते विषयान्तराभावादिति चेत् । यतिवि-
 षयं कदाचन भवति । अथ यतिविषयेकादश्या वचनान्तरविहितत्वेन
 पुनर्द्वादशौवाक्यमप्युत्तरैकादशौविधानार्थमेव सद्वचनं प्राप्नोति
 तादृशपरिच्छिन्नत्वेन प्रमितिप्रजननाशङ्केरिति । उच्यते दृष्टस्येऽपि
 तर्हि पूर्वैकादश्याविरोधादुत्तरैकादशौ विधातुं न शक्यते तद्विपर्यय-
 परिच्छिन्नत्वेन विरोधात् । प्रमितिजननानुपपत्तेरानर्थक्यस्य तद-
 वस्थानात् । अथ विरोधेऽपि द्वादशौवचनस्य विशेषविधिलेन बाधक-
 त्वात् सार्थक्यमुच्यते, तत्र विशेषविधिलेनैव तावन्नास्तीति वक्ष्यामि,
 अस्तु वा विशेषविधिलं, तथापि न तावत्पुनरुक्ततया गमयितुं
 शक्यत एव विशेषविधिलेनैव सामान्यप्राप्तोत्तरैकादशुपसंहारतया
 सार्थकत्वसम्भवात् । तथाहि यत् यतेरुत्तरैकादशौविधानं तदुपरि-
 द्वादशौसङ्गावविषय एव नान्येति । ननुपसंहारे उपसंहारमा-
 त्रसङ्कोचापत्तेरसामञ्जसं चनापवादेऽप्यपवादमानसासामञ्जस्यमेव ।
 ननु “द्वादशौ न चेदिति तस्य निर्विषयत्वापत्तेर्गृहिवाक्यासाम-
 ञ्जस्येऽप्यपवादोऽप्यौक्थ्यते । चत्त तत एव हेतोर्नतिशान्तोपसंहारः ।
 नन्वपवादपक्षे तत्सर्गापवादाभां महान् विषयोऽप्युच्यते उपसंहारे तस्य-
 विषयता प्राप्नोति । सत्यमप्यविषयता नाम कोऽयं दोषः प्रत्युताचेप-
 साधवानुच एव । अस्तु सङ्कोचापत्त्या बाध इत्युच्यते स उपवादपक्षे-
 यविशिष्ट इत्युक्तमेव । ननुपसंहारोनाम सामान्यग्रहकस्य शास्त्रस्य

तद्वर्तमाना विमेषग्राह्येण क्रियते, यथानारम्भाधीनं वास्तव्यं कर्त्त-
 प्रकृतीदृष्टिधारणमध्वरकस्यादिविशेषविषयेषु वास्तव्यग्राह्येषोप-
 संक्रियते । द्वादशीवाक्यान् न चतिग्राह्यावान्तरोविमेषः पत्यवतिधा-
 धारणत्वेन प्रतीतेः, तच्च कथञ्चपसंसारः, एवं तर्ह्यपवादोऽपि सामान्य-
 विमेषेषु भवति । यथा यदाद्यवनीये कुशोतीत्यस्यापु कुशोति इत्य-
 नेन, द्वादशीवाक्यान् न द्वादशग्राह्यावान्तरोविमेषः द्वादशाद्वादश-
 धारणत्वात्, विमेषोनाम स भवति यः सामान्यविकयादधिर्निवर्तते,
 तस्याप्यपवादकत्वं । अथ गत्यभावादद्वादशीवाक्यान् द्वादशग्राह्यावा-
 न्तरोविमेषत्वं कस्यचित्वापवादः क्रियते, इत्थं चतिग्राह्यावान्तरोविम-
 षतां कस्यचित्वापवादः कथं नाम नेष्यते । न्यपवादपक्षे उक्तार्थाप-
 वादयोर्विषयद्वयसङ्गावादाक्यद्वयं सार्वकं, उपसंसारपक्षे उपसंस्कृति-
 विषयत्वादाक्यद्वयमनर्थकं प्राप्नोति, यत्नं विषयद्वयभावेऽपि विधि-
 द्वयसङ्गावात् सार्वकत्वेव । तथापि उपसंस्कृत्यमात्रं स्वरूपनेत्रेण विधी-
 यते तदुपसंसारस्वरूपरेष । ननु “ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामित्यस्य ग्रा-
 ह्यस्य”गर्गभ्यो दीयतामित्युपसंसारकं, तच्च गर्गग्राह्यभावे सति चाव-
 दनुष्ठानं तावदेव ब्राह्मणग्राह्येऽपि सति तस्यापि गर्गविषय एवोप-
 निमित्तत्वात् गर्गदधिदानानुष्ठानानतिरेकात् तस्याब्राह्मणग्राह्यं
 मन्दप्रयोजनं । अपवादपक्षे तु न विमेषग्राह्येण ब्राह्मणेभ्यो दधि
 सिध्यति । नापि सामान्यग्राह्यभावेण कौण्डिन्याय तत्रां प्राप्यते
 तस्याब्राह्मणद्वयं सप्रयोजनमिति । उच्यते उपसंसारपक्षे ग्राह्यद्वय-
 मर्थवत् एकेन दधि विधीयते गर्गसंबन्धोऽपरेण, वास्तव्यादाववका-
 नारम्भाधीतेन वाक्येन वास्तव्यस्य दारभ्यतयामिधेनीसंबन्धः कथ्यते,

अतः शास्त्रद्वयमर्थवत् । अतु विप्रवशात्ते सति चावदनुष्ठानं ताव-
 देवोभयस्त्रिजपि सतीत्यानर्थक्यमुच्यते, न द्वा जुहोतीत्यादावपि
 श्रद्धं वक्तुं । तथाहि अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिमङ्गोक्त्य द्वा
 जुहोतीत्यस्मिन् विभिन्नविधावाग्नीषमाद्ये चावदनुष्ठानं तावदेवोत्प-
 त्तिः विभिन्नयोगभेदेनोभयस्त्रिजप्याग्नीषमाद्येऽपीत्युत्पत्तिविधिरनर्थकः
 आग्नौति, तस्मादेकैकविधानेनानेकशास्त्रोपपत्तौ नैकमन्त्रके बहुभारः
 आरौपयौच इति, प्रत्युतानुष्ठानभेदेनाधिपतोः शास्त्रयोर्वा
 वप्रयोगजननं सम्भवे, तदेव तर्हि साम्यं तस्मादपवादोपसंहारचोरन्व-
 तरानवधारणादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् न द्वादशौवाक्यस्यैत-
 द्विषयत्वमिति सर्वदेव गृह्यस्य पूर्वैकादशौ यतेत्तरैवेति सिद्धं ।
 द्वादशौवाक्यस्य तर्हि कोविदयः अथ ब्रूमः तथाहि वानप्रस्थादयः किं
 पूर्वोक्तपदेषुः उत्तोरं अथोभयामिति वन्देहे व्यवसायते परतो
 द्वादशौक्यत्वात् उत्तरासुपवसेयुरन्वया पूर्वामिति । एवमपेक्षितार्थ-
 विधानाद्वाक्यस्य कृतार्थता भवति इतरस्यापि वाक्यस्य वक्ष्योचः परि-
 हृतो भवति । तदेतत् पिकाष्टमखण्डनमतं ।

अपूर्वैकादशौ यथ प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशौ यदि ॥

इति गारहपत्यादग्र्यनित्यन्वयमित्युपेक्षणीयं ।

एकादशौ विष्णुना चेद्वादशौ परतः क्षिता ।

उपोष्या द्वादशौ तत्र यदीच्छेत् परमं पदम् ॥

‘विष्णुः’ द्वादशौ, यथार्थं तृतीया द्वादशौपुन्येत्यर्थः ।

असुपुराणेषु ।

आद्यैकादशी पूर्वा द्वादश्या च तथा च ।

परेऽहनि तथा कुर्याद्द्वादश्यामर्चनादिकम् ॥

अथपूर्वा दशमीविद्वेकादशी विविधा रात्रिमेवे द्वादशीवृत्ता
परेषुद्वादश्यां वर्तमाना च तथाया सर्वैरुपोया ।

तथाच नारदः ।

दशमीमेवसंयुक्ता नोपोया द्वादशी तिथिः ।

एकादश्यां रात्रिमेवे द्वादशी चेज दृश्यते ॥

यदि दैवान् शुद्धिमेवेकादश्यां तिथिचयं ।

तच कृतग्रतं पुष्पं द्वादशीपारये भवेत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

द्विषुगेकादशी चय तच अक्षितोचरिः ।

तामेवोपवसेत्काममकामोविष्णुतापरः ॥

दशमीं द्वादशीञ्च वा स्मृतिर्येकादशी 'द्विषुक्' ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशी दश्याविद्धा परतो न च वर्हते ।

अतिभिर्गृहिभिरेव सेवोपोया चये तिथिः ॥

दिनचयेऽपि इन्द्रद्वादश्यापवायविधानं सुसुषुविषयं ।

तथाच सुमन्तु-शतग्रतौ ।

दिनचयेऽपि इन्द्रेव द्वादशी मोचकाक्षिभिः ।

उपोया दशमीविद्धा नोपोयैकादशी यदा ॥

भारदापुराणे ।

उपोया द्वादशी इन्द्रा एकादश्यां दिनचये ।

सुसुषुभिर्द्वाविह्वा नोपोषेकादग्नौ तिथिः ॥

अनु वचनं भविष्यपुराणे ।

दिनचयवती जाता तिथिरेकादग्नौ यदि ।

प्रथमा तत्र नोपोष्या उपोष्या चोत्तरा भवेत् ॥

तत्पूर्ववाक्यार्थासोचनया सुसुषुविषयम् ।

दिनचये तु ख्याते चतुर्थो वाचरहणे

विग्रह्वा द्वादग्नौ राजन् सुसुपोष्या भवेत्सदा ॥

इति विष्णुपुराणे वचनमपि तद्वचनं ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादश्यां प्रदुष्येत दशमी चटिका अपि ।

द्वितीयेऽग्निं न चाग्नौति यदा त्रैकादग्नौ तिथिः ॥

उदयेन सप्तमीशोऽसदा कार्या च या तिथिः ।

तदा कार्या च विद्वद्भिर्द्वाग्नौच्युता तिथिः ॥

तिथिचये तु वेनाग्निं न दृष्टौ तु कचक्षण ।

दृष्टौ परा तु कर्त्तव्या चये पूर्वान्नु कारयेत् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दिनचये मृते देवि नोपोष्या दशमीच्युता ।

त्रैवोपोष्या तदा पुण्या परतस्तेत् त्रयोदशौति ॥

द्वादश्यां यदि त्रयोदशौत्यर्थः ।

मिगमेऽपि ।

पूर्वविह्वा न कर्त्तव्या पञ्चैकादश्यावाहनी ।

एकादशौनु कुर्वीत^(१) चोचते द्वादग्नौ यदि ॥

अपरे तु परेऽहनि चेच्छुद्धा चोदश्या न द्वादश्या किञ्चिदस्ति
तदा दिनचयाभावादिनक्षत्रेऽपि दशमीचतुर्षोऽवेति यदाग्रन्थतो
वचनस्यार्थ इत्याहुः । यदा तस्मिन्नेव विषये द्वादश्या चोदश्या
नास्ति किन्तु द्वादश्यादयपर्यन्ता तदापि दशमीविज्ञेयादश्यायोऽस्ति ।
तथाच स्कन्दपुराणे ।

एकादश्या यदा विज्ञा यकक्षा द्वादश्या भवेत् ।

अथ्यश्टकः ।

एकादश्या न कश्चेत् यकक्षा द्वादश्या भवेत् ।

अनयोदशरात्रम् ।

उपोष्या दशमीविज्ञा अविद्वद्वाक्योऽज्ज्वीत् ।

अविज्ञानि निषिद्धेऽपि कश्चनो दिनाणि तु ।

सुहर्षैः पञ्चभिर्विज्ञा याज्ञा वैकादश्या तिथिः ।

तदङ्गविज्ञान्यन्यानि दिनान्युपपद्येदुधः ॥

केचिदेवं व्याचक्षते । निषिद्धैर्द्वैर्दशैर्विज्ञानि निानि यदि न
कश्चनो तदेकादश्या विभिर्दश्यां वा सुहर्षां वा विज्ञा याज्ञैव व्याचक्षो-
रपि संक्षयोर्जायवार्थं पञ्चग्रन्थेनाभिधानं, न त्वेतदुपपद्यते एवंविधे
विषये द्वादश्यामेकादश्याकाभात् । न च तस्यां कश्चनानायामपि
दशमीविज्ञा याज्ञेति कश्चित् कश्चित् इति । तदयुक्तं दशग्रन्थमचोदश-
वेधानामात्रेण सुहर्षपञ्चवेधवृत्तिकात्मके च चये द्वादश्यामेका-
दशभावेन चोदश्यां च द्वादशभावेनोक्तपञ्चमाश्रयपञ्चाशो-
नया दशमीचतुर्षा अपि पञ्चोपपत्तेः । तस्माच्च किञ्चिद्व्याख्याय-
कीयेति ।

तथा ।

पारबाहे न ज्ञेयत द्वादशी कक्षयापि चेत् ।

तदानीं दशमीविष्णुपुष्योत्थेकादशी तिथिः ॥

शरौतोऽपि ।

चषोदशां यदा न स्नाद्द्वादशी चटिकावयम् ।

दशमेकादशीविष्णु वैवोष्या यदा तिथिः ॥

विष्णुरक्षणे ।

दशमीशेषसंयुक्ता उपोत्थेकादशी तदा ।

यदा न स्नात् चषोदशां शुक्लर्त्तं द्वादशी तिथिः ॥

स्यत्यकारे ।

पूर्वविष्णु न कर्त्तव्या षष्ठी त्रैकादशी तथा ।

विष्णुत्थेकादशी कार्या परतो द्वादशी न चेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दशम्या सप्त संयुक्ता उपोत्थेकादशी तदा ।

यदा न स्नात् चषोदशां द्वादशी चटिकावयम् ॥

पुराणान्तरे ।

चषोदशां न ज्ञेयत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोत्थेकादशी तत्र दशमीनिमित्तापि या ॥

स्यत्यकारे ।

उपोत्थेका दशमी तत्र द्वादशीं न ज्ञेयमिति ।

दशम्यापि हि त्रैविधेय एकादशमेव धर्मकम् ॥

द्वादशी कक्षयनस्यापि यदि न स्नात्यरेऽहनि ।

दग्न्वा मिश्रिता कार्वा न दोषोऽस्तीति बोधः ॥

वचनमिति शेषः ।

विष्णुरक्षे ।

सुहृत्तं द्वादशी न क्षात्रचोदयां यदा ह्यने ।

उपोष्या दग्न्मीमिक्षा यदैवैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

यदि न क्षात्रचोदयां सुहृत्तं द्वादशी तिथिः ।

दग्न्वेकादशीयुक्ता सप्तुपोष्या भवेत्तदा ॥

वृद्धवशितोऽपि ।

द्वादशी क्षत्र्यमस्यापि यदि न क्षात्रपरेऽहनि ।

दग्न्मीमिक्षिता कार्वा महापातकनाशिनी ॥

यदाकीदृशमात्रापि द्वादशी क्षत्रपरेऽहनि ।

चोदयां तदा कार्वा दग्न्मीशेषवन्तता ॥

एकादशी द्वादशी च चरे यदि दिनचरम् ।

न द्वादशी परे चेव कर्त्तव्या दग्न्मीयुक्ता ॥

पुराणात् ।

मिश्रितापि न कर्त्तव्या दग्न्वेकादशी यदा ।

मिश्रितापि हि कर्त्तव्या न विन्देद्वादशीं यदि ॥

उपोष्या पारवे प्राप्ते न विन्देद्वादशीं यदि ।

दग्न्वापि हि विद्वा एकादश्येव पुच्छभाक् ॥

विद्वायेकादशी अप द्वादशी चेन्न कथ्यते ।

द्वादशद्वादशीर्हन्ति चोदयां तु पारवे ॥

अथ च मुहूर्त्तद्वयचटिकायद्वयमविवक्षितं “कक्षयापि चेत्”
 “कक्षयमप्यपि चेदिति वचनान्तरेऽभिधानादिति चेत् । अपरे
 ताञ्च “कक्षयापि चेदिति वाक्यं सुसुबुविषयं ।

द्विकक्षयां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति चि ।

तासुपोष्य महीपास न गर्भे विद्यते नरः ॥

इति क्षिप्तात् । सर्वविषयत्वे च ।

चयोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्तु कक्षा भवेत् ।

या तिथिः सक्ता चेति वसिष्ठः प्राक् धर्मवित् ॥

इति वाक्योक्तान्नान्यथापत्तिः, मुहूर्त्ताद्वयद्वयं च विवक्षितं स्यात् ।

अन्ये तु ।

द्विबाभानद्वयादूर्ध्वमा निग्रीयान्तु चेक्षिभि ।

दिनभोजनकाशोऽयं वास-दृष्टातुरं विना ॥

इति च मुहूर्त्तद्वयात् प्राग्दिवाभोजननिषेधस्य नित्यस्य द्वादशी-
 मध्यपारणमिथमेन कान्धलं विना मोक्षकामैकादश्युपवासविषये साव-
 काशेन बाधायोगान्मुसुबुमाचविषयमेतत्, न सर्वचयोदशीविषयत्व-
 मिति वर्णयन्ति । एतच्च पुन्रवद्व्यष्टिस्थितिरिक्तविषयं पुन्रवद्व्यष्टि-
 चक्ष्मेकादशीदिनचये प्रतिषिद्ध उपवासः । तथाच

एकादशीदिनचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिच्छदो यथा ॥

न च दिनचयनिमित्तोपवासस्यायं निषेध इति वाच्यम् ।
 एकादशीशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चायं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिति
 वाच्यम् । दोषाधिक्यमभिधानात् दिनचयस्य जैमिनिवचनेन का-

त्याथनवचनेन वा प्राकृतत्वेन सर्वनाम्ना परामर्शानुपपत्तेः ।

तथा हि वैमिनिनोक्तम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणं चोपवासस्य न कुर्यात्पुनवान् गृहीति ॥

तन्मिमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकतो याज्ञो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

कात्यायनेनापि ।

एकादशौषु क्षणास्तु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च न कुर्यात्पुनवान् गृहीति ॥

तन्मयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्तेतरयुक्तस्य^(१) न त्रिभिर्न निषेधनम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादशीदिनचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

दिनचये तु सन्ध्याग्ने नोपोष्या दशमीयुता ।

यदौच्छेत्पुन-पौष्णाणां चद्विसम्पदमात्मनः ॥

एवं पुन्रवद्गृहिणः पूर्वेषुः प्रतिषिद्धे सति उपवासे प्रताप्नोषार्थं

शुद्धदादश्यानेवोपवासः ।

व्यासोऽपि ।

एकादशीदिनचये उपवासी तु चेद्गृही ।

अज्ञाभावेऽत्र दृष्टे वा सङ्कल्पाद्वा विप्रेषतः ॥

(१) प्रयुक्तान्तरयुक्तस्येति अ० ।

धर्मज्ञानिह भवति सन्ततिर्नमति भुवम् ।
तस्यायुः शीघ्रते नित्यं संवत्सरमिति ज्ञतेः ॥

तथा ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।
पारणक्षोपवाचस्य न कुर्व्यात्पुत्रवान् मृशौ ॥

तथाच गोभिः ।

एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तदा श्लोकादश्यां त्यक्त्वा द्वादश्यां वधुपोषयेत् ।
तत्र क्रतुग्रतं पुष्टं चषोदश्यां तु पारणम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादश्यां यदा वसु दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वादश्यां स्नात् चषोदश्यान् पारणम् ॥

नारदीयपुराणे ।

चये वायव्ये वा हस्ते चषास्ते च दिनचये ।
उपोष्या द्वादश्यां पुष्ट्या चषोदश्यान् पारणम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिनचये तु चषास्ते उपोष्या द्वादश्यां भवेत् ।
द्वन्नमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥

तथा ।

तिथिहस्तौ तथा ब्राह्मे चषास्ते वा दिनचये ।
चण्डिगेषु च वाक्येषु द्वादश्यां वधुपोषयेत् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

दिनस्ये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

उपोष्या द्वादशी श्रद्धा^(१) चबोदश्यान् पारणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तिथिच्छेदे तु संप्राप्ते द्वादशां चसुपोषणम् ।

पारणम् चबोदशां चदीच्छेत् श्रेयमात्मनः ॥

एकादशी विगृह्या चेद्द्वादश्यामपुपोषणम् ।

उपोष्य चार्चयेद्विष्णुभक्त्योरपि पञ्चयोः ॥

जपे होमे तथा दाने ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।

पारणे चापि राजेन्द्र प्रशस्ता च चबोदशी ॥

कूर्म-नारदीय-मार्कण्डेयपुराणेषु च ।

कक्षाईनापि विद्वा स्नाह्नमेकादशी यदा ।

तदा श्लोकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं चसुपोषयेत् ।

द्वादश्यासुपवासोऽच चबोदशां तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेषुपि ।

ऊर्ध्वं हरिदिनं न ज्ञात् द्वादशीं याच्येत्ततः ।

द्वादश्यासुपवासोऽच चबोदश्यान् पारणम् ॥

एवं कुर्वन्नरोभक्ता विष्णुवायुश्चमाप्नुयात् ।

अन्यथा कुर्वते यस्तु च याति नरकं भुवम् ॥

एकादशी यदा विद्वा परतोऽपि न वर्त्तते ।

उपोष्या द्वादशी तत्र चबोदशां तु पारणम् ॥

तथा ।

एकादशौ चवीणां तु द्वादशौ चक्रपाणिनः ।

एकादशौ यदा न स्यादुपोऽद्या द्वादशौ तदा ॥

तथा ।

द्वादश्यामुपवासोऽप्यच्योदश्यां तु पारणम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वविद्धास्तुपाख्ये कोनम्दां वेदवत्सादपि ।

कोवेदवचनात्तात गोख्ये गां निश्चिन्ति वै ॥

दशमीशेषसंयुक्तामाश्रयेत्को व्रतं व्रती ।

तस्मादेकादशौ त्याज्या दशमीशेषसंयुता^(१) ।

उपोऽद्या द्वादशौ शृङ्गा च्योदश्यां तु पारणम् ॥

यदा तस्मिन्नेव विषये द्वादश्यां च्योदश्यासि तदा द्वादश्यामे-
वोपवासः ।

तथाच व्यासः ।

एकादशौ यदा क्षुप्ता परतो द्वादशौ भवेत् ।

उपोऽद्या द्वादशौ तच्च यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

‘क्षुप्ता’ अथं गता । ‘परतः’ च्योदश्यामित्यर्थः । यदा दशमी-
विद्धेकादशौ उदयनाथं प्राप्ता द्वादश्यां नास्ति द्वादशौ तु च्यो-
दश्यां विधत्ते तदा शृङ्गद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

शृङ्गा तु द्वादशौ राजन् चक्षुपोऽद्या यदा तिथिः ।

(१) दशमीपचमाप्तितेति अ० ।

दशमेकादशीमिमा न कर्त्तव्या कदाचन ॥

पञ्चपुराणेऽपि ।

दशमीगर्भिता पूर्वा सुषेतेकादशी परा ।

उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कचक्षण ॥

पक्षादूर्ध्वेनापि विज्ञा च दशम्यैकादशी यदा ।

तदा श्लेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं सुसुपोषयेत् ॥ इति ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते विज्ञा द्वादश्यां पूर्ववक्ष्यया ।

तदोपवासो हि कथं कर्त्तव्यो मानवेवैव ॥

उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।

द्वितीयेऽङ्गि यदा न ज्ञात् क्षयाप्यैकादशी तिथिः ।

ततोपवासो विहितः कथं तद्वद् सूतज ॥

सूत उवाच ।

यदा न प्राप्यते विज्ञा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।

रविचक्रादूर्ध्वमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशीं शृङ्गा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

निर्गता चेन्नयोदश्या कक्षा वा द्विकक्षापि वा ॥

ब्रह्मवैवर्त्त ।

एकादशी द्वादशी च तत्र अभिहितो हरिः ।

तेन शृङ्गापि कर्त्तव्या द्वादशीफलकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी यदा कुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमम्यदम् ॥

अथ यदीत्यर्थवादकाचमुदाहृतवचनविषयपर्यालोचनया सर्वेषां
दादशुपवादावगमात् । यदा तु दशमीविज्ञेकादशौ उदयमाच-
पर्यन्ता दादशौ च समा गूया वा तदा दशिकाम् पूर्णोपवासः ।

स्कन्दपुराणे ।

पारषादे न कथ्येत दादशौ यदि किञ्चन ।

अथद्वयः ।

पारषादे न कथ्येत दादशौ कस्यापि चेत् ।

अनयोद्यत्तराह् ।

तदानीं दशमीविज्ञा उपोष्येकादशौ तिथिः ।

पद्मपुराणे ।

विज्ञायेकादशौ याज्ञा परतो दादशौ न चेत् ।

दादश दादशौर्ध्वं न चोदयान्तु पारषम् ॥

विज्ञायविज्ञा विज्ञेया परतो दादशौ न चेत् ।

अविज्ञापि तथा विज्ञा परतो दादशौ यदि ॥

शारीतोऽपि ।

अथोदयान् यदा न ज्ञात् दादशौ चटिकादयम् ।

दशमेकादशौभिश्च वैशोपोया तदा तिथिः ॥

तत्परागदर्शयितायामपि ।

दशमेकादशौ अथ कोपोया वा सुखापहा ।

वैशोपोया कक्षायाश्च दादशान् चेन्न विद्यते ॥

भविष्ये ।

एकादशौ कक्षायेका परतो न च कर्तव्ये ।

व्यष्टिभिः पुत्रवद्विष्यैवोपोष्या तदा तिथिः ॥
 अस्तिमेव विषये यत्थादेर्मुमुषोः परपैवोपवासः ।
 तथाच विष्णुरक्षणे ।

दशमीभिन्निता पूर्वा क्षुप्येतेकादशी परा ।
 एकादशां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् ॥
 ऋद्धेव द्वादशी राजकुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारण्य चथोदशां तत्र क्रतुशतं भवेत् ॥
 यदैव दशमीविह्वं भवत्येकादशीदिनम् ।
 उपोष्या तु तदा ऋद्धा द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारण्य चथोदशां तथाचथपक्षं भवेत् ॥
 चान्येतानि वचनानि कूर्म-पद्मपुराणयोः ।
 एकादशी दशाविह्व परतो द्वादशी न वि ।
 उपोष्या द्वादशी तत्र चथोदश्यान् पारण्यम् ॥
 स्कन्दपुराणे ।

एकादशी दशाविह्व द्वादशी न च वर्द्धते ।
 तदोपोष्या द्वादशी साक्ष्योदश्यान् पारण्यमिति ॥
 तान्युदासतवाक्ष्यपर्यालोचनया मुमुषुविषयादि । यदा तु दश-
 मीविह्वैकादशी द्वादशां विद्यते द्वादशी चोदथपर्यन्ता विद्यते च
 तदा द्वितीयैवोपोष्या मित्या कान्था च ।

तथाच नारदः ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता चिदशाधिप ।
 तामुपोष्य ततः कुर्यान्नचोदश्यान् पारण्यम् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशैकादशो यत्र परतो द्वादशो न चेत् ।

तत्र क्रतुघ्नं पुण्यं त्रयोदशानु पारयम् ॥

स्कन्दपुराणे च ।

एका क्षिप्रा समाधुक्ता चाति दुर्द्धिं परा तिथिः ।

द्वादशो पारषार्था च नौपौष्यं पूर्ववासरम् ॥

बौधायनेऽपि ।

कक्षायेकादशो यत्र परतो द्वादशो न चेत् ।

तत्र क्रतुघ्नं पुण्यं त्रयोदशानु पारयम् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

द्वादशैमिञ्जिता काव्यां सर्वैकादशो तिथिः ।

द्वादशो च त्रयोदशां विद्यते यदि वा न वा ॥

तथा ।

सर्वैकादशो काव्यां द्वादशैमिञ्जिता मरेः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यसुपोषयम् ॥

तत्त्ववाग्वरसंक्षितायामपि ।

द्वादशैकादशो यत्र सङ्गता चिदग्राधिप ।

तासुपौष्य ततः क्षुर्व्यात्रयोदशानु पारयम् ॥

नारदः ।

द्वादशैकादशो यत्र द्वादशो परतोऽपि च ।

द्वादशां पारणं क्षुर्व्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

महापुराणेऽपि ।

द्वादशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तत्र कृतग्रतं पुण्यं यथोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेषु ।

एकादशीकक्षाबुक्ता येन द्वादश्युपोषिता ।

किं तस्य वज्रभिर्घ्नैरसमेधादिभिर्नृप ॥

एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः ।

उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्मचर्यां व्यपोषति ।

तत्पञ्चागरसंहितायाम् ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता चिदग्राधिप ।

तामुपोष्य ततः सुख्यात् यथोदश्यान्तु पारणम् ॥

द्वादशैकादशी यत्र परतो न यथोदशी ।

उपोष्या द्वादशी भक्ता द्वादश्याश्चैव पारणम् ॥

किञ्चैवं विविधविषये द्वितीयेव पाश्चा द्वादशीविज्ञाया नि-
वेधात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन पूर्वविज्ञां विवर्जयेत् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या तृतीया वज्रपि दिव ।

अष्टमैकादशीभूता धर्म-कामार्थमोचिभिः ॥

अथैकादशादयः परविज्ञा उपोष्याः प्रतीयन्ते विशेषनिषेध-
शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात्, अन्यथा नोपोष्या इति वाच्यं, न तु पूर्व-
विज्ञा नोपोष्येति परविज्ञैकादश्युपोष्येति वचनात् ।

तथाच सुमन्तु-वनाकुमारी ।

ततोयैकादशौ बडौ चतुर्थी च चतुर्दशी ।

अमावास्याष्टमी चैव ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

भारदापुराणे ।

एकादश्याष्टमी बडौ पूर्वमासी चतुर्दशी ।

ततोया च चतुर्थी च अमावास्याष्टमी तथा ।

उपोष्याः परसंयुक्ता नोपोष्याः पूर्वसंयुक्ताः ॥

पैठौनधिः ।

एकादशौ तथा बडौ श्रद्धापक्षे चतुर्दशी ।

ततोया च चतुर्थी च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

जदा च दशमीविंशैकादशौ द्वादश्यां च किञ्चन्याया विद्यते
राशिग्रेष्वे च षष्ठोदशौ तदा मध्यस्थत्यतिरिक्तानां तत्तोपवासः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

द्वादशीसंयुक्ता तत्र भवत्येकादशौ कक्षा ।

दिनस्येऽपि वा पुण्या दशम्या न कथञ्चन ॥

चिह्नमेकादशौ षष्ठं तत्र सञ्ज्ञितो हरिः ।

पुण्यं चतुर्दशतत्त्वोक्तं षष्ठोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणादौ ।

एकादशौ द्वादशौ च राशिग्रेष्वे^(१) षष्ठोदशौ ।

उपवासः प्रशस्तोऽसौ षष्ठेवं पूज्यते तिथिः ॥

एकादशौ द्वादशौ च विशेषेण षष्ठोदशौ ।

चित्पूजा नाम वा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

एकादशी द्वादशी च विशेषेण चषोदशी ।

य उपान्ते सदा भक्ता य नरो दिवि मोदते ॥

एकादशीकक्षापुक्तासुपोष्य द्वादशीं नरः ।

चषोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते तस्य विष्णुः प्रचोदति ॥

एकादशी द्वादशी च विशेषेण चषोदशी ।

तच कातुश्रतं पुष्कं चषोदश्यान्तु पारये ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिमेवे चषोदशी ।

त्रिभिर्मिमा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा सदा ॥

उपवासः कृतकक्षां सर्वपातकनाशनः ।

एकादशी द्वादशी च विशेषेण चषोदशी ॥

इति पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तन्मेवे च चषोदशी ।

दिनचयेऽपि वा पूजा दिवसकापरेऽहनि ॥

स्कान्देऽपि ।

द्वादशीवन्तुता चच भक्त्येकादशी तिथिः ।

दिनचयेऽपि वा पूजा न दृश्यन्वा कचक्षण ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिमेवे चषोदशी ।

योपोष्या च प्रज्जेन महापुण्यविबर्द्धनी ॥

भविष्यपुराणे ।

एकादशी कक्षाप्येका द्वादशी सकलं दिनम् ।

चयोदशौ उपःकासे वैश्वकर्मादिनचयम् ।

सर्वपापहरं श्रोत्रं तदुपोद्यमिति ह्यतिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशौ कक्षापुक्ता द्वादशौ क्षीयते यदा ।

उपोद्या च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

सुमन्तुः ।

एकादशौ कक्षापुक्ता द्वादशौ क्षीयते यदा ।

एकादशौ तदोपोद्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

अस्मिन् विषये पुस्तकतो गृह्यस्य उपवासो निषिद्धः ।

तथा पद्मपुराणे ।

एकादशौ द्वादशौ च रात्रिशेषे चयोदशौ ।

तत्क्षयस्युगहोरात्रं नोपोद्यं तत्सुतार्चिभिः ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशौ द्वादशौ च विशेषेण चयोदशौ ।

उपवासं प्रकुर्वीत पुनः-पौन्रचमयितः ॥

एकादशौ द्वादशौ च रात्रिशेषे चयोदशौ ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति चयोदश्यान् पारणम् ॥

इत्यपि तद्वचनं । तस्यैवोपवासनिषेधे इति तस्मिन्नेव दिने
उपवासप्रत्याचार्यत्वेन नक्तं विहितं दृढश्रुतातपेन ।

दशमेकादशीविद्धा द्वादशौ च अयं गता ।

क्षीया या द्वादशौ ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते इति ॥

प्रचेताः ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च चतुर्दशी ।

तत्र चान्नं जपं होमं क्षत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

निर्वर्ण्य द्वादशीकर्म ततो गन्तेन वर्षावेदिति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी यदा विह्ना द्वादशी च चतुर्दशी गता ।

चौषा वा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशीकक्षा यत्र द्वादशी च चतुर्दशी गता ।

तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासो षट्शतमे ॥

पद्मपुराणे ।

एकादशीकक्षायां द्वादशी चोषते यदा ।

चौषा वा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

अतः “नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिरिति सुतार्थिनां पुत्रकामानां
उपवासप्रतिषेधोऽयं न निष्कामाणां षट्शतानां कामान्तरपुत्रानां
वा । तदस्यैव नायं पुत्रकामप्रतिषेधः किन्तु,—

चित्सुतेकादशी यत्र तत्र यन्निधितो हरिः ।

इत्यादिवचनैरविशेषेण सर्वेषां तत्रोपवासे प्राप्ते “नोपोष्यं तत्सुता-
र्थिभिरित्यनेन निवार्यते पुरुषविशेषमात्रेण, तथापि सुतार्थिगण्येन
षट्शतमात्रमभिधीयते, तत्र सुतार्थिनं संभवतीति न साहचर्येण
सुतार्थिता यत्र विद्यते ।

दिनचयेऽपि वा पुष्ट्या यतीनामुत्तमा तिथिः ।

इति यतेरेव तादृश्या उत्तमत्वाभिधानम् । तत्र प्रतिशब्दः

किं सुतार्चितारहितपरः सुतार्चिग्रन्थो वा सुतार्चित्वसंभावनापर-
इति खण्डे सुतार्चिग्रन्थ एव संभावनापरो याच्यः ।

उत्तराण्यु यतिः सुख्यापूर्वाद्युपवसेद्गृह्यौ ।

इति गृह्यसमाचक्ष ।

उपवासं न कुर्वीत पुन्र-पौन्रसमन्वितः ।

इत्यनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वाच्च पुन्रसंबन्धिमात्रपरतैव युक्ता, पुन्र-
संबन्धित्वस्य गृह्यस्यादिना न संभवतीति तदापेक्षः, एतावतैवास्त-
व्यरितार्थत्वे किमिति न विध्यनपेक्षितो वाक्यभेदापादकोविशेषोऽ-
त्रौकर्तव्यः ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स गृह्यादिनश्चयः ।

तस्मिन् क्षानं जपो होमो गोपवासो गृह्याग्नये ॥

इति गृह्यसमाचक्ष दिनचये निषेधदर्शनात् ।

अथे त्वाहुः ।

एकादशौ द्वादशौ च रात्रिग्रेष्वे जपोदशौ ।

उपवासं न कुर्वीत पुन्र-पौन्रसमन्वितः ॥

इति वचनात् सुतार्चिभिरिति सामान्यसुतार्चित्वं पुन्र-पौन्र-
समन्वित इति विशेष उपसंहरित्यते, पुन्रवतापि त्रिसृग्नाथां नक्तं वा
कार्त्तव्यं भक्षं वा किञ्चित्कथितोपवासः कर्तव्यः ।

उपवासनिषेधे तु भक्षं किञ्चित्कथयते ।

न दुष्कृत्युपवासे स उपवासफलं भवेत् ॥

इत्यादिवचनादुरोधत्वात् ।

अपरे त्वाहुः । अपोषसंहारमनुमन्यामहे न तु भक्षप्रकल्पनं

“उपवासनिषेधे तु भक्षमित्यस्य सामान्यशास्त्रस्यैकादशीदिनव्रतमन्त्र-
विधायकविशेषशास्त्रेण बाधात् । तेन भक्षप्रकल्पमन्यत्र वेदितव्यं
तन्नामैकप्रकारं ।

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिस्राः क्षीरमयान् चान्नं ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरश्चेति ॥

अन्ये त्वाहुः यदत्र नक्तविधानं तत्सकामविषयं “नोपवासो
गृह्याश्रम इति काम्युपवासः प्रतिषिध्यते ।

एकादशीकसा यत्र द्वादश्यनुगता भवेत् ।

क्षुप्यते द्वादशी तत्र नोपवासः फलार्थिनाम् ॥

इति वचनात् नित्योपवासनिषेधादिकल्पप्रसङ्गाच्च । तथा पुन-
वदृष्टद्विविधे निषेधमपेक्ष्य पाक्षिकविधानमदितरविषये नित्य-
वद्विधानमिति वैरूप्यं । काम्यं तु फलं रागादेव प्रवृत्तेर्निषेधो
घटत इति विकल्पो नास्ति त्रिभिर्व्यापारवैरूप्यं, पर्युदाहे च वक्ष्ये
युक्ते सति उपवासे च निषिद्धे सकामः किं कुर्यादित्यपेक्षितेन नक्तं
विधातुं उचितं भवति ।

एवञ्च ।

एकादशीकसाप्येका द्वादशी यत्र क्षुप्यते ।

ततोपवासं कुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः ॥

इति वचनमुपपन्नं भवतीति तदनुक्तं । पापपरिहारकाम
विष्णुशान्तिप्रदान-सुखप्रदानमुपवासविधानम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे चयोदशी ।

त्रिभिर्मिन्त्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा कृता ।

उपवासः कृतस्तथा महापातकनाशनः ॥

द्वादश्यान्तु यदा भूय दिनचर्यतिथिर्भवेत् ।

तदोपवासः कर्त्तव्यो विष्णुशायुष्यमाप्नुयादिति ॥

शाश्वन्मिच्छतेति कश्चित्पाठः ।

एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च चयोदशी ।

उपवासः कृतस्तत्र मोक्षमेव प्रयच्छतीति ॥

तथा ।

दिनचरे तु कर्त्तव्य उपवासो सुसुप्तुभिः ।

इति काम्यस्यापि विहितत्वेन विकल्पस्य तदवस्थानात् तथा हि
विधेः प्रवृत्तिलक्षणा परिहृतेति, तस्माद्यथोक्तमेव ज्ञायः ।

अन्वे लाङ्गः । यदत्र नक्तविधानं तदसामर्थ्यविषयं । न च विद्वान्-
विद्वद्वोरग्रन्तेषु लाङ्गदेतद्विद्वत्त्वा नैजित्तिकविशेषविधानं तदस-
मर्थविषये असमञ्जसं स्यादिति वक्तव्यं । विद्वानां श्लेषभक्तादिरूपोप-
वासप्रत्याषाद्योदुर्घट एव प्रतीयते रात्रावुपवाससङ्कल्पविधानात् ।

विद्वोपवासेऽनशंसु दिनन्यक्ता समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्देवं सङ्कल्पस्य तदाचरेत् ॥

तत्रात्याषादनस्यापि स एव काक्षायुक्तः एकभक्तकाक्षस्तथैव न
भवति ।

दिनाह्नुचमयेऽतीते भुष्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवेच्ये हि ॥

इति तस्य दिवैव विहितत्वात्कमेव तदानीं भवतीति सम्यगुक्त-
मसमर्थविषयमिदमिति युक्तं सामान्यतो दिनचयेऽस्मिन् दिनचय-
विशेषे च पुन्रवतो गृहस्थस्योपवासनिषेधादग्नियमेन भक्षकल्पनायां
प्राप्तायां नियमविधानार्थत्वेनाकाङ्क्षितसमर्पणेनार्जवेनैव वाक्यस्योप-
पत्तेः तेन यथोक्तमेव साधु । एतेनैतच्चिरसं ।

एकादश्यां तथा नक्तं दिनः कुर्वाद्यथाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारम्भाब्दं विधीयते ॥

इति वाराहपुराणोक्तविषयं द्वादशीचये नक्तविधानं एकादशी
चेत्युदाहृतवचने पूर्वापवासविधायकविरोधादिति सामान्यग्राह्यस्य
विशेषग्राह्यस्य बाधात् उपवासनिषेधे चाकाङ्क्षितसमर्पणेन वाक्यस्यो-
पपत्तेः उत्पत्तिश्चिद्वैकादशीबाधप्रसङ्गाच्च ।

कलाप्येकादशी यच्च द्वादशानुगता भवेत् ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

अत्र च यतिग्रहणं नेतरव्यावृत्त्यर्थं । तथा यति पुन्रवतो-
गृहस्थस्य प्राप्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । तेन यतीनां वैशिष्ट्यमात्र-
प्रतिपादनपरमेतत् तदयुक्तं 'उत्तमेति' दिनचयेऽप्येवमपि शब्देन
दिनचयमन्तरापि यतीनां द्वितीया चोत्तमेति दर्शितं ।

यत्तु चान्यग्रहवचनं ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या पथ्येकादश्याष्टमी ।

एकादशीन् कुर्वीत जीयते द्वादशी यदीति ॥

तत्पुष्टिकाम-विष्णुवायुव्यकाम-सुसुषुयतिरिक्तविषयं उदाहृत-
वाक्यानुरोधात् ।

अविह्वानि निषिद्धैश्च सभ्यो दिनाणि तु ।

सुवर्णैः पञ्चभिर्विह्वाना प्राज्ञैवेकादशी तिथिः ।

तदर्हविह्वान्यन्यानि दिनान्युपपद्येदुधः ॥

‘निषिद्धैः’ दशम्यादिभिः, अविह्वान्येकादश्यादिदिनाणि ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे चषोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुन्र-पौन्रवसन्वितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे चषोदशी ।

अष्टसृगहोराचं^(१) नोपोष्यं तत्सुतार्चिभिः ॥

इत्यादिवचनादुपोष्यत्वेन न सभ्यो न स्वरूपेण चेत्पर्यः । यत्तु
कैश्चिन् द्वादशीदिनचये दशमीविह्वान् नित्यामेकादशीं दृष्टव्यः
कुर्वीतेति वचनव्याख्यानं कृतं तदेवंविधसङ्कोचे कारणाभावादयुक्तं ।
विह्वैकादश्युपवासप्रतिषेधवचनान्युदाहरिष्यन्ते ।

तच्च वाचिष्ठवंहितायां ।

दशम्येकादशी यच्च तच्च नोपपद्येदुधः ।

अपत्यानि विनश्यन्ति स्मर्गलोकं न गच्छति ॥

मन्त्रपुराणे ब्रह्मखण्डे ।

उपोष्यैकादशीं मोहाद्दशमीग्रेवसंयुतां ।

न नरः सुखमाधत्ते इह कोने परच च ॥

धृतराष्ट्रेण मैत्रेयः पृष्टः प्राह नराधिपं ।

(१) ‘अष्टसृगहोराचं’ इति द्वितीयचरणं अन्वोमिन्द्रसोमदुष्टं, इत्येवम
निदिनसृगहोराचं इत्येव चरणं समीचीनं नास्ति ।

यदर्चने विद्योगोऽभूत् पुत्राणां भार्यया सह ॥
 पूर्वन्वया सभार्य्येण दशमीशेषसंयुता ।
 कृता वैकादशी राज्ञस्तथेदं कारणं मतं ॥
 तस्मादेकादशी युक्ता दशम्या नरसत्तम ।
 न कर्त्तव्या प्रयत्नेन निष्कृता द्वादशी यदि ॥
 यथा वैकादशी राजन् द्वादशी च तथा नृणां ।
 समाना तत्कृता प्रोक्ता व्रतेऽस्मिंस्तृकपाणिनः ॥
 न चाहं खैरिणी भार्या न चाहमपतिव्रता ।
 न चेह कलुषं धेन किं पापं त्वन्यजन्मनि ॥
 रामपत्न्या वचः श्रुत्वा वात्सीकिर्त्तुनिपुङ्गवः ।
 चिरगृथाला महाराज तामुवाचेदृशं वचः ॥
 दशम्येकादशीं पूर्वां समुपोष्य जगार्दनः ।
 अभ्यर्चितस्तथा देवि तथेदं कर्मणः कलं ॥
 उपोष्यैकादशीं शुद्धा नोपोष्या दशमीयुता ।
 तच्च क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणं ॥
 वशिष्ठः समुवाचेदं पृष्टोमान्धातृभार्य्यया ।
 दशम्येकादशी देवि पुरा चोपोषिता त्वया ॥
 तेन ते कर्मणा चेह सभर्तृसुत-बान्धवैः ।
 विद्योगं समनुप्राप्ता सत्यं विद्धि पतिव्रते ॥
 यानि कानीष्ट पापानि चेष्टोष्ये सम्भवन्ति वै ।
 तेषां ध्यानं दशम्या वै सदैवैकादशी मता ॥
 सप्तजन्मकृतं पुण्यं नश्यते नात्र संग्रहः ।

दशम्वत्सुगता यच्च तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशश्च परे तु नरकं व्रजेत् ॥
 नोपोष्या दशमीविज्ञा सदा त्रैकादशी तिथिः ।
 तामुपोष्य नरो जज्ञात् पुच्छं वर्षगतोद्भवम् ॥

तथा ।

दशम्याश्चैव विज्ञायामेकादश्यामुपोषितः ।
 तस्माद्युः शीयते नित्यं नारदोऽहं ब्रवीन्वदः ॥
 सत्यं सत्यं विनश्येत् सन्ततिस्तु न चान्यथा ।
 दशम्वत्सुगता यच्च तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशः स्थात् परे तु नरकं व्रजेत् ॥

तथा ।

सुहृत्सर्गापि संयुक्ता दशम्येकादशी तथा ।
 तामुपोष्य नरो मोहात् सुखाद्दर्माच्च शीयते ॥
 कूर्च-नारदीयपुराणयोः विष्णुरहस्ये च ।
 दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्येकादशीं क्षिण्ण ।
 संवत्सरकृतेनेह नरोधर्मेण मृच्यते ॥
 दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या सप्तुपोषिता ।
 तस्माः पुत्रव्रतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 ब्रह्मवैवर्त्तस्य ।

दशमीशेषसंयुक्तां चः करोति विमूढधीः ।
 एकादशीफलं तच्च नश्येद्वादशवार्षिकमिति ॥
 वैः क्षता दशमीविज्ञा विद्यामोहेन मानवैः ।

ते गता नरकं चोरं युगान्धेकोनविंशति^(१) ॥

चौरधर्मीक्षते ।

एकादशीसुपोष्येतद्वादशीमपवा पुनः ।

विमित्रां वापि कूर्वीत न दशम्या युतां क्षयित् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वाविद्धां पक्षाद्धैन नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।

यदीच्छेदात्मसन्तानं चतुर्षु नियमेष्वपि ॥

नोपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमयाहितं ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमीक्षते ॥

ब्रह्मवेवर्त्तऽपि ।

दशम्या यच्च शेषश्च एकादस्यां भवेद्यदि ।

द्या त्रिभिः सकक्षा ज्ञेया दशमीकाशमिश्रिता ॥

गङ्गोदकश्च सन्पूर्वं यथा त्वाण्यचटं भवेत् ।

सुराविन्दुसमायुक्तं तत्सर्वं मद्यतां प्रजेत् ॥

क्षत्ताक्षं विषं रौद्रं कः पिवेन्मूढधीर्नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तं क उपोष्यति सङ्गती ॥

एवं ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठ दशमीशेषसंयुता ।

वर्जिता मुनिभिः सर्वैर्वासुदेवमभीशुभिः ॥

नारदीयपुराणे ।

क्षववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशमेकादशी यदा ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाया इव सन्धयेत् ॥

(१) युगान्धेकोनविंशतीति ख० ।

शङ्कतौ पञ्चगव्यं दशम्या दूषितामवसेत् ।

तथा ।

एकादशोत्तुपोष्य स्वादप्रजो दशमीभुता ।

दशमीमिश्रिता हनि फलमेकादशोक्तं ॥

कौशिकः ।

दशम्येकादशोविद्धा सुरैश्वर्यविनाशिका ।

पैठीनविः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु शतमी ।

दशम्येकादशोविद्धा तत्र नोपवसेदुभः ॥

वार्धायणिः ।

भूतविद्धा तमावासा दशम्येकादशोभुता ।

दशाविद्धा तु शमपं हनि पुच्छं पुराक्तं ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

विद्धामेकादशौ विप्रास्त्रजन्मेतां मनोविषः ।

तस्यासुपोषितोयाति दारिद्र्यं दुःखमेव च ॥

स्कन्दपुराणे ।

हापरान्ते तु गान्धारी कुक्षवंशविवर्द्धिनी ।

करिष्यति च सेनानीर्मूर्द्धभावाच्छिच्छिन्नः ।

तेन पुत्रघ्नं तस्या नाशमेवत्यसंशयम् ॥

एवं गन्धा न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विभो ।

कला काष्ठापि या चैव दृश्यते दशमी विभो ।

एकादशां तु सेनानीः कर्त्तव्या न कथञ्चन ॥

एतानि वाक्यानि विद्वेकादस्तुभ्यामतिरिक्तविषयाणि ।
कौस्तुभेऽपि ।

अक्षय्योदयवेद्यायां विद्वद्वाचादिदुषोषिता ।

तस्याः पुनश्च नष्टं तस्यान्तां परिवर्जयेत् ॥

भविष्यपुराणेऽपि ।

अक्षय्योदयकाक्षे तु दशमी यदि दृश्यते ।

न तथेकादशी कार्या धर्म-कामार्थनाशिनी ॥

तथा ।

अक्षय्योदयकाक्षे तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापमूलं सदाख्येयमेकादश्यास्तुपोषणम् ॥

तथा ।

अक्षय्योदये दशमी गन्धमाघं भवेद्यदि ।

द्रष्टव्यं तत्प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

नारदीयपुराणे मोहिनीवाक्यं ।

मोहिन्युवाच ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन सृष्टं हरिदिनं तद्वत्तमसुराय वै ॥

सूर्योदयविहीनं हि दृश्यं दृश्यञ्च साधवं ।

दशम्यन्तं प्रयच्छन्ति सृष्टं हरिदिनेन हि ॥

अग्नेर्विहारकाक्षे तु बन्धोपश्रामके तथा ।

प्रातः सन्धोश्चकराखे पश्चिमेऽवेदने तथा ॥

विरामे सर्वदेवानां सार्जनीयपक्षे तथा ।

द्वारोद्घाटनवेत्तायां ज्ञानकाश उपस्थिते ॥
 धर्तरीनां दीक्षितामाञ्च वादिषमिन्दे कृते ।
 यथाकामा दशम्यच एकादशीसमन्विता ।
 प्रदीयतां निवासार्थं यद्यस्ति मयि चेद्दया ॥
 न याचे मोदयं देवा न याचे तद्दिनं हरेः ।
 वेनतेयोदयं मङ्गलं दीयतां सुरसप्तमाः ॥
 दग्धा या मुनिना देवाः क्षीणा या स्मर्यसङ्घयेः ।
 विश्वमार्थञ्च तुष्ट्यर्थं^(१) एतत्प्रान्तं प्रदीयतां ॥

वशिष्ठ उवाच ।

तन्मोहिन्या वचः श्रुत्वा सुराः सर्वे महीपते ।
 सुमन्त्र्य सुचिरं काशं दिगम्बरपुरोगमाः ॥
 यमसंस्थापनायेव वैकुण्ठध्वंजनाय च ।
 पाषण्डिनां हि दृष्ट्यर्थं पापसंजननाय वै ॥
 उदघातप्राक् पिषट्टिकाभ्यापिन्येकादशी यदा ।
 पुरस्तात्थ च तपेन्म्रं तथान्याञ्च सुराकूप ।
 ऊचुस्ते मोहिनीं देवा लोकसम्भावनाय वै ॥
 दत्तं मोहिनि ते ज्ञानं प्रत्यूषसमयान्तिकम् ।
 दुष्टं हरिदिनोपेतं दशम्यां प्रान्तमेव हि ॥
 तेन जन्मेन जुष्टम् नैतद्देवैर्न मानवैः ॥

अक्षोदयवेत्तायां परित्यजेदिति भावः । अक्षोदयोऽपि
 पुराणे दर्शितः ।

(१) दृष्ट्यर्थमिति ग० ।

चतस्रोषटिका प्रातरदशोदय उच्यते ।

यतीनां ज्ञानकाशसु गङ्गाशःसङ्ग्रहः कृतः ॥ इति ॥

यतीनां ज्ञानकाश इत्यनेनोद्घादार्वागपि षटिकाचतुष्टय-
मदशोदय इत्युक्तं भवति । एतान्यदशोदयनिवेधवाच्यामपि यदा
द्वादश्यां कियन्माषायेकादशी दृश्यते चषोदश्याश्च कियन्माषा
द्वादशी तदा परित्याज्येत्येवंपराधि द्रष्टव्यानि, कान्यैकादशीकृत-
विषयाधि वा ।

गारुडपुराणे ।

वन्दिगैकादशी नाम वर्जयेद्दूर्मकाक्षितः ।

पुन-राज्यसम्बन्धं द्वादश्यासुपवासयेत् ।

तच क्रतुशतं पुष्टं चषोदश्यान् पारणे ॥

उद्घात्प्राप्नुङ्गर्ज्ज्मं थापिन्यैकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्दूर्मदृष्टये ॥

पुन-पौषप्रदक्ष्यं द्वादश्यासुपवासयेत् ।

तच क्रतुशतं पुष्टं चषोदश्यान् पारणे ॥

आदित्योदयवेक्षापामारभ्य षट्टिनाशिका ।

सन्पूर्वैकादशी नाम त्याज्या धर्मक्षलेषुभिः ॥

पुन-पौषसम्बन्धं द्वादश्यासुपवासयेत् ।

तच क्रतुशतं पुष्टं चषोदश्यान् पारणे ॥

काशोऽपि ।

चषोदयवेक्षायां दशमी यदि सञ्जता ।

चषोयोद्या द्वादशी ज्ञानचोदश्यान् पारयन् ॥

पुराणेऽपि ।

अक्षोदयवेद्यां दशमी यदि वज्रता ।
रविचकार्दमापि दादशौपवाचयेत् ।
तत्र कतुग्रतं पुष्पं षषोदशानु पारयम् ॥

मोक्षिणः ।

अक्षोदयवेद्यां दशमी यदि वज्रता ।
संयुक्तेकादशीं तां तु मोक्षिन्वा दत्तवान् विभुः ॥

विभुः ।

उदयादुपरिविह्वा दशमेकादशी यदा ।
दानवेभः प्रीयमाणं दत्तवान् पाकप्राप्तयः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सन्पूर्वेकादशीं त्यजेत् ।
दादशौपवाचोऽत्र षषोदशानु पारयम् ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

वज्रवाक्पविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।
दादशी तु तदा प्राज्ञा षषोदशानु पारयम् ॥
दिनस्ये च सप्ताहे उपोष्या दादशी भवेत् ।
दशमीत्रेवसंयुक्ता न क्षुर्वन्ति कदाचन ॥

एतानि काश्वेकादशीविषयाख्येन । तथाच तेन तेन वाक्येन
धर्मकाङ्क्षित-पुत्र-पौत्रसमृद्धिर्धर्मित्येवमादीनि कथानि श्रूयन्ते ।
यदा अक्षोदयविह्वोपवाचनिषेधवाक्यानि वैष्णवविषयाणि, त्रैवा-
दीनाम्नेकादशुपवाचाधिकारे तथोपवाचे नास्ति दोषः ।

तथाच अश्विक्तपुराणे ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्वादृशोदयः ।

वैष्णवेण न कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीव्रतम् ॥

कान्धिकादशीनिर्वाणः ब्रह्मवैवर्ते एकादशीप्रकरणे चतुशोदश-
वेधनिन्दायां ग्रीमके उवाच ।

व्रतमेकादशीं सूत विभ्रवेण प्रकीर्त्तय ।

सर्वपापप्रममं कृते यस्मिन् भवेन्मृत्युम् ॥

कीदृशेकादशीं कार्त्त्या कथं कार्त्त्या कथं हरिः ।

पूजनीयः पञ्चं किञ्च भवेत्तस्मै कौर्त्तव्यम् ॥

उद्यापनविधानञ्च कार्यं व्रतकालात्तमे ।

तत्तथा सूत सर्वं हि वद संकतिं दृष्ट्वा ॥

सूत उवाच ।

इदमर्थं पुरा श्रुत्वा वसुदेवपिता सुमिन् ।

ब्रह्मदेवायनं व्यासं पश्यन् तव ज्ञातम् ॥

शूर उवाच ।

कथिता वैष्णवा यस्मां व्यासं कृत्तिकारा नृपाम् ।

प्रधानं तत्र सर्वेषां त्वयोक्तं द्वादशीव्रतम् ॥

कीदृशी वा कथं कार्त्त्या किञ्चन कञ्च पूजनं ।

विधेयमेतज्जी मूढि सर्वज्ञस्यं हि मे मतिः^(१) ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचास्तुतस्त्वं चतुर्मुखोद्भवम् ।

व्यासो यथावत्तद्वदं यस्मिन् तच्छृणु ग्रीमके ॥

आच उवाच ।

सुपुष्पोदादग्री मर यदि प्रज्जविवर्जिता ।
कर्तुर्निरवपाताय सग्नखा वायुपोषिता ॥
अवधोदयवेक्षायां या कोकापि तिथिर्भवेत् ।
पूर्वां दत्तेव मन्त्रायां प्रभृता नोदयं विना ॥
तत्र चेद्ग्रमीवेधोऽतिवेधो वापि जायते ।
महावेधाय वा योगो रक्षयां सफलं भवेत् ॥
तदितद्ग्रमीयसं सन्नायं द्वादशीदिने ।
अथं प्रोधयित्वा तु सत्यं चमार्ककोविदेः ॥

ततः सग्नखा परिवर्जनीया
धर्मार्थ-कामैस्तु बुधैर्मनुजैः ।
विहीनग्नखापि विवर्जनीया
अदाप्तोद्विषुपैति पथः ॥

असं वेध इति प्रोक्तं पुराचार्यविचक्षणे ।
तन्नायं दूरतो गात्रं सुराविन्दुयुतं यथा ॥
अतश्चोषटिकाः प्रातरवधोदयं सन्त्यते ।
अतीनां आनकाशोऽयं गज्जायाःसदृशः स्मृतः ॥
विचक्ष्मां रजनीं प्राञ्जलायनायतुष्टयम् ।
गात्रीनां तदुभे सन्धे दिग्दक्षिणार्धस्थिते ॥
तदादिवेधरक्षिताद्युपोयामाञ्जरासुरीम् ।
विपरीतं परित्याज्यमासुरस्य दिग्दक्षम् ॥
अथा प्रातर्भवेद्ग्रा मन्त्रे प्राप्ते भवेज्जया ।

देवं दिने च च पूर्वा नन्दा भद्रेति चाक्षरं ।
 चयोदशोदिने प्राप्ते द्वादशी कथ्यते च ।
 द्वादशद्वादशीर्हन्ति चयोदशान् पारये ॥
 चयोदशा दिने प्राप्ते द्वादशी कथ्यते भवेत् ।
 तत्र कृतग्रतं पुष्पं चयोदशान् पारये ॥
 विनोपवाचनियमेद्वादशी कथिता नृणां ।
 करोति धर्महरणमवाते च वरयती ॥
 नन्दापूर्वा जयाप्राप्ता तस्माद्द्वादशुपावयेत् ।
 पूर्वादिने च भद्राणां नन्दां स्मर कथयन् ॥
 ये तु मिथ्याभिधानेन मोक्षयन्ति नरा भुवि ।
 विमूढा पापिनस्तेषां दौरेवं ग्रहणं चिरं ॥
 अथापचम्यविज्ञाय पश्चितकम्पनद्वयः ।
 कारयन्त्युधा लोके द्वादशीं दशमीयुतां ॥
 ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां ।
 इन्द्रये तन्मूलं वीक्ष्य सूर्यदर्शनमाचरेत् ।
 नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरं ॥
 कृते पापे तु तापो वे चक्ष पुंसः प्रयाचते ।
 प्रायश्चित्तानु तथैकं चरितंकारणं परम् ॥
 वराका किमु जानन्ति प्राणिनां कार्ष्णिमनम् ।
 धिग्विमूढधिचः पापान् धर्मविश्वकारिणः ॥
 हिंसितो भगवान् तेन द्वादशी दशमीयुता ।
 कृता जेन दिव्योऽहं बन्धुनं जया तत्र ॥

संक्षितो भगवान् कृष्णो द्वादशीरूपपटुव्रतः ।
 तस्मादसंशयं त्वान्वा द्वादशी दशमीयुता ॥
 गन्धा ग्रहीरं देवस्य भद्रा आत्मा ज्ञानोऽप्ययः ।
 तस्मात्सरोरं त्वत्काङ्क्षमात्मानन्पवाचयेत् ॥
 दधोर्विवदतोः मुक्ता द्वादशीं वसुपोषयेत् ।
 पारण्यु चषोदशा एव ग्राह्यविनिर्णयः ॥
 द्वादशी दशमीयुक्ता यच्च ग्राह्ये प्रतिष्ठिता ।
 न तच्छ्राव्यमहं मन्ये यदि ज्ञाया स्वयं वदेत् ॥
 कुर्वतामिह पापानि धार्म्यं पश्यत चादृशं ।
 कारयन्तीतराम्बुदान् वराकान् प्राणिनः कथं ॥
 द्वादशी दशमीविह्वला गान्धार्या वसुपोषिता ।
 तस्याः पुनश्च नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 चतुर्दशेषुपि केषाञ्चिद्दशम्या वेध इत्यते ।
 चतुर्दशवेधार्था नावकाग्रो विचारये ॥
 कपासवेध इत्याञ्जराचार्या ये हरिमियाः ।
 न तन्मम मतं यस्मात् विद्यामा राचिरित्यते ॥
 तस्मात्तरेव वदनं देविकं धर्मसाधनं ।
 सुखमाञ्जरागणस्य वेधस्य निश्चितः ॥

इति उवाच ।

कीदृशस्य भवेदेधो योगो विमोक्ष कीदृशः ।

वेध-योगौ समाचक्ष्य तयोर्दुष्टसुपोषणं ॥

वीज्याय उवाच ।

चतस्रो षटिकाः सूर षड्विंशोदयनिश्चयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किञ्चोदितः ॥
 षड्विंशोदयवेधः स्नात् सार्द्धं चटिकाचयं ।
 अतिवेधो द्विषटिकः प्रभासन्द्वेनाद्भवेः ॥
 महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधेः ॥
 चातुर्धानव्रतं योगे महावेधन्तु वाक्कले ।
 जम्बासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेग्निनी ॥
 दशम्याः प्रान्तविद्धं हि यद्यदुष्टं हरेर्दिनं ।
 तत्पुरा विबुधैर्दत्तं मोहिन्यै तद्विपर्ययात् ॥
 वरमेकादशीत्यागो न कार्या दशमीयुता ।
 सूर मे निश्चयः सोऽयं न कृता द्वादशी शुभा ।
 दशमीशेषसंयुक्ता किं पुनर्वज्रभाषितेः ॥

इत्वं विचार्य निपुणैः सह विद्वेकादद्या द्वादश्यामभावे द्वाद-
 श्याश्च षड्विंश्यामभावेऽपि “एकादशीं दश्याविद्धां पञ्चदश्यां विवर्ज-
 येत् । पञ्चदश्यां स्तिष्ठे सोमे कुर्वीत दशमीयुतां” ॥ इति श्रुतेर-
 मावाच्यायाः पौर्णमास्या वा प्रतिपदि दश्यावेऽपि शुद्धा द्वादश्या
 “तिथिहानौ प्रथोक्त्या दशमेकादशी यदि । उपोष्या द्वादशी
 शुद्धा षड्विंश्यान्तु पारयं” ॥ इत्यनुसारादुपोष्या, विहीनग्रस्यापि
 विवर्जनीया, “यद्यप्यतो वृद्धिसुपेति पञ्चः” इति तु यद्यपि स्मार्तं
 तथापि एकादशीं दश्याविद्धामित्यत्र “दशमेकादशी षड्विंश्या-
 विवर्जयन्त्यान्वचातुपपत्तेः विहीनग्रस्याः पात्यान्वचाभिनेया-

२६० चतुर्वर्गसिद्धान्तसौ परिशिष्टसूत्रे वाचस्पतिवै [६ अ० ।

कुपपत्तेः “अविद्यामि निबिद्धेक्षेण ज्ञाने दिनामि तु । सुहर्षैः
पञ्चभिर्विद्या पाक्षेवैकादशोतिथिः” ॥ इत्यविद्याकाभनिमित्तवि-
द्यानुष्ठास्यत्युक्तचटिकादशकापेक्षयाधिकविद्यापि तिथिर्वर्जनीये-
त्येवं व्याख्येयं ।

एषैव च ।

दर्शय पूर्वमावक्ष्य कर्तृणां वर्तते चदि ।

द्वितीयेऽपि नृपमेव वा भवेत्पञ्चवर्तनी ॥

इत्याख्यायते ।

अथोक्तोक्तिमात्रमुद्देशेनिरूपयं ।

ब्रह्मवेवर्त्त ।

एकादशोक्तं सर्वज्ञानां प्रवरं स्मृतं ।

तद्वत् संप्रवक्ष्यामि जनाकार्थं वाक्यतं ॥

विशोधनमिदं पुंसां श्रुत्यार्द्रकायः परं ।

तत्कारूपं श्रुतं तीर्थक्षानादप्यधिकं विदुः ॥

एतत्कारमिदं तत्तमिदं सत्यमिदं ज्ञतं ।

प्राचक्षिप्तमिदं सत्ययदेकादशुपोषणं ॥

विशेषस्तथा विश्वेषो दादशोपु विजोक्तम ।

भवनस्यै परित्यातास्ताः श्रुत्युक्तं अचोदिताः ॥

उक्तोक्तनी वक्षुत्तनी च विलुप्या पञ्चवर्तनी ।

जया च विजया चैव जयनी पापनाशिनौ ।

दादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा दिव ॥

तिथिबीजेन जायन्ते ज्ञानक्षयापराक्षया ।

मन्त्रयोगात्मकं पापं प्रश्नयन्ति ताः ॥
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 उन्मीलनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ॥
 द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ।
 वज्रसूती नाम सा प्रोक्ता चत्वार्युतविनाशिनी ॥
 अक्षय्योदय आद्या स्नात् द्वादशीं सकलं दिनं ।
 अन्ते चयोदशीं प्रातस्त्रिस्तुधा सा हरेः प्रिया ॥
 सुहृन्नामे यदा दृष्टिं प्रधाते पञ्चवर्द्धनी ।
 विद्यायेकादशीं तप द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
 पुष्य-अवध-पुष्याद्य-रोहिणीसंयुताः कृताः ।
 उपोषिताः समपक्वा द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥
 ब्रह्मज्जमपि सा पूर्वा विग्रोभयति भार्गव ।
 वज्रसूतीति द्वितीया सा चत्वार्युतविनाशिनी ॥
 महापापानि चत्वारि शोषयेत् चिस्तुधा कृता ।
 भुङ्क्तेऽग्रेष्वकमुषविच्छेदं पञ्चवर्द्धनी ॥
 अथा जयन्तु विजया प्रेतमोक्षं तथापरा ।
 जयन्ती नरकच्छेदमपि दुष्कृतकारिणा ।
 अष्टमी तु भृगुश्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥
 तावत्पापानि देवेषु दुःसहा यमथातनाः ।
 कुर्वन्ति प्राणिनां वावञ्चेतदुन्मीलनीव्रतं ॥
 यद्वच दीयते दानं हृषते चाप यद्वचिः ।
 सर्वं तद्वचं प्राञ्जल्योक्तिनां मध्वर्षचः ॥

वक्षुषी वावरे वष संप्राप्ते मरुध्वजः ।
 कक्षागादसुधामेत्य कुदते वाञ्छितं विद्यां ॥
 वक्षुषीविमुक्तं मर्त्यमाकोष्य रविगन्धनः ।
 कुदते संविदं वाकं विषगुप्तेन वर्धितः ॥
 वषमेवमिति मन्वात्मा विष्णुव्रतवर्धितः ।
 वषं ममेति तत् पुण्यं मार्जवाद्य पुराकृतं ॥
 त्रिरोर्त्तिर्नितरामेषां माषेऽप्येव प्रधावते ।
 वाग्नि विष्णुपराः स्वर्गमपि दुष्कृतकारिणः ॥
 दादम्नोऽष्टौ समान्वाता वाः पुरावविषचक्षेः ।
 तावामेकापि विहिता हन्ति पापं पुराकृतं ।
 तदेव विपरीतेन हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥
 वाचाति मरुता पुण्यप्रधारेण हरेर्हिंनं ।
 प्रज्ञापये कुदमेव विष्णुव्रतसंयुतं ॥
 तदावातमपि त्यक्तं यदि पुण्यवर्धितैः ।
 तदेतद्व्युक्तं प्राप्तं करादिगच्छितं वषात् ॥
 एकादश्रीस्वरूपेण धर्मः वाचाव्यगार्दनः ।
 तच्छरीरवमं प्राञ्जर्वक्षुष्योच्चिनीमृतं ॥
 विद्याय वक्षुषीं पापाः करिष्यन्ति परान्निधिं ।
 न च राजन् विद्यामिति प्राणिनः सौरवपुत्रः ॥
 स्वर्गविनिर्बन्धान् धिक्तान् नीचान् पश्चित्तमाग्निः ।
 ये गन्तावन्तं सर्वप्राणिनां कारवन्मुत ॥
 ये कारवन्निर्बन्धान् प्राञ्जर्वक्षुष्यं वैतुकाः ।

प्राणिनस्तत्कृतं पापं तेषां गच्छत्यसंग्रहं ॥
 तेषां निरभिमानेषु भूत्वा ग्राह्यानुगामिभिः ।
 यथावदुपदेष्टव्यं न भावं कस्यचान्नयेः ॥
 सर्वत्रतानाद्यरूपं सर्वतोर्षाभिषेचनं ।
 सर्वदानप्रदानञ्च समं सादृशुसौमित्रं ॥
 तथाजदानं विप्राय विधाय ब्रह्मयान्तिनः ।
 प्राप्नोति ब्रह्मो विप्रोऽकल्मषः कल्पवृक्षमिधिं ॥
 कक्षी-नारायणं देवं सौवर्ण्यं तप पूजयेत् ।
 यथाशक्तजदानञ्च दत्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 इति त्रिपौदशं पापं बन्धुसौ भक्तिः कृता ।
 य एव सर्वग्राह्यार्थः सर्वबुद्धिमतां सतां ॥
 दत्तं सर्वं समोचीनं यद्वन्धुकास्तुपोषणं ।
 उपवासं यथा शक्त्वा दानं ब्राह्मणपूजनं ।
 विधाय बन्धुसौख्येव पुरषो याति ब्रह्मणि ॥

एवमुक्त्वोत्तिव्यासोऽप्येकाग्रोन्मादात्म्यं विस्तरेण निरूप्योपसंहरन् ।

एवं समस्तवर्धमर्गसामितं वै
 वेकादग्रीतमिदं किञ्च चेत्तुमुक्तं ।
 ग्राह्यान्वितोऽपरिणतस्तु हरिमित्रं यः
 ब्रह्मं पुनः प्रकुरुते सभते य मुक्तिम् ॥

इत्युक्त्वोत्तिव्यासोऽनिरूपणं ।

उपरे ताडः । परतोदादग्रीतद्भावे इति सर्वेषां ब्रह्मदादग्री-
 त्पदावच्छेदभावे तु विद्वेकादग्रीति ।

तथाच श्रुतिः ।

एकादशीं दद्याद्विद्वां पञ्चदशौ विवर्जयेत् ।

पञ्चदशौ स्त्रिते सोमे सप्तयेद्दशमीयुतां ।

‘सप्तयेत्’ उपवसेदित्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

एकादशीं दद्याद्विद्वा द्वादशीं च परेऽवनि ।

द्वादशी तु तदोपोऽथ धर्म-कामार्थसाधनौति ॥

तदयुक्तं परतो द्वादशभावेऽपि शुद्धद्वादशपुपवाचविधानात् ।

तथाच कूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादशीं दद्याद्विद्वा परतो द्वादशीं न चेत् ।

ततोपोऽथ द्वादशी तु चयोदश्यान् पारणम् ॥

अन्यान्येष्वेवंविषयाणि वचनानि प्राग्दर्शितानि । न च परयु-
क्तेकादशीविषयमिदं वचनजातं, “तदोपोऽथ द्वादशीति वचनात् ।
तथा हि द्वितोयेकादशीं याज्ञेति वक्तुमुचितं न तु द्वादशीति ।
केचित्तु सत्र्यासिविषयमिदं वचनजातमित्याहुः, तस्मान्न प्रमाणा-
भावात् । न च “शुद्धैव द्वादशी राजपुपोऽथ मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
पारणम् चयोदश्यामिति वचनं प्रमाणं । न ह्येतेन वचनेन शुद्ध-
द्वादशपुपवाचः सत्र्यासिनां विधीयते, किन्तु सुमुख्याणां । न च
सत्र्यासिनामेव सुमुख्येति निश्चयः । किञ्च चण्डिकादेरपि शुद्ध-
द्वादशपुपवाचो विधीयते “चण्डिपर्वण्येकैकया शुद्धैः किमन्यच्छेतुमर्ह-
तीति वचनेन, तच्च न शुद्धादेः सत्र्यासः सम्भवति । किञ्च चण्डी-
नामपि विद्वाकादशपुपवाचो विधीयते ।

एकादशी दशाविह्वा परतोऽपि न वर्तते ।

गृहिभिर्द्युतिभिश्चैव देवोपोऽस्या सदा तिथिः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

अन्ये त्वष्टोदयविह्वैकादश्युपवासविषयः, तदूर्ध्वविह्वविषयास्त-
न्निषेधाः, शुद्धदादश्युपवासविधयस्त्याजः । तन्मन्त्रं । ऋष्टोदय-
विह्वैकादश्युपवासनिषेधानां प्रागुदाहृतत्वात् ।

अन्ये तु यदा विह्वैकादशीद्वादश्याश्च अवष्टुचं भवति तदा
विह्वैकादश्युपवासनिषेधाः शुद्धदादश्युपवासविधयश्च । विह्वैकादश्युप-
वासविधयस्तु एकादश्यान्तरविषया इत्याहुः । एकादश्यामविह्वयां
अवष्टे प्राप्ते शुद्धदादश्युपवासविधानात् । तथाच नारदीयपुराणे ।

एकादश्यामविह्वयां सन्प्राप्ते अवष्टे तथा ।

उपोऽस्या द्वादशी पुण्या उभयोर्देवतं हरिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

शास्त्रवादेऽप्युपस्थिते इति चतुर्थःपादः पश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशी दशाविह्वा अवष्टुचं भवेत्तथा ।

उपोऽस्या द्वादशी तच्च त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

किञ्चैवंविधैकादश्युपवासप्रकरणपाठोऽनर्थकः स्यात् ।

अपरे तु विह्वैकादश्युपवासोद्दिनचयविषयः अन्यच्च शुद्धदाद-
श्युपवासोद्दिनचयविषयः । अन्यच्च शुद्धदादश्यां दिनचयमृते देवेनो-
पोऽस्या “दशमीद्युतेति वचनादित्याहुः । तदप्ययुक्तं एकादशीदिन
चयेऽपि शुद्धदादश्यामुपवासविधानञ्च दर्शितत्वात् ।

२६६ चतुर्थमधिक्यामयौ पट्टिष्वख्ये वाचनिये [६ अ० ।

अन्ये तु “विज्ञायेकादश्रीत्यादिवचनजातं परतो द्वादशभावे इति
 द्वैकादशीप्रशंसार्थं । परतोद्वादशी न चेद्विज्ञापि याज्ञा किञ्चु-
 ताविज्ञापि । तथाच मूल्यान्तरकल्पनाभावेऽपि विज्ञायेकादशपवाचनि-
 वेधवचनमवज्ञोचस्य भवेत् विष्णुरहस्याद्युपक्रमोपसंसारपर्यालोचनया
 चाचमेवार्थः प्रतीयत इत्याहुः । तच्च “दिनचयमृते देवीतिवचनं
 कथमिति चिन्त्यं ।

केचित्तु परतोद्वादशीसङ्गात्वे इति द्वितीयैकादशपवाचः सर्वेषां
 नान्यथेत्याहुः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

द्वितीयेऽहनि सन्नाप्ते द्वादशी यदि दृश्यते ।
 द्वितीयैकादशीं कुर्व्यात् प्रथमान्तु विवर्जयेत् ॥
 द्वादशैकादशी युक्ता द्वादशी परतो यदि ।
 द्वादशीभिन्नितोपोऽया तिथिरेकादशी तदा ॥
 द्वादशैकादशी यच्च द्वादशी परतो भवेत् ।
 ततोपोऽया द्वितीया तु द्वादशाद्यैव पारणमिति ॥

तदनुक्तं ।

परतो द्वादशभावे द्वितीयैकादशपवाचविधानात् ।

तथाच ब्रह्म-वाराह-स्कन्दपुराणेषु ।

दशमीशेषसंयुक्ता यदि दृक्छिन्नती भवेत् ।
 ततोपोऽया द्वितीया ज्ञात् ततोद्दशान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशैकादशी यच्च संयुता^(१) सुनिश्चयत ।

तामुपोष्य नरः कुर्वान्नचोदश्यान् पारणम् ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी कक्षाधिका परतो द्वादशी न चेत् ।

तच क्रतुशतं पुण्यं चोदश्यान् पारणमिति ॥

न च परतोद्वादशीसङ्गावविषयाख्येतानि वचनानि “चोदश्यान् पारणमिति वचनात्, तदा द्वादशां पारणमिति वाच्यं न तु चोदश्यामिति ।

केचित् सञ्ज्ञाविविधमिदं वचनजातं ।

यदा तु दशमीविद्धा द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।

एकादशी तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि भवेद्यदि ।

तदोपोष्या द्वितीया तु विष्णुसायुष्यमिच्छता ॥

इति वचनादित्याहुः । तन्मन्दं, न चोदं वचनद्वयं सञ्ज्ञासिनां द्वितीयेकादश्यापवाचमाह, किन्तु सुसुषुषां । न च सञ्ज्ञासिनामेव सुसुषुषा, गृहस्थादेरपि तत्सम्भवात् । नतु च यानि चोदशीपारण-पराणि तेभ्येव “तच क्रतुशतं पुण्यं इत्यादिकसम्भवं, तानि काव्योपवाचाभिप्रायाणि, विद्वोपवाचविधिपराणि तु नित्योप-वाचविषयाणीति व्यवस्था किं न स्यात्तैर्व ।

यदि देवानां संविधेदेकादशां तिथिचयं ।

तच क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणं भवेत् ॥

द्वादशेकादशी यच द्वादशी परतोऽपि वा ।

द्वादशीपारणं कुर्यात् क्रतुकोटिपञ्चं लभेत् ॥

इति द्वादशीपारण्येऽपि फलश्रवणाविशेषात् ।

किञ्च ।

सर्वेषां द्वादशी काव्यां द्वादशीमिश्रिता नरेः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यं हि परणम् ।

पारण्यन्तु चतुर्दशां निष्कामाणां विमुक्तिदम् ॥

इत्यादिषु चतुर्दशीपारण्येष्वपि नित्यताश्रवणाच्च । अतोनेषु फलश्रुतिः, अपि तर्थाद् इति श्रम्यथं ।

अपरे लाङ्गः ।

विद्वैकादशा निर्णयं वक्तुं कौटुम्बवेध इति तावदश्वयम् ।

अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्यान्तु लभ्यते ।

तत्रोपवासनं कर्तुं न चेच्छेद्दशमीकला ॥

इति स्मृत्यास्मिन्मया अर्द्धरात्रादूर्ध्वं दशमीसर्गस्य वेधलावगमात् ।

आदित्योदयवेलायां प्राक्सुदुर्गर्जदयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥

इति स्मृतेः सूर्योदयात् प्राग्घटिकाचतुष्टये दशमीसर्गस्य वेधलावगमात् “सूर्योदयस्युग्रा श्लेषा दशम्या गर्हिता सदेति स्मृत्या-
स्मिन्मया च सूर्योदये दशमीसर्गस्य वेधलावगमात्, सूर्योदयात् प्राग्दशमीसर्गस्य वेधले तदूर्ध्वकालौनस्य सुतरां वेधलसिद्धेः “सूर्यो-
दयस्युग्रा श्लेषेति वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादवेधकाले वा तदवेधकालाभिधा-
यकवाक्यविरोधप्रसङ्गात् ।

अरुणोदयवेधः स्थात्साङ्गन्तु घटिकापथं ।

अतिवेधोद्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्भवेः ।

महावेधोऽपि तथैव दृश्यतेऽर्कोन दृश्यते ॥

या तिथिः सृज्यते राजन् प्रातर्वज्रावलोकिनी ।

स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदये स्मृतः ॥

इति चातुर्विध्यस्त्यालोचनाच्च विषयतारतम्याद्दोषतारतम्य-
माभाति । तदयुक्तं कर्माङ्गकासदीपस्य पुरुषे दोषानापादकत्वात्
कर्मणस्य स्वसाध्यफलसाधकत्वातिरिक्तदोषाभावादल्पवेधेऽपि च कर्म-
वैगुण्यात् फलासिद्धेः कर्मदोषतारतम्यायोगात् ।

दशमीश्रेयसंयुक्तां न तु कुर्यात् कचक्ष्ण ।

जन्मक्षेयं पुरा दत्ता दशम्याः श्रेयसंयुता ॥

उपोषिता प्रमादेन प्रायश्चित्तक्षरेत् द्विजः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वीकस्तत्फलमेव विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिच्छं नरकं भयदातव्यम् ॥

अज्ञानात् यदि वा मोहात् कुर्वन्नेकादशीं नरः ।

दशमीश्रेयसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं भवेत् ॥

तच्च कच्छं नरस्त्रीर्त्वा नास्य दद्यात् सवस्त्रिकां ।

सुवर्णस्यार्द्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

इति विहितेन प्रायश्चित्तेन परिहृते वैगुणे वज्रविधेऽपि सम-
यफलसिद्धेः ।

चातुर्भागव्रतं योगे महावेधन्तु वाञ्छते ।

जन्मासुरस्यातिवेधे मोहिनीं शिखवेधनी ॥

इति जन्मासुरभागितया निम्बितातिवेधमात्रविषयत्वेनास्य
प्रायश्चित्तस्य वेध-महावेधादौ तदनुसारेण प्रायश्चित्ताख्यम-महत्त्वज्ञा-

कस्यात् प्रायश्चित्तवैषम्ये वैगुण्यात्कर्मदोषवैषम्यावगतेऽकारतमं
युक्तमिति चेत् । न ।

दशमीशेषसंयुक्ता न तु कार्या कथञ्चन ।

इति सामान्यविषयनिषेधादुच्यते “जन्मस्येवं पुरा दत्तेति
निन्दार्थवादस्तज्जन्मपक्षोपपत्त्यावगते प्रायश्चित्तविषयत्वव्या-
प्याशङ्केः ।

प्रायश्चित्तम्, कर्मस्यं शुद्ध्यर्थम्, अतस्त वै ।

निन्दितं जायते ह्येतद्वैषम्यामेव च ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् चिन्मन्त्राच्च दद्यात्सवत्सिकां ।

सूतर्षसाह्वकं देवं तिस्रोऽप्यमयापि वा ॥

इति स्मृत्यन्तरे च विषयविशेषाप्रतीतेः स्मृतस्त च प्रायश्चित्तस्य
विभिन्नविषयकल्पनेऽपि विषयान्तरेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमन्यदेति
निश्चेतुमशक्यत्वात् वैगुण्यवैषम्यकल्पनया प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पना
प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पनया च वैगुण्यवैषम्यकल्पनेत्यन्योन्याश्रयतापत्ते-
र्न प्रायश्चित्ततारतम्याद्दोषतारतम्यकल्पनं युक्तं । वेधातिवेधमहावे-
धयोगात्स्वात्तुर्विध्यस्तस्य । “एतानि वै दश यन्नायुधानीति यन्ना-
युधस्यदेशस्य “च एष यन्नायुधौ च यजमानोऽश्वासा स्मर्गसोक्तं यातौ-
त्यर्थवादौपयिकत्ववत् “यातुधानप्रतं धोग इत्यादिनिन्दार्थवादौप-
यिकत्वसम्भवात् तद्वत्त्वादपि दोषतारतम्यकल्पना युक्ता, तस्मात्सर्व-
वाक्योपपत्त्यर्थमेवं वक्तव्यं, “सूर्योदयसुग्रा शेवेत्येव वदेति श्रवणात्
सूर्योदये दशमीसर्गस्य नित्ये कान्ते वैकादशीप्रते गर्हितत्वप्रतीतेः
“दशमीशेषसंयुक्तेत्यपि संयुक्तग्रन्थवशात् “योगः सूर्योदये स्मृत-

इति षोडशोदग्रस्य सूर्योदये दशमीसर्गस्य निबधप्रतीतिः ।

दशम्याः प्राक्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन खृष्टं हरिदिगन्धत्तं जम्भासुरस्य तु ॥

इतिस्तत्पत्नये च सूर्योदये दशमीसर्गस्य जम्भासुरभागित्वेन
निन्दनात् “जम्भालेखं पुरा दत्तेति निन्दाया अपि तद्विषयत्वापत्तेः
सूर्योदये दशमीसर्गस्यैव निषिद्धत्वादेभोऽवचीयते । ततः प्राचीना-
नानु सार्गानां मध्ये ।

अदृष्टोदयकाखे तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापमूळं यदा ज्ञेयं एकादशपवाधिनाम् ॥

इति निन्दामयवेऽयदृष्टोदये तु दशमीसर्गस्य ।

अदृष्टोदये तु दशमीगन्धमाचं भवेद्यदि ।

द्रष्टव्यं तत् प्रथमेन वर्जनीयं नराधिप ॥

इति निषेधमयवेऽपि च ।

दशमीशेषशंभुतो यदि स्त्राददृष्टोदयः ।

वैष्णवेन तु कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीप्रतं ॥

इतिस्तत्तेर्निषेधस्य विष्णुसायुष्यकामाख्यवैष्णवविषयत्वावगमात् ।

उदयात् प्राक्पिचटिकायापिन्येकादशी यदा ।

चन्द्रिग्वेकादशी नाम वर्जयेद्दूर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति च ।

वीरः शक्तिमतां जेहो धर्मीधर्मविदुत्तमः ।

इति धर्मग्रन्थस्य “विष्णुनामसुपाठाद्यन्तेन चक्रमचमन देवास्त्राभि
धर्माधि प्रथमान्वाचमितिमन्त्रशिङ्गादूर्मग्रन्थवाचतवावगतेन चन्तेन

“विष्णुर्वै वज्र इति विष्णोः संज्ञावाङ्मर्मग्रन्थवाच्यत्वावगतेः धर्मका-
 त्तिग्रन्थस्य विष्णुवायुव्यकामवाचिनावगमेन सूचीदद्यात् प्राक् षट्-
 काचयव्याप्येकादशपञ्चासवर्जनं विष्णुवायुव्यकामविषयमेवावचीयते ।
 “वतसो षटिकाः प्रातरक्षोदय उच्यते इति षटिकाचतुष्टयस्य
 “वत्क्षोदयवेधः स्यात्सार्द्धं षटिकाचयमिति च सार्द्धं षटिकाच-
 यत्क्षोदयकास्यलक्षरचेऽपि ।

निग्रिप्रान्तो तु यामार्द्धं देववादिप्रवादेन ।

सारस्यतागच्छने चारक्षोदय उच्यते ॥

इति राज्यन्याहमभागे चारक्षोदयकास्य स्यतेर्मकरवङ्गान्तौ
 वज्रविंशतिषटिकामाचलाङ्गजेसादृष्टमभागेन सार्द्धं षटिकाचयस्यापि
 व्याप्त्यग्नौः किञ्चिदधिकषटिकाचयव्यापिन्या अपि पैकादशाः
 त्रिषटिकाव्यापिनीलव्यपदेशाविरोधात् षटिकाचयव्याप्त्याक्षो-
 दयकालीनदशमौख्यसंज्ञणोपपत्तिः, सार्द्धं षटिकाचयोक्तिः अष्टा-
 विंशतिषटिकामाचरात्रिविषया महत्तरास्तु रात्रौर्विषयौक्यं चत-
 स्रोषटिका इत्युक्तं । यदा चतसृष्वपि षटिकास्यक्षोदये सार्द्धं षटि-
 काचयात् प्राग्दशमौख्यस्य वेधकत्वाभावोक्त्यर्थं सार्द्धं षटिकाच-
 योक्तिः, । सूचीदद्यात् प्राक् षटिकादये दशमौख्यवर्जनम् ।

उदयात् प्राग्मुहूर्त्तर्त्तन व्यापिन्देकादशौ यदा ।

संयुक्तैकादशौ नाम वर्जयेद्दुर्महद्दूये ॥

इति धर्मवृद्धिग्रन्थेन श्रुत्यौपयिक्याः वलग्रहः “यदीच्छेद्विपु-
 खान् भोगान्मुक्तिश्चात्यन्तदुर्लभा” । इतिग्रन्थस्यचिन्ताया धर्मातिश-
 यात्मकतया विवक्षितत्वात्कामविवचनम् ।

आदित्योदयेकाद्यामारभ्य षष्टिनाडिकाः ।

समूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मकलेषुभिः ॥

इत्येतत् “महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यत इति स्यात्-
नराक्षोचनया,

रविचकार्द्वमात्रापि दशमी श्रूयते यदि ।

तदापि द्वादशी यास्या षण्णोदश्यान् पारयं ॥

इति स्यात्नराक्षोचनयाप्यर्द्धादित्योदये दशमीसर्गवर्जनोक्त्यर्थं
“पक्षादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितमिति मीमांसावार्त्तिक-
भिधानात् धर्मफलस्य द्वा “यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् इत्येकादश्याप-
वासात्तद्धर्मफलतया सतिभोगवाचिलावगतेः तत्तत्कामविषयं, धर्म-
काङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्मफलस्य द्वाणां सकुम्भलोकप्रसिद्धार्थत्वाभ्युपगमे
अदयोदयवेधप्रारम्भधर्मासमाप्तिषट्कादयवेधे समाप्तस्यापि धर्मसा-
तिप्रयसिद्धिरुद्धसूर्योदयवेधेऽतिप्रयथितस्यापि धर्मस्य प्रतिबन्धादिव-
द्यात् फलानवाप्तिरित्यापत्तेर्विपरौतवेधतारतम्यप्रसङ्गात् प्रथमोवेधो
द्वितीयोऽतिवेधः तृतीयोमहावेध इति व्यपदेशा निरासम्भवाः कुः,
समाप्तस्यापि कर्मणः श्रेयस्करत्वात्तद्धर्मत्वापिद्धावपि धर्मकाङ्क्षिग्रन्थेन
विवक्षितायां धर्मफलवाप्तिग्रन्थेनापि तस्या एव विवक्षाप्रतीतेर्महावे-
धव्यवस्था निरासम्भवा स्यादतोऽस्यात्कृतैव धर्मकाङ्क्षि-धर्मवृद्धि-धर्म-
फलस्य द्वाणां युक्ता सूर्योदयोत्तरकासदशमीसर्गनिषेधवक्तृ-
कासदशमीसर्गनिषेधानामपि सर्वविषयत्वाभ्युपगमे तु धर्मकाङ्क्षा-
दिग्रन्थानर्थक्यापत्तिः । “अग्निर्वैकादशी नाम वर्षा आदूर्ध्वकाङ्क्षि-
भिरित्येतदुत्तरस्य “पुनराज्यस्य सूर्ये द्वादश्याभ्युपवासयेदित्यस्य “संयु-

त्रैकादशीं नाम वर्जयेद्दुर्महद्भुज इत्येतदुत्तरस्य च “पुनःपौनस्यस्यार्थं
 द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य “सूर्योदयैकादशी नाम तस्याऽर्धमक्षेपु-
 भिरित्येतदुत्तरस्य च “पुनःपौनस्यस्यार्थं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्या-
 दशोदयादिविद्वेकादशीविषये कलान्नरकामस्य द्वादश्यामुपवासविधा-
 नार्थत्वात् न तदग्रेनादशोदयादिविद्वेकादशीनिषेधानां कलान्नरका-
 मविषयत्वं शङ्कनीयं । “पापमूलं सदा श्रेयमित्यस्या निन्दामाचलात्स-
 ष्यस्यवाच्यस्य विष्णोरिवमाश्रेत्यपि च व्याख्यातुं शक्यत्वात्सदाश्रय-
 माशेषादशोदयकाखे दशमीत्यर्गनिषेधस्य सर्वविषयत्वापत्तिः । “अद-
 शोदयवेक्षायां विद्वद्वा काचिदुपोषिता । तस्याः पुनश्चतुर्म्मर्षिनां गृहं तस्यान्तां
 परिवर्जयेदित्यपि निन्दामात्रं । “सूर्योदयस्युग्रा श्लेषा दशमी गर्हिता
 सदेत्यस्य तु निषेधार्थत्वात् “अविद्वानि निषिद्धेयेत् न सम्भवे दिनानि
 तु । सुहृन्तैः पञ्चभिर्विद्वद्वा पादौवैकादशी तिथिः” ॥ इत्यादिविरोधापत्ते-
 रेकादश्यां द्वादश्यां परतो वा सत्ये चेत्थेवं सदाश्रयस्यैकानयोगात्सर्व-
 नित्य-कालैकादश्यामुपवासविषयत्वव्याख्यानयोगात्सर्वनित्य-कालैकादश्या-
 मुपवासविषयत्वव्याख्येयं युक्ता, “उदयादूर्ध्वविद्वद्वा तु दशम्येकादशी सदा ।
 दानवेभः प्रोक्ष्यार्थं दत्तवान् पाकग्रासन इति सत्यन्नरदर्शनात् सूर्यो-
 दशोत्तरकाखस्यार्थिनी सूर्योदयस्युग्राश्रयैर्नोक्तेति गम्यते । तस्मात् सूर्यो-
 दशोत्तरकाखदशमीत्यर्ग एव सर्वविषयोवेधः, अदशोदयपटिकादशा-
 र्द्धसूर्योदयकाखस्य दशमीत्यर्गो यथाक्रमं विष्णुवायुज्यसुक्तिकामैका-
 दश्यामुपवासविषया एवेति सिद्धं । अर्द्धरात्रात्परा दशमीकक्षा सम्भते
 ततोपवाचं नारभेतेत्येवं प्रथमारम्भविषयतया व्याख्येयं तदेतदुक्तं ।
 तत्र यत्तावदुक्तं कर्माङ्गकाखदोषस्य पुरुषदोषापापादकत्वादिति तद-

युक्तं कर्माङ्गकासनिषिद्धकाले कर्मानुष्ठाने सर्ववाक्येष्वपि पुरुषदोष-
स्त्रेवाभिधानात् बाधकाभावाच्च तत्त्यागानुपपत्तेः । यदपि वैष्णवग्रन्थेन
विष्णुसायुष्यकामोऽभिधीयत इत्युक्तं तदपि न विष्णुप्रीतिकाम-
विष्णुभक्तानामेकादश्यापवाशिनामप्यभिधानात् । धर्मकाङ्क्षि-धर्मदृष्टि-
धर्मफलप्राप्त्यानां लोकप्रसिद्धार्थज्ञानमप्युक्तं, वेधतारतम्यं च पुरुषदो-
षतारतम्यादुपपद्यते, अक्षोदयविद्वैकादशीनिवेधानां कलान्तरका-
मविवथलमयेकवाक्यतावशादवगम्यते, “पापमूलं सदा श्रेयमित्यथ
सदाग्रन्थस्य “सूर्योदयस्युग्रा श्लेषा दशमी गर्हिता सदेति च विद्वान्-
नुपपद्यतिरिक्तविषयत्वेऽपपत्तेः न च्छब्दस्य विष्णुपरत्वेन क्लृप्तक-
ल्पनया व्याख्यानं युक्तं तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

अथैकादशीद्वादश्यापवाधकासनिर्णयः ।

यदैकादशीमिमांसायां द्वादश्यामेकादशीव्रतं प्राप्नोति द्वादशी-
व्रतस्य तदैकेनोपवासेनैकादश्यापवाधो द्वादश्यापवाधश्च सिद्ध्यति । यदा
त्वेकादश्यां पृथगुपवासः सम्पूर्णत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च पृथक् तदोप-
वासद्वयं कर्तव्यं “एकादशीसुपोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत् । न चात्र
विधिस्त्रयोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः” ॥ इतिविधानात् । “अथमाप्ते व्रते पूर्वे
नैव कुर्याद्रुतान्तरमिति समाप्तिश्च पारष्येन । तदभावे उपवासद्वयेऽपि
क्रियमाणे पूर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिस्त्रयोपः प्राप्नोति । सोऽप्येकदेवतात्वेन
परिहृतोभवत्येव । “एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं वसुपोषयेत् । पूर्ववा-
सरत्वं पुंशं सर्वं प्राप्नोत्यवग्रथं” ॥ एतदुपवासद्वयावसर्गं प्रवृत्तते । यदै-
कस्मिन्नुपवासे अवसर्गसौक्यभक्तादि विहितं तदोपवासद्वयावसर्गं
प्रति किञ्च वक्तव्यं । एकादश्यावसर्गं कियं सर्वेषां सर्वदा हितं तथा

दादशसुपवासगतं काम्यमन्यदेव सर्वेषां सर्वदा विहितं, मार्कण्डेय-
प्रसुष्यवादे मार्कण्डेयेन पूर्वमेकादशासुपवासो दादशा पारषमि-
त्युक्त्वा ननरं दादशासुपवासः यथोदशा पारषमित्युक्तं । तद्विषयं
वचनद्वयं मुलेन्द्रप्रसुष्य उवाच ।

नोपोया दादशो राजन् पुराणे परिकीर्तिता ।

तथापि सुनिग्राह्यं प्रागुक्तं तच्छृण्व मे ॥

पारणे व्याख्या ज्ञान् दादशो केनवप्रिया ।

उपोया व्याख्या ज्ञान् तथा शेकादशो शुभा ॥

दादशा पारणं कार्यमेकादशां हि ज्ञानम् ।

पुराणविहिते मार्गे निविद्धस्वरणे कथम् ॥

इति वृष्टो मार्कण्डेय उवाच ।

वृष्टु भूपास सकलं यत् वृष्टं बाधुना तथा ।

जगदिनाशितं दुष्टैर्हेतुवादकयान्तिः ॥

दादशा निर्वर्णे^(१) भूप मूढमप्य जगत्पथम् ।

अथ मूढा महीपास प्राचयो ये नराः पुरा ॥

ते नष्टास्तेषु न सौख्यं रक्ष्यं याति भूमिषु ।

समसेव्येषु देहेषु पीतसैवैवैषं यथा ॥

ये मूढास्तेषु तथाति क्षिरत्वं धर्मसंघातात् ।

निष्कृष्टा रिक्तदेहानां औषधं क्षिरतां ज्ञेयम् ॥

चतुर्दशीसुपोषणि शिवभक्त्या नराधिप ।

न तेषां गमनं भूप नरके दृश्यते कश्चित् ॥

अपरे गोपतौ केचिद्भक्तिं कुर्वन्ति ये नराः ।
 वत्तमौ वसुपोषणि भक्तियुक्तास्तथैव च ।
 न चापि कुतश्चितं तेषां मया दृष्टं नराधिप ॥
 पौर्षमाक्षुपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृप ।
 अपरे त्वहमौ वनः शिवभक्तिसमाश्रयाः ॥
 कक्षिपदं परित्यज्य नराद्यैव नरोत्तम ।
 एकादशौ चवीरान् एकादशौ चक्रपाणिनः ।
 तत्कथं द्वादशौ भूप गोपोऽप्य क्रियते जनेः ॥
 एषा निःशेषी भूप कक्षभोगविवर्जिता ।
 मोक्षात्मिका पुरा प्रोक्ता द्वादशौ प्रवरा तिथिः ॥
 एकादशौ शरीरान् पुरुषो द्वादशौ स्मृता ।
 द्वादशमाक्षुपवासेन विद्धा भूप सप्तसप्तः ॥
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सप्ताष्टा अवनीश्वराः ।
 चतुर्दशैते सप्ताष्टा वस्त्रिणश्चक्रवर्त्तिनः ॥
 विष्णुं ग्रासे महावीर्यां दुष्टदैत्यनिवर्धनाः ।
 द्वादशमाक्षुपवासेन विद्धा भूप सप्तसप्तः ॥
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सप्ताष्टा अचक्षां मिथं ॥
 उपोष्य द्वादशौ इन्द्रां चावन्जीवन्मताम्बिताः ।
 चक्रवर्त्तिलमायका भुक्ता भोगान् सुखानि ते ॥
 सुवल्गासो भवान् गाधिर्धैरिस्त्र्यम्बकः पृथुः ।
 मयतो भरतस्यैव कार्त्तवीर्यस्य चैव यः ॥
 मान्धाता वनरो रामः कस्तुनक्षो गजवल्गवा ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां अपराह विवर्ध च ।
 भुक्त्वा खर्गसुखान्येते चक्रवर्त्तिलमागताः ॥
 जनकानां महीपास द्वादशां ससुपोषणे ।
 सप्तभिः सप्तभिर्भुक्ताः संचिद्धिं परमां गताः ॥
 पुरुषोत्तमो महीपासो द्वादशां ससुपोषणे ।
 चिद्धिः प्रतः परित्यज्य कर्मबन्धं दुरासदम् ॥
 मात्माता धौवनाम्बुश्च द्वादशां ससुपोषणे ।
 संपाप्ते निधनं प्राप्य संप्राप्तः परमं पदम् ॥
 शाकुन्तलो महीपास दौर्बन्धितरपराजितः ।
 द्वादशांसुपवासेन गतस्तद्वैष्णवं पदम् ॥
 वैष्णवः पुरुषो भूप पाक्षधिया धरातलम् ।
 धरणीधरमभ्यर्च्य द्वादशीषु सदा पुनः ।
 गतस्तु वैष्णवं लोकं द्वादशप्रसववर्जितम् ॥
 एते राजर्षयोभूप द्वादशां ससुपोषणे ।
 चिद्धिं परमिकां प्राप्ता ये द्विजास्तान् द्रष्टुम् मे ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु रैभस्तु मास्तुः कौशिकोस्तुभिः ।
 भरद्वाजस्तथा कस्तुः कुम्भयोगिस्तपोनिधिः ॥
 चण्डाग्रोतिष्ठस्तथाषां चण्डोपाध्वरेतसाम् ।
 प्रबान्ति चण्डनाये तु तिमिरारेर्जनाधिप ॥
 ते सर्वे परमां चिद्धिं द्वादशां ससुपोषणे ।
 मया सह गता भूप कपणे संप्रबोभवेत् ॥
 द्वादशीपारवं राजन् चरिगुहं प्रकीर्तितम् ।

निरापराधं सोऽनेऽस्मिन् ब्रह्मं वैश्ववक्त्रभम् ॥

तस्मात् भूप न सन्देहः कर्त्तव्यो द्वादशीं प्रति ।

विशेषपक्षदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी ॥

इत्युपसंहारेऽभिहितं, अतोऽन्यदेवैकादशपवासव्रतान् द्वादश-
पवासव्रतमस्तीति सर्वमनवच्छं ।

अन्ये त्वाहुः ।

ब्रह्मे कल्पे द्विजश्रेष्ठ द्वादशी-अवशान्ति ।

द्वादशामुपवासस्तु चतुर्दशान्तु पारणम् ॥

इत्यादिस्थितिभिः अवशान्तिद्वादशपवासविधानेऽपि तत्त्वैका-
दशपवासकार्यपत्तिप्रमाणाभावात् ।

पूर्वमेव हि व्याख्याता द्वादशी अवशान्तिता ।

उपोष्यैकादशीं पश्चात् द्वादशामुपवासयेत् ॥

इति स्मृतेरेकादशामप्युपवासः कार्यः । तेन अवशद्वादशानेवो-
भयचोपवास इति । तदसत् । अवशद्वादशीत्यतिरेकेणापि द्वादशां
यावज्जीवकाव्योपवासविधानान् तस्माच्चोक्तमेवाश्रयणीयं ।

इत्येकादशी-द्वादशपवासनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रते मक्तादिकालनिर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

पूर्वाविह्वां पश्चाद्भुजं मन्दां पूर्वामपि त्यजेत् ।

चदौष्णेदाह्नसन्तानं चतुर्षु निधनेऽपि ॥

नोपोषितम् नम्रञ्च नैकभक्तमवाहितं ।
 नम्राणां पूर्वविद्धाणां क्रियेतैश्वर्यमोहता ॥
 एकादशीयुता शक्ता द्वादश्याः वसुपोषणे ।
 नम्रे वाचाशिते निवृत्त्येकभक्ते तपार्चने ॥
 नम्रं वाचाशितं तात नैकभक्तमुपाहरेत् ।
 द्वादशीवहितं दानमनर्थं हरिवाचरे ॥
 इत्येकादशीमते नकादिकास्तनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रताङ्गपारखकालनिर्णयः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादश्यामुपोष्येवं द्वादश्यां पारणं ह्यतम ।
 त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीव्रतात् ॥
 विष्णुरक्षणे ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यमुपोष्यैकादशीमिह ।
 त्रयोदश्यां नरेर्नित्यं धर्मवृद्धिमभीप्सुभिः ॥
 दशम्यनुगता चान्ति द्वादशद्वादशीफलम् ।
 धर्मापत्य-धनार्थं च त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशी यदा दृष्टा द्वादशीव्रतमाचिका ।
 द्वादशद्वादशीर्चन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
 यदा भवति चास्यात् द्वादशी पारणे दिने ।
 उषःकाले दत्तं कुर्यात् प्रातर्मन्त्राक्रिकं तदा ॥

नारदीयपुराणे ।

अन्त्यायामय राजेन्द्र दादश्यामरचोदये ।
 क्षानार्चनक्रिया कार्थ्या दाम-होमादिबन्धुता ॥
 चषोदश्यान्तु ह्यङ्गायां पारणे वृषिवीर्यं ।
 सर्वयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यबन्धनं ॥
 एतस्मात् कारणादिभ्याः प्रत्यूषे क्षानमाचरेत् ।
 पितृतर्पणबन्धनक्रामस्यां दृष्टेव दादग्रीं ॥
 मन्त्राहानिकरा ज्ञेया दादग्री कञ्जिता नृणां ।
 करोति धर्मचरणं अन्त्यातेव वरस्यती ॥

कूर्मपुराणे ।

कक्षादयं चयं वापि दादग्रीं न ततिक्रमेत् ।
 अतिक्रान्ता दादग्री तु हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यो दादग्रीमतिक्रम्य पारणं कुरुते नरः ।
 दादश्याब्धयतं तस्य तत्पञ्चादेव नश्यति ॥

स्कन्दपुराणे ।

दादग्रीं चक्षतिक्रम्य चषोदश्यान्तु पारणम् ।
 करोति तस्य नश्यन्ति दादग्री दादग्रीव तु ॥

देवीरचणे ।

दादग्रीं चक्षतिक्रम्य पारणं चः करोति हि ।
 क्षान-दानादिकं सर्वं निष्कृतं तस्य जायते ॥

न च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञान-दान-जपादिषु ॥

इति देवसूचनान् दादश्यातिक्रमे न दोष इति शङ्कनीयम् ।

यत आह नारदपुराणे वसिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्काक्षिकी स्यतेति ।

अस्मिन् काले पारणं मरणं वा तत्र तात्काक्षिक्येव तिथिः न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः । यत्र पुनस्तथोदश्यां पारणकालपर्याप्ता किञ्चिन्नात्रैव दादश्या तत्र पद्मपुराणोक्तम् ।

यथोदश्यां यदा राजन् दादश्यास्तु कला भवेत् ।

या तिथिः सकला चेति वसिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलाद्वयं यथं वापि दादश्याः समतिक्रमेत् ।

एकादश्यामुपोषिला तत्र धर्मफलं व्रजेत् ॥

तथा ।

दादश्यातिथिशेषः स्यात् परतश्च यथोदश्या ।

तत्र क्रतुव्रतं पुण्यं यथोदश्यान्तु पारणे ॥

एतदपि पारणपर्याप्तदादश्याविवचनं । एवं च यानि यथोदश्या-पारणे निषेधपराणि दादश्यापारणनियमविधिपराणि वा तानि सर्वानि यथोदश्यां दादश्यासम्भवविवक्षाणि ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदि किञ्चित् यथोदश्यां दादश्या उपोष्यते ।

दादश्यां पारणे यत्र वर्ज्यविला यथोदश्याम् ॥

महाशानिकरा ज्ञेया द्वादशी क्षतिता नरेः ।

करोति धर्महरणमज्ञातेव वरक्षती ॥

अथवा द्वादशी न ज्ञात् क्षत्वापि रविचंयुता ।

पारितयं त्रयोदश्यां महापुण्यविद्वद्धे ॥

अन्यासु गङ्गाद्यासु वरित्सूक्तोर्व्यं परस्मिन् तीरे ज्ञातयं
वरक्षत्यां तु प्रथमं ज्ञात्वा परं पारं गन्तव्यं, 'अज्ञाता' कृतं ज्ञानं
यस्यां सा ज्ञाता त्र्योधिकरणे, न ज्ञाता 'अज्ञाता' वरक्षती कष्ट-
माना यथा धर्महरणं करोति एवं पारणक्षतिता अतिक्रामिता
द्वादशी धर्महरणं करोति ।

पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तत्तोषोव्या कृतं फलम् ।

सुद्धर्मे द्वादशीं प्राप्य त्रयोदश्यां न पारणम् ॥

यानि पुनः ।

कक्षाकाष्ठानुद्धर्मे तु यदि चेन्न परेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति त्रयोदश्यां द्वादशसम्भवमनुद्य पारणनिषेधपराणि तानि ।

विज्ञायेकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इत्यादिभिः समानार्थनीत्यनवद्यं ।

अन्ये त्वेवं त्रयोदशीपारणनिन्दा-प्रशंसयोर्व्यवस्थामाहुः, गृह-
ज्ञानां त्रयोदशीपारणनिषेधः तथैव च द्वादशीपक्षशानिसप्तमी-
निन्दार्थवादः, त्रयोदशीपारणम् अतीनां, तथाहि द्वादशीचये-

दृष्टिर्वा कक्षार्चिर्वा युज्यते, यतश्च कक्षगिरपेषाः कर्त्तव्यमिति कर्माचरन्ति । क्रतुशतप्राप्तिपुण्यकक्षप्रशंसा यतीनामेव, न हि नागाविधामि क्रतुशतकक्षानि यद्योदग्रीपारणाद्भवन्तीत्यर्थः प्रमाणं, तस्मात्प्रशंसाभावेनेतदिति । तद्वत् तथाहि द्वादश द्वादशोन्मन्नि दृष्टिषामित्यस्य कोऽर्थः, न खलु कृतं विना कर्मभोगेन चीयते, तेन द्वादशः स्वरूपेण कक्षतोवा न भवतीति न सम्भवः किन्तु प्रत्यवायकक्षविभौषिकेयं । तथाहि न गिरा गिरेति ब्रूयात्तदात्मानमेव तदुद्गातोद्गिरेदिति, न खलुद्गातात्मगिरिषं प्रत्यवादिभिर्हपकथ्यते, किन्तु गिरापदप्रयोगनिन्देयमिति स्तितं । तथा द्वादशीचयनिन्दा यति-दृष्टिषोर्थेतेरपि हि नित्य-नैमित्तिक-काव्यानुष्ठानोपाप्तदुरितक्षयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारप्रयोजनं तस्मात् द्वादशीचये व्यत्युपाप्तदुरितक्षयाभावादकरणनिमित्तप्रत्यवा-यापत्तेः यद्योदग्रीपारणमनुचितमेव यतीनां ।

तथाचाह ।

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदुरितक्षयम् ।

ज्ञानञ्च विमर्शोत्तुर्वसम्भावेन च पाचयेत् ।

वैराग्यचेपविज्ञानात् केवलं सभते नर इति ॥

यद्युक्तं “विष्णुवायुव्यमृच्छतीति यतीनामेवोचितं न दृष्टि-क्षामिति । तदप्यवत् । दृष्टस्वस्यापि यद्योचितकर्मानुष्ठानात् मोक्ष-अनेकाश्च दृष्टस्व-सुसुखोः कर्माण्युपदिश्यन्ते, श्रूयते च “य एवं वर्तयन् चावदायुषं ब्रह्मलोकमभियन्त्यते न च पुनरावर्त्तत इति ।

यावत्तवकथञ्च ।

न्यायान्तधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आहूतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विदुष्यते इति ॥

क्रतुश्रतपुण्यप्राप्तिकषणा च प्रशंसा वति-गृहिणोः साधारणैव,
तस्मान्नयोदश्रीपारणविधिविवेचनोक्तैव व्यवसायवर्चीका । अथै-
कादश्यादिधर्मवन्देति चेत् वचनद्वयादेवं चेवाद्यानुपादेवं ते
प्रदुष्कृतो विष्णुरव्यये ।

ब्रह्मोवाच ।

अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं पादं ते हि विष्णुश्च मा मताः ॥

कूर्मपुराणे भगवानुवाच ।

संलृष्टा वेण्णवान् विभान् विष्णुश्चास्त्रविभारदान् ।

चौर्यव्रतान् सदाचारान् तदुक्तं यत्नतश्चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे मधेश्वर उवाच ।

ये पुराणानि जानन्ति चेतिहासानि तत्ततः ।

सदाचारपराः ग्रामास्तेषां वचनमौषधम् ॥

पुस्तक-सत्यप्रती ।

धर्मेषु निवृत्ता ये च धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

वेदशास्त्रविदो ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

भगवान् वेदव्यासः ।

वेदवेदार्थतत्त्वज्ञा धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

सदाचारपरा ये वै तेषां वचनमौषधम् ॥

देवीपुराणे ।

ये च न्यायविदः श्रान्ता धर्मशास्त्रार्थवेदिनः ।

स्वकमेनिरता दान्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

औषधमिषोपादेयमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

यं श्रिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मीमानुषः स्मृतः ।

आर्थं धर्मीपदेशस्य वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्यार्कानुसन्धत्ते स धर्मो वेत्ति तत्ततः ॥

तेन तद्वचनमुपादेयमित्यर्थः ।

शारदापुराणे ।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रार्थविन्नाकाः ।

ब्रह्मचारपरा ये वै तदुक्तं यत्नतस्तरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

चेतिहासपुराणज्ञाः स्मृतिविद्वान्मवेदिनः ।

वास्तुदेवप्रिया ये च तदुक्तं वैदिकं भवेत् ॥

उक्तेभ्यश्च चेऽन्वे तेषां वचनं वर्जनीयमित्यर्थः । चिह्नमुक्तस्य
विष्णुरक्ष्णे कूर्मपुराणे ।

तेषां न कारणं वेदा न विद्या न जनार्दनः ।

तन्मासि धर्मशास्त्रासि प्रमाणं कारणं बुभुक्षे ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेदाधिगमहीना ये ग्रौचाचारविवर्जिताः ।

नास्तिकाः पश्चित्तन्मासोर्वा वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैश्वदेवविहीना ये अप-यज्ञविवर्जिताः ।

देवताविमुखा ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

देवताविमुखा ये च जप-होमविवर्जिताः ।

विष्णुभक्तिविहीनाश्च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

शेषामरण्यकं नास्ति रतिः स्नाय्याश्च एव च ।

परमे भाषि सूर्य्यं च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैष्णवतन्त्रे ।

येषां गुरौ च जपे च विष्णौ च परमात्मनि ।

नास्ति हिः सदा तेषां वचनं परिकर्षयेत् ॥

वायुपुराणे ।

मग्नानग्नाः स्यता ये वै चैतुका वक्तव्यतयः ।

देवतानिन्दका ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

काशिकापुराणे ।

वेदे च देवतावाञ्छ कर्मण्यपि च वेदिके ।

अद्वा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

वाचं व्याकुर्वते नैव मीमांसा न तथाध्वरम् ।

श्रुक्ततर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

येषां विशेषरे विष्णौ श्रिवे भक्तिर्न विद्यते ।

न तेषां वचनं प्राज्ञं धर्मनिर्णयचिह्नम् ॥

तथा ।

पञ्चाशत् पुराणानि चेतिहासानि मानवाः ।

ये विनिर्गन्ति तेषां वै वचनं परिवर्जयेत् ॥

तथाच योगशास्त्रवक्ष्यः ।

पुराणं पञ्चराचक्ष वेदाः पाण्डुपतं तथा ।

अतिप्रमाशान्वेतानि न ज्ञानाद्यानि हेतुभिः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
वक्त्रविद्याविग्रहरत्न-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शिष्टखण्डे कावनिर्णये एकादशीनिर्णयः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

[१८६]

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

द्वादशीनिर्ययप्रकरणम् ।

अथ श्रवणद्वादशीनिर्ययः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीराम उवाच ।

उपवासाद्यमर्षानां किं सादेकमुपोषितम् ।

महाफलं महादेव तन्मापाचक्ष्व इच्छतः ।

शङ्कर उवाच ।

या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु वा ।

तस्माद्युपोषितः खातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

प्राप्नोत्यवन्मार्गं द्वादशद्वादशीफलम् ।

भविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच ।

उपवासाद्यमर्षानां वदेव पुरुषोत्तम ।

एषा वा द्वादशी पुण्या तां वदस्व ममानघ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामकषा पुण्या उपवासे महाफला ॥

यज्ञे चरितां खाला द्वादशां समुपोषितः ।

यमयं यमवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

तथा ।

दादग्री अवशोपेता यदा भवति भारत ।
 सङ्गमे सरितां खाला गङ्गादिखानजं पक्षम् ।
 सोपवाहः समाप्नोति नाच काव्यां विचारणा ॥

यमः ।

यदा च शृङ्गदादग्री नक्षत्रं अवशं भवेत् ।
 नाचा तु सा महापुष्पा दादग्री विजया स्रता ॥
 विष्णुरक्षते ।

अवशेन समापुष्ता मासि भाद्रपदे हि सा ।
 दादग्री सा महापुष्पा नाचा तु विजया हि सा ॥
 तस्यां स्नातो विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
 अर्चयित्वाऽप्युतं भक्ता लभेत्पुष्पं दशाब्धिकम् ॥
 स्कन्दपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शृङ्गा दादग्री अवशान्विता ।
 महती दादग्री ज्ञेया उपवाहे महाफला ॥
 सङ्गमे सरितां पुष्पे दादग्रीं तामुपोषितः ।
 अश्ववादेन चाप्नोति दादग्रीदादग्रीफलम् ॥
 बुध-अवशसंयुक्ता सैव चेद्दादग्री भवेत् ।
 अत्यन्तमहती तस्यां दत्तं भवति चाक्षयमिति ॥
 अर्चयित्वाऽप्युतं भक्ता लभेत्पुष्पं दशाब्धिकम् ।
 फलं दत्तकृतानाञ्च तस्यां लब्धगुणं भवेत् ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

अवष्टदादशोयोगे बुधवारो भवेद्यदि ।
 अत्यन्तमहती नाम द्वादशी वा प्रकीर्तिता ॥
 ज्ञानं जपं तथा दानं होमग्राहं सुरार्चनम् ।
 सर्वमद्यमाप्नोति तस्यां भृगुसुलोदधे ॥
 तस्मिन्दिने तथा स्नातो जप कथन सङ्गमे ।
 स गङ्गास्नानजं राम क्लृप्तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 अक्षये सङ्गमाः सर्वे परिपुष्टिप्रदाः सदाः ।
 विप्रेषाद्द्वादशीयुक्ते व्रतयुक्ते विप्रेषतः ॥
 बुध-अवणसंयुक्ता खेव खेद्वादशी भवेत् ।
 अतीव महती तस्यां सर्वं दत्तमिहाक्षयम् ॥
 अवष्टदादशोयोगे पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वा च विप्रैः शोपवाशो जितेन्द्रियः ॥
 महानदीसङ्गमेषु प्रतिवर्षं युधिष्ठिरः ।
 चकार विधिवद्दानं ततो दिष्टानामागतः ॥
 अव्ययं परमं ज्ञानं दुर्लभं सर्वमानवैः ।
 जप कामकला वृषाः गद्याः पावककर्द्दमाः ।
 सदैवामकपानीयाः पुष्करिण्योमनोरमाः ॥
 तं देवमावाप्य वशिष्ठात्मना
 सुखदृष्टान्मूढभ्रष्टात्माः ।
 कथं समग्रं सुरसुन्दरीभिः
 शक्यं च रेने मुदितः सदैव ॥
 बुध-अवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम् ।

हार्नं दृष्टोद्गमं ब्रह्मं उपवासपरोविधिः ॥

वजरेण कल्लत्सेव धुम्भुमारेण गाधिना ।

इतिशान्तेन रात्रेऽत्र कामदा द्वादशौ कृता ॥

या द्वादशौ बुधपुतत्रयसेन द्वादशै

या वै जयेति कथिता मुनिभिर्ममस्यैः ।

तामादरेण समुपोष्य नरोहिः बभूव

प्राप्नोति विद्विज्जिमादिगुणोपपन्नम् ॥

पौष्करे पद्मरात्रे च ।

सर्वकामस्यैव विष्णुर्बुध-अवस्यवाचरे ।

द्वादश्यां प्रीतनीचः सावित्रगावस्तमे कथित् ॥

तथाच अवस्यद्वादश्यां प्रकृत्योक्तं नारदीयपुराणे विष्णुरक्षसे च ।

द्वादश्यामुपवासोऽथ त्रयोदश्यां तु पारवम् ।

निषिद्धमपि कर्तव्यमित्याद्या पारमेधरी ॥

तथाच मार्कण्डेयः ।

अवस्यर्चयन्ना द्वादश्यां यदि कथ्यते ।

उपोष्य द्वादश्यां तत्र त्रयोदश्यां तु पारवम् ॥ इति ॥

इत्यत्र द्वादश्यावस्ययोगमात्रेण कल्लापि पुण्या भवति तथा
रोहिणीयोगेनाष्टमी ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादश्यां अवसायुक्ता कल्ला पुण्यतमा तिथिः ।

न तु या तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥

केचिदेवं व्याचक्षते यदा कल्ला अवसायुक्ता तदा पुण्या न तु तेन

युक्ता तावत्येव षट्ठिनाद्यवस्थितेव पुण्या भवतीति । तद्युक्तं अवश्य-
युक्ता संती कृत्वा पुण्या न तु यावती अवश्ययुक्ता तावत्येवेत्यर्थप्रतीतिः ।

एवं शङ्करगीतायाम् ।

कृत्तिकादिभरणान्ना तारावारविषयकम् ।

न ते संयोगमात्रेण पुनस्ति यकक्षां तिथिम् ॥ इति ॥

तेन यावत्काळा तिथिर्नक्षत्रेण युज्यते तावत्येव पुण्येत्यवधार्यते,
तेन अवश्यदादश्यामपि तथैव प्राप्नोति, तदर्थमिदं युक्तं “युक्तमात्रा
नक्षत्रेण यकक्षा पुण्यतमेति न तु यावती युक्ता तावत्येव प्रशस्यते”
इति । अवश्यसृष्टेति पाठे तु सृष्टशब्दपक्षाच्छेषणमेव च या तथ्येन
अवश्ययोगाच्चेष्टः स इति प्रतीयते । तथाच अवश्यदादशीं प्रकृत्योक्तं
नारदीयपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

दिकसो यदि ज्ञेयः स ज्ञेयोऽष्टाष्टकामिकः ॥

तस्मादक्षयिणीव व्याख्या युक्ता ।

विष्णुपुराणे ।

याः कास्तिथिचयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

तास्तेव तद्गतं कुर्वाण अवश्यदादशीं विना ॥

अर्थः । याः कास्तिथिचयो येन केनचित्क्षेत्रविशेषयोगेन पुण्याः
प्रोक्तास्तान् षड्विधितं तन्नास्तेव कुर्वाण न तिथ्यन्तरे तत्क्षेत्रयुक्ते यथा
काङ्गुनक्षत्रपञ्चदादशीं पुनर्वसु युक्ता गोविन्ददादशीं नाम तस्या-
क्षुपशचक्रं विहितं तत् तन्नामेव कुर्वाण पुण्यान्तितायां एकादश्यां,
चोऽयं अवश्यदादशीं विना निश्चयः । अवश्यदादशीं तन्नु अवश्यका-
दश्यामपि भवतीत्यर्थः ।

उक्तञ्च भविष्यपुराणे ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः अवशेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रममनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥

एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते च्छब्दं द्वादश्यां वैष्णवं कचित् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी अवशान्विता ॥

उभयोर्देवता विष्णुः पुराणपुरोक्तमः ।

विभेदोऽपि न कर्त्तव्यो विभेदात्पतते नरः ॥

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते याज्ञिकियो नक्षत्रयोगात्पुण्याः कथितास्तासु
तद्भ्रतं कुर्यादेव, अवशद्वादश्यान् न क्रियते व्रतमिति, नित्य-काम्यै-
कादशीव्रता हि वैष्णवा भवन्ति, तत्रैकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्याप-
वासः कर्त्तुमशक्यः पारणान्तत्वाद्व्रतस्य, अशमाप्ते व्रते चैककाले
अन्यव्रतनिषेधात् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनं ।

अशमाप्ते व्रते पूर्वं कुर्याच्चैव व्रतान्तरमिति ॥

तेन वैष्णवाः केनापि कारणेन गृहीतैकादशीव्रतास्तेषां अवश-
द्वादश्यां उपवासो न युज्यते “अवशद्वादश्यां विनेति चोपसृचणार्थं, तथाच
प्रारम्भघटी-व्रतलो-चतुर्दशीव्रतानां नक्षत्रगुणवृत्त-पौर्णमास्यादि-

तिथिस्त्राभे तद्गतोपवासात्तुष्टानं नाग्नमेव पारणानं व्रतं श्रेयमित्या-
 देवपपत्तिकक्षापक्षात्तुष्टात् । यथा द्वादशीतोभयव्रतमीश्रतानां रोहि-
 ष्यष्टमीप्राप्तौ कथमुपवासविद्विरिति । तदयुक्तं । एवकारानाञ्चक्षात्
 उपवासक्षालक्षार्थेऽप्यर्थापपत्तौ अन्याय्यत्वाच्च । तस्मात् पूर्वैव व्याख्या
 युक्ता । एकादशीयुक्ता अवणद्वादशी मन्वापुराणे ।

द्वादशी अवणात्सृष्टा संश्लेषेकादशीं यदा ।

च एव वैष्णवो योगो विष्णुश्चक्षुःसंज्ञितः ।

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्कीर्णकक्षयः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥

‘अवणात्सृष्टा’ अवणेन युक्ता । अवणश्चक्षुःसिद्धिप्रोप्यसि ।

“अवणात्सृष्टेति वदन् स्वल्पअवणयोगेनापि द्वादशुपवासादियोग्या
 भवतीति गमयति । विष्णुधर्मीक्षरे ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुश्चक्षुःसं नाम विष्णुसाधुव्यक्तवेत् ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नश्चेत्येतत्पुरं भुवं ।

द्वादशानुपवासोऽत्र चोदय्यान् पारसं ।

मिथिद्वयमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥

नारदीयपुराणे ।

संश्लेषेकादशीं राजन् द्वादशी यदि संश्लेषेत् ।

अवर्णं व्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

चक्षुःपवासाद्यमर्थः स्त्रीकृतैकादशीव्रतस्य तस्मैकादश्यामेवोपवासी

द्वादश्यान्तु पूजामाचविधिः “अवमाप्ते पूर्वमित्युदाहृतवचनात् ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादशां शुक्लपत्रे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादशां पूजयेद्भूरिं ॥

यमः ।

श्रवणेन सिता यत्र द्वादशी सम्भते कश्चित् ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादशामर्चयेद्भूरिं ॥

यस्त्रपवासदयसमर्थः अस्त्रीकृतैकादशीव्रतस्य स द्वादशामेवो-
पवसेत् ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुश्चरेण संयतां ।

एकादशुद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥

वाजपेये तथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षितः ।

सर्वं तत्समवाप्नोति अस्त्रातोऽप्यऽऽतोऽपि सन् ॥

अऽऽत इति वऽऽद्रीषिः ।

एवमेकादशीं शुक्ला द्वादशां समुपोषणात् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥

यस्त्रपवासदयसमर्थस्तं प्रति भविष्योत्तरे दिनद्वयेऽप्युपोषणं
विहितं ।

एकादश्यामुपोष्यैवं द्वादश्यामप्युपोषेत् ।

न चात्र विधिक्षोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिरिति ॥

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्भुतान्तरमिति ।

निषेधास्तस्मात्तस्य पारश्वेन विना नास्ति, तद्भावे उपवासद्वये

चतो वचनेनैव विष्णुष्टम्भयोगे त्वेकस्मादेवोपवासाच्छ्रवणदादशौ-
 व्रतकार्यमेकादशौव्रतकार्यं च प्रसङ्गात् सिध्यति । अत्र केचिदाहुः
 यदा तु भाविदिनशेषे रात्रौ वा श्रवणयोगस्तदा “प्रातः सङ्कल्पये-
 दिदानीमुपवासव्रतादिकमिति सङ्कल्पयोगाभावादनुषोध्यैव सा तिथि-
 रिति तदयुक्तं श्रवणयोगेन कृत्स्नतिथिपुण्याभिधानात् तेन
 यथातीतेनापि श्रवणयोगेन पुण्याता तथा भाविनापि श्रवणेन
 पुण्याता विद्यत एव, तथाच विष्णुष्टम्भयोगेनास्यामेकादशान्तत्वं-
 चमेव दिवसपुण्यात् नानादादशौव्रतपक्षसङ्कल्पः क्रियते । तथाच
 नक्षत्रोपवासे अक्षमयसम्बन्धिना नक्षत्रस्थोपोष्यत्वात् तस्य च प्रातर-
 प्राप्तावपि व्रतपक्षसङ्कल्पस्य पूर्णत्वात् प्रातरेव युक्तः । न च तथापि
 विप्रतिपत्तिः, सकलाहोरात्रपुण्याभिधानात् तस्मात् “सुहर्षमप्य-
 होराचे यस्मिन् युक्तं हि स्रभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीचक्षं तां सुपुण्या-
 सुपावसेदित्यनेन न्यायेन श्रवणयोगमात्रेण दादश्यापि सकला सन्ध-
 विषयाभिधाना पुण्यवतामनुष्ठेयकर्माहति ।

अथ पारणकाष्टनियमः ।

स्मृत्यपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रनियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

चतोऽन्वया पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

अथान्ते पारणं कुर्यात् विना श्रवणरोहिणीम् ॥

वज्रपुराणे ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यैकोऽपि विद्युष्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

भारदीयपुराणे ।

तिथि-गणनसंयोगे उपवासो भवेद्यदा ।

पारणम् न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य वज्रस्यः ॥

इति श्रवणदादशौमिर्णयः ।

अथ शिवरात्रिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

जम्बाष्टमी स्कन्दपटौ शिवरात्रिस्तदर्दशौ ।

एताः पूर्वयुताः काव्यास्त्रिष्वन्ते पारणं भवेत् ॥

जम्बाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तत्रैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

आवष्टी दुर्गमवती तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिगम् ।

जयन्ती शिवरात्रिस्तु कार्यं भद्रा-जयान्विते ॥

तत्र वृहस्पतिस्मृतिटीकाकृतः केचिदाहुः ।

अदि तावन्निविद्धायास्तयोर्दशौषुक्तायास्तदर्दश्याः प्रतिप्रचवोऽयं
ततः प्रज्ञापयत्तदर्दशौविषयतां ज्ञानस्या एव पूर्वविद्धाया निविद्ध-
त्वादितरत्र तु “जम्बापक्षेऽष्टमी चैव जम्बापक्षे चतुर्दशौषुक्तायादिना पूर्व-
विद्धाया एव पक्षतात् । अथोपवासविषये जम्बायास्तुक्तायास्तदर्द-

ईशा अपवादोऽयं तद्वत् उपवासाश्रवणात् । शिवरात्रिग्रन्थेनोच्यते
इति चेत् । एवं तर्हि यत्र ऋषोदशासुपवाशो विहितस्तदृक्षां
जागरणमद्विषयं स्यात् । अथ शिवरात्रिग्रन्थेन जागरणमभि-
धीयते चेत्तर्हि नेदमपवादकसुपवासाविधानात् ।

• शुक्ला जागरणे मन्त्रे चन्द्रार्चयन्ते तथा ।

ततो ऋतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जागरणस्य पूर्वविद्वाद्यामेव विधानादनर्थकमिदं वचनं
तत्पुष्कार्यमिदमिति चेन्न, वचने शिवरात्रिपदस्याविवक्षितत्वप्रसङ्गात् ।
तस्यास्य द्वितीयेऽहनि चतुर्दशी न विद्यते आदित्योदयसमये वा
विद्यते तत्र पूर्वविद्वाद्या निषिद्धत्वादमावास्यायमेषे प्राप्ते ।

अचन्यौ शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।

इत्युच्यते, यदा

सुदुर्गैः पञ्चभिर्विद्वा पाञ्चैकैकादशी तिथिः ।

तदूर्ध्वविद्वात्यन्यानि दिनान्युपवसेदुधः ॥

अथ तदूर्ध्वविद्वाद्या एव तिथेर्यहणे यत्र तदधिकविद्वा भवति
तत्र “उपवासनिषेधे तु भस्मं किञ्चित्प्रकल्पयेदिति भस्मकल्पनायां
प्राप्तायामिदमुच्यते “अचन्यौ शिवरात्रिश्चेति । यदा तु दिनद्वयेऽपि
चतुर्दशी विद्यते द्वितीयेऽहनि रात्रौ न विद्यते रात्रौ च जागरणं
विहितं तदा

एकादशीसुपोषिता द्वादशीमप्युपोषयेत् ।

नेवात्र विधिस्तोषः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति न्यायेन समानदेवताकलेनामावास्यायामेव जागरणं कार्यं

सद्वृत्त्याद्यैव हि ।

अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां चः शिवं शंसितव्रतः ।

सुसुषुः पूजयेन्नित्यं स सभेदीक्षितं फलम् ॥

इति शिवव्रतं चतुर्दश्यां दृश्यते ।

तथा ।

पर्वण्यपूज्य देवेभ्यं गुरुमग्निं च भक्तितः ।

अदत्ता च बलिं तच्च शिवस्माद्युग्रतं जपेत् ॥

इत्यमावास्यायां दृश्यते एव । अपि च शिवरात्रिग्रन्थेन उप-
वास-शिवपूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते, हे वा एकं वा आद्ये पक्षे उप-
वासस्य या विहिता सैवेतरद्योरपि, द्वितीयपक्षे यद्युपवासस्यतिरिक्ते
हे अभिधीयेते तर्ह्येकमावास्यायां भविष्यतीति द्वितीयेव स्यात्,
तृतीयः पक्षस्तदुपपन्नः । यदि जागरणस्योत्पत्तौ शिवरात्रि-
ग्रन्थस्यास्य कालविशिष्टस्य विधानं स्यात् ततोऽधिकारवाक्ये
शिवरात्रिव्रतस्य फलसम्बन्ध उच्यमाने जागरणफलसम्बन्ध उक्तो भवति
यथोत्पत्तिवाक्ये यस्यामपि यागानां कालसम्बन्धेऽवगते दर्श-पूर्व-
मासार्थां स्मर्त्तकामो यजेतेति दर्श-पूर्वमासवाच्याः ऋते फले
विधीयन्त इत्यवधारितं, एवमिहापि स्यात् । न च तथासि । यच्च
तावत् प्रथमं दुर्वाससा आशं प्रति ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न किञ्चिद्भुगमस्तपि ।

प्राप्तवान् प्राचयाचार्यं शुभाचम्योद्धितोऽवग्रहः ॥

इत्युपक्रमः ।

धनुः कौत्साद्यतान्त्रे विष्णुपञ्चाशि मानद ।

पतिताणि महाराज शम्भोः शिरसि भूमिप ॥

तस्यौ स एव तथैव सर्वराजमतश्चितः ।

स्त्रोदरार्थं महाराज मृगस्त्रिपुरहृत्तः ।

रात्रिशेषं स्त्रितो व्याधः सन्धदृष्टिरनामिकः ॥

इत्युपवास-शिवपूजा-आगरणानि प्रासङ्गिकानि तव जातानी-
त्यभिधाय ।

प्रभाते विमले जाते बुद्ध्या नलैव शङ्करम् ।

आत्मा सरसि राजेन्द्र पूजयित्वा मधेश्वरम् ।

विष्णुपथैर्नृपश्रेष्ठ कन्दमूलैश्च पारितम् ॥

इत्येतावति कथिते केन विशेषेण भगवान् आगरणमेकपक्ष-
सम्बन्धं ब्रवीति । यदपीश्वरवचनं पार्वती' प्रति व्रतनिरूपणे ।

माघे कृष्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतसुप्तमम् ।

इत्युपक्रम्य ।

चतुर्दश्यां विशालाशि एकभक्तं समाचरेत् ।

उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यां वरानने ॥

इत्यादिपञ्चसन्दर्भेण आपन-गन्ध-पुष्पादिभिरभ्यर्चनं पादादा-
रभ्य सर्वाङ्गपूजामभिधाय गोमयमण्डलं दीपमासाभिर्वेष्टयित्वा-
प्रदानान्तम् ।

स वै शृङ्गाति पापेन चिविधेन वरानने ।

इति प्राशस्त्यसहितमभिधाय “आगरं तच्च कर्त्तव्यं गौतवादिच-
मङ्गलैरिति जाःरणमभिधाय “कर्त्तव्या यामपूजा च खानं पञ्चा-
श्रुतेन लिख्येवमन्तेन कृतं, यच्च प्राधान्येन कश्चिद्विशेषः, तस्मात्
22-3

३०२ चतुर्भुजविनायकौ परिशेषलब्धे वाचपिर्वये [७ अ० ।

प्राधान्यं सर्वेषां चयाणां इषीषां चाद्यपचदये “सुख्यं वा पूर्वचोदना-
ल्लोकवदिति व्याखेनोपवाचदिन एव सर्वेषामनुष्ठानम् ।

इतीचपथे तु “चतुर्दशां तु कौणाग्रवपर्यां येन मे कृता । तथा
जागरणं रात्रावित्यत्र जागरणस्यैव रात्रौ अवस्थात् । इतरस्य
चतुर्दशानेव अवस्थात् । यदि परस्मैपठित्यौ चतुर्दशतुरोधेन
द्विवैव पूजा चारभ्यते तथापि दोषो नास्ति, अस्ति च पुराणा-
न्तरे “यमपूजातो भिक्षा दिवापूजेति द्विवैव सर्वस्याः पूजायाः
प्रारम्भः । वस्तुतस्तु चयाणामेव प्राधान्यं इत्ययमेव पथः ।

मम भक्तोजनो देवि शिवरात्रिसुपोषकः ।

गन्धलं मोक्षदं दिव्यमन्त्रं दिव्यश्रावणम् ।

वक्तव्यता तु वृक्षजे भोगान्मृतयश्चामिति ॥

तथा ।

तुष्टोऽहं भवभक्तस्य शिवरात्रिसुपोषकः ।

वरं ददामि ते तुभ्यं देव-दागवदुर्लभम् ॥

इत्येवमादिवज्रवचनानुचारादुपवासस्यापि प्राधान्यमेव तस्या-
जयाणामपि कस्यचन्यन्वितत्वात् ।

माथे क्त्वचतुर्दशां कर्त्तव्यं व्रतसुत्तमम् ।

इतीह प्रधानाणां व्रतग्रन्थवाच्यत्वात् व्रतस्य च चतुर्दशां विहित-
त्वात् वक्ष्यचतुर्दशाश्च पञ्चदशौषुक्ताया उपवासे पञ्चषादन्यत्र जया-
न्विताया एव क्त्वचतुर्दशा पञ्चषादिश्च च तदवकाशवैकल्यमेव
दिने उपवास-पूजा-जागरणानाञ्च कर्त्तव्यत्वादवकाशमन्तरकाश-
वाधायामपत्तितायां पूजा-जागरणकाशस्य वाञ्छात्यक्त बाधा युक्ता ।

उपवासक च तयोः पूर्वमप्यनुष्ठेयत्वाद्गुणवन्मातविरोधित्वात् क-
कात् एवानुष्ठानं युक्तं । अपि चोपवासकाद्योराचक्षायकस्य तत्त्व-
गतकाक्षेकदेष्टेऽनुष्ठेयमानयोः पूजा-जागरणचोक्तिविविधेषु अप्रचो-
जकयोः प्राधान्याविशेषेऽपि बाध्यत्वमेव युक्तं नोपवासकाक्षणाया-
नन्तर्भूतत्वाद्बन्धनं तदुपवासं विना जागरणं दृश्यते । यथा,

कश्चित् पुण्यविशेषेण विहीनोऽपि च यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र च दृश्यमानां प्रजेत् ॥ इति ।

तत्र भवतु पूर्वविद्वत्त्वाद्यस्य । उक्तञ्च “शुद्धा जागरणे गते
इत्यादौ ।

अन्वे तु न्यायविद्वेऽप्यर्थे पुराचमेवं पठन्ति ।

मायाचिते भूतदिनं हि राजन्

उपेति योगं यदि पश्यद्व्याः ।

जयाप्रयुक्तां न तु वातु क्षुर्वा-

शिवस्य रात्रिं प्रियञ्जशिवस्य ॥ इति ।

तदेतदपेक्षकं ।

एकादशहृत्मी वडो उमे पचे चतुर्दशी ।

जमायाका हृत्मीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

इत्यादिभिर्द्वैतव्यतिष्ठादिवचनैरुपवासतिथिनिर्बन्धप्रकाशद्विती-
रमायाकाविद्वत्तां चतुर्दशानुपवाचो यथा विहितः तथा चयो-
दशीविद्वत्तायामपि तर्का ।

कृष्णपक्षेऽहृत्मी वैष कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वत्ता तु कर्त्तव्या परविद्वत्ता न कश्चपिन् ।

१०४ चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशील्यते काचनिर्वर्णे [७ अ० ।

उपवासेषु कालेषु एव धर्मः वनातनः ॥

इति भिगमवचनेऽभिहितः, एवमविशेषे इति ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।

इत्येवमादिप्रागुदाहृतवचनवशाच्छिवरात्रिचतुर्दशी पूर्णविद्धा
गृह्यते । अतएव शिवरात्रिमतस्य रात्रिप्राधान्यमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि ग्रन्थः शृण्वन्मतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दशीं यस्यां तत्पूजनं भवेत् ॥

‘निशि भ्रमन्ति’ ‘विचरन्ति’ । ‘ग्रन्थः’ देखः । ‘शृण्वन्’ श्रवणः,
यतोऽतस्तस्यां चतुर्दशीं यस्यां तेषां भूत-ग्रन्थि-श्रिवानां पूजनम् ।
नागरखण्डे ।

माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दशीं सुरेश्वर ।

अहं यास्यामि भृशं रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

शिष्टेषु च यमलोषु चलेषु स्थावरेषु च ।

यन्मन्त्रिभ्याम्ययन्निर्गन्धं वर्षपापविहङ्गुचे ॥

तस्माद्वाचौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतेः सुरश्रेष्ठ विपाशा च भविष्यति ॥

तथा ।

माघ-श्रावणपूर्वमेव वा श्रावणचतुर्दशी ।

चण्ड्रेण यमायुक्ता कर्माद्या वा यदा तिथिः ॥

‘चण्ड्रः’ चणोदशी । यस्तु वचनम् ।

माघाश्विने भूतदिनस्य राज-

कुपेति योगं यदि पञ्चदश्याः ।

जयायुक्ता न तु जातु कुर्व्या-

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

‘जया’ चतुर्दशी, न तु यस्यां रात्रौ चतुर्दशीयुक्ता चतुर्दशी ।

तथा चास्मिन्नेव वचने जयायुक्ता रात्रिमिति प्रतीयते ।

तथाच पद्मपुराणे ।

चतुर्दशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाद्यतः ।

आगरे शिवरात्रिः स्नात्वा पूर्णं चतुर्दशी ॥

अनेन चतुर्दशीसन्ध्याया यदा चतुर्दशीरात्रिर्न भवति किन्तु दिनभुक्तिप्रमाद्यतः दिनपर्याप्ता तदा आगरोपवासादि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । एवञ्च माघस्य कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ जयायोगस्य निषिद्धत्वात् ।

अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्यायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्वेव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेः ॥

इति वचनं माघव्यतिरिक्तविषयमिति चेत् । शिवरात्रिप्रते माघमाघव्यतिरिक्ते कृष्णचतुर्दश्यामुपवासविधानात् ।

“आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि च ।

ऋद्धौ चान् माघमासे वा द्वादशेवसुपोषयेदित्यादिना ।

दीपोत्सवेऽथवा माघकृष्णायान् चतुर्दशी ।

द्वादशस्यपि मासेषु प्रकुर्व्यादिव आगरम् ॥

इति सञ्ज्ञाद्विषयवचनेन आगरस्यस्यापि विधानादिति । तदयुक्तं माघमाघव्यतिरिक्तचतुर्दश्यामुपवासविधानेऽपि न वा शिवरात्रि-ग्रन्थेनोच्यते शिवरात्रिग्रन्थस्य माघमाघकृष्णचतुर्दश्यां कृद्मत्वात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

माघ-काङ्गुनयोर्मध्ये चविता या चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु या ज्ञाता सर्ववशोत्तमोत्तमा ॥

तत्रैव कक्षादिखण्डेऽपि ।

माघ-काङ्गुनयोर्मध्ये कक्षा या च चतुर्दशी ।

इत्थे शिवपक्षं यस्यात् तेन सर्वसुरासुरैः ।

शिवरात्रिरितिख्याता मत्कस्यैव वृषक्षिता ॥

तथा ।

माघमासस्य श्रेष्ठे या प्रथमा काङ्गुनस्य च ।

कक्षा चतुर्दशी या तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

नागरखण्डेऽपि ।

माघस्य कक्ष्यापक्षे या तिथिस्तैव चतुर्दशी ।

तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिस्तुङ्गवा ।

तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः ॥

तथाच तत्रैव माघमासे कक्ष्याचतुर्दशीं प्रकृत्योक्तं ।

यानि कान्यच लिङ्गानि चक्षानि स्थावराणि च ।

तेषु संक्रमते देवस्तथा रात्रौ यतो हरः ।

शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन या हरवत्प्रभा ॥

शिवरहस्ये ।

तत्प्रसृत्यच देवर्षे माघकक्ष्याचतुर्दशी ।

शिवरात्रिरितिख्याता श्रियेवं त्रिपुरादिवः ॥

तस्मादेषेवं विषयव्यवस्था । सदा दिग्दशेऽपि प्रदोषव्यापिनी

प्रथमदिन एव वा चथोदश्या च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव चतुर्दशी
“चथोदश्या यदा देवीति वचनात् । यदा प्रथमदिन एव प्रदोष-
व्यापिनी चथोदश्या च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव ।

प्रदोषव्यापिनी याज्ञा शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मान्नस्मान्तां समुपोषयेत् ॥

इति वचनात् ।

ननु यदा द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी तदा किं “अर्द्ध-
रात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वा याज्ञा, उत “प्रदोषव्या-
पिनीति वचनादुत्तरेति कथं निर्णयः । उच्यते यद्यपि “अर्द्धरात्रात्
पुरस्ताच्चेदितिवाक्यं द्वितीयदिने प्रदोषव्यापित्वाभावेऽप्युपपद्यते
“प्रदोषव्यापिनीति वाक्यञ्चार्द्धरात्रादुपरि जयायोगेऽपि तथाप्येवंविधे
विषये द्वितीयचतुर्दशीग्रहणे प्रागुदाहृतपूर्वविद्वशिवरात्रि-प्रति-
पादक-वज्रवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गः, पूर्वशिवरात्रिग्रहणे तु तदभाव इति
सैव याज्ञा । किञ्च पूर्वा वज्रकर्मकाख्यापिनी उत्तरा तु न तथेति
सैव याज्ञा । यदा तु दिनद्वये प्रदोषकाले चतुर्दशभावस्तदापि
“अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वैव । यन्तु माघाशितवचनं
तदेतद्वाक्यपर्यालोचनयार्द्धरात्रादुपरिजयायोगनिषेधकं । शिवरा-
त्रिप्रतान्तर्भूतमाघमासव्यतिरिक्तकृष्णचतुर्दशीनिर्णयस्त्वेवं । “एका-
दश्याष्टमी षष्ठीतिवचनादमावास्याविद्धा वा प्राप्ता “कृष्णपक्षेष्टमीति
वचनात् चथोदश्याविद्धा । एवं विरोधे सति रात्रौ यामचतुष्टये
पूजाविधानाज्जागरणविधानाच्च तदनुसारेण वज्रकर्मकाख्यापिनी
याज्ञा । यदा तु तत्कर्मकाख्यापिस्ततोविशेषस्तदा ।

रुद्रमतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संशुद्धौ तिथिः ।

अन्येषु व्रतकालेषु पूर्वाह्निस्तुपावयेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनाभिर्णयः ।

अथ वेदिदाहः ।

यदा पारणपर्याप्तामावाह्या तदा पूर्वा गोचेत् परा ।

भुताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा तु पर्वणि ।

एकादश्यां दिवारात्रौ भुक्त्वा चाग्रायणश्चरेत् ॥

इति भोजननिषेधात् ।

अथोदग्नी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाद्यतः ।

जागरे शिवराशिः क्षाप्तिं पूर्णां चतुर्दशी ॥

‘दिनभुक्तिप्रमाद्यतः’ दिवसभोजनासुरोधेन, यस्यां अथोदश्यां उपोषितायां तिथ्यन्ते विहितं पारणं रात्रौ गोपपद्यते याच अथोदग्नी दिनभुक्तिप्रमाद्यत इत्युच्यत इति । तद्युक्तं भुक्तिग्रन्थेन भोजनवत्कायप्राप्तावपि तिथि-गणन-वारभुक्तिरित्यादिषु ज्योतिःशास्त्रे निरूढत्वात् । एवञ्च भुक्तिग्रन्थेन भोजनपक्षे “चतुर्दशीरात्रात् पुराणाद्येदिति बह्वेकप्रसङ्गः, कायव्याप्तिपक्षे तु न बह्वेक इति चेवात्र भुक्तिग्रन्थेनोच्यते । किञ्च “अथोदग्नी यदा देवीतिवाक्यात् तिथ्यन्ते विहितं पारणं यदा दिन एव सम्पद्यति तदा पूर्वा पाञ्च-त्यमर्षाणं कचवादिक्लेषं विना कथ्यते । दिनग्रन्थेन च अक्षिपित-अथोदग्नीसम्यग्दिनपरित्यागेन भवत्येष दिनात्तरं पाञ्चं द्वितीय-दिनभोजनप्रमाद्यअथोदग्नी यदा पूर्वदिने तदा मित्रि वन्मूर्षां चतुर्दशी पाञ्चत्युक्ते च यदा अथोदग्नी बह्वेकादिपरिमितभो-

जनप्रमाणा तदेव चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्य्येति प्रसज्येत । ततश्च प्रागुदाहृतवाक्यविरोधः । अथैवमुच्यते यस्यां चयोदश्यां उपोषितायां दिवा भोजनं सम्भवति सा याज्ञेति तदपि न सर्वस्यामपि चयोदश्यामुपोषितायान्दिवाभोजनसम्भवात् । अथ तिथ्यन्तविहितं भोजनं यदा दिवा सम्भवति तदा पूर्वा याज्ञेति, तत्र लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रिभोजनेऽपि बाधकाभावाच्च । निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् रागप्राप्तलाभे विधिस्पृष्टे निषेधाप्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यविकल्पादिप्रसङ्गात् अग्नीषोमीयश्चिंसादिवत् । उपपादितश्चेतनैसाध्यज्ञादिकास्तर्निर्णयप्रस्तावे । तस्मात् सकलदोषपरिहारार्थं भुक्तिग्रन्थेन कालव्याप्तिरेवोच्यते न भोजनमिति सिद्धं । एवञ्च शिवरात्रौ सकलवचनपर्यालोचनया व्यवस्थायां कात्पनिकी दृश्यतिस्रतिटौ-काकृतोक्ता व्यवस्था हेत्या । शिवपूजाजागरणकालबाधश्च विना कारणं प्रसज्येत । उपवासस्यापि पूर्वविद्धायामुपपादितत्वात् वज्रतरवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गाच्च । शिवरात्रिग्रन्थेन उपवास-पूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते । अथास्यामपि प्राधान्यप्रतीतेः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एवं द्वादश वर्षाणि शिवरात्रिमुपोषकः ।

यो मां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमावहेत् ॥

शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीं ।

मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन ॥

जागरणञ्छे ।

उपवासप्रभावेन वत्सादपि च जागरात् ।

३१० चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कावनिर्णये [७ अ० ।

शिवराशिं तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजयेत् ।

ततो राव्यं समासाद्य पितृ-पैतामहं मङ्गत् ॥

मागरखण्डे ।

सत्यभूलिङ्गमभ्यर्च्य सोपवाद्यः सजागरः ।

अजानस्यपि निव्यापो निषादोगणताङ्गतः ॥

अन्यान्यपि चक्षाणां प्राधान्यप्रतिपादकानि वक्ष्णानि प्रागुदा-
हृतानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कावनिर्णये

शिवराशिनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ पर्वसन्धिकालनिर्णयः ।

तत्र पर्व द्विधा पौर्णमासी अमावास्या चेति । तयोश्च स्वरूपं गोभिलेन दर्शितं ।

अः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमणोः वा पौर्णमासी अः परमः सन्निकर्षः अमावास्या चेति ।

स्त्यन्तराह ।

यदा अक्षं गते सूर्ये चन्द्रमा अभ्युदिष्यात् वा पौर्णमासीति ।

तत्र पूर्णिमानामनिर्वचनं ब्रह्माण्ड-मत्स्यपुराणयोः ।

यदीषेते व्यतीपाते दिवापूर्णे परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ परास्ते तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता ॥

अमावास्यानिर्वचनं ग्रन्थपञ्चमौ ।

ते देवा अश्रुवक्षमा वै मोघं वसुर्वसति यो नः प्रावासीदित्यु-
पक्रम्यते देवा अश्रुवक्ष वा इमवन्वत्सोमादिगुह्यात् सोममेवास्ते संभ-
रामेति । तस्मै सोमं समभरणेष वै सोमो राजा देवाः । तं यक्ष-
न्माः स यक्षैव एतां राशिं न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टे तमिमं लोक-
मागच्छति स य इक्ष्वापस्यौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां च क्षत्र-
क्षेत्रां तद्यदेव एतां राशिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नामेति ।
अथ प्रथमवाक्ये दृष्टवधानन्तरप्रोक्षितेऽसमागमाद्देवानामुक्तौ
वसुमेधेन अमावस्यामिवसादमावास्या चेति, द्वितीयवाक्ये तु वसुमेधेन-

मयोऽस्यां राचावस्त्रिंशोके निवासादमावासेति द्विधा निर्वचनं ।
पद्मपुराणे ।

अग्निव्यान्ता इति ख्याता यज्जानो यज्ञसंस्त्रिताः ।

अच्छोदा नाम तेषाम्नां मानसी कन्यका नदी ॥

तमयाभावसुन्नाम पितरं वीक्ष्य सङ्गताः ।

वन्ने वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुधपीडनात् ॥

योगाद्ब्रह्मा तु तेनासौ व्यभिचारेण भामिनी ।

धरां न स्पृशते पूर्वं पपाताय भुवस्तले ॥

तियावमावसुर्थस्याभिष्ठास्यके न तां प्रति ।

वीर्येण तस्य सा शोके अमावासेति विभ्रता ।

पितृणां वल्लभा यस्याहन्त्याक्षयकारिणी ॥

परमसंयमिपितृगणाभिमतब्रह्मचर्याप्रश्रुतिहेतुभूतामावसुधैव्यं-
निर्वर्णप्रतीतमहिमत्वादमावासेत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यं ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमानाम रवेरग्निः सप्तसप्तमुखः स्त्रितः ।

यस्यास्य तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः ।

तस्मिन् विद्यति घेनेन्दुरमावास्या ततः स्रता ॥

मत्स्य-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेषु ।

अमा वसेतां अक्षेषु यदा चन्द्र-दिवाकरौ ।

एषा पञ्चदशीराचिरमावास्या ततस्तु सा ॥

अमासश्च एकत्रैत्यर्थः ।

स्कन्द-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अमा नाम रवेरश्विस्तृप्तोके प्रतिष्ठितः ।

तस्मात्सोमो वसत्यस्याममावासा ततः स्रता ॥

मत्स्य-वायुपुराणयोः ।

आभित्य ताममावासां पश्चतस्तु समागमौ ।

अन्योन्यं चन्द्र-सूर्यौ तौ तदा ते दर्श उच्यते ॥

भगवतीपुराणे ।

कक्षाः सोमस्य सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।

अमृतेनामृतं कृष्णे प्रीयते विबुधैः क्रमात् ॥

कक्षामासां पिवेदङ्गिर्दितीयां तपनः कक्षां ।

विश्वे देवास्तृतीयास्तु चतुर्थींश्च प्रजापतिः ॥

पञ्चमीं वसवस्यापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमींश्वरयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीं ॥

नवमीं कृष्णपक्षस्य पिवतीन्दुः कक्षामपि ।

दशमीं मरुतस्यापि द्वादश एकादशीं कक्षां ॥

द्वादशीं पिवते काशः भनाध्यक्षः त्रयोदशीं ।

चतुर्दशीं पश्युपतिः कक्षां पिवति नित्यश्वः ॥

ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कक्षां ।

कक्षावग्निष्टोनिष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलं ॥

अमासां विप्रते अस्मादमावासा ततः स्रता ।

पूर्वाह्णे प्रविशत्यर्कं मध्याह्णे च वनस्पतिं ॥

अपराह्णे विश्वस्युः क्वां धोनिं वारिषम्भवः ।

अमां प्रविष्टः सोमस्तु ग्रेवया कक्षयैकया ॥

हृद्य-गुह्य-क्षता-हृद्यान् निव्यादयति शीवधीः ।

तमोवधिषितं नावक्षरन्वापः पिबन्ति च ॥

तदङ्गातुगतं गोमः शीरमसुपगच्छति ।

तत्शीरममृतीभूत्वा मन्मपूतं दिवातयः ।

खावाकार-वचदकारैर्जुह्वयाञ्जतयः क्रमात् ॥

ऊतमग्निषु सोमाच पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।

एवं संशोचते सोमः शीवद्याथाचते पुनः ॥

ते च पूर्वमात्मनावाचे द्विविधे पुराणात् ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा क्षता ।

शिनीवासी कुङ्गश्चैव चमावाक्षा द्विधा मिति ॥

अचानुमतिः शिनीवासी च चतुर्दशोभिन्ने, राका कुङ्गश्च प्रति-
पक्षिन्ने ।

तथाच काठकमुतिः ।

या पौर्णमासी चानुमतिः, चोत्तरा वा राका, वा पूर्वमावाक्षा
वा शिनीवासी, चोत्तरा वा कुङ्गरिति ॥

दृढवचिष्ठः ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीदयं विदुः ।

राका दन्तूर्ध्वपद्मा खात्कञ्जोमानुमतिः क्षता ।

राचिदृष्टे पुनस्तज्जिन् श्वेव रात्रेति कीर्तिता ॥

भगवतीपुराणे ।

वदा मन्त्रमिवातूर्ध्वः पूर्वश्चेत्पुनरपगमत् ।

चुनपञ्चोत्तरा राका तदा भवति पूर्वमा ॥

मत्स्य-ब्रह्माष्टपुराणयोः ।

यस्मान्नामनुमन्वन्ते पितरो दैवतैः सः ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्यता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पूर्वमासां निशाकरः ।

रक्षणाद्यैव चन्द्रस्य राजेति कवयो विदुः ॥

दृष्टवशिष्टः ।

दृष्टचन्द्रममावासां विनीवासीं प्रचक्षते ।

तामेव च कुजमाज्जर्णदृष्टचन्द्रं महर्षयः ॥

मत्स्य-ब्रह्माष्टपुराणयोः ।

विनीवासीप्रमाचसु चीचग्रेषो निशाकरः ।

अमावासां विग्रह्यकं विनीवासी ततः स्यता ॥

‘विनी’ चिता अवहितेति यावत्, अण्यो वासः ‘वासी’, विनी
चासौ वासी चेति विनीवासी । ‘विनीवासीप्रमाचः’ वासापमाच-
रत्यर्थः ।

कुम्भिति कोकिलेनोक्ते यावात्कासः समाप्यते ।

तत्कासवञ्जिता श्लेषा अमावासा कुजः स्यता ॥

तथान्धौ यावदनुमत्या द्वौ सवौ कास उच्यते ।

सवौ द्वावेव राकाया श्लेषः कासोऽपराधिकः ॥

तथा ।

द्वौ सवौ अमावासायाः स कासः पर्ववन्निधु ।

द्वापरस्य कुजमाचः पर्वकासस्य स स्यतः ॥

तथा ।

अनुमती च राका च विनीवाक्षी कुङ्कसाया ।

एतासां दिक्षवः काक्षः कुङ्कमाया कुङ्कः स्यता ।

इत्येष पर्वसन्धीनां काखो वे दिक्षवः स्यतः ॥

भगवतीपुराणे ।

अनुमत्याश्च राकायाः विनीवाक्षाः कुङ्कं विना ।

एतासां दिक्षवः काक्षः कुङ्कमाया कुङ्कः स्यता ॥

तच्च सन्धौ यजेतेति सन्धौ यागः कर्त्तव्य इति ।

तच्च चातिस्फुल्लेन कर्मानुष्ठानाद्योग्यत्वात् सन्धिग्रन्थः स्मार्त्त-
सन्धिहितकर्मानुष्ठानयोग्यं पूर्वापरं काक्षं कथयति ।

ननु सन्धिमभियजेतेत्यभिग्रन्थोपरोत्यर्थः प्रतिपदि कर्त्तव्य-
त्वात् सन्धेदपरि यागकर्त्तव्यताप्रतीतेः सन्धिपूर्वकाखे यागो न प्रा-
प्नोति । नैव दोषः निपातानामनेकार्थत्वात् प्रत्यासक्तं सन्धिमभि-
ज्ज्ञाय यजेतेति वाक्यार्थः, अन्यथा प्रतिपदमभियजेतेत्यप्युपव्य-
र्थपक्षपक्षेः, प्रतिपदि यतीतायां तत उपरि द्वितीयायां बह्व्य-
मिति प्रसज्येत । तस्मात् पूर्वापरभाविनि काखे सन्धौ यजेतेति
मुक्तिर्वागं विधत्ते, अतएव मुक्त्यन्तरं “सन्धिमभितो यजेतेति ।

तच्चाह बौधायनः ।

स्फुल्लत्वात् सन्धिकाखस्य सन्धेर्विवक्ष्यते ।

सामीप्यं विवक्षं प्राञ्जः पूर्वेषां परेष वा ॥

ततश्च सन्धिसन्धिहित एव काखे चाङ्गस्य कर्मसोऽनुष्ठाने प्राप्ते स्वस्व-
चाहर्षे नियममाह मुनिः । “पूर्वपुरिष्ठावर्हिः करोति सन्धिने वारम्भ
महीलोपवसति । तथा “पूर्वपुरिष्ठां मृशति उत्तरमहर्षवतीति ।

तद्व्यवस्थं प्रतिपत्त्यर्थं धीत्याह गोभिः ।

पशाना उपवसन्त्याः पशद्वयोऽभियुज्या इति ॥

‘पशानाः’ पशद्वयः, तासाम्यथाधानादि कर्मणं, ‘पशद्वयः’
प्रतिपदः ।

मिगमः ।

उपेक्षान्नं वसेदादिं पशवोः पशुचिन्तक इति ।

प्राहुः क्षौमाक्षीयाः ।

आदिशान्तश्च पशवां वज्रिया इति ।

कात्यायनः ।

पशद्वौ यदाह इति^(१) ।

भरद्वाजः ।

पशदा वदन्त्या भवन्तीति ।

आपसमेनापि ।

अमावास्यायां दीपा वजनीचे वा पौर्णमास्यां वजनीचे वा
सौत्यमयः ।

इति पौर्णमास्यामावाक्षोपरितनदिगच्छ प्रतिपद्रूपक वजनीच-
मसुक्तं ।

क्षौमाक्षिणाच विज्ञेयो दर्शितः ।

चौनम्रानीपवसन्त्या चागच्छ चतुरो विदुः ।

श्रावणावसुजेदन्तौ जाने च प्रतकर्मणीति ॥

(१) पशद्वौ वदित्येतौ च० ।

‘श्रीपवसाश्च’ उपवासस्यान्यन्वाधानादेशीर्गग्रान् विदुः । यागश्च
चतुरेऽङ्गान् विदुः । ‘अन्यावंग्रौ’ पञ्चदशी-प्रतिपत्तुन्मी, तौ
‘उत्सृजेत्’ परित्यजेत् । अन्यमंग्रं पञ्चदशा व्रतकर्मणि, यागे च
प्रतिपदस्तुर्धमंग्रं । अपरे तु “डावंग्रावत्सृजेदन्वाविति पाठस्तुदा-
त्य व्याचक्षते । आद्यः पादः पञ्चदशा उपवसे अन्वाधानादौ
परिहर्तव्यः, पञ्चदशान्यः पादो यागे परिहरणीय इति । एतच्च
वन्पूर्वपञ्चदशीत्यतिरिक्तविवक्षं, तस्याः प्रथमपादपञ्चान्वाधानानुष्ठा-
नात् । अन्ये तस्मिन्नेव पाठे प्रथमातिक्रमे कारणाभावादन्यः पादः
पञ्चदशाः व्रतकर्मणि परिहरणीय इति व्याचक्षते । एतच्च वचस्त्वान्त-
पौर्वमासीत्यतिरिक्तविवक्षं, तस्याः पूर्वचतुर्थ्या एव तदनुष्ठानात् ।
कचं तर्हि यागे चतुर इत्यपेक्षिते यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चदशैः प्रथमास्तवः ।

काशः पर्वणि यागे स्नादन्वया तु न विद्यते ॥

कात्यायनः ।

न यद्वचं चतुर्थेऽंग्रे यागेः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांश्च तद्विमुक्त्या नृतिरेषा वनातनो ॥

तथा ।

प्रतिपदंग्रास्त्वयोभूतः पादसैकश्च तिष्ठति ।

चातयामः स विज्ञेयो न हि भक्षानि द्रवते ॥

न च पूर्वचतुर्थ्यादिषु स्मार्त्तं यागकाले दृष्टमात्रे वन्मौ व-
जेतेति नृतिविरोधः, वन्मेरतिदृष्टत्वेन तत्र साङ्गप्रयोगानुपपत्तेः
वन्निनृत्यपेक्षितवन्निवनीपावधिविषयमात् स्यते । न च जावति

३२० चतुर्भुजं चिन्तामणौ परिशेषलक्षे काचनिर्बन्धे [८७० ।

काचः च विशेषः प्रातरन्नोमनीषिभिः” ॥ इति ह्युद्ग्रातातपवचनान्
 “प्रातर्यजमधिनाविति मन्त्रशिष्टाश्च । तथा “अग्निरयोमाश्च यज्ञश्च
 प्रातरनुवाकैरवस्थिति च । “न तस्य सायमग्नीयाचेन प्रातर्यज्ञ-
 माचः स्यादिति प्रातःकाशश्च सायमन्वावगमाश्च । तथा कात्या-
 यनेनापि “यद्यो वा प्रातरिति यज्ञस्काचः कथितः । तथाच
 जुल्यन्तरेणापि “तच्च यजेत यपेनं पश्चादक्षमितं पुरस्तादादित्यो-
 ऽनुदेतीत्यादित्योदयकाखे यजेतेत्यवगम्यते । “उदित आदित्ये
 पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रमतीत्युदयानन्तरमेव यागानुष्ठानमापस्तम्बेनोक्तं ।
 चतु प्रागुदयादमावस्यायास्तन्मकरणशुक्तं “प्रागुदयादमावस्याया-
 मिति, तदुदयाप्रागुपक्रममाचमेव न लिष्टिरेव, “प्रागुदयादनुष्ठा-
 नेभित्यहर्विर्भागविरोधात् ।

अथ गोभिः ।

अथः पौर्णमासीकास्ता भवन्ति सन्ध्या वास्तमितोदिता बोधैर्वा
 सन्ध्योदिते चन्द्रे सन्ध्यास्तमिते रवौ चन्द्रोदये उत्तरा प्रापयस्तमया-
 दुधैरुदेति तासुपवसेत् ।

तथा ।

सन्ध्यापौर्णमासीसुपवसेदा उत्तरानित्येने ।

सत्यन्तरं च ।

पूर्वोदिते कक्षासीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षणः ।

उपावसेदिति श्रेयः ।

कात्यायनः ।

पूर्वां पौर्णमासीसुपवसेदां चोपवसेत् ।

तच्च दिवा पर्वसन्धौ पूर्वधुरपवासादहर्भागः । रात्रिपर्वसन्धौ
तदहर्पवासः परेधुर्यागः ।

तथाच बौधायनः ।

अधोदाहरत्यूर्ध्वमूर्ध्वराचात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते स एतं
वापररात्रं पूर्णं भवति सर्वं चाहर्नक्षरा रात्रेरा मध्यराचाद्मावा-
स्याया औपवसथ्येह्यूर्ध्वं मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते स एतं
वापरात्रमधो भवति सर्वां चैतास्तुत्तरस्याह्ना आ मध्यन्दिनादेतं
सन्धिमभियजेतेति ।

अस्यार्थः । 'अधोदाहरति' श्रुतिमिति शेषः । 'पौर्णमास्यामिति
विषयनिर्देशः, 'ऊर्ध्वमूर्ध्वराचाच्चन्द्रमाः पूर्यते' पौर्णमासी प्रवर्तत-
इत्युक्तं भवति । 'स एतमपररात्रं', अग्निरात्रं 'सर्वमहः', 'उत्तरस्या-
रात्रेरा मध्यराचात्', अनुवर्तते, ततो विच्छिद्यते, सोऽयं रात्रिसन्धि-
रह्नाः, अथामावास्याविषये 'औपवसथीयेहनि यागदिनात्पूर्वधुः, 'ऊर्ध्वं
मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते' अमावास्या प्रवर्तते, 'स एतमपररात्रं',
अग्निरात्रं सर्वां रात्रिं, 'उत्तरस्याह्नाः', 'आ मध्यन्दिनात्', अनुवर्तते,
ततः प्रतिपद्यति, स एष दिवासन्धिरह्नाः । एतं सन्धिमभिवाप्य
सन्धेः पूर्वधुरग्रीनन्वाधायोत्तरेधुर्यजेत । तथा एवं दिवासन्धिम-
भिवाप्य तदहः प्रातर्यजेतेति ।

एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्वतौ मध्यरात्र-मध्यन्दिनशब्दौ व्याख्यातुमात्रं,
रात्रिर्ह पौर्णमास्यां सन्धेः या भवत्यहर्मावास्यायामिति ।

तेन श्रुतिगतौ मध्यरात्र-मध्यन्दिनशब्दौ रात्रिसन्धि-दिवा-
सन्धयोपपन्नकौ विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति ।

अन्योश्च पौर्णमास्यमावास्याविषयमुक्तोः प्रदर्शनार्थत्वं वक्तुं
उत्तरसूत्रं ।

हे पौर्णमास्यौ हे अमावास्या पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमुत्तराश्वि-
रामेमावास्यामिति ।

अथमर्थः रात्रिचन्दि-दिवाचन्दिमत्यौ हे पौर्णमास्यौ, दिवा-
चन्दि-रात्रिचन्दिमत्यौ च हे अमावास्या, तच्च दिवाचन्दिः पूर्वामा-
वास्या पौर्णमासी वा, रात्रिचन्दिस्तत्र । अथ पूर्वामावास्याया
न तु पौर्णमासी तादृशमावास्याया, 'पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमिति ।
अथमर्थः पूर्वाममावास्यामिव पूर्वा पौर्णमासीं जानीयादिति । ततश्च
दिवाचन्दिमत्यां पौर्णमास्यां यागः पूर्वेषुपवाच-ति सिद्धं । तथा
उत्तरा पौर्णमास्याया न लमावास्या । तां पौर्णमासीं निरूपयन्नाह,
'उत्तराश्विनराममावास्यामिति उत्तरां पौर्णमासीयुक्तामिदोत्तरा-
ममावास्यां जानीयादिति । ततश्च रात्रिगतममावास्या-प्रतिपत्त्य-
न्निष्पवाच-वागयोर्मध्ये कुम्भोदित्यर्थः ।

आमस्तमस्याह,

यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णं उत्सर्पेत्तां पौर्णमासीमुपदधेत् नः
भूरितेति वा, शर्विकां तृतीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति । यदहर्न
दृश्येत तदहर्मावास्या नो न द्रष्टार इति वेति ।

तच्च शर्विकासूत्रार्थं उपरिष्ठादप्युच्यते । 'यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमाः
पूर्णं उत्सर्पेत्', 'यदहर्न दृश्येत' इति सूत्रद्वयस्याथमर्थः । सर्वदा तावत्
राका-कुङ्कोरेव चन्द्रमसः पूर्वममदर्शनं वेति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं ।
अस्मिन् पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णः 'उत्सर्पेत्' उदिष्यात्, 'न दृश्येत वा'.

तत्र यक्षपराशे राशौ वा पर्वसन्धिसदा तां पौर्वमासीं जमावासां
 चोपवसेदिति, यदा तु पूर्वांशे मध्यन्दिने वा पर्वसन्धिसदा ज्ञानि-
 ज्ञानि चन्द्रमाः 'पूरिता' पूर्णोभवति, यदा वा तद्द्वारानेक्षितारो-
 भवेयुः तामनुमतीं विनीवासीं चोपवसेदिति । “श्वःपूरिता” “श्वो
 न द्रष्टार इति वेति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । उक्तञ्च भाष्यार्थव्यपक्षकारेण ।

अपराशेऽथ वा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राका आत्मा पूर्णोत्सर्पिस्तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र वा श्वःपूरितस्तच्छा ॥

अपराशे अपासां वा पर्वसन्धिर्भवेत् यदि ।

उपोष्या तु कुक्षस्तत्र यद्वर्णैति तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने पर्वसन्धिर्भवेद्यदा ।

तचोपोष्या विनीवासी श्वो न द्रष्टारस्तच्छेति ॥

तदुक्तं निबन्धिभिः ।

अपराशेऽथ वा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

तद्वस्तत्र चोपोष्या पूर्ण उत्सर्पिस्तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

पूर्वेषुस्तत्र चोपोष्या वा श्वःपूरितस्तच्छा ॥

अपराशेऽथ वा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

तद्वस्तत्र चोपोष्या यद्वर्णैतिस्तच्छा ॥

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

तचोपोष्या विनीवासी श्वो न द्रष्टारस्तच्छा ॥

मृच्छकारिकापि ।

पञ्चदशी प्रतिपच्च समेते एकदिने महती यदि तस्मिन्पञ्चदशी
प्रसूतेरुपवासः पञ्चदशीश्च तत्पुत्र्यदि याग इति ।

तथा संकर्षणकाष्ठे गोविन्दोपाध्यायेनोक्तं ।

सखिजहनि मध्यन्दिने पूर्वं एव विक्रम-सन्निपातौ तच्च पूर्वेषु-
रुपवासः “सः पूरितेतिवा, “सो न द्रष्टार इत्यस्य विषयः । यथाप-
राष्ट्रे राक्षौ वा विक्रम-सन्निपातौ तच्च तद्वरुपवासः “यद्वरः पुरस्ता-
त्तन्मा पूर्णं उत्सर्पेत्”, “यद्वरं दृष्टेतेत्यस्य विषय इति ।

देवस्नामिनायुक्तं ।

यदि पूर्वांशे पर्वसन्धिः समाप्येत ततो नितरामेव च श्राभनं,
अदि पुनरपरांशे राक्षौ वा तद्वरुपवास्य श्रोभूते याग इति ।

तथाच जौगाधिः ।

पूर्वांशे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तच्च पूर्वेषुकाद्वर्षाग इत्यते ॥

अपरांशेऽपवा राक्षौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्जहनि श्रोभूते याग इत्यते ॥

अथ केचित् सन्ध्यायां पर्वसन्धौ व्यवस्थापकवचनान्तराभावात्
प्रायेण तथापि रात्रिग्रन्थप्रयोगाच्च सापि रात्रिग्रन्थेन मृच्छत इत्याहुः ।
तदयुक्तं । सन्ध्या-रात्र्योर्भेदाक्षय्यायाश्च कारणाभावात्, सन्ध्यायां
पर्वसन्धौ च पूर्वेषुर्वागस्य “प्रावर्तते यदा सन्धिरित्यनेनैव सिद्धेः ।
एतेन “स वै सन्धयेवोपवसेत्” “स वा उत्तरामेवोपवसेत्” इति
मुतिरवश्यं व्याख्यानं ।

ब्रह्मपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामभुदिद्याद्विः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमिद्याद्विः ॥

इत्यादीनि पञ्चव्यवस्थायां यागि वचनानि तानि तिथ्यन्तरविष-
याणि । यत्तु “पूर्वः पूर्वा यजमानोऽवतौयामिति वाक्यं तच्छास्त्रो-
दिते काले प्राप्ते यावद्यावत् पूर्वं यजते तावत्प्रशस्तमिति प्रतिपाद-
यत्तत्रैव काले विस्तृतं निवारयति न पुनस्तोदितकाशानादरेण
पूर्वदिनं प्रशस्तमिति । तथाच सति चतुर्दश्यादिष्वपि तिथिषु याव-
द्यावदध्वक्षनतिथो यागः क्रियते तावत्तावत्पुनरां प्रशस्तमित्यापद्यते ।
तस्मात्पूर्वाहादिपर्वसन्धिभेदेन व्यवस्था युक्ता ।

अथ केचिदाहुः पूर्वापराह-मध्याह्नास्त्रेधाविभागान्नयणेन पञ्च
पञ्च मुहूर्त्तात्मका अथ वेदितव्या इति । ननु चेधा विभागपक्षे
मध्यन्दिनाम्यघटिकायां पर्वसन्धौ प्रातःकाले पर्वचतुर्थीग्राभावात्तृ-
तीये भागे यागः प्राप्नोति । तत्र “पर्वणो यस्तुर्थांश आद्याः
प्रतिपदस्तथः । यागकाशः स विज्ञेयः प्रातरुक्तोमनीषिभिः” इत्येत-
द्विदध्यते । तद्वत् । कथं प्रातःकाले पर्वचतुर्थीग्राभावः, प्रातः-
काशस्य त्रिसुहृत्तमात्रत्वादिति चेत् कुतः, “रेखाप्रस्थत्यादित्या-
मुहूर्त्तास्तथ एव तु । प्रातस्तु स स्मृतः काशोभागश्चाह्नः स पञ्चमः” ॥
इति वचनादिति चेत् । न । तस्य पञ्चधा विभागपञ्चाशत्पत्वात् । अथ
तु पूर्वाह्नपरिमित एव प्रातःकाशः यतो मौमांसाभाभ्यकारोदाह-
तायां श्रुतौ “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईषते यजुर्वेदेन तिष्ठति
मखे चक्रः सामवेदेनास्तमयो महीयते वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः”
इति मध्याह्नप्रातः सन्ध्याः सर्वेऽपि प्रातःकाशः प्रतीयते । यदि मध्या-

क्रात् प्राक् प्रातःकाशादूर्ध्वं काशान्तरं स्यात् ततः प्रातर्मध्याह्ना-
स्तमयकालेषु चम्यजुःशामवेदैरागमने सूर्यस्य काशान्तरे वेदशून्य-
स्यागमनं स्यात् । तच्च च “वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति विदधते ।
ग्राह्यान्तरे “चग्निः पूर्वाञ्च इति पाठान्तरात् प्रातःपूर्वाञ्चयोरैकाव-
गमः, अतएव प्रथमं प्रहरमभिधायाञ्चः स्यात्ताः । “च एवाध्यर्द्धसंयुक्तः
प्रातरित्यभिधीयते” इत्येवमपि पूर्वाञ्चाह्निकस्येत्प्रातःकाशः तर्हि
ततोपक्रम्य पूर्वाञ्चे यागः । यदप्याहुः । “प्रातर्देवमिति प्रोक्तं तजो-
पपद्यत इति च ।

तदप्युपक्रममभिप्रायेणैव । पूर्वाञ्चैकदेशस्येत्प्रातःकाशः तर्हि पूर्वाञ्चविव-
क्षया वचनद्वयेऽपि प्रातर्घषणं, अन्यथा “पूर्वाञ्चो वै देवानां मध्यन्दिनं
मनुष्याणां अपराह्नः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

पश्चादावेव कुर्वन्ति सदा पश्चादिकं चरं ।

पूर्वाञ्च एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनोविषः ॥

इति कात्यायनादिवचनात् । अथ यत् प्रातरनुदिने जुष्टोती-
त्यत्रापि दर्शनात् ।

जष्टेऽध्याये जैमिनिना “उदगयनपूर्वपञ्चपुष्टाक्षेषु देवानि स्थितिरूपा-
ख्यानार्चदर्शनादित्युक्ते भाव्यकारेणान्वार्थसन्दर्शनं “पूर्वाञ्चो वै देवा-
नामिति दर्शितं ।

आह च कर्कोपाध्यायः, “पूर्वाञ्चे दर्शयाग इति । अनेन “प्रातर्-
क्तोमनोविभिरित्यादि व्याख्यातं । तेनेष्टिविषये चेधा विभाग इति
चिह्नमिति । तदयुक्तं । अथ हि पूर्वाञ्चापराह्नौ द्विधा विभक्त्याहुः
पूर्वापरभागौ विभक्तौ । “आवर्त्तंगान्तु पूर्वाञ्चोऽप्यपराह्नस्ततः परः ।

मध्याह्नसु तथोः सन्धिर्षदावर्तनमुच्यते” । इति वचनात् । न तु पूर्वा-
ह्नादिशब्दानां चेधा विभक्त्याहः क्रमेण भागवत्परत्वं । “आवर्तने
यदा सन्धिसूतः पूर्वमथापि वा । तद्दर्श्याग इत्येत परतस्त्येरेऽहनि”
इत्यादिवचनात् वक्ष्यमाणवज्रवचनविरोधप्रसङ्गाच्च । किञ्चान्यस्मिन्
पक्षे मध्याह्नस्यावर्तनादुपरि षटिकापक्षकपथ्येनत्वात् तच्च सन्धौ
तद्दृष्टेरेव यागः प्रसज्येत । न च प्रसज्यतामिति वाच्यं । तच्च प्रातः
पर्वण्यतुर्थीगादिविहितकालासम्भवेन “पर्वण्योद्यस्तुर्थीगा इत्यादिवच-
नविरोधात् प्रातःकालस्य चिसुहृत्तत्वात् ।

तथाच व्यासः ।

सुहृत्तचित्तं प्रातस्तवाग्नेव तु खण्डव इति ।

पराशरोऽपि ।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये चिसुहृत्तं गते रवौ ।

प्रातः सूर्यास्तसौ काक्षोभागस्याहः स पञ्चमः इति ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

रेखाप्रभृत्यथादित्यान्सुहृत्तास्तथ एव तु ।

प्रातस्तु स सूर्यः काक्षोभागस्याहः स पञ्चमः ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये चिसुहृत्तस्थिते रवौ ।

प्रातःकाल इति प्रोक्तो भागस्याहः स पञ्चमः ॥

एवमन्येऽपि प्रातःशब्दार्थप्रतिपादकेषु शास्त्रेषु चिसुहृत्तात्मकः
प्रातःकालः कथितः, न तु चिधा विभक्त्याहः पूर्वी भागः प्रातःकाल-
इति कचिदपि भूयते । यस्तु मुतौ प्रयोगः स न सुख्यः चनेकार्थत्वस्यान्या-

व्यत्नात् । वनाशिकाः प्रातःकाश इति श्रोत्रं स्नापनारोपणादिभ्यति
 सोऽप्येवमेव । ननु शार्ङ्गप्रहरः प्रातःकाशः “य एवाश्वार्ङ्गसंयुक्तः प्रात-
 रित्यभिधीयते” इति वचनात् । ‘यः’ प्रहरः, अधिक उपरि शार्ङ्गसंयुक्तः
 शार्ङ्गप्रहरः । ततश्च मध्यमिदानीमघटिकायां पर्वसन्धौ पञ्चसु घटि-
 कास्त्वतीतासु प्रातःकाशः पर्वचतुर्थींशस्य सम्भवतीति तदानीं शार्ङ्गो-
 धागः करिष्यते । तदयुक्तं । “उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रम-
 यति प्रागुद्यादमावास्यायाः” इति आपस्तम्बवचनात् । त्रिसुहृन्नात्मकः
 प्रातःकालो यदा पर्वचतुर्थींशसम्भवस्तदेतद्वचनं भविष्यतीति चेत् । न ।
 यद्वोचे कारणाभावात् । न चादित्ये उदिते पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रमः
 आदित्योदयात् प्रागमावास्यायास्तन्मं प्रक्रम इत्यस्य पञ्चघटिकास्तत्ती-
 तासु करिष्यत इति वाच्यं । अत्रप्रधानवत्यां भावनायां युगपत्पुद्ग-
 लप्रवर्तयता प्रयोगवचनेन मध्ये विलम्बनिषेधात् । तस्माद्वचनद्वयपर्या-
 लोचनया त्रिसुहृन्नात्मके शार्ङ्गप्रहरात्मके च प्रातःकालेऽवगम्यमाने-
 ष्यापस्तम्बवचनानुरोधात् त्रिसुहृन्नात्मक एव प्राज्ञः, तस्मादस्मिन्
 काले यागसिद्धयै अस्मदुक्त एव विभाग आश्रयणीयः । ननु द्वेधा-
 विभागे यथावर्तनादुपरि घटिकामात्र एव सन्धिसोत्तरेषुरेव
 यागइति तत्रापि काशासम्भवाद्वचनविरोधस्तु स एव । मैवं । पर्वणो-
 यस्तुतुर्थींश इत्यादिकास्तस्य यागान्वयावगतेर्भवितव्यं, तदेतद्यागस्य
 काशान्वयेनेत्यभ्युपगन्तव्यं, पर्वमाशोत्तरेषुर्थांगे क्रियमाणे न यागस्य
 काशान्वय इति पूर्वेषुरेव याग इत्यविरोधः । नन्वेवं तर्ह्यपराह-
 सन्धानुत्तरेषुर्थांगविधानं विद्वेते । मैवं । यथापराह पर्वसन्धानुत्तरेषुः
 प्रतिपचतुर्थींशे जानी न भवति तत्राभूतस्यैवापराहस्याप पच-

मित्यविरोधः, युक्तस्यैतत्, अन्यथा हेमन्तकाले अतिखर्वं तदहस्ता-
 किञ्चिद्दूने चतुर्दशषट्ठिकामात्रे आवर्त्तनं भवति तदा तत्रैव तिथि-
 दृष्टौ कदाचिच्छोडशनाडिकोऽपि चतुर्थीग्रो भवति तत्रावर्त्तनादु-
 परि षट्ठिकामात्रसम्भावुत्तरेषु रेव यागः प्रसज्येत । न च तद्युक्तं, तत्र
 विहितकास्त्रसम्भावात् “न चष्टयमिति निषेधात् पूर्वेषुःसम्भवाच्च ।
 अतोऽत्रापराह्णशब्दस्यैव एव व्याख्यानं, “आ सप्तमान्सुहृन्नादि देवं
 कार्त्थं प्रशस्यत इति वचनं प्रातःकास्त्रविधानात्तद्वृत्तिरिक्तविषयं
 भवताप्येतदङ्गीकार्त्थं अन्यथा चिधा विभक्तस्याहस्ततीथे भागे प्रातरा-
 त्मके भवता यागाङ्गत्वेन स्वीकृतेऽतौतेऽपि यागप्रसङ्गात् । तस्मात्
 वेधा विभक्तस्याहः पूर्वापरभागावेव पूर्वाह्णपराह्णवच गृहीतव्यौ,
 तत्रापराह्णादिगते पर्वसन्धौ परेषुर्धागः पूर्वाह्णगते पर्वसन्धौ तदह-
 र्धागः । यदा तु पूर्वापरह्णयोः सन्धौ पर्वसन्धिसदा तदहरेव याग-
 इति प्रतिपादनार्थं मध्याह्नग्रहणं । मध्याह्नशब्दो हि पारिभाषिकं
 मध्याह्नसुषुप्त्याह्नो मध्यमं क्षणमेवात्र प्रतिपादयति । अत एव प्राता-
 तपोऽपि मध्यमशब्देनैव पठति ।

पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदीपवाचः पूर्वेषुसदहर्धाग इत्येते ॥

चतु “पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरमथा । आ दतीत्याद्य-
 रात्रः सायाह्नश्च ततः परं” ॥ इति गोभिलवचनाच्चतुर्थी विभागः, अत्र
 “सुहृन्नादितयं प्रातःसावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिसुहृन्नाः सादप-
 राह्णोऽपि तादृशः । सायाह्नः त्रिसुहृन्नास्तु सर्वधर्मवहिःकृतः” ॥ इति
 व्यासवचनात्पञ्चधाविभागः सोयुक्तरीत्या चिधाविभागवत् कर्माकार-

विषयः, आश्रितस्थानं द्विधा विभागः सकलसूत्रभाष्यकृद्भिर्विभक्तिरपि निबन्धकृद्भिः, युक्तमेति च एव स्वीकार्यः । तत्र राशिसन्धौ परेषुरेव यागः “अपराधेऽथवा राशिविति सौगाधिवचनात्” पञ्चान्ता उपवस्य-
 व्याः पञ्चादयोऽभियष्टव्या इति गोभिलवचनाच्च । नन्वसप्तमादूर्ध्वं पूर्व-
 सन्धौ चतुर्दश्यामसप्तमयात् प्रागूर्ध्वं वा समाप्तार्था अमावास्यायाः कृत्स्न-
 राशिषोगिले तथैव दोहादि युक्तं “तद्व्यदेव एतां राशिमिहामा-
 वसति तस्मादमावास्या नाम तं गोभिरनुष्ठाय समभरन्निति श्रुत्या
 राशिषुक्तायाममावास्यायां दद्यादिरूपस्य सोमस्य सम्भूतिर्देवैः कृतेत्यु-
 क्तत्वात् । न च “पञ्चादयोऽभियष्टव्या इति वचनविरोधः, अहोरात्रव्या-
 पित्वामपि तस्य सम्भवात् । न च “अपराधेऽथवा राशवित्येतद्विरोधः,
 तस्य पौर्णमास्यामपि सम्भवात् क्षतिलेन दुर्बलत्वाच्च । उच्यते । राशिप्र-
 ष्दस्य तिथेः पञ्चसप्तकत्वात् “तदहरेवैव पुरस्तात् दृश्येत तदहस्पववे-
 दिति कश्चिदहःप्रष्दस्यापि दर्शनात्, “च यथैव एतां राशिं न पुरस्तात्
 पश्चाद्दृश्येत तदहस्पववेदिति कश्चिदहःप्रष्दस्यापि दर्शनात्, “च यथैव
 एतां राशिं पुरस्तात् पश्चाद्दृश्ये” इत्यत्र पूर्वस्मिन् राशिष्वेव पुरस्ता-
 ददर्शनं उत्तररात्र्यादौ पश्चादेकस्मान्मेव वा पुरस्तात्पश्चाच्चादर्शनं
 वक्तव्यं । आद्ये पक्षे या दिवामावास्या यैव ज्ञाता । द्वितीये पक्षे उत्त-
 ररात्र्यावपि तद्रूपं विद्यते इति यैव भवेत् । अथोच्येत उत्तररात्रौ
 प्रतिपदो विद्यमानत्वाच्चास्तो दर्शनं प्रतिपद्यपि भवतीति ।

आह कर्त्तव्यायावः ।

दर्शनं प्राकृतः प्रतिपद्येव भवतीति ।

कात्यायनस्यमावास्याशेषे साह ।

चष्टमेऽग्रे चतुर्दशाः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे च ततः किञ्च भवेदणुः ॥ इति ।

तद्वत् यदि रात्रिसन्ध्यादपि ग्राह्यतो निषिद्धं सिद्धं तत उद-
याग्राक् प्रतिपन्नवेशः ततोपवासो न कर्त्तव्यः पूर्वदिने चतुर्दशी
रात्रावपि विद्यत इति तथापि चन्द्रसङ्गावाज्ज कर्त्तव्य एव ।

उक्तञ्च स्मृतौ ।

भूतदिने चतुर्दशा अमां कुर्वन्ति ये दिवाः ।

विहारं पितृवश्च तत्सर्वं निष्कृतं भवेदिति ॥

‘विहारः’ विहरणमिच्छार्थं आश्रयनीयादेः इत्यर्थः ।

तत्र तज्ज्ञोपः प्रसज्येत तस्मात् “पञ्चाना उपवसन्त्याः पञ्चादयोऽभि-
चष्टव्या इत्येतदेव युक्तं तस्माद्रात्रिसन्धौ परेषुर्षाणः । ननु रात्रि-
योगिन्वामपि पञ्चदशा प्रतिपदि चिमुक्कर्त्तायां द्वितीयायां “चिमु-
क्कर्त्तां द्वितीया चेदिति वचनात् पञ्चदशां यागः कस्याज क्रियते
विशेषावगमादिति ब्रूमः । यद्यपि रात्रिसन्धिश्रास्त्रं कृत्वाहर्ष्यापिन्वां
प्रतिपदि यात्रकाग्रं, चिमुक्कर्त्तद्वितीयाश्रास्त्रं दिवासन्धौ यावकाग्रं,
यद्यपि च “पञ्चादयो चष्टव्या इत्येतदुपमर्द्देनैव हृत्तेरेतद्वाधकाश्रित-
दोषाभावस्तथापि रात्रिसन्धिश्रास्त्राण्यथासिद्धत्वात् “पञ्चादयो
चष्टव्या इत्यत एवोत्तरदिने यागे प्राप्ते पर्वचतुर्थीश्रास्त्रं प्रातः पूर्वदिने
प्रात्युभावाद्वागप्रात्युभावे चिमुक्कर्त्तश्रास्त्रे यावत् पूर्वश्रास्त्रमपि प्राप-
यितुमशक्यमपेक्षते तावद्रात्रिसन्धिश्रास्त्रं दृष्ट्वा विवधान्तरमेव चिन्त-
यति, तज्ज्ञोपरिहृष्टादव्यामः । तस्मात् रात्रिसन्धौ परेषुर्षाण इति सिद्धं,
अपराह्नवन्धावपि परेषुर्षाणः ।

ननु ।

चतुर्दशां चतुर्थानि अमा यत्र न दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्यत्र भूते कथादिकौ क्रिया ॥

इति वचनात् पूर्वैव कस्माच्च दृश्यते । तथाच वचनान्तरं ।

चतुर्दशी चतुर्थानिममावासा न लभ्यते ।

शोभते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वान्तैव कारयेत् ॥ इति ॥

यद्यपि चतुर्दशा ग्रामचतुष्टयस्यापिन्यमावासा न लभ्यते किन्तु तदेकदेशस्यापिन्येव तथापि शोभते प्रतिपदसि चेत् पूर्वद्युरेवोपवास-
इत्यर्थः । कात्यायनवचनेन पश्चादभ्युदय अमावास्येनेद्वेति, यत्रोप-
वासदिने प्रतिपत्सम्भवः तत्र चिह्नविष्कोष्टिः प्रायश्चित्तलेनोक्ता ।
उच्यते । तस्याः प्रतिपदि सङ्गावे द्वितीयासङ्गावेऽप्युपपत्तिरन्यथासिद्धा-
पराङ्मन्यत्वाच्च बौधायन उक्ता, तस्माद्वितीयेऽहनि यागः । ननु यदा
पूर्वद्युः प्रातः पर्वचतुर्थीग्राभावः परेद्युस्य प्रातः पर्वचतुर्थीगः तदा
कस्मिन्नहनि यागः क्रियते । न तावत् पूर्वद्युः तत्र प्रातःकाले पर्व-
चतुर्थीग्रादिसमावेद्याभावेन यागकालाभावादपराङ्मन्यत्वमित्याह ।
नापि परेद्युर्यागः तत्रापि विहितकालाभावात् ।

अत्र केचिदाहुः अपरेद्युर्यागः कर्तव्यः पूर्वद्युः पर्वचतुर्थीग्रादि-
विहितकालासम्भवात् प्रतिपच्चतुर्थीग्रे यागनिवर्त्तकाभावाच्च । यस्मि-
न्मसि निवेधो निवर्त्तकः ।

न लब्धं चतुर्थीग्रे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विजुषन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति ॥

उच्यते मन्थाङ्गसन्धिविवयोऽयं प्रतिवेधो नापराङ्मन्यविवचः, तत्र

परेष्टुर्थागविधानात् । ननु अपराहसम्भावेव परेष्टुर्थागप्राप्तेस्तत्र च प्रतिपक्षतुर्थाग्रसम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य तत्रैव सामञ्जस्यं मध्याह्नसम्भौ तु पूर्वेषुर्थागविधानात् प्रतिपक्षतुर्थाग्रगन्धोऽपि नास्तीति निषेधानुपपत्तिः । अत्रोच्यते । “पश्चादयोऽभियष्ट्या इत्यस्य सम्पूर्णायां त्रिचौ खण्डत्रिचौ वा साधारणत्वं, तत्र द्वितीयेऽहनि प्रतिपक्षतुर्थाग्रस्य प्रातःकाले सम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रतिषेधस्य घटत एव । न चैतावता प्रतिपक्षतुर्थाग्रे यागानुष्ठाने प्रत्यवायभाक्त्वं । “पश्चादयोऽभियष्ट्या इति तत्र यागस्य विहितत्वाद्विहितप्रतिषेधे च विकल्प एव स्यात् ।

उक्तञ्च दृष्टदान्तिने ।

यद्यपि प्राप्य यत्किञ्चिद्विधिना तुल्यगोचरः ।

प्रत्यवायमतिं कुर्यादिकस्याभयणात् तत् ॥

दृष्टौ विधि-निषेधौ हि तुल्यवैर्यैकगोचरौ ।

विकल्पेन तथोरेकः प्रामाण्यमनुतिष्ठतां ॥

अङ्गीकृतनिषेधानां नैव दोषोऽस्त्वकुर्वतां ।

चोदनास्यचपलन्तु न प्रामाण्यं विधेस्तदा ॥

विधेः प्रामाण्यपक्षे तु प्रतिषेधनिराकृतेः ।

चोदनास्यचपं धर्मे न दोषोऽस्त्वनुतिष्ठतामिति ॥

न च “पश्चादयोऽभियष्ट्या इत्यस्याः प्रतिपक्षागचतुष्टयेऽपि साधारणत्वेन सावकाशत्वात् “नयष्ट्यं चतुर्थाग्र इत्यस्य प्रतिपक्षतुर्थाग्रविषयत्वेन निरवकाशत्वात् विकल्पो न युक्त इति वक्तव्यं । यतः सामान्यविषयस्यापि विधेर्विशेषनिषेधेन नात्यन्तबाधः क्रियते तदधीन-
ज्ञाभत्वात् ।

तदुक्तं वार्त्तिककारैस्तत्र टीकायां ।

अनादुर्बलोऽपि विधिसादधीनात्मनामेन प्रतिषेधेन तुल्यवक्तो
भवति प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्यविधाने चेत्यत्र वक्ष्यत इति ।

तस्माच्छास्त्रप्रामाण्यस्यात्यन्तप्रतिषेधासम्भवात् “नानुवाजेषु ये
यजामहं करोतीतिवदिकस्यः, न तु तद्देव, तर्हि पर्युदासाव्यवस्था-
दिकस्यः परिचर्तुं शक्यते । तथाहि साक्षाच्चोदितकालस्य पर्वचतुर्थी-
प्रतिपदाद्यभागव्यात्मकस्य प्रातःकाले दिनद्वयेऽप्यविद्यमानत्वेन
यागानुपपत्तेर्नैत्यचोदितकर्मणः परित्यक्तुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनसा-
मर्थ्येन किञ्चिद्विगुणेऽपि काले यष्ट्यमित्यापत्तिरिति पूर्वेषु प्रातःकाले
पर्वचतुर्थीप्राभावेऽपि पर्वमात्रसङ्गावाद्यष्ट्यं, अथ वा परेषु प्रतिप-
दाद्यभागव्याभावेऽपि प्रतिपन्नात्रसङ्गावाद्यष्ट्यमिति प्रतिपन्नचतुर्थी-
त्रेऽपि पाचिकी प्राप्तिर्न द्वैरपि वारपितुं शक्यते । तस्मात्तत्त्वज्ञा-
नपर्युदासप्रतिपादने विकल्पस्यापरिहार्यत्वाद्दरं सुख्यार्थत्वाच्च विकल्प-
प्रसङ्गावपि प्रतिषेधवाचक एव गम्यते । किञ्च पर्युदासासम्भवा-
दपि प्रतिषेधः । तथाहि यदि तावत् प्रतिपन्नचतुर्थीप्रसन्नं वर्जितत्वा-
विज्ञेयात् । अथ चतुर्थीप्रवर्जितायां प्रतिपदि ज्ञेयेति तर्हि
पर्वचतुर्थीत्रे यागो न प्राप्नोति । अथ प्रतिपन्नचतुर्थीप्रवर्जिते चोदिते
काले ज्ञेयेत्युच्यते तर्ह्यपराहपर्वसम्भावुत्तरमहच्चोदितकालस्यैवापि
प्रतिपन्नचतुर्थीप्रमात्रमेवावशिष्टमिति तत्पर्युदासत्वेन कुत्रान्यत्र विधी-
यते । अथ नोद्यन्तमादित्यमौषेतेति धातुर्थेन गम्यः समन्वाद्गौच-
यवद्वयवदभागवत्कस्यो विधीयते । उच्यते । युक्तं तत्र रागप्राप्तमौषधं
पर्युदकत इति । इह त्वपराहपर्वसम्भावौ परेषुर्थागः प्राक्सप्राप्त इति न

पर्युदासितुं शक्यते । न चात्र यथा चोदकप्राप्त्यर्थे चरणास्य “नार्थे च
 दृश्यते” इति प्रत्ययोपदेशन वक्षीयसा पर्युदासः तथा न शक्यते वक्तुं ।
 उभयोरपि प्रतिपक्षतुर्थाग्रप्रापकपर्युदासयोर्द्वयपदेशास्तत्वात् । न च
 यथा यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामह इत्यस्य यागविशेषेऽनुयायेषु पर्यु-
 दासस्तथात्र सम्भवति । न हि पर्युदासशास्त्रस्य पूर्वाङ्गापराङ्गादिपर्वस-
 न्धिसाधारणस्यापराङ्गादिपर्वसन्धिश्रास्त्रं प्रति विशेषशास्त्रता सम्भवति ।
 न च पर्युदासशास्त्रस्य श्रुतित्वेन वक्षीयस्त्वं, श्रुतित्वादिद्वेः । तथाहि
 भाष्यकारेण चतुर्थाग्रनिषेधः कात्यायनवचनादित्युक्त्वा “न च दृश्यं चतु-
 र्थेऽग्र इति श्लोकः पठितः । तस्माच्छ्रुतिमूलत्वाभिप्रायेण “श्रुतिरेवा
 वनातनीत्युच्यते । ननु पर्युदासवचने तस्यप्रत्ययश्रवणेन विधेः स्मृत्या-
 दपराङ्गादिपर्वसन्धिवचने वर्तमानापदेशत्वेन कस्यविधित्वादिकल्प-
 न्नात् वैषम्यं, नैतद्वत्, प्रतिपक्षा पर्युदासते चतुर्थाग्रो वा यागो वेति
 चन्द्रेणो धावता विजल्लेनापनीयते तावतेतरत्रापि वर्तमानापदेशो वा
 पञ्चमसकारोवेति चन्द्रेणोऽपनीयत एव । पर्युदासे नञोपलक्षणात्पत्वं
 इत्यधिको दोषः । तस्मात् पर्युदासासम्भवात् प्रतिषेधोऽवश्यमावौ ।
 एवं विदुष्ये स्मिते मध्याह्नसन्धिविषयत्वं निषेधस्यापराङ्गसन्धिविषयत्वं
 विधेरिति । यतो जौगादिषा पूर्वाङ्गापराङ्गसन्धिविषयभेदेन पूर्वा-
 न्तरदिग्योर्थागव्यवस्था कृता “पूर्वाङ्गे वाच मध्याह्न इत्यादिना ।
 चतु “पर्वण्योच्यतुर्थाग्र इति वाक्यानादपि न प्रतिपक्षतुर्थाग्रे यागं
 निवारयति । तथाहि न तावच्चतुर्थमंगं निषेधति, अविहितत्वा-
 निषेधलेनाप्रतीतेः । नापि पूर्वेषामन्येषामंगानां विधायकत्वेनार्थादि-
 तरमंगं निवारयति, विधिविभक्तिशून्यत्वेन विधिवत्त्वस्याप्यतीतेः ।

नायुपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवदिधिः कस्यते, सिद्धवदनुवादात् प्रमाणात्तराविरोधाच्च विधयः कस्यन्ते । इच्च तु “पर्वण्यस्तुर्यांश्च इत्यत्र प्रतिपद्भागत्रयविधाने चतुर्यांश्चानिष्टान्तिप्रयोजने कस्यमाने “न यष्ट्वं चतुर्यांश्च” इति चतुर्यांश्च पाञ्चिकाभ्यनुज्ञाशास्त्रं विदधते । न च वाच्यं विज्ञेय इति विधिप्रत्ययः, “अर्हं कृत्यदचक्षे-त्यर्हार्थत्वेनापि घटमानत्वात्, भवतु वा विधिप्रत्ययः, तथाप्यनपेक्षिते ज्ञाने न तु यजतौ । अथ निर्वपत्यालभतिवदनपेक्षितधा-तुगतोऽपि विधिरिष्टमर्थं विधत्त इति । उच्यते । सापि क्लिष्ट-कस्यनैवेति न विसृष्टचतुर्यांश्चानुज्ञाशास्त्रबाधने सामर्थ्यं । तथाहि धात्वर्थः श्रुत्या विधीयते तदसम्भवे धात्वर्थोऽन्यत्र विधीयते धात्वर्थं वान्यत् विधीयते । यत्र त्वन्देवान्यत्र विधीयते तदतिक्लिष्टं । अथ तद्दोषपरिहाराय धात्वर्थो ज्ञानमेव विधीयते कथं तर्हि कालस्य प्राप्तिः । अथ ज्ञानं विधीयमानं ज्ञेयसंस्काररूपमिति ज्ञानसंस्कार्यस्य कास्यस्य घागे विनियोगमन्तरेणानुपपद्यमानं विनियोगविधिं कस्य-यतीत्युच्यते । तत्र संस्कारानुपपत्त्या संस्कार्यविनियोगकल्पनायाः सङ्गधिकरणे निराकृतत्वात् । ननु “सोमाभावे पूतीकानभिषुषु-षादिति तमसौ भवं प्रयच्छेदिति च भवाभिषवसंस्कारान्यथानुप-पत्त्या सङ्गचमसस्य पूतीकानाच्च यागविनियोगो यथा कल्पितसूत्रे-षापि ज्ञानसंस्कार्यस्य कास्यस्य विनियोगविधिः कस्माच्च कस्यते । उच्यते । युक्तं तच्च सोमेन यजेतेति कृत्तविनियोगस्य सोमस्य सोममभिषुषोतीति सोमचमस इति च समाख्यया भवाभिषव-संस्कारविधिर्न विरुध्यते इति, सिद्धे भक्ष्याभिषवयोः सोमसंस्कारने

निरुद्धसंस्कारस्य द्रव्यान्तरसंस्कारविधानेन सुश्रूतं द्रव्यस्य पूर्वद्रव्य-
समानकार्यत्वकल्पनं, इह त्वनिरुद्धोद्धानसंस्कारः संस्कार्यस्य कास्यस्य
कृत्तमानान्तरसम्भविनिधोगादृते न निर्वहति यत्कधिकरसन्वाचा-
दिति युक्तमेव ।

किञ्च सोमद्रव्यस्यैव विनियुक्तस्य कदाचिदसम्भमानस्य प्रतिनि-
धुपादाने प्राप्ते नियममात्रं क्रियते “पूतौकानभिषुषादिति,
न त्वपूर्वो विनियोगः क्रियते । न त्विह विनियोजकान्तरेण
विना सिद्ध्यति, तस्मात् “समुद्रं मनसा ध्यायति पृथिवीञ्च मनसा
ध्यायति द्वेभ्यश्च मनसा ध्यायतीतिवदारादुपकारकत्वमेव कास्यज्ञा-
नविधानस्येति न काले प्रापकत्वं । भवतु वा ज्ञानसामयौषाक्षिधे
ज्ञानस्यार्थसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् कास्यविधित्वमेव कास्यज्ञानविधा-
नस्येति । तथापि यागकास इत्येकस्मिन् पदे किञ्चिदुद्दिष्टं
किञ्चिदुपादीयत इत्येतदनुपपन्नमेव, यथेतत् श्रुतैः सिद्धकृतं
सजतौतिवद्वषट्कर्तुः प्रथममव इतिवच्च, यथा हि वषट्कर्तृविशेषि-
तमवश्ये प्राचस्यसम्बन्धो विधातुं न शक्यते तथा पदान्तरोपास्यपर्व-
चतुर्थीयादिविशेषितस्य कास्यशब्दार्थस्य यागकास इति समासपदै-
कदेशप्रतिपादितस्यैकदेशान्तरार्थेन सह पश्चात्सम्बन्धोविधीयत इति
नोपपद्यते समसमानपदयोः परस्परसम्बन्धात् प्राक्पदान्तरसम्बन्धा-
नुपपत्तेः “परिपूर्णं पदं पदान्तरमाकाङ्क्षतीति न्यासात् । अथ
“पर्वण्योच्यतुर्थाग्र आद्याः प्रतिपदस्तथ इति पदान्तरोपास्यस्य
कास्यस्य यागेन सम्बन्धो विधीयत इति । उच्यते । तथापि यागकास-
इति समासपदगतनोपसर्जनौभूतेन यागेन सह सम्बन्धः प्राप्नोति ।

क्षिप्तं फलेन वा कारकैश्च वा क्रियार्था सम्बन्धौ भवति । न च कासो यागस्य फलं, असाध्यत्वात् । नापि कारकं, कारकविभक्तिनिर्देशाभावात् । न हि “प्रतिपदि यजेतेतिवत् पर्वचतुर्थीयादेरधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मात्तद्वचन्याधिकरणार्थः कल्पनीय इत्यपरः श्लेषः ।

अथ वा कासविधित्वं, तथापि प्रतिपदाद्यभागचयविधानं नोपपद्यते । तथाहि इह कासद्वयमुपास्यं पर्वचतुर्थीयाः प्रतिपदाद्यभागचयश्च । न बोधयनेनेन वाक्येन विधातुं शक्यते, यागानुवादेन कासद्वये विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ कासस्य निमित्तस्वरूपकत्वात् कासद्योर्थो गोविधीयते न तु यागे कासावित्युच्यते, तर्हि सुतरामेव वाक्यभेदः । तच्च कासभेदेन यागसम्बन्धभेदप्रतीतेः । अथ प्रतिपदं संमार्गेषु विधीयमानेष्वपि यथा न वाक्यभेदस्तद्विहापि प्रतिकाशं यागे विधीयमानेऽपि न वाक्यभेद इत्युच्यते । तच्च युक्तं । तच्च यद्वत्-संमार्गद्योरेकेन यजेन सम्बन्धं विधाय औते विधितात्यर्थं पर्यवसिते सत्यार्थिका व्यापारभेदाः प्रतिपदसुपजायमाना अपि न वाक्यं भिन्दन्तीति । इह तु पर्वचतुर्थीयाश्च प्रतिपदाद्यभागचयस्य चेकेनेव औतविधितात्यर्थं यागसम्बन्धो चेन शब्देन विधीयते तथाविधः शब्दोनास्तुभयोः पृथगुपासनात्तस्मात्प्राप्तस्य यागस्थानेकस्मिन् सम्बन्धे विधीयमाने रेवतीवारकन्तीयाधिकरणपौर्णमास्यधिकरणादिपूर्वपक्षवाक्यभेदः । अथ तद्वदेव तर्हि विभिष्टविधानेन वाक्यभेदपरिहारः कस्माज्जयते । उच्यते । विभिष्टविधानेऽभ्युपगम्यमाने यागात्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्वमा-

स्योरसं कासविधिः विद्यति । दर्श-पूर्वमासयोः शास्त्रान्तरप्राप्त-
चोरेकेन वाक्येन कासद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं वक्षिर्वेदीत्यत्र लक्षणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय अत्र वाक्यभेदः परिहृतः तदन्तर् पर्व-प्रतिपद्भागान्धां सन्धि-
लक्षणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्तं । “तत्र सन्धिदेशे
लक्षितेऽर्धप्राप्तत्वेनान्तर्वेदि-वक्षिर्वेदिग्रन्थार्थचोरनुवादसम्भवात् । इह
तु सन्धिकास्त्रे लक्षितेऽपि न पर्वचतुर्थ्यां प्रतिपद्भागचयस्यानुवादः
विद्यति । पूर्वापरचोरग्रन्थयोर्नियतयोर्विषमचोरग्रन्थप्राप्त्यभावात् ।

किञ्च सम्बन्धविधानस्य किं लक्षणाक्षेपेन “सन्धौ यजेतेति श्रुत्या
सन्धिकास्त्रे विहितोऽपि प्रयोगाद्योग्य इति तत्त्वमीपलक्षणायां प्राप्तायां
किं पर्वन्तः कास इत्यवश्यमेवायां पूर्वापरसामीप्यावधिविधानार्थं
वाक्यमागतमिति वक्तव्यम् । यदि पर्वचतुर्थ्यां प्रादिविधायकमेतत्तावत्
भवेत् “पर्वण्योवस्रतुर्थ्यां आद्याः प्रतिपदस्त्वथ इति, तदपीदानीम-
नुपपद्यमानं । यदि पुनरपि तमेव सन्धिं लक्षयितुं गच्छति तदा
किं तेन कृतं भवति, तस्याद्यागस्य कासद्वयसम्बन्धविधाने वाक्यभे-
दोऽपरिहार्यः । अथ यो द्यागकास इति द्यागकासमनूय स पर्वण्य-
स्रतुर्थ्यां आद्याः प्रतिपदस्त्वयोऽग्रास्येति विधीयते । तर्हि द्याग-
कास इति विग्रिहानुवादे एकस्मादवाक्यभेदः, पर्वचतुर्थ्यां प्रति-
पद्भागचयस्य चोभयोर्विधानादपरोवाक्यभेदः । यत्तदोर्थत्यागेनाप्यथ-
इत्यपरोदोषः । अथ पर्वचतुर्थ्यां प्रतिपद्भागचयं वानूय तयोदभ-
योर्वागकासत्वं विधीयते । एवं तर्हि पर्वण्योवस्रतुर्थ्यां इति विग्रि-
हानुवादादेकोवाक्यभेदः, आद्याः प्रतिपदस्त्वयोऽग्रा इत्यपि विग्रि-

हानुवादाद्द्वितीयोवाक्यभेदः, तथोद्भवोर्वागकाव्यविधानानुत्ती-
वाचोक्त्यभेदः, पर्वचतुर्थीग्रन्थ प्रतिपद्भागचयस्य च विधायकान्तरा-
भावादनुवादोऽपि न शक्यते कर्तुमित्यपरोदोषः ।

किञ्च काव्यस्यानुपादेयत्वात् काव्यविधिपरेषु वाक्येषु काव्यमु-
द्दिश्य कर्मवोपादीयते, तदिह यदि पर्वचतुर्थीग्रमुद्दिश्य स याग-
काव्य इति विधीयते तर्हि विधेयस्य यागकाव्यस्यापि काव्यरूपत्वेना-
नुपादेयत्वादुद्देश्यत्वमेव प्राप्नोति । न चोद्देश्यद्वयस्य मिथः सम्बन्धः
सम्भवति । न चानयोः समुदायीकरणार्थः एकः शब्दोऽस्ति, येन
समुदायस्य यागसम्बन्धविधानादाव्यभेदः परिशिष्येत । ननु याग-
काव्य इति काव्यशब्देनोभयमेकरूपतया पराम्बुस्य यागसंबन्धोविधी-
यते । तच्च । याग-काव्यशब्देन याग-काव्ययोः सम्बन्धविधानमश-
क्यमित्युक्तत्वात् ।

किञ्च याग-काव्यशब्देन पर्वचतुर्थीग्रादिकाव्योऽनूद्यते पुनस्तैव
शब्देन यागस्य काव्यसम्बन्धो विधीयते, तदा वाजपेयोक्तं वैरूप्य-
मापद्येत । न' श्लोकस्मिन्नेव वाक्ये एकमेव वस्तु तदाव्यगतमेव किञ्चि-
दपेक्षानूद्यते किञ्चिदपेक्ष्य विधीयते इति सम्भवति । यदि तु
वैरूप्यपरिहारार्थं पर्वचतुर्थीग्रपणादिपरामर्शमन्तरेण शब्दस्यैव का-
व्यस्य यागसंबन्धो विधीयते । तदयुक्तं । काव्यसम्बन्धविधानमन्त-
रेणापि विद्वेः । अथ “यागकाव्यः स विज्ञेय इति तच्छब्देन पर्व-
प्रतिपद्भागान् पराम्बुस्य यागसंबन्धोविधीयते, तथापि पूर्वीक्तं वैरूप्यं
तद्वत्त्वमेव ।

किञ्च स इत्यवनाच्छब्द एकवचनान्तस्तुरः काव्यभाषायां परा-

मर्तुं न शक्नोति । अथानुवङ्गव्यायेन पृथगेकैकं परामर्शतीत्युच्यते ।
मैवम् । एकस्मिन्वाक्ये प्रतिपदमनुवङ्गैकस्मानेकेषु सम्बन्धेषु गृह्य-
माणेषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

किञ्च एकवचनान्तस्य च इत्यस्य तच्छब्दस्य “आद्याः प्रतिपद-
स्य इत्यत्र वङ्गवचनप्रतिनिर्द्देशात् अनुवङ्गोऽपि गोपयन्ते । यथा
गच्छतामित्यस्य संयजथैरङ्गानीत्यत्र नानुवङ्गः ।

किञ्च वक्तव्योक्तिरित्याभिसम्बन्धात्पर्वण्योच्यतुर्थ्याश्च इति पर्वचतुर्थ्याश्च
वच्छब्दवचनात् च एव तच्छब्देन परामर्शं युज्यते न प्रतिपद्भागाः ।
अथ तथापि वच्छब्दोप्याह्रियते श्रुत्यध्याहृतयोः श्रुतेः प्रौढं सम्प्रत्ययात्
पुनरपि न तस्य परामर्शः । भवतु वाक्याहारः तथापि प्रतिपद्भागा-
इति वङ्गवचनान्तस्यैव वच्छब्दस्याध्याहारादेकवचनान्तेन तच्छब्देन
पुनरपि कथं सम्बन्धः । अथ पर्वप्रतिपद्भागसमुदाय एकवचनान्ते-
तच्छब्देन परामर्शं शक्यते इत्युच्यते । तत्र । एकावच्छेदमन्तरेण समुदा-
यानुपपत्तेः । अथैकेन तच्छब्देनोपादानात् समुदायत्वमित्युच्यते । यथा
विद्वद्वाक्ये पौर्णमास्यादिग्रन्थोपादानादाग्नेषादीनां समुदायत्वसिद्धिः,
यथा वा राजसूयग्रन्थेनोपादानादनुमत्यादीनां मन्त्रादीनां^(१) पवि-
त्रादीनाञ्च आगादीनां समुदायत्वसिद्धिः । तत्र । तच्छब्देनोपादा-
नात् समुदायत्वं समुदायत्वादेकवचनान्ततच्छब्दोपादानमितीतरे-
तराश्रयापत्तेः । आग्नेषादीनाम्नेकग्रन्थोपादानव्यतिरेकेषायेको-
पाधिसम्बन्धोविद्यत एव । बहुवचनौ काव्यविशेषयोगित्वं नाम
तदुक्तम् । “एकवाक्याभिव्यञ्जोनाद्विज्ञानामपि कर्मणां । समुदायार्थं

(१) अनुमत्यादीनामन्त्रादीनामिति च० ।

प्रत्यनेकदेशसदृशवत्” ॥ इति । रामसूत्रेऽपि प्रकृतत्वविशिष्टयागलो-
पाधिसङ्गावात् समुदायत्वं भविष्यत्येकफलसाधनत्वाद्वा । नन्वापि
प्रकृतत्वविशिष्टकासलोपाधिसङ्गावात् पूर्वचतुर्थीग्रस्य प्रतिपङ्गागचयस्य
च समुदायत्वं भविष्यति । मैवं । किं पदार्थरूपेण कास्योः प्रकृतत्वं,
किं वा वाक्यार्थरूपेण, न तावदाक्यार्थरूपेण, महावाक्येऽवान्तरवा-
क्यार्थविवक्षाभावादिवक्ष्यमाणेऽवान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापि पदा-
र्थरूपेण, न हि पूर्वणोचसतुर्थीग्र इत्यत्र कस्यचिदेकस्य पदस्यार्थः पूर्व-
चतुर्थीग्रः प्रतिपङ्गागचयं वा, तस्माच्च प्रकृतत्वावच्छेदात् समुदायत्वं
पूर्व-प्रतिपङ्गागानाम् ।

ननु यागसाधनत्वैकोपाधिसङ्गावात् समुदायत्वं भविष्यति ।
नैतदेवम् । यागसाधनत्वात् समुदायत्वं, समुदायत्वादेकवचनान्तेन
तच्छब्देन परामर्शः, तच्छब्दपरामर्शाद्यागविधानं, यागविधानाद्याग-
साधनत्वं, यागसाधनत्वात् समुदायत्वमिति चक्रकापत्तिः । अत-
एवैकावच्छेदमन्तरेण समुदायत्वानुपपत्तेः कासद्वयप्रतिपादकावेव
ग्रन्थौ कासद्वयसमुदायं लक्षयत इत्येतदपास्तम् । अथ “पूर्वणोऽग्रे
तुरौचे तु कर्त्तव्येष्टिर्द्वातिभिः” इति पूर्वचतुर्थीग्रस्य याग-
साधनत्वावगमात् “पञ्चादयोऽभियष्टव्याः,” “न यष्टव्यं चतुर्थीग्रे” इति
वाक्याभ्यां चतुर्थीग्रवर्जितप्रतिपङ्गागचयस्य यागसाधनत्वावगमात्
“पूर्वणोचसतुर्थीऽग्र इति वाक्यप्रमितेः प्रागेव कासावयवार्तां याग-
साधनत्वस्यस्योपाधेः सिद्धत्वात् “पूर्वणोचसतुर्थीग्र इति वाक्ये
तेषां समुदायापादनानुपपन्नमिति न चक्रकापत्तिरित्युच्यते ।
तदुक्तं । एकेनानेकेषु कासभागेषु यागसाधनत्वमभिधीयमानेषु

वाक्यभेदापनेकापरिहारार्थं समुदायरूपतयायेकत्वापनेर्विधेयानां काष्ठभागानामपेक्ष्यते धानवाधनत्वमेव विधातुं । तच्च यदि पर-
मिदानां समुदायत्वापनेः प्रागेव वाक्यान्तरेः काष्ठभागानां धान-
वाधनत्वं चिह्नं किमिदानां समुदायत्वापत्त्या क्रियते ।

किञ्च काष्ठद्वयमिदं विधीयमानं किं समुच्चयेन विधीयते, किं वा
विकल्पेन । न तावत् समुच्चयेन काष्ठद्वयसम्बन्धः, तथा सत्युभयोरपि का-
ष्ठबोर्धगात्पुष्पानुप्रसङ्गात् । नापि विकल्पेन, विकल्पो हि विद्वद्धार्यथोः
प्राज्ञयोः परस्परतो विधानसामर्थ्याविर्भाव-तिरोभावादिना विद्वद्-
व्यापारचतुष्टयद्वयेन क्षेत्रेण संप्राप्तमानोऽपि गत्यन्तराभावात् खेदे-
नैवाभ्युपेयते । तथैकेनैव विधानात् तावत्क्षेत्रोऽनुभूयत इति किमे-
तदज्ञपेद्योक्तवैकल्यापत्तेः, एवं काष्ठद्वयाभ्युपगमेन सर्वमेतदुक्तं ।

किञ्च प्रातरात्मकसूतीयोऽपि काष्ठोऽपैवोपात्त इति तस्मिन्नपि
विवक्ष्यमाणे पूर्वोक्तेषु पञ्चभेदेषु सुतरां वाक्यभेदादयः सञ्चयन्ति,
तस्मादतिमन्दशक्तित्वादस्य वचनस्य न प्रतिपद्गागचयविधानमुच्चयेन
चतुर्थीग्रन्थुदायकत्वं, किं तस्मिन्नेन वचनेन क्रियते, न किञ्चित् क्रियते ।
किन्तु “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति पर्वचतुर्थीग्रे प्राप्ते “पञ्चा-
द्वयोऽभिसृष्ट्या इति प्रतिपदि प्राप्तायां “प्रातर्यजध्वमिति प्रातःकास्ते
प्राप्ते “न चष्टयं चतुर्थी” इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपच्चतुर्थीग्रे विकल्पेन
निधिद्वे वैकल्पिकनिषेधेन सञ्चितो धावत्कास्तराशिरवश्रियते, नाना-
प्राज्ञप्राप्तः च सर्वः पिच्छीकृत्येयेन याग्निककारिकावाक्येन कथ्यते,
स्तरचतुर्थीकर्त्तव्यं “पर्वणोचच्चतुर्थीग्र इति । यथा स्येन वेदिमुद्रकौ-
त्यादिनागप्राज्ञप्राप्तोऽर्थः पिच्छीकृत्यानुकृते “एतानि वै द्रव्यप्राप्ता-

धानीति । यथाह वार्त्तिककारः, “स्मृतादेस्त्यन्तिव्यमन्त्रः कार्ष्णेद्वन-
नादिभिः । तच्च यज्ञायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते” ॥ तथा “पर्वणो-
यस्तुर्थीऽग्र इत्यपि नानाग्रास्तपिष्ठीकृतानुवादः न पुनः कक्षा-
त्काक्ष विधायकमेतत् येनार्थात् प्रतिपद्यतुर्थीग्रं शुद्धयेत् ।

किञ्च “उक्तोमनीषिभिरित्युक्तग्रन्थेन वाक्यान्तरैस्त एवार्थः स्मरणे
लौकिकार्थमेकत्र पिष्ठीकृत्याग्नूद्यते न त्वपूर्वीऽर्थोऽग्नेन वचनेन विधी-
यत इति दर्शयति । तस्मात्प्रतिपदाद्यभागवत्तथैव यागकाक्षलमिति
विधानाभावात् “न यष्ट्यं चतुर्थीऽग्र इत्यग्नेन निवेधेनापि चतुर्थीग्रस्त-
पाक्षिकप्राप्त्याभ्यनुज्ञानपाद्याज्ञात्यन्तमथागकाक्षलं प्रतिपद्यतुर्थीग्रस्त ।
अथवयमग्नेन वचनेन विधायकेन भवितव्यं तर्हि प्रातर्विधान-
मस्तु सर्वमन्यदाक्यान्तरप्राप्तमग्नूद्यते । ननु प्रातःकाक्षोऽपि “प्रात-
र्थजध्वमिति ग्राह्यप्राप्त एव । नैव दोषः । न हि पौर्ववेद्यवाक्यानां
वेदमूलत्वापराधेन विधातृत्वं विद्यन्ते, सर्वस्यतौ नामप्रामाण्यप्रवृत्तात् ।
येषामपि वक्तृज्ञानानुमापकानि पौर्ववेद्यवचनानि तेऽपि कथञ्चित्
पौर्ववेद्येषु वचनेषु विध्यनुवादविरोधनुवादविवेकं कुर्वन्नेव न पुनः
सर्वानुवादकत्वं मन्यते । येनैवमाहुः असौदमाक्षस्त इत्यग्नूद्य च
धर्म इति विधीयत इति । ननु यदि वाक्यान्तरप्राप्तोऽप्यर्थी-
विधातुं शक्यते तर्हि पर्वचतुर्थीग्रादिरपि कक्षात् विधीयते ।
उच्यते । न पर्वचतुर्थीग्रादिवाक्यान्तरप्राप्त इति न विधीयते किन्त्व-
नेकविधाने वाक्यभेदभयादाक्यान्तरप्राप्तत्वेन कथञ्चिदनुवादितुमपि
शक्यत्वात् विधीयत । ननु यदि एक एव विधातव्य इति पर्व-
चतुर्थीग्रादिकाक्षस्त वाक्यान्तरविहितत्वात् प्रातःकाक्षो विधी-

यते तर्हि विपरीतं कक्षाक भवति । उच्यते । “पर्वण्यस्तुथीग्र-
इति चतुर्थीग्रस्य यच्छब्दोपबन्धादविधेयत्वं, प्रातःकालस्य तद-
भावादिधीयते ।

किञ्च पर्वचतुर्थीग्रस्य “आद्याः प्रतिपदस्तथ इत्येतद्विशितस्य
यागकालः स इति तच्छब्देन परामर्श इत्यपरः क्लेशः ।

किञ्च येनैव हेतुना वाक्यभेदभयादिना कालचितयमेतेन न वि-
धीयते तेनैव पर्वचतुर्थीग्रादिरेकोऽपि कालो न विधीयते, तथाहि
पर्वण्यस्तुथीग्र इति, अथ एते अर्थाः किं तेषां अस्त्यैकस्यायनौन्यायेन
प्रथमं क्रियया सह संबन्धमनुभूय पश्चात्पार्थिकः परस्परसम्बन्धः,
आहोस्त्रिप्रथमं परस्परसम्बन्धः पश्चात्क्रियया सह सम्बन्धः इति
यदापि प्रथमं क्रियया सम्बन्धः तदापि किं विशिष्टविधानन्यायेन
क्रियया सम्बन्धः, अहोस्त्रिक्तियानुवादेन तेषां सम्बन्धः इति । यदि
तावद्विशिष्टविधानं तथा सति कर्मान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्णमासयोरथं
कालविधिः सिध्यति । अथ क्रियानुवादेन पर्वण्यस्तुथीग्रस्य च
सम्बन्धो विधीयते, तदा प्राप्तक्रियानुवादेनानेकगुणविधानादेकसा-
वदाक्यभेदः पुनस्तेषां परस्परसम्बन्धविधानेऽपि स एव दोषः । अथ
वाक्यभेदपरिहारार्थं चतुर्थीग्रादिविशेषणमनादृत्य पर्वमात्रस्य याग-
सम्बन्धो विधीयते, तर्हि पर्वणि यदा कदाचिद्यागः प्राप्नोति ।
चतुर्थीग्रपक्षस्य विधिलेनानुवादत्वेन यानुपपद्यमानं द्वाह्यते ।

ननु पर्वणि यदा कदाचिदीजानः कदाचिच्चतुर्थीग्रेऽपि यजत-
इत्यनुवादः सम्भवति । नैतदेवं । पात्रिकानुवादस्य न्यायविदाम-
व्यक्तत्वात् ।

अथ चतुर्थ्याग्रथागतयोः सम्बन्धो विधीयते, तदपि यत्नः कश्चापि-
द्रव्यस्य चतुर्थ्याग्रो यागार्थ इत्युक्तं स्यात् न त्वभिप्रेतितोऽर्थः सिद्ध्यति ।

नन्वग्रविधानस्याग्निना विनातुपपत्तेरंश्विनि कश्चिद्विद्वद्वेषेण
बुद्धिस्थः पर्वरूपोऽग्निविशेषः किमिति त्यज्यते । उच्यते । बुद्धिस्थोऽग्नि-
विधायकस्युष्टो न सिद्ध्यति । अथ यदि विधिना स्युज्यते तर्हि तदे-
वानेकविधानमापद्यते । ननु विधिना स्युज्यमानोऽप्यर्थात् स्युज्यते न
श्रुत्या न तत्रानेकविधानं दोषः । मैवं । न ह्यनेनाग्निविशेषेण विना-
ग्रविधेरनुपपत्तिर्येनार्थादिमनेवाग्निविशेषं स्युज्यते । न हि साधार-
णस्यानुपपत्तिरभिधानमात्रेण बुद्धिस्थे विशेषे पर्यवस्यति, तथा सति
सर्वत्र गुणविधेरुत्सादः “सोमेन यजेतेति यागमात्रं विधाय विधौ
पर्यवसिते या साधारणी द्रव्याकाङ्क्षा या विधानमन्तरेणैव
बुद्धिस्थे द्रव्यविशेषे सोमे पर्यवस्यतीति कथं विशेषविधानं स्यात् ।
यथापि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानादाकाङ्क्षभेदः प्रसज्यते तत्राप्येकगु-
णविधानमेवास्तु, इतरस्तु गुणविशेषः, सामान्यानुपपत्त्याप्याचिष्यत-
इति वक्तुं शक्यत्वात् ।

नन्वेवं तर्हि “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः” ।
इति वाक्येन कथं पर्वचतुर्थ्याग्रो यागाय विधीयते तत्रापि पूर्वी-
क्तानां दोषाणां अविशिष्टत्वात् । उच्यते । “पर्वणोऽग्रे तुरीये इति
पर्वीग्ररूपं पदार्थद्वयं परस्परसम्बन्धविशिष्टमेकीभूतं यागाय वि-
धीयत इति विधेयभेदाभावात् वाक्यभेदः । ननु “पर्वणोऽग्रे
तुरीये इति पर्वीग्रयोः परस्परसम्बन्धो विधिज्ञापारमन्तरेण न
सिद्ध्यति । सत्यं न सिद्ध्यति । किन्तु विधेयभेदवानयोः परस्परसम्ब-
न्धविधायकमस्ति तद्यथा ।

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पार्वण्यागस्त्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इति पञ्चदशाः पादः इत्यनयोः सम्बन्धो विधीयते । नन्वेवं पञ्चदशा आद्येऽपि पादे यागः प्राप्नोति अथ परः पादः इति विशिष्यते तर्हि वाक्यभेदः । नैष दोषः । “सन्धौ घञेतेति सन्धिकास्तस्य यागार्थस्य विहितस्याद्योग्यत्वात् सन्धिसमीपवर्तिनि काले लक्षयितव्ये क्रियासमीपकाख्यो लक्षितः किं नाडिका किं वा प्रहरस्तिष्यद्वै तिथिर्वैत्यपेक्षायां पञ्चदशीपादः सामीप्यविशेषाकाङ्क्षगपरिपूरणाय विधीयमानः सामीप्यावष्टकेन सन्धिप्रत्यासक्ततर एव सिद्ध्यति न दूरवर्त्ती । नन्वत्र वाक्ये न केवलं पञ्चदशीपादयोः सम्बन्धः प्रतीयते किन्तु यागसम्बन्धोऽपरः प्रतीयते । सत्यमेवं । किन्तु “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति विधीयमानोऽनूद्यते आगामिन्या अपि प्राप्तेरनुवादसम्भवात् । तस्मात् पञ्चदशीवाक्ये पञ्चदशीपादमात्रं विधीयते । तस्य सम्बन्धस्य यागसम्बन्धमात्रं “पर्वणोऽग्रे तुरीये तित्यनेन विधीयते । तस्य पर्वणस्य तुरीयेत्यत्र विहितमपि सन्धिप्राप्तावस्थितमनूद्यत इति पूर्वमेवोक्तं । “पर्वणोद्यस्तुर्थांश इत्यनेन प्रातःकालसम्बन्धमात्रं विधीयते सर्वमन्यदनुद्यते । तस्मात् कश्चिदप्यनेकार्थविधानाभावात् वाक्यभेदः । ननु पञ्चदशाः पादस्य सम्बन्धो वाक्यान्तरविहितो यागसम्बन्धविधानपरे वाक्ये वाक्यभेदं न करोतीति वदुष्यते तर्हि “पर्वणोद्यस्तुर्थांश इति वाक्येनापि पञ्चदशीपादस्य यागसम्बन्धो विधातुं शक्यत एव । सत्यं शक्यत एव । किन्त्वसौ विशिष्टकाख्यो यागाय विधातव्यः स चाविशिष्टस्तु प्रातरात्मकास्तस्य कालस्य विधानेनापि

वाक्योपपत्तौ न युक्तः विशिष्टस्य वाक्यान्तरसम्बन्धादित्यनेन विशिष्ट-
विधाने वाक्यभेदे परिहृतेऽपि स्वरूपमात्रविधानापेक्षया किञ्चिदि-
धिगौरवस्यापरिहार्यत्वाद्विशिष्टापादकवाक्यान्तरसापेक्षत्वाच्च । यच्च
तु स्वरूपमात्रविधानयोग्यं किञ्चिदुपात्तं नास्ति तच्च गत्यभावा-
द्विशिष्टमपि यागस्य विधीयत एव यथा “पर्वणोऽग्रे तुरीये निति ।

ननु यदि कास्य-भागयोः विशिष्टत्वमेकेन वाक्येन क्रियते तस्य
विशिष्टस्य यागसम्बन्धोऽपरेण वाक्येन तर्जनेनैव प्रकारेण प्रतिपदाद्य-
भागचयस्य यागसम्बन्धः कस्माद्येव्यते । तथा हि “पञ्चदश्याः परः
पादः पञ्चादेः प्रथमास्तथः” । इति पञ्चादेः पादा अपि सन्धिसामी-
प्याचेपवत्त्वात् सन्धिप्रत्यासज्जाः पादाः प्रथमा एव सिद्ध्यन्तीति ।
नेतदेवं । इह कास्यावयवद्वयसम्बन्धः प्रतीयमान आस्ते । न चैक-
स्मिन्नेव सम्बन्धे विधेये इतरस्मिन् हानये प्रथमप्रतीतं पञ्चदश्याः
पादस्य च सम्बन्धं हिला पञ्चादवगतः पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्धो
विधीयत इति कोऽयं नयः । किञ्च पञ्चदश्याः पादस्य च सम्बन्धः
पाठसिद्धः पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्धोऽध्याहार्य इत्यपि तस्य
दौर्बल्यं । किञ्च विधीयतां नाम कामं पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्ध-
स्यापि केन वाक्येन संयोगो विधीयते, न तावत्तेनैव, वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । नापि “पर्वणो यस्यतुर्थोऽग्रे आद्याः प्रतिपदस्तथ इत्यनेन,
तस्य प्रातःकास्यसम्बन्धविधानेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं नात् । न चान्यदा-
क्यमस्ति येन प्रतिपद्भागचयस्य यावान् सम्बन्धो विधीयते । तस्माद्भा-
गचयविधानासम्भवात् “न यद्व्यं चतुर्थोऽग्रे” इत्येतदेव चतुर्थीग्रनि-
वेधकमवशिष्यते । तच्च प्रतिपच्चतुर्थीग्रस्यापि विकल्पेन प्राप्तमनु-

जानातीत्युक्तं । तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्थयापराह्णादिपर्वसन्धौ प्रतिपक्ष-
तुर्थ्याग्रे न निषिद्ध्यते पूर्वोक्तपर्वसन्धौ तु निषिद्ध्यत इति सिद्धं ।
तथाच चिकाण्डमण्डनेनोक्तं ।

सन्धिर्यद्यपराह्णे स्थाद्यागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न द्रुष्यति ॥

तदेतत्त्रिकाण्डमण्डनादिमतमन्ये नानुमन्यन्ते । कस्मात् पूर्वोक्तप-
राह्णसन्धयोद्भयोरप्युपवासे द्वितीयेऽहनि च यागेऽनुष्ठेयमाने पश्चा-
देः प्रतिपक्षतुर्थ्याग्रस्य च सम्भवात् “पश्चादयोऽभियष्टव्याः” । “न यष्टव्यं
चतुर्थेऽग्रे” इति ब्राह्मणस्य स्याप्यनुयाङ्गान्नाम्नाङ्गसन्धावेकमपराह्ण-
सन्धावपरमिति व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । न च सौगाचिवा इयं
प्रमाणं, तस्य पूर्वोक्तदिनइययागव्यवस्थापरत्वेन विधि-निषेधव्यव-
स्थायां तात्पर्याभावादसम्भवाच्च । तथाहि आदित्योदयसमनन्तरं
पर्वसन्धौ तदहर्थागे क्रियमाणे पश्चादिब्राह्मणस्य निषेधानुपपन्नदर्शनात् ।
अपराह्णसन्धावप्यर्वाङ्गस्तमयात्पर्वसन्धौ द्वितीयेऽहनि यागानुष्ठानेऽप्यु-
भयोरनुपपन्नदर्शनात् । एवं रात्रिसन्धावप्युभयोरनुपपन्नः ।

अथ प्रतिपक्षतुर्थ्याग्रे यागाभावात् पूर्वोक्तसन्धौ पश्चादिब्राह्म-
णानुपपन्नो नास्तीत्युच्यते, तर्ह्यपराह्णसन्धावपि प्रतिपदाद्यभागे यागो
नास्तीति पश्चादिब्राह्मणमनुपपन्नमुच्यते । तथा ब्राह्मणान्तरवशादेष्टे
भागत्रये यागेऽनुष्ठिते “पश्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्यार्थोऽपि क्रियत-
एव । तथा ह्यपश्चादिदर्शपूर्णमासयागो न व्याप्नोतीत्येकदेशे एव-
मनुष्ठानं । यदपि “न यष्टव्यं चतुर्थेऽग्रे” इति निषेधान्वाधानुपपन्ना
प्रतिपक्षतुर्थ्याग्रे यागकल्पनं तदप्यचार्यस्य हानं स्यादित्येतदधि-
25-3

करणविशङ्कम् । अथ सार्वथ्यं दृषीते इत्यस्य चीन् दृषीते इत्य-
 क्षिन् विद्यमाने न चतुरो दृषीत इति निषेधकस्यविधिपरत्वं न
 सम्भवतीत्युक्तं । तदिहापि “पञ्चादयोऽभियष्ट्या इत्यस्य “पञ्चादेः
 प्रथमास्त्रय इत्यक्षिन् विद्यमाने “न यष्ट्यं चतुर्थेऽंश इति निषेधा-
 दिक्षन्तरकस्य न सम्भवतीति । तस्मात् “न यष्ट्यं चतुर्थेऽंश इति
 नित्यानुवादोऽयं न चतुरो दृषीते इतिवत् । अथ वा पर्युदासोऽयं,
 “पञ्चादयोऽभियष्ट्या इति प्रतिपदि यागकाल उच्यमाने “न यष्ट्यं
 चतुर्थेऽंश इत्यनेन चतुर्थीश्वरजिते प्रतिपदि च्युतिमुच्यते, एतदेव
 स्पष्टीकृतं सत्यन्तरे “पञ्चादेः प्रथमास्त्रय इति, “आद्याः प्रतिपदस्त्रय-
 इति च । एवञ्च सति “पञ्चादयोऽभियष्ट्या इत्यस्य “न यष्ट्यं
 चतुर्थेऽंश इत्यस्य च प्रतिपद्भागचयस्य सदैकश्रुतिमूलत्वं भविष्यति ।
 यत्तु पर्युदासपक्षे दूषणमभिहितं अपराधपक्षसम्भौ षड्घटिकात्मके
 च तिथिद्वये पूर्वेषुः पर्वचतुर्थीश्वराभावेऽपि पर्वहतीयांशे यष्ट्यम्,
 परेषुः प्रतिपदाद्यभागचयाभावेऽपि चतुर्थभागे यष्ट्यमिति प्रयोग-
 वचनसामर्थ्यादापतितो विकल्पो न देवैरपि वारयितुं शक्यते,
 पर्युदासस्य न नञो मुख्योऽर्थः किन्तु लक्षणचेति । तदसत् । यदि हि
 पर्वहतीयाभागवत् प्रतिपच्चतुर्थीश्वरो न पर्युदासः स्यात् तदैवमपि
 भवेत्, इत्थं तु “न यष्ट्यं चतुर्थेऽंश इति पर्युदाससङ्गात् पर्वहतीया-
 भाग एव यागः प्राप्नोति । न च पर्युदासे लक्षणेत्येकादशीनिर्णये
 द्वाभितं, अनेनैव न्यायेन निषेधपक्षेऽपि पूर्वेषुः च यागः प्राप्नोति ।
 अतुपपत्त्या हि पर्वहतीयाप्रतिपच्चतुर्थभागयोर्विकल्पेन यागे प्राप्ते
 “न यष्ट्यं चतुर्थेऽंश इति प्रतिपच्चतुर्थीश्वरो यागस्य निवारितत्वात् ।

अन्यथा सुद्वप्रतिनिधित्वेन मावाणां पक्षे प्राप्ते षष्ठेऽध्याये
 जैमिनिनाभिहितं “प्रतिचिह्नं वा विशेषेण विहितं तु श्रुतिरिति,
 कात्यायनेन च “प्रतिचिह्नं प्रत्ययादिति, तथापि वक्तुं शक्यते
 प्रतिचिह्नानामपि मावाणामस्य पक्षमिति । यत्तच्च परिहारो-
 ऽर्जप्राप्ते निषेधो बाधक एवेति च इह समान इति । अतः किञ्चि-
 देतत्पर्वचतुर्थीग्रन्थं श्रुतत्वमधिह्नमित्युक्तं । तच्च । कात्यायनेन
 “श्रुतिरेषा सनातनीत्यभिधानात् । अतु भाष्यकारेण कात्यायनव-
 चनादित्युक्तं तच्छ्रुतित्वेऽप्यविह्नं “श्रुतिरेषा सनातनीत्यस्य कात्याय-
 नवचनत्वात् । दिग्भाषमच दर्शितं यन्त्रविस्तरमयादिति । तस्मात्
 अयोक्त एव काले याग इति चिह्नं ।

अन्ये त्वेवमाहुः “न यदृथं चतुर्थेऽग्र इति यद्वचनं तत्पूर्वा-
 षष्ठ्यन्त्रिविधमिति व्याख्येयं । न च पूर्वाह-मथाह्वयन्त्रिशास्त्रं
 हि पर्वचतुर्थीग्रे यागविधायकं न ततः प्रतिपञ्चतुर्थीग्रे यागस्य
 प्राप्तिरस्ति अतः प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानर्थक्यं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रति-
 सेधस्येति वाच्यं । ततः प्राप्त्यभावेऽपि “पञ्चादशोऽभियष्ट्या इत्यनेन
 प्राप्तिरभवत्वात् । न च “आद्याः प्रतिपदस्तथ इत्यनेनाद्योपसंहार-
 इति वाच्यम् । अथ काशान्तरोपलक्षकत्वेनाविरोधानुपसंहारपर-
 तानुपपत्तेर्दिग्द्वयेऽप्युक्तयागकाशचतुष्टयाकाशे तवम् यागकाशान्त-
 रमभ्युपगम्यम् । न च तस्यान्यप्रापकं प्राप्तमस्ति । यवस्थाप्रा-
 स्ताणां यवस्थापरत्वेनापूर्वकाद्यविधायकत्वानुपपत्तेः उभयपरत्वे वा-
 क्यभेदप्रसङ्गात् केवलकाशविधिपरत्वे च यवस्था निष्प्रामाणिकी
 स्यात् तस्मात्काशान्तरोपलक्षकमेवैतदिति चिह्नं । तदुक्तं । विना

कारणं सप्तप्रासङ्गात् यागकाससम्बन्धस्य त्रिसुहृत्तां द्वितीया
चेत्यादिशास्त्रेषार्थसिद्धेः, अतो न वाक्यभेदोऽपीति यत्किञ्चिदेतत्
तस्माच्च प्रतिपन्नतुर्थ्यां याग इति सिद्धम् ।

ननु हेमन्तकालेऽज्ञामतिवृत्त्यात् किञ्चिद्व्यूने चतुर्दशघटिका-
मात्रं आवर्त्तनं भवति, तच्च तिथिरुद्धौ सत्यां षोडशनाडिकोऽपि
पर्वचतुर्थ्यां भवति, तच्च तन्मोपक्रमकाशादारभ्य प्रातः पर्वचतु-
र्थ्यां प्रोक्षति द्वितीयदिने च प्रातः प्रतिपन्नतीयांशस्तत्र कुत्र यागः ।
अथ केचिदाहुः अपराह्णपर्वसन्धित्वात्परेद्युर्धाम् इति । तदयुक्तं ।
“पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्मा-
द्दूषयन्त्याश्रयायनाः” ॥ इति शरीतवचनात् “त्रिसुहृत्तां द्वितीया
चेत्यादिवाक्यविरोधाच्च । अपराह्णसन्धिग्राह्यं तु त्रिसुहृत्तग्राह्या-
विरुद्धे विषये व्यतिष्ठते । नन्वपराह्णसन्धिग्राह्याविरुद्धे विषये पूर्वा-
ह्णपर्वसन्धौ त्रिसुहृत्तग्राह्यं किमिति न व्यतिष्ठते । उच्यते । पूर्वा-
ह्णसन्धौ त्रिसुहृत्तानि द्वितीयाप्रसक्तभावात् त्रिसुहृत्तग्रहणमविवक्षितं
स्यात् । त्रिसुहृत्तद्वितीयाग्रह्णेन व्यवहिततरनिष्प्रयोजनपूर्वाह्णपर्वस-
न्धिप्रसङ्गाप्रसङ्गाच्च चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकवज्रवाक्यविरोधाच्च ।
अपराह्णपर्वसन्धिविषयत्वे तूक्तदोषाभावात् तद्विषयतैव युक्ता ।

किञ्च मत्पक्षे सन्धिसामीप्यं तत्पक्षे तस्मात्तीत्येतावान् विशेषः ।
तस्मान्प्रातर्विहितकाससम्भवात् तत्रैव याग इति । यदा तु सार्द्धं
प्रहरद्वयं किञ्चिदधिकं चतुर्दशी पञ्चदश्यां सुहृत्तचयं प्रतिपन्नतिपदि
सुहृत्तचयं द्वितीया तदा पूर्वस्यां यागः “यस्यां तिथावस्तमित्यात्
सूर्यस्य त्रिसुहृत्तकः । याग-दान-जपादिभ्यस्तामेषोपक्रमेत् तिथिं” ॥

इति वचनात् । ननु,—

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तथः ।

काशः पार्वणयागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इत्येतन्प्रतिपादितयागकाशव्यतिरिक्ते काशे यागो न युक्तः, तत्र, यथा पञ्चादयोऽभियष्ट्या इत्येतन्प्रतिपादितयागकाशव्यतिरिक्ते काशे पर्वचतुर्थांशे वचनान्तरायाग इत्यत एवमिहापि भविष्यति । यदा तु सम्पूर्णा चतुर्दशी पञ्चदशी प्रतिपद्यादित्याद्यमयादवगमेन समाप्यते, द्वितीयाप्रष्टतेर्वात्यन्तिकः अद्यः तदा पूर्वेषु रेव यागः ।

चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया अद्यगमिनौ ।

चरिष्टिरमायां स्यात् भूते कथादिकौ क्रिया ॥

इति वचनात् । यदा चतुर्दशी सम्पूर्णा पञ्चदशां न्यूनचिमुहूर्तां प्रतिपत् प्रतिपदि चिमुहूर्तां द्वितीया तदा पूर्वेषु रेव यागः ।

चिमुहूर्तां द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराहिकौ ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः शोमदर्शनात् ॥ इति वचनात् ।

तथा ।

आदित्येऽस्मिन्मते ऋतः प्रचोच उदयास्तदा ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशां यजेत च ॥ इति ।

यदा पञ्चदशां मुहूर्त्तत्रयाधिका प्रतिपत् प्रतिपदि च तावन्तौ द्वितीया ततोऽधिका वा तदा पूर्वानुष्ठानमिति तन्मुहूर्त्तत्रयस्य धिक्तेषु मुहूर्त्तेषु विद्यमानत्वात् पूर्वस्यामेव यागः ।

उक्तञ्च ।

प्रतिपदि समुदिता चेदग्नीन्वाद्धीत भूतदिने ।

विरमति पर्वदिवा चेत् सद्यःकाशं तु पौर्णमासां ॥

अन्यापि ।

अपूर्वोऽनक्षत्रे चैव औपवसावनं मतं ।

प्रतिपक्षे चदा पञ्चद्वीगो वाभुदितः श्रमो ॥ इति ।

ननु चदेतत् “चदरिष्टिरमावासां भूते कथादिकौ क्रिया” इति, तथा “प्रतिपक्षतिपत्तिः स्नात् पक्षदक्षां वजेत च” इति, तथा “अन्याधानं चतुर्दक्षां परतः सोमदर्शनात्” इत्येवमादिभिः पक्षदक्षां धानविधानं कृतं तत्पर्वचतुर्थीं प्रातर्विद्यमाने तु भवतु । “पर्वचोच-चतुर्थीं प्रातः पर्वचतुर्थीं प्रखैव धानकाक्षणेन विधानात्पर्वद्वितीय-चतुर्थीं प्रातः न शुक्ल इत्युच्यते ।

अर्वाङ्गसमाधाय द्वितीया तु प्रवृज्यते ।

तत्र धानं न कुर्वीत विन्देदेवाः परास्तुवाः ॥

इत्येतावन्मात्रं ।

अदि तु शूचते तर्हि पर्वचतुर्थीं एव पूर्वस्मिन्नहनि धान इत्युक्तं आदिच तु “चिमुक्ता द्वितीया चेदित्यादिनिमित्तविशेषे पक्षदक्षां धानविधानात् न पर्वचतुर्थीं प्रातरोधेन बाधो युक्तः । तस्माच्चोक्त-एव काष्ठे धान इति सिद्धं । चदा तु औपदिनान्धपटिकायां पर्वचभिर्बुधर्तनचक्रावाच प्रातः पर्वद्वितीयां प्रातः परेषुस्मिन्नुक्तां द्वितीया तदा पर्वद्वितीयां धानः ।

तथाचाक्षकाचनः ।

पर्वचोऽग्रे द्वितीये तु कर्तव्येष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयावधितं जलाद्दूषयन्वाचकाचनः ॥

यदा तु मूङ्कर्त्तव्यादूर्ध्वं पूर्वेषुः पर्यवतुर्वाग्रक्ष प्रवेष्टः परेषुश्च
मुङ्कर्त्तव्यादूर्ध्वं प्रतिपद्यतुर्वाग्रः स्यात् तदा परेषुर्वागः, मुङ्कर्त्त-
व्यात्माक् प्रवेष्टे तु पूर्वेषुः ।

यदाह गार्ग्यः ।

अथकासस्त्रिष्वैधे वङ्गसो यदि जङ्गले ।

पर्व तपोत्तरं कार्यं होने पूर्वमुपक्रमेत् ॥

कसाच मुङ्कर्त्तं न तु षटिका “पिसुङ्कर्त्ता द्वितीया चेदिति
ग्राह्यविरोधात् । अतिप्रदीपकताप्यत्र कसाग्रवत्सु मुङ्कर्त्तार्चतोक्ता ।
पराग्रवाक्ये तु वङ्गमुङ्कर्त्तसु विद्यत इति पाठः ॥

अथ वाक्ये केचिद्विदन्ते । तथाहि अङ्गद्वर्गने वागः सर्वेष्वेव
न कर्त्तव्यः किन्तु तत्पूर्वदिने वागः पूर्वतरदिने तन्वाधानमिति
तस्य वाक्यकार्यः प्रतिभाति, य चायुक्तः आप्तव्योक्त्याधान-वाग-
दिनयोरन्यतरत्र विकल्पेन अङ्गद्वर्गनं परिहरणीयमित्याह न
पुनर्मिथसेन वागदिने अङ्गद्वर्गनं परिहरणीयमिति । अथाह—

अद्वर्गं दृश्यते तद्वरमावाक्षां यो न द्रष्टार इति वेति ।

वाक्यनेमिनोऽप्युभयोरन्यतरत्रैव अङ्गद्वर्गनं निवर्त्यमिति न पुन-
रुभयत्रापि ।

अथाहुः ।

तद्वेगे दृष्टोपपद्यन्ति तस्माच्चदेवेनं न पुरस्तात् च पश्चात् पश्येत्
तर्हिर्वापयवेदिति च ।

कात्यायनोऽप्याह ।

अङ्गद्वर्गनेनामावाक्षादुपपद्येत् दृष्ट्वेन पौर्वाभावीमिति चेन्नित् ।

सौगाधिरप्याह ।

यद्वक्ष्येव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावासां क्षुर्वीत दृक्कामने-
ऽव्यनागतादा भवन्तीति ।

तथा सोमदर्शनदिने यागविधायिका निषेधाधिकारश्रुतिर्दृश्यते ।

यद्वक्ष्येः पञ्चाशत्तमा चन्द्रदेति तद्वर्षजन्य इमान् लोकान्मु-
देत्यतीति एषा वै क्षुजना जालेष्टिर्नमोचानं पञ्चाशत्तमा चन्द्रदे-
त्यस्मिन् काले वाक्ये लोकेष्टिर्नमो भवतीति यस्मिन्नाहनि पुरस्तात्परतश्च
लोको न दृश्यते तद्वर्षजत इति ।

तदेतेषां विद्वद्वाक्याणां व्यवस्था पूर्वविचारे प्रतिपादिता वज्रा-
चर्यमतादुस्तरादंपराज्ञादिष्वर्थवद्भौ सोमदर्शनदिने यद्वक्ष्यमन्यथा
नेति ।

किञ्चैवं सूचते उत्तराशुपववेहनिर्वायेति ।

तस्मात्तर्कः किं पूर्वाशुपववेदुत्तरां वेत्तनिर्वाय यत्र एतादृशं
निश्चितं ज्ञानं नास्ति तपोत्तरामेवोपववेदिति । एवं चन्द्रेऽपि
वेदुत्तरमेव पूर्वोपववनीचं किं पुनर्वदा पूर्वविचारोक्त्या व्यवस्थोत्त-
रमेव पूर्व निश्चितं प्रतीयत इति, तदनुचारेणैव “निशुक्लतां द्वितीया
वेदिति वाक्यं व्याख्यातव्यं न ज्ञातव्येव । यदि तु खमहिर्मासं
कथ्यते तावद्व्याहारक्षेत्रेण प्रथमतो विधिवद्विनाश्यातार्चपद-
व्यवस्थं मर्हिन्नन्वेऽपि पुनरनावायेन किञ्चिदपि न ग्रह्यते । तथाहि
यदि चतुर्दश्यामनाधानाय कवी विधीयते तदैवं चोचना, चतुर्दश्या-
मनाधानं कर्त्तव्यं परतः सोमदर्शनादिति । तच्चेदुच्यते । कस्याधा-
नोत्कर्षः कस्याच विधीयत इति । तथाहि प्रतिपद्यापराधिकी

अथपि द्वितीया तत्रापि चतुर्दशां सोमदर्शनात्परतोऽन्वाधानं परच
द्विनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चन्द्रदर्शने घागनिषेधवदन्वाधानस्यापि
निषिद्धत्वात् । तत्राद्या “यदैवेनं न पुरस्तात् पश्चात्पक्षेनर्त्तव्योप-
पद्येदिति चन्द्रदर्शनेनामावास्यासुपपद्येदिति, “यदर्शनं दृश्येत तद-
हरमावास्यामिति च, तस्माच्चतुर्दशां सोमदर्शनात्परित्यागेनाम्ना-
धानोत्कर्षविधानमेव युक्तं । नन्वेवं चतुर्दशां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः
परच द्विनेऽन्वाधानं कर्त्तव्यमिति चतुर्दशीपक्षस्योभयत्र सम्बन्धा-
दात्मभेदश्चतुर्दशीत इति विपरिणामकल्पना च स्यात् । उच्यते,
न तावद्विपरिणामकल्पना चतुर्दशां सोमदर्शनादिति व्यवहितान्वय-
स्यादुपलब्धात्मभेदोऽपि नास्ति न्युत्तरार्थांश्च सम्बन्धद्वयानुपगमात् ।

अथाह ।

न्युत्तरार्थाभागेकार्यविधानं न विवक्ष्यत इति ।

औतान्वयनानाले हि वाक्यभेदो भवति ।

अथाह ।

कुमारिकः औतान्वापारनानाले शब्दानामतिगौरवमिति ।

अतएवार्थिकत्वाद्धितीयसम्बन्धश्च शब्दविपरिणामकल्पनादोषो-
ऽपि न प्राप्नोति । अथो रात्रिसन्धार्यवादत्वेनोपचीद्यापि प्रतिष्ठाप्यात्
प्रतिष्ठापकाम इत्यधिकारेण विशेषणं भवन्ती न वाक्यं भिज्जति, न च
विपरिणामदोषं जनयति । ननु व्यवहितकल्पनादयो दोषाः गत्यन्त-
रात्मभेदोऽनुपगम्यन्ते । अस्मिन्मिच गत्यन्तरं चतुर्दशान्वाधानापर्य-
विधानं नाम । उच्यते । यदि व्यवहितकल्पनादिभेदादन्वाधानापर्य-
विधानमात्रोच्यते तर्हि तत्रापि कियन्तो दोषाः प्रसज्यन्ते तदाकर्त्तव्यम् ।

तथाहि तच्च हि पक्षे सोमदर्शनादिति क्व सम्बध्यते, किं चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति, किंवा चतुर्दशीतः परच दिन इति, किं वामावास्यायाः परतः प्रतिपदि, किं वा परतः परक्षां दिशि सोमदर्शनादिति, न तावच्चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति, सर्वतोऽप्यस्य तत्वादेवंविधान्पक्षस्य सोमदर्शनस्य दोषत्वेनेष्टमाह । कथं तद्वत्येव दिनेऽन्वाधानं विधीयते । नापि चतुर्दश्याः परच दिने सोमदर्शनादिति, अन्वाधानयोग्यचतुर्दशीतः परच दिने कदाचिसोमदर्शनाभावात् । नापि प्रतिपदि सोमदर्शनादिति, तथा सति परात्परतः सोमदर्शनादित्युच्येत न पुनः परतः सोमदर्शनादिति । अथ सप्तम्या स एवार्थः परत इत्यनेनोच्यते, तर्हि सप्तम्यैव दोषः । अथ प्रतिपदपि चतुर्दशीतः परा भवतीति परत इत्यनेन सुखाद्यैव वृत्त्या प्रतिपदुच्यते, तर्हि पक्षस्थां सोमदर्शनादपि चतुर्दश्यामन्वाधानं विधीयेत । अथ प्रतिपक्षापराधिकीत्यत्र साक्षादुपात्तेन प्रतिपदीत्यनेन सम्बन्धं कृत्वा प्रतिपदि सोमदर्शनादित्युच्यते, तथा सति प्रतिपक्षस्य द्वितीयाग्रह्येन सोमदर्शनेन च सम्बन्धादाक्यभेदो व्यवहितकल्पना च परतःशब्दोऽप्यनर्थकः प्राप्नोति । प्रतिपदि च कदाचिदपि सोमदर्शनाभावादसंभाव्यमाणार्चनं प्राप्नोति । अथ “तद्वैके दृष्टोपवसनीत्युपवासदिने सोमदर्शनस्य ज्ञातत्वेन गुणत्वमेव न दोषत्वमिति चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्तव्यं चतुर्दश्यां सोमदर्शनादिति जसुच्येत, तर्हि चतुर्दशीपक्षस्यान्वाधानं सोमदर्शनादिति यदि काकोप्यं ततः कस्मिन्नवनीति वक्तव्यं । न तावच्चतुर्दश्यां, परतः सोमो दृश्यते येन तत्रान्वाधानं विधीयेत । नाप्यमावास्यायां, परतः सोम-

दर्शनादिति, तस्यापानुपात्तत्वाद्वाधानयोग्यचतुर्दशमन्तरायाम-
मावास्यायां सोमदर्शनासम्भवाच्च । नापि प्रतिपदि परक्षां दिशि
सोमदर्शनादिति, तत्र पूर्ववाक्यभेद-व्यवहितकल्पनयोः प्रसङ्गात् ।
तत्र नियमेन परक्षामेव दिशि सोमदर्शनं भवतीति परत इत्येत-
दपि अनुवादमात्रत्वेनाप्रवृत्तिविशेषकरं प्राप्नोति । अथ पौर्णमासी-
प्रतिपक्षिष्ठत्वर्थं परतः परक्षां दिशि सोमदर्शनादिति चक्षुष्येत, तद-
द्युक्तं पौर्णमासीप्रतिपक्ष्यहोरात्रे परक्षां दिशि सोमदर्शनस्य विद्यमा-
नत्वात् । अथ प्रतिपदि परक्षां दिशि पूर्वरात्रे सोमदर्शनादिति वा,
प्रतिपदि रेखाभाषस्य दर्शनात् प्रथमदर्शनादिति वा, शुक्लप्रतिपदि
सोमदर्शनादिति वा कृष्णप्रतिपक्षिष्ठत्वर्थं व्याख्यायते । नैतदेवं । पूर्व-
रात्रादिपक्षयानामध्याहारप्रसङ्गात् श्रुतेरेव पदैस्तत्र द्रव्यलक्षणाप्रस-
ङ्गात् पूर्वाह्णानामपि दोषाणां तदवस्थत्वाच्च उत्तरयोः पक्षयोः
परतः प्रवृत्तार्थस्य प्रसङ्गाच्च शुक्लप्रतिपदि कदाचिदपि सोमदर्शना-
भावेनाप्युत्तरार्धमप्रसङ्गाच्च । अथ शुक्लद्वितीयायां सोमदर्शनादि-
त्युच्यते । तच्च । द्वितीयाशब्देन शुक्लद्वितीयालक्षणाप्रसङ्गात् प्रथमा-
नाद्वितीयाशब्दस्य सप्तम्यन्तया विपरिणामप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं
सप्तम्यपेक्षितेऽपि विषये कदाचिदन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत । अथ
सप्तम्यर्थं च कश्चिदेव वारमधिकृत्य तिथिकृत्तिरुदाह्रियते, आदित्य-
वारो उदयास्तमयथापिन्वाममावास्यायां, सोमवारो उदयास्तमयथा-
पिन्वा प्रतिपदि, मङ्गलवारो उदयास्तमयथापिन्वा द्वितीयायां सोम-
दर्शनाच्चतुर्दशमन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत द्वितीयासोमदर्शनत्वादि-
शेषात् । अथ प्रतिपदि वा शुक्लद्वितीया तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते ।

तच्च । अग्निरैकदोषवर्णं पूर्वोक्तसर्वदोषाणां तदवस्थत्वात् । प्रतिपदि कदाचिदपि द्वितीयाऽवस्थावाद्संज्ञाधामानाधमप्युक्तं स्यात् । अथ प्रतिपत्संज्ञायां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तच्च । सर्वस्यापि द्वितीयायाः प्रतिपत्संज्ञत्वाविशेषाविशेषणप्रसङ्गात् पूर्वोक्तानामपि दोषाणां तदवस्थत्वात् । अथ दिवैव प्रतिपद्युक्तायां श्रुतद्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तच्च । अग्निरैकदोषवर्णं पूर्वोक्तदोषाणामन्यथाप्यपरिहारात् ।

किञ्च आदित्यवारे षट्तिनाशिकाधाममावास्यायां सत्यां प्रतिपदि षटिकादयविष्टस्याय सोमवारं व्याप्य मङ्गलवारे षटिकादयमस्यायां प्रतिपदि सत्यां दिवैव प्रतिपत्संज्ञा द्वितीया जातेति तच्च सोमदर्शनाच्चतुर्दशामन्वाधानमपठ्येत । अथ चिसुहृन्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तच्च नहि कदाचिदपि चिसुहृन्तैव द्वितीया भवति । अक्षयत्यन्तद्वाच्यं भवति तथापि चिसुहृन्ताधिकद्वासाभावात् सप्तविंशतिमुहूर्तन्यूनद्वितीया न कदाचित् सम्भवति । अथ अक्षिणचनि चिसुहृन्तैव द्वितीया तच्च सोमदर्शनादित्युच्यते । तच्च । द्वितीयायुक्ता द्वितीया अक्षिण्दिने तच्च सोमदर्शनादपि हि चतुर्दश्यां अन्वाधानापकर्षः प्रसज्यते । अथ प्रतिपदि नवमिन्वां चिसुहृन्तायां सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि षण्मुहूर्तायां वा प्रतिपदि द्वितीयायामपि चतुर्दशामन्वाधानापकर्षो न विधीयते । अथ न्यूनतद्वाच्यार्थं चिसुहृन्तपक्षं वाधिकपुदाच्यार्थमित्युच्यते, तर्हि तावदेको द्यौः संज्ञाग्रध्वानां न्यूनाधिकनिवर्तकसंज्ञाभावात् न्यूनमाचनिवर्तकमिति अथमाचन्यूनचिसुहृन्तायां

सोमदर्शनाविशेषेऽपि अन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत । अथापराक्षिकां
 द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैतदेवं । न हि कदाचिदपि तिथिः
 केवलपूर्वाह्नसम्बन्धिनी विद्यत इति, सर्वथा अपराह्नसम्बन्धित्वाविशे-
 षेण व्यावृत्तभावेन अर्थविशेषणत्वप्रसङ्गात् । अथापराह्णमात्रेण वा
 द्वितीया सैवापराक्षिकी तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैवं । अपराह्ण-
 मात्रवर्तिन्यां द्वितीयायां कदाचिदपि सोमदर्शनाभावेनार्थसम्भवादर्थ-
 त्वशुभं स्यात् । आपराक्षिकां द्वितीयायां सन्ध्यादिवर्तिन्यामेव सोमस्य
 दृश्यमानत्वात् । अथापराक्षिकी द्वितीया यस्मिन्दिने विद्यते तदीय-
 सन्ध्यादिकाले सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि तदीयसन्ध्यादिवह्णनां
 पदानां अध्याहारः प्रसज्येत । पूर्वोक्तवाक्यान्तरव्यवहितकल्पनादयो
 दोषा अपि तदवस्था एव । तस्मात् सोमदर्शनदिने यागनिषेध-
 भुतीनाम्नदिने यागविधायकभुतीनाञ्च वज्राचार्यमतानुसारेण व्यव-
 स्थितविकल्पः पूर्वविचारे प्रतिपादितस्तथैवैतदपि वचनं नेतव्यं न
 स्यात्तन्म्येव । तस्माच्चिद्यमेन चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षविधायकमेत-
 दिति युक्तं । तदयुक्तं । “यस्मिन्नहनि पुरस्तात्परतः सोमो न दृश्यते
 तदहर्घजत इति श्रुत्या यागस्य चन्द्रादर्शनदिने विधानात् ।

तथाच स्मृतिः ।

यदहस्य न दृश्येत सम्पूर्णस्य यदा भवेत् ।

य एव काष्ठो यागस्य एतेन चविधा यजेत् ॥ इति ॥

उपवासोऽपि तस्मात् “यदैवैतन्न पुरस्तात् पश्चात्पश्येत्तर्द्धोप-
 वसेदिति वचनेन चन्द्रादर्शनदिने विहितस्तथोरेकपावस्यभाविनि
 चन्द्रदर्शनेऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायेनाङ्गकाश एव

परित्याज्यः, प्रधानविरोधेनाङ्गमपि परित्याज्यं किमङ्गगुणमपि ।

अतएवोपवसेदित्यनुवदत्यापस्तम्बः ।

यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यायां श्वो न द्रष्टार इति वेति ।

सम्पूर्णायाममावास्यायां तत्रोपवासः, अन्यस्यां तु पूर्वदिने उप-
वासः, चन्द्रदर्शनदिने याग इत्यर्थः, अन्यथाङ्गकालानुरोधेन प्रधान-
कालबाधप्रसङ्गात् ।

ननु “यदहः पञ्चाशच्छ्रमा अभ्युदेति तदहर्त्यजन्म इति चन्द्रदर्श-
नेऽपि यागं दर्शयति । उच्यते । इयं श्रुतिः चन्द्रोदयदिने यागमाह,
न चन्द्रदर्शनदिने । तथापि चन्द्रोदयात् प्रागेव याग इत्याह श्रुतिः,
“तदेनमद्भ्यः औषधीभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनां जनयतीति ।
उदितश्च जना न तस्मिन्नहनि पश्यन्ति किन्तु द्वितीय एवेति ।
अतः स्मृत्यतिथावपि तथैव यष्टव्यं अन्यथा श्रुतिविरोधः । यदपि
“स एव आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृश्ये” इत्यादिशास्त्राभिप्रायेणैव ।
अथ वा प्रतिपद्याहुतिभ्योजातः पश्चाद्वितीयदिने ददृश इत्यर्थः,
अत एव स्मृतिकारास्य श्रवणदर्शनदिने यागकरणादित्यत आहुतः ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ।

तथा ।

यजनीयेऽग्निं सोमस्येदारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्जला दण्डं दद्याद्विजातय इति ॥

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने सर्वथा यागो न कर्तव्यः, चन्द्रदर्शने यागनिषेधे-
नैव प्रतिपद्युर्ध्वं निवृत्ते तस्मिन्निषेधो गुरुत्वस्यापमार्थः । एतेन
“चिबुद्धतां द्वितीया चेति वाक्यमन्वाधानोत्कर्षविधायकमिति निरस्य ।

किञ्च अन्वाधानोत्कर्षविधाने चतुर्दश्यां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः परच दिने अन्वाधानमिति व्यवहितसम्बन्धस्य प्रसज्यते भवदुक्तदोष-प्रसङ्गाच्च । यदि प्रतिपद्यापराष्टिकौ चिसुहृन्नां द्वितीया तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः प्रतिपदि चिसुहृन्नां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्त्रीक्रियमाणे अन्वाधानापकर्षविधानेऽपि दोषाभावात् । न ह्यत्र प्रतिपच्छब्दस्य वा द्वितीयाग्रब्दस्य वा सोमदर्शनादित्यनेन सम्बन्धः येन वाक्यभेद-विपरिणाम-व्यवहितकल्पनाः भवेयुः परत-इत्यनेनैव तन्नाभाभावात् चतुर्दश्यामन्वाधानं परतः सोमदर्शनादित्युक्ते चतुर्दशीपरतः तिथियवस्ये प्राप्ते अमावास्यायाः प्रतिपदि चन्द्रदर्शना-सम्भवान्तु द्वितीया गृह्यते तस्या अपि चतुर्दशीपरत्वात् तदतिक्रमेण तिथ्यन्तरयवस्ये प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयामासे सोमदर्शनं चतुर्दश्यामन्वाधाने हेतुस्त्रिसुहृन्नां यवस्ये विरोधात् तस्माच्चतुर्दश्यामन्वाधानं, परतस्त्रिसुहृन्नां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्त्रीक्रियमाणे दोषाभावात् प्रतीयमानान्वयनिर्वाहादङ्गकालानुरोधेन प्रधान-कालवाधाभावाच्चान्वाधानापकर्षविधानमेव युक्तं ।

किञ्च चन्द्रदर्शनदिने यागे स्त्रीक्रियमाणे वज्रवाक्यविरोधोऽपि प्रसज्येत चाराधणीयगृह्यपरिशिष्टात् ।

यावत्पूर्वस्य हीनत्वं यावन्नास्तमितोदयः ।

औपवस्यस्य यागश्च तावद्विदुरिति श्रुतेः ॥

यावत्पूर्वस्य पौर्णमासीचन्द्रमसो हीनत्वं न भवति तावदौपवस्यं कार्यमित्यर्थः । यावन्नामास्यायां चन्द्रमसोऽस्तीति प्रतिपद्यदो न भवति तावद्यागकाल इत्यर्थः ।

पूर्णे ग्रन्थिन्यौपवस्यं यागस्तु समसप्तके ।

पर्वण्यस्तु तत्रैव कुर्यात् यागस्तु चार्कसंस्थिते ॥

इति पूर्वोक्तएवार्थोऽनेन वाक्येन स्पष्टीक्रियते, पौर्णमास्यां पूर्णे चन्द्र-
मसि औपवसाख्यं व्रतं कार्यं तदन्तरं चन्द्रार्कयोः समसप्तके प्रति-
पदि यागः कार्यः इत्यर्थः ।

उदितो यदि वा हीनो दृश्यते यदि चन्द्रमाः ।

प्रतिपत्सु न कार्यः स्नात् विष्टेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

उदितोदर्शप्रतिपदि हीनः पौर्णमासीप्रतिपदि चन्द्रमा दृश्यते
तदा यागो न कर्तव्यः यतः सर्वे देवास्तत्र पराङ्मुखा भवन्ति ।

तथा ।

पुरा तु सूर्यास्तमया द्वितीया यदि दृश्यते ।

यागस्तत्र न दृश्येत विष्टेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

अस्त्रापवादः ।

निशायां प्रथमे भागे दृश्यते पूर्णता तथा ।

तद्वात्ययो दिवा नास्ति तत्र यागः परेऽहनि ॥

रात्रेस्तु प्रथमे भागे न दृश्येत्पूर्णता तथा ।

हीनोदितो दिवा यत्र तपेष्टा यागमादिशेत् ॥

अथ केचिदाहुः प्रतिपदि सोमदर्शने सतीष्टेरकरणं वैकल्पिकं
द्रष्टव्यं, यदि हि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे सम्भ्रमानेऽपि सोमदर्शनेनेव
दर्शयागः प्रतिषिध्यते तदा ।

अजनीयेऽङ्गि सोमस्वेदावस्थां यदि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्जला दण्डं दद्याद्भिजातये ॥

इति कात्यायनवचनमवगच्छतार्थमेव स्थात् । “चिसुक्कृतां द्वितीया
 चेदित्यनेन चतुर्दशामन्त्राधानं विधाय पञ्चदशामर्षाद्विहिते यागे
 कृते द्वितीयेऽहनि प्रतिपदि यजनौघेऽहनि सोमचेदित्युत्थमानमवग-
 तं स्थात् । तस्मात्तो यजनौघलाभावात्तत्पूर्वावस्थ तदा यजनौघलात्
 “तच्च व्याहृतिभिर्जला दष्टं दद्याद्विजातये” इति यागाभावे व्याहृति-
 होमो दष्टदक्षिणादानं विधीयमानमपि आकस्मिकत्वादवगृह्यं, सोम-
 दर्शनेन तु पाक्षिके यागप्रतिषेधेऽभ्युपगम्यमाने चन्द्रदर्शनेऽपि यति
 वचनेनैव वचनेन व्याहृतिहोम-दष्टदक्षिणादानवहितो यागो विधी-
 यते तदेवमर्थवत्त्वान्यथा । तदयुक्तं । तथाहि किमयं प्रायश्चित्तविधि-
 निर्मितविधिर्वा, आद्येऽपि किं यजनौघदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत
 चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शनदिने यागे न तावत् प्रथमः कल्पः,
 यो ज्ञानाच्चन्द्रदर्शनदिने यागं अनुतिष्ठति तस्य पञ्चाच्चन्द्रदर्शने प्राय-
 श्चित्तविधायकत्वेनास्योपपत्तेः श्रौत-स्मार्तनिषेधपाक्षिकत्वापादनस्य-
 मर्याभावात् । किञ्च प्रायश्चित्तं विहितनिषिद्धातिक्रमे भवति, तच्च यदि
 यजनौघदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तमिदं भवेत् तर्हि तन्निषेधकत्वेना
 प्रसज्येत यदि चन्द्रदर्शनदिने यागे इदं विधीयेत । उत चन्द्रदर्शन-
 दिने यागे निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेत्तदा तन्निषेधस्य श्रुत्यास्य
 काचित्कल्पनेति तत्रैवेदं प्रायश्चित्तं । नापि द्वितीयः निषेधपाक्षिक-
 त्वाभावप्रसङ्गात् । निमित्तविधित्वेन किं यजनौघदिने चन्द्रदर्शन-
 निमित्तमिदं विधीयते उत चन्द्रदर्शनदिने यागे निमित्ते इति । नो-
 भौ पूर्वोक्तदोषात् । द्वितीयपक्षे यजनौघदिने चन्द्रदर्शननिमित्तत्व-
 प्रतीतिरपि बाध्यते । तस्माच्चन्द्रदर्शनदिनयाननिषेधो न पाक्षिक-

इति । अथ केचिदाहुः सर्वदा प्रतिपद्येव यागो न द्वितीयाविद्व-
प्रतिपदि यागः, नापि पर्वचतुर्थ्यां याग इति ।

अदाह कात्यायनः ।

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकर्म यत् ।

पूर्वाह एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यान्ये मनीषिणः । इति ॥

अन्ये यज्ञं विकल्पसूचनार्थं अन्ये न कुर्वन्तीत्यर्थः, अथा वषड्-
त्येके समामनन्ति वौषडित्येके इति । तदप्ययुक्तं । पूर्वाहसन्धि-
निमित्तपूर्वदिनयागविधायकपर्वचतुर्थ्यां यागविधायकद्वितीयाविद्व-
प्रतिपक्षिषेधचन्द्रदर्शनदिनयागनिबन्धननिन्दावचनवज्रतरात्रौतस्मार्त-
वचनसंकोचप्रसङ्गात् अनेकदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गाच्च । न चाथ विधि-
विभक्तिरस्ति, आचारमात्रोपदेशात् । न चेदृशस्य सप्तविधिविभक्ते-
र्युक्तं वज्रतरवाक्यार्थविकल्पापादने सामर्थ्यं, तस्मादेतद्वाक्यममनीषि-
इत्यकारप्रसङ्गेण व्याख्येयं । तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अथ बौधा-
यनसूचनिबन्धकाराः केचिदपराह्मण्येऽपि पर्वसन्धौ पूर्वयुग्मोक्तं तद-
वर्णनानुष्ठानं वदन्ति तच्चाप्यपराह एव सन्धिसमीपे यागमिच्छन्ति ।
तदनुपपन्नं । प्रातर्यजध्वमिति मन्त्रस्त्रिविरोधात् ।

ननु प्रातर्यजमानेऽपि सन्धौ यजेतेति विरुध्यते । नैव दोषः । सन्धि-
ग्रासस्य सामीप्यपरत्वात् सामीप्यस्य चापेक्षिकत्वात् प्रातःकासोऽम्बापे-
क्षया समीप इति वक्तुं शक्यत इति न सन्धिग्रासविरोधः, अपराह्मण्य
न कथञ्चित् प्रातरिति वक्तुं शक्यत इति अपराह्मण्ययानुष्ठाने
भवति प्रातःकासविरोध इति न तत्र यद्गुं युज्यते । ननु यावत्स-
न्धिरतिसामीप्यं भवति तावत्सन्धिग्रासमनुष्ठानतीत्यपराह्मण्यतसन्धौ

तत्समीप एव यागपेक्षा । इत्थं रात्रिगतेऽपि पर्वसन्धौ तथैवानुष्ठानं प्राप्यते । अथ पूर्वेषुरग्निं गृह्णात्युत्तरमहर्देवता यजत इत्यहर्विधानाद्वापेक्ष साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य कथञ्चिदहन्यप्युपपत्तेर्न रात्रौ यागानुष्ठानमिति । इत्थापराह्नगतेऽपि सन्धौ तत्र यागेऽनुष्ठेयमाने प्रातर्विधिविरोधादपराह्नस्य साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य प्रातरप्युपपत्तेर्नापराह्णे यागानुष्ठानं । अथ सन्धौ यजेतेति प्रत्यक्षविधित्वात् प्रातर्यजध्वमिति मान्मवर्षिकोऽस्यष्टविधिर्दुर्वक्तः । अथोत्तरमहर्देवता यजत इत्यपि वर्त्तमानापदेशत्वेनास्यष्टविधित्वात् दुर्वक्तव्यमिति । अथोच्यते । विरोधे सति वक्तावच्छिन्न्यते रात्रिगतस्य सन्धेरहरपि समीपं भवति इति सन्धिग्रासस्य सामीप्यपरस्याहःग्रासेषाविरोधः, इत्थं तत एव हेतोः प्रातःग्रासेषास्य विरोधः ।

किञ्च सन्धिग्रासस्य सामीप्यं न सुखोऽर्थः, किन्तु सावधिक-इति, तच्चाप्यविशिष्टमस्यष्टत्वं । न च प्रातर्विधेरप्रकरणाधीनत्वं दीवः, अप्रकरणाधीनमपि स्मार्तदक्षिणाचारादिकं प्रकरणाधीनाच्छ्रौतात् प्रत्यासत्त्यपेक्षकान्प्रयोगशास्त्राद्वक्तव्यं इत्युक्तं श्रिट्टाकोपाधिकरणे । तस्माच्चोदितदेश-काक्षाद्यभावेन यावत्सामीप्यं सम्भवति तावदेव गृह्णाति । अन्यथा सामीप्यलोभेन प्रातःकाक्षबाधे क्रियमाप्ते सर्वाङ्गान्तरबाधोऽपि प्रसज्यते । तस्मात् सन्धिसमीपवर्तिनि पर्वचतुर्थांशदिचोदितकाष्ठानुरोधिनि प्रातःकाले यष्टव्यं । ननु “न सायमसि देवयागाय जुष्टमिति सायंकाले यागनिषेधाद्विशिष्टोऽपराह्ण-दिरभ्यनुष्ठानो गम्यते विघ्नेष्वनिषेधस्य ग्रेषाभ्यनुष्ठानपरत्वात् यथा वामेन

चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते । भवेदेवं यद्यथं नि-
 वेधः स्यात् तथं निवेधः एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रातःकासविधिः सायंकास-
 निवेध इत्युभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमेको विधिरितरोनित्या-
 नुवाद इत्यभ्युपगम्यम् । तच्च यदि सायंकासनिवेधोऽभ्युपगम्यते
 तदा पारिशेष्यात् प्रातरपराह्णादिकासः सर्वोऽपि यागार्थः पाक्षिकः
 प्राप्नोति इति न प्रातःकासस्य नित्यवद्यागसम्बन्धानुवाद उपपद्यते ।
 अथवा यदि प्रातःकासविधिरभ्युपगम्यते तदा तद्व्यतिरिक्तानां सर्व-
 कासानां नित्यमेव निवृत्तत्वात् सायंकासनिवृत्तिरपि नित्यानु-
 वादः ।

किञ्च प्रार्थनार्थमिति प्रैषरूपत्वात् प्रैषस्य च प्रवर्त्तनात्मक-
 त्वादधिकल्पनमेव सुशकं, न सायमस्तीति तु वर्त्तमानापदेशत्वेन
 प्रवर्त्तनालेशः प्रतीतिरपि नास्तीति नेदन्निवेधविधानं निवेधस्य
 स्पष्टमनवगतेः प्रागुदाहृतप्रातःपूर्वाह्णे यागप्रतिपादकबहुवचनविरोध-
 प्रसङ्गात् । ननु यदा प्रातः पर्वचतुर्थ्यांशोऽस्ति तदैवं भवतु, यदा तु
 तस्माभावः तदा किं प्रातःकासो बाध्येत उत पर्वचतुर्थ्यांश इति
 कथं निर्णयः । उच्यते । अपराह्णे यागे क्रियमाणे पूर्वाह्नप्रातःकाल-
 तन्मप्रक्रमकासा बाध्येरन्, प्रातस्तु क्रियमाणे पर्वचतुर्थ्यांशमाचवाधः
 इति बाधसाधवाय स एव युक्तः । तस्मादपराह्नगतेऽपि पर्वसन्धौ
 परेषुरेव याग इति सिद्धं । मध्याह्नसन्धौ तु तदहरेव यागः
 प्रागुदाहृतसौगाह्यादिवचनात् ।

अथ केचिदाहुः ।

प्रतिपक्षप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय तत्त्रेष्टिं ततः कुर्याच्च गान्ध्या ।

इति गर्गवचनेन पञ्चदश्यामिष्टिसमाप्तौ पुनर्योगविधानात्
द्वितीयेऽप्येव यागो युक्तः । मध्याह्नसन्धिग्राह्यं तु सद्यगामिन्यां त्रिचौ
उत्तरदिने यागकालाभावे “प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्यनेन सद्य विकल्प-
नादुपपद्यते, दृष्टिगामिन्यां तु परतो यागकालस्य सत्त्वे मध्याह्न-
ग्राह्यं न प्रवर्त्तत एव “पश्चादयोऽभियष्ट्या इति नियमस्य बाधने^(१) ।
तदयुक्तं । “विशुद्धर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवज्जवाक्यविरोधात् । वि-
कल्पस्याप्यन्यायत्वाच्च । तस्मादेतदाक्यपर्यालोचनया प्रातःकाले समा-
श्रित्वैव सर्वं कृत्वा विरम्य प्रतिपदि प्रविष्टायां ब्राह्मणभोजनमन्य-
पदार्थसमाश्रित्य कर्त्तव्या । अथ केचिद्विदन्ते । शास्त्रस्य प्रधानस्य
पूर्वांशे एव कर्त्तव्यत्वाद्ब्राह्मणतर्पणस्य शास्त्रादिरम्य व्यापारे शास्त्र-
प्रधानवत्यां भावनायां विधिना प्रवर्त्तितत्वात्तद्विरोधः । वार्त्तिक-
कारेण यावज्जीवाधिकरणे पौर्णमास्यतिरिक्ताश्चैवञ्चेदपरा भुतिः ।
“अव्याप्तावपि तदत् स्यान्न त्विहैवं प्रतीयत इत्येतत्क्रोकाद्याख्याने
उक्तं, यदि तत्तात्पर्यात्मकं सः पूर्वांशोदनावशेन पौर्णमासी न
व्याप्यते न किञ्चिदुच्यतेति वदन्निरिष्टिसमाप्तिरपि पूर्वांशे दर्शिता ।
तस्मात्पौर्णमास्यां सद्यस्कालपञ्चाङ्गीकारे “पूर्वां पौर्णमासीं उत्तरां
वोपवसेदिति पूर्वोपवासपक्षे सद्यस्कालता नास्तीत्येतदर्थमिदं वचनं,
यावता द्वितीयदिने प्रतिपदः पूर्वांशस्य च विद्यमानत्वात्पुनःकरणं
युक्तमिति । तदयुक्तं । “प्रतिपद्यप्रविष्टायामितिशब्दसंकोचप्रवृत्त्यात्
प्रयोगवचनादिप्राङ्प्रधानैककालस्य वचनवशेन हेयत्वात् न तद्वशेन

(१) भाष्यत इति ख० ।

सङ्क्षोभो युक्तः “सन्धिमभितो यजेतेति युतिविरोधाच्च । या हि
 सन्धेरभितो यागप्रयोगो यथा भवति तथा यजेतेति प्रतिपादयति ।
 तथापराक्षादिपर्वसन्धौ तद्वत्प्रातरन्वाधाच्च परेषुर्थांगेऽनुष्ठीयमाने
 सन्धिमर्मेता भवत्येवेत्यविरोधः । पूर्वाह्नपर्वसन्धौ तु पूर्वेषुरन्वाधाच्च
 तद्वत्सन्धेः प्रत्यक् समाप्तौ सन्धिमर्मत्वं हीयते तेनोत्तमः पदार्थः
 समाप्तिग्रन्थाच्चो ब्राह्मणतर्पणात्मकः केवलं सन्धेरूर्ध्वं ज्ञानद्वयः,
 तावता प्रयोगे सन्धिमर्मेता येत्यसि न तु मध्ये विरामः कस्मात्सन्धि-
 मर्मब्राह्मणवशादिति ब्रूमः । ननु सन्धिमर्मत्वमुक्त्यवधारणमपि सर्वमुक्त-
 यते प्रयोगैरन्वार्थार्थं, तथा प्रातःकास्तवाधप्रसङ्गाभैरन्वार्थं हि प्रथो-
 गवचनेनार्थादाधियमात्रं स्पष्टोदितकाक्षादिपदार्थविरोधे दुर्बलं
 तदेवंविधोदाहरणे प्रातःकाले समाप्तिवर्गे निवर्त्य विरम्य सन्धिपर्व्यन्तं
 प्रतीक्य सन्धेरपरि प्रतिपत्काले समाप्तिपदार्थ एव केवलः कर्त्तव्यः
 तस्मात्पराक्षादिसन्धौ परेषुर्थांग इति । पूर्वाह्नपर्वसन्धावपि तद्वद्वेव
 यागः पाराचीकण्टकपरिशिष्टात् ।

विप्रकर्षे परे यागः सन्निकर्षे परे तथा ।

प्रोक्तस्तद्वत् समाख्यातो युनिमित्तत्वदर्शिभिः ॥

यथाहोऽपि च यागः स्नातृ तथा दिवादिग्रेऽपि च ।

सूर्यास्तमयोः पूर्वं पूर्वाह्ने सन्निकर्षतः ॥

यथाहो पौर्वमासां, दिवादिग्रे तमावास्यायां, सूर्यास्तमयोः
 परस्परं पूर्वाह्ने यदा सन्निकर्षः तदा यागः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः ।

तथा ।

यागतां तिथिमुक्त्यति तिथिशेषान् शोधयेत् ।

तथा चक्षुषासीत न हि भक्षानि द्रवते ॥

“प्रतिपक्षप्रविष्टायामित्युक्तपरिहारं ।

अथ केचिदाहुः ।

यौगकालेऽह्नामतिदीर्घत्वात् किञ्चिदधिके षोडशघटिके चाव-
र्त्तनं भवति तच्च तिथिद्वारे वति कदाचिच्चतुर्दशघटिकाः पूर्वचतु-
र्थांशः तच्चावर्त्तनसमीपे पूर्वाह्ने पूर्वसन्धिके भवति तदा सूर्यादय-
समीपे तन्मोपक्रमकाले पूर्वचतुर्थीश्राभावेऽपि प्रधानयागावसरे प्रातः-
काले विद्यमानत्वात्तत्रैव यागः न परेषुः प्रातः प्रतिपक्षचतुर्थांशे “न
चष्टुषं चतुर्थांश इति निषेधात् । अथ हि प्रधानयागाङ्गभूतविशि-
ष्टकाकविरोधो भवति तच्चाङ्गविरोधन्यायेनाङ्गकाकपरित्यागस्यैव
शुक्लादतोऽन न परेषुयागः । यदा तस्मिन्नेव विषये परेषुः प्रातः
प्रतिपक्षचतुर्थांशः तदापि न तच्च यागः “चिह्नकृतां द्वितीया चेदि-
त्यादिशास्त्राद्वर्गद्वयदिने यागनिषेधकवज्रवचनविरोधाच्च, तस्मा-
दुक्तविषये पूर्वदिन एव याग इति । यदपि वचनान्तरं ।

षोडशेऽन्यभौष्टेष्टिर्मथा पक्षद्वयेऽहनि ।

चतुर्दशौ नचन्येष्टिः पापा सप्तद्वयेऽहनि ॥ इति ।

तेन सप्तद्वयेऽहनि दष्टिं न क्षुर्वाच तादधीतेति । नवाधाव-
मेव निषिध्यते न यागः, ।यावे तिथिद्वाराष्टिरेतन्नुज्ञानमेव ज्ञात् ।
अतो वज्रनीचादारभ्य सप्तद्वयेऽहनि औपवस्यं कर्म न कार्यमित्य-
वगम्यं ।

अतएव वीधावनः ।

अतएव साक्षात्तानि चतुर्दशौ षोडशी न तु चतुर्दशौ सप्तद्वयेति ।

तथाच वचनान्तरे ।

अथौपवस्यं कर्म यजनीयात् यथोदग्रे ।

अवेक्ष्यतदग्रे वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

अथ च दिनद्वयस्य अथ-दृष्टोरसम्भवात् यथोदग्रेऽहनि सप्तदग्रे वा कदाचिदौपवस्यं कर्म न कार्यमिति कथं निषेधः, उच्यते अथप्रा-
तिवर्ति नाम्नारिचे न दिवौतिवर्जित्यानुवाद इति ।

अथ षोडश्यामुपवस्ये क्रियमात्रे “पशाम्ने उपवस्यत्या इति वचनं
विश्रज्यते पञ्चदशदिनात्मको हि पशुः तत्र प्राक्तनयजनीयदिनादा-
रभ्य पञ्चदशभिः पशे गते षोडशीयमतिरिच्यते । अथ वा प्राक्तनयज-
नीयौपरितनदिनादारभ्य पशुः क्रियते तर्हि प्राक्तनयजनीयात्पशु-
दित्तं शीयते । उच्यते । पञ्चदशभिशिषिभिः पशो भवति, न तु
पञ्चदशभिर्दिगैर्ज्यौतिर्विदां स्मरणात्तथाच तिचयः कदाचिच्चतुर्दशसु
दिनेषु समाप्यन्ते पञ्चदशसु षोडशसु वा तावत्कथं पञ्चदशैव तत्र
पशुादिग्रन्थेन प्रतिपद्यते पशान्तग्रन्थेन पञ्चदशौ तिषिः तस्या-
च्छोडशादिदिनगतायामपि तस्यामेवोपवस्यः क्रियत इति । यदास्य
वचनस्य पूर्वार्द्धमभावात्पशुपुनराद्धं पौर्णमास्यां वेदितव्यं पौर्ण-
मास्यादिवच्यत्वात्पञ्चस्यापि विद्यमानत्वात् । प्रतिपद्यौपवस्यं कर्म
आनस्य तथाचं सप्तदशीति निषेध उच्यते ।

अतः ।

अने पञ्चदशी याव्या मासे याव्या तु षोडशी ।

अने वाप्यश्रिते वापि नेव्या सप्तदशी कथित् ॥

अथ काशमात्रस्य विज्ञेयवचनेरेव बाधत्वात् अथ-दृष्टिवचनमन्वयवित्तं ।

अथ-दृष्टौ न जानीते तिथीनां चन्द्रमण्डले ।

यातुभागः स विज्ञेयो यथा भस्मनि द्रव्यते ॥

इत्यस्य अथ-दृष्टिज्ञानविधेरयमुपयोग उत्तरदिनअथ-दृष्टौ-
रद्वयोः पूर्वदिनप्रवेग्नमिति ।

तथाच सत्यन्तरे ।

तिथेः परस्माच्चटिकास्तु याः क्षु-

र्व्वास्तथेवाभधिकास्तु तासां ।

अर्द्धं विधोष्यं च तथा प्रयोष्यं

ह्रासे च दृष्टौ प्रथमे दिने तत् ॥ इति ।

‘परस्माक्षिपे’ प्रतिपदः, या चटिकाः पूर्वस्माक्षिपेर्व्वा अधिका
वा समानादूर्ध्वं पूर्वस्मिन्दिने ह्रासेऽस्य विधोष्यं दृष्टौ च संयोष्यमि-
त्यर्थः । तदनेन पर्वसन्निधानं कार्यमित्युक्तं भवति । पौर्णमास्यां त्राप-
स्मिन्नोक्तो विशेषः ।

अः पौर्णमास्यां त्रान्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्का-
सायां सर्वे क्रियन्ते इति ।

अकार्यः सद्यस्कासायां पौर्णमास्यां अन्वन्वाधानादीनि सद्यः
तपःसमाप्तेऽहनि क्रियन्ते पूर्वेषुवां तत्र सर्वे ब्राह्मणतर्पणान् क्रियते
तेन तदेकमिति । उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अन्वाहितव्यासरणोपवासा

पूर्वेषुरेतत् सद्यः पौर्णमास्यां ।

आवर्तनात्माह् यदि पर्वसन्निः

सद्यसदा वा क्रियते समस्तं ॥

‘आवर्त्तनात् प्राक्’ सङ्गवादूर्द्धमिति शेषः ।

सन्धिसत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासौ विज्ञेया सद्यस्काञ्चविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणम् ।

एतच्च सद्यस्काञ्चत्वं वैकल्पिकं “सद्यस्तदा वा क्रियते समसमिति वचनात् ।

तथाचापस्तम्भः ।

चर्विकां द्वितीयां वाजसनेयिनः समामनन्ति ।

‘चर्विकां’ अस्मिकामिति यावत् । अस्यलक्ष्यं दिनादूर्द्ध्वव्यापि-
त्वाभावात् ।

उक्तञ्च ऋग्यार्चसंपदकारेण ।

मध्यन्दिनात् स्वादह्नीष सस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं द्वितीया ।

सा चर्विका वाजसनेयिमन्या

तस्मात्सुपोष्याथ परेषुरितिः ॥ इति ।

केचित् “पौर्णमास्यामित्यादि “सद्योवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं ।

अपरन्तु “सद्यस्काञ्चायां सर्वं क्रियत इति वदन्ति, तथा सर्वस्यां
पौर्णमास्यां अग्न्यन्वाधानादीनि सद्यः पूर्वेषुर्वा क्रियन्त इति पूर्वा
सूत्रस्यार्थः, द्वितीयस्तु सद्यस्काञ्चा विवृतिस्तस्यां सर्वं ब्राह्मण-
तर्पणान्तं क्रियते नेडान्तादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपरान्तस्यैव
सद्यस्काञ्चपदे “सन्धिमभितो यजेतेतिश्रुतिविरोधात् ।

विधिरन्यत्राप्युक्तं ।

प्रकृतेषु न कदाचित्स्यद्विधासत्त्वमिति ।

अथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभावं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।

अथोवा सर्वमित्येतद्विद्वत्पर्यमुदाहृतम् ॥ इति ।

तदयुक्तं प्रकरणवाधप्रसङ्गात् ।

एवं प्रकृतानुक्तं, विद्वतौ तु यद्यपि 'दर्श-पूर्वमासाविष्टौनां प्रकृ-
तिरित्यनेन दर्श-पौर्णमासिकविध्यन्तातिदेशात्तथापि स एव चतुर्थी-
ग्रादिसङ्ख्यः काश्च इति प्रतिभाति, तथापि "यदीष्टा यदि पशुना
यदि सोमेन यजेत, अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन
विद्वतौ पुनः काश्चविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाभिरतो यच्च
संपूर्णैव पञ्चदश्या प्रतिपद्य तच्च पञ्चदश्यामेव विद्वतिं समायानन्तरं
प्रकृतेरन्यथाधानादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाह्णे पर्वसन्धिसूदा
पूर्वेद्युपदिष्टकाश्चसम्भवात्सम्भवेऽपि कर्मोपक्रमदशायामसम्भवेन सा-
ङ्गप्रधानस्यापिलासम्भवात् "सङ्गाङ्गैः प्रधानं देवे काले कर्त्तरि
निर्दिश्यत इत्यापस्तम्बेन साङ्गस्यैव विहितकाश्चसम्बन्धविधानादुक्त-
रेद्युरपि प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात् "अपूर्वमन्त्रे स्यादित्यापस्तम्बेनैव विद्वतेः
पूर्वं प्रकृतिविधानात् तदङ्गत्वरनेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागचत्वे-
ऽङ्गप्रधानपर्यन्ते विद्वत्पुत्राणमित्यवगन्तव्यम् । यदा त्वपराह्णे रात्रौ
वा पर्वसन्धिसूदा तदहरेव यागः तथैवोपदिष्टकाश्चसम्भवात् । एतत्
सर्वमभिसम्बाधोक्तं ।

आवर्तनाभ्यामपि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विद्वत्प्राः ।

तदेव आगः परतो यदि ज्ञात्
तस्मिन् विज्ञायाः प्रकृतेः परेषुरिति ॥

अथ केचिदाहुः ।

अपाङ्गाः षष्ठ्युक्तार्ताः सुर्वक्षां दृष्टिः परेऽहनि ।
चिद्युक्तमपि पाङ्गं यक्षां द्वावः परेऽहनि ।
चिद्युक्तं न कर्त्तव्यं ह्येवं तथापि निर्दिशेत् ॥ इति ।
सन्निधेत् सप्तवाङ्मूर्त्तं प्राक् पर्यावर्तनाद्भवेः ।
या पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कासविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनेव सतिवचनेनाप्यप्यादिविज्ञातिमिथिषु सद्यस्कासत्वेन
विहितासु द्वितीयादिने प्रतिपद्वह्नौ पूर्वदिने सद्यस्कासत्वं नास्तीति ।
तथा ।

चिद्युक्तार्ता द्वितीया चेत् प्रतिपद्यापराह्निकौ ।

अत्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो आगमिवेधः प्रतिपदि तिथिद्वह्नौ
नास्तीत्यस्यत्वे “अपराह्णे चिद्युक्तं पाङ्गमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय-
इति । अपोच्यते यन्नावदुक्तं “सन्निधेत् सप्तवाङ्मूर्त्तमिति वचनं
विज्ञातिविषयमिति । तदुक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्वमासप्रकर-
णपाठं वा अनारम्भाधीतं वा उभयथापि विज्ञातिनिवेशो न सम्भ-
वति । न च विज्ञातिविशेषप्रकरणापाठः सर्वविज्ञातिविषयत्वमङ्गी-
कुर्वन्त स्त्रीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविज्ञातिपाठः सम्भवति, तेन
प्रकृतिविषयमेतत् । न च तथापि सद्यस्कासत्वापवादः सम्भवति, तद-
भावे किं प्रतिपदि आगमस्यन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपदङ्गावपि त्रिसुहृत्ताधिकद्वितीयाद्यङ्गावेन
 “त्रिसुहृत्तां द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, न वाजसनेयि-
 मताभिप्रायमिदं “त्रिसुहृत्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मध्याह्नात्
 प्राक्पर्वसन्धौ प्रतिपदङ्गद्वौ तच्च यागो न कर्त्तव्यः किन्त्वन्वाधानमे-
 वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिसुहृत्तां द्वितीया
 चेत्येतद्व्यतिरेकेण द्वावविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तं । “अथाह्नाः
 षण्मुहूर्ताः स्फुरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्त्तमपि यदा चतुर्दशीदिनसन्धौ
 अन्वाधानेन पाञ्च यदि द्वितीयदिने वर्द्धते द्वावे तदपि पाञ्च ।
 अन्यथा “त्रिसुहृत्तां द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रदर्शनसाङ्गनिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “त्रिसुहृत्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे त्वाद्यं वचनं पर्वसन्धिरिक्तविषयमित्याहुः । किं वज्जना
 वज्जनाद्यविरोधान्न तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पश्चादपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अर्द्धादङ्गो भवति
 नियतः पर्वसन्धिः परस्तात् कृत्वा तस्मिन्महनि च पश्यं सद्य एव द्वाद्यं वा
 आरम्भाय प्रकृतिरस्य चेत् पर्वसन्धिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृति-
 मयं तु स्थापयः सद्य एव” इति, पूर्वार्द्धसन्धानुत्तरेद्युर्विहितकासास-
 न्धवात् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकासासु विकृतिषु
 पश्यतु च निर्णयः, यच्च कासविशेषो द्वाद्यकासत्वं वा श्रूयते तच्च
 तथैवानुष्ठानमित्यवगन्तव्यं ।

आपयसेषान् मुतौ विशेषो दर्शितः ।

यस्मिन् काले अमावास्या सम्पद्येत तथेष्ट्याद्यैतथा यजेत यदि पौर्णमासी स्नानथेष्ट्याय पूर्णमासेन यजेतेति ।

यस्मिन् काले इत्यावर्त्तनात् पूर्वं, 'तथेष्ट्यामावास्या, 'एतथे-
त्यापयणेष्ट्या, यदि पौर्णमास्यावर्त्तनात्पूर्वं सप्तस्नात्वा च स्नानदा-
तथापयणेष्ट्याय पूर्णमासेन यजेतेत्यर्थः ।

तदुक्तं वार्त्तिककृता ।

पौर्णमास्यां तु पूर्णः स्नात् द्वितीयेऽङ्गि ग्रन्थिष्वे ।

यजेत् पूर्वं पूर्णमासादूर्ध्वं दर्शने चेदयजेत् ॥ इति ।

अथेष्ट्याग्रव्देनापयणेष्टिः ।

उपवसादिनववर्ष्वाणि परिशिष्टे दर्शितानि ।

शाकं मांसं मसूरांस चणकान् कोरदूषकान् ।

माषाण्डधुपराक्षानि वर्जयेदौपवसत्वे ॥

पर्वज्ञानोपायो गोभिलः ।

अधीयीत तद्विज्ञो वा पर्वाङ्गमयेत् ।

इति श्रीमन्नाराजधिराजश्रीमन्नादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकृत्तविद्याविशारद-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काव्यनिर्णये

पर्वसन्निर्णयः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रहसंज्ञापरिचयः ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यपदे नाद्यादद्यात् ज्ञात्वा तु मुक्तयोः ।

अविमुक्तास्तंगतयोर्दृष्ट्वा ज्ञात्वा परेऽहनि ॥

अथ केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यपदग्रन्थेन तद्युक्तमहोरात्रं लक्ष्यते ग्रातातपादिवचनै-
श्चन्द्र-सूर्यपदे अहोरात्रं भोजननिषेधादिति । तद्युक्तं चन्द्र-सूर्यपद-
ग्रन्थेन स्वसम्बन्धकास्तत्त्वज्ञाया एवोचितत्वात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थो-
ऽनेनैव प्रतिपाद्यत इति च निष्प्रामाणिकं मार्कण्डेयादिवाक्येभ्य-
पक्षकाले यामचतुष्टयादिषु भोजननिषेधात् तदुपलक्षणताया
अपि प्रसङ्गात् ।

विष्णुरपि ।

चन्द्रार्कोपरागे नात्रीयादविमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा ज्ञात्वा परे-
ऽहनि ।

ब्रह्मपुराणे ।

नात्रीयादय तत्काले यस्तयोश्चन्द्र-सूर्ययोः ।

मुक्तयोस्तु हतज्ञानः पश्चाद्बुद्ध्यात् स्ववेक्षणि ॥

यत्र तु “पश्चात्कुर्यादिति पाठः तत्राश्रयमिति विपरिणतमनु-
वर्त्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

चन्द्रस्त यदि वा भागोर्यस्मिन्नहनि भागव ।

यद्यन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ इति ।

नाचरेत्सुपदे चैव तथैवास्तुपागते ।

यावत्साक्षोदयस्तस्य नाग्नीषात्तावदेव तु ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खात्वा चैव यथाविधि ॥

‘तत्र’ तस्मिन्निहोरात्रे ।

ग्रह-विहितौ ।

तस्मिन्निहोरात्रे नाग्नीषात् यस्यासं यावदेव तु ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खात्वा चैव यथाविधि ॥

विष्णु-प्रातातपौ ।

अहोरात्रन्तु नाग्नीषात् चन्द्र-सूर्ययुगे यदा ।

मुक्तं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत खानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमखौर्लोकानवध्यान् याति मानवः ।

धीतपापो विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं अग्निं वायं ग्रश्निष्यात् ।

यद्यकाले च नाग्नीषात्प्रात्नाग्नीषात्तु मुक्तयोः ॥

मुक्ते ग्रश्निं भुञ्जीत यदि न खान्नाशनिशा ।

खात्वा दृष्ट्वा परेऽग्न्याद्याह्नसाकमितथोक्तयोः ॥

ब्रह्मवेवर्त्त ।

अर्द्धरात्रादधश्चन्द्रं रात्र्यर्धवति नारद ।

तदा मुक्तौ प्रकर्त्तव्यं चङ्गिरेव च भोजनम् ॥

पद्मपुराणे ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वच भोक्तव्यमुत्तरे चोत्तरेऽपि च ॥

‘पूर्वच’ पूर्वांशे, ‘उत्तरे’ उत्तरांशेऽपि ।

स्कन्दपुराणे ।

यदा चन्द्रपक्षेण निशीचात्परतो भवेत् ।

भोक्तव्यं ततः पूर्वांशे नापरांशे कचक्ष्ण ॥

पूर्वं निशीचाद्पक्षं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहन ॥

मार्कण्डेयः ।

पक्षेण भवेद्विन्दोः प्रथमादधियामतः ।

शुचीतावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

‘यावर्त्तनं’ दिनमध्यं । अनेन यस्मिन् यामे पक्षं ततः पूर्वं
यामपक्षं त्यक्त्वा शुचीतेत्युक्तं भवति ।

स्यत्यन्तरे ।

यन्म्याकाशे यदा राक्षस्यते अग्नि-भास्वरौ ।

तदा दिवा न भोक्तव्यं चातुर-क्षी-शिशून् विना ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादायं यामपक्षदृष्टं ।

केचिन्नितयमित्याज्जुंष्यो भृगुनन्दन ॥

हृद्भूमीतमः ।

सूर्यपक्षे तु नाग्नीचादायं यामपक्षदृष्टं ।

चन्द्रपक्षे तु यानांक्षीन् याज-हृद्भूतद्वैर्विना ॥

मार्कण्डेयः ।

वाचाळे पदं चेत्सादपराङ् न भोजनं ।

अपराङ् न मन्थाळे मन्थाळे न तु वज्रवे ।

भुञ्जीत वज्रवे चेत् क्षाकं पूर्वं भोजनक्रिया ॥

एतद्वाचादिविषयं अथमर्षविषयं वा अमर्षस्तु भोजने
प्राचक्षितमुक्तं कात्यायनस्मृतौ चतुर्विंशत्यन्ते च ।

चन्द्र-सूर्यपक्षे भुक्त्वा प्राजापत्येन श्रूयति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा पिरापक्षेवैव श्रूयति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

वाचाळे वज्रवेऽग्नीषाण्यारदे वज्रवादधः ।

मन्थाळे परतोऽग्नीषाण्योपवाधो रविपक्षे ॥

‘आरदे’ अपराङ् इत्यर्थः, यदपराङ् अरदिति श्रुतेः, ‘रविपक्षे’
इति अग्निपक्षस्याप्युपपन्नं, एतच्च पुनरवदुष्टपक्षविषयं ।

तथाच जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ पक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारं चोपवासस्तु न क्षुर्यात् पुन्रवान् यद्वा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ पक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो यद्वा पुन्रवा तथा ॥

ननु यदा वज्रवाकाले सूर्यपक्षसदा दिवा तावदुक्तवाक्यात्
भोजनं नापि रात्रौ, “अमुक्तयोरुक्ततयोर्दृष्ट्वा क्षात्रा परेऽहनीति
वचनात् । नाप्युपवासः पुन्रवतो यद्वास्तु तस्मिन्नेवात् अतः
वज्रवाकाले पक्षे यदाकर्तव्ये पुन्रवता यद्वा किं कार्यं,

उच्यते । तदा मार्कण्डेयायुक्तः “वाचाञ्छे यशसं चेत् आदिति पञ्च-
माश्रयणीयः ।

दशः ।

उपशुषधि यस्मान्नं सन्ध्यावास्तुदिते रवौ ।

चन्द्र-सूर्योपराने च प्राजापत्येन तत्समम् ॥

विष्णुः ।

अयने विपुले चैव चन्द्र-सूर्यपदे तथा ।

अश्वोराशोषितः क्षाला सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ केचिदश्वोराशोषोपितः पूर्वस्निग्धेने क्लृप्तोपवास इति
आचक्षते, तदयुक्तं चन्द्र-सूर्यपदसमस्तश्वोराशपरित्यागेनाश्वोराशा-
नरपदस्य प्रमादाभावात् ।

नक्षत्रपुराणे ।

मिथुनश्वोरयनशोषा विपुवतोर्दशोः ।

चन्द्रार्कशोर्धृश्वशोर्धन्तीपातेषु पर्वसु ॥

अश्वोराशोषितः क्षान्नं मातुं दानं तथा जपं ।

यः करोति प्रवशात्मा तस्य मन्त्राश्च च तत् ॥

यमः ।

अयने विपुले चैव चन्द्र-सूर्यपदे तथा ।

क्लृप्तोपवाचो यः क्षान्नं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

शिष्टपुराणे ।

एकशतशुषोमेवं क्षाला दद्यात् प्रक्षिप्तः ।

कशुकादिव कोत्रच निहतिः शपकोजतः ॥

धिरासं वसुधोद्वेगं पश्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

काला दृष्ट्वा विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राशौ महापथे ।

अथच कथितं पुष्पं तत्रार्कं तु विज्ञेयतः ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सूर्यवारे रवियाहः सोमे सोमपक्षस्तथा ।

चूडामधिरिति ज्ञातस्तथागन्तव्यं समेत ॥

वारेष्वेव चतुष्पथं पश्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

तत्पुष्पं कोटिगुणितं यावे चूडामधौ स्मृतम् ॥

कात्यायनः ।

अर्धेन्यथाऽवमानि क्षुः सर्वास्तथापि भूतले ।

चूडस्तान्यपि सोमार्कपथे नाथ संग्रहः ॥

‘अर्धेनो’ गङ्गा ।

व्यासः ।

सर्वे भूमिधमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा दिवाः ।

सर्वं गङ्गाधमं तोषं राजपथे दिवाकरे ॥

इन्दोर्लङ्गमुचं पुष्पं रवेर्दङ्गमुचं ततः ।

गङ्गातोषे तु संग्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दङ्ग ॥

गङ्गाकोटिबहस्यस्य तत्पुष्पं समेत नरः ।

तत्पुष्पं आङ्गवीक्षाने राजपथे दिवाकरे ॥

दिवाकरेष शुद्धस्य दशसङ्ख्यसुदातम् ॥
 चन्द्र-सूर्यपथे चैव चोऽवगाहेत आश्रयीम् ।
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥
 देवीपुराणे ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गा-यमुनसङ्गमे ।

गङ्गा-यमुनमित्यत्र “सर्वो दम्भो विभावयेकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महासुने ।
 पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे वसिष्ठिता शुभा ॥
 फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे चैव सरस्वती ।
 वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा हरिद्वरा ॥
 ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ।
 श्रावणे चिन्मनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ॥
 आश्विने शरयूः श्रेष्ठा भूयःपुण्या तु नर्मदा ।
 गोदावरौ महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ॥
 सूर्य्ये च राज्ञा पक्षे तमोभूते महासुने ।
 नर्मदातोयसंस्पर्शात्तत्कृत्या भवन्ति ते ॥
 ये सूर्य्ये वैदिकेयेन पक्षे रेवाजसं जनाः ।
 सृष्टान्ति चावगाहन्ति न या प्रकृतिमानवी ॥
 कृत्वा प्रतप्तपुष्पं दृष्ट्वा गोदानं चकम् ।
 सृष्ट्वा गोमेधतुल्यम् पीत्वा बौधायिनिं कभेत् ॥
 ज्ञात्वा वाजिमखं पुष्पं प्राप्नुयादविचारतः ।
 रवि-चन्द्रोपराने तु चक्षणे चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्देव वरस्यती ॥
 त्रिधादित्यक्षयं यच्च मच्छले यत्सुदाहतं ।
 यद्ये मच्छले याते तदपि प्राप्नुयात्तरः ॥
 ऊपरतरण्येषेव पुच्छं यत्सुदाहतं ।
 तदप्य काचमाहात्म्यादुपरानेऽधिकं भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

गङ्गा कनकले पुच्छा प्रधानं पुष्करं गद्या ।
 सुरक्षेयं तथा पुच्छं राजपक्षे दिवाकरे ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

मकरे कर्णमात्रे तु यक्षं चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं विष्णु लोकेषु गद्यायां पिच्छपातनम् ॥

भ्रातातपः ।

वैशिकेयो यदा सूर्यं पश्यते पर्ववन्धिवु ।
 गजपक्षाया तु वा श्रेया पितृशं दत्तमवयम् ॥

चाह चम्पकः ।

राजपक्षे यदा सूर्यं यच्च आहं प्रक्षययेत् ।
 तेनैव सकला वृष्यी दत्ता विप्रस्य वे करे ॥

विष्णुः ।

राजदर्शनदत्तं हि आहूमाचन्द्र-तारकम् ।
 पुच्छं च सर्वकामीषं पितृणां पुपतिष्ठते ॥
 सर्वलोनापि कर्णस्थं आहं वै राजदर्शने ।
 चतुर्वाचस्य तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिष्य वीदति ॥

आतातपः ।

ज्ञानं दानं तपः आहूतमनं राजदग्धने ।

आसुरो राशिरन्यथ तस्मान्तां परिवर्जयेत् ॥

देवतः ।

यथा ज्ञानञ्च दानञ्च सूर्यञ्च ग्रहणे दिवा ।

अनेमस्यापि तथा राशौ ज्ञानं दानं विधीयते ॥

आहूतं प्रकृत्य सूर्यपुराणे ।

नैमित्तिकान् कर्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे नारकी आदतोऽन्यथा ।

कान्मानि चैव आहूतानि शक्यन्ते ग्रहणादिषु ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणेऽवने ।

जन्मार्थग्रहणीयास्तु आहूतं कुर्वीत चेष्टया ॥

अथ सूर्यग्रहणादिकाद्येषु तथा इष्टया आहूतं प्रति वर्षमाहूतं
कुर्वाद्यथा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इष्टया क्षर्गादिप्रसक्तकामनया आहूतं
कुर्वादितीत्येतेष्वर्थः, न पुनर्बर्हीत्यति कर्तुं तर्हि कुर्वात् न
येन कुर्वादिति ।

आतातपः ।

आपचनद्वौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्यवसे तथा ।

आमन्त्राहूतं दिवो दद्याच्छूद्रो दद्यात् ब्रह्मे वि ॥ इति ।

कपिनूताराहूतमेवं वक्तुम् ।

आमन्त्राहूतं प्रकुर्वीत नैमन्त्राहूतयापि वा । इति ।

भविष्योत्तरे ।

अज्ञाभावे दिवाभावे प्रबाने पुनश्चक्ष्मणि ।

हेमन्नाहुं संधे च तथा स्त्री-शूद्रचोरपि ॥

जावाशिः ।

संक्रान्तौ पुण्यकास्तसु बोधोभयतः कक्षाः ।

चन्द्र-सूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

तत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्योपरागे तु निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्यैव च निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते “यावद्दर्शनगोचरः” इति “राहुदर्शने” इत्यादिवचनाच्चाद्युपज्ञानविषयस्यैव निमित्तत्वाच्चाद्यु एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात्तेन न भेषादिच्छन्ने ज्ञानादि कर्तव्यमिति, तदयुक्तं चतुर्जनितज्ञानविषयविवक्षायां ।

नेष्टेतोद्यन्तमादित्यं नास्तगन्तु^(१) कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिखं न मथं नभसोगतम् ॥

इति मनुना गृह्यस्य यस्तादित्यदर्शननिषेधात् ज्ञानाद्यभावप्रसङ्गात् तद्भावे तु स एव दोषः । न च शास्त्रीयज्ञानविवक्षायां देशान्तरग्रहणेषु ज्ञानादिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र ज्ञानं न कुर्वति दद्याद्दानं न च क्षतिम् ॥

इति घट्टपिंश्रम्यतनिगमवचनेन तत्र ज्ञानादिनिषेधात् यस्तं चन्द्रं सूर्यं वानवेचनापेरेव शिष्टेः ज्ञानाद्याचरचाच ।

किञ्च यदा चक्षुर्जगितज्ञानविषयता न तदा ज्ञानादि ब्रह्मवति,
यदा च ज्ञानादि न तदा सेत्यनुपपन्नार्थं वाक्यं ज्ञात्, योग्यता-
विषयायां अभ्यादिष्वप्येऽपि ज्ञानादिकं कर्तव्यं स्वरूपयोग्यताया-
स्तथापि भावान् । व्यवहितस्य तु अयोग्यतया न ज्ञानादिनिश्चयो
यदि तर्हि य ऊर्ध्वं न निरौचते तस्यापि ज्ञानादि न ज्ञात् ।
अभ्यादिष्वप्येऽपि श्रिष्टैः ज्ञानाद्याचरणात् । तस्याद्यावति काले
चन्द्र-सूर्योपरागः प्रास्तात्यतीतः तावान् पुण्यकाल इत्यर्थः । यदारभ्य
चाक्षुषज्ञानविषयत्वयोग्यता विवक्षितेति चेत् ।

अपरे तु यस्मात्समयाभिप्रायेण व्याचक्षते यावद्दर्शनगोचरः
तावत्पुण्यकालः यदा तत्संगतो न दृश्यते तत्र तदा पुण्यकाल इति ।
तथाच यस्मात्समये च श्रिष्टाः पूर्वमेव ज्ञानाद्यनुतिष्ठन्ति नोर्ध्वं ।

शिवरहस्ये ।

सूर्य्यन्दोर्घर्षणं यावन्भावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न ज्ञायाज च भुञ्जीत ज्ञात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

ग्रन्थ-लिखितस्यतौ तु चन्द्र-सूर्य्ययोर्घो यावदिति प्रथमः पादः ।

चन्द्रवश्रिष्टः ।

चिदशाः सार्धमनये त्वयि पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

अथ चेष्टिदासः ।

सार्धमनये देवपितृवृक्षभिधानात्तत्साधनमविज्ञेयात् सर्वं देव-
पितृदेवतं कर्म कार्यमिति तदनुक्तं ।

ज्ञानं साधुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनेन होम-देवार्चनयोर्मध्ये विधानात् ।

पश्यमाने भवेत् स्नानं पश्ये होमो विधीयते ।

सुप्यमान भवेद्दानं सुप्ते स्नानं विधीयते ॥

इति वचनाच्च ।

तस्माद्होम-देवपूजाव्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

पद्मपुराणे ।

उपमर्द्दे कचगुणं पश्ये चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुष्पं कोटिगुणं मध्ये शुभ्रिकाद्ये नमनकम् ॥

प्रातातपः ।

अथनादौ सदा देवं द्रव्यमिदं गृहे तु यत् ।

वज्रप्रीतिमुद्ये चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

विमोचे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः, “उपराने तु तत्काव्यमिति वशिष्ठवचनात् ।

वद्विंशत्यते ।

सर्वेषामेक वर्षाणां सूतकं राजसूतके ।

अथेवं तु भवेत् स्नानं सूतकाद्यैर्वर्जयेत् ॥

‘सूतकाजं’ राजसूतकाजं, न प्रतिनां प्रते न वशिष्ठां वथे न राज्ञां राजकर्मणि कुर्वति द्युतमजं विवर्जयेत् ।

शिङ्गपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यपदे स्नायामूतके स्नतकेऽपि च ।

अस्नायी न्युमाग्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

सूतके स्नतके चैव न दोषो राजदर्शने ।

तावदेव भवेच्छ्रुतिर्वावशुक्तिर्न दृश्यते ॥

दान्-आह्लादिविवचनेतत् न तु ज्ञानमात्रविवचनम् ।

पक्षे प्रत्यक्षाग्रौषं विद्युक्ते सूतकं सूतम् ।

तद्योः यन्मात्रमात्रेण उपपद्यते क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माख्यपुराणवचनविरोधात् ज्ञान-होम-देवपूजा-दानक्रि-
यानुष्ठाने हि क्रम उपपद्यते । ज्ञानमात्रानुष्ठाने ज्ञानस्य पूर्ववाक्येनैव
विद्वेद्वितीयवाक्यवैयर्थ्यप्रवृत्त्या । भवत्यपे द्वितीयवाक्येनैव ज्ञानविद्वे-
पूर्ववाक्यवैयर्थ्यप्रवृत्ति इति चेत् । न । अज्ञातज्ञानिष्टविशेषसम्बन्धप्रति-
पादनार्थत्वात् यावत्तावच्छब्दानुपपत्तिप्रवृत्त्या ज्ञानकोदाहृतवाक्यै-
रपरानादावेव विधानाच्च राजसूतके सूत-सूतकचोरभावाच्च ।

तथाच सूत्यन्तरे ।

सूतके सूतके चैव यदि आह्लाददर्शनं ।

तावत्तत्सूतकं नास्ति यावद्वाङ्मनं तुच्छति ॥

स्कन्धपुराणे ।

सूतके सूतके चैव सूतकं राजदर्शने ।

तावदेव भवेत्तच्च यावच्छुक्तिर्न दृश्यते ॥

वदधिप्रसूते ।

स्मार्तकर्मपरित्यागो राजोरन्यच्च सूतके ।

राजसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते
सूतके चः स्मार्तकर्मपरित्यागः च राजसूतकं विनेति । कश्चित्
“राजोरन्यच्च दर्शनादिति पाठः, यजुषाकथंकोषप्रवृत्त्या, तस्माच्च
ज्ञानमात्रविवचनेतत् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्य्यपदे चैव मरुते पुत्तजन्मनि ।

मल्लमायेऽपि देवं स्यात् दत्तमन्त्रकारकम् ।

कश्चित् दत्तमित्यत्र आह्नमिति पथते । अथ गर्गः ।

पुष्यमाजपदश्चैव धाम्यं भाग्यञ्च पैतृकं ।

ऐन्द्राग्रमग्निदेवत्वं सप्तैतान्यनन्ता गणाः ॥

‘आजपदं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘धाम्यं’ भरणी । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुनी ।

पैतृकं मघा । ‘ऐन्द्राग्रं’ विशाखा । ‘अग्निदेवत्वं’ कत्तिका ।

आनखे मण्डले दृष्टं यक्षं रवि-सोमयोः ।

राक्षां भयङ्करं विद्यात्मजानां बहुदोषकृत् ॥

अहिर्बुध्नं तथा पौषं मूलमाथञ्च शाङ्करं ।

वारुणं सर्पदेवत्वं वारुणं मण्डलं स्मृतं ॥

‘अहिर्बुध्नं’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौषं’ रेवती । ‘आथं’ पूर्वाषाढा ।

‘शाङ्करम्’ आर्द्रा । ‘वारुणं’ श्रततारकाः । ‘सर्पदेवत्वं’ मघेष्वा ।

एतस्मिन्नुपरागे स्यान्मण्डले सोम-सूर्य्ययोः ।

दुर्भिक्षामयनाग्रस्तु प्रजानामिति निश्चयः ॥

अष्टाष्टामार्थमादौनां चतुर्णाञ्च पुनर्वसुः ।

सौम्यश्चैवाग्निदेवत्वं वायव्यं मण्डलं भवेत् ॥

‘अर्थमादौनि’ उत्तराषाढादौनि । ‘सौम्ये’ मृगश्रिर्वः ।

‘अग्निदेवत्वं’ अश्विनी ।

वमरं वभषश्चैव दुर्भिक्षं कुरुते शिरात् ।

आधिग्रस्ताधिकोपश्च मण्डलेऽस्मिन्नुपसृते ॥

ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्देशं वासवं तथा ।
 वैष्णवं वैश्वदेवस्य पुरातनस्य मण्डलम् ॥
 'ब्राह्मं' रोहिणी । 'मैत्रम्' अतुराधा । 'प्राग्देशम्' अभिजित् । 'वासवम्'
 धनिष्ठा । 'वैष्णवम्' श्रवणं । 'वैश्वदेवम्' उत्तराषाढा ।
 मण्डलेऽस्मिन् वसुतपत्रे ग्रहणे जगतां शुभम् ।
 आनन्दं सर्वभूतानां विदधाति विशेषतः ॥
 कामपक्षेताम्येव मण्डलान्युक्ता ।
 आग्नेयौ कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणौ ।
 वायव्या शान्तिरिष्येत माघेऽश्विं तत्र कारयेत् ॥
 इति तत्तद्देवतायाग-होम-अपादिकमुक्तवान्, तस्माद्भ्राजभिर्लोकहि-
 तार्थं तथा कार्यं । एवं जगतोपहृणदोषस्य प्रमणस्य ।

प्रतिपुरुषान्नु यथा ।

एषां तु भास्करस्थाने राहुश्चन्द्रसुपक्रमेत् ।
 कर्मक्षयपरिक्रेशान् प्राप्नुवन्ति च ते जनाः ॥
 पित्रपञ्चविंशत्यस्य सूर्यस्थाने भवेद्गृहः ।
 मातृपञ्चविंशत्यस्य चन्द्रस्थाने भवेद्गृहः ॥
 होरायां दृश्यते यत्र मन्त्रे वा निशाकरः ।
 प्राक्कालेऽहमाप्नोति च वा मरणमृच्छति ॥
 अभिभवति हि वैदिकेयसम्प्राज्ञौ यत्र यत्र जन्मनश्चे ।
 तस्मान्मकादिभयं विद्यादुषं मनसापं ॥
 वस्येति जन्मनश्चे पश्येते शशि भास्करौ ।
 तज्जातीनां भवेत्पीडा नराः शान्तिविवर्जिताः ॥

सङ्गममगना चेवा जगत्प्रितये च वाहिसंश्रुः ।
वज्ररोग-श्रुत्युन्नमनो दानाऊतयो अपन्न कर्त्तव्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरकाधीश्वर-
सकलविद्याविग्रारद्-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्भुज-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काव्यनिर्णये
यष्टकाव्यनिर्णयः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथोपाकर्मकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अथायानामुपाकर्म आवक्षां अवशेन तु ।

इत्येनौषधिभावे वा पक्ष्म्यां आवक्ष्य तु ॥

‘अथायानां’ वेदानां, ‘आवक्षां’ आवक्ष्य पौर्णमास्यां अवशेन युक्तेऽहनि वा । पक्ष्म्यां इत्येन युक्तायां उपाकर्म कार्यं । अपरे तु इत्येन युक्तेऽहनि वा पक्ष्म्यां वेति व्याचक्षते, ‘नौषधिभावे’ प्रादुर्भावे, ‘आवक्ष्येति च सर्वैः सम्प्रथते ।

आश्वलायनः ।

अथान्तोऽद्यावोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे अवशेन वा आवक्ष्य पक्ष्म्यां इत्येन वेति ।

निगमः ।

आवक्षां आवक्षीकर्म अथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्तव्यं कर्कटक्षे दिवाकरे ।

इत्येन इत्युक्तपक्ष्म्यां आवक्षां अवशेन वा ॥

कात्यायनः ।

अथान्तोपाकर्म^(१) अवशेन आवक्षां पौर्णमास्यां ।

बौधायनः ।

---

(१) अर्थात् उपाकर्म इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

आवस्थां पौर्णमास्यामावास्यां चोपाकृत्य हन्दांस्त्रयोधौ एतेषां
पक्षाणां क्षयस्तुषाररेण व्यवस्था । यदा तत्र आवष्टे मासि
चौषधयो न प्रादुर्भवन्ति यश्चकामिदोषा वा कथञ्चिद्वा आवष्ण-
मासातिक्रमः तदा प्रोष्ठपक्षां कार्यम् ।

अत एव ग्रीकः तदार्थिकमित्येतदाचक्षत इति ।

वर्षाकाले भवं 'वार्षिकं' ।

वस्त्रिणोऽपि ।

अथातः स्नाय्याद्योपाकर्म आवस्थां प्रोष्ठपक्षं वेति ।

'प्रोष्ठपदी' भाद्रपदस्य पौर्णमासी ।

गोभिः ।

प्रोष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणमिति ।

प्रोष्ठपदीं प्रायेत्यर्थः ।

मनुरपि ।

आवस्थां प्रोष्ठपक्षां वायुपाकृत्य यथाविधि ।

धुक्त-हन्दांस्त्रयोधौ मासान् विप्रोऽर्जुपक्षमां ॥

'अपिग्रन्थेन भाद्रपदश्रवण-इत्य-पक्षमौनास्तुपादानं । तथाच
ग्रहपरिग्रिष्टकारिका ।

अदृष्टचौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि अवष्टेन तद्व्यते ॥ इति ।

उपाकर्मप्रवृत्तिं चाङ्गीक्षतुरो मासान् शक्यपक्षेषु निरन्तरं
स्नाय्याद्यमधीचोतेत्यर्थः ।

वस्त्रिणः ।

चर्तुपञ्चमाभ्यासानधीत्योत्सृजति, पञ्चाह्माभ्यान् षष्ठाह्माभ्यान् वा ।
गौतमः ।

आवणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदैर्न चोपाकृत्याधीयीत हन्दाचर्तुपञ्च-
माभ्यासान् पञ्च दक्षिणायनान् वा ।

हारीतः ।

चर्तुपञ्चमाभ्यासानधीत्योत्सृजति पञ्चाह्मब्रह्मन् वा ।

कात्यायनः ।

उपाकृत्योदगघने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

एतच्च ग्रहणाध्ययनं गृहस्तस्यापि । यदाह ग्रीनकः ।

समावृत्तो ब्रह्मचारिकस्येन ययान्वायमितरे जातीया येऽप्यौत्थे ।

‘इतरे’ ब्रह्मचारिणः । अतएव गृहस्तस्यापि ग्रहणाध्ययनेऽधिकारं
प्रापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

काचट्टह्मावुपाकर्मोत्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

उत्कर्षः काचट्टह्मौ स्वावुपाकर्मोदिकर्मणि ।

अभिवेकादिट्टह्मोर्ना न तत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तनुत्कर्षप्रतिपादकं चान्यद्वृत्तवचनं ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्व्यपि युगादिषु ।

उपाकर्मं महावज्रा स्नेतद्विष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तन्मन्त्रोदगविवचनं । तेषां हि काचट्टह्मावपि विंशेऽर्क एवोपाकर्मं ।

यदाह गार्ग्यः ।

विंशे रवौ तु पुष्ये मध्याह्ने विचरेदधिः ।

हन्द्वागो मिश्रिताः कुर्युस्तर्पणं सर्वहन्द्वा ।

शुद्धपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराधिकम् ॥

एतच्च गृहपाशदुष्टभावस्यादौ कार्यम् ।

तथाच स्मृतिः ।

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्थ्यजुर्विदः ।

गृहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्त-श्रवण-पर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ गृहणे चैव सूतके मृतके तथा ।

गणखानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया ।

दुःख-शोकामयपक्षा रात्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥

तथा ।

यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं गृहसंक्रान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुद्धपक्षस्यां श्रवणस्य तु ॥

स्मृतिमहार्णवे ।

संक्रान्तिर्पक्षं वापि यदि पर्वणि जायते ।

तस्याग्रे हस्तयुक्तायां पक्षस्यां वा तद्विद्यते ॥

अथ केचिदाहुः । हस्तयुक्तायां पक्षस्यां केवलायां वेति विकल्पः, न तत्र संक्रान्तियुक्तपर्वणो विकल्पः तत्र दोषश्रवणात् । न च हस्तयुक्तायामन्यस्यां तिथौ पक्षस्यां वेति विकल्पः । हस्तयुक्तायामित्यस्य विशेषाकाङ्क्षायां उपास्तपक्षस्यैवान्वयान् । “यदि स्याच्छ्रावणं पर्वत्यादिवाक्यस्य पर्वणो गृहसंक्रान्तिदोषे पक्षमीमांसे उपाकर्माविधायकत्वात्किञ्च पक्षे सङ्कोचप्रसङ्गान् । नन्वेवं पक्षमीपदस्यावृत्तिः

प्रवच्यते वा च बहोऽप्यनुष्टुप् । नैवं । हस्तयुक्तायामित्यस्य विग्रह्याका-
ङ्क्षायांमवस्थाविनि पञ्चदशेऽप्यप्यहारे बुद्धिस्तत्त्वैवाप्यहारे इत्य-
भिधानात् तथापि हस्तयुक्तत्वावभावे केवलेति । तदयुक्तं । पञ्चम्यां
वेति पञ्चम्यास्त्रिभ्यन्तरविकल्पप्रतीतेस्तद्विशेषोपायायां हस्तयुक्ताया-
मित्यस्य तद्विवक्षताया एव युक्तत्वात् । एवं च पञ्चदशेऽपि बुद्धि-
स्तत्त्वैवाप्यहारे सत्यस्मिन् पक्षे पञ्चमीपरं यथाश्रुतम् भवत्यप्येव तु
हस्तयुक्तत्वाभावविग्रहपञ्चमीपरं इति विग्रहः । ननु हस्तयुक्त-
पञ्चम्यां प्रोष्ठपद्या विकल्पः कस्यास्य भवति । उच्यते । स्वाध्यासोपास-
नाभे वाक्यान्तरौघानामयथात्, एवञ्च विकल्पे स्थिते बहोचोऽपि
वञ्चादापतितः स्वीक्रियते । तस्मात्पञ्चम्या हस्तयुक्तमित्यन्तरेण
विकल्पः । तथापि हस्तयुक्ताया अवभावे केवलेति, एतच्च वाक्य-
नेधिविषयं । तथाच स्मृतिमहाशब्दे वचनान्तरं ।

संक्रान्तिर्पक्षं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतित्वं पञ्चम्यां कार्या वाक्यनेधिभिः ॥

अथ केचित् पूर्ववाक्यसाधारणादाज्यनेधिपदस्योपसङ्गतां
मन्थानां तैत्तिरीयाणामपि पञ्चम्याशुपाकर्मैव स्मृतिः । तदयुक्तं । सङ्घा-
प्रवृत्त्यान् सङ्घातस्योपहारस्य युक्तत्वात् । यदि च पूर्ववाक्यस्य साधार-
णादस्य सङ्घातार्थं “पुरोडाशस्तुर्धा करोतीत्यस्य साधारणादाग्रेण
चतुर्धा करोतीत्यस्य सङ्घातप्रवृत्तः । अथ च पञ्चमी तस्माद्यनेधेयं गृह्यते
नान्यभावनता अग्रतत्वात्, तस्मादाज्यनेधिविषयमेतत् । तिष्ठतु वाक्य-
नेधिविषयं तथापि न पूर्ववाक्यात् यदसंक्रान्तिदोषे तैत्तिरीया-
णाशुपाकर्म प्राप्नोति । तथाहि अथोपाकर्मसि स्मृतिषु नानाकासा-

विहिताः तेषां च तत्तद्व्यञ्जानुसारेण व्यवस्थितविकल्पात्मकं
युज्यते । न च तैत्तिरीयस्यैव पञ्चम्यामुपाकर्म भूयते । तेषां तु स्यैव
पञ्चम्यामपि भूयते तेषामव्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ यद्वा प्राचम्यात्प-
ञ्चमीत्यर्थे न कास्मान्नरमिति व्यवस्थाप्राप्ताविदं वचनमुपतिष्ठते, एवं
चापेक्षितं समर्पयिष्यते न तु तैत्तिरीयाणां उपाकर्मणि अप्राप्तका-
लविधौ, तस्माद्भूषणकान्तिदुष्टायां श्रावणस्य पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकैः
प्रोक्ष्यतां उपाकर्म कार्यमिति सिद्धं ।

अथ केचिदाहुः ।

पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दशीस्येऽपि अवर्णनोपाकर्म कार्यं ।

अथोदश्यादितो वर्ष्यं दिनानां नवकं भुवं ।

मात्रास्येषु समस्तेषु ग्रहणे सप्त-सूर्ययोः ॥

इति वचनात् । प्रकारान्तरेणापि वेधः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ।

द्वादश्यादिसृतीयान्तो वेध इन्द्रग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ।

खण्डग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम् ॥

दिनद्वयमत्र पूर्वोत्तरं “अथ खण्डग्रहे तयोरिति वचनात्
तदयुक्तं ।

नित्य-नैमित्तिके ज्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति वचनात् । इक्ष-अवण-पर्वाण्यौदधिकानि याज्ञाणि ।

तथाच परिशिष्टे ।

धनिष्ठा-प्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रश्चयमन्वितं ।

आवर्णं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

व्यासः ।

अवर्णेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरस्ततोऽध्यायस्तत्क्षणदेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

निगमः ।

ग्रहयोगो गुहं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तपोहन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।

धनिष्ठामित्रिते कार्य्यमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

कालिकापुराणे ।

चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधु-कैटभौ ।

वेदान्खौकुर्वन्तः पद्मघोनेस्तौ जह्नुतुः श्रुतीः ॥

हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।

आहत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

अभूत्तन्ममृतिर्नृणां पर्वण्यौदधिके पुनः ।

अतो भूतयुते तस्मिन्नुपाकरणमिष्यते ।

आसुरं वर्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया ॥

बृहत्प्रचेताः ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् तच्च पितृषुदिश्य देवताः ॥

भविष्योत्सरे ।

शंप्राप्ते आवश्यकान्ते पौर्णमास्यां दिनचर्ये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुति-स्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितॄन्चैव तर्पयेत्परमात्मना ।

उपाकर्म दिव्योक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः आहुं वेदानुहिंस्रं प्रक्षितः ॥

अथ चौदशिते पर्वण्युपाकर्म तैत्तिरीयकैः कार्यं । एतदुक्तं बह्वच-
परिशिष्टकारिकासु ।

पर्वण्यौदशिते कुर्युः आवश्यकं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वचाः अवश्ये कुर्युर्पर्वण्युपाकर्मवर्जिते ॥ २॥ इति ।

अन्येषु पूर्वविद्धा एव ।

आवणौ दुर्गमवमौ तथा दूर्वाष्टमौ च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवराशिर्वह्निर्दिनम् ॥

इति वचनात् ।

अथ केचिदाहुः । नेतत् युज्यते तथाहि अथ तैत्तिरीयका एव
पर्वण्यौति न नियन्तुं शक्यन्ते अन्येषामपि चरणानां पर्वण्युपाकर्म-
विधानात् । न च पर्वण्यौदशिते यदुपाकर्म तैत्तिरीयका एव
कुर्युरिति वाक्यार्थोयुज्यते, विशिष्टानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गात् विशेष-
यक्षानामप्राप्तेरनुवदितुमशक्यत्वात् एतावति च विशिष्टे कर्मणि
तैत्तिरीयकाणां विधानानुपपत्तेः कर्त्तुर्हि कर्म विधीयते न कर्मणि
कर्त्ता ।

किञ्च उपाकर्म तत्कालस्य पौर्णमासी तथोर्गच्छपन्थेव विहित-
मात् नाथ कारिकायां तद्विधानं । अथ तु पौर्णमासीकालस्याङ्ग-

औदधिककालेन सम्बन्ध उद्दिश्यते । तत्र यदि तैत्तिरीयकोरौदधिक-
कालस्यापरः सम्बन्ध उद्दिश्यते तदा सम्बन्धद्वयाभिधानात् भिद्यते
वाक्यं ।

किञ्च तैत्तिरीयकाः कर्त्तारोऽप्यङ्गमेव, न चाङ्गानां मिथः सम्ब-
न्धोऽस्ति । न चादृष्टैकहायनीन्यायेन पञ्चान्ततो गुणानां सम्बन्ध इति
वाक्यं । तत्र हि अदृष्टगुणैकहायनीद्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते
अनन्तरं द्रव्य-गुणयोः परस्परकाङ्गत्वात्समानाधिकरणत्वात् अन्वयो
भवति । अत्र पुनः कारिकायां नोपाकर्मविधानं । न च पूर्वौदधिक-
तैत्तिरीयकयोः द्रव्य-गुणत्वेनापि सामानाधिकरण्यं अन्योन्यद्रव्याकाङ्क्षा
च अतोऽविद्भवत्यवदविवक्षितार्थं तैत्तिरीयपदसुपलक्षणार्थं भूत्वा-
नुवादः, शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन च सर्वगृह्येषु उपाकर्मव्यवस्था,
तैत्तिरीयाणामुक्तं पूर्वौदधिकत्वमविरोधादन्येरपि पाद्यं ।

तथाच परिशिष्टे विहितं ।

यज्ञाब्जातं स्रग्ग्राखायां पारकथमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

“आवणी दुर्गमवमीत्यादिवचनस्य कर्मविशेषानुपादानात् हिर-
ण्यगर्भस्य पविचारोपणं विषयः, उपाकर्माङ्गभूतमाभ्युदधिकस्य आ-
वणीकर्म चेति । तस्मात्तैत्तिरीयाणामेवौदधिके पर्वण्युपाकर्मस्य-
युक्तमिति । तदयुक्तं । यत्र त्वन्यगतिपदं तत्र पदवैयर्थ्यमिषा
विशिष्टस्रोद्देश्यत्वं यथा “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयतीत्यादिषु, उभय-
पदस्य तु प्रायश्चेनाग्नेयहविराज्जिनिमित्तत्वमिति भ्रमापनोदनार्थ-
त्वाच्चानन्यगतिकता । न च वाक्यभेदः, उद्देश्यविशेषणविवक्षायां हि च

न तु विग्रिष्टोद्देशे । प्रपञ्चितं चैतद्भवदेवेन । “योऽत्र विप्रतिपद्यते तं प्रति विग्रिष्टविध्याश्रयणेन परिहारो वक्तव्यः शास्त्रात्” । अपि च पूर्वादाहृतवचनैरौदयिके पर्वण्युपाकर्मप्राप्तेरनुवादोपपत्तेः, कर्मस्यपि च कर्तृविधिरूपकः अप्राप्तविषयत्वात् विधेः । न च सम्बन्धद्वयविधानाद्याश्रयभेदः, विग्रिष्टविध्याश्रयणात्, अन्यकर्तृभेदेन पौनहत्यपरिचारात् अन्यथा सर्वस्यत्युच्छेदापत्तेः । एवमनभ्युपगमे च लक्षणा-निष्प्रयोजनानुवादादौ स्यातां । ननु यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विग्रिष्टविधौ गौरवप्रसङ्गात् वैश्वदेवग्रन्थो लक्षण्या ह्यभिन्यायेन प्रकृतयागेषु प्रवर्त्तत इति स्वीकृतं, तथा विग्रिष्टविधिगौरवाल्लक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत् । न । तथापि लक्षणाया अभावात् । न हि विश्वेदेवदेवतायोगाद्वैश्वदेवग्रन्थप्रवृत्तिः, किन्तु विश्वदेवकर्तृयोगात् । तथाच तैत्तिरीयके श्रूयते “यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्विश्वेदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति, अर्घवाद्गतग्रन्थप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सर्वत्र स्वीकृतं “यदाजिमौयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमित्येवमादिषु, यत्तु लक्षणाभिधानं तदभ्युपगमादपवादेन विग्रिष्टविधेयतया लक्षणास्वीकारे अव्यवस्थाप्रसङ्गात् । किञ्च तत्र विग्रिष्टविधौ गौरवं कर्मान्तरातिदेशकत्पना च अनुवादस्य सप्रयोजनः । अत्र विग्रिष्टविधौ गौरवमात्रं तदभावे तु लक्षणा निष्प्रयोजनस्यानुवाद इति वैषम्यं । विग्रिष्टविधौ च गुणानां पार्ष्णिकसम्बन्ध उपपद्यते । कर्तुं च कर्मातुष्ठानार्थं कावचविशेषाकाङ्क्ष विद्यत एव । न चात्र शास्त्रान्तराधिकरणस्यायः, “पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवणमित्यनेनैवान्येषामपि प्राप्तौ तैत्तिरीयकपद्वैचर्य्यप्रसङ्गात् । न च तैत्तिरीयग्रन्थे पूर्वादधिकत्वं विहितं । यदि च काविकापुराणे गताख्यानबाधारत्वात् तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानामन्यौ-

दधिके पर्वण्युपाकर्म तदा वज्रुचानामपि तत्रैवोपाकर्म स्थात् वाक्यान्तर-
पर्यालोचनया तु तेषां कालान्तराश्रयणमित्यत्र समानं । किञ्चैवं वज्र-
चपदमप्यविवक्षितं स्थात् तैत्तिरीयपदविवक्षायामुक्तदूषणस्य तत्रापि
समानत्वात् । तस्मादेवं व्यवस्था यदैकस्मिन्नेव दिने कर्मकालव्यापि पर्व
तदा सर्वेषां तत्रोपाकर्म यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापि न वा तदा
तैत्तिरीयाणां औदधिके पर्वण्युपाकर्म अन्येषां त्वन्येति ।

अथोत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते ह्रन्दसां कुर्यादुत्सर्गे विधिवदहिः ॥

पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वा जलसन्निधौ यामादह्निर्वेदाना-
मुत्सर्जनं कुर्यात् येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृत्यध्ययनं कृतं तं प्रकारमिदानीं
परित्यजेत् न तु सर्वात्मनेत्यर्थः, अतएवोत्सर्जनानन्तरमाह मनुः ।

पुष्ये तु ह्रन्दसां कुर्यादहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वांशे प्रथमेऽहनि ॥

आवस्थां यद्युपाकर्मकरणं तदोत्सर्जनं, पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि
पूर्वांशे यदा प्रोष्ठपद्यां तदा माघस्येत्यर्थः, “अर्द्धपञ्चमान् मासानधी-
यीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।

बौधायनः ।

आवस्थां पौर्षमास्यां आवास्यां वोपाकृत्य तैसां माघ्यां वोत्सृजेत् ।

आपस्तम्बः ।

तैषां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत ।

अथ रोहिणी याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य ग्राह्या ।

कात्यायनः ।

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीधीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैषां प्रोष्ठपदेऽपि वा ॥

हृन्दोगानामुत्सर्जनकालमाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्चे पूर्वाञ्चे विचरेदहिः ।

हृन्दोगा मिलिताः कुर्युत्सर्गं सर्वहृन्दसाम् ॥

परिशिष्टे ।

मासे प्रोष्ठपदे हस्तापुष्यपूर्वौ भवेद्यदि ।

तदा च अरणे कुर्यादुत्सर्गं हृन्दसां द्विजः ॥

खादिरऽयम् ।

पुष्येऽप्युत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।

एतच्च कर्मद्वयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।

यथाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।

क्रियते हृन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैः हृन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानेरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविगारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे काकनिर्णये दशमोऽध्यायः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र संक्रान्तिभेदाः देवीपुराणे ।

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

‘संक्रान्तिकल्पनाः’ संक्रान्तिभेदाः, द्वादशैव मेषादयो मौनान्ताः
समाख्याताः, ते च संक्रान्तिसामान्यसम्बन्धेन विहितानां प्रतिषिद्धानां
कर्मणां समाः साधारणा इत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

द्वादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे शृणु ।

एकं विष्णुपदं नाम षड्दशैतिमुखं तथा ।

विषुवच्च तृतीयच्च अन्ये द्वे दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भाक्षि-गो-हरिषु विष्णुपदं वदन्ति

स्त्री-चाप-मौन-मिथुने षड्दशैतिवक्त्रम् ।

अर्कस्य सौम्यमयनं शशिधाक्षि याम्यं

अक्षे ह्येषे विषुवति त्वज-तौलिनोः स्यात् ॥

‘अक्षिः’ वृश्चिकः । ‘गौः’ वृषभः । ‘हरिः’ सिंहः । ‘स्त्री’ कन्या ।

‘चाप’ धनुः । ‘शशिधाक्षि’ कर्कटके । ‘याम्यं’ दक्षिणायनं । ‘सौम्यं’

उत्तरायणं । ‘अक्षः’ मकरः । ‘अजः’ मेषः । ‘तौली’ तुला ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षड्ग्रहीतयः ।

चतस्रो विष्णुपादास्तु संक्रान्तौ द्वादश स्यताः ॥

शुभ-कर्कटसङ्क्रान्तौ द्वे तद्वद्विष्णुपादने ।

विषुवतौ तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्ग्रहीतिमुखौ प्रोक्ता षड्ग्रहीतिफला गुणैः ॥

‘तयोर्मध्ये’ मकर-कर्कटयोर्मध्ये, ‘विषुवतौ’, कश्चित् “गोलमध्ये
ततोऽपरा इति पाठः, ‘गोलः’ राशिचक्रं ।

धनुर्मिथुन-कन्यासु मीने तु षड्ग्रहीतयः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

वृष-वृश्चिक-सिंहेषु कुम्भे विष्णुपदौ स्यता ।

तथा ।

विषुवे तुला-मेषौ मत्स्य-स्त्री-मिथुन-धनूंषि षड्ग्रहीतिः ।

शुभ-कर्कटयोरयनं राशिषु शेषेषु विष्णुपदौ ॥

मन्त्रविशेषयोगेनैकैकस्याः सप्त संज्ञाः कथिताः देवीपुराणे ।

सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ।

येन प्रकारेणैकैकैव मेषादिसंक्रान्तिः सप्तधा सप्तप्रकारा शृणु ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

सूर्य्यं घोरा विधौ ध्वाङ्गी भौमवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम मन्दा सुरपुरोहिते ॥
 मिश्रिता शुक्रवारे साद्राक्ष्यो च ग्रनेक्षरे ।
 एताः संक्रान्तयः सप्त फलभावां तथोच्यते ॥
 मन्दा भुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रैर्ध्वाङ्गी विजानीयादुधैर्घीरा प्रकीर्तिता ॥
 चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैश्चैषु राक्षयो ।
 मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितैस्तु संक्रमे ॥

'भुवाणि' क्षिराणि चोष्णान्तराणि रोहिणी च । 'मृदूनि' अनु-
 राधा-चित्रा-रेवती-मृगशीर्षाणि । 'लघूनि' अभिजित्-इक्ष्वाश्विनी-
 पुष्याणि । 'उषाणि' पूर्वाषाढं भरणी मघा च । 'चराणि' पुनर्वसु-
 अश्वि-धनिष्ठा-स्वाती-ग्रतमिषाः । 'क्रूराणि' तीक्ष्णाणि तानि च मूल-
 ज्येष्ठाद्राक्षेयाः । 'मिश्रं' कृत्तिका विशाखा च

चित्रतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादय एव च ।

क्रमेण षटिका स्नेतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

यथासंख्येन सर्वासु संक्रान्तिषु सप्त काक्षाः द्रष्टव्याः, पारमार्थिकं
 च वसोधारादिस्वभं सूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाले धर्मानुष्ठाने यत्नयते
 तदेव फलमेतास्त्रपि षटिकासु लभ्यत इत्यर्थः । तस्मिन् पुण्यं
 तत्पुण्यं । तथा ।

मन्दा विप्रजनैः श्रद्धा मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वाङ्गी वैश्वेषु विज्ञेया चोरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चोराणां शौचिकानां जयावहा ।

चण्डाल-पुण्ड्रानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।

सर्वेषां कारकाणाञ्च मिश्रिता दृष्टिवर्द्धिनौ ॥

‘मन्दाकिन्यस्तु राजनीति चचिद्यस्तु प्रशस्ता भवन्तीत्यर्थः ।
‘ग्रीष्मिकानां जयावहेत्यत्र राक्षसीति द्रष्टव्यं । एवञ्च या यस्य
जयावहा स तस्यां भूतायां अभ्युदयसाधनानि कर्माणि कुर्यात् ।
यस्य या जयावहा तस्यां दोषनिवृत्त्यर्थं शान्तिकानि कुर्यात् ।
अन्यमपि शान्तिकानुष्ठानार्थं विशेषमाह ।

नृपाः पौषाग्निं पूर्वाखे मध्याह्ने तु दिजोत्तमाः ।

अपरारखे तथा वैष्णवाः शुद्धाश्चास्तमये रवेः ॥

पित्राश्चास्तमये वापि अर्जुनारखे तु राक्षसाः ।

अर्जुनारखे व्यतीपाते पौषाग्ने नट-नर्तकाः ॥

उषःकाले तु संक्रान्तौ चान्ति गोक्षामिनो जनान् ।

चान्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सन्ध्याकाले विशेषतः ॥

संक्रान्तिर्जायते यत्र भास्करे भ्रूसुते ग्रनौ ।

विदुर्मांसि भयं तत्र दुर्भिक्षादृष्टि-चोरजम् ॥

स्यादुत्थितस्तु किन्नुज्जे प्रकुणौ कौसवे रवेः ।

संक्रान्तिसौतिले नागे प्रसुप्तस्तु चतुष्पदे ॥

विनष्टस्तु गरे विष्वां ववे वणिजि वासवे ।

विष्वाद्यादेः क्रमादिष्टं निर्दिष्टं मध्यमं फलम् ॥

प्रद्योतनस्तु संक्रान्तिर्षादृग्नेनेन्दुना भवेत् ।

तस्मादि तादृशं प्राञ्जः शुभाशुभफलं नृणाम् ॥

नागरखण्डे ।

रवेः संक्रमणं राशौ संक्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-तपः-आहु-होमादिषु महाप्रज्ञा ॥

रवेः राशौ संक्रमणं चा संक्रान्तिः सा पश्चान्तरसंक्रान्तिर्भो
महाप्रज्ञेति कथ्यत इत्यर्थः ।

प्रातातपः ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मनि रोगी स्नात्तिर्धनस्यैव आयते ॥

कश्चित्तूत्तरार्द्धमन्यथा पथते ।

सप्तजन्मान्तरे रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

संक्रान्तौ धानि दत्तानि द्रव्य-कष्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

अथनादौ सदा देवं द्रव्यमिष्टं यज्ञेषु यत् ।

यज्ञप्रीतिसुखे चैव विमोचे सन्न-सूर्ययोः ॥

स्कान्दे नागरखण्डे ।

य एते तनवः प्रोक्ताः काक्षाः संक्रान्तिपूर्वकाः ।

नैतेषु विद्यते विघ्नं यतश्चाद्ययसंजिताः ॥

अन्नद्रव्यापि यद्दत्तं कुपाचेभ्योऽपि मानवैः ।

अकालेऽपि च तत्सर्वं सत्यमन्वयतां व्रजेत् ॥

देवीपुराणे ।

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति पापघनम् ।

एवं विष्णुपदे चैव यज्ञप्रीतिसुखेषु च ॥

भारद्वाजः ।

यज्ञप्रीत्यान्तु यद्दत्तं यद्दानं विषुवदये ।

दृश्यते शगरक्षामक्षकानो नैव दृश्यते ॥

वशिष्टः ।

अथनेषु च यद्दत्तं वज्रघ्नीतिसुखेषु च ।
 चन्द्र-सूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 अथने कोटिगुणस्य सत्तं विष्णुपदीपसम् ।
 वज्रघ्नीतिसहस्रानु वज्रघ्नीत्यां सत्तं बुधैः ॥
 शतमिन्दुचये दानं सप्तस्रानु दिनचये ।
 विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते जननज्ञं ॥

दृष्टवशिष्टः ।

अथने विषुवे चैव चिराचोपोषितः सुमान् ।
 क्षात्वा योऽर्चयते भातुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

आपसम् ।

अथने विषुवे चैव राक्षसे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 अक्षोराचोषितः क्षातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एतच्च पुनर्वदुदृष्टव्यतिरिक्तविषयं ।
 आदित्येऽहनि संक्रान्तौ राक्षसे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 उपवासो न कर्तव्यो यद्विद्या मुनिषा तथा ॥

इति त्रिषो यद्विद्या तचोपवासनिषेधात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

तुक्षां प्रत्यागमन्सूर्ये विषुवे दिवसे सति ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदेद्यानि सख्यान्यभिनवानि वा ॥

तथा ।

नेवस्त्रिमिषौ सूर्यं त्रैशिरं हत-कल्पकम् ।
 अपास्य देवादेवेभ्यः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥
 काशिकापुराणे ।

कनकं सुश्रितं नीलं पद्मरामस्य मौक्तिकम् ।
 एतानि पद्मरत्नानि न्यसेहेवस्य मूर्द्धनि ॥
 रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षं कर्षाद्भूमेव च ।
 सुवस्त्रं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरावधे ॥
 विधिवच्च तत्राभ्यर्च्य गच्छेनाप्येन भूरिषा ।
 प्रसाद्य मूर्द्धयित्वा तु प्रदद्यात् भुतकल्मषम् ॥
 दत्त्वा चोपस्कारं भूयो ब्राह्मणान् चतिभिः वर ।
 समीप्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदग्निरारितम् ॥

‘सुश्रितं’ हीरकं । ‘दक्षयित्वा’ दक्षिणया समुज्ज्व । ‘कल्पयेद्गो-
 जनमिति श्रेयः ।

उपोष्य सर्वमेवेतत् कुर्वाद्भक्तिपुरःसरम् ।
 पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्स्नप्यम् ॥
 तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत तेरेवोदरतनं बुधः ।
 देवतानां पिबुषास्तु उभाभ्यां तर्पणं तथा ॥

‘पारयेत्’ पारयं कुर्यात् । तिलस्नान-पारयचोर्नाम क्रमो
 विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

होमं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदेवोत्तरावधे ।
 तान् वै देवाश्च विप्रेभ्यो द्वाष्ट्येन समं ददेत् ॥
 यज्ञादेव करोत्येवं चित्तं शक्नोतिवेत्त यः ।

उत्तरावधमावाह नरः कक्षात् च ग्रीवते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लपत्रे तु सप्तर्षा यदा संक्रमते रविः ।

महाजया तदा वा वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥

ज्ञानं दानं तपो होमः पित्र-देवादिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महोजया ॥

वस्त्राणां मानवो भक्ता हतेन सापयेद्रविम् ।

सोऽश्मभक्षकं प्राप्य ततः सूर्यपुरं ब्रवेत् ॥

पश्चात् सापयेत्तु भास्करं भक्तिमाधरः ।

विस्तृतः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसङ्कोकताम् ॥

कार्मुकेषु विमानेन किङ्किणीजासमाशिना ।

तेजसा रविसङ्गातः कान्वापेयसमो भवेत् ।

क्षित्वा तत्र चिरं काशं राजा भवति किञ्चयः ॥

मयेवा कथिता पुण्या सप्तमी त्रिपुरान्तक ।

चातुषोक्त्य नरोभक्ता अचक्षान् मन्त्रज्ञान् लभेत् ।

ततो याति परं ब्रह्म यत्र गत्वा न ग्रीवति ॥

संक्रान्तिविशेषेण देवविशेषमाह विश्वामित्रः ।

मेघसंक्रमणे भागौ मेघदानं महाफलम् ।

शुक्लसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्राण्य-पान-दानानि मिथुने विहितानि तु ।

हस्तधेनुप्रदानान् कर्कटे परिग्रहते ॥

शुक्लपत्रे पशुदानं शिंशे च विहितं यदा ।

कन्याप्रवेगे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
 तुलाप्रवेगे धान्याणां बीजानामेव चोत्तमम् ।
 कौटप्रवेगे वस्त्राणां वेष्टनां दानमेव च ॥
 अथ 'कौटः' वृत्तिकः ।
 भद्रः प्रवेगे वस्त्राणां धान्यानाञ्च महाफलम् ।
 श्वप प्रवेगे दारुणां दानमग्रेणैव च ॥
 कुम्भप्रवेगे दानं तु गवामनु-दण्डम् च ।
 मीनप्रवेगे ज्ञानमाख्यानमपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः
 प्रोक्ताणि काले तु नरः प्रदत्ता ।
 प्राप्नोति कामं मलयस्त्रभीष्टम्
 तस्मात्प्रग्रंथन्ति हि काष्ठदानम् ॥

स्कान्दे ।

धेतुं तिष्ठमयीं राजगृहस्थाद् यश्चोत्तरायणे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥
 विष्णुधर्मीक्षरे ।
 उत्तरे तथने विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
 तिष्ठपूर्वमगृह्णाद्यं दत्त्वा रोगेः प्रमुच्यते ॥
 शिवरक्षणे ।

पुरा मकरसंक्रान्तीं प्रहरो गोखणे कृते ।
 तिष्ठानुत्यादधानाञ्च दत्त्वा सर्वदेहिनां ॥
 तस्मान्नद्यां तिष्ठेः क्षानं कार्यं चोद्धारणं नृपैः ।

देवतानां पितृणाञ्च सोदकैस्तर्पणं तिस्रोः ॥
 तिस्रा देवाश्च विप्रेभ्यः सर्वदेवोत्तराण्यथ ।
 तिस्राञ्च भक्षयेत्पुण्यान् होतव्याश्च तथा तिस्राः ॥
 तस्मां तिस्रौ तिस्रैर्जुला येऽर्चयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 चिदिवे ते विराजन्ते गोवहस्यप्रदायिनः ॥
 तिस्रस्तैलेन दीपाश्च देवाः शिवस्यैव शुभाः ।
 सतिस्रोस्तुतुर्देवं पूजयेद्विधिवद्विजः ॥
 दत्ताभिवेकं वा कुर्यान्महापुण्यफलैश्च वा ।
 दत्तपूर्वेन भास्वेन चाविषेण तद्वर्णिशम् ॥
 गव्येनाज्येन वा शम्भोः प्रदद्यात् दत्तकमलम् ।
 सर्पिणा रूपकं रम्यं कृत्वा ज्येष्ठोऽभिष्टुभ्ये ॥

इयं च संक्रान्तिरतिसूक्तकालाः ।

तथाच देवोपुराणे ।

एतःसूक्तविभागस्तु मुक्तिकामस्य कौर्त्तितम् ।
 परमार्थेन वा संख्या कथयामि नृपोत्तम ॥
 क्लृप्ते नरे सुखाद्यौने यावत् स्यन्दति लोचनम् ।
 तस्मां विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥
 तत्परश्चतुर्भागस्तु पुटिरित्यभिधीयते ।
 पुटेः सप्तसभागास्तु तत्क्लां रविशंघे ॥
 तत्क्लास्ते तु द्रवीभूतं चैकोष्यं सप्तराशरम् ।
 अथ ब्रह्मापि सन्दिग्धं उवाच सुरव्रततमः ॥
 दानाध्ययन-जप्यादि विस्तृतं बह्विधोमतः ।

वसोर्द्धारास्तु सम्भेत अन्यथा तत्कथञ्चन ॥

अतश्चास्मान्तिस्त्रिधायां कर्मानुष्ठानं न शक्यत इति वशिष्ठि-
कास्तौ याज्ञः, य च कियान् याज्ञ इत्यपेक्षायामाह वशिष्ठः ।

संक्रान्तिवर्षमयः सुखो दुर्ध्वयः पिप्रितेवचैः ।

तद्योगाश्चाप्यध्वोर्ध्वं चिंशकायः पविषिताः ॥

अथ च चिंशकायः उर्ध्वं च चिंशकायः पुण्यकायः । यदा चिंश-
कायः पूर्वं पञ्चदश पश्चात् पञ्चदशेति श्रेयं । एवं हि वति-वृष्ण-
माणदेवीपुराणवचनेन सह संवादो भवति ।

जाबासः ।

संक्रान्तौ पुण्यकायस्तु शोडशोभयतः कक्षाः ।

अथ 'कक्षाः' नायः ब्रह्मवाक्यानुसंधानम् ।

मरीचिः ।

नायः शोडश पूर्वेण संक्रान्तेरपरेण वाः ।

राशोर्द्वर्गमन्त्रेण पुण्यकायः प्रकीर्तितः ॥

श्रातातपः ।

अर्वाक्शोडश विज्ञेया नायः पश्चाच्च शोडश ।

कायः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विदग्निः परिकीर्तितः ॥

अथ केचिदाहुः उभयतः शोडशचटिकापुण्यवचनं विष्णुपदी-
विवक्षन् "पुण्यकास्तौ विष्णुपदाः प्राक् पश्चादपि शोडश" । इति
स्वान्तपुराणवचनात्, तदयुक्तं ।

अथनादौ यदा देवं द्रष्टुमिष्टं यष्टेयुः सत् ।

शुद्धीतिशुद्धे चैव विमोचे नम्र-सूक्ष्मयोः ॥

इतिवचनादौ षडग्रीत्याश्च दानं विधाच परमसूक्ष्मात्
दानाधिकरणत्वानुपपत्तेः काशविशेषाकाङ्क्षायां प्राप्तातपेनोक्तम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति ।

तस्यादस्य वचनस्य तदनुगुणं सर्वसंक्रान्तिविषयत्वमेव युज्यते
न पुनरनुपान्तविष्णुपदीमात्रविषयत्वमिति । “युष्मकास्तो विष्णु-
पद्या इति वाक्यस्य गतिर्विच्छते ।

अन्ये त्वाहुः “अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति वचनं विष्णुपदी-
षडग्रीति-विषयं । तदुक्तं वग्निष्ठेन ।

षडग्रीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्ताश्च नाङ्किताः ।

युष्माक्या विष्णुपद्याश्च प्राक्पद्यादपि षोडश ॥

अथ चतुर्वन्दात् षडग्रीत्यामपि प्राक् पद्यादपि षोडशेति गम्यते
इति । एतदपि पूर्वमेव निराकृतं देवीपुराणे ।

अतीतानागतो भोगो नाशः पञ्चदश स्रताः ॥

संक्रातौ निमित्ते विहितस्य ज्ञान-दानादेर्निषिद्धस्य वाच्यवनादेः
पाक्षनं भोगः “भुक् पाक्षनाभवधारयोरिति स्मरणात् ।

साक्षिष्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः ।

व्यवहारो भवेत्तोक्ते चन्द्र-सूर्योपलक्षितः ।

काशो विकस्यते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥

काशग्रन्थ-संख्यानयोः काशे संक्रान्तिप्राप्ते “विकस्यते” विगत-
ग्रन्थं भवतीत्यर्थः ।

युष्म-यापविभागेन फलं देवी प्रचक्षति ।

“देवी” संक्रान्तिकाशस्यैव दुर्गा, एतदेव संक्रान्त्युपक्रमेऽभिहितं ।

समायन-चतु-मास-पञ्चादादिक्रमेण तु ।

सूक्त-सूक्ताविभागेन देवौ सर्वगता विभो ॥

संक्रान्त्याचसमाप्तावयुक्तं ।

देवौ काश्चगता वस्य यथा सूक्ता प्रकीर्तिता ।

साधकौ सर्वकामानां महाभयविनाशिनौ ॥ इति ।

एकधापि क्तं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धते ज्ञाधूराण्यं पुन-सुखादपः ।

अधर्माद्वाधिशोकादि विषुवाचनसन्निधौ ॥

सन्निधावपि वचनेनाचने विषुवे च सन्निधौ फलविशेषो दर्शितः ।

तथा ।

अचनेषु विकल्पोद्यस्तस्ये निगदतः शृणु ।

यावद्विश्रान्त्या भुक्ताः तत्पुण्यं त्वत्तरायणे ।

निरंग्रे भास्करे दुष्टे दिगाम्ने दक्षिणायने ॥

‘अचनेषु विकल्प इत्यस्याचमर्थः या अचने दिवा संक्रान्तौ पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्ताः पञ्चदश नाद्यः यत्तु रात्रिसंक्रान्तौ प्रहरद्वयं तच्च विंशतिनाद्योऽधिकाः सम्बन्धनीयाः, तेनार्द्धरात्रात् प्राक्पञ्चादा संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति । यदा या अचने पूर्वापरविभागेन पञ्चदश तास्तेता विंशत्याद्यो विभज्य क्षोण्याः, तत्राचोभक्तः पञ्चविंशतिनाद्यः पुण्या इत्युक्तं भवति । अथवा पूर्वाख्येव पञ्चदशसु उभयतो द्वादशाधिका पुण्या इत्यर्थः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते विंशतितमा कक्षा संक्रान्तिषाचदूर्ध्वं यावत्भवति तावत्पुण्यं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यावदित्येकं यावत्त-

४२० चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कावचनिर्बन्धे [११ अ० ।

विधि-परिणामेषु वर्त्तते, यावद्यो विंशतिघटिकाः पुष्पकाश-
ःप्राप्यचने भुक्ता घटिकासावदधिकं तत्पुष्पमुत्तरायण इति विकल्पो
विशेषः, गिरंघ्रे अंगकग्रन्थे संक्रान्तिकाशे भास्करोऽग्रकरश्चितो
भवति, दिगान्ते दक्षिणायने छद्मगणं देवानां दिक्कः, ततश्च
दक्षिणायनमिति स्वरूपास्तुवादः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

विषुवे षण्मुहूर्तौ स्याच्छुभोऽतीतिमुखे च ।

तथा विष्णुपदे चोषि पुष्पानि कवयो विदुः ॥

इति मरीचादिवाक्येषु यदस्यकाशप्रतिपादनं तत्पुष्पातिशय-
प्रतिपादनाय न तु नियमार्थमिति द्रष्टव्यं ।

अतएव प्रातातपः ।

या याः सञ्चिता गायत्र्याः पुष्पतमाः स्यताः ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षड्गीतिमुखेऽतीते ततोद्गयने च भूरिपक्षं ॥

अथ मध्यग्रन्थेन संक्रान्तिप्रत्यासन्नपूर्वापरकाशपक्षं संक्रान्ति-
मध्यमकाशसातिसूक्ष्मात् ।

बौधायनः ।

अविश्याद्ययने विष्णौ वर्त्तमाने तथा विषौ ।

षड्गीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

वशिष्ठः ।

मन्त्रान् विषुवे पुष्पं प्राक् विष्णोर्दक्षिणायने ।

षड्ग्रीतिसुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

लौगाचिः ।

धाम्नाद्यने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनन्तं विषुवे तु मध्यं ।

वदन्त्यतीते षड्ग्रीतिवक्त्रे

महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥

“षड्ग्रीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये । कथित्वाः “अतीते विषुवदय इति ।

“भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे” । अत्र चग्रम्भाद्भविष्य-
त्यपि पुण्यं विज्ञेयम् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

चिंशत्कर्कटके नाथो मकरे तु दशाधिकाः ।

भविष्यत्ययने पुण्या अतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र चग्रम्भादुत्तरायणे पञ्चादपि चत्वारिंशद्वटिकाः पुण्या-
इति दर्शितं ।

मध्ये दानं विषुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरा ।

षड्ग्रीतिसुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ।

इत्येष निर्णयो दाने संक्रान्तौ हवनेषु च ॥

ब्रह्मिष्ठः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे द्वादशदिशाद्यने ।

उपराने तु तत्काळमतीते चोत्तरायणे ॥

अनागतेऽपि पुण्यलप्राप्त्यर्थं “अतीते चोत्तरायणे” इत्युक्तं,

उद्गदधिषायनयोरतीतानागतयोः पुण्यमित्युक्तं तत्किंचित् काश्च-
इत्यपेक्षायामाह ।

चिंशत्कर्कटके नाशो मकरे विंशतिः स्रुताः ।

वर्त्तमाने तुष्ठा-मेवे नाशस्तु भयतो दश ॥

स्कन्दपुराणे ।

युगान्तेषु तु षड्विंश षड्ग्रीतिमुखे तथा ।

सुखीरे विंशदेवाद्या मकरे चिंशदुत्तराः ॥

वशिष्ठः ।

षड्ग्रीत्यां व्यतीतायां षष्टिस्तु नाडिकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च पञ्चादपि च षोडश ॥

अपि तु “षष्टिस्तु नाडिका इति पाठः । तच्च षड्ग्रीति-
सुखीनां संक्रान्तीनां चतस्रणामेकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदशेति ।
तेन पुण्याख्याः षष्टिनाशो भवति । एतदाक्षपर्यालोचनया
केचिद्दन्ति “अतीतानागतो भोगो नाशः पञ्चदश स्रुता इति
देवीपुराणवचनं षड्ग्रीतिविषयमिति । तदयुक्तं, देवीपुराणवचनं
अतीतानागतभोगप्रतिपादकं इदम् अतीतपुण्यशेषप्रतिपादनार्थमित्यु-
पसंहारानुपपत्तेः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे उक्तं “षड्ग्रीतिमुखेऽतीते
तयोद्गवने च भूरिफलमिति । अपि च देवीपुराणे संक्रान्तिमा-
चधर्मप्रकरणमेकं अपरञ्च विशेषसंक्रान्तिधर्मप्रकरणं । तच्च सामान्य-
धर्मप्रकरणे इदं वाक्यं पश्यते “अतीतानागतो भोगो नाशः पञ्चदश
स्रुता इति । तयोपसंहारपक्षे प्रकरणाधोऽपि प्रवृत्तते । तस्माच्छु-
ग्रीतिमुखेषु प्रत्येकमतीतपञ्चदशचटिकास्तु पुण्यविशेषप्रतिपाद-

नार्थमेतदिति नोपसंशारः । यदि त्वेकस्याः षष्टिनाशः पुण्या इत्यर्थः
 स्मात् तदेतन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । यदा तु प्रत्येकं पञ्चदशचटि-
 कासु पुण्यविशेषप्रतिपादनार्थमेतद्वाक्यं तदा न मूलश्रुत्यन्तरकल्पनं ।
 “अतीतांनागतो भोगो नाशः पञ्चदश स्मृताः” । इति वचनेनातीता-
 स्त्रपि पञ्चदशचटिकासु पुण्यप्रतिपादनार्थं “षोडशीतिमुखेऽतीते
 तथोदगयने च भूरिफलमिति वचनेनातीते फलविशेषप्रतिपादनात्
 तन्मूलश्रुत्यैवोपपत्तौ “षोडशीतिमुखेऽतीते नाशः पञ्चदश स्मृताः” ।
 इति स्कन्दपुराणवचनात् । तस्मात्पूर्वैव व्याख्या व्याचष्टी ।

बौधायनः ।

पुण्यं विषुवति प्रोक्तं दशपूर्वा दशापराः ।

पुण्यकाशोऽर्कसंक्रान्तौ क्षान-दान-अपादिषु ॥

दृश्यतिः ।

भविष्यत्ययने पुण्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।

अतीत उत्तरे नाश इति प्राज्ञः पुराविदः ॥

गौतमः ।

अर्वाक् षोडश नाशस्तु पराः षोडश एव तु ।

तावेव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

सर्वसंक्रान्तिषु पूर्वं षोडश नाशः परतस्तु षोडश नाशः पुण्याः तावेव
 समूहौ षोडशद्वयसंख्यौ दक्षिणायने पुण्यतमौ । “अतीते चोत्तरा-
 यणे” चकारात् पूर्वमपीत्यर्थः । कश्चित् “ता एव दक्षिणे पूर्वमिति
 पाठः सुगम एव । यदेषु वाक्येषु पूर्वापरविभागेन संक्रान्तिविशेषे
 पुण्यकाशप्रतिपादनं तदपि पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थं न नियमार्थ-

मित्यवगन्तव्यं । “मध्ये विवृवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादा-
वित्यादेर्निधमपरले “पुष्पाख्या विष्णुपद्माश्च प्राक् पश्चादपि षोडशेति
“तद्योगस्याप्यधसोर्ध्वं चिंशजायः पविचिता इत्याद्यसङ्गतं स्यात् ।

गोभिः ।

राक्षौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्यान्तु तत्किञ्चनम् ।

पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्तेषु तत्फलम् ॥

केचिदेतदाह्यं अर्द्धरात्रजातविवृवद्विष्णुपदौविषयतया व्याचक्षते
तयोरेवार्द्धरात्रजातयोः व्यवस्यया दिनदयस्य पुष्पत्वादिति । तदयुक्तं ।
अर्द्धरात्रिसंक्रान्तौ पूर्वापरदिनदययोः प्रत्यासत्तौ विशेषाभावाद्विष्णु-
वद्विष्णुपदौव्यतिरिक्तार्द्धरात्रिसंक्रान्तौ दिनदयपुष्पत्वस्य यत्प्रमाणत्वं
तत्प्रमाणत्वाच्च । तस्मात् पूर्वापरकाक्षभाविसर्वसंक्रान्तिविषयमेतत्
“प्रत्यासत्तेषु तत्फलमिति वचनात् ।

गार्ग्यः ।

काले न्यूनैर्द्धराक्षौ तु यदा संक्रमणं भवेत् ।

तदहः पुष्पमिच्छन्ति गार्ग्य-गालव-गोतमाः ॥

देवीपुराणे ।

अर्द्धरात्रे असम्पूर्णं दिवा पुष्पमनागतम् ।

सम्पूर्णं अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ॥

मानार्द्धं भास्करे पुष्पं अपूर्णं सर्वरौद्रे ।

सम्पूर्णं उभयोर्द्वैधमतिरेके परेऽहनि ॥

न आगतम् ‘अनागतं’, संक्रान्तिकालेन नयुञ्जते भावे क्तः, अप्राप्ते
संक्रान्तिकाक्ष इति यावत् । ‘उदयः’ प्रातःसन्ध्या । ‘अस्तमयः’ सायंसन्ध्या ।

‘मानाङ्कं’ प्रहरद्वयं, ‘भास्करः’ दिवसः, भास्करोपचयितमात् भावं करोतीति व्युत्पत्तेः, च असंपूर्णं श्रवरीदले दक्षमङ्कं असंपूर्णं अङ्कुराच- । इत्यर्थः । सन्ध्याकाले रात्रौ च संक्रमणे दिवसगतं प्रहरद्वयं पुण्यमित्यर्थः । ‘असंपूर्णं अङ्कुराचे उभयोः पूर्वोत्तरदिवसयोः प्रहरद्वये द्वेचमित्यर्थः । अतिरेके अङ्कुराचात्परतः संक्रमणे परेऽहनि प्रहरद्वये द्वेचमित्यर्थः । असमये पूर्वदिनप्रहरद्वयं प्राप्तं, उदये त्वत्तरदिन-प्रहरद्वयं प्रत्यासत्तेः, कश्चित् “अतीते श्रवरीदले इति पथते ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति ।

असंपूर्णं अङ्कुराचे तु उदयेऽसमयेऽपि च ।

मानाङ्कं भास्करो पुण्यं संपूर्णं श्रवरीदले ॥ इति ।

अत्रासंपूर्णं अङ्कुराच इत्यनेनैव असंपूर्णं श्रवरीदले इत्युक्तं । अद्यापि व्युत्पन्नस्य तत्पुण्यसम्भार्यं यथा दिवापुण्यं तथा असंपूर्णंऽपि श्रवरीदले पुण्यमित्यर्थः ।

अथ केचिदाहुः । अङ्कुराचिसंक्रमणे उभयोरङ्गोरेव संक्रान्ति-निमित्तस्य ज्ञानादेर्नैमित्तिकस्य सङ्गदनुष्ठानान्तत्समुच्चयः, न तु स्याद-दिकस्यो दिनद्वये तस्याष्टदोषदुष्टत्वात् तस्मान्नवस्तथा पूर्वाह्णे परेऽह्नि वा ज्ञानादिपुण्यविकस्यो वेदितव्यः । अथ व्यवसायकारणमेतद्वाक्यं ।

वङ्गग्रीतिसुखेऽतीते हृत्ते च विपुवद्वये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

न तावदेतद्वाक्यं उदयास्तमयन्यूनान् अङ्कुराचसंक्रान्तिविशेषविषयं तच्च प्रहरद्वयपुण्यत्वोक्तत्वात् । नापि दिवससंक्रान्तिविषयं “संक्रान्तोः पुण्यकाशस्य षोडशोभयतः कक्षा इति वचनविरोधात् । यदि च

दिश्ये संक्रान्तौ “वज्रग्रीतिसुखेऽतीत इत्यन्वयः तदा “वज्रग्रीतिसुखे-
तीत इत्येतावदेव वक्तव्यं किं “वोदग्रोभयतः कक्षा इत्यनेन, अस्मिन्
सति वोदग्रकक्षातिरिक्तस्यापि काक्षस्य पुष्पताप्रसन्निरिति चेत्, न,
राशिबंक्रान्तेषु प्रहरदयस्य पुष्पलादयर्धादन्वयापि विभेदापेक्षायां
तस्यैवोचितत्वात् तस्याः वोदग्रनाडीतुल्यत्वादिति, तस्यादर्द्धरात्रे
वज्रग्रीतिसुखां अतीतायां परदिने पुष्पं विषुवदये च वृत्ते सत्य-
परदिने पुष्पमित्येवं दक्षिणायने अर्द्धरात्रे भविष्यति पूर्वदिनं पुष्पं,
उत्तरायणे अर्द्धरात्रे अतीते सति परदिनं पुष्पमिति व्यवस्था। एवं
पूर्वे अर्द्धरात्रे दान्यधनादौनि तानि “वज्रग्रीतिसुखेऽतीते इति
वाक्येन पूर्वदिनार्द्ध उत्तरदिनार्द्धे च व्यवस्थापितानि, विष्णुपदौ तु
व्यवस्थावचनाभावाद्भवसां प्रति साक्षाद्वा सती अन्नतरवाक्येन
व्यवस्थाप्यते ।

आदौ पुष्पं विजानीयादयद्यभिज्ञा तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीपाते विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

आदावहनि पुष्पं विजानीयादयद्यर्द्धरात्रेऽभिज्ञा पूर्वदिनतिष्ठा
एकैव तिथिर्भवति यदि संक्रान्तिकाखे तिथिरन्या स्यात्तदा आदा-
वहनि न पुष्पमित्यर्थबिद्भुः किन्तु परदिन एवेति । अर्द्धरात्रे व्यतीते
पुनर्भिज्ञायामभिज्ञायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्नेव पुष्पं ज्ञेयमिति
तदयुक्तं, वज्रग्रीतिसुखे विष्णौ विषुवे चोत्तरायणे पूर्वमपि पुष्पकालस्य
प्रतिपादितत्वात् । न च विष्णुपक्षपि व्यवस्थां प्रति साक्षाद्वा, तस्या अपि
प्राक् पुष्पत्वप्रतिपादकवचनस्योदाहृतत्वात् । न च देवीपुराणीयेनैव
साक्षाद्वात्मपरिहार इति निश्चये प्रमादमस्ति । न च तानि वचनानि

दिवासंक्रान्तिविषयाणि “षड्ग्रीतिसुखेऽतीत इति देवीपुराणवचनं
 अर्द्धरात्रिसंक्रान्तिविषयमिति व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । तस्मात् आदौ
 पुण्यं विजानीयादिति सर्वसंक्रान्तिसाधारणं । अतश्च परिशेषात् दिवा-
 संक्रान्तिविषयमेतत् । न च तद्विषयत्वे “संक्रान्तेः पुण्याकाशस्य षोड-
 शोभयतः कक्षा इति वचनविरोधः । पुण्यविशेषप्रतिपादनपरत्वात्, न च
 दिवासंक्रान्तिविषयत्वे “षोडशोभयतः कक्षा इत्यस्य वैयर्थ्यं, घटिका-
 विशेषज्ञाभार्यत्वात् । न च रात्रिसंक्रान्तिषु प्रहरद्वयस्य पुण्यात्वादृषाद-
 न्यथापि विशेषापेक्षायां तथैव ग्रहणं, अर्थात्तामेऽपि श्रद्धतः प्रतिपाद-
 नस्य युक्तत्वात् । न च तस्मादपि साभः, षोडशद्वय-प्रहरद्वययोर्मैदात् ।
 एतेन यत् कैश्चिदुक्तं “आदौ पुण्यं विजानीयादिति वाक्यमर्द्धरात्रजा-
 तविषुवद्वयविषयं तद्वि मध्ये सम्यादनौयत्वाद्भवत्तामपेक्षते, विष्णुपदी
 तु प्राक्पुण्याभिधानाभिराकाङ्क्षेति न तद्विषयमिति तदपि निराकृतं ।

अन्ये त्वाहुः “आदौ पुण्यं विजानीयादित्यर्द्धरात्रभवत्सर्वसंक्रान्ति-
 विषयं भवतु “षड्ग्रीतिसुखेऽतीते इत्यपि भवतु बाधकाभावादिति
 तदयुक्तं । यदोत्तरभागा संक्रान्तिः अर्द्धरात्रे भवति पूर्वदिनतिथौ कि-
 क्षिप्तदा तद्वचनद्वयविरोधप्रसङ्गात् । एकेनैव वचनेन व्यवस्थासिद्धेर्न वच-
 नद्वयाद्ब्यवस्येति तस्मात् “आदौ पुण्यं विजानीयादिति वचनमर्द्धरात्र-
 भवत्सर्वसंक्रान्तिविषयं “षड्ग्रीतिसुखेऽतीत इति तु दिवासंक्रान्ति-
 विषयमित्यन्ये, तदयुक्तं, अर्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयपु-
 ण्यत्वाभावात् वक्ष्यमाणत्वात् तदभावे व्यवस्थानपेक्षणात् न तद्विषय-
 मेतदाप्यं किन्तु मकर-कर्कटसंक्रान्तियतिरिक्तार्द्धरात्रभवत्संक्रान्ति-
 विषयमिति सिद्धं ।

वचिष्ठः ।

अग्नि संक्रमणे पुष्पमहः क्षत्त्रं प्रकीर्तितं ।

राशौ संक्रमणे पुष्पं दिगाङ्गं ज्ञान-दानयोः ॥

अर्द्धराशादभ्यस्तस्मिन्नाष्टाष्टशोपरिक्रिया ।

अर्द्धं संक्रमणे चोर्द्धं उदयाग्रहरदधं ॥

पूर्वं चेदूर्द्धराशे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राक्तर्दिनदधं पुष्पं बुद्ध्या मकर-कर्कोटौ ॥

अर्द्धराशात्पूर्वं परतश्च संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनप्रहरदधपुष्पमवचनं
विपुवन्नाचविषयं न तु विष्णुपदौ-वज्रश्रीतिविषयं ।

विष्णुपदां भृशमौन-मृषुक्त्यासु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगते राशौ भागोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांशे पञ्चमाशस्य पुष्पाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपरांशे तु पक्षैव श्रौते स्मार्त्तं च कर्मणि ॥

इति निगमवचनविरोधात् । नाययनविषयं तच्च समग्रदिनस्य
पुष्पमात् ।

तथाच अक्षपार्थः ।

आययसंक्रमं पुष्पं दिगाङ्गं ज्ञान-दानयोः ।

राशौ संक्रमणे भागोर्विपुवत्ययने दिनम् ॥

अथ तु “विपुवत्ययने दिन इति पाठः तथाचमर्थः दिने राशौ वा
संक्रमणे विपुवदयनयोर्दिगाङ्गं पुष्पमिति, अस्मिन् पाठे लक्षणविवच-
नापि स्त्रीक्रियते । यत्तु केषांश्चिद्वाक्यान् दक्षिणोत्तराययनयोर्दिन एव
संक्रमे इति दिन एव पुष्पकाळ इति तत् कुटुम्बादुपेक्षणीयं ।

उपरि तु निम्नवाक्यं पुष्पातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्व-
मानाः सर्वसंक्रान्तिचर्चुराणां नूतनं वा ज्ञातास्तु दिनाह्नं पुष्प-
मिच्छन्ति ।

स्तम्भपुराणे ।

धनुर्गोत्रावतिशय कस्याश्च नियुगं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राशौ वंक्रमते यदा ॥

दिनाम्ने पक्ष नास्ति तदा पुष्पतमाः स्मृताः ।

उदये च तथा पक्ष द्वे द्वे पक्षे च कर्मणि ॥

“उदये पुष्पतमा इति वचनात् परदिनं पुष्पतममिति मन्वते ।
“पूर्वे चेदह्नरात्रे मिति वचनं केचिदेवं व्याचक्षते, अह्नरात्रे पूर्वं यदि
संक्रान्तिर्भवति तदा दिनद्वयं पुष्पं प्राक्तः, पूर्वदिनं चावर्तनादुपरितनं,
उत्तरमावर्तनात् पूर्वं, “संपूर्वे अह्नरात्रे मिति द्वौपुत्राववचनादु-
रोधात् । पूर्वं अह्नरात्रे ज्ञातौ मकर-कर्कटौ शुक्ला विशाख तथो-
र्दिनद्वयं पुष्पं न भवति किन्तु राशिः पुष्पा, ततश्चैव तथोर्भा-
वत्यर्थः । अल्पशोक्तं किञ्चित् “शुक्ला मकर-कर्कटाविति वचनेन मकर-
कर्कटयोर्दिनद्वयस्य पुष्पत्वं पर्वद्वयते न तु राशौ पुष्पत्वमुच्यते
एकपदस्यार्थद्वयावभावात्, न हि भवति देवदत्तं शुक्ला भोजनार्थं
विप्रा आकारवित्तया इत्युक्ते देवदत्तस्तु तथैव भोजनमित्यत्र इत्यप-
रोक्षं इति, तदनुक्तं, “शुक्ला मकर-कर्कटावित्यत्र तथोर्दिनद्वयम-
पुष्पमित्यत्र न तात्पर्यं किन्तु राशिः पुष्पा इत्यपान्वया तथो-
पुष्पकाशप्रतिपादनं न कृतं ज्ञातुं सर्वसंक्रान्तौनां पुष्पकाशप्रतिपाद-
नस्य च प्रकृतत्वात् । इयं दृष्टान्तोऽपि देवदत्तं शुक्लेत्यत्र देवदत्तोवा-
30-3

कारयितव्य इत्यत्र न तात्पर्यं किन्तु अथौ तत्रैव भोजयितव्य इत्यत्र
अन्वया तस्य निमित्ततयापि भोजनदानप्रतिपादनं न कृतं स्यात् नि-
मित्तानां सर्वेषां भोजनदानप्रतिपादनस्य च प्रकृतत्वात् । तस्मादेकस्य
पदार्थद्वये तात्पर्याभावात् कश्चिद्दोषः । यन्मूलं प्राप्तमेव पर्युदक्षते न च
दिनद्वयस्य पुच्छत्वं प्राप्तं दिनाह्नस्यैव पुच्छलोकोः, तेन दिनप्रभेदेन दिनाह्नं
अवधितव्यमित्यन्योऽपि दोष इति, तदप्यशुभं, सुखासम्भवे साध-
धिकार्यपरिपक्वत्वादोषत्वात् । न हि प्रत्यासत्ते संक्रमणे सत्येकस्यैव
दिनसाह्नस्यैव पुच्छं तस्मिन्नेव व्यवहिते तु दिनद्वयं समग्रं इति सम्भवति ।
तेनाद्यनद्वये रात्रौ पुच्छमिति तदशुभं, “सुक्ता मकर-कर्कटावित्यस्य
मकर-कर्कटयोः रात्रौ पुच्छमित्येवंपरत्वे प्रमाणाभावात् मकर-कर्कट-
व्यतिरेकेण हि दिनद्वयं पुच्छमित्युक्ते, तद्योर्दिनद्वयपुच्छत्वाभावमात्रं
विद्यति न तु रात्रौ पुच्छत्वं । ततश्च वचनान्तरपर्यालोचनया मकरे
द्वयत्वं दिनं पुच्छं दिनान्तरमिति कर्कटे च पूर्वदिनमिति एकैकदि-
नपुच्छत्वप्रतिपादकवचनवत्त्वेन मकर-कर्कटसंक्रान्तिपुच्छत्वप्रतिपादक-
वचनान्तराभावात् । तेनाद्यनद्वये अह्नोरात्रसंक्रान्तावेकस्मिन्नेव दिने
पुच्छं न त्वद्यनद्वय एव रात्रौ पुच्छमिति ।

तथाच बोधाद्यनः ।

असं गते यदा सूर्ये अक्षं याति दिवाकरः ।

प्रदोषेऽर्द्धरात्रे वा तदा पुच्छं दिनान्तरम् ॥ इति ।

अथ कैचिदाहुः ।

अस्मिन् वचने “प्रदोषे वेत्तनेन वचनेन यदि प्रदोषजाताया-
मकरसंक्रान्तेः परदिने भोजः प्रतिपाद्येत तदा चाद्यसंक्रममुच्छं

“दिनाङ्कमित्यादिना यज्ञपार्श्व-वसिष्ठवचनेन “धनुर्मीनावतिक्रम्येत्या-
दिना स्कान्दपुराणवचनेन “असंपूर्णं अर्द्धरात्रे उदयेऽक्षमयेऽपि चेत्या-
दिना देवीपुराणवाक्येन च विरोधः प्रसज्येत । “अक्षं गते यदा
सूर्ये इत्यादिवचने च अक्षं गते इत्यनेनैव प्रदोषार्द्धरात्रयोर्ध्वजत्वात्
पृथक्पक्षमनर्थकमित्यपरो दोषः । तस्मादेतद्वचनमेवं व्याख्येयं
प्रदोषे वेत्यक्षं वाग्रह्यो यथार्थं “वोपमान विकल्पयोरिति निषण्डु-
स्मरणात् । तद्वचनं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोरर्थः यथा प्रदोषे पूर्वदि-
नाङ्कं पुष्पं तथार्द्धरात्रे परदिनं पुष्पं । रितौयोऽयं वा ग्रन्थकाचार्यं
अथयानामनेकार्थत्वात् ।

अन्ये त्वक्षं गत इत्यस्य वैधर्म्यभिधान्यथा व्याचक्षते, अक्षं गते
प्रदोषे च यथा पूर्वदिनं पुष्पं एवमर्द्धरात्रे परतस्त मकरसंक्रान्ते परं
दिनं पुष्पमिति ।

अपरे तु वचनानामार्जवपरिहारार्थं प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ दिन-
द्वयेऽपि विकल्पे न पुष्पमिच्छन्ति ।

अन्ये त्वाङ्कः प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ परदिनपुष्पत्वाभिधानात्
“धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवचनं प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकाक्षविषय-
मिति, तद्वचनं, “धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवाक्यगतस्य पूर्वग्रहस्य मक-
रसंक्रान्तौ प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकाक्षपरत्वे संक्रान्त्यन्तरे तर्द्ध-
रात्रपूर्वमक्षकाक्षपरत्वे वैक्यापनः ।

अन्ये त्वाङ्कः अर्द्धरात्र इत्यत्र अतीत इति पूरणीयं “संपूर्णं
उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनीतिवचनात्, तद्वचनं, अक्ष संक्रान्त्यन्तर-
विषयत्वात् “प्राञ्जर्दिनद्वयं पुष्पं सुक्ता मकर-कर्कोटाविति वचनात् ।

व्याचक्ष्यते ।

कार्त्तुकाण्यु परित्यज्य ह्यं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

मिथुनात्कर्कशंक्रान्तिर्षदि चार्द्धमाश्विनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा क्षुधादहनि पूर्वतः ॥

तेनार्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वये न पुच्छं किन्तु मकर-
संक्रान्तौ परदिने कर्कटे च पूर्वदिने पुच्छमिति ।

केचिदंपूर्वं चार्द्धरात्र इति वाक्यमार्द्धरात्रजातविष्णुपदीविषयत्वेन
व्याचक्षते । तस्मिन्ने हि विष्णुपद्यामेव व्यवस्था दिनद्वये पुच्छमिति ।

अग्रे तत्पूर्वरात्रजातविषुवद्विषयत्वेन व्याचक्षते । तस्मिन्ने हि विषुव
एव व्यवस्था दिनद्वये पुच्छं । अतएव मकर-कर्कटयोः पर-पूर्व-
भोगसंक्रान्त्युपपन्नफलमिति तदुभयमप्युक्तं विषुवद्विष्णुपदीत्यतिरि-
क्तसंक्रान्तावपि व्यवस्था दिनद्वयपुच्छमस्य प्रतिपादितत्वात्कारणं
विना संकोचप्रसंगाच्च मकरकर्कटपदयोर्विना कारणद्वयपुच्छफलप्रसं-
गाच्च दर्शितमार्गेण वचनस्वार्थेनैवोपपत्तेः ।

अग्रे त्वेवं व्याचक्षते चार्द्धरात्रे पूर्वं यदि संक्रान्तिर्भवति तदा
दिनद्वयं पुच्छं अथापगाध्ययनयोग्यं प्राञ्जः, 'सुक्रा' वर्गचिन्ता, पूर्वार्द्ध-
रात्रे जातौ मकर-कर्कटौ मयोर्दिनद्वयं पुच्छं न भवति किन्तुपुच्छं
अथापगाध्ययनयोग्यमित्यर्थः, मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयेऽन्याच्च इति
भावमिति ।

तथाच क्वतिः ।

चक्षि चेद्रात्रिष्वयं चाग्राणी चेशवरद्वयं ।

संक्रान्तिः पश्चिमी ज्येष्ठा दानाध्ययनकर्मसु ॥

अनेन वाक्येन मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयस्यापुष्पलघुत्वं, तत् दाना-
ध्ययनकर्मविषयं द्रष्टव्यं, 'दानं' आद्यापनं वेदक, आध्ययनमपि तस्यैव,
यानि कर्माणि तेषु च दानाध्ययनकर्मसु दिनद्वयं पुष्पं वेदितव्यं ।
तथायाद्यापकानामप्येतद्व्यापारः । ते हि राशौ मकर-कर्क-
टयोर्दिनद्वयं आद्यापयन्ति जाधीयन्ते च । तद्वचनं, प्रकरस्यमा-
वेशस्यभावे तदुत्कर्षस्यानुचितत्वात् । निग्राह्यं दिवा राशौ वा
संक्रान्तौ दिवापुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि दर्शितानि, अधुना
रात्रिपुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ते ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुवाक्यं ।

राशौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥

यहस्योदाह-संक्रान्ति-वाचार्त्तिप्रसवेषु च ।

अवश्ये चेतिहासस्य राशौ दानं प्रशस्यते ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-चतु-जन्मसु ।

तथोपरान-पातादौ ज्ञाने दाने निग्राह्यम् ॥

'चतुः' गर्भाधानं । 'पातः' व्यतीपातः ।

गोमिश्रः ।

राज्जर्घ्येन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

ज्ञान-दानादिकं कुर्यान्निश्चि कालव्रतेषु च ॥

अथ वैशिदाहः ।

एतानि वाक्ष्यान्यर्कैतरसंक्रान्तिविषयास्तीति । अतएव गोभि-
सेनोक्तं ।

राचौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात् तत्क्रियाम् ॥ इति ।

आश्वयसंक्रमं पुण्यं दिनाङ्गं ज्ञान-दानयोः ।

राचौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनं ॥ इति च ।

राचिवाक्येषु तु ग्रहविशेषनामरहितं संक्रान्तिमात्रं श्रूयते तेना-
र्कैतरसंक्रान्तिविषयमेतदिति । तदपुनः ।

पुनश्चान्ये यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने ज्ञानं प्रशस्तं नान्यथा मिथि ॥

इति वशिष्ठवचनविरोधात् । यज्ञाच्च जितामित्रादिमतं राचेः
सर्वकर्मान्तरात्कथंचिद्दिवा ज्ञानाद्यसम्भवे राचावपि प्रत्यवायपरि-
हारार्थं संक्रान्तिनिमित्तकमवश्यं ज्ञानाद्यनुष्ठेयमित्येवंपराणि राचि-
वाक्यानि ।

राचौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात् तत्क्रियाम् ।

इति दिवाग्रहणेन राचिबुदाद्यात् राचिसंक्रमणे दिनाङ्गपुण्य-
लाभिधानाच्चेति ।

यच्चान्येषां मतं परमसूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाक्षान्तर्भावेन ज्ञान-दाना-
दिकं चेन्न राचावपि कर्तुं शक्यते तस्मातिशयफलं, अनन्तर्भूत-
संक्रान्तिराचिस्तु कालः कर्मान्तरमेवान्वया हि राचौ संक्रमणे वशि-
ष्ठितनाडीपरित्यागेन व्यवसाय दिनद्वयज्ञानादिविधानमनुपपन्नं ग्रह-
रद्वयपुण्यलवणमात्रं । एतच्च कुतोऽवगतमिति चेत्, पौराणिकादा-
व्यादेवं । तथास्तु ।

धर्मादि वर्तते स्थायुराण्य-पुन-सुखादयः ।

अधर्माद्याधि-प्रोक्तादि विषुवायनसन्निधौ ॥ इति ॥

न च परमसूक्ष्मेण संक्रान्तिकालेन सह कश्चित्कश्चित्पदार्थस्य सन्निधानं स्यादधितुं समर्थः, तदन्तर्भावेन तु क्रियमाणे कर्मणि सिद्धस्य सन्निधिः । अतः स्थान-दानादौ प्रयोगस्थान्मूर्धन्यसंक्रान्तिकास्यैकस्य राचावगुडानमिति । तदप्युक्तं । संक्रान्तिनिषेधस्योभयतः षोडशरात्रिकापुष्पत्वस्य राचिसंक्रान्तावप्यनपाथात् ।

राचौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यान्तु तत्किंच ।

पूर्वस्थात्परतो वापि प्रत्यासत्तेस्तु तत्फलम् ॥

इति वचनस्य राचिसंक्रान्तौ प्रत्यासन्नदिनपुष्पप्रतिपादकस्य रात्रियुदासकलाभावात् दिनार्द्धत्रयमस्यासन्नदिनार्द्धपुष्पत्वप्रतिपादकस्य रात्रिगिवर्त्तकलाभावाच्च ।

संक्रान्तेः पुष्पकासस्तु षोडशोभयतः कक्षाः ।

अतीतोऽजागतो भोगो नायः पञ्चदश स्यताः ।

या याः सन्निहिता नायस्यास्ताः पुष्पतमाः स्यताः ॥

इत्येवमादीनां वाक्यानां संकोचप्रसङ्गात् । राचौ स्थानादिप्रतिपादकानां भविष्यत्पुराणादिवाक्यानां विना कारणेन संकोचप्रसङ्गात् । तस्माद्राचिसंक्रान्तौ राचौ दिवा च पुष्पं प्रत्यासन्नविशेषानुपपन्नविशेष इति सिद्धं ।

अपरे तावत्तः अयमे विद्यते च दिनद्वये पञ्चनायः ।

अनुमीणावतिष्ठन् कर्त्ता च नियुक्तं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राचौ संक्रमते यदा ॥

दिनामे पञ्चनाक्षसु तदा पुष्पतमाः स्यताः ।

उदये च तथा पञ्च देवे पित्रे च कर्मणि ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

विष्णुपदां वङ्गतीतिशुद्धे सर्वस्मिन्नपि ज्यौते स्मार्त्ते च कर्मणि राक्षौ
प्रज्ञावचनात्पुष्पविशेषदिनद्वयपञ्चषटिकासु पुष्पमाचमिति ।

विष्णुपदां भगुर्मान्-गृध्रकृकणासु वै वदा ।

पूर्वाक्षरगते राक्षौ भागोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाक्षे पञ्च नाक्षसु पुष्पाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपराक्षे तु पञ्चैव ज्यौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमवचनात् । अनामिषेधेऽपि पूर्वापरनाड्योपहणम-
विशिष्टं संक्रामिकावस्थातिस्मृत्यानाम् ।

विषुवादिसंज्ञातमं पुष्पमाह गाक्षवः ।

क्षिरमे विष्णुपदं वङ्गतीतिशुद्धं दितनुमे तुष्ठा-मेवे विषुवे
तुर्वे दक्षिणाचरं सौम्यकं सूर्ये ।

पूर्वलोकोर्वास्त्रातमेतत् ।

अथ ।

अक्षनांशकतुल्येन कालेनेव स्फुटं भवेत् ।

मृगकर्कादिने सूर्ये थाण्डोदगणे सति ।

तदा संक्रामिकाद्याः क्षुरक्ता विषुवदादयः ॥

अक्षमर्त्यः । रात्रिं प्रति चिंशदंशका भवन्ति सूर्योऽथ प्रतिदिन-
मेकैकमंशं लुप्ते । तत्र चावक्षिरग्रैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य
भोग्यकालेन भाविना विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवति ततश्च द्वाद-

अभिरत्रैरथन्युतिर्भवति तच्च भाविन्याः संज्ञानोदाद्ग्रभिर्द्भिर्नैरवाक्
पुष्पकाशो भवति तस्मिन् संज्ञानिर्णयमिति दानादि कर्तव्यमिति ।
एवं न्यूनातिरिक्तेऽपि बोद्धव्यम् ।

तथाच लौगाधिः ।

आचानिविधा अपि सूक्ष्मकले
पदं स्तिरोकर्तुमशक्नुवन्तः ।
आलोच्य तत्तस्य तद्योपदिष्टं
भवन्ति नित्यं परिपूर्णकामाः ॥

यथाकारसंक्रमयमयस्यापि पुष्पाः साह जैमिनिः ।

नक्षत्रराशौ रविसंक्रमे क्षु-
रवाक्परचापि रवेन्दुनाथः ।
पुष्पास्तयेन्दोस्त्रिधरापक्षैर्दु-
र्गेकैव नाडी मुनिभिः शुभोक्ता ॥

नाथस्तस्यः सपत्न्याः कुलस्य
बुधस्य तिस्रोमनवः पत्न्याः ।
साङ्गस्तस्यः पत्न्यसप्तयुक्ता-
गुरोश्च शुके सपत्न्यास्तस्यः ॥
द्विनागनाथः पत्न्यसप्तयुक्ताः
अनैस्त्रिणाभिहिताः सपुष्पाः ।
आद्यन्त-मध्ये जप-दान-होमं
कुर्वन्वाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूक्ष्मसंक्रमये सति पूर्वतः परतोऽपि 'रवेन्दु-

३१८ चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे काणनिर्णये [११ ख० ।

नाथः' षोडशचटिकास्तु, पुण्यकाणः । इन्द्रोस्तु 'विधरापक्षैर्षुक्'
षोडशभिः पक्षैर्षुक्ता, एकैव चटिका । 'कुञ्ज' मङ्गलस्तु, तु एक-
पक्षयुक्तास्ततो चटिकाः । बुधस्तु चतुर्दशपक्षयुक्ताः तिस्रः । 'गुरोः'
दृष्टस्ततेः, सप्तविंशत्यक्षयुक्तास्ततः । शनैश्चरस्तु पञ्चसप्तकयुक्ताः
'दिनागनाथः' नागा षष्टौ द्वादशानां नागाः 'दिनागाः' ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवोद्यमसम्वत्श्रीकरषाधीश्वर-
चक्रविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे काणनिर्णये
संक्रान्तिनिर्णयः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ आहकालनिर्णयः प्रारभ्यते ।

आदौ नित्यआहकालनिर्णयः ।

तत्र अमावास्यानिर्णयस्यावलिख्यते । तथा अमावास्यायास्तयो-
भेदा आदिपर्वनिर्णये दर्शिताः । तत्र सम्पूर्णचाममावास्यायां अप-
राह्णे आह्नं कर्त्तव्यम् “अपराह्णः पितृणामिति श्रुतेः ।

तथाच ग्रातातपः ।

दर्शआह्नं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं ।

अपराह्णे पितृणां तु तत्प्रदानं प्रशस्यते ॥

यमः ।

यद्यान्ते निर्वपेत्तेभ्यो अपराह्णे तु पैतृकम् ।

यदा तु दिनद्वयसम्पन्निवो तदापि यस्मिन्दिने अपराह्णस्या-
पिनो तथैव आह्नमनुष्ठेयम् ।

तथाच ह्यन्धोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पिच्छान्वाहार्यकं आह्नं षोडशे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिसम्भ्यासमीपतः ॥

‘पिच्छान्वाहार्यकं आह्नं’ पिच्छपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणं, ‘षोड-
शे राजनि’ षोडशे चन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । ‘वासरस्य तृतीयेऽग्रे’
विधाविभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभागे अपराह्ण इत्यर्थः । यदा च

दिनद्वयेऽप्यपराज्यापिनी न भवति तदापि पूर्वदिनसंवन्धिनी
विनीवास्त्रेव पाह्या । तथाच स एवाह ।

यदा चतुर्दशीयामनुरीयमतुपूरयेत् ।

अमावास्या जीयमाणा तदैव आहूनिष्यते ॥

‘जीयमाणा’ अपरस्मिन्दिनमे सर्वापराज्यापिनी न भवतीत्यर्थः ।

तथाच यज्ञपार्श्वोऽपि ।

अह्ने चतुर्दशी यच्च अह्ने पञ्चदशी भवेत् ।

चतुर्दश्यवसाने तु पित्रयज्ञानु कारयेत् ॥

‘अह्ने’ दिवसस्योत्तराह्ने ।

दृढबोधायनः ।

चतुर्दश्याः चतुर्थ्यामे अमावास्या च दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्यच्च भूते कथादिका क्रिया ॥

तथाच गोमिष्टः ।

यः परमोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः
सन्निकर्षः सामावास्या यदहः खे चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत दृश्यमानेऽप्येके अमावास्यायां भवतीति ।

व्यासोऽपि ।

दृष्टचन्द्रा विनीवासी नष्टचन्द्रा कुजः स्रताः ।

विनीवासी सदा पित्र्ये कुजदैवे तु कर्मणि ॥

अतश्चतुर्दश्यनेऽपि पिष्टान्वाहार्यकार्यं निर्वापः कर्तव्य इति
ज्ञाते केचिदाहुः । नैतदस्ति चतुर्दश्यां तन्निर्वाप इति पिष्ट-
पिष्टयज्ञानन्तरं हि तद्विहितं पिष्टपिष्टयज्ञसामावास्यायामपराज्ये

विहितः, “अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
सूत्रकारवचनात् ।

यत्तु मतं सौपवस्यदिवसोपसृचणार्थोऽमावास्याशब्द इति, तत्र,
सृचणार्था प्रमाणाभावात् विधावन्याय्यत्वात्वाः । या च श्रुतिः ।
“तस्मात्पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमर्चदेवान् यजन्ते पितृभ्य एवं
तद्यज्ञं निष्क्रियं यजमानः प्रतनुत इति । तथा अग्न्याधानं
प्रकृत्य “अपराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनं, तदे-
तद्यज्ञौपवस्येऽहनि अपराहे अमावास्यासि तद्विषयमिति कृत्वा
न पूर्वदिनमात्रपरं, न तु सृचणार्था प्रमाणं भवितुमर्हति ।

अन्ये त्वाहुः चन्द्रयथोपसृचितदिनान्तर्गतायाममावास्यायामपि
पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं तस्य पिण्डपितृयज्ञान्तरं विहितत्वात् ।
पिण्डपितृयज्ञस्य चन्द्रादर्शनवत्याममावास्यायां विहितः । तयाच
श्रुतिः “यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृश्येतेभ्यो ददातीति । सूत्र-
कारवचनं “यदहस्यन्मसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते
इति । न चात्रादर्शनं यथोपसृचणपरं, “सौमे राजनीत्यस्त्रादर्शने-
ऽप्यनतिक्रमात् । न च क्रमोऽविवक्षितः प्रमाणाभावात् । अथ मतं
यदेकस्मिन् दिने इयं तदार्थं क्रमो नान्यदेति, यदा सौपवस्य एव
चन्द्रादर्शनं तदेकस्मिन् दिने इयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञो यजनीय-
दिनं प्रत्युत्पद्यतइति । तत्र । तदाद्युत्कर्षन्यायेनान्वाहार्यकस्याप्युत्क-
र्षात् । यत्तु सौगाधिवचनं ।

यिनोवासी द्विजेः कार्यां शान्तिकैः पितृकर्मणि ।

सौभिः शुद्धैः कुहः कार्यां तथा शान्तिकैर्द्विजेः ॥ इति ।

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमसु । तदे-
तद्युक्तं पूर्वीदाहृतवचनविरोधात् । यथोक्तं चतुर्दश्याने न निर्वाप इति,
तद्युक्तं यतः ह्यन्धोगपरिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथोक्तं दृश्यमानेऽपि न चतुर्दशपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥ इति ।

यत्तु दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञः, तद्युक्तं दृश्यमाने-
त्येके इत्यादिभिर्वाक्यैर्वा न चतुर्दशीविवक्षया, 'तदन्ते' चतुर्दश्याने ।
यदा त्वपरदिने अपराह्णस्यापि नौ तदा अमावास्यां प्रतीचेतेति
दृश्यमानेऽपि चन्द्रे निर्वापः, तथा "यदहस्तश्चमसं न पश्यन्ति तदहः
पिण्डपितृयज्ञं कुरुत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य अदर्शन-
श्रुतिः, चक्षोपलक्षणं मत्वाह स एव, यद्युक्तं "यदहःस्त्रेव दर्शनं नेति
चन्द्रमाः तत्क्रियोपलक्षणं श्रेयं क्षीणे राजनीत्यपीति, यच्चान्य-
त्पूर्वपक्षितं चन्द्रोदयोपलक्षितदिनान्तर्गतायां अमावास्यायामपि न
पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यक इति तदपि यथोक्तदृश्यमानेऽपीत्यादि-
कात्यायनवचनेन निराकृतमेव, दृश्यमानेऽप्येकदेत्यनेन गोभिर्लौक-
वचनेन च शरीतेनापि निराकृतं ।

यस्यां सन्ध्याकृतः सोमो मृषाया इव दृश्यते ।

अपराह्णे चयस्तस्यां पिण्डानां करणं भुवम् ॥

इत्यत्र पिण्डानामिति निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितु-
मीहते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चोद्यमाणा तदैव आहूयमिष्यते ॥ इति ।

किञ्च यजनौचदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञ-आह्वे विहिते
“तस्मात् पित्रभ्यः पूर्वेषुः क्रियते” इति । यदा च प्रतिपद्दिने
पूर्वाह्णेऽप्येव मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्थां चन्द्रोदयवत्यां पिण्डपितृयज्ञादि, “विनौवासी दिजैः कार्या
याग्निकैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकथतिरिक्तविषयत्वे प्रमा-
णाभावाच्चेति । इन्दुचयस्तु कदा भवतीत्यपेक्षायां स एवाह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्यां चोद्यो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे तु पुनः क्लृप्त भवेदणुः ॥ इति ॥

इह खलु पञ्चवारविदो रात्रिच्यंशग्रेः द्वादशभिर्द्वादश-
भिसंक्रमसः स्युः तदा चन्द्रापकर्षं चैकैका तिथिर्भवतीति वर्ण-
यन्ति, अतस्तुर्दशौ वा अमावास्या वा द्वादशाग्रे भवति । तत्र
चतुर्दश्यामष्टमाग्रान्ते चन्द्रः चोद्यते अमावास्याष्टमेऽग्रे पुनरणुभूत्वा
जायते । क्लृप्तग्रन्थोऽत्र न्यौतिधिकैः क्लृप्त तदास्यायतहृत्येतदर्थमाह ।

अत्र ग्रतपचश्रुतिः ।

स एव संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्य सन्धय एव पञ्च-
दशकला भुवैवास्याः षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्यते यत्र चोद्यते
सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडशा कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य
ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणमृतः प्राणं न विच्छिन्नादपि
कलसासन्नैतस्या एव देवताया अपचित्या इति ।

अथायमाश्रयः षोडशकलस्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपञ्चप्रतिप-
दमारभ्य चतुर्दश्यामासु तिथिषु क्रमादेकैककलाचयेऽपि चतुर्दश-

कक्षाः शीघ्रा भवन्ति चतुर्दशीतृतीयांशे तु पञ्चदश्यापि कक्षा शीघ्रते
ततोऽमावास्यायां भुवया अविनश्यत्या षोडश्या कक्षया भूषोक्त-
मागत्य स्वर्गं प्राप्तिजातं प्रविशति अमावास्यातृतीयांशे तु तथैव
षोडश्या कक्षया दिवसमपेक्ष्य पुनः प्रादुर्भवतीति ।

अमावास्याविशेषे चन्द्रचयस्य काक्षमाह कात्यायनः ।

आपहायस्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमस्या भुवते चन्द्रचारविदो विनाः ॥

अथाद्य एव प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्धभागो न कक्षावग्रिष्टः ।

तदन्त एव चयमेति चन्द्रः

एवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः दृष्टस्ते चन्द्रे ज्येष्ठामावास्या दृष्टिकक्षे आपहायस्य-
मावास्या इति, ते च चन्द्रस्य परमोक्ष-नीचस्थाने, तदग्राचन्द्रस्य
गतिवैलक्षण्यं, यदन्यास्यमावास्याकृष्टमे प्रहरे स्वरूपं तदनयोर्मा-
वास्यायोः प्रथम् एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपिण्ड-
ज्ञादिकं मन्यन्ते न तस्य ज्येऽपि ताभिराकर्तुं कदाचिद्वितीयाया-
मपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य मध्ये

तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते ।

एवञ्चारं चन्द्रमसो विदित्वा

शीघ्रे तस्मिन्नपराधे च दद्यात् ॥

अस्यार्थः । मध्ये मासो यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मि-

अप्ते मन्त्रमाख्यानमरं द्वितीयाया अपरस्यां द्वितीयायां तिथौ
चन्द्रो न दृश्यते न चेतावता चन्द्रदर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र
क्रियते । अतश्चन्द्रचारं विदित्वा तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमित्रा-
याममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञादिकं कुर्यादिति ।

एवञ्च यापि ज्ञातपथो भुतिः ।

तदा एकतन्मासि मास्यज्ञं पितृभ्यो ददाति यदैवैव न पुरस्ताच्च
पश्चाद्दृष्टेऽप्य तेभ्यो ददाति एष वे सोमो राजा देवानामज्ञं यश्च-
न्द्रमाः स एतां राशिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथेतेभ्योऽयमदं
करोति अथ यदा क्षीणे ददातीति ।

यानि तु क्षिणीवाक्षीनिषेधकानि तानि निरग्निकमाहुर्विषयाणि ।

अन्ये व्याजः तानि वचनान्यपराह्णप्रविष्टचतुर्दशीविद्वक्षिणीवाक्षी-
विषयाक्षीति ।

अनेनाभिप्रायेणाह दृष्टमनुः ।

यस्मात्तस्मां रविर्धाति पितरस्तानुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे स्वयम्भुवा ॥ इति ॥

अपराह्ण्यापिनी चेत् क्षिणीवाक्षी तदैव सा याज्ञा अन्यदा
कुक्षरेव याज्ञेत्युक्तं भवति ।

तदाह चारीतः ।

अपराह्णे पितृभ्यान् आपराह्णानुयायिनी ।

या याज्ञा पितृकार्येषु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

यदायुभयदिनेऽपराह्णसम्यक्त्वादपि संशयस्य निर्वयमाह

च एव ।

यस्मिन्ना या चतुर्दशा अमावास्या भवेत् क्षितिम् ।

सर्विकानां विदुः केचिदुपेन्दुमिति चापरे ॥

यस्मिन्दिने चतुर्दशां सत्यामन्वीयस्यमावास्या भवति या सर्वि-
केत्युच्यते सर्वग्रन्थस्यास्यवाचितात् । अनेनैव च ग्रन्थेन अतुपयुक्ता
दर्शिता । अतः केचिदप्याहोत्येवं विदुः, अपरे तु उपेन्दुमनुष्ठानाय
प्रयुक्तां कुक्षमिति एवं विदुरित्यर्थः । एवं चन्द्रेण निर्णयमाह ।

वर्द्धमानाममावास्यां क्षयेदपरेऽहनि ।

धामांस्त्रीनांधकान् वापि पितृव्यस्यदा भवेत् ॥

अमावास्यादृष्टौ सर्विका नान्यथेत्यर्थः । अथ दिपचे तु वर्द्धि-
तापि स्त्रीवाङ्मुपेयेति । पैठीनसिरपि ।

आदित्यस्योदये या वा अमावास्या विवर्द्धते ।

अपरेति च विज्ञेया पितृणां दत्तमन्त्रं ॥

या चतुर्दशौ भवत्यपराह्णस्यापि नौ अमावास्या वर्द्धते तस्यां
पितृणान्दत्तमन्त्रमित्यर्थः ।

तथा चारीतः ।

चिह्नरुक्तां तु कर्त्तव्या पूर्वा चर्वा च वङ्गचैः ।

कुङ्करधर्युभिः कार्वा यथेष्टं सामगौतिभिः ॥

पर्वणोऽग्रे द्वितीये तु कार्वा दृष्टिर्दिनातिभिः ।

द्वितीयावहितं अस्मादूययन्वाशसाधनाः ॥

बौधायनः ।

स्त्रीवाङ्मुपोव्याच क्लेष्टिष्व यरेऽहनि ।

पितृव्यं तदा कुर्षुः स्रकाखे तैत्तिरीयकाः ॥

पूर्वाह्णे चेदमावास्या अपराह्णे न चेद्यदि ।

अथ च हारीतवचनम् ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं आहुं आहुविदो विदुः ॥ इति ॥

अथ च हरिहरेशोक्तं, अग्निर्ज्ञातस्तत्तमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबद्धं चेति । तथा हि “पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपदिनविषयं,
पूर्वाह्नग्रन्थेन च दिवसस्य द्वितीयभागो वा पूर्वाह्णं वा, एवञ्च सति
सर्वथा कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते यस्मात् प्रतिपदिने
पूर्वाह्णमात्रावस्थितायास्तुर्द्विदिने अपराह्नसम्बन्धव्यावश्यकत्वात्
षड्घटिकाधिकतिथिप्राप्त्याभावात् । अथ यदि प्रतिपदिनापरा-
ह्णस्यैव भवेदित्युच्यते तर्हि “पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यादिति । तेनैव
व्याख्येयं तिथिवृद्धौ प्रतिपद्युक्तायां अमावास्यायामेव आहुविधानं,
तथा पित्र्यज्ञानन्तरं मनुना विहितं, पित्र्यपितृयज्ञज्ञानपूर्वमेव न्युत्या-
पराह्णे विहितो मान्यथा कर्तुं शक्यः तस्य चिरकाशत्वात् तेनैव
सकलापराह्नव्याप्तावमावास्याआहुस्तु का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्ण इति
नापराह्णे कृत्स्ने इत्यर्थः । एवं चापराह्नव्यापिन्वां विनीवास्या-
ममावास्यायां आहुविधानमग्निमहिषयं, अग्निकामानु कुतपकास-
व्यापिन्वां कुलाममावास्यायां आहुविधानम् ।

तथाच क्षौणादिस्मृतौ खौरपुराणे च ।

विनीवाक्षौ द्विजैः कार्वां चाग्निजैः पितृकर्मणि ।

क्षौभिः द्यूतैः कुलैः कार्वां तथा चाग्निकैर्द्विजैः ॥

व्यासोऽपि ।

दृष्टव्या विनीवाक्षौ कार्वां विप्रेषु चाग्निजैः ।

नष्टचक्रा कुङ्कः कार्या भूद्वैर्विपरिणमिकैः ॥

बौधायनोऽपि ।

चिनीवाची कुङ्कसैव मृत्युक्ते आहूकर्मणि ।

वाग्निकैस्तु चिनीवाची कुङ्कः कार्याप्यनमिकैः ॥ इति ॥

कुङ्करिति कुतपकाख्यापिनी ।

तथाच चारीतः ।

भूतविद्धायाऽमावास्या प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पिथे कर्मणि विदग्धिः कार्या कुतपकाख्यौ ॥

कुतपकाख्यम् मत्स्यपुराणे ।

अहोमुहूर्त्तां विख्याता दश पक्ष च सर्वदा ।

अथाष्टमो मुहूर्त्तीयः स कासः कुतपः स्मृतः ॥

एवं सति दिनदयसम्बन्धिनां अमावास्यायां यस्यां वा कुतप-
काख्यापिनी सैवानमिकैर्प्राप्तेत्युक्तं भवति ।

अत एव बौधायनः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दशतुवर्त्तते ।

चिनीवाची तु वा श्लेषा पित्रकार्ये तु निष्कृता ॥

वृहस्पतिरपि ।

मध्याह्नाद् वा अमावास्या परस्ताम्बप्रवर्त्तते ।

भूतविद्धा तु वा श्लेषा न च पक्षद्वयो भवेत् ॥

कार्याणिनिरपि ।

भूतविद्धा अमावास्या मोषादज्ञानतोऽपि वा ।

आहूकर्मणि च चतुर्विंशतमाहुः प्रसीयते ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकासव्यापिनौ न भवति तदा
भूतविद्वैव याज्ञा ।

तथाच बौधायनः ।

चटिकैकाग्रमावासा प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूतविदापि कर्त्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

प्रतिपत्सु चटिकैकापि कर्त्तव्यासमन्विनौ यदि न स्यादित्यर्थः ।

आवाशिरपि ।

प्रतिपत्सुमावासा पूर्वाह्नव्यापिनौ यदि ।

भूतविद्वैव सा कार्त्तव्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकासव्यापिनौ अमावासा पूर्वाह्ने
तदा दृष्टौ शान्ते वा परा याज्ञा, चचे पूर्वा ।

तथाच प्रचेताः ।

शिनीवासी कुङ्कुमेव श्रुत्यन्ते आहुकर्मणि ।

ज्ञातान्ते चेत्तु मध्याह्ने आहुदि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिचचे शिनीवासी तिथिदृष्टौ कुङ्कुः स्यता ।

शान्तेऽपि च कुङ्कुर्ज्वा वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

चीचमाशाममावासा प्रचनेऽग्निं जपयेत् ।

वर्द्धमानाममावासा द्वितीयेऽग्निं जपयेत् ॥

यत्तु दृष्टवशिष्टवचनम् ।

अथषोडशवेसाचाममावासा यदा भवेत् ।

य कासः परमो ज्ञेयः पितृशान्दानमवचनम् ॥ इति ।

तत्पितृवर्षणादिविषयम् ।

अदपि निगमवचनम् ।

सुहृत्सम्यग्मावासा प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदानीमुत्तमं ज्ञेयं पर्वशेषस्तु पर्ववत् ॥ इति ।

तत्पुत्रापुराणादिविषयम् ।

अतएव च पद्मपुराणे ।

अमा वा प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहारा तिथिः ।

चन्द्र-सूर्य्यपक्षेस्तुत्या स्नान-दान-जपादिषु ॥

अथ च तु “तद्दानमुत्तममिति निगमवचनपाठः ।

अदपि प्रचेतसोक्तम् ।

अटिकैकाग्र्यमावासा भवेद्यदि चतुर्दशी ।

तदा व्यर्थं मतं दैवे पित्र्ये कर्मणि चोदितम् ॥ इति ।

तदपि देव-पितृप्रधानोपवासादिविषयं । ननु पितृकार्यविविध-
मेव किमिति न भवति । उच्यते । यदा पूर्वदिन एवापराह्णव्यापिनी
तदा तावत्पूर्वैवेति निरूपितम् ।

शिनीवासी तदा पित्र्ये दैवे च सततकुङ्कः ॥

इति जावालिस्मृतेश्च, भूतविद्धा पितृकृत्ये ग्रह्यते तच्च तुक्षादिषु
भूतविद्धापि पूज्येति परिसङ्ख्यानमुपपन्नं । नापि दिनद्वयेऽपराह्णव्या-
पिलाभावविषयमिदं, उक्तादेव ज्ञेयोः । न च पूर्वोत्तरदिनयोरपराह्ण-
व्यापिले अमावासा भूतविद्धापि पूज्येति व्यवस्था अटते तच्च हि
तिथिष्वान्वष्टरौ परा ग्राह्या, निश्चित्ये च पूर्वैवेति तुक्षादिपरि-
सङ्ख्यानमनर्थकम् । तस्माद्देवकार्यपरमेतत्,

तथा स्कन्दपुराणे दर्शितम् ।

षष्ठ्येकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपेक्ष्यं तिथिपक्षकम् ॥ इति ।

तदाह प्रचेताः ।

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा षोडश्यां चतुर्दशी ।

भूतविद्धा अमावास्या न यास्या शुक्लिपुष्येः ॥ इति ।

तेनोपवासादिदेवकार्यं भूतविद्धाया अमावास्याया अपूज्यलो-
पदेशात् तुलादियोगे भूतविद्धा पूज्येति ।

शरीतः स्मरति,

“प्रतिपन्निम्ना भवेद्देवकार्यं पूज्यैव, तुलामकरयोगे भूतविद्धापि पूज्येति” ।

ननु देवकार्यविषयत्वेऽपि बाधेनैव निवेश इति पितृकालविष-
यताकिञ्चाश्रीयते । उच्यते । बाधगौरवमिथा तावदेकस्मिन्नेव कार्ये
निवेशः । न च विनिगमे कारणाभावः,

यतः कात्यायनेन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।

भूतविद्धापमावास्या षष्ठ्येकादशी विषयः ॥

इत्युक्तोक्तं ।

तुला-मकर-मीनेषु कन्यायां मिषुने तथा ।

भूतविद्धापमावास्या पूज्या भवति चक्रतः ॥ ८

भैतत्वाद्यर्थादेतदपि देवकार्यविषयमिति तस्य च त्रतोपवा-
सादिदेवकार्यविषयत्वं सामान्यतिथिप्रस्तावे दर्शितम् ।

इति अमावास्यानिर्ययः ।

अष्टाष्टकाः ।

अष्टकाग्रन्थेन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपञ्चाष्टक्यः “हेमन्त-
शिशिरयोस्तुर्षामपरपञ्चाष्टमहर्माष्टका इति ग्रीनकस्मरणात्
केवास्मिन्मते तिस्र एवाष्टकाः तिस्रश्चान्धकाः ।

तथाच विष्णुः ।

अमावास्याशिक्षोऽष्टकाशिक्षोऽन्धका इति ।

अष्टकानामनु पञ्चाङ्गवर्णोक्त्यन्धका अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।

भूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकाशिक्षः पौषमावादिषु षिषु ।

तिस्रश्चान्धकाः पुष्याः माघौ पक्षद्वौ तथा ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आपहायत्यतिक्रान्तौ कृष्णाशिक्षोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वोक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपञ्चेष्टका
तस्यास्तेतिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा शोच्यते पद्मपुराणे ।

अग्निव्याप्ता इति स्थाता यजिनां यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छोदा नाम तेषामनु मानसौ कन्यका नदी ॥

तमयामावसुक्ताम पितरं बोध्य सङ्गता ।

वत्रे वरार्चिनी सङ्गं सुसुमायुधपौङ्गवात् ॥

योगं दृष्ट्वा तु तेनाथ व्यभिचारेण भामिनी ।

धराया स्तृगते पूर्वं पपाताच भुवस्तले ॥

अथो अधोदुखी दीना सञ्जिता तपसः श्रवात् ।

द्यापि तं प्रार्थयामास पुनरात्मकमृदूषे ॥

विस्मयमाना पित्रभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमृषुर्महाभागाः प्रसादशुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भाविनी त्वं^(१) दापरे मर्त्यघोनिजा ।
 नासा सत्यवती स्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणां कष्टकुलमवाप्स्यसि ।
 तस्माद्वाचो वधोः कन्या त्वमवश्यं भविष्यसि ॥
 प्रौष्टपष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आद्युरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कासं प्रवक्ष्यामि आहुतकर्मणि पूजितम् ।
 कास्य-नैमिषिकाजस्य आहुतधर्मविधाधिभिः ॥
 पुनर्दा धनमूलाः स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
 ह्यष्टपञ्चे धनिष्ठादिपूर्वा चैत्रौ उदाहृता ।
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ॥
 आद्या पूषेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत् सदा ।
 शक्रैरन्या तृतीया स्यादेवं ब्रह्मणतो विधिः ॥
 अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ।
 या वान्या तु चतुर्थी स्यात्ताश्च कुर्वादिशेषतः ॥
 तामु आहुं बुधाः कुर्युः सर्वस्वेनापि नित्यतः ।
 परचेष्ट च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ॥

पूजकानां सदोत्कर्षा नास्तिकानामधोगतिः ।

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे पुरुषमायानि निपातमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेथुरष्टकाभिरपूजिताः ॥

मोघस्य भवेत्तोको सम्बन्धस्य विनश्यति ।

देवांसु दायिनी यानि तिर्यग्गच्छन्वदायिनः ॥

अथ चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी “हेमन्त-शिशिरयोस्तुर्णा-
मपरपक्षाष्टमाष्टमीष्वष्टका इति ग्रीनकस्मरणात् । पौषमासकृष्णाष्ट-
मीमारभ्येति तिथ्योऽष्टका इत्येतस्मत्परिपक्षे चतुर्थी भाद्रपदमाषा-
प-रपक्षाष्टमी सञ्चितदर्शितपक्षपुराणेतिज्ञावातुसारात् । ब्रह्मपुराणे
च चतस्रस्वष्टकासु क्रमेण देवतानिरूप्ये पितृतर्पकद्रव्यनिरूपणे
च भाद्रपदापरपक्षाष्टमा षष्ठ्यात् ।

ऐश्वर्यान् प्रथमायाश्च श्राकैः स्नतर्पयेत् पितॄन् ।

प्राजापत्या द्वितीया स्नात् मांशैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥

वेश्मदेव्या तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।

वर्षासु मध्ये श्राकैश्च ऋतुर्ष्यामेव सर्वदा ॥ इति ।

अथ श्राक-मांसापूपशब्दाः आह्वार्यस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य
तत्तद्रव्यप्रधानकालप्रतिपादनपराः, न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः, यतो
विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्भूतिन्यायं मन्यन्ते किमुत वज्र-
तरविध्यन्तराबाधेनेति । दृष्टं हि श्राकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्वं
न तु वेश्मश्राकस्येति ।

आप वशिष्ठः ।

आवस्थापहायस्त्रीस्त्वष्टकासु पित्रभ्यो दद्यात् । अष्टकांश्चका-
स्तपि चावस्थकमेव आहून् ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्या-चतुर्था-पौर्णमास्याष्टकासु च ।

विद्वान् आहून्मनुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

वायुपुराणे ।

“तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकांश्चमनुर्वाणस्त तिर्यग्गोनि-
प्राप्तिरूपानिष्टाभिधानाच्च ।

विष्णुना च “अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः चिस्रोऽष्टका माघी-
प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णचयोद्ग्री प्रौष्ठि-चवपाकौ वा इत्यनुक्रम्योक्तम् ।

एतांसु आहूकास्त्वान्वे नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युक्तं ।

आहूकालममावास्या नित्यं पार्थिवस्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवष्ठी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपदामतौतायां तथा कृष्णचयोद्ग्री ।

आयहायव्यतिक्रान्तौ कृष्णाक्षिस्रोऽष्टकास्तथा ॥

प्राक्तेषु प्रथमा कार्या मासेषु तदनन्तरम् ।

ततोया च तथापूर्वेर्नित्यमेव विजानता ॥

एतानि आहूकास्त्वानि नित्यान्याह प्रजापतिः

आहूमेतेष्वनुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

देवसंस्तौ ।

मानवः आहूकस्योऽयं मनुना समुदाहृतः ।

वज्रपिण्डाष्टका च स्नादेकपिण्डा तु नाष्टका ॥ इति ।

अथ वज्रपिण्डैकपिण्डग्रन्थौ पार्वण्यैकोद्दिष्टविधिनिषेधपरौ ।

ब्रह्मपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आहुं ऐमनिकासु वै ।

अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वगतदिश्यते ॥ इति ।

अथ स्मृतिः ।

अन्वष्टकासु द्यूतौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।

अथ मातुः पृथक् आहुमन्यथ पतिना च ॥ इति ।

ग्रन्थस्मृतिः ।

अन्वष्टकां तथा मातुः आहुं चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृआहुं पृथग्विधिरुक्तः ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां आहुं कार्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना ऊत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकम् ॥

मात्रे राजन् पितामहौ आहुं कार्यं यथाविधि ।

तथैव प्रपितामहौ वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तथैव पित्रवकृप ।

भुक्तवस्तु च विधेयं तत्र कर्म निबोध मे ॥

प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गसमायताः ।

तावदेव समुत्सेधाः वदकूर्वाण कारयेत् ॥

प्रत्येकं कर्षून्ले तु परिसीर्यञ्जताग्रनः ।

अग्नीषोमयमानाश्च यागकृत्वा यथा पुरा ॥

कर्षूद्वतीयमूलेषु पुत्रपाषाणान् कारयेत् ।
 पिण्डनिर्वपणं प्राग्देकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्षूणां चित्तं तच्च क्षीराभावां प्रपूरयेत् ।
 कर्षूचित्तमूले च क्षीणां निर्वपणं भवेत् ॥
 दध्ना मासेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरयेत् ।
 अचोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदव्यमिति तत् त्यजेत् ॥
 इत्यष्टकानिष्पणम् ।

अथ दृष्टिआङ्गनागनिर्वपः ।

दृष्टिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथाच दृष्टव्यमिदं ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ दृष्टिआङ्गमुदाहृतम् ।

जायमानिः ।

यज्ञोद्वाह-प्रतिष्ठासु मेखलावन्ध-मोक्षयोः ।

पुत्रजन्म-दृष्टोत्सर्गे दृष्टिआङ्गं समाचरेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिप्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता आङ्गनाभ्युदयात्मकम् ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

स्त्रियिहभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिच्छानोद्वहनाभेबां तस्याभावे तु तत्कृमात् ॥ इति ।

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निकामणा-
जप्राशन-बुडोपनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्तन-विवाह-गौदानानि,
तथैतेषु विवाहान्तेषु सुतमंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । श्रेष्ठे
संस्कार्य एवेत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारिणिरूपे आह्वकन्ये ।

विष्णुपुराणे ।

कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेगे नववेक्षणः ।

नामकर्मणि वासानां ब्रूयाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।

गान्धौसुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो मृद्वी ॥

पुत्रस्थापे सुखदर्शने पुत्रजन्मनौत्तर्यः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्याभ्युदयिके मातृस्त्रे चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकक्ष च ।

पितृगान्धौसुखात्मानं तर्पयेदिति पूर्वकम् ॥

वशिष्टः ।

पूर्वधुर्माहकं आह्वं कर्माहे पैत्रकं तथा ।

उत्तरेषुः प्रभुर्वीत मातामहकक्ष तु ॥

अस्मानुक्त्यमाह ।

बृहस्पतातपः ।

वृषगदिनेव्यशक्त्येदेकस्मिन् पूर्ववाचरे ।

आह्वयन्तु सुर्वीत वैश्वदेवश्च ताम्निकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणां काशभेदेनानुष्ठानमाह ।

पूर्वांशे मातृकं मातृं मध्यांशे पैतृकं तथा ।

ततो मातामहानां तु द्वौ मातृपथं क्षतम् ॥

एवंविधस्यापि काष्ठभेदस्यावश्यमेव त्वम् ।

तृप्त्यागुः ।

अस्माभे भिक्षासाधनां गान्धीमातृपथे बुधः ।

पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वांशे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्मणि प्रयोगात् पूर्वेषु रेव युष्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

“गान्धीसुखा एवमुक्ता भवन्ति, नैकादेन पितृन् देवं कुर्वन्ति अन्धै-
काङ्क्षा पितृन् दैवस्य कुर्वन्ति अथा अन्ध प्रमायुक्ता भवन्ति, तस्मात्
पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते अतिपितृभ्यः पूर्वेषुः करोति पितृभ्य इव
तद्यज्ञं निज्जीय यजमानः प्रतनुते” इति ब्राह्मणं ।

अत्र वक्ष्यमाणसकलमातृकास्तोत्रेऽज्ञानीये याज्ञवल्क्यवाक्ये
तृद्विशब्दस्याग्नेष्वगान्धीसुखमातृकास्तोत्रस्य परत्वात् कर्माङ्गमातृ-
काया अपि गृहीताः ।

तानाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सोमनोक्तवने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने मातृं कर्माङ्गं तृद्विवक्षतम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भार्याया चतुर्काष्ठः । तत्र
पुंसवने चान्वितदिने गर्भाधानस्य कर्माङ्गं मातृं कार्त्तम् । सोम-
यज्ञमाश्रान्नाग्निहोतादिकर्मणामुपसङ्गकार्त्तम् ।

इति तृद्विमातृकावनिर्दिष्टम् ।

अथ कृष्णपक्षत्राहनिर्णयः ।

तत्र वाजसनेयस्यैव कात्यायनः ।

अपरपक्षे आहुं कुर्वीतोऽहं वा चतुर्थां यदहः सम्पद्येतेति ।
अपरपक्षे प्रतिपन्नस्यमावासान्ते कृष्णपक्षे ऊर्द्धं वा चतुर्थां यस्मि-
न्महनि आहुसाधनसम्पत्तिः तस्मिन्महनि आहुं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा-
आहुं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणस्यैव कावनिर्णयः शक्तिरिति ।
अपरपक्षे एकस्मिन्महनि आहुमित्येकः पक्षः प्रत्यहमित्यपरः ।
‘कावनिर्णयः शक्तिः’ यथासामर्थ्यं कावव्यवस्थेत्यर्थः । अथ च नित्यं
आहुम् ।

तथाच कात्यायनः ।

श्राद्धेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदिति ।

यन्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु ।

“प्रतिपद्भुजसाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षा-
नर्गतास्तु सर्वास्तपि तिथिषु प्रत्येकं पक्षसम्बन्ध उक्तो न तेनापरपक्ष-
आहुस्त्य नित्यता वीचते दर्श-पौर्णमासादिविहितान्-काम्यमथोदप-
पत्तेः । यदापि चैतदेकस्मिन्महनि क्रियते तदामावास्यामाहुतात्
वृचनेव कार्यम् ।

अमावास्याहृका रुद्रिः कृष्णपक्षोऽयमदधम् ।

इत्यथ वाजसनेयस्य वचने अमावास्यायाः कृष्णपक्ष इत्यमुपस्थात् ।

अतो यत्कैश्चिदुक्तम् । “अमावास्याश्राद्धेन यद् आपरपक्षिकं
श्राद्धं विकल्पत इति, तदपास्तं । यन्निगमस्मरणं “अपरपक्षे यद्दहः
सम्पद्येतामावास्यायां विग्रेवेष्टेति, तत्प्रयत्नेऽप्युभयपक्षाविरोधीति न
विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिचञ्चिकाकारः । केचित्तु विकल्पमेव
मन्यन्ते ।

आज्ञापस्तम् ।

मासि मासि कार्धमपरपक्षापराद्धः शेषांस्तथापरपक्षस्य जघ-
न्यान्येषामि इति ।

‘जघन्यानि’ दशम्यादीनि, नैतत्पूर्वेषां नवम्यादीनामन्यतमाश्रे-
यस्त्वाभिधानार्थं, किन्तु पूर्वेष्वः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनार्थं ।
तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयित्वा मनुः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्त्रिषोऽथ्येता न तथेतरा इति ॥

अथ चतुर्दशी नित्यं न वर्जनीया किन्तु शस्तादिहृतव्यतिरिक्त-
चिदेवत्यश्राद्धे एवेति ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्त्यस्ति श्लोकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

ग्रहणेषु तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ।

ग्रहणपक्षमन्येषामपि शेषास्त्रिभरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अथ अथपि “अपरपक्षे आहं कुर्वीत प्राप्तेनापि नापरपक्षम-
निक्रमेदित्यादिभिर्द्वादशापरपक्षपादकैः सामान्यवचनैर्भाद्रपदापर-
पक्षोऽपि गृहीत एव तथापि तस्य पुस्तकतत्त्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे
प्रत्यवाचातिशयप्रतिपादनार्थं च सति-पुराणादौ विशेषतस्तत्त्वा-
भिधानं कृतम् ।

तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादधनाद्राजन् श्रेष्ठं आहविषायनम् ।

आम्नायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥

प्रौष्ठपदापरपक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पक्षमूर्धन्यं तथापि दशमूर्धन्यं ततोऽप्यति ।

मघाद्युक्ता तु तथापि श्रेष्ठा राजन् पक्षोदग्री ॥ इति ।

उत्तरायणाहविषायनं आहूकरणे श्रेष्ठम् । तस्माहविषायना-
दपि तत्पक्षवर्धयेन्निरादिनादावाख्याः पौर्णमास्याः प्रधत्ति-
मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदमासापरपक्षः ।
तथापि पक्षान्वा ऊर्ध्वं दशदिवसाः । तथापि दशमन्वा ऊर्ध्वं पक्षः ।
तथापि मघाद्युक्ता पक्षोदग्रीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथयुक्त्वपक्षे तु आहं कार्यं दिने दिने ।

विभागद्वीपं पक्षं वा विभागं तर्हमेव वा ।

आमाकोष्ठ विग्रेषेव प्रविद्धेऽथ पितृप्रियैः ॥

अथ विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ।

प्रौष्ठपदसंबन्धिनि कृत्वापचे आहुमित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे तु “अस्ययुक्त्वंबन्धिनीति, सोऽयमनयोर्विवाहः
परिद्विष्यते । तथा हि इह सप्त शुक्लपत्रप्रतिपद्युपकृत्य मासना-
मप्रवर्त्तिकां पौर्णमासीं मध्याह्न्यवौकृत्यामावास्यान्तं चान्द्रमासं
दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति । चैत्तरास्तु कृत्वापत्रप्रतिपद्युपकृत्य
मासनामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम् । एवञ्च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण
प्रौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपदमासस्यापचयमाप्तौ तदुत्तरः
पक्षः अस्ययुक्तमासमध्ये भवति । एका एवायं पक्षो व्यवहारद्वयेन
व्यपदेशद्वयं लभते ।

आदित्यपुराणे ।

प्रावृत्त्यतौ यमः प्रेतान् पितॄन्वाच जनास्त्वान् ।

विचर्जयति मानुषे कृत्वा ग्रन्थं स्वयं पुरम् ॥

बुधानां कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मान्नांश्च विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा ग्रीतेन चाभवा ॥

यावमायं परं यावत् दत्तं यः प्राप्नुयात्ततः ।

मित्रामात्रेण यः प्राप्नोति सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यावत् सन्धारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयान् ।

आहुतेनापि कर्तव्यं तैर्देहेभ्यः सुवक्षितैः ॥ इति ।

अथ नागरखण्डे पितॄन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आवाक्याः पक्षमे पक्षे कन्यायंश्चे दिवाकरे ।

यो वै आहुं नरः क्षुर्द्यादिकक्षिप्यपि वासरे ।

तस्य संवत्सरं यावत् दृष्टाः सः पितरो भुवम् ॥

ग्रान्वायनिराह ।

नभस्यस्त्रापरे पक्षे त्रिषिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतान्वितस्येत् स्यात् स कासः आहुकर्मणि ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिश्य-भौमान्तरीयाणि स्यावराणि चराणि च ।

पिष्टमिच्छन्ति पितरः कन्याराग्निगते रवौ ॥

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

चतुर्भिस्तानि तुष्ट्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां य इच्छेत् दुर्धनं फलम् ।

अयन्तु ग्राकमूलाक्षैः पितॄन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागमनं मासमात्रे भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव र्वेत्वा-

दशनाम्नरसंवादाच्च तथैव आहुमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणेऽपि ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

चतुर्भिस्तानि तुष्ट्यानि पितॄणां दत्तमण्डपम् ॥ इति ।

अथ यद्यपि वचनेषु पक्षस्यैव आहुकाश्लक्षुक्तं, पक्षद्वयं पक्ष-
द्वयप्रतिष्ठात्मकोऽपि कदाचित्तिषिष्टद्वौ षोडशदिनात्मको भवति ।
तथैकदिनहानिर्माभूत् इत्यनेनाभिप्रायेणाथ त्रिषिषोडशकमित्युक्तं
शामायाकोत्तरप्रतिपदमपि न संप्रसीदुं पूर्वा पौर्णमासी वा, तस्यां
हि नान्दीसुशानां आहुं वक्ष्यते । अथ पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चि-

दध्यहनि कन्यासंकमणे इति प्रतिपदादिषोडशाश्वानुपादेयानि
इत्येवं वेदितव्यं । न तु संक्रमणात् पूर्वादि द्वेषाणीत्येवम् ।

अतएवाह वृक्षमृतुः ।

मध्ये वा यदि वायन्ते यत्र कन्या रविर्भवेत् ।

य पक्षः सकलः पूर्णः आहुं तत्र विधीयते ॥ इति ।

अथ कन्यागतलक्षोक्तिः प्रशस्ततरत्नप्रतिपादनायां न तु कन्या-
गतराश्रित्येवेत्येतत्परित्यागार्था ।

आदित्यपुराणे ।

पञ्चान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आहुं विधीयते ।

कन्यागते पक्षमे तु विज्ञेयेष्वेव कारयेत् ॥

इत्यादित्यपुराणेष्वेतदेवोक्तम् ।

आषाढीमश्विं कृत्वा यः स्वायचष्टु पञ्चमः ।

तत्र आहुं प्रभुर्वीर्यं कन्यां गच्छतु वा न वा ॥ इति ।

कार्ष्णाभिनिः ।

पुष्पानाशुक्लपारोम्यमैश्वर्यमनुष्ठं तथा ।

प्राप्नोति पक्षमे दत्त्वा आहुं कामांश्च पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे आहुं कृते विशिष्टेष्टातिरक्ता । तस्मिन्कृते
लघिष्टप्राप्तिमाह कार्ष्णाभिनिः ।

प्रेतास्तथैव शिंशन्ति पक्षमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मात्प्रातिक्रमेद्विद्वान् पक्षमे वैद्वकं विधिम् ॥

जागरन्त्ये ।

आषाढ्याः पक्षमे पक्षे यः आहुं न करिष्यति ।

ग्राह्येनापि द्रिद्रोऽपि सोऽन्वयलङ्घयेत्येति ॥

चायनं ग्रयनं भोज्यं स्रग्भं स्रग्भाषणं तथा ।

तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा नराः ॥

भविष्यन्ति न सन्देहः सन्तत्या च विवर्जिताः ।

न सुखं धन-धान्यस्य तेषांभावि कदाचन ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यं कन्यागते कुर्यात् आहुं यो न गृह्णात्तमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिशासपीडया ॥

न सन्ति पितरस्तेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण आहुमन्तरेणोक्तस्य पञ्चस्थातिक्रमे तन्नि-
मित्तस्य आहुस्य तदुत्तरदिनेष्ववधिनिशेषावच्छिन्नेषु कर्तव्यतोच्यते ।

यमस्तौ ।

इंसे वर्षासु कन्यास्ये ग्राह्येनापि गृहे वधन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पञ्चयोः ॥

‘इंसे’ सूर्यः । ‘उभयपञ्चपञ्चम्योरन्तर इति भाद्रपदकृत्त्यपञ्चम्याः

परस्यादाश्विनशुक्लपञ्चम्याः पूर्वमन्तरास्यकास इत्यर्थः । अनेनाश्विन-
शुक्लपञ्चपञ्चमीपर्यन्तं आहुमन्भुञ्ज्यात् भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

चावच कन्या-तुल्ययोः क्रमादास्ये दिवाकरः ।

तावत् आहुस्य कासः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा ।

कन्यागते खवितरि पितरो यानि वै सुतान् ।
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावत् दृष्टिकदर्शनम् ॥
 ततो दृष्टिकचंप्राप्तौ गिराग्राः पितरो गताः ।
 पुनः स्वभवनं यानि प्रापं दृष्ट्वा सुदाहयम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः आहं पिदृषां चन्द्रसङ्घे ।
 चुत्पिपासापरीताग्राः पितरस्तस्य दूषिताः ॥
 प्रेतपथं प्रतीचन्ते गुहवाञ्छासमन्विताः ।
 कर्षका जलदं यद्दद्वा-नक्तमतन्विताः ॥
 प्रेतपथेऽथतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।
 तावत् आहं प्रवाञ्छन्ति दत्तं खैः पितरः सुतैः ॥
 ततस्तुष्ठागतेऽप्येके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।
 आहं स्ववञ्जैर्देनं चुत्पिपासासमाकुलाः ॥
 तस्मिंश्चपि अतिक्रान्ते काखे दृष्टिकने रवौ ।
 गिराग्राः पितरो हीनास्ततो यानि निजासयम् ॥
 मासद्वयं प्रतीचन्ते गृहद्वारसमाश्रिताः ।
 बाधुभृताः पिपासान्ताः चुत्वाभाः पितरोनृषाम् ।
 यावत्कन्यागतः सूर्यः तदास्तस्य महीपते ॥

सुमनुराष्ट ।

कन्याराग्नौ महाराज यावत्पिडेत् विभावसुः ।
 तस्मात्काष्ठात् भवेद्देवं दृष्टिकं यावदागतः ॥
 येषं दीपान्तिता राजन् क्वाता पञ्चदशी शुचि ।

तस्यां दद्यात् चेदं पितृणां वै महासखे ॥

अथ महासखो भद्रपदापरपक्षः ।

अनु आद्रकर्षणोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति सः पितरः पक्षमं पञ्चमाश्रिताः ।

तस्मान्नैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कलम् ॥ इति ।

तत्पञ्चातिशयहानिपरं न सर्वथा फलहानिप्रतिपादकम् । एत-
दापरपक्षमाहं महासखे न कर्तव्यम् इति महासाधनिर्णये निरु-
पितम् । अथ चेदं विचार्यते । किमयमापरपक्षिकस्य एकस्यैव
आहूत्याहुतस्य प्रयोगः, किं वा भिक्षानां आहूतानां एते प्रयोगा-
इति, उक्तं पक्षद्वयमपीति । अथ केचित्तावदुक्तः । एकस्यैव
आहूत्यायं प्रयोगः यदाह ग्राह्यायनिः ।

ममसखापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतान्वितश्चेत् स्यात् काष्ठः स आहूकर्मेणि ॥

अथ यज्ञायुक्तेषु ससुस्य इति न्यायात् तिथीनां आहूरे ससुस्य-
चोऽवगम्यते । न चानाहुते आहूरे तदुपपन्नत इति, तदेव आहूमा-
वर्त्तते । तेन सोमवागे विहितान्नसम्पत्त्वर्चमाहुतिरभ्युपगता यथा
एवमिहापीति । “अपरपक्षे आहूँ कुर्वीतोऽहं वा चतुर्थ्या यदहः
सम्पद्येतेति वाजसनेयसूत्रकात्यायनवचनात्पक्षवाङ्मलमवगम्यते, पक्ष
पक्षद्वयतिव्यात्मकः, एवं ससुस्य एव ।

तथा गौतमोऽपि ।

अमाग्राह्यानां पिबन्धो दद्यात् पक्षमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा
आहूँ सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-प्राज्ञाप्यसखे कावनिधयः शक्तिरिति ।

अथ चापरपक्षपक्षमीप्रभृतिपञ्चामावास्यानां विकल्पः प्रतीयते ।
तेनामावास्यावदेकस्मिन्नेव आहुते समयः कृष्णपक्षोऽप्यङ्गमेव । ततश्च
तत्सिद्ध्यर्थमावृत्तिरेव युक्ता ।

अथयुक्कृष्णपक्षे तु आहुतं कार्यं दिने दिने ।

चिभागहीनं पक्षं वा चिभागं तर्द्धमेव वा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने द्वितीयाश्रवणादत्यन्तसंयोगावगमादेकमेव
आहुत्वावर्त्तनीयमिति प्रतीयते । नन्वेवं सति “यदाग्नेयोऽष्टाकपाक्षो-
ऽमावास्यायां पौर्णमास्याश्चाप्युतो भवति” इत्यत्राप्येकस्मिन्नेव घागे
कालसमुच्चयः स्यात् ततश्च षड्भागप्रसिद्धिस्तन्मविदां व्याचक्षते ।
उच्यते । तत्रापि समुच्चय एव षड्भागश्रवणात्, न त्वाग्नेयदयं,
षड्भागप्रसिद्धिस्तत्त्वभिप्रायेणेति । न तु वृत्ति-वार्त्तिक-निबन्ध-
कङ्गिरेवं केचिदुक्तं, तेनैक एवायं प्रयोग इति ।

अन्ये त्वाहुः । भिक्षानां आहुतानामेते प्रयोगाः आहुभेदात् ।

अग्ने वा यदि वा मध्ये यत्र कन्या रविर्भजेत् ।

स पक्षः पक्षमः पूज्यः आहुषोऽग्रकं प्रति ॥ इति ।

अथ च सङ्ख्यायां कर्मभेदः प्रतीयते । न चेयं “एकादश प्रयाजान्
यजतीतिवद्भाषाश्रया, तत्र प्रकृतौ सङ्ख्यान्तरश्रवणादेवमाश्रितम्,
न त्वत्राप्युदाहृतवाक्यैरेकत्वावगमाद्भाषाश्रया भविष्यति । भवेदेवं
यदि तान्युत्पत्तिवाक्यानि इदं चोत्पत्ते कर्मणि गुणविधायकं भवेत्,
न त्वेतदस्ति, अनेकगुणश्रवणेनोत्पत्तिवाक्यत्वावगमात् । अतएव “प्रति-
पङ्कनसाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तरगतास्तु
सर्वास्तपि तिथिषु प्रत्येकं पक्षसम्बन्ध उक्तः । तेन भिक्षानां आहु-

मानेते प्रयोगा इति । वयं तु ब्रूमः । उदाहृतान्मन्त्रादिभिरुपविध-
वाक्यदर्शनात् पक्षद्वयमपि युक्तमिति । तेन प्रयोगैक्यपक्षे समाप्ति-
दिन एव दक्षिणा देया प्रयोगाज्जलादक्षिणायाः, प्रयोगभेदे तु
प्रतिदिनमेवेति ।

अथ चयोदशीश्राद्धनिर्ययः ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु चयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्नाद्वर्षास्तु च मघास्तु च ॥

यमस्मृतौ ।

गाथास्तु पित्रभिर्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

पायसं मधु-वर्षिर्भ्यां प्राक्क्षाये कुक्षरस्तु च ।

आजेन सर्वलोहेन वर्षास्तु च मघास्तु च ॥

अथ पित्रगाथा भवतीत्युक्त्वाह विष्णुः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राक्क्षाये दिते पक्षे चयोदस्यां समाहितः ॥

मधूनरेण यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्क्षाये कुक्षरस्तु च ॥

तच्च पैठीनसिरप्याह ।

ज्ञानेन सर्वलोहेन वर्षास्तु च मघास्तु च ।

पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

जायते किमसौ कश्चिद्भूमिको वंशवर्द्धनः ॥

महाभारते ।

अपि नः यं सुखे भूयाद्यो नो दद्यात्तयोदश्रीम् ।

मवासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणासुखः ॥

श्रद्धा-चिञ्चित-यमासाजः ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

जार्तं युक्तं प्रग्रसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधु-मासेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नः आहुं वर्षासु च मवासु च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

यद्दाति गवाक्षस्य सर्वमानस्यममुते ।

तथा वर्षाचयोदश्रीं मवासु च विभ्रवेतः ॥

ग्रीष्ठपद्यामतीतायां मवायुक्तां चयोदश्रीम् ।

प्रायः आहुं प्रकर्त्तव्यं मधुना पायसेन वा ॥

प्रग्रस्ततरा येषां तिथिर्माद्रूपदपरपक्षमेवः तिथ्यन्तरेभ्यः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

नो वा संवर्द्धयेद्देवं प्रत्यहं खात्माविक्रयात् ।

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैत्तिरीयैः सुवक्षितैः ।

चयोदश्रीं विभ्रवेच्च वर्षासु च मवासु च ॥

नास्मात्परतरः काकः आहुं कल्प्य विधत्ते ।

यद्वै वाचात्पितरो नृक्षन्त्यस्तमवयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् जेष्ठं खादृशिषाचनम् ।

चातुर्मासं तु तथापि प्रसुप्ते केयवेऽधिकम् ॥

प्रौष्ठपक्षाः परः पक्षश्चापि च विज्ञेयतः ।

पक्षपूर्वश्च तथापि दशपूर्वं ततोऽप्यति ।

मघाद्युक्ता च तथापि ग्रहा राजन् चोदयो ॥ इति ।

अथ 'पक्षपूर्वं' पक्षमीमारब्ध, 'दशपूर्वं' दशमीमारभेत्यर्थः ।

आवश्यकश्च तच्छ्राद्धं ।

उक्तं हि विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकाक्षममावास्या नित्यं पार्थिवस्तम ।

पौर्णमासी तथा मासी आवशी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपक्षमतीताद्यां तथा कृष्णा चोदयो ।

अष्टकान्यष्टकास्त्रिंशद्वयैव च नृपोत्तम ॥

एतांस्तु आहुकाक्षान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वहुर्वाचो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

विष्णुः ।

अमावास्यास्त्रिंशोऽष्टकास्त्रिंशोऽन्यष्टका मासी-प्रौष्ठपक्षपूर्वं कृष्णा
चोदयोऽत्युपन्यस्त एतांस्तु आहुकाक्षानित्यसुमेव शोकस्तुक्रवान् ।

अथात्र निषेधवचनाणि ।

ज्योतिर्दृश्यतिः ।

कृष्णपक्षे चोदयो आहुं यः कुरुते नरः ।

पक्षानं तस्य कानीषात् ज्येष्ठपुत्रश्च निश्चितम् ॥

वदन्निगमते ।

मृही चयोदशीमाहं न कुर्व्यात् पुत्रवानपि ।

उपवासश्च वंशान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

वामनपुराणे ।

चयोदश्यान् वे आहं न कुर्व्यात् पुत्रवान् मृही ।

नेत्यतेऽप्युपवासश्च कैश्चिदप्ययनदये ॥

आपस्तम्बः ।

चयोदशीं वज्रपुत्रो वज्रमित्रो दर्शनौपापत्रो धृवमारिषश्च
भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

युवानक्षत्र मिषन्ते इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पित्रभिः सह पातनः ।

अयन्मानस्य यस्तस्य आह्वे प्रोक्ता चयोदशी ।

सन्मानयन्तो यः कुर्व्यात् तस्य वंशश्च यो भवेत् ॥

आनर्त्त उवाच ।

चयोदशीं कृते आह्वे कस्मादंशश्च यो भवेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विसरेण महाभुजे ॥

भर्तृशब्द उवाच ।

आशीन्द्रधान्यरे कक्षे पूर्वं पार्थिवसप्तम ।

विताशो नाम पाश्चात्तद्वितीयः पित्रभक्तिमान् ॥

मधुना काशग्रावेन खड्गमात्रेण केवलम् ।

य हि आह्वं चयोदशीं कुरुते पाचयेन च ॥

कदाचिद्वाङ्मयैर्भयः संशुद्धः कौतुकाश्रितैः ।
 अक्षेषु विद्यमानेषु विविधेषु कुतो नृप ॥
 अस्मादु खड्गमांसं नः काशशाकं प्रवर्धति ।
 अग्रत्याम्बेभमित्याहुः आह्वे दत्तं हविर्द्विजेः ॥
 इति तदुच्यतेऽस्माभिरुद्दाने कारणं वद ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणाणां नृपोऽप्रवीत् ॥
 अवाचमपि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुवमाहिताः ।
 अहमांसं पुरा हिंसो लुब्धकः पितृभक्तिमान् ॥
 क्षमन् कदाचित्प्राप्तोऽहमग्निवेशाग्रमं मिश्रि ।
 स शिव्यामादिशन् विप्रो दूरस्थेन मया श्रुतः ॥
 अग्निवेश उवाच ।

अक्षे पेशे यदा चक्षो हंसस्येव करे क्षितः ।
 अयोदश्यान् वा ज्ञाया विज्ञेया कुञ्जराक्षया ॥
 आह्वेऽप्यतिप्रशस्ता वा पितृणां हस्तिकारिणी ।
 तत्प्रातः आह्वयभाराः संस्क्रियन्तामतः शूभाः ॥
 'पेक्षानृचं' मया । 'हंसः' सूर्यः । 'करः' हस्तः ।
 क्षिताश्च उवाच ।

इति तस्य कुनेर्वाक्यमाकर्षाहमचिन्तयम् ।
 अहश्चापि करिष्यामि प्रातः आह्वयिष्यामिति ॥
 ततः प्रभाते आह्वीयद्रव्यार्थं पर्यटन् वने ।
 खड्गमांसं काशशाकं मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथोपपन्नैर्ह्येतेष्वयोदश्यां समाहितः ।

निजान् पितॄन् ससुहिष्य सखातीयागभोजयम् ॥
 आहुतेन तादृशेणापि पितरो दादशाब्दिकौम् ।
 हस्तिमापुरश्चापि नृपो जातिस्त्रोऽभवम् ॥
 अतो मयाचक्षोदश्यानेतेरेव हि साधनैः ।
 करोमि अह्वया आहुं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तदचनं श्रुत्वा ये चान्ये च जना भुवि ।
 अग्नपत्न चयोदश्यां आहुकर्तॄन् बुधान्विताः ॥
 ईर्ष्यालवस्तत्सेषु वसु-हृदादयः सुराः ।
 नभस्यस्य चयोदश्यां आहुं कर्तुर्बुदान्विताः ।
 प्रापुस्य परमां सिद्धिं सङ्गमाणाः सुरोत्तमैः ॥
 अद्यप्रवृत्ति यः आहुं चयोदश्यां करिष्यति ।
 कन्यागते सहस्रांशौ तस्य आहुस्य सङ्गमः ॥
 इति प्रापेन देवानां निर्दग्धेयं महातिथिः ।
 ततः प्रवृत्ति नैतस्यां क्रियते आहुसुत्तमम् ॥
 यः प्रमादाच्च कुर्वते तस्य आहुस्य सङ्गमः ।
 एतन्नचयोदश्यां आहुं वंशोष्णेदस्य कारणम् ॥
 अतः आहुं विना देयं तद्दिने मधुपाचयम् ।
 खड्गमांसं कालश्याकं मांसं वार्ध्नीषस्य च ॥
 'वार्ध्नीषसः' वृक्षच्छागः ।
 तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।
 तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितॄणां तुष्टये नृप ।
 तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ॥ इति ।

अथ वेचिदाहुः । यद्योद्ग्रीभाह्नुनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमेव
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्यतिर्हि
 साध्यायवत्प्रसिद्धतरत्नात् वज्रभिः सत्यदायेन पञ्चमानत्वाद्यपभ्रष्ट-
 पाठासम्भवाभ्युक्तान्तराच्च बुद्धतरेभ्यो नाममात्रेणाप्यप्रसिद्धेभ्यः केन-
 चिदप्यपचमानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः सन्भावितभ्रान्त्यादिमूलेभ्यः स-
 विरोधे प्रत्यक्षमुक्तिवद्ब्रवीष्यतीति ।

अतएव दृष्टस्यतिः ।

वेदार्थप्रतिबद्धत्वात् प्रामाण्यं तु मनोः स्यत् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्यतिः सा न ब्रह्मते ॥ इति ।

मनुरप्याह ।

यः कश्चित् कश्चित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

य सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि यः ॥ इति ।

उच्यते । यन्नावदुक्तं मनुस्यतेः मुनितुल्यत्वेन विद्वत्सत्यन्तरेभ्यो
 वक्षीयस्वमिति तत्कल्पनामात्रं । दृष्टस्यतिवचनानु मन्वर्थविपरीतानां
 बुद्धादिसत्तीनामप्रामाण्यमाह, न तु ग्रिष्टपैवर्षिकस्वीकृतकात्या-
 यनादिसत्तीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यस्य प्रामाण्यहेतोः साहचर्य-
 विद्यमानत्वात् । अतो मनुग्रन्थेनात्र वेदार्थसंस्कारः कात्यायनादयो-
 पपक्षक्षणे । अथवा मनुज्ञाने इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवानु-
 निर्मनुदृश्यते । तस्मान्ननुस्यतिविरोधेऽपि कात्यायनादिसत्तीनां
 नाप्रामाण्यं भवितुमर्हति ।

अन्ये लाङ्कः । कश्चिदपि आह्नुस्य निषेधानुपपत्तेर्निषेधवाक्या-
 नामप्रामाण्यमिति । तथाहि न तावचित्यस्य आह्नुस्य निषेधोऽयं ।

यत आह मनुः ।

दद्यादहरहः आहुमवाद्येनोदकेन वा ।

पथोमूक्त-कसेर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

दक्षोऽप्याह ।

अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वा यः समभ्युते ।

देवादीनामृषीभूला समजः स ब्रजत्यधः ॥ इति ।

पश्चितपरितोषे तु “नरकं स ब्रजत्यधः” इति चतुर्थः पादः पठितः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

तस्मात्पुत्रेषु तुष्टेन देवर्षि-पितृ-देवताः ।

भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्मृतनुर्थया ॥

तथा “अहरहः स्नात्वाकुर्व्यादोदपाचान्तथैव च पितृयज्ञं समाप्नो-
तीत्येवमेतैर्वचनैर्मित्यस्य आहुत्याहरहर्विधानादकरणे चाधोगमना-
भिधानात् चयोदक्षां तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति ।
नापि नैमित्तिकस्य विषेधः । न तावन्मृताहनिमित्तकस्य ।

यत आह ब्राह्मवल्क्यः ।

मृताहनि तु दातव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः संवत्सरं प्रेताचार्यं दद्यात्पश्चिन्नहनि प्रेतः सादिति ।

आहुतानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं संवत्सरं स्मृतम् ।

तत्प्रथमेन वै कुर्व्यादकुर्वन्वरकं व्रजेत् ॥

एवमन्याकापि स्मृतिषु च पुराणेषु च स्मृताद्यादिविहितस्य

मृताद्यादिष्वपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
वृद्ध्यादिनैमित्तिकस्य ।

अकृत्वा मातृचागन्तुं वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा इन्नुमिच्छन्ति मातरः ॥

वृद्धिश्चाङ्गन्तुं कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै ।

तच्च युष्मान् विजानाञ्ज्मोदपूर्वोच्च मातृवत् ॥ इति ।

पुत्रजन्मनि कर्त्तव्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकांसेषु जातकर्मवदावश्यकत्वेन
विहितत्वात्तदनुष्ठानमिति न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
चणोदग्रीणिमित्तकस्य पार्वणस्यैव । यतः ।

नेष्टेन्नचणोदग्रीन्मातृं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

एकैकस्य न कुर्व्यात्स पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

इति तस्याप्यावश्यकत्वेन विधानात् । एकस्यैव तु वर्गस्य न कुर्व्यात्
पार्वणन्तु समाचरेत् पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य चैवं वर्गद्वयस्य तु
कुर्व्यादित्यर्थः । न चैकवर्गाय दीयमानस्य आङ्गस्य निषेधः, तथा-
विधस्य तन्निमित्तकस्य आङ्गस्य प्राप्तेरभावात् ।

पितरो यच्च पूज्यन्ते तच्च मातामहा भुवम् ।

इति धौमवचनेन वर्गद्वयस्यैव आङ्गविधिदर्शनात् । नापि
कान्त्यस्य, तस्यापि चणोदग्रीयस्यन्त्येनैव विहितत्वात् । तदेवं विवचा-
सम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति । उच्यते । नित्यनैमित्तिक-
कस्य च कदाचित् प्रतिषेधो भवति यथा सूतकादौ । विशेषवि-
हितस्यापि चणोदग्रीणिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्माच्चविशेषकोष

प्रतिषेधः सम्भवति । यथा “नातिरात्रे षोडशिनं दृष्टान्तीत्यत्र
षडशप्रतिषेधः । षोडशीआहुस्तत्र नित्यमाह्वयकचक्षिदनुष्ठान-
प्राप्तौ कृत्यामपि धौम्यस्तौ व्यामोहादेकवर्गेयमाहुस्तानुष्ठाने
प्रयत्ने प्रतिषेधसम्भवात् । तस्माद्विषयासम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानां
प्रामाण्यं मतम् । तस्मादत्र व्यवस्था वक्तव्या ।

तत्र तावच्छब्दधरः ।

मघाषोडशीआहुविधिवक्तव्यानि वर्गद्वयोद्देशेनानुष्ठेयमानं
आहुत्वाभ्यन्ते निषेधस्तैकवर्गेद्देशेनानुष्ठेयमानम् ।

अतएव कार्याभिनिः ।

आहुं नैवैकवर्गस्य षोडश्यामुपक्रमेत् ।

न तस्मात्ते षोडशस्य प्रजां विंशन्ति तस्य ते ॥ इति ।

एकवर्गस्य पिषादिमात्रस्य नोपक्रमेत् किन्तु मातामहादि-
वर्गस्य कुर्वात् षष्ठां पुष्ट्याणां आहुकरणे न षोडशीप्रतिषेध-
दोष इत्यर्थः ।

अन्वे त्वाहुः । सन्ति प्रमीतानां पित्रभावज्ञानानां वर्गाः पित्र-
वर्गे मातृवर्गे मातृवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पित्रपत्नीयाणां
वपिष्ठानां वर्गे मातृपत्नीयाणां वपिष्ठानाञ्च वर्ग इत्येवं वर्गद्वयम् ।
एषां वर्गाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यैव वर्गस्य सर्वेषां वर्गाणां आहु-
कस्याधिकारेण पुष्ट्येष दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य आहुं कृतं
करिष्यते च कस्यचिदित्येवमादि किञ्चित्कारणमनुसन्धाय मघा-
षोडश्यां न कर्त्तव्यं किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यम् । यतो मघा-
षोडश्याः पित्रवृत्तिकारणभूतानां तिथीनां मध्ये श्रेष्ठतमत्वात्

सर्वेषां पित्राणां मधुमिश्रपाचसादिद्रव्येषु दीयमानस्य आहुत्या-
पेक्षितत्वात् चेभ्य एव न दीयते त एव क्षुपिताः आहुकर्तुः प्रजां
नाग्रचक्षीति वर्गद्वयस्य विषयत्वेन सङ्कोचमुक्तिः प्रामाणिकी । तदेवं
निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं आहुं विषय इति सिद्धम् ।
अन्ये त्वाहुः पुत्रवतापि गृहिणा क्रियमाणं चयोद्ग्रोआहुं विषय-
इति । यथाह ज्योतिर्हस्त्यतिः ।

लघुपक्षे चयोद्ग्रं यः आहुं कुरुते नरः ।

पक्षत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

वर्षभिर्भक्षते ।

गृही चयोद्ग्रोआहुं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।

उपवासं च सङ्गान्तौ पक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

चयोद्ग्रान्तु वै आहुं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।

नेत्यते उपवासस्य कश्चिद्व्ययनद्वये ॥

चापस्तम्भः

चयोद्ग्रं ब्रह्मपुत्रोद्गमनौचापत्योद्युवमारिणस्तु भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

युवानस्तत्र स्थिते इति ।

मोविन्दराजस्तु पुत्रमरणरूपेण दोषेण चयोद्ग्रोआहुनिवृत्तिं
मन्त्रे । च ज्येष्ठमाह, निधीगिकलादस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्ग-
यति, न मेवमेव । तदुक्तम् ।

काम्यमाणं फलं ज्ञानं नाग्निष्वाहोक्तमविवक्षति । इति ।

तस्मात् क्रियमाणेऽपि आहू न पुन्रमरुत्तरूपमकाम्यमात्रं कर्मफलं
भविष्यति, इति गृहिणा पुन्रवतापि कार्यं चोदश्रीआहूतिमिति ।

तदनुक्तम् ।

चोदश्यान् वै आहू न कुर्व्यात्पुन्रवान् गृही ।

इत्यादि निषेधवाक्येऽपेक्षितार्थरूपफलविशेषप्रापणं “पक्षत्वं तस्य
जानीयाज्येष्ठपुन्रस्य निश्चितमित्यादिवाक्यैः क्रियते न पुनः कस्य-
चिन्मरणे अभिचाररूपं चोदश्रीआहू विधीयते, निषिध्यमान-
क्रियाफलज्ञानार्थरूपत्वाच्च कश्चिदिच्छति । न च सङ्गदुश्चरितं वाक्यं
कश्चित्पुरुषं प्रतीष्टार्थत्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुन्रमरणं बोधयितुं
शक्नोति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पण्डितपरितोषकारस्त्वेवं गोविन्दराजमतं
प्रतिचिन्नेप । न तावदत्र स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कामपदं श्रूयते । न
चाभिचारन् यजेतेतिवत् फलसम्बन्धबोधकं वचनमस्ति । न च
विश्वजिह्वाभिसचवदध्याहार-विपरिणामौ सम्भवतः, अन्यथाप्युपपत्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इत्यादिश्रुतीनां वर्त्तमानापदेशन्यायेन पर्वआहूनिषेधभूतानां
निन्दार्थवादतद्योपपत्तेस्तत्र कुतोऽत्र फलपदमितिर्दूरे च काम्यमा-
नता । तदाह ।

न ज्ञेयं काम्यग्रन्थेन विना युक्ता फलश्रुतिः ।

वर्त्तमानापदिष्टेन करणत्वं न गम्यते ॥

इति । तस्मात् ।

कृष्णपक्षे चोदश्यां चः आहू कुर्वते नरः ।

पक्षत्वं तस्य जानीयाज्येष्ठपुन्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यादिभुजोनामर्चवादनयोपपत्तिः, यथा “वर्हिषि रजतं न देव-
मिति भुतेः “पुरा हासं संवत्सराद्गृहे रोदनं भवति यो वर्हिषि रजतं
ददातीति। किञ्चैवंवादिना “नेच्छेन्नयोदग्रीआहं पुत्रवान् यः सुतायुषे।
एकस्मै न क्षुप्यात् स पार्वण्यु समाचरेदिति कथं समर्थनीयम्। तस्मा-
दविचारितमनोचरे गोविन्दराजव्याख्याने नातीवादरः करणीयः।

यन्तु कैश्चिदुक्तं मन्त्राद्येवोदस्थां आह्वाचरणस्य धर्मरूपत्वात्
तदनुष्ठाने पुत्रमरणपापनिहं फलं भवतीति न युक्तमिति। तथा
ब्रह्माः यन्तः पितरोऽनिहं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति। तत्र
यन्तश्च। यतः शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्तयितुं शक्यते
शास्त्रेकगम्यस्यार्थ-युक्तविषयत्वात्।

यन्तु मन्त्राभारते दानधर्मेषु।

ज्ञातीनान् भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहं ययोदग्रीम्।

नावयन्तु युवानोऽस्य प्रमोयन्ते नरा मृष्टे ॥

इति पुत्रमरणरूपस्य दोषस्यापस्तम्बायुक्तस्य निराकरणं कृतं, त-
दपि नात्यन्तकृतं। नावयन्मितिभिधाने दोषस्य पाक्षिकत्वाभ्यनुष्ठानात्।

यत्तदर्थं न श्रियन्त एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य व्याख्यानं
तदयुक्तम्। उदाहृतवाक्यविरोधात्। तस्मात् पुत्रवता मृष्टिषा
ययोदग्रीआहं न कर्तव्यमिति। तदयुक्तं। पुत्रवतोऽपि मृष्टिषो-
ऽनेकवर्गआह्वासुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात्।

केचित्तु तत्पाषाद्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येषु आह्वाचरणं निषिद्ध-
मित्येवंविधं विषयमाहुः। तदयुक्तं। पाषाद्यादिद्रव्येषापि आह्वाचरणे
नागरव्यष्टे दोषोक्तत्वात्। पुत्रवतोऽपि मृष्टिषोऽनेकवर्गआह्वा-

सुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् । हरिहरस्यैवं दूषणसु-
क्तवान् । अयुक्तमेतत् अपदार्थवाक्यापत्तेः । पुनो यदौ आहं न
कुर्यादित्येते पदार्थाः पाययत्यतिरिक्तद्रव्येषु आहं न कर्त्तव्यमिति
च वाक्यार्थ इति ।

अथष्टेदृशौ व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपञ्चमर्गतमवाप्ति-
चयोदश्यां नित्यं महाफलस्य आहं । तदर्धमेव च पितृणां पौरा-
णिकीणाद्यासु पुत्रप्रार्थनं महता प्रबन्धेन जुषते । अथ चयोदशी-
आहसंबन्धीनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदापरपञ्च-
मयोदशीं परित्यज्य श्रेषास्त्रेकादशसु चयोदशीषु कृतार्थयन्त्रात्मान-
मिति । एतसु विशेषतो भाद्रपदापरपञ्चमयोदश्यामेव आहनिषे-
धस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् अनतिज्ञाचनौषं । तदेवं
निषेधवाक्यं एकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणआहविवचयमिति सिद्धं ।

तथाच वचनान्तरम् ।

नेष्टेन्नचोदशीआहं पुत्रवान् यः सुतायुवे ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वण्यसु समाचरेत् ॥

अथ केचिदाहुः किमयं निषेधः बर्हिषि रजतं न देवमिति वत्,
उतोक्तानुवादः न गिरा गिरेति ब्रूषादिति वत् । पूर्वस्मिन् कस्ये
अभागिप्रतिषेधः, न चक्षु पार्वणं कुर्यादित्युक्ते कथमयेकवर्गप्राप्ति-
रसि । पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणत्वात् पार्वणम् । तच्च च
विपौरुषेयत्वविधिः ।

यदाह चाश्ववक्त्रः ।

दौ दैवे प्राक् यद्यः पित्र्ये एकैकसु भवच वा ।

मातामहानामथेवं तन्मं वा वैश्वदेविकम् ॥ इति ।

अवश्यकर्त्तव्यतया अन्तेरेकवर्गस्यापि यथाकथञ्चित्प्राप्तिरिति चेत् ।

न । तत्र सर्वथा वर्गद्वयप्राप्तेः ।

तदाह धौम्यः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

किञ्चैवंवादिना निषेधो विधिश्चेत्युभयमप्यभ्युपगन्तव्यम् । निषेधे सति तावत्पार्वणानुवादो न युज्यते । बह्वर्गस्य दृष्टिआहु-
स्यापि प्राप्तेः पार्वणं कुर्यादिति विधिरभ्युपगन्तव्यः । न चैकसम्भवे
द्वितीयाभ्युपगमो युज्यते । तस्मादैरुक्तलोकेयं न गिरा गिरेति
ब्रूयादितिवदनुवाद एवास्त्विति चेत् । न । अनर्थकानुवादानुपपत्तेः ।
गत्यन्तराभावे हि पिण्डपितृयज्ञेन होतारं दृष्टीत इति नित्यानु-
वादोऽभ्युपगतः । इह तु न यत्याहुतौ भवितुमर्हति । तथापि
पार्वणं कुर्यादित्युक्ते चयोदशीकालस्यापि प्रशस्तत्वात् ।

अपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

इति स्मृतेः पार्वणेतिकर्त्तव्यताकं आहुं प्राप्नोति तदर्थाऽयं निषेधः ।

यत्तूक्तमनियतकालत्वात् अपिण्डीकरणस्याप्राप्तिः । तदसत् ।

अदि हि नियतदिवसमेतन्नयोदशां प्राप्नुयादेतद्वर्गमेव निषेधो
गत्यन्तराभावादवतिष्ठेत यत्तूक्तमनियमेनापि प्राप्नोति तदा नि-
षेधो युज्यते । तस्मादेकवर्गस्यापिण्डीकरणप्रतिषेध एवायं ।

एकवर्गस्य न आहुं चयोदश्यानुपपत्तेत् । इति ।

न ह्यन्नाहुष षे यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते । इति ।

तर्हि कथं बोद्धव्यं सपिण्डिते इतरद्वन्द्वेऽसम्भवात् नैतत्काण्डस्यापि
पिब्रवन्नभवात् तत्काले सर्वेव मातामहादयस्तत्र दृष्टिमाकाङ्क्षन्ति
तत्र तत्परिचारेण नान्यदिवसेऽपि शक्यकरणं आहूयमिति चोद-
द्यामेव क्रियत इत्यभिप्रेत्याह “न दृष्टास्तत्र ये यस्त प्रजां चिंसन्ति
तस्त ते” इति ।

अतएवाह ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वण्यं समाचरेत् ।

एकस्यैव वर्गस्य यश्चाहुं तत्र कुर्यात् । नचैकस्य आहुं सपि-
ण्डनमन्तरेण कश्चिद्विहितमस्ति । तस्मात्तस्यैवायं विशेषतः प्रतिषेधः
पुनश्चमरणनिन्दार्थवादेऽपि तस्यैव करणे सम्भवतीति ज्ञेयं न तु
पार्वण्यआहुकरणे ।

यत्तु कात्यायनवचनं “युवानस्तत्र व्रियन्ते” इति तस्मार्थः ।
अथयद्वृत्तिफलानामयोदश्रीआहुस्त तस्य युवानोऽपि मर्तुमिच्छन्ति
न तु व्रियन्ते इति ।

तथाचःपस्तम् ।

यथोदश्यां वज्रपुत्रो वज्रमिषः सन्दर्शनीयःपत्योऽपुनश्चमरणस्य
भवतीति ।

अपुनश्चमरण इत्यर्थः । अन्यथा वज्रपुत्रादिमुक्तिर्निश्चेत ।
यथोक्तम् ।

युयु कुर्वन् दिनैषु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अयुयु तु पिब्रआहुं प्रजामाप्नोति पुष्कलम् ॥

‘युयु’ द्वितीयादिषु । ‘अयुयु’ चोदश्रीप्रतिपदादिषु । ‘पिब्रेषु’

भरणादिषु । किञ्च याज्ञवल्क्येन ज्ञातिश्रेष्ठं चयोदश्रीआहुफलसुक्तं
न तु ज्येष्ठपुत्रमरणम् ।

उद्धमनुवाह ।

दादश्यां मूर्तिवन्धनः चयोदश्यां वज्रप्रजः ।

आयुष्यन्तीं प्रजाश्चैव धनं वज्रश्च विन्दति ॥

तथाच मघाचयोदश्रीआहुं विधायाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

प्रजां पुष्टिं यज्ञः स्वर्ग्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

नृणां आहुं तथा प्रीताः प्रयान्ति च पितामहाः ॥

ज्ञातीनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहुं चयोदश्रीम् ।

नावज्जश्च युवानोऽस्य प्रसियन्ते मरा गृहे ॥ इति ।

तदेतदयुक्तम् । तथाहि तत्र यन्नावहुं नैकवर्गआहुं अपिष्ठ-
नमन्तरेण कश्चिद्विहितमस्तीति । तदयुक्तं । अथाहआहुस्त्रायैक-
र्गोप्यस्य विधानात् ।

यत आह वज्रप्रकारः ।

याज्ञवल्क्येन काशस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पिच्यस्य तथा मातामहस्य च ॥

पुण्यपत्रं च विज्ञेयो वचनाद्वक्ष्यमाणकात् ।

काशभेदेन तन्मं आहेशभेदेन चैव हि ।

तस्मात्तत्र विधानानु धौगपद्यं प्रतीचते ॥

अमावास्यादिकालेषु काशैकलात् वचक्रिया ।

मृताहनि तदाभावात् पुष्येत वचक्रिया ॥

अस्माद्वचनार्थः । “अमावास्याहृकाहृद्विरित्यादिना याज्ञवल्क्य-

वचनेन पित्रश्चाद्वयं सामान्येनामावासादिकात् उक्तः । स च युग-
पदसुष्ठौयमानयोः पित्रश्चाद्व-मातामहश्चाद्वयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
“मातामहानामप्येवं तन्मं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
वैश्वदेविकतन्मत्वाभिधानस्य युगपदसुष्ठौय एवोपपद्यमानत्वात् । अत-
एककात् एवासुष्ठौयमानत्वेनावगन्तव्योः पैत्रक-मातामहश्चाद्वयोः स-
मानतन्मता युज्यते । मृताच्चे तु प्रतिपुत्रवमायुःप्रमाणभेदात् पित्र-
मातामहश्चयाद्वभेदेन मातामहश्चाद्वयस्य पित्रश्चयाद्वो न काश्च इति
तन्निबन्धनात् समानतन्मता न युज्यते । नन्वेतेनैव न्यायेन पित्र-
पितामहादिश्चयाद्वभेदात् पित्रश्चयाच्चे पितामहादीनां आहुं न
कर्त्तव्यं स्यात् ।

मेवम् । “सुर्वीत दर्शवश्चाद्वमित्यतिदेशवचनात् पितामह-
प्रपितामहयोरपि पित्रश्चयाच्चे देवतात्वात् । न च वाच्यं दर्शव-
दित्यतिदेशवचनादेव ।

पितरो यच्च पूज्यन्ते तच्च मातामहा भुवम् ।

इति वचनात् मातामहादीनामपि देवतात्ममिति ।

यत आह व्यासः ।

दर्शवत्सामयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

आह पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवतमौरवस्य पिपौरवम् ।

सर्वपानेकगोपाद्यानेकस्यैव मृतेऽहनि ॥

देवत्वं गतस्य सपिण्डीकरणेन पित्रत्वं प्राप्तस्य पितुः चयाद्वपि
मौरवस्य सुप्तस्य पिपौरवं चिदेवत्वं आहुं कर्त्तव्यं अनेकगोपाद्या

भिक्षुगोपाणां दौहित्रादीनामनपत्यमातामहचयाहादिआहुमेको-
द्दिष्टमेवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौरुष-
मिति पुनरभिधानात् पितृचयाहे पितामहादीनां परिषङ्गा
भवति । ननु यस्मिन्पुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नि-
यमाश्रितस्यैवचोद्देशविशेषणत्वेनाविचितित्वात् न मातामहादि-
परिषङ्गा ।

नैवम् । चयाश्च नि चिदेवत्यआहुप्राप्त्यभावात् । “दर्शवत्यान्त्रयोद्देश-
इति वचनात् यपिष्ठीकरणोत्तरकार्त्तं मृताहेऽपि सामान्येन चिदेव-
त्यप्राप्तिरिति चेत्, एवं तद्धर्तुर्नैव मातामहादीनां परिषङ्गा भवि-
ष्यति । किञ्चौरसस्य त्रिपौरुषमिति अत्र त्रिपुरुषस्याविवक्षितत्वे
वाक्यमेवानर्थकं स्यात् । न हि त्रिपौरुषमत्रिपौरुषस्य आहुमसि येन
त्रिपौरुषमौरसस्य अत्रिपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थानाज्जनार्थकं वाक्यं
भवेत् । एकवर्गीयसकस्यविहितआहुनिषेध एवायं भवत्विति चेत् ।
न । व्यामोहादेकवर्गीयआहुप्राप्तेरपि प्रागभिहितत्वात् तथापि
निषेधप्रतिपत्तेर्दुर्निवारकत्वात् । अस्तु उभयत्रापि निषेधप्रवृत्ति-
रिति चेत् । न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् विधिप्राप्तप्रतिषेधे शास्त्रा-
न्तरबाधसापेक्षत्वात् व्यामोहप्राप्तप्रतिषेधे च तन्निरोधत्वात् । वैष-
म्यपरिहाराय विधिप्राप्तस्यैव निषेधोऽस्त्विति चेत्, शास्त्रबाधं विना
निषेधसम्भवे तद्वाधस्यानुपपत्तेः । तेन यथा रागप्राप्तसामे विधि-
स्युद्देशे निषेधो न प्रवर्तते त्वं व्यामोहप्राप्तसामेऽप्येति न किञ्चिद-
नुपपन्नं । “पितरो वच पूज्यौ” इति धौम्यवचनेनैव चचोदशामखे-
कवर्गआहुनिषेधश्चिह्नः, विशेषनिषेधोऽयं दौषविशेषप्रदर्शनार्थः ।

य च दोषविशेषः “आहुं नैवैकवर्गस्तेति काष्ठाग्निनिवचनेन दर्शितः ।

यत्तु पुनरप्यस्य इत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्यानं कृतं तदयुक्तं । उदा-
 हतनागरखण्डेऽपि इतिहास-कात्यायनादिवचनविरोधात् । यत्तु
 म्रियन्त इत्यखेच्छार्थत्वेन व्याख्यानं तदपि सप्तशतप्रसङ्गादयुक्तं ।
 यत्तु च योदशां वज्रपुलादिपक्षश्रवणं तदनेकवर्गआहुविषयं । यथो-
 क्तम् निषेधे सति पार्वणानुवादास्तुपपत्तेर्निषेधो विधियेति इयमभ्युप-
 गम्य, नचैकसम्भवे तद्युक्तमिति, तदयुक्तं । विधि-निषेधयो-
 रभयोरपि प्रतीतेर्बाधकाभावात् । एकवर्गआहुनिषेधेन वज्रवर्गस्य
 वृद्धिआहुस्य प्राप्तेस्तद्बाधनार्थं “पार्वणन्तु समाचरेदिति विधिरभ्युप-
 गम्यः । अन्यथा भवत्यखेप्यस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । स्यादेतत् एवं सति
 चथाहआहुमपि व्यावर्त्तते तस्य षाट्पौरुषत्वाभावात् । अथोच्यते
 षाट्पौरुषत्वाभावेऽपि पार्वणविधिना क्रियमाणत्वात् पार्वणं । तर्हि
 वृद्धिआहुमपि न व्यावर्त्तते तस्यापि पार्वणविधिनामुद्गीयमानत्वात् ।
 उच्यते । योदशां क्रियमाणस्य मुख्यपार्वणविधिना क्रियमाणस्य
 मुख्यपार्वणत्वाभावात् पार्वणसदृशं पार्वणमित्यभ्युपगम्य । चथाह-
 आहुस्य सदृशं वृद्धिआहुन्तु न तथेति तदेव व्यावर्त्तते न चथाह-
 आहुमिति केचित् । तदयुक्तं । षाट्पौरुषस्य आहुस्यातिसुसदृशस्या-
 क्षामे चथाहादिआहुत्याद्युक्तेरपि युक्तत्वात् । एतेनैव सिद्धं एकवर्ग-
 आहुं सर्वमपि न कर्त्तव्यमित्यपरे । तदयुक्तं । निषेधो हि व्यासो-
 चप्राप्तआहुविषय इत्युक्तं । तेन तत्पर्यालोचनया तावत्सपिप्लनच-
 थाहआहुदि न व्यावर्त्तते । नापि “पार्वणन्तु समाचरेत् इत्याहङ्ग-

वर्गेद्विमाहृत्य चचाशदिमाहृतानाञ्च व्यावृत्तिः चचोदश्यामावृत्त-
कविहितमाहृविशेषविधितयोपपत्तेः । तथाहि “आहृत्काचममावा-
स्यामिति, “अमावास्याशिक्षोऽष्टका इति विष्णुधर्मोत्तर-विष्णु-
स्मृतिवचनाभ्यामुदाहृतचयोदश्यामावृत्तकं आहृतं विहितं तच्च पार्व-
णमेवेत्यनेनोच्यते । एवं चास्मिन्नुपपद्यमाने वाक्ये न आहृतानर-
निवृत्तिपरत्वे प्रमाणमस्ति । तेनैतत्सिद्धं ध्यामोदप्राप्त्यैकवर्गमाहृ-
विशेषोऽयमेकस्यैव न कुर्यादिति । पार्वणं समाचरेदिति तु चयो-
दश्रीविहितावृत्तकमाहृविशेषविधिरिति । ननु तच्चाप्यतिदेशादेव
पार्वणसिद्धिरिति किं विधिना । उच्यते । पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं
प्राप्तं तद्वाधनार्थमयं पार्वणविधिः ।

तच्च कात्यायनः ।

अपिण्डीकरणादूर्ध्वं पिचोरेव हि पार्वणं ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु ॥ इति ।

एतत्पितृव्यादिसप्तमभिव्याहारात् मातृषपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांवत्सरिकमाहृमाहापक्षान्नः ।

अपुत्रा ये मृताः केपित् स्त्रियो वा पुत्रवाञ्छ ये ।

तेषामपि तु देवं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

मित्र-बन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारौभ्य एव च ।

दद्याद्दे मासिकं आहृतं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

अपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणान् सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अकृतविवाहानां ।

अचिः ।

आचे भगिन्धै पुत्राय शय्यरे मातृस्त्राय च ।

पितृव्यगुरवे आहुमेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

एवमेभिर्वाक्यैः पितृव्यादौ नामेकोद्दिष्टं प्राप्तमिति तद्वाधनार्थं पार्वणविधिः । तेन “पितृव्य-आहु-मातृस्त्रायपुत्राय तथैव च । मातामहस्त्रायपुत्राय आहुं तत्पितृवद्भवेत्” इति आहुकर्तव्यवचनं च यो-दग्रीविषयं ज्ञेयं । ‘पितृवदिति पार्वणविधिनेत्यर्थः । यत् “पितृवद्भवे-दित्यवश्यकर्तव्यताद्योतनार्थमिति व्याख्यातं तदयुक्तं । पितृवद्भवे-दित्यस्यावश्यकत्वमात्रविषयत्वेन संकोचे कारणाभावात् पितृव्यादिआ-हुर्कोद्दिष्टविधौ नानु च योदग्रीव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचः आहुक-र्तव्यवचनस्य च योदग्रीविषयत्वेन संकोचश्च, पार्वणं समाचरेदित्य-नन्यथासिद्धत्वाद्युक्तमाश्रितुं । तेन निषेधवाक्यान्त्यैकवर्गआहुवि-षयाणीति सिद्धं ।

अथे तु ।

अथनदितथे आहुं विधुवदितथे तथा ।

युगादिवु च सर्वासु पिच्छनिर्वपणादुते ॥

इति पुस्तकवचनाद्वाङ्मयपदापरपञ्चयोदश्याश्च युगादिस्त्राति-
पिच्छनिर्वपणं विना आहुं कर्तव्यमिति, निषेधवाक्यानां पिच्छदानवहितं
आहुं विषय इत्याहुः ।

काम्यआहुविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि ।

अतः काम्यवचन एव आहुर्दोषः स्मर्यते । तथाहि योदग्रीआहु-

कर्तुः ज्ञातिश्रेष्ठ्य-वज्रपुत्रत्वादिकसं कीर्तयन्नां व्याघापस्तत्माभ्यां
पुत्रमरणे दोषोऽपि तर्षवोद्भाविनः ।

इति अपरपक्षचयोदशौघाद्भुजनिर्णयः ।

अथापरपक्ष एव चतुर्दशौघाद्भुजनिर्णयः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपक्षभृतिभ्येकां वर्जयित्वा चतुर्दशौघैः ।

ग्रस्त्रेण तु ज्ञता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ॥

मार्कण्डेय-ब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्य मृताः ग्रस्त्रेण वा ज्ञताः ।

तेन कार्यं चतुर्दशौघं तेषां दत्तिमभीप्सता ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

युवानस्तु मृष्टे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

ग्रस्त्रेण च ज्ञता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशौघम् ॥

दृढमनुः ।

चतुर्दशौघं वर्जयित्वा आहुं आहुविशारदाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च ग्रस्त्रज्ञता रणे ॥

कान्वोपक्रमे च मनुः ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं चयोदशौघं चतुर्दशौघान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च ग्रस्त्रज्ञता रणे ॥ इति ।

ग्रस्त्रोपक्रमेण सुपक्षचरणं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

प्रायोऽनग्रन-ग्रस्ताग्नि-विषोदन्धनिगान्नाया ।

चतुर्दशां भवेत् आहुं दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि ।

अपमृत्युर्भवेद्येषां ग्रस्तमृत्युरयापि वा ।

उपसर्गमृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषाम् ॥

वक्रिणा च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ।

वर्ष-व्याघ्रहतानाञ्च इन्द्रैरदन्धनैरपि ॥

आहुतेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दशां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् कृते दक्षिणतस्तत्पञ्चा भवेत् ॥

‘अपमृत्युः’ अकाशमृत्युः अप्राप्तजरसानेव मृत्युरित्यर्थः । अह-
भूत-पश्याद्युपसृष्टानाम् चत्वरणं तदुपसर्गान्तरणं । ‘तत्पञ्चा’ सर्व-
स्मिन्नपरपञ्चे आहुकरणादुच्यते दक्षिणावतीत्यर्थः ।

मरौचिरपि ।

विष-वर्ष-आपदादितिर्व्यग्राह्याण्यतिनां ।

चतुर्दशां क्रियाः कार्या अन्येषाम् विगर्हिताः ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तथोक्ताः । अनेन ग्रस्तादिहतानामेव
चतुर्दशीकाशमात्रं नियम्यते, न तु चतुर्दशानामेव ग्रस्तादिहतानां,
किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव आहुमिति ।

प्रचेतापि ।

वृषारोहण-सोपारौर्विषुञ्जाका-विषादिभिः ।

जल-दंष्ट्रविषाणां तेषां ग्रस्ता चतुर्दशी ॥ इति ।

आदिग्रन्थेन गिरिशिखरादिविषमक्षानारोहण-सगुडकुटास-

भिचातोदन्मनोपक्षपातादयः प्रोक्तवधर्माणो मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविरुद्धार्थं शाकटाश्रयवचनं ।

जलाग्निभ्यां विपक्षानां मंत्राग्ने वा गृहे पथि ।

आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ इति ।

तन्प्राचक्षिन्तार्थविहितजलान्यादिमरणप्रयुक्तप्राणिविषयम्, ये
तु पापमृत्यवक्षोषामेव चतुर्दशां आहुं कर्त्तव्यं । “वृक्षारोहणेत्यादौ
प्रचेतोवचने पापमृत्युप्राचपाठात् । अतएव प्रमीते पथौ विहि-
ताग्निप्रवेशविधिनातुमरणकृतां योषितामपि न चतुर्दशीआहुं ।
तदेवमविहितैर्जल-ज्वलनादिभिर्द्विगतां मनु-ब्रह्मपुराणवचनप्रामा-
ण्यात् संग्राम-प्राचोपवेशनमृतानाञ्च कृष्णचतुर्दशीआहुमिति सिद्धं ।
तत्कृतसपिण्डीकरणस्याप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यं ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्दशान्तु यत् आहुं सपिण्डीकरणात्परं ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं ग्रन्थजातिनः ॥ इति ।

मनुः ।

एकपिण्डीकृतानान्तु वृचकलं नोपपद्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

समस्तमागतस्यापि पितुः ग्रन्थस्तस्य तु ।

एकोद्दिष्टं मृतेः कार्यं चतुर्दशां महाकथे ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वं प्राप्तेः पितामहादिभिः सप्त सपिण्डी-
करणे प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वप्राप्त्या बाह्यमागतस्यापीत्यर्थः । ग्रन्थ-

हतस्य पितुर्महास्ये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टाद्दे ज्ञतेऽपि दिनान्तरे
पार्वणश्राद्धं कार्यं एकोद्दिष्टाद्देन पितामहादिदृष्टविद्धेः ।
नन्वेवं मृतादेऽप्येकोद्दिष्टे ज्ञते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिदृष्टवि-
द्धये कर्तव्यं स्यात् । मैवं । पितुर्मृतादेः पितामहादेस्तर्पणीयता-
स्मरणान्तत्पक्ष्यर्थं श्राद्धस्यानुष्ठानं स्यात् । महास्ये तु ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं ।

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तपयेत्पायसेन तु ॥

मध्वाव्यतिसमिश्रेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणान्
तत्तृप्तये दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमेव । यद्यपि तु पितामहादेऽपि
ग्रन्थादिहतस्तस्य महास्ये पितामहाश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं
कार्यं । तथाच स्मृत्यन्तरे । “एकस्मिन् द्योर्वैकोद्दिष्टविधिरिति ।
एकस्मिन् पितरि पितामहे वा ग्रन्थादिना ज्ञते पित्रादिचक्षुमन्त्रे
द्योर्वा ग्रन्थादिना हतयोस्तुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं
कार्यमित्यर्थः । द्योरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं श्राद्धे ज्ञतेऽपि प्रपि-
तामहादृष्टविद्धये दिनान्तरेऽपि श्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु चिन्त्यपि
ग्रन्थादिना ज्ञतेषु पृथगेकोद्दिष्टान्येव कार्याणि ।

अथ कश्चिदाह ।

“एकस्मिन् द्योर्वैत्यभिधानाग्निषु पित्र-पितामह-प्रपितामहेषु
नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते, तेन चिषु ग्रन्थादिहतेषु चतुर्दश्यां
पार्वणविधिरेव । युक्तं चेत्तत् । अपिच्छौक्यतानां त्रयाणामपि चतुर्दशी-
विहितरूपकालसम्भवे सत्यपि ग्रन्थहतादिप्राग्निज्ञतेककालावस्थ-
नित्यन्यनैकोद्दिष्टविधेरनवतारान् । अनेनेवाभिप्रायेणापराकर्षणायुक्तं

“तच्च चैकस्य ग्रन्थादितले एकोद्दिष्टविधानं न तु चयाणां, तथात्वे तच्च तु पार्वणमेवेति । चयाणां ‘तथात्वे’ ग्रन्थादितले, नैकोद्दिष्टविधानं किन्तु तच्च पार्वणमेवेति तस्यार्थः ।

अन्ये लाञ्छः । अयुक्तमेतत् । “एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यस्योपलक्षण-
त्वात् एकोद्दिष्टविधेयं ग्रन्थादितलनिमित्तत्वात् कात्यायनव्यनि-
वन्धनत्वं कात्यायनव्याश्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेयत्वनिवन्धनत्वे कस्य-
नामाचमूखत्वापत्तेः । अतएव देवस्वामिनाभिहितं, “त्रिष्वपि
ग्रन्थादिहतेषु पृथगेकोद्दिष्टपद्यमेव कार्यं न तु पार्वणं आहतवचना-
भावादिति । तदयुक्तं । उपलक्षणत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

अथ ग्रन्थादिहतानां चतुर्दश्यामेव एकोद्दिष्टमिति वाक्या-
र्थावगमात् श्रुताद्यादौ पार्वणं कर्त्तव्यं । ये तु चतुर्दश्यामेव ग्रन्था-
दिभिर्भूतास्तेषां श्रुताहे किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधी-
यते । चतुर्दशीनिमित्तकस्य श्रुताहनिमित्तकस्य च आङ्गकस्यौच-
कास्यसमवायप्रकरणोक्तन्यायेन भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते
एकेनैव नैमित्तिकेन कुतपादिकाङ्गविरोधे द्वितीयस्यानवकाशे देश-
काङ्ग-कर्त्तृ-देवतैक्ये विशेषायहणान्तन्त्रेण नैमित्तिकाशुष्ठाने सति
अलुल्लङ्घ्यपरम्परानुसाराश्रुताहेऽपि धैरेकोद्दिष्टपक्षपरिपक्षः कृतः
तेषां श्रुताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वण-
परिपक्षः कृतः स तैरदितोमवस्थावज्जीवपरिमृष्टहीन एवेति चतुर्द-
श्यामपि न तैरसौ परित्याज्यः । यस्तु चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः आङ्गस्य
च चतुर्दशीनिमित्तस्य न श्रुताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दश्यां
न पार्वणमित्यथ चतुर्दशीनिमित्तकं यच्चतुर्दश्यामिति विशेषणा-

आहार-वाक्यभेदौ स्यातां । मैवं । प्रकृतत्वादिना विशेषलाभ-
 स्थोपन्यस्तदोषानास्तदत्वात् । अन्यथावघातादिनियमोऽपूर्वेषु न
 सम्बध्यते । यच्च नागरखण्डे चतुर्दशां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्य-
 मुक्तं । तदपि चतुर्दशीनिमित्तकस्येति । अथ स किं चतुर्दशीनि-
 मित्तमेकोद्दिष्टं मृताहनिमित्तं च पार्वणमिति आहुद्वयं कुर्यात्
 एकमेव वा अङ्गवैधर्म्याद्गृह्यमाणविशेषत्वेन तन्नानुष्ठानासम्भवात्
 संशयः । तच्च समानेऽहनि नैकः आहुद्वयं कुर्यादित्यस्य निषेधस्य
 भिन्ननिमित्तकआहुगोचरत्वाभावात् आहुद्वयं कुर्यात् । मैवं । देव-
 तैक्यात्प्रधानद्वयसहानुष्ठाने भूयसां आहुधर्माणामनुपपत्त्या पार्वण-
 धर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेनैव नैमित्तिकद्वयसिद्धौ न भेदेन आहु-
 द्वयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दशीआहुमसि कामप्रवण-
 प्रवृत्तित्वाच्च नराणां काम्यप्रवृत्तेरुत्कटत्वाच्चतुर्दशीनिमित्तके आहु-
 ऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति, भवेदेवं यदि भूयसामनुप-
 ष्ठोऽत्र विशेषो नावगम्येत । अस्तु वास्यान्विथौ निमित्तभेदात् नैमि-
 त्तिकभेदे आहुद्वयमिति । महालयपत्रे च कथञ्चित्चतुर्दशां आहु-
 सम्भवे तत्पञ्चमथे कस्मिंश्चिदपि दिने आहुं कर्त्तव्यं प्रशस्त-
 मुख्यकालासम्भवेऽपि तत्पञ्चकर्त्तव्यस्य आहुत्यावश्यकत्वात् दिनान्तरे
 च शस्त्रहतानामपि पार्वणमेव चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् ।
 चतुर्दशां शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं
 नागरखण्डे ।

आनर्त्त उवाच ।

कस्माच्छस्त्रहतानाञ्च प्रोक्ता आहु चतुर्दशी ।

एकोद्दिष्टं कुतश्चायं कारणं प्रज्वलीति मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

दृष्टत्कल्पे पुरा राजन् हिरण्याक्षो मन्त्रासुरः ।

बभूव बलवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधं तपः ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते बल प्रार्थयस्व यथेष्टितं ।

अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्सुरासुरैः ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्य-दानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां नित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपक्षे कृते आद्रे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्तृप्तिः स्यादर्थसम्भवा ।

तदेषामयं दिवसे द्रष्टुपाद्यं कुरु प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

यः कश्चिन्मानवः आहूँ स्वपितृभ्यः प्रदास्यति ।

पितृपक्षे चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ।

मम वाक्यादसन्दिग्धं ये शान्ये कौर्नितास्तथा ॥

दुर्मृत्युना मृता ये च संग्रामेषु हताश्च ये ।

एकोद्दिष्टे सुतेर्दत्ते तेषां तद्विभविष्यति ॥

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गन्तव्यादर्शनं नृप ।
 क्षिरस्याक्षोऽपि संचष्टः स्वमेव भवनं यथौ ॥
 यच्च ग्रस्यतानाच्च तस्मिन्निदमि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः आहुं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 सञ्ज्ञो ग्रस्यतता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
 पुण्यमाणा न ते मर्त्या जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पश्चाद्यनपरायणाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 संसृष्टा अपि वै दैत्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्चान्तापं च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्थायभुवोऽप्रवीत् ॥
 कदाचिच्चित्तचक्षणं शूराणामपि जायते ।
 तेषामपि दिने तत्र देवं प्रेतत्वग्रहणा ॥
 अपमृत्युमृतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ।
 प्रेतत्वं जायते यस्मात् तस्मात् तेषां हि तद्दिनं ॥
 आहुर्हं पार्थिवमेव विशेषेण प्रकौर्त्तितं ।
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मात्तत्र^(१) दिने नरैः ।
 यपिच्छीकरणादूर्ध्वं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापनः कदाचित्तत्पिता भवेत् ।
 तत्पार्थे तत्र कर्त्तव्यं आहुं तत्र दिने नृप ॥
 पितामहास्त्रास्त्राणि आहुं नार्हन्ति कर्त्तव्यम् ।

अथ चेद्भान्नितो दद्यात्प्रियते राक्षसेषु तत् ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्वाजन् भूत-प्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवाच कर्त्तव्यं न तु पार्वणं ॥
 पितृपत्ने चतुर्दश्यां कन्यासंख्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात्कारणात् आहुं पार्वणं नैव कारयेत् ।
 एतस्मिन्नहनि प्राप्ते व्यर्थं आहुं भवेद्यतः ॥
 इत्यपरपचचतुर्दशीकाव्यनिर्णयः ।

अथायनादयः आहुकावाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
 चिध्वष्टकास्त्रययनदये च ।
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुज्यः ॥
 आहुं कृतं तेन समासहस्रं
 रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

अत्र किल “पानीयमपीति वचनादावश्यकता आहुस्योच्यते
 इति मन्यन्ते । यत्तु “आदित्यसंक्रमं विषुवदयं व्यतीपातो जन्मर्षं
 चन्द्र-सूर्यग्रहस्तथा । एतांस्तु आहुकावान् वै काम्यानाह प्रजा-
 पतिः” इति विष्णुवचने ग्रहणादेः काम्यआहुकावात्मसुक्तं, तत्र
 नित्यत्वनिराकरणञ्चमं वाक्यद्वयबलेनाग्निहोत्रादिवन्वित्यल-काम्यत्व-
 चोरोविरोधात् ।

आह शङ्खः ।

हस्तिष्कायासु यदुत्तं यदुत्तं राजदर्शने ।

विषुवत्ययने चैव सर्वमानस्यसुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं ।

“विषुवत्सूर्यमंकम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने अयनयोर्विषुव-
तोश्च संक्रान्तिपदेनैव मंगहसिद्धावपि यत्पृथगभिधानं तत्संक्रान्त्यन्त-
रेभ्यो विषुवत्, विषुवादयनमिति यथा पूर्वं प्राशस्त्यातिशयप्रति-
पादनार्थमिति मन्तव्यं ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

आद्धे संक्रमणं भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ।

विषुवद्वितयं तत्र अयने द्वे विशेषतः ॥

विषुवतोरयनयोश्च लक्षणं नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भानुस्तुलां वाथ यदा ब्रजेत् ।

तदा स्याद्विषुवाख्यस्तु कालस्याक्षयकारकः ॥

मकरे कर्कटे चैव यदा भानुर्ब्रजेन्नृप ।

तदायनाभिधानस्य विषुवाच्च विशिष्यते ॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्वपणं विनैव आद्धं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये आद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं^(१) पिण्डनिर्वपणादृते—इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्वपणं विना आद्धं कर्त्तव्यं । एतत्काल-

(१) युगादिषु च सर्वास्त इति ख० ।

निमित्त एव आद्धे पिण्डनिर्वपणप्रतिषेधोऽयं, न मृताह्वादिनिमित्तकप्रसङ्गादयनादिस्थापिते, यस्मात् “अयनद्वितये आद्धमित्यनेनायनादिभिर्नित्यान्वितं आद्धमवगम्यते । तन्निमित्तकमेव च तैर्नित्यान्वितं नान्यत् नित्यान्वयस्यानित्यान्वयाद्बलीयान् भवति ।

किञ्च ।

अत्र हि विधीयमानस्य आद्धस्य पिण्डनिर्वपणादृते इति विशेषणं न प्रसङ्गात् तत्कालपतितमृताह्वादिआद्धमाश्रयितुमर्हति यथेवंविधं आद्धमेतेषु कालेषु विधीयते, तथाहि भावार्थविधिरित्येष गुणो भवति ।

शातातपस्ततौ लिङ्गपुराणे च ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आद्धं वे राजदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु यच्छ्राद्धं पक्वे गौरिव सौदति ॥

इतिवचनं आद्धस्यावश्यकतां गमयति ।

कूर्मपुराणे चास्य आद्धस्य नैमित्तिकत्वेनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य काम्यत्वं प्रतिपादितं ।

अमावास्याष्टकास्त्रिंशः पौषमासादिषु त्रिषु ।

त्रिंशस्याष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥

चयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य पाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं यद्यपि चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्त्रमेव यद्यथादिषु ।

अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तरं ॥

संक्रान्तामचयं आहुं यथा जन्मदिनेष्वपि ।

नचनेषु च सर्वेषु कार्ये काम्यं विशेषतः—इत्यादि ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेष्वपि ।

विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुच्छक ॥

आहुर्हर्षद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्क्षग्रहपीडासु आहुं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया आहुं प्रति ह्यस्या वा आहुं कुर्यात् । अथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलका मनया आहुं कुर्यादिति श्रुतेत्यस्यार्थः । न पुनर्यदीच्छति कर्तुं तर्हि कुर्यादिति ।

इत्यथनादयः आहुकालाः ।

अथ द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र चारोतः ।

तीर्थं द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पाचस्य ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहुं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि । ‘द्रव्यं’ अन्नादि । ओषधित्वादिविशेषण-
विशिष्टस्य ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीजत । किन्तु तस्मिन्नेव
काले आहुं कुर्यात् । अत्र च सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते ।
यत्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

आङ्गार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ॥

जन्मर्चग्रहपीडासु आङ्गं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ।

अथ चेच्छापदं नित्यत्वेन विरुध्यते, तथा व्याख्यातमेवायना-
दिआङ्गकालनिरूपणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च ओचियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निवत् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आङ्गं विषुववच्छुभं ॥

आङ्गीयद्रव्यसम्पत्तिर्यदा स्यात्साधुसम्पत्ता ।

पार्वणेन विधानेन आङ्गं कार्यं दिजोत्तमैः ॥

विष्णुपुराणे ।

द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्पुलचिते काले काम्यमपि आङ्गमुक्तं ।

तथाहि ।

तच्च काम्यान् गृह्णुष्वेत्यनन्तरं भवति वचनं ।

अङ्गार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आङ्गं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति ब्राह्मणसम्पत्पुलचितकालनिरूपणं ।

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणादौ ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्वशी या च गजच्छायेति सा स्रुता ॥ इति ।

‘इन्दुः’ चन्द्रमाः, ‘पितृदेवत्ये गच्छे’ मघायां, ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’
हस्तगच्छे । ‘तिथिर्वैश्वणोया’ चयोदशी ।

नरसिंहपुराणे ।

हंसं हंसस्थिते या तु मघायुक्ता चयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा षष्ठाया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगो मघाचयोदशां कुञ्जरस्यैवसञ्चकः ।

भवेन्मघायां संखे च शशिन्यर्के करस्थिते ॥ इति ।

अथमर्थः सूर्ये हस्तस्थिते चन्द्राभिठिताभिर्मघाभिः चयोदशां
योगो गजस्यैवसञ्चकः स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति । “विभाषा
सेनासुराश्चायेति ह्यायाग्रब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसं हंसस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

या ज्ञेया कुञ्जरस्यैव इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः, हंसदेवत्वात् हस्तगच्छमपि ‘हंसः’ । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्ताहस्तान्विता ।

सैहिकेयो यदा सूर्यं पश्यते पर्वसन्धिषु ।

गजस्यैव तु सा प्रोक्ता तस्यां आहुं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

‘सैहिकेयः’ राज्ञः । ‘पर्वसन्धिषु’ अमावास्या-प्रदिपदोः सन्धिषु ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं ।

आहुं साधारणं नाम भुक्ति-मुक्तिफलप्रदं ॥
 अद्यने विषुवे शुक्ले सामान्ये वार्कसंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायाश्च ह्यष्टापचे विशेषतः ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्य-ब्राह्मणसङ्क्रमे ।
 गज-आषाढाव्यतीपाते विष्टि-वैधृतिवासरे ॥

तथा ।

वैशाखासुपरागेषु तद्योत्सवमहासत्तये ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहुं देयसुशुन्वीह मासि मासुदुपचक्षे ।
 पूर्णमासेऽपि च आहुं कर्त्तव्यमृचगोचरे ॥
 नित्यं आहुं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गीयते ।
 वृद्धिआहुञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिके बुधैः ॥
 कन्यागते सवितरि दिशामि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहुं तत्तु विधीयते ॥

आह जातृकर्णः ।

यद्योपरागे च सुते च जाते
 पित्र्ये मघायामयनदये च ।
 नित्यञ्च श्राद्धे च तथैव पक्षे
 दत्तं भवेन्नित्यसहस्रतुल्यं ॥

अथ च नित्यं दत्तमित्यन्वयावगमात् यद्योपरागादिषु आहुतादेर्नि-
 त्यतां ब्रुवते । अथवा “नित्यमहरहर्यावज्जीवं पित्र्ये मघायाजिति
 भाद्रपदापरपक्षितमघाक्षित्यर्थः ।

शङ्ख-पद्मयोर्लक्षणमपि च एवाह ।

शङ्खमाज्जरमावासां क्षीणचन्द्रां^(१) द्विजोत्तमाः ।

अष्टकासु भवेत्पद्मं तच्च दत्तं तथाक्षयम् ॥ इति ।

शङ्खस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्यतीपातो भातुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तत्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आश्विनस्यापरं पक्षं प्रथमं कार्तिकस्य तु ।

यस्तु आहुं यदा क्षुर्यात्सोऽश्वमेधपक्षं लभेत् ॥

निद्रान्धजति सर्वात्मा यस्मिन् काले जनार्दनः ।

तच्च आहुमयाननं नाच कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अक्षयक्ष ततः आहुं विज्ञेयं राजदर्शने ।

ब्रौहिपाक्षेन कर्त्तव्यं ध्रुवपाक्षेन पार्थिव ।

न तौ वर्ज्यौ महाराज विना आहुं कचक्षय ॥

आतातपः ।

नवोदके नवाक्षे च ऋषप्रक्षापने तथा ।

पितरः क्षुद्रयन्त्र्यं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात्सदोषुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

चाच पितामहः ।

अमावास्या-अतीपात-पौर्णमास्याष्टकासु च ।

(१) क्षीणचोमामिति अ० ।

विद्वान् आङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकाक्षः ।

इति नित्यआङ्गकाक्षः ।

अथ काम्यआङ्गकाक्षः ।

तत्र तावन्निधयः ।

आह कात्यायनः ।

अथ काम्यानि भवन्ति, स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायाश्च
तृतीयायाश्च सर्वान् कामान् । चतुर्थ्यां ऋद्रपशवः । पुत्राः पश्वभ्यां । वज्र्यां
आङ्गभागौ । हविः सप्तभ्यां । वासिष्यमष्टभ्यां । एकशफं नवभ्यां । दशभ्यां
गावः । परिचारका एकादश्यां । द्वादश्यां धन-धान्य-कुलं । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं
द्विरष्ट्यानि त्रयोदश्यां युवानन्तश्च सिधन्ते । शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां ।
अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वेष्वेवापरपञ्चस्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणयन्ति । कर्तुः
कालाभिनियमात् फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्राप्तम-
पत्यं जायते । द्वितीये स्तेनाः । तृतीये ब्रह्मवर्षस्त्रिणः । चतुर्थे ऋद्रपशु-
मान् । पञ्चमे मधुमांसो वज्रपत्यो न चानपत्यः प्रमीयेते । षष्ठे दुःश्री-
लक्ष । सप्तमे हविः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकसुराः । दशमे व्यवहारर्हिः ।
एकादशे कृष्णायसम्नपुषीसं । द्वादशे पशुमान् । त्रयोदशे च वज्रपुत्रो
वज्रमिषो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति । चतुर्दशे तु आयु-
र्द्विः । पञ्चदशेषु पुष्टिः सततं आहुं कुर्वन्नाप्नोतीति ।

अधिकारे विष्णुः ।

मृधे सुरुपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयाद्यां । सर्वाङ्गं
कामाङ्गं द्वितीयाद्यां । चतुर्थ्यां त्रिभुवं । पञ्चम्यां द्युतविजयं । षष्ठ्यां कृषिं ।
सप्तम्यां वाणिज्यं । अष्टम्यां वाजिनः । नवम्यां नवम्यां । दशम्यां नावः ।
पुत्राः ब्रह्मवर्षस्त्रिंशत्कादद्यां । कनक-रजते द्वादद्यां । सौभाग्यं
चषोदद्यां । सर्वाङ्गं कामाङ्गं पञ्चदद्यां । अश्वदत्ताङ्गं आङ्गकर्मणि
चतुर्दशौ अश्वः ।

आङ्गं कुर्वादिष्यधिकारे शरीतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं अश्वदत्ताङ्गमारोग्यकामः । नवमीं खेपाकामः । दशमीं-
जायकामः । एकादशीं मृद्धिकामः । द्वादशीं खीरकामः । चषोदशीं
अश्वकामः । चतुर्दशीं भूतिकामः । अश्विकामोऽमावास्यायां सर्वकामः ।
पैठीनयिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामोपजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां मृद्धिकामः ।
अष्टम्यां जायकामः । नवम्यां अश्वदत्तकामः । दशम्यां सर्वकामः ।
एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां खेपकामः । चषोदश्यां खीरमिलं ।
चतुर्दश्यां अश्वेषु दत्ताङ्गं । सर्वकामोऽमावास्यायां ।

मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आङ्गं सुरुपाङ्गं समते सुतान् ।
कन्यकान् द्वितीयाद्यां द्वितीयाद्याङ्गं वन्दिनः ॥
पशून् कुर्वादिष्यङ्गान् पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्युतं कृषिं वापि सप्तम्यां समते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं सभते आहूदः सदा ।
 स्वाश्वम्यामेकसुरं दशम्यान् सुरं वज्र ॥
 एकादश्यां तथारोग्यं ब्रह्मवर्षस्त्रिणः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपस्य रजतं कुप्यमेव च ॥
 जातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान् सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरस्याच ये शस्त्रेण हता रणे ॥
 इत्यादींश्च विनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
 आहूदः पञ्चदश्यान् सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

‘वन्दिनः’ स्थावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहुं तत्र विधीयते ॥
 प्रतिपद्गणसाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी श्रवणाग्निनी ॥
 त्रिंशं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पुष्टो भवेन्नरः ।
 गवाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 स्त्रियो भवन्त्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाभुयास्तुर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
 द्वादश्याञ्च प्रजासामं प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजां मेधां पशुं वृद्धिं स्नातव्यं पुष्टिसुत्तमां ॥
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं सुवर्णसु त्रयोदशीं ।
 अवाप्नोति न चन्द्रेण आहुं आहुपरो नरः ॥

युवानः पितरो यस्य सृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं यथोदक्षां तेषां हस्तिमभीष्टता ॥

आहुं कुर्वन्मायां तु यत्नेन पुरुषः शूचिः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्तर्यमुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः स्वरूपाश्च गृहे कन्याजन्म तथा धनम् ।

सर्वान् कामान् यशस्यैव मिथं द्यूतजयं हर्षि ॥

वाणिज्यं पशवस्यैव वाजिनश्च तथा सुतान् ।

सुवर्णं रूप-सौभाग्यं प्राप्नोति आहुदः क्रमात् ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतद्यावद्वाजंस्त्रयोदशैर् ।

चतुर्दशान् कर्त्तव्यं ये नराः शस्त्रघातिताः ॥

आहुं सदा पञ्चदशौषु कुर्वन्

कामान् समयान् लभते ममुच्यः ।

तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं

आहुं सदा पञ्चदशौषु तज्ज्ञैः ॥

विष्णुधर्मै

कन्यागते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमौ तु या ।

या च पापहरा पुण्या शिवस्थानन्दवर्द्धिनौ ॥

स्नानं दानं जपो होमः पित्र-देवाभिपूजनं ।

सर्वं प्रीतिकरं स्नाद्धि कृतं तस्यां चिलोचने ॥

विशेषतः कृतं आहुं होमस्य विधिवन्मुने ।

तस्मात्पञ्चाहुं प्रयत्नेन तस्यां कुर्याद्विचक्षणः ॥

एकमङ्गलं पञ्चम्यां वर्यां नम्रं विदुर्बुधाः ।
 उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितुः आहूतं कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृदेवितं ॥
 वस्त्राणां कुरते आहूतं पूजयित्वा चित्तोत्थनं ।
 तस्मै वर्षाणि दत्ताः स्युः पितरो द्रष्टुं पक्ष च ॥
 इति काम्वाक्षिपथः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनुः ।

द्युचु कुर्वन्दिनर्षेषु सर्वान् कामान् समभ्रुते ।
 अद्युचु च पितृनर्षेण प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥
 'द्युचु' समेषु, 'अद्युचु' विषमेषु ।
 धमः ।

द्युचु कुर्वन्दिनर्षेषु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 गजच्छायां पितृनर्षेण प्रजाः प्राप्नोति पुष्कलाः ॥
 वासवस्तथः ।

स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य ग्रौर्ध्वं चेचं वरुणं तथा ।
 सुतान् श्रेष्ठञ्च सौभाग्यं समृद्धिं सुख्यतां शुभाम् ॥
 प्रवृत्तचक्रताक्षैव वासिष्ठप्रभृतींस्तथा ।
 अरोगित्वं च श्रोतृवीतश्रोतृतां परमां गतिम् ॥
 भर्षाविद्याभिषक्चिद्धिं कुप्यन्नामयजादिकम् ।

अशानावुख विधिवद् यः आहूँ अथवाचति ॥

कृतिकादिभरणं य कामानाधुनादिमान् ।

आशिकः अह्मन् अथेतमदमत्तरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ अप्रतिवृत्तज्ञानाश्रितम् ।

विष्णुः ।

कर्णं कृतिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चसं सौम्ये । वेन्द्राच
सिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये । मिथं चार्पे । सर्वान् कामान्
पित्र्ये । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्घ्ये । ज्ञातिमैत्र्यं वसे । रूपवतः सुता-
स्नात्रे । वाणिज्यसिद्धिं वायौ । कनकं विशाखासु । सुमित्राणि मैत्रे ।
कृषिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाथ्ये । सर्वान् कामान् वैशदेवे । मैत्र्य-
मभिजिति । सर्वान् कामान् अवशे । वसं वाचवे । आरोग्यं वाचवे ।
सुपुत्र्यमात्रे । गृहमाचिर्बुधे । गाः पौष्ये । तुरगानाश्विने । जीवित
थाम्ये ।

‘सौम्यं’ खगभिरः । ‘रौद्रम्’ आर्द्रा । ‘चार्पम्’ अश्लेषा ।
‘पित्र्यं’ मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुन्यः । ‘मार्घ्यं’ उत्तरफल्गुन्यः ।
‘नात्रं’ शिवा । ‘वायुः’ स्वातिः । ‘मैत्र्यम्’ चतुराषा । ‘ज्ञातं’ ज्येष्ठा ।
‘आथं’ पूर्वाषाढा । ‘वैशदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वाच्यं’ धनिष्ठा ।
‘वाच्यं’ व्रतभिषक् । ‘आव’ पूर्वभाद्रपदा । ‘आचिर्बुधम्’ उत्तरभाद्र-
पदा । ‘पौष्यं’ रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनी । ‘आश्वं’ भरणी ।

विष्णुधर्मीक्षरे ।

कर्णं कृतिकाणि तथा ब्रह्मवर्चमेव च ।

रौद्रार्चा कर्णसौ सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा मिथं ।

सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।

रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥

कनकं सुव्रतो राज्यं सफलंश्च तथा कृषिं ।

समुद्रयानलाभश्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥

श्रेष्ठं कामांस्तथा सर्वान् वलमारोग्यमेव च ।

कुल्यद्वयं गृहं गावस्तुरङ्गाश्चैव जीवितं ॥

कृत्तिकादिभरश्चान्ते क्रमादुदुगणे नरः ।

एकैकस्मिन् क्रमात्कुर्वन् आहूमाप्नोत्यसंशयं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृगर्भेण स्वर्गमाप्नोति मः वः ।

अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां जप्तेत् ॥

श्रौत्यमाद्रास्त्रवाप्नोति जेचादि च पुनः सौ ।

पुष्टिं पुष्ट्ये सदाभ्यर्थ्य अस्त्रेषासु वरान् सुताम् ॥

मन्त्रासु स्वजनश्रेष्ठं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च ।

प्रदानशीलो भवति सापत्यसोत्तरासु वै ॥

प्रधाति श्रेष्ठतां सप्तु वृत्ते आहूमाप्नोति नरः ।

रूपयुक्तसु चिन्तासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥

वाणिज्यलाभं स्नातक्यं विशाखा पुत्रकामदा ।

कुर्वतां चतुराधासु द्युस्रकप्रवर्तितां ॥

आधिपत्यसु ज्येष्ठासु मूले चारोग्यसुत्तमं ।

आषाढासु वज्रप्राप्तिः उत्तरासु विप्रोक्ता ।

अवधे तु शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ॥

वेदविष्यं तमिति भिषक्सिद्धिं च वाच्ये ॥
 अजाविकं प्रौढपदे विन्देत् भार्यां तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तरङ्गमान् ॥
 आङ्गं कुर्वन्सयाग्नोति भरणीव्यायुदत्तम् ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत कश्चेन्नेतेषु तत्त्ववित् ॥

प्रसूवेवर्त्त ।

धमस्तु धानि आङ्गानि प्रोवाच शशविम्बवे ।
 तानि त्वं द्रष्टुं काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 आङ्गयोगे तु यः आङ्गं करोति सततं नरः ।
 अग्निदारास्तु धीमान् यो जायते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिष्ठां सौम्ये तेजस्विता भवेत् ।
 क्रूराणां कर्मणां सिद्धिमाङ्गांश्च आङ्गमाचरेत् ॥
 क्षेमभागी भवेत्पुत्री आङ्गं कुर्वन् पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामः पुनस्त्रिंशे आङ्गं कुर्वीत मानवः ॥
 आक्षेपास्तु पितृनर्षन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 जेहो भवति ज्ञातीनां मयाआङ्गं समाचरेत् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्षन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रदानश्रीकः सापत्य उत्तरास्तु करोति यः ॥
 संवत्सु सुखो भवति यस्य यत्सर्पयेत्पितृन् ।
 चित्राणां चैव यः कुर्वात् पक्षेद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्नातीषु चैव यः कुर्वात् वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ।
 पुष्करार्थं तु विशाखास्तु आङ्गमाहितमानवः ॥

जगत्पासु कुर्वाणो भुवश्चक्रं प्रवर्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेत् मैत्र्यं ज्येष्ठ्यासु व्रततं तु यः ॥
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 ज्येष्ठ्यासु आषाढासु तीर्थप्रोक्तो भवेन्नरः ॥
 श्रवणे मनुजोन्नेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं ।
 राव्यभागं धनिष्ठासु प्राप्नुयादिपुष्टं धनं ॥
 आर्द्रं लभिमिति कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 मन्त्रे वाक्पुत्रं कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वप्रोष्ठपदे भक्तो विन्देत्सामाविकं वज्र ।
 ज्येष्ठ्यासु जनिष्ठासु विन्देत् गावः सहस्रशः ॥
 वज्रकुण्डलतं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन् रेवतीं ।
 ज्येष्ठ्यासु मन्त्रे भुङ्क्ते भरणमायुश्चतुर्धनं ॥
 द्रुमं आर्द्रविधिं कुर्वन् शशविन्दुर्महीमिमां ।
 ज्येष्ठ्यासु ज्येष्ठे चोत्कृष्टो लब्धवर्षं शशास तां ॥

दूर्ध्वपुराणे ।

ज्येष्ठ्यासु लभते ज्ञाना ज्ञानिकासु दिव्योत्तमः ।
 ज्येष्ठ्यासु रोहिण्यां शौभ्ये तु ब्रह्मवर्षसं ॥
 रौद्राणां कर्कशां सिद्धिमाद्राणां शौभ्यमेव च ।
 पुनर्वसौ चैव सिद्धिं पुन्ये पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 शर्वाङ्गं कामाक्ष्या शर्पिं पिबेत् शौभाग्यमेव च ।
 शर्वाङ्गं तु धनं विद्यात् पाण्डुन्यां पापनाशनं ॥
 जातिमैत्र्यं तथा दक्षो विद्यायाश्च वज्रं सुतान् ।

वाश्विन्यसिद्धिं ज्ञातो तु विग्राह्यास्तु सुवर्षकं ॥

मैत्रे बह्विनि मित्राणि राज्यं ग्राह्ये तथैव च ।

मुखे कृषिं जमेत् ज्ञानं सिद्धिमाये समुद्रतः ॥

सर्वान् कामान् वैश्वदेवे मैत्र्यन्तु अवणे पुनः ।

धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं वक्षं ॥

अजैकपादे कुप्यं स्वादाश्विर्बुध्रे गृह्यं शुभं ।

रेवत्यां बह्वीगावः अश्विन्यामरुर्गास्तथा ।

धाम्ये तु जीवितं तस्मै यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥

अथान्यान्यपि ब्रह्मपुराणवचनानि वैश्वदेवेऽपि सर्वथा पूर्वोक्तान-
तिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

मघास्तु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति कान्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अथ विष्णुः ।

सततमादित्येऽपि श्राद्धं कुर्वन्मारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चाप्नोति ।

समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जीवे ।

धनं शौके । जीवितं शनैश्चरे ।

‘कौजे’ मन्त्रकदिने । ‘जीवे’ वृक्षकदिने ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अतः काम्यानि वक्ष्यामि आङ्गानि तत्र पार्थिव ।
 आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
 सर्वान् कामास्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।
 आदित्यादिदिनेष्वेवं आङ्गं कुर्वन् सदा नरः ।
 क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं सोमे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
 विद्यामभीष्टान् गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे सभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभं ॥

भविष्यपुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आङ्गं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्त जन्मानि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनाः ॥
 पञ्चतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोहृषध्वजे ।
 वारे तु देवदेवस्य वासरः पुन्यदः सप्ततः ॥
 उपवासो भवेद्यत्र आङ्गं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राशनं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्षा पूजयेच्चैव गोपतिं ।
 धूप-माख्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः ॥
 एवं पूज्य विवस्वतं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्थापितं वै वीर जपन् शतं महामते ॥
 प्रातस्तथा च क्षानं कृत्वा दक्षार्घ्यमुत्तमं ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरेर्गणाधिपं ॥
 प्रपूज्य यदभूतेशमोग्रानं तु चिलोचनं ।
 वीरस्य पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ॥
 पद्मभिर्गङ्गापैर्देवं दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रत ।
 दिव्यमङ्गैश्च देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पिप्प्यास्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्वकसूदनं ।
 कुर्यादेवं ततः आहुं पार्वणं भास्करप्रियं
 आहुं त्वय समाने तु अद्यात्पिप्लवं सुमध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्त्रिया मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एष पिण्डो देवेभ्य योऽभौष्टस्य सर्वदा ।
 अत्रामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्मतिर्भवेत् ॥
 प्रसादान्तस्य देवस्य यन्मे प्रार्थयते मनः ।
 इत्थं संपूजितो ह्यत्र भास्करः पुन्रदो भवेत् ॥
 अतोऽयं पुन्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ।
 एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।
 उपवासपरः आहुं स पुन्रं लभते भुवं ॥
 धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
 स्वर्गलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेद्भुजु ॥
 प्रमथा दिजसंकाशः कान्था जम्बकवन्निभः ।
 वीर्येण गोपतेस्तुष्टो नाभौर्ध्वः कलशोद्भवः ॥

‘अविरोधिनः’ शत्रुशून्याः । रोहिण्यसेवा-मषा-हस्ताख्यानि
 चत्वारि वै नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः गोहवः स धनो यस्य सः

‘गोदृष-ध्वजः’। दृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जरराक्षसां श्रेष्ठवाचिनामुत्तरपदे
 भरतर्षभादिषु दर्शनात्। ‘देवदेवः’ सूर्यः। उपवासोऽथ ग्रनेश्वरदिने आ-
 हूमादित्यवारे। एतच्च “प्रातस्त्यायेत्यादिना यन्त्रेण व्यक्तीभविव्यति।
 मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, आहूतान्तरेषु तु पत्न्या वि-
 क्षितत्वात् तत्कर्मकमेव। अन्ये तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सहाधिकारा-
 दिशेषाभिधानात् इयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं। दृश्यते च पुत्रीय-
 कर्मान्तरे इयोरपि ऋविःशेषप्राशनं। तद्यथा। श्रतपथे। “क्षीरौदनं
 पाचयित्वा सर्षिभ्रन्तमग्नौघातामित्यादि। तथा तच्चैव होमानन्तरं
 “ऊनोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छतीति। ‘गोपतिः’ सूर्यः, स च
 सुवर्णादिप्रतिमादिभविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्योम्नि वा पूजनीयः।
 ‘श्वेतः’ महाश्वेताख्यः सङ्करः सूर्यमन्त्रः श्रोत्रं शशोस्त्राय नमः
 इत्येवंप्रसिद्धः। अर्घ्यदानमन्त्रस्य सूर्याभिमुखो भूत्वा स्पर्शिले कुर्यात्।
 ‘पूजयित्वेति पुनः पूजनोपादानात् पूज्यान्तरावगतौ पञ्चभूतेषादयः
 पञ्च देवताः प्रणवादिभिस्तुर्थ्यन्तैः स्नानामभिः पीठे पूज्याः।
 दिव्या मङ्गला भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेषोत्तरापथे प्रसिद्धाः,
 तदन्ये भौमाः। अत्र वैश्वदेविकस्नाने मङ्गलातुपवेश्य पिण्डस्नाने
 ब्राह्मणान्तरातुपवेशयेत्। एवमत्र सदेति विशिष्टप्रसङ्गाभायै आह-
 न्तिकचनं, ‘प्रभा’ औज्ज्वल्यं, ‘दिजः’ चन्द्रमाः। ‘कान्तिः’ तेजः ‘जम्बूकः’
 वरुणः, “वरुणो वै जम्बूक इति श्रुतेः। वरुणश्चादित्यः, “वरुणो
 माघमासे तपतीति दर्शनात्। ‘गोपतिः’ यज्ञोपतिः शशुरित्यर्थः।
 ‘कक्षगोह्वरः’ अगस्त्यः, स च गङ्गीरतरससुद्रपाणादतिगभीरतया
 विवक्षितः।

मन्त्रपुराणे ।

मृगाङ्गारकपुष्पा वा चतुर्वीं जायते यदा ।

मृद्व्या माद्वज्रदिग्गो न प्रेतो जायते कृतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

यमायां यदि होमः स्यात् यज्ञायां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्वीं वा वारः साप्ताङ्गकस्तु ।

तदा माद्वं प्रकर्त्तव्यं पितृणां हृत्तिमिच्छता ॥

बह्विवर्षवृक्षाणि बह्विवर्षप्रतानि च ।

नन्दन्ति पितरः स्वर्गे विमानवरमाश्रिताः ।

तावन्ममेव काशं हि माद्वकर्त्तुं कृत्वा यज्ञम् ॥

इति काम्या वाराः ॥

अथ काम्याः प्रकीर्तकाद्याः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

मासि मासचिते पक्षे पक्षदश्यां नरेचर ।

तथाहकासु कुर्वीत काम्यान् काशान् द्युष्य मे ॥

माद्वार्धमागतं द्रुक् विप्रिष्टमथवा दिक् ॥

माद्वं कुर्वीत विज्ञाच्च क्षतीपातेऽवने तथा ॥

विषुवे वापि वंशान्ते पक्षे त्रिभि-सूर्ययोः ।

यमसेषेय भूपास राशिव्यर्कं च गच्छति ॥

नक्षत्र-पक्षपीडासु दुष्टकृत्नायकोक्ते ।

दृष्ट्यामाद्वानि कुर्वीत नमस्कृत्यमाने तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आहममावासां मासि मासुपुष्ये ।
 तथाहकाशयवस्त्रमिहं काशं निबोध मे ॥
 विप्रिहमाह्वयप्राप्तौ सूर्येनपुष्येऽयमे ।
 विषुवे रविचक्रान्तौ व्यतीपाते तु पुष्ये ॥
 आह्वार्यैश्चवत्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।
 अकार्यं-गहपीडास्तु आहं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरव्याह ।

संक्रान्तिविषुवे चैव विप्रशेषायनद्वयम् ।
 व्यतीपातोऽय अकार्यं चन्द्र-सूर्यपक्षयोः ॥
 इत्येतान् आहकाशास्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।
 आहमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अमावास्यां प्रथमेन आहं कुर्याच्छुचिः सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वं चान्ते समश्रुते ॥
 इतं दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं मयत् ।
 एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥
 सिद्ध-चारण-गन्धर्वैः स्तूयते नित्यपूजितः ।
 सर्वैः पुण्यैर्मनोयैश्च सर्वकामपरिच्छदेः ॥
 मृत्य-वादिष-गौतेषु अशुरोभिः सहस्रशः ।
 उपकीर्यदिमानसः पितृभक्तो दृढव्रतः ॥
 सुवन्ति देव-गन्धर्वाः सिद्धवन्तास्तु तं सदा ।

पितृभक्तस्त्वमावासां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

पितृन् देवान् वजन् भक्षा यतोऽस्त्वामवचं पश्यम् ॥

तथा ।

सृष्टिं प्रजां स्रति मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ।

सुवांसः पौर्णमास्यान् सर्वे सम्पूर्णमनुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

गान्दीमुखानां प्रत्यब्धं कन्याराश्रिते रवौ ।

पौर्णमास्यान् कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कचन दिने कन्याराशौ रविचक्रमणे
जाते तन्मासमध्यवर्तिन्यां पौर्णमास्यां गान्दीमुखानां पितृणां आहुं
कर्त्तव्यम् । तन्नावश्यकं “प्रत्यब्धमिति वचनात् । गान्दीमुखग्रन्थेन
चात्र प्रपितामहात्परे विवक्षिताः यस्मादस्मिन्नेव पुराणेऽस्य वचन-
स्यामन्तरमेवोक्तम् ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते सुगान्दीमुखास्तथा ।

प्रवज्जसुखसंज्ञास्तु भङ्गस्त्रीया यतस्तु ते ॥ इति ।

अत्र पितामहवचनेन प्रपितामहः कश्चलीयः यदुक्तं ब्रह्मपुराण-
वचनात् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

चथो अश्वमुखा ज्ञेते पितरः स्यकोर्निताः ।

तेभ्यः पूर्वं चथो ये तु ते तु गान्दीमुखाः स्मृताः ॥ इति ।

अत्र गान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासोभिन्नकमाहुर्विधिगैकवा-
क्यतापरमाश्रयाङ्गान्तरे गान्दीमुखग्रन्थेन प्रपितामहात्परे चथो न

साक्षाः । अचेतेषु गान्धौमुखसंज्ञाः किमर्थाः । अथ यथा चक्षुः
 पितरो गताः इत्यादौ च यदिग्रन्थोवचनसाध्यभेददृष्टिविधानार्थः,
 तथाच वाराहकस्योचः पितृगणभेदप्रकरणोक्तगान्धौमुखसाध्यग्रन्थ-
 नाभेददृष्टिविधानार्थं उच्यते । तेन क्रतोऽपि प्रवक्तुसुखसंज्ञा इत्या-
 दिना मन्त्रसुखयोगागान्धौमुखग्रन्थनिष्पत्तिरभिप्रेतेति दर्शितम् ।
 क्रतोनाभेददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ कौस्तुभपाणिनीये मासहोमेऽग्निहोच-
 मिति परग्रन्थः परच प्रयुज्यमानसादृशवस्तुमयज्ञेयमिकाग्निहोचध-
 र्मातिदेशार्थः, तथाच गान्धौमुखग्रन्थोऽपि पुत्रजन्मादिकाविवक्षित-
 प्रविज्ञगान्धौमुखधर्मातिदेशार्थः उक्तोत्तरत्वात् । न ह्ययं परग्रन्थः
 परसाध्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु मन्त्रसुखलवोगादिति । क्रतोऽपि
 ग्रन्थेव प्रयोजनं मन्यामहे ।

शरीतः ।

अष्टकामाद्यभुदयासीर्यवाचोपपत्तयः ।

पितृवामतिरेकोऽयं मासिकार्थो भुवः स्वतः ॥

ब्रह्मवेवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

अथ काशं प्रवक्ष्यामि आहुकर्मणि पूजितम् ।

कान्त-नैमिषिकाजस्रं आहुकर्मविधाधिभिः ।

पुत्राराधनमूलाः कुरुटकाक्षिण एव च ॥

इति कान्ताः प्रकीर्षकाः ।

अथ सामान्यतः आहुतिविनिर्णयः ।

तथ यथा तिथौ आहुं विहितं वा चेद्दिनद्वयमभिधौ तदा

अस्मिन्दिने अपराह्णयापिनौ तथैव आह्नमनुष्ठेयम् ।

तथाच निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथसौ देवकार्यस्यप्रदाः ।

अपराह्निकास्तु ज्ञेयाः पित्र्ये तु शुभप्रदाः^(१) ॥

इष्टः ।

पूर्वाह्णे देवकार्याणि मनुष्याणां च मध्यमे ।

पितृणां चापराह्णे तु कार्यास्तेतानि यजतः ॥

अथा तु दिनद्वये चापराह्णयापिनौ तदा पूर्वैव याज्ञा ।

अथाच दृष्टमनुः ।

अक्षामसं रविर्धाति पितरस्मानुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे सत्यभुवा ॥

मनुरपि ।

अक्षामसं रविर्धाति पितरस्मानुपासते ।

आ पितृभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे सत्यभुवा ॥

अस्यां अपराह्णयमन्त्रे सत्यसमयानुष्ठानिः आ पितृकार्ये प्रपञ्चा

न मन्त्रमयमात्रमन्त्रेत्यर्थः ।

तथाच हारीतोऽपि ।

अपराह्णः पितृणां तु चापराह्णयापिनौ ।

आ याज्ञा पितृकार्ये तु न पूर्वाह्णानुवाचिनौ ॥

अथा त्वमद्यदिनद्वयेऽप्यपराह्णयापिनौ न ज्ञयते तदापिपूर्वैव ।

अथाच दृष्टमात्रमनुः ।

(१) शुभानुवादा इति अ० ।

देवकार्यं तिचिर्द्धया वक्षामभुदितो रविः ।

पितृकार्यं तिचिर्द्धया वक्षामसमितो रविः ।

शिवरक्ष-धौरपुराचयोः ।

प्रातः प्रातश्चोद्या यात् तिचिर्द्धयकालेषुभिः ।

मूखं हि पितृवृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं मन्त्रिभिः ॥

भारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्राक्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पिथं मूखं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काचकोविदैः ॥

पित्र्येऽसमयवेद्यायां सृष्टेत्पूर्वैर्निगद्यते ।

न तचौदधिको याज्ञा देवेभ्यौदधिको तिथिः ॥ इति ।

मोमिहोऽपि ।

वाचाऽऽद्यापिनी वा तु पार्वणे वा उदाहृता ।

वापि सुहृत्तर्तवाभितैवास्तमचसम्भिनी याज्ञा ।

तथाच बौधायनः ।

उदिते दैवतं भागौ पित्र्यहास्तमिते रवौ ।

द्विसुहृत्तै रिरक्ष्य वा तिचिर्द्धय-कालयोः ॥

मनुः ।

वक्षामसं रविर्वाति पितरसासुपावते ।

वा पितृभ्यो अतो दत्ता क्षपराचे काचभुवा ॥ इति ।

क्षपराक्षयापित्र्येवास्तमचसम्भिनी याज्ञा न तु तच्छ्रुतेति-
वचनात् प्रतीयते । अतो वाचनिककावाभावात्क्षपराक्षमेव न कर्त्तव्यं
अधिकारात्, अतः किन्तु वस्तुतः पितृहृत्तां वा च ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् द्वाबोद्विः परेऽपि ।

तावान् धास्यत् पूर्वधुरदृष्टोऽपि सकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिककालकल्पनया अपराधेऽपि वक्ष्यताम् ।
पुनर्दिनचये, याम्ये दृष्टौ द्वात्रैव यावत् ।

तथाच यावत् ।

अर्बोदर्पक्षया द्विंश विविधं तिथिसङ्ख्यम् ।

अर्ब-दर्पो परौ पूज्यौ द्विंश स्यात्पूर्वकाक्षिकौ ॥

एतद्वाक्यविवचयविवेकस्य तिथिविशेषमाह, इत्यपचे पूर्वाह्न्या-
पिनी तिथिर्षाव्हा, कृष्णपचेऽपराह्न्यापिनी तिथिर्षाव्हा ।

दे शुक्ले दे तथा कृष्णे युगादौन् कवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निके यावत् कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वाह्णापराह्नौ “आवर्त्तनात् पूर्वाह्णे स्यापवपाह-
क्षयापर इति दर्शितौ अङ्गः पूर्वापरौ भागौ, इति निर्णयः, ज्ञेयं
पूर्ववत् । यदा द्वाभे तुल्यकालैकदेशं यावत्तदा दृष्टौ चये याम्येऽपुनरैव
न पुनः दृष्टावेवोत्तरा चये याम्ये तु पूर्वैति “पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यादि-
वचनस्य मृताइतिथिविषयत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाद्वद्वावाच ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदङ्गं नोऽस्ति तोपक्रमेण तु ॥

इत्यादिवचनात् । एकोद्विष्टादिशब्देषु पुनर्मन्थाङ्गस्यापिनी
यावत् ।

तथाच दृष्टगौतमः ।

मन्थाङ्गस्यापिनी वा स्यात् षेकोद्विष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्णयापिनो वा पार्वणे वा तिथिर्नैतत् ॥

बौधाषणेऽपि ।

मध्याह्नयापिनो वा तु तिथिः पूर्वापरायि वा ।

तथा पित्रभ्यो दातव्यं द्वाव-द्वौ न कारकम् ॥

तथाच शरीतः ।

आमन्त्राद्भुत्तु पूर्वाचे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराचे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

दैविकमाह्ने तु पूर्वाह्नयापिनो तिथिर्पाञ्चा ।

कर्मणो यथा यः काष्ठसत्काशयापिनो तिथिः ।

इत्यादिवचनात् तस्य च पूर्वा एव विधानात् ।

तथाच मनुः ।

पूर्वाचे दैविकं आह्नमपराचे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

दैविकमाह्नस्य च पारस्कारोक्तं याज्ञम् ।

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तथित्थमाह्नवत्कुर्याद्वा दध्यादिव चक्रतः ॥

इति निर्णयः, श्रेष्ठं पूर्ववत् । अद्यापि तिथिद्विविध्यात् उभे अपि
उभयं कर्मकाशं व्याप्नुतः अथवाद्या कर्मकाशं न शृङ्गलदायुक्तरेव
प्राज्ञा ।

द्विद्वर्गं चिरञ्जो वा वा तिथिर्धन्य-कर्मणोः ।

उदिते दैवतं भागौ पित्र्याप्यमिते रवौ ॥

अपवादप्रतादीनां चटिकेकापि दृश्यते ।

उद्घे वा तिथिर्ज्ञेया विपरीता तु पेक्षकी ॥

इति वचनात् । नक्षत्रादेव वचनात् यदापि पूर्वाह्णं व्याप्नोति
उद्घेऽपि द्विमुहूर्त्ताह्न्यापिनौ पूर्वाह्णं व्याप्नोति तदाप्युत्तरैव
कक्षायां गृह्यते “कर्मबोधोद्यत्वादेः सामान्यशास्त्रादिनि । उच्यते ।
यत्नं, यचोभयदिनेऽपि कर्मकाक्षयापिनौ तिथिः कर्मकाक्षं न
स्पृशति वा तत्र का तिथिर्पाक्षेति सन्देहे वचनाकाङ्क्षायां सामान्य-
शास्त्रादिप्रवेशास्तत्र ग्रीष्मप्रवृत्तेस्तदुक्ता तिथिर्गृह्यते । यच पुनरेक-
स्मिन्नेव दिने विहितकर्मकाक्षे विहिततिथिज्ञात्वेन का तिथिर्पाक्षेति
सन्देहाभावाच्चिन्त्यवचनामवकाशः ।

इति सामान्यतः आह्वनिर्णयः ।

अथ प्रेतश्राद्धकालः ।

तत्र तावन्नवसंश्रकानां आह्वानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्षिप्रभाषाणां
नवश्राद्धसंश्रां निवेशयन्नाश्रयणोद्ग्राहपर्यन्तं नवश्राद्धकालं मन्यते
“नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु वृद्धम् इति । एषान्तु चरः यज्ञाया
देश-कालविभागनेकादशाहिकस्य च नवश्राद्धसंश्रकालमात्रं, नागर-
संघे भर्तृव्यः ।

चौषि वृद्धजनस्यार्थं तानि वै गृह्यु साम्यतम् ।

यच स्थाने भवेत्पृथुस्तत्र श्राद्धं तु कारयेत्^(१) ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विजानो यच कारितः ।

(१) चक्षवेदिति म० ।

ततः सङ्ख्यजनस्थाने तृतीयं आहूयिष्यते ॥

पञ्चमे सप्तमे तददृष्टमे नवमे तथा ।

दशमेकादशे चैव नवआहूयानि तानि वै ।

सम्प्राप्ताणां वैतरिण्यां ततस्तृप्तिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदासावगौ दिवाः ।

सूतकाले गृहे आहूयेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदथ दीयते जम्बोदकवआहूयुष्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे मग्नमे चैव नवमेकादशेऽहनि ।

यत्तु वै दीयते जम्बोदकवआहूयुष्यते ॥

आह ब्रह्मः ।

आद्यं आहूयमग्नौऽपि कुर्वादेकादशे तथा ।

कर्तुंशक्तात्मिकी शङ्खिरग्न्यः पुनरेव नः ॥

‘आद्यं’ नवं ।

पैठीनसिः ।

नक्षत्रौ चैव प्रदातव्यं प्रेतक्षौकादशेऽहनि ।

य एवं दिवसस्तस्य आहूय-प्रव्यासनादिषु ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रेताय च गृहद्वारि चतुर्थे भोजयेद्विनाम् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं चतुर्कर्म सवाग्वैः ॥
 चतुर्थे वाग्वैः सर्वैरग्न्यां सङ्घवनं क्षमेत् ।
 पूर्वान् द्विवान् प्रभुञ्जीत युष्मांश्च अह्ना गृहीन् ॥
 पक्षमे नवमे चैव तथैवेकादशेऽहनि ।
 युष्मांश्च भोजयेद्विप्रान् नवमाह्नुन् तद्विदुः ॥

नक्षत्रपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणान् पक्ष पक्षमेऽहनि भुञ्जतां ।
 नवमे वैश्वजातीनां गृह्णाणां दशमात्परे ॥

अग्निः ।

प्रेतार्थं सूतकान्मे तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 नवमाह्नुनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवञ्च सत्येकादशाहिकावयाद्वाद्वाग्वैः विधीयमानं ब्राह्म-
 णभोजनं कर्मान्तरमिति गम्यते ।

दृष्टव्यः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देवमयं हि वाग्वैः ।
 गावः सुवर्षं विसृज्य प्रेतसुहृन् प्रक्षिप्तः ॥
 'चतुर्थेऽहनि' सङ्घवाह इत्यर्थः ।

चदिष्टं जीवतश्चाजीवतइत्यात्मनः पततः ।

'तस्य' प्रेतस्य, 'जीवतः', 'चदिष्टं' किञ्चिदभीष्टं, 'आजीवतइत्या-
 दित्यर्थः ।

इति नवमाह्निकाशः ।

अथ षोडशश्रावणानीत्येवंप्रसिद्धानां प्रेतश्रावणानां कावः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

नृषां तु त्वष्टदेवानां आहूः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः आहू द्वादशसङ्ख्याया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितत्त्वेषां तत्र विप्रांस्तु भोजयेत्^(१) ॥

आहूकर्त्तव्यः ।

द्वादश प्रतिमासानि आद्यं वाष्पमासिके तथा ।

अपिष्वीकरणस्यैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥

वाष्पमासिके इत्येतेन विहितयोः आहूयोर्निरूपणमाह ।

एकाहेन तु वण्मासा यदा क्षुरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्थातां वाष्पमासिके तदा ॥

एकेनाह्ना चिभिर्वा यदा वण्मासा न्यूनाः क्षुः संवत्सरस्य तदा
वाष्पमासिकाब्धिके आहू कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्त्रिषष्टयने आहू चिपणे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिष्ठोः प्रेतश्रावणानि षोडश ॥

रिक्तयोस्त्रिषष्टोरित्येकेनाह्ना न्यूने षडे द्वादशे च मास इत्यर्थः ।

तथा पैठीनसिः ।

वाष्पमासिकाब्धिके आहू स्थातां पूर्वेषुरेव ते ।

मासिकानि सप्तकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्वाङ्मुख्यात् आह्वानि शोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्वांस्यर्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च चिपखे च ततः परम् ।

मासि मासि तु कर्त्तव्यं थावसंवत्सरं दिजेः ॥

ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ।

कृते सपिण्डीकरणे पार्वणं चोच्यते पुनः ।

ततः प्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पित्रताङ्गनः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च तत्परम् ।

प्रतिमंवत्सरश्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

अग्निभक्षितेऽह्ने विशेषमाह कात्यायनः ।

आहुमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।

भुवाणि तु प्रकुर्वन्ति प्रमीताहानि सर्वदा ॥

चिपचिकादूर्द्धाणि 'भुवाणि' । अतएव आह्वकर्त्तव्यः ।

ऊर्द्धं चिपचात् यत् आहुं मृताह्न्येव तद्भवेत् ।

अधस्तु कारयेद्द्वादशदिताग्नेर्द्विजम्भनः ॥ इति ।

शरीतस्तत्समर्थविवचे मासिकानां कास्तविकस्यानाह ।

मुख्यं आहुं मासि मासि अपर्वाग्नाहृतं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्वादिक्वाहे द्वादशाच वा ॥ इति ।

अथोपरितने प्रकरणे दृष्टानुपस्थिताणां सपिण्डीकरणापकर्षकं
 वक्ष्यते तन्निबन्धनं च मासिकानामपकर्षं पुनरावृत्तिश्च तत्रैव
 वक्ष्यामः, अथ च मासिकानि मासोपक्रम एव कर्त्तव्यानि । तथाहि
 माससंबन्धि मासिकं, माससंबन्धश्च मासान्तर्गतदिनसंबन्धेनाप्युपपद्यते,
 एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् मासोपक्रम एव कर्त्तव्यता नि-
 श्चीयते । एवञ्च “प्रथममासिकोऽन्यमासिक-द्वितीयमासिक-तृतीयमासिक-
 चतुर्थ-पञ्चमोऽन्यमासिक-षष्ठमासिक-सप्तमाष्टम-नवम-द-
 शमैकादशमासिकोऽन्यमासिकानि षोडश आह्वानि क्रमेण दद्यादिति
 कल्पसूत्रविहितक्रमोऽप्युपपद्यते । अन्यथा स न स्यात् षाण्मासिकस्यो-
 न्यमासिकोऽन्तरकाशत्वात्, एवमन्यथापि । यत्तु “ततो द्वादश-
 भिर्मासैः आह्वानि दशसंख्यायेति वचनात्मासान् मासिकं कार्त्तव्यमि-
 त्युक्तं, तद्विचारासह्याहुपेक्षणीयं । तस्मादाचारादुगुण्याच्च मासोप-
 क्रम एव मासिकानौति सिद्धम् ।

इति षोडशआह्वानौत्येवंप्रसिद्धानां कावचः ।

अथ सपिण्डीकरणकावचः ।

तत्र यथाकाशं दशसु मासिकेषु अनुष्ठितेषु पूर्वं संवसरे तद्वृद्ध-
 सिर्गिकोऽन्यस्यसपिण्डीकरणस्य कावचः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि आह्वान्युक्तामिहितम् ।

अथ संवसरे पूर्वं यथावत्किञ्चते मरैः ।

सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिदृश्यते ॥

काणक्षान्निभिककर्मकान्निभैवत्यस्यपिण्डीकरणाङ्गत्वं नैमित्तिकं
च काणान्नरसुप्तं भविष्यपुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्वोऽप्ये भरतवर्मभ ॥

उक्तञ्च पुनस्तत्रेण ।

निरग्निः सपिण्डत्वं पितृमांतुश्च धर्मतः ।

पूर्वं भवत्यरे कुर्यात् दृष्टिर्वा यदहर्भवेत् ॥

‘दृष्टिः’ चौल-मौञ्जी-विवाहादिकूपोऽभ्युदयः । उपसङ्गं चेत्तत् ।
नान्दोऽह्निमिच्छतस्तस्य कर्ममाचक्ष, एतत् “संप्राध्यायाध्ययनाद्युप-
मन्यान्नावित्युग्रनोवचने “कर्तुर्नान्दोऽसुखमिति शान्वायनवचने च स्फु-
टीभविव्यति । येषां यस्मिन् दिने दृष्टिरापद्येत ततः प्रागेवापद्य
सपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दोऽसुखमङ्गितं आहुं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्योपरिभमापितप्रेतआहुस्य चौल-मौञ्जी-
विवाहाधानादौ तदङ्गभूतेन नान्दोऽसुखआह्नेनाधिकारोऽपि दर्शितः ।

आह सचुहारीतः ।

भाता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।

महपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

नागरवन्दे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्मितम् ।

दृष्टिर्वा गामिनौ चेत्स्यात् तदर्वांगपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतान्दोऽह्नात् प्रागपकर्षमभिप्रेत्याह उग्रजाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंग्रहावेतन्नागपि वत्सरात् ॥

तच्च चापकृत्यमात्रे सपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षे स्थादिति व्या-
यात् पूर्वाणि मासिकादीन्यपकृत्य कृत्वा सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।
द्व्यग्निष्ठोऽप्याह ।

आङ्गानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ॥

तद्भानौ तु कृते प्रेतः पितृत्वं गोपयते ॥

अपकर्षपक्ष एवेतत्, अगपकर्षे तु क्रमविधानादेव तत्सिद्धिः ।

अतएव ग्राह्याग्निः ।

प्रेतआङ्गानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृत्य प्रकुर्वीत कुर्वन्भान्दीमुखं ततः ॥

यत्तु सौभाग्यवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भश्च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति ।

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मासिकेषु “तान्येव तु पुनः
कुर्यादिति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।

अपकृत्येत्यनुष्ठानावाह उग्रनाः ।

वृद्धिग्राह्यविहीनस्तु प्रेतआङ्गानि यच्छरेत् ।

आङ्गी स वरके घोरे पितृभिः सह पथ्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ यः प्रेतआङ्गान्यपकर्षेदित्यर्थः । वृद्धिआङ्ग-
मन्तरेणानपकर्षोऽर्थं समर्पविषयः । असमर्पविषये तु वृद्धिआङ्गप्र-
त्युपस्थानं विनाप्यपकर्षणम् ।

अपकृत्यमात्रस्य च काव्यविकल्पमाह गोभिलः ।

पूर्वं संवत्सरे वष्मासे चिपचे वा षट्शर्वा दृष्टिरापद्येतेति ।
अथ केचित् “पूर्वं संवत्सरे षट्शर्वा दृष्टिरापद्येतेत्येतयोः पञ्चमो-
रनग्निकैकविषयत्वं “वष्मासे चिपचे वेत्येतयोस्तु साम्निकैकविषयत्व-
मिति व्यवस्थां मन्यन्ते उद्गावयन्ति चात्र पैठीनसिवचनम् ।

चिपचेऽग्निमतः कास्तो दृष्टोष्टापूर्वकमंसु ।

अपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं सम्मत्सरेऽपि च ॥ इति ।

अनग्नित्वपिण्डीकरणवचनान्यप्युपन्यस्यन्ति । तत्रेदं वक्तव्यं षट्-
श्रिमत्तविशेषणवत्स्त्रिपञ्चादिपञ्चाः सन्ति सन्तु ते तस्य संवत्सरान्ते
कर्तुं समर्थस्यापि मुख्यकन्याः^(१) । अनग्निकस्य त्वशामर्थप्रयुक्ताः
प्रकृतगोभिरवचनोक्तसंवत्सरपद्येकैकवाक्यतां गताः सन्तः सन्त्यनुकन्याः ।
अतुर्विग्रतिमते ।

अपिण्डीकरणं चाब्दे सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

इदं ग्राहे तु केषाञ्चित् मतस्यैकादशे तथा ॥

इत्यनग्निकअपिण्डीकरणकाशः ।

अथ साम्निकसपिण्डीकरणकाशः ।

तत्राह जगुहारीतः ।

अनग्नितु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृहो ।

प्रेतस्येदग्निमांसु ज्ञात् चिपचे वै अपिण्डनम् ॥

अथ गृहो आहुकर्ता यथाहवनीयरहितः प्रेतस्याहवनीयवान्

भवेत् तदा च कर्मा तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पञ्चम्ये पूर्वे
सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

जन्मानोऽग्निमान् राजन् प्रेतज्ञानग्निमान् यदा ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं क्षुतेः ।

अथ मृताहदिवसादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं द्वादश्याविधिः ।

प्रसूर्वीताग्निमान् विप्रो मातापिणोः सपिण्डनम् ॥

अन्त्याभिप्रायः । अग्निमता ज्ञानावाच्यां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्वाचार्यकश्च कर्तव्यम् । तस्य प्रसीतमातापितृकस्य सपत्नीकपिषादि-
देवत्यं । न चाकृतसपिण्डीकरणस्योक्तयोर्द्वाद्वादौ देवतात्वमुप-
पद्यते तस्य सपिण्डीकरणकालिकत्वकारणात् । अतः पिण्डपितृ-
यज्ञ आहूयोः कोपो मा भूदिति मत्वाग्निमान् विप्र एकादशाहे
कर्तव्यं प्रेतकार्यं निर्वर्त्य द्वादशाहत् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नहनि
मातापिणोः सपिण्डीकरणं कुर्यादिति ।

अतएवाह प्रजापतिः ।

नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन् सभते पक्षम् ॥ इति ।

विप्रपक्षस्युपसर्गणं अन्तिथादिव्यपि न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

पञ्चान्नरमाह चारीतः ।

आ तु पूर्वसमावाक्या मृताहद्विज्ञमौ भवेत् ।

वपिष्ठीकरणं तस्मां जुष्यादिव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताश्वादारभ्य यद्ग्रममहर्भवति तस्मात् परा वामावासा
तस्मान्मित्यर्थः ।

अतएवाह आवाशिः ।

वपिष्ठीकरणं जुष्यात्पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशराक्ष पूर्वोऽब्दे च तथापरः ॥

मृताश्मारभ्य दशराक्षं तस्मात् परतो वः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्निमान् सुतः पिबोः वपिष्ठीकरणं जुष्यादित्यर्थः । दशराक्ष-
ग्रहणं आश्वौचोपलक्षणार्थं । तदेवं शान्तिप्रकाशः चयः वपिष्ठीकरण-
काशा उक्ता भवन्ति, हादश्राचः, दश्राशात्परकाशौनाया वमा-
वासायाः पूर्वं किमप्येकमहः, दश्राशात्परममावासा चेति ।

इति शान्तिप्रकाशवपिष्ठीकरणकाशाः ।

इति चैवर्णिकानां ।

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकाशः ।

तत्र वपिष्ठीकरणं कर्तव्यमित्यनुष्ठौ विष्णुः ।

मन्मथं हि शूद्राणां हादश्रेऽहनि कौर्त्तितम् ॥ इति ।

अमावास्यामाहूकारिशूद्रविषयमेतदिति दृष्ट्वा, वचनवशादा-
शौचमथ एव आहूतीकरणम् ।

इति शूद्रस्य वपिष्ठीकरणकाशः ।

अथ सांवत्सरिककालनिर्णयः ।

तच्च तावत् दद्यादनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिषंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्दत्तेऽहनि ।

पितृव्यस्वायपुत्रस्य भ्रातृर्ष्वेव हि ॥

मातादीनां मातुं कार्यमित्यनेनाद्यात् पुत्रादीनां कर्तव्यमुक्तं ।
एतच्चाधिकारिमात्रोपलक्ष्यार्थं । भ्रातृरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुवक्षणीयं ।
ष्वेवत्येतेन तु कनिष्ठस्य भ्रातृर्नावश्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।
तथाच ।

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाप्यजः ।

इति नियताधिकारनिराकरणात् । श्वेदादिना लनियतेनाधि-
कारेण पुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्तव्यमेव ।

तथाशौनं ।

अपि श्वेदेन कुप्यातां यपिष्ठीकरणं विना । इति ।

प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितृर्ष्वेव न कुप्यान्मृताहमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे कक्षरान्ते मृतेऽहनि ।

नाहं तस्य महादेवि पूजां यच्छामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव ब्राह्मणां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।

क्रियते यत् खगमेव मृतेऽहनि दुधेः यदा ॥

मृतेऽहनि पितृर्षेण न सुख्यांश्चाहुमादरात् ।
 मातुश्च खगग्रादूर्ध्वं वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
 नाहं तस्य खगमेष्ठ पूजां यच्छामि नो हरिः ।
 न ब्रह्मा न च वै ब्रह्मो न चान्ये देवतागणाः ॥
 तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ।
 नरेण खगग्रादूर्ध्वं भोजनेन विभजेतः ॥
 भोजको यस्तु वै आहुं न करोति खगाधिप ।
 मातापित्रभ्यां सततं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ॥
 स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।
 ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खगः ॥

तत्र मृताह्नयश्चेन मरणाद्वर्षर्त्तिनौ तिथिर्विवक्षिता संवत्स-
 रान्ते सुखामृताह्नयावस्थात् । न हि तान्येवाह्नाणि परि-
 वर्त्तन्ते । न ह्यह्नां प्रातिखिकं नामास्ति खिन्नं वा, अतो यत्र
 कश्चिदह्नि सांवत्सरिकं प्राप्नुयात् । संवत्सरान्तमहर्गण्येति चेत् । न ।
 मृताह्नयह्नयानर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाद्वर्षर्त्तिनौ तिथिर्विवक्षिता ।
 अहर्गण्यं रात्रेरप्युपलब्धार्थं, तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्भवते,
 एवञ्च संवत्सरान्ते मृताह्नयमभिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
 मिति ज्ञायते ।

अथ च ।

सां तिथिं समनुप्राप्य उद्धं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाद्ययनकर्मसु ॥
 सां तिथिं समनुप्राप्य अस्त्रं याति दिवाकरः ॥

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवसादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकाशेषविद्यमानाया अपि
तिथेः सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं न तथा स्मृताहवर्तिन्यास्तियेर्मरण-
सम्बन्धितया ग्रहणं किन्तु मरणकालिका एव । अतः सांवत्सरिके
स्मृताहग्रन्धेनोक्ता मरणकालिकेव तिथिर्वेदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे वज्रिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता
पित्र्येऽक्षमथवेक्षायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवासादिभ्रतपारणं मरणं वा
तात्कालिकेव तथोक्तिभिः, न पुनरतत्कालवर्तिनी प्रातरादिषु
चिन्तकानादिमाना, पित्र्ये सांवत्सरिकादौ अक्षमथवेक्षायां अह-
रन्तःस्पृष्टापि मरणकालिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते, एतदुक्तं
भवति मरणकालिकां तिथौ सांवत्सरिके कर्मस्ये प्राप्ते यदि
शास्त्रमथवेक्षायामपि दिगान्तेऽस्ति तदा सा कुतपापराज्योरस्यीति
मत्वा तदुपपन्नं एव दिवसे कुतपकालिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।
अथ वाच स्मृताहग्रन्धेनोपलक्षणव्यविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मास-पक्ष-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तप्तथाभूतं जयाहं तस्य तं विदुः ॥ इति ।

‘तथाभूतमित्युपलक्षणव्यथोपेतं ।

अथ च सांवत्सरिकादिपितृकार्ये चाश्वत्थेव मासस्य ग्रहणमाह
व्यासः ।

विवाहादौ स्रतः सौरौ यज्ञादौ सावनः स्रतः ।

आश्विन्ने पित्रकार्ये च मासश्चाश्विनः स्रतः ॥ इति ।

सप्तशरीतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तत सूर्यः काश्वग्राघतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौष-माघाद्यमेव हि ।

यतस्तच्च विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

पौषादिसंज्ञा चान्नस्यैव, तथाहि पुष्येण युक्तस्यैव यज्ञा
पौर्णमास्यां वा पौषौ वा अस्मिन्मासे स पौषो मासः, एवं माघा-
दयोऽपि ।

तदाह पाणिनिः ।

नक्षत्रेण युक्तः काश्वः अस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति ।

न च सौर-सावनयोरेवंविधासि संज्ञा एवंविधपौर्णमासीयो-
ननियमो वा, अतः सांवत्सरिकादौ चान्न एव मासो याज्ञः ।

यापुनर्वचनम् ।

अस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्ग्राभावेव कर्त्तव्यं पित्रकार्यं मृतेऽपि ॥

तदेतदधिमासमृतविषयं ।

अधिमासविपत्तिस्तेत् सौरं मानं समाम्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्ध-पिण्डोदकादिषु ॥

अथ अथाह्नैधे निर्णयः । तच्च अथाह्नैधे तिथिदैधे कर्म-
काश्वयापिनौ याज्ञा ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः काष्ठसत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वाह-वृद्धौ न कारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्काष्ठव्यापिनी तिथिः ।

तच्च सांवत्सरिकं द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टं च, तच्च पार्वणस्या-
पराहः काष्ठः एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नः ।

तथाच वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

अथ केषिदाहुः । यदा तिथिसाम्ये दधोरपि तिथ्योरपराह-
सम्बन्धसदान्तीं पार्वणेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्वैव तिथिर्पाद्या,
तच्च यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्मकाष्ठव्याप्तिरसम्भवः तथापि प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावात् पूर्वस्मिन्नेवाहनि आहूम् ।

आह सुमन्तुः ।

द्विरह्नव्यापिनी चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

वृद्धशान्भवश्चः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

शिवरहस्य-चौरपुराणयोः ।

प्रातः प्राग्ग उपोष्या स्यान्तिथिर्देवकलेषुभिः ।

मूलं हि पितृत्वपूर्थं पैत्रं शोक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उपोख्यं कवयो विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं ग्राह्यज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्वाङ्गिकास्तु तिथयो देवकार्ये कल्पप्रदाः ।

अपराङ्गिकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये तु सुखावहाः ॥

अत्रापराङ्गः सूक्ष्मकालप्रकरणे वक्ष्यमाणेष्वपराङ्गेष्वन्यतमो वेदि-

तथ्यः ।

तथाच शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त-सौर-नारदीयपुराणेषु ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदेवं तिथिसाम्ये पूर्वा ग्राह्येति सिद्धम् ।

वैषम्ये त्वाह बौधायनः ।

या तिथिस्तद्दहोरात्रं यस्यामभ्युदयाद्भविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य द्वात्रिंशे लक्षमियाद्भविः ॥

अथाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराङ्गद्वयव्यापौ प्रमौतस्य यदा तिथिः ।

ज्ये पूर्वा तु कर्कश्या दृष्टौ कार्या तद्योत्तरा ।

यन्तु व्याघ्रेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिपक्षस्युक्तं ।

सर्व्वे दर्पसाया हिंसा चिविधं तिथिसम्बन्धम् ।

खर्व-दर्पो परौ पूर्वौ चिंसा स्नात् पूर्वकाशिकी ॥

तदेतस्मान्मन्त्राख्यं चयाव्यतिरिक्ततिथिविषयमाद्यदिनदय-
समयापराह्णव्यापिले तिथिदृष्टौ परैव यास्तेति । तदयुक्तं । यदा हि
तिथिदृष्टिवशाद्दे अपि समयं अपराह्णं व्याप्नुतस्तदा साम्यवद्ब्रूवपि
“द्वाव्यापिनी चेत्सादित्याद्यनेकवचनवशात् “प्रथमं वा नियमेत कार-
णादतिक्रमः सादित्येनैव न्यायेन पूर्वतिथिपक्षस्य युज्यतात् । तथा
दिनदये अपराह्णैकदेशव्यापिलसाम्ये पूर्वैति वक्ष्यते । तथा दिन-
दयसमयापराह्णव्यापिले दृष्ट्वावपि पूर्वैति, तच्च साम्ये तिथिः पूर्वैद
यास्मात् । यद्यपि “द्वाव्यापिनी चेत्सादिति वचनानि चयाव्यतिथि-
साम्यव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपद्यन्ते खर्वशास्त्रस्य नूततिथिसामान्य-
व्यतिरिक्तसाम्यविषयत्वेन, तथापि वज्रशास्त्रासुरोधात् खर्वशास्त्र-
मेव बाध्यत इति चेत् । न । दृष्ट्वावपि तुल्यतात् । “अपराह्णदय-
व्यापी प्रणीतस्त यदा तिथिरित्यादिवचनस्य तुल्यपराह्णैकदेशद-
यव्यापितिथिदयविषयतात् अन्यथा तिथिचये समसापराह्णदयव्या-
पिलावस्थावात्, “चये पूर्वा तु कर्मव्येत्यभिधानानुपपत्ते वाक्यभेद-
प्रसङ्गाच्च न वाक्यदयकल्पना युक्ता । यद्यपि पौर्णमेवलादाक्यभेदो
न दोषावेति मन्यते, तथापि अनेकवचनन्यायविद्वद्भिरुक्तकल्पना निष्प्रा-
माशिकी ।

ये लाङ्कः यदा समावासा दिनदयेऽपराह्णसमन्विनी तदा चये
पूर्वा दृष्टौ साम्ये चोत्तरा ।

यिनीवासी कुक्षयेव भुत्तुमे आह्णकर्मणि^(१) ।

(१) पित्रकर्मोतीति ख० ।

ज्ञातान्ते चेत्तु मन्वाह्ने आह्नादि ज्ञात् कथं तदा ॥

तिथिचये द्वितीयाह्नी तिथिद्वयौ कुक्षः स्यात्^(१) ।

शब्देऽपि च कुक्ष्येया वेदे-वेदान्तवेदिभिः ॥

इति वचनात् । आह्नान्तरेऽप्येवं पार्वणविकारत्वात् तच्च ।

तथाचोक्तं व्यासेन ।

द्वितीयादिषु युष्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्विद्विद्व्यादौ द्वि-द्वासादिषोऽह्नात् ॥ इति ।

तदनुक्रमम् । अदाहतवज्रवाक्यविरोधात् । तेन यदा तिथिर्द्वि-

वज्राह्निरदयेऽपि समपापरात्र्यापिनी तदा पूर्वैव, शब्दे तु दिनद्वये
समपापरात्र्यापिनीति न तस्याच प्रसक्तिः । यदोमे अपि समपा-
परात्रं न आश्रुतः तदा बाधिकापरात्र्यापिनी वा याज्ञाः ।

तथाच शरीतः ।

अपरात्रं पित्र्याणु चापरात्र्यानुपापिनी ।

वा याज्ञा पित्र्यार्थं तु न पूर्वाह्नानुपापिनी ।

यदा तु द्वितीयेऽहनि अह्नमपरात्रं आप्नोति पूर्वैकदेशा-
पिनी तदा द्वितीयेवारम्भेऽप्योगितादपि याज्ञा ।

यो वक्ष्य विहितः काचः कर्मवक्ष्यकमेव ।

विद्यमानो भवेद्द्वं गोष्ठ्यातोपक्रमेव तु ॥

इति विष्णुवचनात् । अन्वयापरात्र्ययोगिन्या ह्यतिर्येयवचनम् ।

भूतविह्वल्यवावासा प्रतिपन्निमित्तमपि वा ।

विद्ये कर्मणि विद्विषांश्चा कुतपकापिनी । इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि कुतप एवारम्भो विहितः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दोभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तारम्भो विशिष्यते ॥ इति ।

न च “भूतविद्धाप्यमावासेत्यमावास्यायामेवाद्यं विशेषः नान्य-
चेति वक्तव्यं, यतः ।

मध्याह्न्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

इति तिथिमावावगतेः । यदा तूभे अपि तुल्यमपराहैकदेशं
व्याभूतः तदा तिथिदृक् पुरैव यास्या चये साम्येऽपि पूर्वैव । तदुक्तम् ।

अपराह्दयव्यापी प्रमोतस्य यदा तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या दृक्कौ कार्या तथोत्तरा ॥

“दर्शश्च पूर्णमासं चेत्युदाहृतवचनाच्च । साम्येऽपि पूर्वैव “द्वाहव्या-
पिनीत्यादिवचनात् । खर्वग्रास्त्रन्तु चयाहविषयवज्जवाक्यानुरोधात्
तद्व्यतिरिक्तविषयं ज्ञेयं अतएवोदाहृतवाक्ये खर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं । यदा
पूर्वा सायाह्न्यापिनी चापराहं स्पृशति तदा पूर्वैव यास्या ।

तदुक्तं मनुना ।

द्वाहव्यापिनी चेत् स्यात्^(१) मृताहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या चिसुहृत्ता भवेद्यदि ॥

तथाच बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यश्चाक्षमिते रवौ ।

दिशुहृत्तां चिरह्रस्व सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ॥ इति ।

अन्वार्थः । भानाबुदिते सत्युत्तरकालेऽहो सुहृत्तद्वयं ‘दैवतं’ देव-

(१) चरकमेतत् सर्व्वेव्यादर्शपुस्तकेषु सप्ताक्षरयुक्तमेव वर्त्तते ।

देवत्वं, तस्मिंश्चास्तमिते तत्कालीनमङ्गो मुहूर्त्तचयं 'पिथं' पितृदेवत्वं,
अतस्तावत्कालाद्यापिनौ या तिथिर्भवति सैव क्रमाद्व्य-कथयोर्धाञ्चेति
तदेवमस्तमयात्पूर्वं चिसुहृन्तां याञ्चेति स्थिते यद्भवित्पुराणोक्तम् ।

अतोपवास-स्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये वा तिथिर्धाञ्चा विपरीता तु पैटके ॥ इति ।

‘विपरीता’ अस्तमयसम्बन्धिनी ।

यच्च व्याख्योक्तम् ।

अज्ञास्तमयवेक्षायां कलामाचापि या भवेत् ।

सैव प्रत्याब्धिके याञ्चा नेतरा पुनश्चाणिदा ॥ इति ।

यच्च वशिष्ठोक्तम् ।

पित्वेऽस्तमयवेक्षायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते । इति ।

तदेतत्पूर्वदिनापराच्चिसुहृन्तथापिन्याः “किं पुनन्याद्येन प्रश-
नार्थं, न तु घटिकादिमाचकालीनायाः परिग्रहार्थं, तथाविधायाः
कर्मापव्याप्तिनात् उत्तरदिने कर्मपव्याप्तापराच्चयापिकास्तस्माभाच्च ।

अतएव शरीतः ।

अपराच्चः पितृशान्तु यापराञ्चानुयायिनौ ।

वा याञ्चा पितृकार्ये तु पूर्वा नाञ्चानुयायिनौ ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

अतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

वा तिथिः सकला ज्ञेया पिथ्यर्थे चापराञ्चिकी ॥

अज्ञादिग्रन्थापराच्चपरा एव ।

तथाच दृढमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्धाति पितरस्तासुपासते ।

तिथिक्षेत्रो यतो दत्ता अपराष्टे खल्वभुवा ॥

मनुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्धाति पितरस्तासुपासते ।

या पितृभ्यो यतो दत्ता अपराष्टे खल्वभुवा ॥

न त्वचास्तमययोगिन्या यष्ट्यं युक्तं, अस्तमयसमये आहुविधेधात् । अपराष्टेऽपि आहुनिमित्ततिथ्यभावे यदि आहुं क्रियते तदा तासुपासते इत्यनुपपन्नम् अपराष्टस्य दत्तत्वेन हेतुवन्निगदार्थवादानुपपत्तेस्तु तासुपासत इत्यविध्यसङ्गतः । अस्तमयशब्देनापि केवलेनाग्नौ तिष्ठतीति वत्समीपक्षप्रस्थापराष्टो कथ्यते, “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः शामवेदे नास्तेति वेदे-रग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्य इत्यचास्तेनेतीत्येतावन्मात्रं विवक्ष्यते तदा अपराष्टे देवसम्बन्धाभावात्तदेव ग्न्य इत्युपसंहारो नावकष्येत, तस्मात् ‘अस्तेति’ अस्तसमीपे अपराष्टे एतीत्यर्थो गृहीतव्यः । एवं कृतौ यत्र यचास्तमयसम्बन्धिन्यां तिथौ आहुं विधीयते तत्र तत्र तस्मात् अपराष्टव्यापिन्वां तिथौ आहुं विहितमभिमन्यम् । अन्यथा कुतपरोहिषापराष्टवाक्यैर्विरोधः स्यात् ।

अग्न्यस्तमयवेत्तार्या कस्मात्तापि वा तिथिः ।

सैव प्रत्याह्निके आहुः न परा पुनश्चाग्निहा ॥

इति वचनादस्तमयमात्रकाले वा तिथिः सैव प्रत्याह्निके आहुः गृह्यते चेत्तदास्तमयकाल एव आहुं प्राप्नोति वचनवत्कात् । अथ वन्द्याकाले तत्समीपे च आहुप्रतिषेधात् तदा न क्रियत इति

यद्युच्येत तर्ह्यपराध कावेष्टततिचेरभावेन आहुकरणे चैव प्रत्याब्धिके
इति विध्यर्थो नानुष्ठितः स्यात् । इतरस्यां पुनश्चानिदायां प्रति-
षिद्धायां तिथावनुष्ठानं भवेत् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञान-दान-जपादिवु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अक्षं याति दिवाकरः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवस्यवचनाभ्यां उदयास्तमययोगिन्योस्तिथ्योः सकललाभि-
धानात् यदा कदाचित्कृतं कर्म विहिततिथावेव कृतं भवतीति चेत् ।
न । यथास्तमयसम्बन्धेन पूर्वशुक्लस्याः सकलत्वं तथैव परेद्युरप्युदयसम्-
बन्धेन सकलत्वात् । अज्ञास्तमयवेक्षायां दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन न ज्ञा-
यते चैव प्रत्याब्धिके इति, का विधीयते पूर्वा वा परा वेति, का च प्रति-
षिध्यते नेतरा पुनश्चानिदेति । किञ्च एवं परिभाषितं अवाप्तत्वं सक-
लत्वं यदि दृश्यते तदा सर्वा एवोदयास्तमययोगिनेन सकला न करा-
यितुं शक्यति धिरस्ति । तच्च सर्वासां सकलत्वेन सर्वकर्मकाशव्यापित्वात्

यो यस्त विहितः काशस्तत्काशव्यापिनौ तिथिरिति ।

मध्याह्नव्यापिनौ वा स्यात् कैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

पराह्नव्यापिनौ वा स्यात् पार्वणे वा तिथिर्भवेत् ॥

इत्यादिवचनजातस्तन्निवर्तनीयाभावात् आनर्थक्यमेव स्यात् ।
किञ्च किमप्यपराह्णावाधेनास्तमयवेक्षाकाशायां प्रत्याब्ध्यह्नविधानं
अथवा दिवसुक्तं धिरक्तमेति चिमुक्तनवाधेन वा । आद्ये पक्षे अप-
राधः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

तदुक्तं सत्यन्तरे ।

अपराधः पितृणाम् आपराधानुयायिनी ।

सा यास्या पितृकार्ये तु न सा यास्यानुयायिनी ॥

इति सन्पूर्णायामपि तिथावस्तमयवेलायां आहुं प्रसज्येत । किञ्च
प्रत्याब्दिकशब्देन किं आहुमभिधीयते कर्मान्तरं वा, आहुपक्षेऽपि
मृताह आहुमक्षयद्वितीया आहुश्चेति यावत्प्रमाणान्तरवशाद्वधार्थं
तावदपराधः पितृणामिति श्रुत्या कथञ्चिन्न बाध्यते । द्वितीये पक्षे सायं
विशेषः तिथ्यभावे अपराधे आहुं कृते मृताह आहुं न कृतं स्यात्
मास-पक्षे तिथिस्थूटे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः ॥

इति तल्लक्षणात् । न चैवमपि दिगन्ते विद्यमानया तिथ्या तदहः
स्थूटमिति तन्मृताहः स्यादिति तत्रापि आहुं प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।
यतः ।

अनग्निमत उत्क्रान्ते शग्नेः संस्कारकर्मणः ।

शङ्किः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथा तिथिः ॥

इति मरणकालीनतिथिवशेन मृताह इत्युक्तं न मरणतिथिचोगव-
शेन, अन्वयैकस्मिन्नहनि तिथिद्वययोगे सत्युभयत्रापि आहुं प्राप्नोति
न कश्चिदाश्विशेषात् । “पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डमित्यादौ च सप्तम्या
तिथेराधारत्वावगमात् तत्तिथिं विना आहुं क्रियमाणे

अकाले यत्कृतं कर्म विधिग्नौचविवर्जितम् ।

अकृतं तद्विज्ञानीयात् पुनरिज्या श्रुतेर्वलात् ॥

इत्यापतति, तस्मान्मास-पक्ष-तिथिस्थूट इत्यस्यायमर्थः, यस्मिन्

माद्ये यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यो मृतस्तस्य तेषु विद्यमानेषु मृताह-
रति । अस्तमयवेलाशब्देन किं सायंसन्धिरुच्यते ततोऽर्वाग्वा उपरि
वा, आद्ये पक्षे अह्नीति नोपपद्यते, सन्पूर्णादित्यमण्डलोपलब्धावहः-
शब्दं प्रयुञ्जते वृद्धाः । द्वितीय पक्षे मध्याह्नादुपरि सर्वाप्यस्तमय-
वेला स्यात् ।

उदये वर्द्धमानाभिरामध्याह्नं तपेद्रविः ।

ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥

इत्यस्तमयसम्बन्धिनः कालस्य मध्याह्नादुपरि पुराणे प्रतिपाद-
नात् । तथा सति “अपराहः पितृणांमिति श्रुत्या सह विरोधो
न भवेत् । द्वितीयपक्षोऽपि न युक्तः अज्ञस्तमयवेलायामित्यज्ञस्तमय-
वेलायाः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । तस्मादयमर्थोऽस्य वचनस्य,
अज्ञस्तमयवेलायां अह्नि दिवसमध्ये यास्तमयवेला योऽस्तमयसञ्चि-
हितः कालः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः पञ्चमोविभागस्तस्य प्रवेगे या कला-
माचाप्यस्ति सैव प्रत्याब्दिके यास्या तस्याः आह्नादिमुहूर्तपञ्चक-
रूपापराह्नव्यापित्वात्, नेतरा पूर्वा या सायाह्नमाचवर्तिनी आह्न-
योग्यं न अपराह्नं व्याप्नोति सा पुनश्चानिदा न याच्चेत्यर्थः । एवंविधे
वचनार्थे नानुपपन्नं किञ्चित् । नापि वचनान्तरस्यानर्थक्यं विरोधो
वा । अथवा पूर्वस्मिन्नहनि लोकप्रसिद्धकृतज्ञास्तमयकालव्यापिनी
द्वितीयेऽहनि तदैकदेशव्यापिनी यदा तदा द्वितीयेऽहनि पूर्वतिथ्य-
पवादेन आह्नं निबन्धते इति निरवधम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।
अस्तमयस्यैवापि तिथिः पूर्वैव याच्चेति । न चात्र चतुर्थप्रश्नोत्तरा-
ह्नव्यतिरिक्तापराह्ने काले तिथिसंयोगासम्भवेन तिथियुक्तापराह्न-

कासाभावादननुष्ठानमेव आङ्गुस्तेति वाच्यम् । यदाह नारदीयपु-
राणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिसात्काशिकौ स्यता ।

पित्र्येऽसमयवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥ इति ।

असमयवेलायां या सृष्टा मृततिथिसन्निधौ कर्त्तव्ये पित्र्ये आ-
श्विादिआङ्गे पूर्णा निगद्यतेत्यर्थः । असमयवेलायां सृष्टेत्यनेनास-
मयसमये कलासङ्गावेऽपि मृततिथेः पूर्णत्वमुक्तं इति मन्तव्यम् ।

यत्तु सत्यम्बरम् ।

दिनाम्ने पञ्च नाक्षत्र पुण्याः प्रोक्ता मनौषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये देवे चैव च कर्मणि ॥ इति ।

पित्र्ये कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्यो दिनाम्ने वर्त्त-
मानाः पञ्च नाक्षत्राः पुण्यास्ततः प्रकृतनाडीतिथियोगजन्यपुण्यत्वापादिकाः
न तु ततो न्यूनाः, देवे कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्य-
उदये सति वर्त्तमानाः पञ्च नाक्षत्राः पुण्याः तत उपरितननाडीनामपि
तिथियोगजन्यपुण्यापादका न तु ततो न्यूना इति तस्यार्थः ।
तदेतत् । “प्रतिपद्भूतलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिना “आङ्गं
कुर्वन्मावास्तां यज्ञेन पुरुषः इति । सर्वान् कामानवाप्नोतीत्यन्तेन
आङ्गकालतया विहितकृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिदैधविषयं न तु
आङ्गान्तरकालतया विहिततिथिदैधविषयं । पित्र्यं आङ्गं कृष्ण-
पक्षदिनेऽसमययोगिनीति प्रकृत्य तच्चैव विशेषाभिधानपरत्वात्स
वचनस्य, तेन पूर्वोक्तवशिष्ठवचनेन सह न कश्चिद्विरोधः ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

अतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराधिकौ ॥ इति ।

सन्ध्यासमौपस्यापराधिकौ घटिकैका यदा भवेत् सा तिथिः
पित्र्ये सकला ज्ञेयेत्यर्थः । यदा तु पूर्वदिनेऽस्तमयात् पूर्वचरे
तिथिद्योगः उत्तरदिने च अस्तमयादुपरि चिसुक्कर्त्तयुक्ता तदा
उत्तरमहः आङ्गकालः ।

तथाच सुमन्तः ।

उदिते दैवतं भानौ पेशं वास्तमिते रवौ ।

दिसुक्कर्त्तं चिरम्नो वा सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः ॥ इति ।

अस्यार्थः उदिते भानौ सत्यम्नःसम्बन्धिनौ देवकर्माङ्गभूता
तिथिर्वा दिसुक्कर्त्तादन्यूना भवति सा सम्पूर्णतिथिवत् सत्यम्नाम्नो
हव्यदानकालतामापादयति तेन तस्मिन्महनि दैवं कर्म कुर्यात् ।
पित्र्यकर्माङ्गभूता तिथिरस्तमिते रवौ सति या चिसुक्कर्त्तमनुवर्त्तते
सा कव्यदानकालतां सत्यम्बन्धस्याङ्ग आपादयति तेन तत्सम्बद्धेऽङ्गि
पित्र्यसम्बन्धिर्वावत्सरिकादिश्राद्धं कुर्यादिति । अनेनोत्तरदिने
अस्तमयादुपरि चिसुक्कर्त्तानुवृत्त्यभावेऽस्तमामिनी पूर्वतिथिरेव याज्ञे-
त्यर्थादुक्तम् ।

एवञ्च यदुक्तं नारदीयपुराणे ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पितुः स्वावत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदुपरिदिनेऽस्तमयादुपरि सुक्कर्त्तयथाभावे द्रष्टव्यं । यदा तु
पूर्वधुरस्तमामिनी तिथिः सम्भवति उत्तरेधुरस्तमिते रवौ चिसुक्कर्त्त-

व्यापिनी न भवति किन्त्वस्तगामिनी भवति तदापि सैव याज्ञा
 आह्लादावस्तगामिनीति स्मरणात् । यदा तु दिनद्वयेऽप्यस्तगामिनी
 तिथिर्न भवति तदोत्तरेद्युरेवास्तगामित्वरूपगुणाभावेऽपि गुणलोप-
 न्यायेन सांवत्सरिकआहुं कर्त्तव्यं, तिथियुक्तापराह्णकालव्यतिक्रमेण
 प्रत्यवायापत्तेरिति । तदयुक्तं । अस्तमयस्यर्गमात्रेण सांवत्सरिकआहु
 पूर्वविद्धतिथिग्रहणे ।

द्व्यहर्ष्यापिनी^(१) चेत्याम्भृतादस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या चिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

इति मनुवचनविरोधात् । “व्रतोपवास-नियम इति भविष्यपुरा-
 णवचनमपराह्णिका एव तिथेर्ग्रहणं प्रतिपादयति । वचनान्नरविरोधेन
 घटिकैकेत्यानुष्टुप्तौ प्रमाणाभावात् उक्तप्रकारेण गतिसम्भवाच्च
 परेद्युः आह्लासभावविषयत्वेनोपपत्तेस्तु ।

यदपि च सुमन्तुवचनस्यास्तमयोपरितनचिमुहूर्त्तविषयत्वेन व्या-
 ख्यातं तदयुक्तं । अहःशब्दपर्यालोचनया द्विमुहूर्त्तस्य च दिन-
 सम्बन्धित्वावगतेः ।

अन्ये त्वाहुः द्वितीयेऽहन्यपराह्णव्यापिले चिमुहूर्त्ता चेत् पूर्वविद्धा
 कर्त्तव्या “चिमुहूर्त्ता भवेद्यदीति मनुवचनात् । “अपराह्णः पितृणा-
 म्ब्रति द्वारीतवचनं सांवत्सरिकव्यतिरिक्तविषयं । एवञ्च सति “द्वि-
 रहर्ष्यापिनीति सुमन्तुवचनस्य, “देवकार्यं तिथिर्ज्ञेयेति दृष्ट्याश-
 वस्तववचनस्य, “प्रातः प्रातरुपोऽथ इति शिवरहस्य-सौरपुराणस्य,
 “तिथेः प्रान्तमिति नारदीयपुराणवचनस्य, “उदिते दैवतमिति

(१) द्विरहर्ष्यापिनीत्यनेन पाठः समीचीनः ।

बौधायनवचनस्य, “प्रतोपवासस्नानादाविति भविष्यत्पुराणवचनस्य,
 “अक्षमयवेद्यायामिति व्यासवचनस्य, “पिण्डेऽक्षमयवेद्यायामिति
 वशिष्ठवचनस्य, “द्वर्गस्य पौर्णमासश्चेति शिवरश्म्याहतमनुवचनस्येत्येवं
 वचनद्वयकबाधसाधनं स्यात्, भवत्यचे तु बाधगौरवं स्यात् । आ-
 दितत् भवत्यचेऽपि “कर्मणो यस्त यः काशः इति व्यासवचनस्य,
 “यस्मिन् काले हि यत्कर्मैति स्कन्दवचनस्य, “अपराधिकाशयेति
 निगमवचनस्य, “अपराधः पित्रणामिति शरौतवचनस्य, “प्रतोप-
 वास-नियम इति भविष्यत्पुराणवचनस्य, “यस्यामसं रविर्धातौति
 लघु-दृढमनुवचनयोः, “अपराधव्यापिनीति दृढगौतमवचनस्य, “वि-
 हितः काशः इति बौधायन-लघुविष्णुवचनयोः, “मथारुद्राधि-
 नीति बौधायनवचनस्येत्येवं वचनेकाद्वयकस्य बाधगौरवं भविष्यति ।
 अस्त्यचे तु बाधसाधनमिति चेत् । उच्यते । पञ्चदशे वज्रवाक्यवा-
 धाविशेषेऽप्याचारानुगुण्यात्पूर्वविद्धा चिदुद्भूतां गृह्यते । तद्वचनं ।
 आचारदेविष्यात् । भवत्यचे मृततिथिर्वावसरिकविधायकवाक्य-
 बाधोऽपि भवेत् । ततश्च वज्रवाक्यबाधायां पक्षो व्याघात् । किञ्च
 यथा आह्ने चिदुद्भूततिथिग्रहणमवशात्कर्मकाशव्यापिशालनाधो-
 ऽङ्गीक्रियते तथा ।

यस्यां तिथावसन्मियात्पूर्वस्य चिदुद्भूतत्वे ।

वाग-दान-जपादिभ्यस्तानेवोपक्रमेत् तिथिम् ॥

इति वचनात् कर्मान्तरेऽपि चिदुद्भूततिथिग्रहणमवशात् तद्बाधः
 प्रसज्येतेति वेद्यस्याङ्गीकरणमधुनं । तथापि चैवमभुपगमे दोषः
 प्रागभिहितः ।

५५८ अतुल्यमंविनामबौ परिशेषकले कावनिर्णये [११ अ०।

अन्वे लाङ्ः अथाहभाङ्गे आचारविप्रतिपत्तेर्वचनविप्रतिपत्तेः
परम्पराप्राप्ताचाराश्रयणेन तिथेर्यद्वयमिति । तेषां परम्पराप्राप्ताः
पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः, “तदेव तैर्न दुस्तेयुराचारैर्नतरैः पुनरिति वचनात् ।

तथाच व्यासः ।

तर्कौऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नासादृषिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितकृद्वायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

इति यदच युक्तं तत् याज्ञं ॥

इति अथाहवैधनिर्णयः ।

अथ अथाहापरिज्ञाने सांवत्सरिक-
आह्निकालनिर्णयः ॥

अविष्कृतपुराणे ।

अदृष्ट उवाच ॥

न जानाति दिनं यस्तु मासं वायमराधिप ।
मृतयोस्तु महाप्राज्ञः पित्रोर्यस्तु कथं नरः ।
आहुं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥
अथ पित्रोरित्युपलक्षणमन्येषां अपि आहुस्त मास-दिनाज्ञाने
तथेवाचरणात् ।

आदित्य उवाच ॥

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं सांवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते मासस्तु
ज्ञायते तस्य तन्मासामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायेत मृताहस्येत्प्रमीते प्रोषिते सति ।

मासस्येतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्यान्मृताहनि ॥

‘तद्दर्शं’ तन्मासामावास्यायां, ‘मृताहनौत्यत्र यत्कर्त्तव्यं तदिति
शेषः, ‘प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्त्रेणापि स्थातान्नौ विस्मृतौ चदा ।

तदानीमपि तौ याज्ञौ पूर्ववन्तु मृताह्निके ॥

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां आहुमाह मरीचिः ।

आहुविघ्ने ससुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं ह्यप्यपन्ने विघ्नेषतः ॥

अथ ‘विघ्नेषत इति ह्यप्यपन्नस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
प्यनुज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्लपक्षौकादश्यार्विकल्पे प्राप्ते एवं
व्यवस्था माघे पक्षे च विज्ञाते तिथिमाषापरिज्ञाने तस्य मासस्य
तत्पक्षस्थितायामेवैकादश्यां आहुं कार्यं विज्ञातमानपक्षपरित्यागे
कारकाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने ह्यप्येकादश्यां तदभावे शुक्लै-
कादश्यामपीति ।

भविष्यपुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

३६० चतुर्गन्धिमाससौ परिशेषखण्डे वाचनिर्दिष्टे [११ अ० ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाच समाचरेत् ।

भोजकस्य विशेषेण यो मां पूजयते सदा ॥

यस्य तु मृताहः परिश्रायते न मासः तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे
माघे वा तस्मिन्महि आहुं कर्त्तव्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोक्षितमृतस्य दिन-मासावुभावप्यविज्ञातौ स्नातां
तदा तत्प्रक्षानकाशिकयोर्दिन-मासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यं ।

तदाह सएव ।

दिन-मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रक्षानदिनमासौ तु याज्ञौ पूर्वाक्तया दिश्या ॥

दिनग्रन्थेन सर्वत्र तिथिरवगन्तव्या । पूर्वाक्तया द्विग्रेत्यस्याथ-
मर्थः । प्रक्षानतिष्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्याममावा-
स्यायां सांवत्सरिकम् । प्रक्षानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गे माघे
वा तस्यानेव तिथौ कुर्यात् । प्रक्षानतिथि-मासयोर्द्वभयोरप्यज्ञाने
तु तन्मरणश्रवणकाशिकयोस्तिथि-मासयोः कुर्यात् ।

तदाह प्रचेताः ।

अपरिज्ञानेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा ।

‘श्रवणदिवसे’ मरणवार्त्ताया आकर्षणतिथौ ।

भविष्योक्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतेर्षाज्ञौ तौ पूर्वाक्तज्ञे च तु ।

अवधतिविशारथे मासस्मरणे च तस्माद्यवधिर्न्याममावास्यायां
सांवत्सरिकं । अवधतिविशारथे मासविशारथे च मार्गशीर्षे मासे
वा तस्मानेव तिथौ कार्यं । अवधतिवि-मासचोदभयोरपि विशारथे
मासस्य मार्गशीर्षस्य वामावास्यायां कार्यं ।

तदुक्तं प्रभाषण्ये ।

मृतस्यार्हं जानाति मासं वपि कचक्ष्णः ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं मासेऽयं मार्गसे ॥

‘कचक्ष्ण’ मरणप्रस्थानप्रवचरूपेण केनाप्युपलक्षणेनेत्यर्थः, यस्य
तु प्रोषितस्य मरणवार्तां जीवनवार्तापि नाकर्ण्यते पञ्चदशवर्ष-
पर्यन्तमागमनस्य नास्ति तस्य तदूर्ध्वं पाश्चात्तैः समिप्तिः कुत्रैव
शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्वर्त्य तदानीं
तस्माद्यवध-तिथिस्तुष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्तव्यम् ।

इत्याह आढ्यकर्षः ।

पितरि प्रोषिते यत् न वार्ता नैव जानति ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशवर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्वान्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि श्रेयकर्माणि कुर्यात् ॥

इति अथाप्यपरिज्ञाने सांवत्सरिककार्यविशेषः ।

अथ महाश्राद्धनिर्णयः ।

वायुपुराणे ।

महासु कुर्वन् आहुतिं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥
 मघाआहुस्तु यः कुर्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 पितरस्तस्य तुभ्यन्ति सन्ततिश्चाक्षया भवेत् ॥
 एतेनैव तु योगेन वस्त्र-धान्यसुपानहौ ।
 यो ददाति मघाआहुं भोजनञ्च विशेषतः ।
 चयोदशसमास्तस्य द्रव्यन्ति पितरो नृप ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं मिरीचन्ते शकुना इव पिप्पलम् ॥
 मधुमासेन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
 एष नो दास्यति आहुं वर्षासु च मघासु च ॥
 मघासु दत्त्वा विधानेन चतुरो सभते वरान् ।
 धनमन्नं सुतानायुर्देदन्ति पितरोऽर्चिताः ॥

॥ श्रातातपः ।

मघासु पित्र्ये च सुते च जाते
 यक्षोपरागे अयनदधे च ।
 शङ्खे च दत्ते च तथैव पद्मे
 दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ॥
 विभक्ता वाविभक्ता वा कुर्यात् आहुं सदैव हि ।
 मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः प्रथमिना ॥ इति ।

आह वृद्धवशिष्ठः ।

दधि गन्धमसंस्पृष्टं साक्षाज्जानाविधांस्तथा ।
 इदं नमस्तु प्रोचन्ते वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एतानि वाक्यानि पिण्डदानरहितश्राद्धविषयाणीति । तथाच
भविष्यपुराणे वचनम् ।

संक्रान्तामुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तथाच षट्चिंशन्मते ।

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

संक्रान्तामुपवासञ्च चन्द्र-सूर्यपक्षे तथा ॥

यदाचारसारकृता पुराणवचनमुदाहृतं “मघायां पिण्डदानेन
चतुरो लभते वरानिति, तत्पुत्रवद्गृहस्थितिरिक्तविषयम् ।

अन्ये त्वाहुः । केवलपिण्डदाननिषेध एवायमस्ति, तत्सम्भवति,
तथाच षट्चिंशन्मते ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्य-विप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु सव्याप्ते भवेन्निरग्रनोऽपि चेत् ॥

ननुभयचापि निषेधः प्रवर्त्ततां, न, अनेकबाधस्यान्याय्यत्वात् ।
तस्मात् मघाश्राद्धमपि सपिण्डमाचरणीयमिति । तदयुक्तम् ।
विनिगमे कारणाभावात् उभयचापि निषेधः प्रवर्त्तते ।

अन्ये त्वाहुः । चयोदशैश्राद्धतुल्यन्यायतया मघाश्राद्धमपि एक-
वर्गसम्बन्धि निषिध्यतइति । तदसत् । “श्राद्धाकैर्वैकवर्गस्य चयोदशा-
मुपक्रमेदित्यादिवचनबलेन तद्व्यवस्था दर्शिता, इदमुपवासाभावाच्च
युज्यते । न्यायतुल्यत्वादिति चेत्, तत्तुल्यत्वात्माश्राद्धं न कुर्वादिति
निषेधस्य सपिण्डश्राद्धगोचरतद्योषपत्तेः, तथाच “पिण्डदानेन पुत्रो
नश्यतीति श्रूयते न श्राद्धाचरणेन, तत्कर्त्तव्यतायाः प्रदर्शितत्वात् ।

इति मघाश्राद्धनिर्णयः ।

अथाग्नौचादिनिमित्तेषु आशुकालनिर्णयः ।

तथाह शब्दग्रन्थः ।

देवे तु पित्र्य्यां आहुते अग्नौचं जायते यदा ।

अग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

मुख्यकाशिकोपक्रमात् प्राग्गदा आहुताधिकारिणामाग्नौचं जायते तदा मुख्यकालप्रत्यासन्ने आग्नौचेन वा दूषिते आग्नौचोपगमानन्तरकाल एव पैत्र्यकं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यत्नविवचनम् ।

तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकालम्भरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

तत्र आहुते सूतकेन प्रदुष्टे “सूतकालम्भरं कुर्यादिति पञ्चसाव-
द्व्यग्रद्वयवचनाविरोध एव । “पुनस्तदहरेव चेति पञ्चसादिशब्दोक्त-
निमित्तान्तरविज्ञतः मुख्यकालविषय इति पूर्ववचनाविरोधाच्च कल्प-
नीयम् । एतच्च पञ्चान्तरं यथाहक्रियमाणप्रतिमाशिकआहुविषयं । तत्र
माससृष्टकालाभावेऽपि पञ्च-तिथिमाससृष्ट्यापि शास्त्रत्वात् ।

अतएवाह देवसः ।

एकोद्दिष्टे तु संग्राप्ते यदि विज्ञः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् आहुं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

‘अन्यस्मिन्’ अग्नौचे मासि, ‘तस्मिन्’ मृततिथौ, यस्मिन् शुक्ले
कृष्णे वा मृतः तस्मिन्नेव आहुं विज्ञवशादतिक्रान्तं कुर्यादित्यर्थः । ‘यदि
विज्ञ इत्यपि शब्दग्रन्थवचनाविरोधाद्याग्नौचव्यतिरिक्तनिमित्तेनेति

शेषो ब्रह्मणः । आग्नौचमिमित्तेन विभ्रे जाते मासिकविषयेऽपि
सूतकानन्तरमेव आह्वानुष्ठानं च्यव्यष्टद्वयवचनोक्तमनुसन्धेयम् ।

अतएव देवस्नामिनाप्युक्तम् । एतद्व्यष्टद्वयवचनं सूतकाग्नौच-
विषयं मिमित्तान्तरतस्तु तद्विचारे “एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि
विभ्रः प्रजायते । इत्यादिसूतान्तरवचनमिति ।

आहः ।

आह्वविभ्रे समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत आह्वं चैके मनीषिणः ॥ इति ।

‘अन्तरा मृत-सूतके’ आह्वप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके
मृतके वा जाते । अमावास्यायां शुद्धौ शुक्लानन्तरमेतत्सांवत्सरिक-
आह्वविषयमिति चेत्तत् । तदयुक्तं ।

मासिकाव्ये तु संप्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं चापि विषयव्याः ॥

इति षट्पिंशन्तवचनेन मासिकस्यापि विधानात्, अमावा-
स्यायवचनं शुक्लैकादश्याः कृष्णैकादश्यासोपलक्षणम् ।

अतएव मनीषिः ।

आह्वविभ्रे समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे वा एकादशौ तस्यां विशेषत इत्यन्वयः, पितृकार्यं
यतः कृष्णपक्षस्यैव शास्त्रात् कृष्णैकादशौतोऽप्यमावास्यायाः पितृ-
कार्यं श्रेष्ठं दृष्ट्यापूज्यायविद्धं बोद्धव्यम् । अथ शुक्लानन्तरकासो
मुख्यकाशप्रत्यासक्तत्वात् श्रेष्ठः । दर्शकाशस्ततो अथः मुख्यदर्शका-

सप्रत्यासत्तभावादिति मन्तव्यं ।

तथाच तत्पाण्ड्यश्रद्धाः ।

श्रद्धाभूतेन दातव्यं चा तिथिः प्रतिपद्यते ।

या तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न तन्या वै कदाचन ॥ इति ।

अथमर्थः । श्रद्धाभूतेन तावदातव्यं तेन मुख्यकारणेषु श्रद्धासम्भवे श्रद्धानन्तरं चा तिथिः सा 'प्रतिपद्यते' ज्ञायते, तस्य कर्त्तव्यकर्माङ्गता ज्ञेया, न तन्या मुख्या तिथिः, आशौचदूषिता कदाचिन्नानुष्ठेयेति । आशौचादूषिता मुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेत्याह स एव ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदुच्छ्रया ।

पिष्टं आहूय दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत् ॥ इति ।

'यदुच्छ्रया' श्लेष्मया । मृत-मृतकाभ्यां मृताशौषधाते तदतिक-
न्याशौचनिवृत्तौ आहूय कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्पाकोपक्रमानिमन्त्रणाद्वा
पूर्वमेवाशौचविज्ञाने सति गोप्तरकाशम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहूयकर्मणि ।

निमन्त्रणाद्भि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥

देहे पित्र्यु तिष्ठतु नाशौचं विद्यते कश्चित् ।

अपि दातव्यं यदौतं स मृतके मृतके तथा ॥

अविज्ञाते न दोषः स्यात् आहूयादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्वाध्यायशिक्षादिका क्रिया ॥

भोजनार्हं तु सन्धुक् विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टे श्रेष्ठं त्यक्त्वा समाहिताः ।

आप्तस्य परकीयेन जलेन शूचयो दिजाः ॥

विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्नरा ।

शेषमन्नं परैर्देयं इत्येतत् समुदाहृतम् ॥

एतत्तु दाह-भोक्तृदृष्ट्यतिरिक्तजन्म-मरणविषयम् । “दाहन्
भोक्तृस्य न स्पृशेदित्यत्र दोषविशेषः ।

आह कतुः ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न कुप्यति ।

उक्तमिदमाग्नौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यं काष्ठमतिक्रम्याग्नौच-
निवृत्तौ आहुं कर्त्तव्यमिति ।

दृष्टमेधिनस्तु भार्यया सहैवाधिकारात् तस्यां रजोदर्शननिवन्धना-
शूचिलदूषितायां मुख्यकाष्ठमतिक्रम्याशूचिलनिवृत्तावेव आहुं कर्त्तव्यं
प्राप्ते रजस्वलापतिनैवेकाकिना मुख्यकाष्ठ एवामआहुं कर्त्तव्यमिति ।

आहोमनाः ।

अप्लीकः प्रवासी च यस्तु भार्या रजस्वला ।

शिङ्गाजेन न कुर्वीत आमन्तस्य विधीयते ॥ इति ।

अस्थामआहुविधेः क्षत्रिदुपसंहारपूर्वकमपवादमाह चारीतः ।

आहुविधे दिजातीनामामआहुं प्रकीर्त्तितं ।

अभावाद्यादिनगतं मासं संवत्सराहुते ॥ इति ।

यद्वाग्यारजोदर्शनादिरूपे आहुविधे समुत्पत्ते सत्यामआहुं कर्त्त-
व्यमिति प्रकीर्त्तितं तदभावाद्यादिकास्तिकमेव न तु यस्मृताहका-
स्तिकं सांवत्सरिकस्य तदपीत्यर्थः, किन्तु तदपक्रान्तेनैव कर्त्तव्यं ।
तथैकभार्येण सहाधिकारिभार्यादूषणाङ्गार्यान्तरस्य चाभावाद्भजो-

५६८ चतुर्गन्वितामनौ परिशेषख्ये कावचिर्बन्धे [११ अ० ।

दर्शनरूपविज्ञापनमकाश एव कर्त्तव्यं । यद्योक्तं प्रभावख्ये ।

संशुद्धा साक्षतुर्धेऽङ्गि साता नारी रजस्रसा ।

दैवे कर्त्तव्ये पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि श्रद्धति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

मृतेऽहनि तु सव्याप्ते यस्य भार्या रजस्रसा ।

आहुं तदा न कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि कारयेत् ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन अधिकारानपगमाश्रयकाश एव
कर्त्तव्यं ।

शामश्राद्धाद्यमर्थं प्रति हेमश्राद्धमाह ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्रसा ॥

द्रव्यमप्यभोष्यं विवक्षितं कर्त्तव्यं, द्विजस्य भोक्ता ।

इत्याश्रौचादिनिमित्तेषु आहुकाशनिर्णयः ।

अथ आहुविशेषेषु प्रातःपूर्वाह्न-मध्याह्न-सायाह्ना विहितः
कार्यकाशस्य निषिद्धः एवमन्येभ्यपि कर्त्तव्यं, अतस्तद्विधेकार्यं पूर्वाह्ना-
दिकाशप्रकरणमारभ्यते । तच्च तावद्योगवामन्याद्विधा विभक्त्याहः
पूर्वा भागः पूर्वाह्नः, अपरोऽपराह्न इति स्पष्टमेवावगम्यते ।

तथाच मनुः ।

यथा वैवापरः पथः पूर्वपथादिप्रियते ।

एवं आहुकाशः पूर्वाह्नादपराह्नो विप्रियते ॥ इति ।

नन्वत्र आहूविषये पूर्वाह्वापराह्वा वैशिष्ट्यमाप्तमुच्यते न पुन-
रहर्दिधाविभक्तपूर्वभागस्य पूर्वाह्वसंज्ञकत्वम् अपराह्वापराह्वसंज्ञक-
त्वमिति । अघोच्यते । द्विधा विभक्तस्य मासस्य भागौ पूर्वापरौ
पक्षौ भवतः तौ चात्र दृष्टान्तौक्यतौ, अत्राख्याद्वयोऽपि द्विधा
विभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वाह्वापराह्वसंज्ञकत्वं गमयति, तत्र
वैशिष्ट्यमात्रेण अत्राख्यात् दृष्टान्तलोपपत्तेः । सत्यं तथापि भागा-
न्तरानुपादानात्सर्वत्राख्यानुरोधाच्च विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते
तद्बाधो मा भूदित्येवमर्थमेवमभ्युपगम्य । ननु दर्श इत्यमात्रे-
स्त्रिधा चतुर्धा दिवसभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसाम्यकल्पनामू-
लकस्य विभागो बाध्यतां । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदि-
ष्टस्य चानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात्काष्पनिकाश्च वक्ष्य-
स्यात् भवेदेव बाधः, किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा
भूदित्येतदर्थमेव यौगिबुद्धोऽप्यर्थः परिभाषितः ।

स्तन्दपुराणे ।

आवर्त्तनान्त्तु पूर्वाह्वा अपराह्वातः परः । इति ।

आवर्त्तनं दिनमस्य इति द्विधा विभक्तस्याहोदितौयोभागोऽप-
राह्वा इत्येकं मतम् । अत्र त्रिधा विभक्तस्याहोदितौयो भागोऽपराह्वा-
इत्यपरं मतमुच्यते । तत्र श्रुतिः । “पूर्वाह्वा वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-
ष्याणामपराह्वाः पितॄणां तस्यादपराह्वा ददातीति । अत्र पक्षद्वय-
सुहृत्तात्मकस्य दिवसस्य पक्षसुहृत्परिमितान् पूर्वाह्वादिनामस्त्रीन्
भागान् परिकल्प्य क्रमादेव-मानुष-पैत्रकेषु कर्मसु विनिश्चुक्ते श्रुति-
रिति प्रतीतिर्जायते । अपराह्वाकाले विहितस्य पार्वणमाहूतस्य वाचर-

तृतीयेऽग्रे मानवः कर्त्तव्यतोपदेशः कालनियोगप्रकरणे दर्शयिष्यते
 सोऽपि विधा विभक्त्याऋक्षतृतीयो भागोऽपराङ् इत्यन्यार्थदर्शनत्वे-
 नानुसन्धेयः इति विधा विभक्त्याऋः तृतीयो भागोऽपराङ् इति
 मतम् । अथ विषमैर्भागैस्तुर्द्धा विभक्त्य तृतीयो भागोऽपराङ्-
 इत्यपरम् । तथाच गोभिलः ।

पूर्वाङ्कः प्रहरं सार्द्धं मध्याङ्कः प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराङ्कः सायाङ्कश्च ततः परम् ॥ इति ।

अथ सूर्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाङ्कं,
 तदूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितं मध्याङ्कं, तदूर्द्ध्वं तृतीयप्रहरसमाप्तिपर्यन्त-
 मूर्द्ध्वप्रहरपरिमितमपराङ्कम्, तदूर्द्ध्वं प्रहरमात्रं सायाङ्कमाहुरित्यर्थः,
 इति चतुर्द्धा विभक्त्य तृतीयो भागोऽपराङ् इति मतम् । अथ
 समविभागैः पञ्चधा विभक्त्याऋक्षतुर्थो भागोऽपराङ् इत्यपरमपि
 मतम् । तच्च शतपथश्रुतिः । “आदित्यस्त्वेव सर्वं स्रतवः स यद-
 वोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा
 यदापराङ्गोऽथ शरददैवास्तमेत्यथ हेमन्त इति ।

एवं पञ्चदशमुहूर्त्तसंज्ञितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे क्रियमाणे
 चिह्नमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातराद्यः पञ्च काला भवन्ति । अथ यद्यपि
 “तस्मान्मध्यन्दिन एवाधीतेत्यनन्तरमेवाप्यायसमाकातस्याभिधानसम्बन्धे
 मध्यन्दिनविधेः शेषभूततया पञ्चधा विभागः श्रूयते, तथापि प्रात-
 रादिविहितैः कर्मभिराकाङ्क्षितसकालपरिमाणज्ञापकतयोपजीव्य-
 मानः सर्वकर्मसम्बन्धितां लभते । अतएवायं चिह्नमुहूर्त्तपरिमाणव-
 यवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते । तथाच प्रभाषणखण्डे ।

सुहृत्तर्पितं प्रातस्त्रावामेव च सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः सादपराहोऽपि तादृशः ।

सायाह्नस्त्रिसुहृत्तौऽयं सर्वकर्मवशिष्टतः ॥ इति ।

अतएव तत्कालविहितकर्मभाषोपयोगितामस्य विभागस्याह
पराशरः ।

लेखाप्रश्नतयादित्यान्सुहृत्तांस्तथ एव तु ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागस्याह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्त्रिसुहृत्तौऽयं मध्याह्नस्ततमः स्मृतः^(१) ।

ततस्तथो सुहृत्तांश्च अपराहो विप्रियते ॥

पञ्चमोऽयं दिर्गाग्रो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥ इति ।

उदीयमनस्य आसन्नमण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानप्रथमोपलब्ध-
नयोग्यो भागः 'लेखा', 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच
लेखाप्रश्नतयादित्योदयात् आरभ्य ये चो सुहृत्तांस्तौ प्रातःसंज्ञका-
भवन्तीत्युक्तं भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रश्नतयादित्ये त्रिसुहृत्तौति ते तु वै ।

प्रातस्तथा स्मृतः कालो भागस्याह्नः स पञ्चमः ॥ इति ।

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यथोक्तं
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चप्रमितानां पूर्वाह्न-मध्याह्नापराह्न-साया-

ज्ञानां कस्या विविच्यते । प्रातःसङ्गवचोरेकैक एव कस्य इति कृतो-
विविक्तमेवातः पूर्वाह्नादिकासकस्या एवोच्यते । तत्र दिवाहविभागे
भास्वभास्वचोर्द्धं द्वादशनिरीचयचपादारभाष्टमसुहर्त्तपूर्वाह्नसमा-
प्तिपर्यन्तः पूर्वाह्नः, चिधा विभागे क्षेत्राप्रकाशाप्रभृति पञ्चमसुह-
र्त्तावसानावधिः, चतुर्द्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठसुहर्त्तद्वितीय-
पादपूर्वाह्नसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे द्वादशादारभ्य षष्ठसुहर्त्त-
परिमितस्य कास्यस्य पूर्वाह्नलं वक्तव्यं । तदा हि धौगिकीं दृष्टिं
परिकस्य पूर्वाह्नस्यार्थं वाच्यः, य च तद्विद्वन्मथाह्लादिसंज्ञा-
नवद्वयो वक्तुमुचितः । यद्यपि दिनास्यस्य षष्ठसुहर्त्तस्य प्रातःसङ्गवात्म-
कसंज्ञादद्यादविरोधोऽस्ति, तथाप्यसौ न योगविरोधीति न पूर्वाह्न-
संज्ञानिवेशपरिपन्विता प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पः ।

दिधा विभागे दिवसस्य मध्याह्नकणादुभयतो मध्याह्नविहित-
कर्मप्रयोगपर्याप्तो मध्याह्नः । अगत्या चात्र विद्वत्संज्ञान्तरनिवेशो-
पभ्युपेयः । चिधा विभागे षष्ठसुहर्त्तादारभ्य दशमसुहर्त्तावसानाव-
धिर्मध्याह्नः, चतुर्द्धा विभागे षष्ठसुहर्त्तद्वितीयपादोत्तराह्नादारभ्य
दशमसुहर्त्तद्वितीयपादपूर्वाह्नसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे तु
षष्ठसुहर्त्तादारभ्य दशमसुहर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराङ्मकल्पाः ।

द्विधा विभागेऽष्टमसुहृत्तात्तराङ्गादरभ्य पश्चिमवर्ध्यापर्य-
न्तोऽपराङ्गः, त्रिधा विभागे त्रैकादशसुहृत्तादरभ्य पश्चिमवर्ध्या-
पर्यन्तः, चतुर्धा विभागे दशमसुहृत्तादितौघपादोत्तराङ्गादरभ्य
द्वादशसुहृत्ताद्यपादावसानपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे दशमसुहृत्तादा-
रभ्य द्वादशसुहृत्तावसानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराङ्मविवेकः ।

अथ सायाङ्मकल्पाः ॥

द्विधा त्रिधा वा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्याप्तोऽष्टम-
थावधिः, चतुर्धा विभागे दशमसुहृत्तादरभ्य सूर्यास्तमथावधिः,
पञ्चधा विभागे त्रयोदशसुहृत्तादरभ्य सूर्यास्तमथः सायाङ्गः ।

इति सायाङ्मविवेकः ।

एते च पूर्वाङ्गादथो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथास्वाभं
याङ्गाः, प्रग्रस्ततारतम्यक्रमेण वा, यो यं कालमपेक्ष्य सूर्याः स तस्मात्
प्रग्रस्तः । मन्वावधिवचनेन हि महतः कालस्य पूर्वाङ्गत्वे प्रमिते तदेक-
देशस्यापि प्रमितमेव पूर्वाङ्गत्वं, यथा हिमवत्कुचरादारभ्य पूर्ववसु-
द्वेषीचो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्तिनः
प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वम्, कथमन्यथा “गङ्गायां स्नानं सुव्याद-
पराचेपि ब्रह्ममाचरेत्” इति विहितस्य तदेकदेशऽनुष्ठाने विधि-
तसिद्धिः । दृश्यन्ते च केचित् ससुदायैकदेशयोः साधारणाः ग्रन्थाः ।
अद्वयमाचार्यैः ।

विन्दौ च बहुदाये च तोयग्रन्धौ चयोच्यते ।

संघर्गिद्रव्यरूपत्वात् सूक्तवाक्यतत्पदं तथा ॥ इति ।

अतोऽवाक्तरावधिवचनस्य महावधिवचनप्रमितपूर्वाद्यैकदेशनि-
वर्तकत्वेन वा स्वाभिधेयस्यातिप्रशस्तप्रतिपादनपरत्वेन वा अर्चवत्त्वं
वक्तव्यं, तथाचपक्षे महावधिवचनानामानर्थक्य-बाधौ स्यातां अतो-
ऽवाक्तरावधिवचनं प्रशस्ततरत्वार्थमिति निश्चीयते ।

अथ कुतपकालः ॥

सूक्त-वायुपुराणयोः ।

कुं यच्च गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः तच्च दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथिवी, तां, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्रक्तीचैः करैः,
‘कात्स्न्येन’ समर्थां, यस्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, ‘स कालः’
कुतपसंज्ञको ज्ञेयः, तदनेन कुतपग्रन्थनिर्वचनं कृतं “निरूपितः कुतपो-
ऽयमसाविति । सर्वव्याथासङ्गोपाद्दिवसमन्थ एव हि सूर्यः कृत्स्नां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमन्थः कुतपः इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति,
स च सुहृत्तपपरिमितोऽपि स्रक्पलमनुसन्धायोपचारकृत्त्या क्षणग्रन्थे-
नोक्तः । उक्तं हि वायुपुराण एव ।

सुहृत्तांस्तप्तमादूर्ध्वं सुहृत्तांश्चवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमवश्यम् ॥ इति ।

प्रभावखण्डेऽपि ।

अज्ञोसुहृत्तां विख्याता दद्यात् पञ्च च सर्वदा ।

तथाष्टमो सुहृत्तो यः स काशः कुतपः सतः ॥

खड्गपाचादिकं तु कुतपद्वयं मध्याह्नाच्छित्तत्वात् पृथक्कर्तुं-
मशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिहैव सिद्ध्यते ।

काशिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कम्बसो गावो ह्ययान्यतिथयोऽपि च ।

तिस्रा दर्भाश्च मध्याह्नो नवैते कुतपाः सताः ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

मध्याह्नः खड्गपाचश्च तथा नेपासकम्बसः ।

ह्ययं दर्भांसिसा गावो दौहिचसाष्टमः सतः ॥

पापं कुक्षितमित्याह्लासश्च सन्नापकारिणः ।

अष्टादेव यतस्तस्मात् कुतपा इति विभ्रताः ॥

कौशीतकीनां तु “तथान्यः काशकम्बस इति पठितं, इति कुतपः ।
अथैतेषामपराह्लादिकाणां पार्वणादिश्राद्धेषु विनिर्धोगः कथ्यते ।

तत्र प्रातातप-हारीतौ ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्ने एकोहिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्ने तु प्रातर्हृद्विनिमित्तकम् ॥

मनुरप्याह ।

पूर्वाह्ने दैविकं आहुमपराह्ने तु पार्वणम् ।

एकोहिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्हृद्विनिमित्तकम् ॥

आह मार्कण्डेयः ।

शुक्लपचश्च पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विचचः ।

कृष्णपचापराह्ने तु रौहिणन्तु न कञ्चयेत् ॥ इति ।

अथ शुक्लपक्षे पूर्वाह्णान्तर्गतकुतपपूर्वाह्णं एव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा
 आहुमारभणीयं । कृष्णपक्षे च अपराह्णान्तर्गते कुतपोत्तराह्णं एव
 पार्वणमेकोद्दिष्टं आहुमारभणीयं । एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य
 पूर्वाह्णमेकोद्दिष्टे तु पराह्णं प्रापयितुं, वेपरौत्येन हि पूर्वाह्णापराह्णयोः
 मध्याह्नापराह्णे विध्यन्तरादेव प्राप्तेः । अथ वा शुक्लपक्षेत्यनेन तत्पक्षे
 विहितं दैविकं आहुमुपसृज्य पूर्वाह्णे विधीयते, कृष्णपक्षेत्यनेन
 पौर्णमास्यपक्षस्यापराह्ण इति । एवञ्च विध्यन्तरादिविरोधेन सत्याज्जतौ
 मध्याह्नापराह्णे विधौ बाधितौ न भविष्यतः । तत्रापराह्णस्य ताव-
 दिनियोगो विविच्यते ।

ग्रातातपः ।

दर्श्याहुन्तु यन्मोक्षं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृशान्तु तत्र दानं प्रशस्यते ॥ इति ।

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहितानग्निर्कर्मकं स्त्री-शूद्रादिकर्मकं
 दर्श्याहुं तावत् द्विधा विभक्तस्यापराह्णापरो भागः कुतपोत्तराह्णा-
 दारभ्य यथासाधं याज्ञः, अग्निकर्मके दर्श्याहुः कुतपस्यातिथुक्तकुङ्क-
 यद्वयस्यापि अमावास्यादौधनिर्णये दर्शितत्वात्, यत्पुनः साग्निककर्मकं
 पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानयुक्तानग्निर्कर्मकस्य दर्श्याहुं, तत्र “अमावा-
 स्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारोक्तापराह्णा-
 खानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञानुष्ठानोत्तरकासलविधेसादनुषारेणैव द्विधा
 विभक्तस्याहुः तृतीयो भागो यथासाधमासन्ध्यं याज्ञः ।

तथाचाह मनुः ।

पिष्टान्वाहार्यकं आहुं क्षीणे राजनि शंसते ।

वासरस्य तृतीयाग्ने नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ इति ।

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पितृयज्ञाहार्यकं आहुं क्षुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

न चैतदन्तव्यम् ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पितृयज्ञाहार्यकं क्षुर्यात् आहुमिन्दुचये सदा ॥

इति मन्त्रपुराणवचनात् पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पण-पितृयज्ञान-
न्तर्भवेवान्माहार्यकस्य न पिच्छपितृयज्ञानन्तर्भवेति । न तदनु-
रोधेनापराहणमिति । यत आह जौगादिः ।

पशानां कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु सायिकः ।

पितृयज्ञं ततः क्षुर्यान्ततोऽन्माहार्यकं बुधः ॥ इति ।

अतः पिच्छपितृयज्ञादूर्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शआहु-पितृयज्ञसमाप्त्यनु-
सारेण नातिवन्ध्यावमीपपर्यन्तो वासरहतीयाग्रो पाक्षः ।

इति पराङ्गकाकविनियोगः ।

अथ पूर्वाह्णविनियोगः ।

तत्र “पूर्वाह्णे दैविकं आहुमिति दैविकआहुप्राप्तये पूर्वाह्णे वक्त-
व्याभावादान्माहुप्राप्तं प्रत्युच्यते । तत्र च “आमआहुन्तु पूर्वाह्णे
इति विधिर्द्विकर्तृकामआहुविषय एव न पुनः द्वाद्विकर्तृकामआ-
हुविषयोऽप्येति कश्चिन्निश्चिकाच । स हि मन्यते उभयकर्तृकाम-
आहुविषयस्य एकापराङ्मत्यात्मिकं बाधं क्लान्त्यच तु पाक्षिकं
विभिविज्ञानवच्च एकच नित्यत्वमन्यच पाक्षिकत्वमिति वैषम्यमापद्यते ।

तथाहि दिङ्नामश्राद्धे तावदातिदेशिकोऽपराहः शृङ्गामश्राद्धे औप-
देशिकः, तत्र दिङ्नामश्राद्धे पूर्वाह्नोपदेशोभवन्नतिदेशाद्बलीयस्तेना-
तिदेशिकस्यापराहिकस्यात्यन्तबाधं कृत्वा पूर्वाह्नं निवेद्ययेत्, शृङ्गाम-
श्राद्धे त्वपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वादौपदेशिकस्यापराहस्य पाक्षिकं बाधं
कृत्वा निवेद्ययेत् अतो वैषम्यं । कथं पुनर्दिङ्नामश्राद्धे अपराहस्याति-
देशिकः शृङ्गामश्राद्धे लौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यन्तु पार्वणं
ब्राह्मणभोजनात्मकं नित्यन्तद्विजरूपकर्तव्यविषयमेव न शृङ्गकर्तव्य-
विषयं, तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधा-
नाक्षिपेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्वाणविधिरपि निविशेत् तदा
शृङ्गविषये निषेधबाधापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते ।
तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यन्मुख्यं पार्वणं तद्विजरूपकर्तव्यविषयं नित्यं
च । अनित्यन्तु दिङ्नामां पाकासम्भवादिनिमित्तविहितमामश्राद्धम् ।

तथाच सुमन्तुः ।

पाकाभावेऽधिकारः स्नादिप्रादीनां नराधिप ।

अपत्नीकानां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।

बदा चेव तु शृङ्गाणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥

उच्यताः ।

आत्मनो देश-काष्ठाणां विप्रवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शृङ्गे तु बदैव हि ॥

प्रचेताः ।

आपचनयौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्यपक्षे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शृङ्गः कुर्वाण्यदैव हि ॥

तीर्थं पाकाशमर्थं सति निमित्तं, चन्द्र-सूर्यपक्षे भोक्तुरभावे ।
तथा ।

सौ शुद्धः स्वपक्षेव जातकर्मणि साध्यः ।

शामभ्रातृं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥

‘स्वपक्षः’ स्वयं पक्षतीत्यपत्नीक इत्यर्थः^(१) ।

जमदग्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्तः सत्स्यान्नाग्निरपि वा ।

शामभ्रातृं तदा कुर्याद्भुक्षेऽग्नौकरणं भवेत् ॥

शरीतः ।

आहुविधे दिवातीनामामभ्रातृं प्रकीर्तितं ।

अमावास्यादिनितं मास-संवत्सरादृते ॥

‘मास-संवत्सरादृत इति मासिकं सांवत्सरिकञ्च वर्जयित्वा वि-
धिरित्यर्थः । एवञ्च सत्यपराहप्रश्नतयः प्रकृतानुपदिष्टमाना धर्मा-
ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नाग्नित्यस्य
द्विजकर्तृकामभ्रातृणापि नित्यानित्यसंयोगविरोधान् । यथा प्रकृ-
तानुपदिष्टमाना दीपणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंज्ञस्य
ज्योतिष्टोमस्य उपदेशतो भवन्ति नाग्नित्यस्यातिराधादिसंज्ञस्यापि,
यथा कथादयः सामद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य ना-
ग्नित्यस्य फलचमससाध्यस्यापि किन्वतिदेशत एव भवन्ति । अत-
स्याग्नित्ये द्विजकर्तृकामभ्रातृ तस्यातिदेशत एवाचमपराहः शुद्धम-
भ्रातृ त्वमेमित्तकलेन नित्यत्वानुपदेशत एवापराह इत्युपदेशिकः

(१) ‘स्वपक्षः’ स्वयं पक्षेति अ० ।

पूर्वाहणेन सह तच्च विकल्प्यते, द्विजामश्राद्धे त्वातिदेशिकत्वात्
वाधते, अतश्चायं पूर्वाहविधिर्भवत्येकैव नित्योऽन्यत्र पाक्षिक-
इत्येवं विधिवैषम्याकुलीकृतः सन्नेकमेव विषयमाश्रितुमीहते ।
य चान्याय्यविकल्पदुष्णं शूद्रामश्राद्धं परिहृत्य द्विजामश्राद्धमेव वि-
ज्ञापयति, एवञ्च सति ।

मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।

आमपात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इति यच्छातातपवचने पूर्वाहविहङ्गापराह्णदर्शनं^(१) तदपि शूद्रा-
मश्राद्धं परिहृत्य द्विजामश्राद्धं प्रति नीयमानं समाहितं भवति, वच-
नश्चेदमपापराहानुवादकं साधारणेनैव वचनेनाचाप्यपराहलाभात् ।
तस्माच्छूद्रामश्राद्धं कुतपोत्तरार्द्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराहे, द्विजाम-
श्राद्धान् पूर्वाह इति ।

इति पूर्वाहविनियोगः ।

अथ मध्याह्नविनियोगः ।

तच्च च “एकोद्दिष्टं तु मध्याह्न इत्यत्र यद्यपि मध्याह्नत्वेन
षष्ठोपक्रमः पञ्च मुहूर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतप-
च्छातिप्राशस्त्याप्रयत्नेन कुतपे आह्वारश्च सन्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मात् मन्वीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तकालदक्षारम्भो विशिष्यते ॥

(१) पूर्वार्द्धे मुहूर्तमपराह्णदर्शनमिति क० ।

यथा कुतपे आङ्गारश्चो विशिष्टस्तथा रौहिणे समान्तरपीत्याह
गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे आङ्गं सूर्यादा रौहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न सङ्गयेत् ॥

‘रौहिणः’ नवमो मुहूर्तः, ‘न सङ्गयेदित्येतदपि रौहिणान्तःस-
मान्निप्रशंसार्थं न रौहिणातिक्रमनिषेधार्थं तस्यापि मध्याह्नेनापरा-
ह्णत्वेन च आङ्गाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृति मुहूर्त-
पञ्चकस्य आङ्गाङ्गत्वमुक्तं ।

मुहूर्तात्कुतपादूर्ध्वं यन्मुहूर्तचतुष्टयं ।

मुहूर्तपञ्चकं स्नेतस्त्रधाभवनमिष्यते ॥ इति ।

स्त्रधाभवनमित्यस्याभिप्रायः स्त्रधाग्रब्धवतः पार्वणस्यैकोद्दिष्टस्य सायं
काशो न पुनः स्त्राहाग्रब्धवतो दैविकस्य गान्धीआङ्गस्य चेति तयोर्हि
पूर्वाह्न-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तच्च “प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमित्ययं प्रातःकालविधिर्न पुनश्चान्नि-
मित्तकदृष्टिआङ्गविषयः । तथाहि पुनश्चान्नरूपे निमित्ते सति विधा-
नादनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनश्चान्निमित्तककालत्वात् तस्यानिमित्तककाल-
त्वमेवावसीद्यते । ननु निमित्तविहितमपि आङ्गं वैश्वानरीयावत्कालं
प्रति किं मोक्षय्यते, उत्कर्षकारणाभावादिति जानीहि, न तस्या-
ग्नौचसुत्कर्षकारणं, न हि वैश्वानरीयेष्टिराग्नौचदोषमिदृश्वर्थमुत्क-

र्वलक्षिता, किन्तु प्रयोजनविरोधात् ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिपक्षो होमः स्नाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाग्नौ चेऽपि निवर्त्तयेत् ॥

इत्यादिनिषेधादुरोधादुत्कर्ष इति । तत्र “पुत्रे जाते आहुं
क्षुधादिति नैमित्तिकविधेर्विशेषशास्त्रत्वेन^(१) निषेधबाधकत्वात्, अग्नि-
वृत्तकालत्वेनाह्वाग्नौ चमित्येवंपरो वचनप्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छ्रुत्वा-लिखितौ ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्तत्र प्रजायन्ते तदहर्वेदयन्ति च ।

तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां पुण्यवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवास्य पितरस्यैव पुत्रे जाते द्विजन्मना ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्णञ्च भूमिं गान्धर्वं तथा ।

कृचं वस्त्रञ्च मास्यञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

शारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यं तदहुरिति ।

पितृणां ‘आमोदात्’ अतिशयेन हर्षोत्पत्तेः, ‘पुण्यं’ पावनं,
दानादेः पुण्यकाल इत्यर्थः ।

अथ पुत्रजन्मादिदिवसस्याग्नौ च दूषिताभावात्तस्मात् एव जन्म-

(१) विशेषशास्त्रत्वेनेति न० ।

निमित्तं आहुं कर्त्तव्यं नाग्नौचोत्तरकाशं प्रत्युत्कर्षणीयं । अथ यद्यपि
अङ्गुलिदिवचने तदहःसमयमपि पुण्यमिति प्रतिभाति, तथापि
अङ्गुलिनालच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं ।

तथाच शारौतः ।

प्राङ्गाङ्गीच्छेदात् संस्कार-पुण्यार्थान् कुर्वन्ति नाशान्नु क्षिप्वाया-
माग्नौचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्यार्थाः’ गुड-तिल-तैल-गो-भृ-हिरण्य-
वस्त्र-धान्यादिदानानि ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्गाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ छेदः ।

जैमिनिरपि ।

यावन्न क्षिप्यते नाशं तावन्नाभ्येति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाशे ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अष्टिजनायां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

आग्नौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥

सत्यव्रतः ।

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्युषं तदहस्त- जातकर्ममआहुं कुर्यात्
पाचाणि सहिरण्यानि दद्यात्तेन तावन्नातःकालश्चक्षुःकासापेक्ष ।

तथाचाचिः ।

पूर्वांशे वै भवेदुद्विर्विना जन्मनिमित्तकं ।

पुण्यजन्मनि कुर्वीत आहुं तात्कालिकं बुधः ॥

प्रजापतिरपि ।

नाभ्यां क्षिप्यामाशौचं अतो नासन्नेदात्पूर्वमेव आहुं ।

एतच्च नैमित्तिकत्वाद्वाचावपि कर्त्तव्यं ।

यथाह व्यासः ।

राशौ स्नानं न कुर्वीत तथा दानञ्च राशिषु ।

पक्ष्णोदाह-संकान्ति-याचार्त्ति-प्रसवेषु च ॥

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राचावपि न दुष्यति ।

पुण्यजन्मनि याचायां श्रद्धया दत्तमसद्यम् ॥ इति ।

एतच्च तत्कालसूतकान्तरनिमित्ताशौचसम्प्राप्तेनापि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु संसृत्पक्षे पुण्यजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यात्कालिकी श्रद्धाः पूर्वाशौचेन श्रद्ध्यति ॥

‘कर्त्तुः’ जातकर्मकर्त्तुः, कर्मान्तरे तु पूर्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ सत्यां कर्ता श्रद्धो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरेतत्काले द्विज-द्रव्य-कर्माद्यसम्पत्तिवशादाशौचान्तरनिपाताद्वा न ज्ञतं स्यात् तदा सूतक-निवृत्तौ कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु सूतकासात्परिभ्रष्ट-मिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं, न ह्युपरागादिनिमित्तनिवन्ध-नानि कर्माणि तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । सत्यमेवं । इदं तु वच-नात्किञ्चते ।

तथाच विष्णुधर्मीनरे ।

अश्लिष्यनाभ्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुण्यजन्मनि ।

आग्नौचोपरने कार्यमथवा निघतात्मभिः ॥ इति ।

जम्बाग्नौचोपरमोऽथवा काशः, स तु नास्येदपूर्वकालेऽवस्था-
निबन्धन इत्येतत् कुतः, वैजवापवचनाद्वृत्तः ।

जम्बानोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालः ।

तत्र व्याघ्रपादाह ।

स्नानकर्त्तव्यपरित्यागो राक्षोरन्यत्र सूतके ।

औते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शङ्खिमवाप्नुयात् ॥

राजसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्नातौ आह्लादि कर्म न कुर्वीत, औतं
तु दर्श-पूर्वमावाग्निहोत्रादि ज्ञात्वा यद्य एव कुर्यात् इत्यपरार्कः । स
हि जम्बाग्नौचे राजपक्षेऽन्यत्रकर्मोच्चात्पूर्वकाले च सूतकशब्दप्रयो-
गोऽस्ति इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । ‘सूतके’ जम्बाग्नौचे, सर्वकर्मपरित्यागः
कर्त्तव्यः, स च “राक्षोरन्यत्र दर्शनमिति काम्यकर्माणि विशाखे-
त्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने जम्बा-मरणाग्नौचयोर्द्वितीयव्याख्याने
जम्बाग्नौचे आहुं न कर्त्तव्यमिति सिद्धं भवति, कर्मशब्दश्च प्रे-
षिष्ठाक्रियाव्यतिरिक्तकर्मविवयः ।

तथाच पैठीनयिः ।

दानं प्रतिपद्यो होमः स्नायप्रथः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाग्रीचं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

अनु-शातयतपौ ।

राशौ आहुं न कुर्वीत राक्षसौ कीर्त्तिप्र सि सा ।

सन्ध्ययोदभयोर्वापि सूर्य्यं चैव तिरोहिते ॥ इति ।

रक्षांसि यस्याक्षरान्ति वा बलवन्ति भवन्तीति राक्षसीत्युच्यते,
तस्यान्तु रक्षोभिः आहुमवबुध्यते । पूर्वापरयोः सन्ध्ययोरपि न
कर्त्तव्यं आहुं ।

सन्ध्ययोर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या सुहर्त्तदयमुच्यते ।

सायंसन्ध्या चिचटिका अस्यादुपरि भासतः ॥ इति ।

“सूर्य्यं चैव तिरोहित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकाक्षयोपस-
क्षयं, तेनाक्षमयसन्ध्यासमीपोऽपि काक्षो क्षम्यते । तदनेन प्रातः-
काक्षविहितं पूर्वसन्ध्या-तत्समीपकाक्षयोः प्रसक्तं दृष्ट्वाहुं निविध्यते,
अपराहविहितस्य पार्श्वं पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकाक्षयोः प्रसक्तं वि-
विध्यते, मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकाक्षयोस्तु कुतपमात्रं कश्चिन्निषेधः ।

स्कन्धसुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पिण्डपूर्णां कथञ्चन ।

स काक्षसाक्षरः प्रोक्तः आहुं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासमीप्यनिषेधेन सायंकाक्षात्पूर्वं आह्वारश्च-समाप्तो-
रसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीप्यतिरिक्तः सायंकाक्षाग्रोऽनुज्ञातो भवति ।

अतुः

सायाह्निकसिद्धकर्त्तव्यं सर्वकर्मवशिष्टतः ।

इति प्रमादव्यवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते आह्वं यः कुरुते नरः ।

आसुरं तद्भवेत्तद्दण्डं दत्तां च नरकं प्रयेत् ॥

इति बौधायनवचनम्,

दिवसस्याह्ने मागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुरं तद्भवेत् आह्वं पितृणां कोपतिष्ठते ॥

इति हारीतवचनं तत्प्रथमं कालात्पूर्वमेव आह्वारं समाप्तिमयं
प्रति ।

एवमाह आप्रपात् ।

विधिज्ञः अद्वयोपेतः सत्यव्यापणियोजकः^(१) ।

राशेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ इति ।

राशि-सन्ध्या-तत्समीपकाशनिवेधस्यापवादमाह विष्णुः ।

सन्ध्या-रात्र्योर्न कर्त्तव्यं आह्वं खलु विचक्षणैः ।

तद्योरपि च कर्त्तव्यं यदि आह्वारदर्शनम् ॥ इति ।

‘रात्रदर्शनं’ चन्द्र-सूर्योपरान्तः ।

इति निषिद्धकालः

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

तत्र पुनस्तथा ।

अथनदितये आह्वं विषुवदितये तथा ।

जुगादिषु च सर्वासु पिनिर्वपणादृते ॥

(१) पापप्रयोजक इति ख० ।

एतेषु काखेषु आहं 'पिच्छनिर्वपणादृते' पिच्छदानेन विना,
कर्त्तव्यमिति श्रेयः ।

मत्स्यपुराणे ।

अथ नदितये आहं विषुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिच्छनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।

आहं कार्यं च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अथ संक्रान्तिवित्यनेनैवायनादीनामपि ज्ञात्वा पुनस्तदभिधानं
तत्काव्यकृतस्य पिच्छदानस्यातिनिन्दितत्वस्योत्तमार्थं । संक्रान्तिविधि-
नेत्यनेन पिच्छदानराहित्यमुक्तं । “वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं
सर्वं युगाद्युपसर्गणं “युगादिषु च सर्वास्त्विति पुनस्तदवचनात् ।

मत्स्यपुराणे “अथ नदितये आहमित्यादिमत्स्यपुराणोक्तस्योक्तौ^(१)
पठित्वोक्तं ।

षष्ठोदक्षां भाद्रपदे माघे च नक्षत्रेषुऽहनि ।

आहं कार्यं पाचसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

यदा च ओषिधोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।

तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आहं विषुवदुत्तमं ॥

‘विषुवदुत्तममिति विषुवआह्वादुत्तमं श्रेष्ठं ओषिधाभागमन-
निमित्तकमपि आहं प्रायः पाठादपिच्छमेव भवितुमर्हति ।

बृहत्पराशरः ।

युगादिषु मघायाश्च विषुवत्ययने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिष्टनिर्वपणं न हि ॥

मघाद्युक्तां भाद्रपदापरपक्षचोदशमीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तथापि मघती पूजा कर्त्तव्या पिष्टदेवते ।

एते पिष्टप्रदानान् ज्येष्ठपुत्रीं विवर्जयेत् ॥

‘तथापि’ भाद्रपदापरपक्षचोदश्यामपि, ‘पिष्टदेवत-एते’ मघा-
मघे जाते इति, ‘मघती’ आह्वयपक्षा पिष्टपूजा कर्त्तव्या, च तु
कर्त्ता ज्येष्ठपुत्रवान् जीवत्प्रथमपुत्रयेत् भवेत् तर्हि तत्र आह्वं कुर्वन्
पिष्टप्रदानं वर्जयेत् पिष्टरहितं आह्वं कुर्वादित्यर्थः । ‘ज्येष्ठपुत्री-
त्यनेन मघाकाशिकस्य चोदश्याकाशिकस्य तदुभयसमवायकाशिकस्य
च पिष्टदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकमस्यचो दोषः सूचितः ।

तथाच मघाभारते ।

संक्रान्तायुषवासेन पारसेन च भारत ।

मघार्वा पिष्टदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।

ज्योतिःपराशरे ।

विवाहे विहिते मार्वास्त्रजेदूर्ध्वं दशैव हि^(१) ।

अपिष्टे पिष्टनिर्वापं मौखीवन्धे षडैव हि ॥

अक्षायवाद् ।

महाकषे मघायाह्वे मातापित्रीः षडेऽहनि ।

अथ कक्षापि मार्गस्य अपिष्टीकरणे तथा ।

कृतोदाहोऽपि कुर्वीत पिष्टनिर्वपणं वदा ॥ इति ।

(१) तमेवुर्दारभेव इति क० ।

दृष्टशालातपः^(१) ।

पिच्छनिर्वापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते ।
 स्रग्धावाचनसौपोऽथ विकिरस्तु न क्षुण्णते ।
 अचय्य-दक्षिणा-स्रक्षि-सौमनस्यं यथाविधि ॥
 इति पिच्छदाने निषिद्धकाशः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकाशः ।

तथाच मार्गः ।

प्रत्यक्षग्रवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।
 आग्नौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
 शोधनीयं दिनं तच्च यथासम्भवेव तत् ॥
 आग्नौचविनिवृत्तौ चेत्युनः संस्क्रियते मृतः ।
 संग्रोथैव दिनं पाञ्चमूर्ध्वं संवत्सरादृष्टदि ॥
 प्रेतकार्याणि कुर्वीत भेदं तपोत्तराचयं ।
 क्षण्यपक्षस्य तथापि वर्जयेत्तु दिनचयं ॥

इह हि द्विविधः प्रेतसंस्कारः, एकः प्रत्यक्षग्ररीरस्य, ग्ररीरप्रति-
 क्षतेरपरः । तच्च प्रत्यक्षग्ररीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षावकाशः ।
 प्रतिहृत्तिसंस्कारस्य तु त्रयः काशाः, आग्नौचमध्ये, संवत्सरान्तस्य,
 संवत्सरादृष्टिरेति । तथाग्नौचमध्ये प्रतिहृत्तिसंस्कारः सति सन्धवे
 वज्रमाचतिषि-नक्षत्रादिवर्जिते काले विधेयः । यदा त्वाग्नौचादृष्टिः

संवत्सरमध्ये प्रतिष्ठितसंस्कारसदानां वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकाक्ष-
ग्रोधनमवश्यं कार्यं । संवत्सरादृष्टिरपि क्रियमात्रे तस्मिन्नपि संशोध-
नीय एव काक्षः । किन्तु तपोत्तरायण-कृष्णपक्षौ समाप्तमानौगुहो-
त्तरौ भवतः । दिनचयदिनं तु सर्वत्र वर्जनीयं ।

मरौषिः ।

मन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां चिपुष्करे ।

तत्र आहं न कुर्वीत मृषो पुन-धनचयात् ॥

प्रतिपत् पठौ एकादशौ च 'मन्दा' । 'भार्गवदिनं' शुक्लवासरः ।
कृतिका-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदाख्या-
नि नक्षत्राणि 'चिपुष्कराणि' । आह्वयन्देनाच प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
मन्दादिष्वेव मध्ये दृष्टतमान्याह व एव ।

एकादश्यान् मन्दायां विनीवाक्षां भृगोर्दिने ।

मन्मथश्च चतुर्दश्यां कृतिकाश्च चिपुष्करे ॥

अत्र आहं न कुर्वीतेत्यनुवक्तुः । विनीवाक्षां भृगोर्दिन इति
समन्तः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेषु न कुर्वीत चक्षिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तचाग्नेये च भारत ।

वाद्येषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमत्र आह्वयः, 'प्रोष्ठपदयोः' भाद्रपदाश्विनौ, 'आग्नेयं'
कृतिका, 'वाद्यानि' आर्द्रा-श्लेषा-मूलाणि, जन्मनक्षत्रात्पश्चमं चतुर्दशं
चक्षोर्विशेष 'प्रत्यरिः' ।

ज्योतिःपराशरः ।

बाधारण-भुवोषे मैत्रे च न प्रकृते मनुव्याणां ।

प्रेतकृत्या कथयितुं विपुष्करे वमकाधिप्ये च ॥

‘बाधारणं’ कृतिका-विशाखे, ‘भुवाधि’ उत्तराषाढं रोहिण्यस्य,
‘उषाधि’ पूर्वाषाढं भरणी मघा च, ‘मैत्राधि’ मृग-विशाखराधा-
रेवत्यः, ‘विपुष्कराण्युक्तानि, ‘वमकाधिप्यं’ धनिष्ठा, “मृग-विष-
वोर्मेधे चेत्युक्तमात् ।

दाराहपुराणे ।

चतुर्षाष्टमने चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैद्यतौ परिषे तथा ॥

करणे विष्टिचन्द्रे च शनैश्चरदिने तथा ।

चषोदश्यां विशेषेण जम्भतारापथे तथा ॥

उत्पत्तिमन्त्रं दशमनेकोनविंशत्येति ‘जम्भतारापथं’ ।

आह काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं द्विचरण्यानि च ।

प्रेतकृत्येषु कुष्ठानि धनिष्ठाचक्षु पञ्चकं ॥

फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा-पुनर्वसु ।

दे आषाढे विशाखा च तानि द्विचरण्यानि च ।

एतानि किञ्चित् कुष्ठानि वर्जयेत्सति वक्ष्यते ॥

तदेवमेतेषु प्रेतकृत्यमात्रप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह गोभिलः ।

जम्भायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां विजम्भसु ।

एकादश्याहप्रवृत्ति मैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

‘चित्राणि’ ज्योतिराक्षयम् ।

वैजयापः ।

प्रेतस्य वाचाद्गच्छात् प्राप्ते तेकादग्रेऽपि ।

नक्षत्र-तिथि-वारादि प्रोक्षणीयं न किञ्चन ॥

धुग-मन्वादि-सङ्क्रान्ति-दर्शने प्रेतक्रिया यदि ।

दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न प्रोक्षयेत् ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकाण्डः ।

अवेदानोमिदं विचार्यते ।

किं यपिच्छीकरषोत्तरकाशिकानि स्तोत्रापरपञ्चामावासा-
ष्टका-स्तोत्रपात-संक्रान्त्युपराग-मनु-धुग-कल्पादि-गजच्छायादिकाश्च-
धुक्कानि आहुतानि प्रतिकाशकमिच्छन्ते न वेति । तदर्थमिदं चिन्तते । किं
काशधुक्कानि वाक्यानि कर्मात्यन्तिविधयः उत्तोत्पत्ते कर्मणि काशा-
स्त्रगुणविधय इति ।

तत्र सोमदत्त आह ।

यद्यपि गुणविधौ भावार्थे विधिर्वाक्यार्थविधिश्चापद्यते तथापि
विशेषण्ये विधिप्रक्रियसंक्रमाश्चापवाच गुणविधय एवेति न कर्मभेद-
मापादयन्ति, तेन कर्मैक्यादधुगपद्भावित्वमपि वैकल्पिकेषु काशेषु
कचिदेकस्मिन् काशेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन्, कुतश्च धुगपद्भावित्व
वृत्तमनुष्ठानमिति काशसमवाये सङ्गदेकमेव आहुं कर्तव्यम् । न हि
काशरूपगुणानुरोधेन प्रधानादतिर्गुक्ता, चापञ्चारादिकाश्चानुरोधेन

होमादृष्टिस्तु तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपमिनिप्तादृत्तेरिति । तद-
 युक्तम् । यच्च हि शुद्धोत्पत्तिवर्जिधिरस्ति तच्च गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्र-
 त्यभिज्ञानात् गुणमात्रविधिर्भवति । अथ तु शुद्धोत्पत्त्यभावादुद्ग-
 यनादिविशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिर्कल्पनार्था तु सर्वत्र
 विशिष्टविधिषोपेन कश्चिदुणाद्वेदः स्यात् । तेन विशिष्टविधित्वात्
 प्रतिकाशं आह्वयेदः, निमित्तत्वाच्चोपरागादीनां तद्वेदे स्पष्टो भेदः ।
 अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् । अथेदानीं
 काशस्य समवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते, किं तदा तत्तत्का-
 लिकानां तत्तन्निमित्तकानाञ्च आह्वानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानु-
 स्तेयम्, उत सर्वाणि पृथक्, यदा तन्मेषैवेति ।

तथाह शिवदत्तः ।

नैकः आह्वयश्च कुर्यात् समानेऽहनि कुचरित् ।

इति शरीरवचनात् किञ्चिदेकमेवेति ।

शङ्खधरादयस्त्राजः नैतद्युक्तम् ।

एककाले गतासूनां बह्वनामथवा द्वयोः ।

तन्मेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति शृणुणा समानेऽप्यहनि भिन्ननिमित्तानामनेकेषां आह्वानां
 विधानात् एकादग्राहादौ च नानानिमित्तानां प्रेतआह्वानां विधा-
 नात् । उदाहृतनिषेधस्तु अह्वयारभ्यमाणैकनिमित्तआह्वानादृष्टि-
 विषयः । ननुदाहृतविशेषवचनविषयव्यतिरिक्तविषयो भवतु । ततश्च

मासिकादिष्यतीपातादिआह्वानसमवाये न आह्वानुष्ठानमिति, न, भिन्नभिन्नकआह्वेऽपि निषेधप्रवृत्तौ आह्वान्तरकासं पुञ्जजन्मनि वृद्धिआह्वानभावप्रसङ्गात् । ततश्चाचारबाधसङ्घातिरिक्तविषय इति चेत् । न । कृतआह्वस्य सूर्ययष्टे आह्वानभावप्रसङ्गात् पूर्व्याचारबाधः स्यात् । तद्वतिरिक्ताविषय इति चेत् । न । भिन्नभिन्नककालिकआह्वविधीनामप्यस्तित्वेन बाधप्रसङ्गात् । तानि सामान्यवचनानि आचारस्य दुर्बल इति बाधो भवत्विति चेत् । न । उदाहृतवचनविषयव्यतिरिक्तविषयत्वे वृद्धवचनाचारबाधौ स्यातां, मूलभूतमुत्पन्नरक्षणना च भवेत् । असदुक्तविषयत्वे तु न बाधौ, नापि भ्रुतिकक्षणा, न्यायमूलत्वात् । आह्वदयानुष्ठाने विहितकुतपादिकालबाधप्रसङ्गात् । युगपदनुष्ठाने तु “एकस्मिन् क्रियमाणे तु नानाकर्म समाचरेदित्यादीनां कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधकवचनानां बाधः स्यात्, प्रयोगविधिना च विलम्बनिषेधः । तेन सर्वाश्रयानुष्ठेयानि इति स्थिते पृथगिति विष्णुधर्माभिमतः पक्षो गृह्यते ।

यत्तु देश-काल-कर्मेकादिविशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादिधागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्ममनुष्ठानसुक्तं, तदेकप्रयोगविधिगृहीतेष्वङ्गेष्वेवोचितं, न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वेव । यस्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोः नित्यापूर्वं प्रसङ्ग उक्तः, सोऽपि कर्मेक्ये वक्तुमुचितः । यावेव आग्नेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्यापूर्वार्थौ उत्पत्तिवाक्ये तदैक्यावगमात् । यस्तु तच्च भेदव्यवहारः स कामरूपनिमित्तकूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रयः, अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चाद्यमौपाधिको-

ऽप्यपूर्वभेदाऽनुनिष्पादनीय इति भेदलक्षणे विचारितः । ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदावगमाच्च ते न, अथ कर्मैक्यात् । कात्या-
 पूर्वार्थमनुष्ठिताभावेव दर्श-पूर्वमासाभां नित्यानुष्ठानसिद्धौ न
 वृत्तगनुष्ठानं क्रियते, भिन्ने तु कर्मस्थान्यापूर्वस्थान्यासिद्धेस्तदर्थमन्य-
 क्षाप्यनुष्ठानमिति । तदयुक्तं । कर्मभेदेऽपि देश-काक्ष-कर्मैकत्वे
 सत्तानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धेर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न
 यद्वन्ते हि तदा विशेषः, इदं निष्पन्नभेदमिति । यागभेदेऽपि
 देवतैक्ये तन्मानुष्ठानस्य साक्षात्प्रेष्यगतात्वाच्च । सप्रनदीतरणाभि-
 वर्षणामेधप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेधदर्शनरूपनिमि-
 त्तसमवाये प्रतिनिमित्तवत्त्वं “मनोदरिद्रं चचुरित्येतन्मन्त्रजपरूप-
 मैमित्तिकादृशौ प्राप्तायां विशेषवृत्त्याभावात् सङ्गजैमित्तिकानुष्ठा-
 नमिति चेकादग्रे स्थितं । अतः आहूतिमित्तसमवाये काक्षसमवाये
 च देशैक्ये कर्मैक्ये देवतैक्ये च विशेषवृत्त्याभावान्त्र्येण कर्मव्यमिति
 सर्व्यआहूतानुष्ठानं, एवञ्च सङ्गान्तिमित्तकममावाद्यानिमित्तकं
 व्यतीपातनिमित्तकं चेत्येतानि आहूतानि तन्त्रेण करिष्य इति
 वक्ष्यं नुव्यात् ॥

इति काक्षसमवायनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकाक्षनिर्णयः ।

तत्र तदुपयोगितया वैश्वदेवपाकविचारः क्रियते, किं वैश्वदेवार्घ्यः
 आहूतार्घ्यैक एव पाकः, उत भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्चमहा-
 वज्रान्तर्गतस्य नित्यआहुतस्य वैश्वदेवादौर्घ्येक एव पाकः, आन्नाधिकस्य

पाकस्यान्वयमनुष्ठेयमानाकमिध्याद्यसर्वकार्यार्थत्वात् । अग्नौचविवेगे
 त्रैकादशाहात् पूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीं तेन नवआहुषु
 पाकैकानैक्याग्रक्षैव नास्ति, ऐकादशाहिकेषु आहुषु वैश्वदेवस्य पा-
 कान्तरेणैवानुष्ठानं, “एकोद्दिष्टेऽग्नयेनं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्” इति
 देवलेन नवआहुसंज्ञनेत्येकोद्दिष्टेषु सर्वस्याग्नयेनं ब्राह्मणेभ्यो देव-
 त्वविधानात् । प्रेतआहुषु चैतन्नवलं वक्ष्यते । अमावास्याआहुर्विहति-
 भूतेषु सांवसरादिषु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्याआहुर्वायं
 पाके संग्रहः । तत्र कर्कोपाध्यायो वैश्वदेवार्थात् पाकाङ्गिमेन आहुं
 कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा वैश्वदेवार्थेनैव पाकेन कार्यमिति सिद्धा-
 नासुक्तवान् । तत्र तदभिमतपूर्वपक्षोत्तरपक्षहेतुदूषणं आहुकल्पे कृतम् ।
 यस्तु कर्कोपाध्यायेन स्वसिद्धान्तहेतुरक्तः पृथक्पाकस्यावचनादिति
 च हीदानीमसिद्धत्वेन दूष्यते,

पितृव्यं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पितृव्यं न दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति सौगाधिवचनेन पृथक्पाकस्याभिधानात् । अत्र यद्यपि पूर्वाहुं
 एकमेव पाकसुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति, तथापि उत्तरा-
 हुंन पाकभेदः स्पष्टीक्रियते, “वैश्वदेवं न पितृव्यमिति । वैश्वदेवा-
 न्नमित्यहोमार्थं पक्कमन्नं वैश्वदेवं तत् न पितृव्यं दर्शमाहुर्पक्षं न
 भवति । न तु नित्यआहुर्धर्ममपि न भवति अन्वयमनुष्ठेयमानानां
 देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यश्चानामेकपाकसाधनत्वमिति निश्च-
 यात्, दर्शमाहुर्धर्मं पक्कमन्नं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति, दर्शशब्देन
 च दर्शमाहुतिकर्त्तव्यताकलाञ्जित्य-नैमित्तिक-काम्यान्वेकोद्दिष्टानामि

आङ्गानि लक्ष्यन्ते, वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञा-
 अयुपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थग्रहणा अधिष्ठान-
 लक्षणयापि विना कारणं विनियुक्तं विनियोगानभ्युपगमात् । सत्यं ।
 न त्वचान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपा-
 कयोस्तन्मताग्रहणा निराकृता, अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गिता चेति ।
 तत्र प्रसङ्गग्रहणा च प्रत्यासन्नकालानां कर्मणामेकसाध्यत्वोपपत्तौ
 साधनोपादानलाघवादिति । अत्र “न दार्शं वैश्वदेविकमिति यज्ञौ-
 गास्त्रिवचनैकदेशेनोक्तं तदैश्वदेवस्य आङ्गात् पूर्वं” मध्ये वानुष्ठाने
 क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं, न तु तदुत्तरकालमपीति, यत आह
 पैठीनसिः ।

पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छाङ्गं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननुद्धृत्येत्यनर्थकं, न ह्यनवदाय ग्रन्थो होमः कर्तुं, अवदानस्य
 समुदायादेकदेशस्योद्धरणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकशब्देन
 सङ्कल्पितपितृदेवत्यत्वावस्थः पाकोऽभिधीयते, तदवस्थास्योद्धरणमेक-
 देशस्य, तद्देवत्यता प्रस्थावनमेव न विभागमात्रं । तद्देवत्यता प्रस्थावनस्य
 पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृदेवताभ्योऽपनयन-
 एवायमुद्धरतिना प्रतिपाद्यते । स चायं निर्वापकास्त्रीनं पितृदेवत्य-
 ममुं पाकं करिष्यामीत्येवं विधानुसन्धानरूपं सङ्कल्पविशेषं बाधित्वा
 आङ्गात् पूर्वं तन्मध्ये वा अग्रक्षः, न तदुत्तरकालमपि, न हि पि-
 तृनुद्दिश्य त्यक्तस्य तत आच्छेदः ग्रन्थः, तद्देवत्यत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न
 हि निष्पन्नमनिष्पन्नं ग्रन्थं कर्तुं । ननु न ब्रूमो निष्पन्नमनिष्पन्नं

क्रियते इति, किं तर्हि तस्मात्त इत्युच्यते । मैवं । नाशकासम्भ-
वात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धारणं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तर-
देवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् ।
ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धासिद्धेः पूर्वनाशकत्वमनुमी-
यते सम्बन्धद्वयस्यैकत्र विरोधात्, वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक-
इति । मैवम् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्देवत्वत्वं, तच्च त्या-
गनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं, अतः किमाच्छेदेन विनाशः
किञ्चोद्भूत्यवादस्याभिप्रायः । नन्वेवं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन
त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः,
ततश्च तद्द्रव्यस्य प्रतिगृहीतत्वेन तदपक्षारे देवस्वापक्षारदोषो न
स्यात् । मैवम् । यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाच्च द्रव्यं त्यक्तं तच्च
तद्देवत्वत्यस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् । विनाशे हि
निमित्तनिवृत्तेर्नैमित्तिकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात् । यत्तु परिसमाप्तोप-
भोगं द्रव्यं तच्च देवस्वत्तासुपलक्षणीकृत्य निर्मास्यवद्ग्रहणनिषेधोऽस्तु,
अतः आद्धोत्तरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्ट इति कमा-
च्छेदोविनाशयेत्, वस्तुतस्तु आद्धग्रेषे नास्येव पितृसम्बन्धः कोविनाशः
उपयुक्तग्रेषे ह्युपलक्षणीभूत एवासौ । न चायं तदवस्थाः... अर्चनम-
हंति । अथ कस्मात्पितृपाकग्रेषादुद्भूत्य विभज्येति न व्याख्यायते ।
न तद्भूत्येत्यानर्थक्यादित्युक्तप्रायमेव । अतोऽपानारब्ध एव पित्रे प्रा-
रब्धापरिसमाप्ते वा, यः पित्र्यपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेवं करोति तस्मात्
तस्माद्भूमासुरस्यवेदिति वचनार्थः । युक्तश्चेत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते
तददत्तैव तस्मै परस्मै दीयमानं यत्किञ्चित्सौकिकमप्युपहतं मन्य-

मानाः वृथग्नना अपि तस्य कर्मणोद्युक्ता मन्थने, किमुत यत्
पितृर्थं देवतार्थं वोपकल्प्यते तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा
तु तस्मै दत्ता अन्यस्मै दीयते न तदा कश्चिदुपपन्नत्वमयुक्ता वा
मन्यते । उक्तञ्च आङ्गोत्तरकाले आङ्गार्यस्यापि वैश्वदेवे विनिधोगः ।
तथाच पैठीनसिः ।

आङ्गं निर्वर्त्य विधिवैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्व्यात् भिक्षां ततोदद्याद्भक्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

अथाद्यततःशब्देन पूर्वसोकार्थोद्देशेनोच्यते । द्वितीयेन^(१) आङ्गा-
वशिष्टादक्षादित्युच्यते । तेनायमर्थः, यतः आङ्गात्पूर्वं पितृपाका-
त्समुद्भूतेनाग्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुरं स्थाततः कार-
णाच्छ्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादक्षात् किञ्चिदादाय वैश्व-
देवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चात्राग्न्यामृतत्वेन तच्छब्दपराम-
र्शायोग्यत्वं वाच्यं । पितृपाकात्समुद्भूत्येत्यस्मिन् पूर्वसोक्तोऽत्रप्रकृतात् ।
सन्निहितं च सर्वनाम्ना परामृश्यते । न चोपन्यासेन सन्निधिरिति
नियमः, बुद्धिसन्निधिसु सन्निधिरित्यभ्युपगमात् । अथादिशब्देन
सर्वमन्त्रसाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते, तेन नित्यआङ्गमपि आङ्गोप-
पन्नात्पाकशेषात्कर्त्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मणविशर्ज्यमानो वैश्वदेवं
कुर्यात् तदा आङ्गार्थेनैव पात्रेन, यदा तु वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्म-
णविशर्जनात् प्राचीनकालप्रधान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्यात् तदा वृष-
कृपाशेनेति । अत्र स्थितिसंज्ञिकाकारः “पितृर्थं निर्वपेत्पाकमि-
त्यादि “न द्वात्रिं वैश्वदेविकमित्येवं सौगाच्चिबचनं पठित्वा द्वाग्रआङ्गार्थं

निरुक्तमर्थं कृतेऽपि आहुते न वैश्वदेवार्थं भवतीति च व्याख्यायितदग्नि-
महर्गमाहुविषयमिति चाभिधायाच न्यायसुक्तवान्, साग्निकस्य हि
दर्शमाहुतात्प्रागेव वैश्वदेवविधानेन आहुताग्नौ आहुतिहेतुं वैश्वदेवा-
योगादिति । स एष न्यायसद्विवक्षितार्थविपरीतमेवार्थं साधयति,
उत्तरकाशं वैश्वदेवाभावे आहुतशेषसाध्यप्रसक्तिविरहाग्निषेधानुपपत्तेः ।
पूर्वकाश एवार्थं निषेध इति साग्निकानग्निकविषय एवार्थं स्यादिति ।
अथ प्रसक्तभावाग्निषेधविधित्वानुपपत्तावपि यदि नित्यानुवादः
स्यादित्युच्यते तदा तावदनुवादत्वमनर्थक्यं चेति दोषद्वयं प्रसज्येत ।
वैश्वस्यश्च अर्थं हि साग्निकविषयोभवन् पूर्वकाशौनसुत्तरकाशौनस्य
वैश्वदेवमाश्रयते । तच्च पूर्वकाशौने निषेधविधिः उत्तरकाशौने
निषेधानुवाद इति । अतो ब्राह्मणविसर्जनात्प्राचीनेषु कालेषु वि-
क्षितस्य वैश्वदेवस्य आहुतेन सप्त पाकैक्यं निषेधवसौगाच्चिवचनं साग्निक-
कानग्निकविषयमेवास्तु । यस्तु मन्यते “आहुतं निर्वर्ण्य विधिवत् वैश्वदेवा-
दिकं ततः” इत्यादीनां आहुतशेषेण वैश्वदेवादिकर्तव्यताविधायकानां
वचनानां दर्शमाहुविकृतिभूतेषु प्रतिर्सावत्तरादिकेषु आहुतेषु नि-
वेद्यः, “न दाग्नं वैश्वदेविकमित्यादेस्तु दर्शमाहु एव निवेद्य इति,
स एवं प्रतिबोद्धव्यः, सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शमाहुमेवारम्भा-
त्वाद्यने न कश्चिदनारम्भवादोऽस्ति, अस्तु वा सोऽपि, तथापि “प्रकृतौ
वा द्विरुक्त्वादिति न्यायेन यस्य पर्यमयी जुह्वर्भवतीतिवत्तस्य प्रकृ-
तिगामित्वनिश्चयमहर्गमाहु एव निवेद्यः । अथोच्येतारम्भाधीतविद्-
ज्जुधर्मावबद्धायां प्रकृतौ अनारम्भवादस्य विकृतौ निवेद्य इति, तच्च,
पूर्वोक्त्या विषयव्यवस्थया अरम्भाधीतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतो-

ऽप्राथं दर्शश्चाङ्गविषयो विधिरथं नेति न वक्तव्यं ।

पिष्टदानात्प्राक् पाकभेदे सत्यन्तरं ।

आतुरेभ्यः प्रक्षीणेभ्यो बालेभ्यो यच्च दीयते ।

वैश्वदेवं न तत् कुर्याच्छ्राद्धार्थं यच्च पच्यते ॥

तथैव ।

गृह्याग्नि-शिष्ट-देवेभ्यो यतश्चे ब्रह्मचारिणे ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिष्टान्नं निर्वपेत् ॥

प्रश्नेतसायुक्तं ।

गृह्यपाकादसिद्धत्वा निर्वर्त्य पितृयज्ञियम् ।

ततो निरुत्तमन्नं यत्तेभ्योऽपि तन्निवेदयेत् ॥

गृह्यकर्त्तार्यः 'गृह्यः,' 'बलिः' अत्र वैश्वदेवः, पितृयज्ञियं' श्राद्धं
पिष्टपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्य' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, श्राद्धार्थं निरुत्तं
अदन्नं तत्, 'तेभ्यः' श्राद्धोद्देशेभ्यः, 'अपि' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात्,
अर्थात्तदुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ प्रकृतौ वैश्वदेवकालनिर्णयः क्रियते ।

तत्र तावदग्निकेन श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवः कर्त्तव्यो न वेति संग्रहे
पूर्वपक्षः, वैश्वदेवसोमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनेवानग्निकर्त्तृकस्य
वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां श्राद्धात्पूर्वकालेऽपि
पाचिकौ कर्त्तव्यता प्राप्तेव ।

यस्य षट्चिंशन्मते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः आहुदादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कथ्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

यस्य गृह्णगौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्वेष्याहुं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

य तु आहुपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकासमनुष्ठाने वेदितव्यः, न तु पाकान्तरेषामनुष्ठाने ।

अतएव वैश्वदेवे कृतेऽग्न्यग्रेष्वैव आहुगर्हतामाह वग्निष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा आहुं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिक्राग्नौ कृते अग्रेः पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

दर्शितस्याग्निधेवार्थं “आहुपाकात्समुद्भूत्येत्यादि पैठीनसिध्वनम् । न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले आहुपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य निषेधकं, “आहुपाकात्समुद्भूत्येत्यथोद्भूतेर्विभागमात्राभिधायकत्वं मन्यमानस्यापि मते “आहुं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्रतिपादितआहुशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽनग्निकस्य पाकान्तरेण आहुत्पूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः ।

उच्यते । यथा आहुत्तोत्तरकाले आहुशेषेणाग्नेन वैश्वदेवस्य विहितत्वात् आहुपाकात्समुद्भूतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्सदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते, तथा आहुत्पूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्सदन्यकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचानग्निकेन आहुत्तोत्तरकालं आहुपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, आहुमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव, आहुत्पूर्वं तु सर्वथा न

कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषां कर्त्तव्यतानिषेधानां आहूतमध्यकासिक-
 वैश्वदेविकविषयत्वे तदेकविषयत्वेऽग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचचय-
 मापद्यते । तथाहि क्रियासामान्यास्तितमाख्याताभिधेयसङ्ख्यास्तित-
 माख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविशेषद्वयस्थापककर्त्तृसामान्यमन-
 ग्निककर्त्तरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते, साग्निककर्त्तरूपस्य वैश्वदेवस्य
 पूर्वकास्तलनियमेन मध्यकास्तलाभावादिति कर्त्तृसङ्कोचः । केवलवैश्व-
 देवग्रन्थावगतस्य पूर्वमध्यकास्तौनानेकवैश्वदेवक्रियाव्यक्रियापकस्य वैश्व-
 देवरूपक्रियासामान्यस्य मध्यकास्तौनवैश्वदेवव्यत्यैकविषयत्वे क्रियास-
 ङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति सङ्कोचचयमापद्यते । किञ्च एवं
 सति साग्निककर्त्तरूपस्य वैश्वदेवस्य आहूतपाकसाध्यता न निवर्त्तत, पूर्व-
 कास्ततानिषेधवाक्यस्य चानग्निकैकविषयत्वे कर्त्तृसङ्कोचः स्यादिति ।
 अत्राभिधीयते । तच्चेदं तावद्विचार्यते, किं आहूतात्पूर्वं वैश्वदेवसोमो
 न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियासामान्यास्तितकर्त्तृसामान्यनिर्वाहार्थं
 “आहूतपाकादुद्धृत्य न कर्त्तव्य इति वाक्यान्तरेण सदैकवाक्यतया
 आहूतपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निकैकविषयत्वेन व्याख्येयः,
 उत यथाश्रुतत्वानुपपत्त्या वैश्वदेवस्वरूपमात्रनिषेधतयाग्निकैकविषय-
 त्वेनेति, तत्र

नैरपेक्ष्यात् श्रुतत्यागादिधेयान्तरसंक्रमात् ।

आनर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्त्यैकवाक्यता ॥

न वाच्याः पूर्वमेकस्य साग्निकेन सहान्वयः ।

पूर्वकास्तोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीच्यते ॥

अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रसज्येतान्वये स्रुटः ।

अन्यथा ज्ञेयवाक्यं वै तस्यापि प्रमितेऽन्यथे ॥

न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिसम्मानतोऽन्यथः ।

योग्यः कर्तुमुपन्यस्त दोषजातं विज्ञानता ॥

न च प्रत्यक्षविधिना कस्यैकानुपपत्तौ मतः ।

कस्यं हि कर्तुंसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतम् ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपत्तमानं वाक्यं वाक्यान्तरेण सैकवाक्य-
तामपेक्षते, वाक्यान्तरमपि तथा, एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूप-
निषेधपरत्वज्ञानेन आहूपाकसाध्यतानिषेधविधिः कस्येत । एवञ्च
सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्तव्यतानिषेधकौरेव कृतार्थत्वादित्याद्यज्ञो-
कार्यः । द्वितीयादयस्तु व्यक्ताया एव ज्ञोकाः, अतः आहूतापूर्वै वैश्व-
देवो न कर्तव्य इत्येष निषेधस्तावदनग्निकर्तव्यत्वमवाश्रयते । आहूपाककर्त-
व्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमग्निकस्याश्रयन्ते । तत्राग्निकं प्रति आहू-
पूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यमकाले वैश्वदेव-
कर्तव्यतमाश्रयन्ते, साग्निकानु पूर्वकाले कर्तव्यतम् । अतो न पूर्वाज्ञाः
संकोचदोषाः । अग्निकपूर्वकाले तु तेषां संकोचो वचनासुक्त एव ।
अतोऽग्निकेन सर्वथा आहूतापूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्तव्यः, मध्यो-
त्तरकालतानियमविधिभिरप्यग्निकैकविधैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो
निवर्तितः । न चैवं सति निषेधस्यानर्थक्यं बाध्यं । स्यतिप्रत्यान्तरे
श्रुतत्वाद्ध्येति । तदेवं यत्र कर्तव्यसामान्यान्वयवादिनापि वाक्यान्तरे-
कवाक्यता न सन्ना, कुतश्चाग्निकरूपैकविधेषामन्वयवादी ताम-
मवाश्रयति ।

आहूतमथ वैश्वदेवकर्तव्यता तु ब्रह्माष्टपुराणे ।

वैश्वदेवाङ्गतीरग्रावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु संस्ततम् ॥ इति ।

“अर्वाक् ब्राह्मणभोजनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाङ्गती-
जुहुयादित्युक्तं । “आहुं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतमित्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आहुतान्ते कर्मव्यतोक्तेति कृतार्थाद्वैश्वदेवान्नरमेव बलिहरणं कार्य-
मिति दर्शितमिति स्मृतिषष्टिकाकारः । अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य
काष्ठः ।

द्वितीयोऽपि भविष्यपुराणे ।

पितृन् सन्नर्यं विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

बलिप्रदोऽपि तत्रैव व्याख्यायते ।

अग्निदग्धेतिमन्त्रेण भूमौ यन्निर्वपेद्बुधः^(१) ।

जानीहि तं बलिं वीर आहुकर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरसंज्ञिकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्व-
देवं कुर्यादित्युक्तं भवति । अयं द्वितीयः काष्ठः ।

तृतीयोऽपि स्मृतिपुराणादायुक्तः । तत्राह मनुः ।

उच्छेपणन्तु तत्तिष्ठेत् यावदिप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिकुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिहता व्याख्यायते । भुञ्जानेषु दिग्जेषु यद्बुधधि-
करणपाचनं भूमौ च पतितमजं तत्तस्माद्देशाच्च तावत् मार्द्यं
यावद्ब्राह्मणं न निष्कान्ताः, ततो निष्पद्ये आहुकर्मणि अग्नान्तरं वैश्व-

(१) यन्निर्वपेद्बुध इति ग० ।

देवहोमावाहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं बलिग्रह्णं प्रदर्शनार्थ-
त्वात् । अन्ये त्वाहुः भूतयज्ञ एव बलिग्रह्णं प्रसिद्धतरः, ततश्चाग्नौ
होमः आहुताग्नौ न विरुध्यत इति । न चैतदार्थं पित्र्यर्चं कर्मणि
अनन्तरं वैश्वदेवे आरम्भे कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं यथैतत्-
पूर्वद्युर्निमग्नितेषु ब्राह्मणेषु आहुतमन्त्रेणैव साधं प्रातर्होमकरणं न
विरुध्यते । एवमेव सदाग्निकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यनन्तराकरणं न विरु-
ध्यत एव । अतो भूतयज्ञे समुत्पद्यमाने तदाद्युत्कर्षणयात् भूतयज्ञा-
नन्तरा एव पदार्था उत्पद्यन्ते नार्वाहोऽपि वैश्वदेवादय इति । अत्रो-
च्यते, यदि आहुताग्नौ वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः आहुं ततो बलि-
हरणं तदा देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेतां, तथाच “वैश्वदेवं प्रकुर्वीत
भौतिकं बलिमेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तथोरव्यवहितपौर्वा-
पर्यात्मकः कृतः क्रमो बाध्यते । तदन्तापकर्षणयोऽपि हि कृतक्रमा-
बाधयेवाश्रीयते, अतस्तद्बाधाय तदन्तोत्कर्षोऽपि कश्चिदाश्रय-
णीयः । न चैवं सति तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः, यच्च हि पूर्वो-
त्कर्षं तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधस्तथासौ नियमः । न च कृतेऽपि
आहुतेऽनुष्ठेयमाने वैश्वदेवे तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात्सर्व-
महायज्ञानुष्ठानं आहुतोत्तरकालिकमिति, समाप्ता च मेधातिथि-
कता व्याख्या ।

अथमेवार्थं मत्स्यपुराणे ।

उच्छेषणम् तत्तिष्ठेद्यावदिमां विवर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निरुक्ते पितृकर्मणि ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

ज्ञत्वा आहुं मयावाप्तो ब्राह्मणांश्च विवर्ज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः क्षुर्धामराधिप ॥

इत्यन्तरे ।

आहुं यदा पिबन्मस्य दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः क्षुर्धामनिष्ठो आहुकर्मणि ॥ इति ।

आह पेठोनविः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

क्षुर्धाम्निष्ठां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं ततः ॥ इति ।

आहुषमाप्तो मार्कण्डेयः ।

ततो गित्यक्रियाङ्गुर्धाम्निजयेच तथातिथौ ।

ततश्चदशं भुञ्जीत यच्च भृत्यादिभिर्नरः ॥

‘गित्यक्रिया’ वैश्वदेवसोम-वसिष्ठरथ-गित्यआहुः आदिरूपाः । तदेव-
मनग्निकर्तृकस्य वैश्वदेवस्य यद्यस्य काशाः । एकोऽग्नौकरणान्नरः,
अन्यो विकिरादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविषर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यनग्निकर्तृकवैश्वदेवकाशनिर्णयः ।

अथ सामिककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कालनिर्णयः ।

यस्य न आहुमये आहुमाने वातुष्ठानं किञ्चिन्नत एव आहुः, यतः

आहुतापूर्वं पिष्टपिबन्मसो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ।

तथाच देवकः ।

अजते वैश्वदेवे तु खासौपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिष्टपिबन्मसो योऽपराधे विधीयते ॥

अथ स्नातोपाकसाध्यानि कर्माणि स्नातोपाकप्रत्येनोच्यन्ते
तानि पिष्टपित्तयज्ञादन्यानि अकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते, पिष्ट-
पित्तयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराद्ये क्रियन्ते ।

पित्तयज्ञश्च आहुतात्पूर्वमुक्तो भवतु ।

पित्तयज्ञस्तु निर्वर्त्य विप्रश्नश्चयेऽग्निमान् ।

पिष्टान्वाहार्यकं आहुं क्षुब्धान्वाहारुमाशिकम् ॥ इति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह सौगाधिः ।

पशानां कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवश्च साम्निकः ।

पिष्टयज्ञं ततः क्षुब्धान्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

‘पशानां’ अन्वन्वाधानं, ‘अन्वाहार्यकं’ दर्शमाहुं । ननु पशाना-
पिष्टपित्तयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवश्च साम्निककर्तृकत्वात्त-
न्मात् किमर्थं साम्निकग्रहणं, न, पश्चादिस्नातोपाक-पिष्टपित्तयज्ञ-
कर्तुर्निरग्निकश्च निवृत्त्यर्थं । अतस्तेनायमग्निकान्तर-तत्पूर्वप्रकरणो-
क्तेष्वेव कालेषु वैश्वदेवः कर्तव्यः । गोभिलेनापि “पिष्टश्च स्नात-
यश्च वाक्सार्यश्च चेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि आहुत्वादावेव
वैश्वदेव इत्युक्तं । अतएवपि साम्निकत्वादावेव वैश्वदेवः श्रूयते,
“नाहुतस्नातोपुर्णाहुतं दधुरिति । साम्निकस्यापि आहुविशेषे पश्चा-
देव वैश्वदेवः ।

तथाच परिशिष्टे ।

अध्यात्ते पार्वणमाहु एकोहिष्टे तथैव च ।

अपतो वैश्वदेवः स्नात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अथ पर्वण्यवसनेकदेवत्वाद्भूयोपचरवार्थं । ततश्चेकादशाह-

अतिरिक्तेषु आह्वेषु साम्प्रिकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शास्त्राख्यानः ।

आह्वात्मागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्प्रिकः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्तु ज्ञानो विधीयते ॥

इति साम्प्रिककर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ॥

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्त्तृपाध्यायो मन्यते । यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदग्निरं भूत-
यज्ञसंज्ञको बलिः । यस्तु “ततो गृहबलिकुर्यादिति मनुना आह्वातो
बलिहस्तः, स तु वास्तुदेवताभ्यः न भूतयज्ञस्य । अतएव ब्राह्मण-
विसर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

विस्तृत्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवताः । इति ।

ब्राह्मणधरोऽपि ।

यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदग्निरं भूतयज्ञोऽपि न कदाचिदपि वैश्व-
देव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं अव्यवधान-
वचनात् ।

तथाहि ।

देवयज्ञः सतः पूर्वं भूतयज्ञस्तथा परः । इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु उतादवाप्तेषां भूतबलिं हरेत् । इति ।

अतः पुनः पूर्वोक्ते वैश्वदेवे आह्वातो भूतयज्ञस्य वचनं तदैश्वदेवा-

नन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेऽपि आहुताशतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं
कर्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वकृते वैश्वदेवे आहुताशे गृह्यबलेर्वचनं
तदपि वैश्वदेवकाले एव कृतस्यापि गृह्यबलेः आहुताशतयैव तावन्मा-
त्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं भूतयज्ञादेः पुरुषार्थस्य
आहुताशत्वविरोधान् । अथ संयोगपृथक्त्वदेकस्योभयार्थता न विरुध्यत
इति मन्यन्ते, तच्च, श्रुत्यादेः आहुताशतापादकस्यादर्शनासंयोग-
पृथक्त्वस्याधिदेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादितआहुताशभावं
विधीयते इत्युच्यते, तदपि न, पुरुषार्थस्यैव च भूतयज्ञस्य वैश्वदेव-
वत्प्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा “वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि आहुताश-
तया वैश्वदेवान्तरविधेः प्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते, गौरवात् । क्रममात्र-
विधौ हि साधवं प्रत्यभिज्ञानुपपद्येति गुणः । अतो वचनाव्यवधान-
मपि तथाविधमभ्युपेयं । वचनस्य स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितम् ।

वैश्वदेवाहुतौ रघ्नावर्वाग्वाह्यभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु तद्भवेत् ॥ इति ।

न चात्राहुतिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाहुतवलिहरणं पश्चात्कर्तव्यमिति
मन्त्राद्यं, उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादेरेव आहुतान्तरकाले विधानात् । अत-
एव “वैश्वदेवं प्रजुर्वीत नेत्यकं बलिमेव चेति आहुप्रकरण एव
मन्त्रेणानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतं नित्यमपि श्राद्धं किञ्चिदिशेषाभि-
धानाच्च पुनः प्रसूयते ।

तच्च मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाङ्गुर्याङ्गोजयेच्च तथातिथौ ।

ततस्तद्वचं भुञ्जीत सः श्रुत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन श्राद्धशेषाक्षेपेन, ‘नित्यक्रियां’ अथवाधां । अतो मि-
त्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यश्राद्धं वृषकृपाक्षेपेन कार्त्तव्यं
तस्य श्राद्धात्मकत्वेन श्राद्धधर्मभूतस्य पाकस्य वृषकप्रयत्नसम्भवात् ।
अतएव नित्यश्राद्धमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं. “वृषकृपाक्षेपेन
नेत्यन्य इति । अस्मार्तः दग्धादिश्राद्धपाकात्पुष्पाक्षेपेन नित्यश्राद्धं
कर्त्तव्यं, अन्ये त्वेतत्तेत्याहुः, दग्धादिश्राद्धार्थपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि
कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धान्तरे कृते सत्यनियतं ।

यदुक्तं तथैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केषिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥

‘पितृणां’, ‘नित्यक्रियां’ नित्यश्राद्धं । अथ च नित्यश्राद्धविकल्प-
क्षेपं व्यवस्था, अमावास्यादिषाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा गान्धी-
कुष्ठतीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात्प्रवृत्तिरुतथा नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं, सांवत्सरिकैकोद्दिष्टादिषु तु वर्षाणां नित्यश्राद्धा-
दिदेवतानामिष्टत्वनिष्ठमाभावाच्चित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं । ‘श्रेष्ठं’
वैश्वदेवादिकं, ‘पूर्ववदाचरेत्’ मिथमेनैव कुर्वादित्यर्थः ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्यआहुं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यथ सिद्ध्यति ।

आहुकाले कृतेऽन्यथ नित्यत्वात्तत्र हापयेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
आहुकालनिर्णयः ॥

अथ चयोद्गोऽध्यायः ।

अथ प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः ।

तच्च तावत् पुण्या प्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा पुरा ।

तस्यां धनपनं दृष्ट्वा ज्ञानकुर्यान्नरोत्तमः ॥

न तस्य दुरितक्षिप्तिश्चाधयो व्याधयो नृप ।

भवन्ति कुशार्द्रस्त तस्यां ज्ञानं समाचरेत् ॥

दिश्यन्नीराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशकम् ।

गो-महिष्यादि यत्किञ्चित्सर्वं भूषयेन्नृपः ॥

चूर्णवस्त्रादिभिः सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।

ब्राह्मणानां तथा भोज्यं कुर्यात्कुशलोदह ॥

तिस्र एताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुशमन्दन ।

कार्त्तिकाम्ययुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

भविष्यपुराणे ।

तिथीनां प्रवरा यस्याङ्गुष्ठाणां समुदाहृता ।

प्रतिपादिता यदा पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥

तिस्रो ज्ञेयाः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुशमन्दन ।

कार्त्तिके वासिने मासि चैत्रे मासि च भारत ।

ज्ञानं दानं व्रतगुणं कार्त्तिके वा तिथिर्भवेत् ॥

अग्निमिद्धा च जला च प्रतिपद्यपि भारत ।

चविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

वाराहे ।

कार्तिके चितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकेः ।
याचार्चा यत्र राशौ आत्कार्या चेष्टसुखाय सा ।
वासोभिरक्षतेः पूज्य गण्डेद्देवैः ब्रह्मणः पदम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं दितयं हि तत् ।
नारीनिराजनं प्रातः सायं मङ्गलमाशिका ॥
अथ चेत् प्रतिपत् कृत्वा नारीनिराजनं भवेत् ।
द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

भविष्यपुराणे ।

अभ्येत्य यदि वा प्रातः प्रतिपद्वटिकादयम् ।
तस्यां नारीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमाशिका ॥

तथाच देवीपुराणे ।

प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपद्वटिका शुभा ।
द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मङ्गलमाशिका ॥
आश्विनान्तो यदा दर्शे नारीनौराजनं भवेत् ।
नारीणां तत्र वैध्यं देगे दुर्भिक्षमेव च ॥
कार्तिके शुक्लपक्षादावमावास्याषट्ठीदयम् ।
देशभङ्गभयाच्चैव कुर्यात् मङ्गलमाशिका^(१) ॥

(१) ब्रह्मपुराण इत्यादिः मङ्गलमाशिकेत्यन्तः पाठः अ-चिह्नितपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्मपुराणे ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान् ।
 जितश्च ब्रह्मरक्षश्च जयं लेभे च पार्वतो ॥
 ततोऽहं ब्रह्मरो दुःखी गौरी नित्यसुखोऽपिता ।
 तस्माद्भूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तच्च मानवेः ॥
 तस्मिन्भूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विरुद्धश्च क्षाभनाशकरो भवेत् ॥
 ओतव्यं गीत-वाद्यादि स्तुतिभिः स्तुत्यस्तुतैः ।
 विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्वान्धवैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं श्रव्यास्त्राणं सुप्रोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दिव्यैरक्षरैस्तृप्तम् ॥
 दीपमाकापरिचिह्नं तथा धूपेण धूपितम् ।
 दयिताभिश्च संहितैर्नया सा च भवेन्निशा ।
 नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्या द्विज-सम्पन्नि-वान्धवाः ॥

पद्मपुराणे ।

प्रतिपदि च ब्रह्माणं गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरक्षतैः पूज्य गण्डेद्दे ब्रह्मणः पदं ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नवैर्वस्त्रैस्तृप्त्याणं भूषयेन्नरः ।
 तस्यां प्रतिपदाद्यान् स गण्डेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 महापुण्या तिथिरिदं वक्षिराज्यप्रवर्त्तिनी ।
 ब्रह्मणो हि मिथा नित्यं वाञ्छेयो परिकीर्त्तिता ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्मान्मात्मानश्च विशेषतः ।

य याति परमं ज्ञानं विष्णोरमिततेजसः ॥
 वामनपुराणे । वसिं प्रति चिविक्रम उवाच ।
 वीरप्रतिपदा नाम तव भावौ महोत्सवः ।
 तत्र त्वां नरशार्दूल ततो वृष्टाः स्नानकृताः ॥
 पुण्य-भूषप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति तत्पतः^(१) ।
 ततोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ॥
 इति पुण्यप्रतिपत् ।

अथ पुण्यद्वितीया ।

तत्र देवीपुराणे ।
 उमां शिवं ऊताग्रश्च द्वितीयायां तु पूजयेत् ।
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं तथा ॥
 अत्र चेचादौ दमनकपूजा प्रकान्ता स्कन्दपुराणे ।
 आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुक्लपञ्चमा ।
 दानं प्रदत्तमेतस्यामनन्तफलमुच्यते ॥

सिद्धपुराणे ।
 वृश्चिके च द्वितीयायां शुक्लायां प्रतिपूजनम् ।
 यो न क्षुर्यादिगम्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मगाः ॥
 ब्रह्मपुराणे ।

वृश्चिके च द्वितीयायां विधिवद्विधिपूजनम् ।

(१) यत्पतः इति ग० ।

कृत्वा नक्तं समग्रीयास्तभते भूतिमीक्षिताम् ॥

‘विधिः’ ब्रह्मा । तत्पूजनस्य गायत्र्या ब्रह्मप्रकरणोक्तेनान्येन मन्त्रेण वा कार्यम् ।

इति पुष्पदितीया ।

अथ पुष्पतृतीया ।

तृतीयायां यजेद्देवों ग्रहरेण समन्वितां ।

सुगन्धपुष्प-धूपैश्च दमनेन सुमाहिता ॥

अथ चैवो मासः प्रकृतः ।

पद्मपुराणे ।

वैशाखमासे चतुष्पा तृतीया शुक्लपक्षजा ।

अगन्तफलदा सा तु खान-दानादिकर्मसु ॥

भविष्योत्तरे ।

या त्वेषा कुरुशार्दूल वैशाखे तु महातिथिः ।

तृतीया साक्षया स्तोके गौर्वाणेरभिवन्दिता ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्नानं वा यदि वा वज्र ।

तत् सर्वमक्षयं यस्मात्तेनेयमक्षया ह्यता ॥

अवणेन समायुक्ता तृतीया या विशेषतः ।

बुध-अवणसंयुक्ता तृतीया यदि क्षभ्यते ।

तस्यां खानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ॥

तथा ।

वारिदानं प्रशस्तं खानोदकानां तथैव च ।

वैशाखे मासि रात्रेऽत्र तृतीयायाश्च चन्द्रमम् ॥

देवमिति शेषः ।

गुडापूर्णाश्च दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ।

पाथसं वै तृतीयायां वामदेवस्य प्रीतये ॥

माघे मासि तृतीयायां गुडस्य सवणस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥

तेन सुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता ।

विशेषाद्बुधसंयुक्ता तदा सा सुमहत्फला ॥

इति पुण्यतृतीया ।

अथ पुण्यचतुर्थी ।

वराहपुराणे ।

चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य पार्वत्याश्च विशेषतः ।

पूजा कार्येत्यनुवर्तते ।

देवीपुराणे ।

गणेशे कारयेत्पूजां कञ्चुकादिविभावनम् ।

चतुर्थ्यां विघ्नाग्राय सर्वकामप्रसिद्धये ॥

वैष्णवपुस्तके चतुर्थ्याश्च दमनकैरियं पूजा ।

भविष्यपुराणे ।

श्रिवा ग्रान्ता सुखा राजन् चतुर्थ्यां चिविधा मता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला श्रिवा लोकेषु पूजिता ॥

तस्यां ज्ञानञ्च दानञ्च उपवायो जपस्तथा ।
 भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्भक्तितो नृप ॥
 तस्यां तु कुरु शार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।
 गुड-लवण-पूषेष्ट मधुं मधुरमेव च ॥
 ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विज्ञेयस्तु मोदनात् ।
 कन्यका तु विशेषेण विधानात् पूजयेत् ॥
 माघे माघि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।
 ज्ञेया सा शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव तु ॥
 ज्ञान-दानादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं स्यतम् ।
 विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्तो गुरुं नृप ।
 गुड-लवण-घृतेर्वीर सुभगाः स्युः कुरुद्वय ॥
 यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता ।
 ज्ञान-दानादिकं कर्म सर्वमवश्यमुच्यते ॥ इति ।

यमः ।

चतुर्थ्यां भरणीयोगः शनेश्चरदिने यदि ।
 तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिष्किवैः ॥

इति पुण्यचतुर्थी ।

अथ पुण्यपञ्चमी ।

भविष्यपुराणे ।

पञ्चमी दधिता राजन् नागानन्दप्रवर्द्धनी ।
 पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ।
 तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणरक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लाधामय पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।
 श्रीविष्णुसोक्तान्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाक्षया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं सस्त्रीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुसोक्तगतिप्रदा ॥

भविष्यपुराणे ।

सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भगवन्नाम्नतः ।
 पूजयेन्मनसादेवीं क्षुदीविटपसंश्रयां ॥
 पिबुमर्हपलाशानि स्नापयेद्भवगन्तरे ।
 पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पैर्भयभाप्रयात् ॥
 आवष्टे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 स्नारस्त्रोभयतो लेख्या गोमयेन विषोन्मणाः ॥
 पूजयेद्विधिवद्दीर दधि-दूर्वाकुद्रेः कुशैः ।
 गन्ध-पुष्पोपहारेण ब्राह्मणानाञ्च तर्पणेः ॥
 ये तस्मां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
 न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति च कश्चित् ॥
 तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अद्भुतान्वितः ।

समालिख्य नरो नागान् शृङ्गा-छण्डादिवर्णकैः ।

पूजयेद्गन्ध-पुष्पैश्च सर्पिर्गुण-पादयेः ॥

तस्य तुष्टाः प्रधानाश्च पञ्चगास्तथादयः ।

आ सप्तमात्कुलास्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

पुण्या भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

स्कन्दपुराणे ।

शृङ्गा मार्गशिरे पुण्या आवणे या च पञ्चमी ।

खान-दानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

वाराहपुराणे ।

माघशृङ्गचतुर्थ्यान् वरामाराध्य च त्रियम् ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कौन्दी सन्तुष्टये ॥

इति पुण्यपञ्चमी ।

अथ पुण्यषष्ठी ।

ब्रह्मपुराणे ।

जातः स्कन्दस्य षष्ठ्यान् शृङ्गायां चैवनामनि ।

मैनापत्येऽभिषिक्तस्य देवानां ब्रह्मणा स्तवम् ।

जितवांस्तारकं दैत्यं क्रौञ्चं शम्भुं विभेद च ॥

तस्मात् सर्वत्र विधिना स्कन्दो माख्यैः सुगन्धिभिः ।

दीपास्तहार-वस्त्राज-कुङ्कुटैः पूज्य एव हि ।

सकुङ्कुटकौडनकैर्घण्टा-चामर-दर्पणैः ॥

सर्वासु शुक्लपट्टीभित्तिवधेयमिति ।

भविष्यपुराणे ।

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी तु भरतवर्षम् ।

स्नान-दानादिकं सर्वमस्नानवधमुच्यते ॥

षष्ठ्यां ब्रह्माग्रतो राजन् विशेषात्कार्तिके नृप ।

कृष्णा-शुक्लासु नियतो ब्रह्मचारौ समाहितः ॥

षष्ठ्यां ब्रह्माग्रतो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ।

इह चासुच्यते सोऽत्यर्थं सभते स्थातिसुप्तमाम् ।

राज्यच्युतो विशेषेण स्वं राज्यं सभतेऽधिरात् ॥

तथा ।

षष्ठी भाद्रपदे भानुप्रीत्यै पुष्पावधाय च ।

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्थाहरतवर्षम् ॥

इयं पुष्पा पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ।

स्नान-दानादिकं किञ्चित् सर्वमस्नानवधमुच्यते ॥

येऽस्यां पश्यन्ति गात्रेयं दक्षिणापयवाचिनम् ।

ब्रह्मचर्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

तस्यां तस्यां सदा पश्येत् कार्तिकेयं सदैव हि ।

चिःकृत्वा दक्षिणामाग्रां गत्वा यः शङ्खधाम्बितः ।

पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेत्स्थानिमन्दिरम् ॥

चिःकृत्वा दक्षिणामाग्राङ्गलेत्युक्तेर्विन्ध्योत्तरतो गच्छतामेतत्फलं ।

भविष्यपुराणे ।

या षष्ठी शुक्लपक्षस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया ।

महावतीति वा ख्याता यस्यां होमे उताग्रनः ॥
इति पुष्पपठौ ।

अथ पुण्यसप्तमी ।

भविष्यपुराणे ।

पञ्चासुपोय यः सम्यक् सप्तम्यां कूर्ममर्चयेत् ।
रोगमुक्तो वित्तवाञ्छ सप्ताग्रोतीक्षितं फलम् ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप ।
अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥
या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।
नन्दा वा कथिता वीर सर्वानन्दकरी शुभा ।
ज्ञान-दानादिकं कर्म^(१) तस्याममयमुच्यते ॥

तथा ।

नन्दा मार्गशिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी ।
जयन्ती नाम वा प्रोक्ता पुण्या पापहरा ह्युता ॥

मत्स्यपुराणे .

यस्यां मन्मथरक्षादौ रथाकूटो दिवाकरः ।
माघमासस्य सप्तम्यां वा तस्माद्भयसप्तमी ॥
इत्येषा कथिता वीर रथाङ्गा सप्तमी परा ।
महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनी ॥

विष्णुः ।

---

(१) सर्वमिति खं ।

सूर्यपक्षतुष्टा तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

चरुद्वेष्टवेष्टायां तस्यां खानं महाफलम् ॥

तथा ।

माघमाघस्य सप्तम्यास्तुदयत्येव भास्करे ।

विधिवत्तत्र च खानं महापातकनाशनम् ॥

माघमाघसिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

कुर्व्यात्स्नानार्चदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां रविवारो भवेद्यदि ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पक्षतारकम् ।

रोहिण्यश्लेषा-हस्त-पुष्य-मघाः ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् ।

आश्वे पादे तु देवेश तदा सा भद्रतां व्रजेत् ।

अपमं तत्र देवस्य हतेन कथितं वृधैः ॥

इत्येषा कथिता वीर भद्रा नामेति सप्तमी ।

वासुपौत्र नरो भीरुर्ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

‘सवितुर्नक्षत्रं’ इत्यः, तस्य प्रथमपादघोर्न इति ।

तथा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं तु करो भवेत् ।

तस्मात्सास्तु महापुष्टा सप्तमी पापनाशिनी ॥

तस्यां वसूष्य देवेशं शिषभासुं दिवाकरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्यापाप्नुयते नात्र संग्रहः ॥
 वसोपवासं कुरुते तस्यां निधतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 शुक्लापचे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
 महाजया तदा स्याद्भि सप्तमी भास्करमिषा ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पिह-देवादिपूजनम् ।
 सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥
 आदित्यपुराणे ।

रेवती रविसंयुक्ता सप्तमी स्यान्महाफला ।
 रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ॥
 इति पुण्यसप्तमी ।

अथ पुराणाष्टमी ।

तत्र विष्णुः ।
 पुनर्वसौ बुधोपेता चैवमासि सिताष्टमी ।
 प्रातस्तु विधिवत् स्नात्वा धाजपेयफलं क्षभेत् ॥
 अशोकैरर्चयेद्गुणं अशोककलिकां पिबेत् ।
 चैत्रे मासि सिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
 अशोकस्याष्टकलिकां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥
 त्वामशोक शिवाभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
 पिबामि शोकसन्तप्तो^(१) मामशोकं सदा कुह ॥

(१) कश्चित् शोकसन्तप्तमिति द्वितीयान्तोऽपि पाठो वर्तते ।

इति पानमन्त्रः ।

कश्चित्हराभीष्टेति पाठः ।

भविष्यपुराणे ।

पौषे बुधाष्टमी शुक्ला महाभद्रा महाफला ।

ब्रह्माण्डपुराणे महादेव उवाच ।

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्या बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्णिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तरपणं विप्रभोजनम् ।

मयीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

कश्चित्तस्यां स्नानं तथा दानमिति पाठः ।

तस्मात्तस्यां सदा देवि पूज्योऽहं विधिवन्नरैः ।

गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां यमदेवतम् ।

नक्षत्रं जायते पुण्यं ।

यमसोकत्वात् 'यमदेवतं' भरणी ।

तदा तु सा महापुण्या जयन्ती चाष्टमी स्यता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं जपोहोमश्च तर्पणम् ।

सर्वं कीटिगुणं देवि कृतं भवति कृत्स्नश्रः ॥

भविष्योत्तरे ।

सिंहगेऽर्के हि रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मान्मन्त्रार्चनं वीरेर्हन्ति पापं विजयजम् ॥

बाराहपुराणे ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुच्यति ॥

कश्चिन्न्यया पद्यते ।

माघे माघि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

आर्द्रं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

वैशाखप्रपञ्चगोत्राय साङ्कृत्यप्रवराय च^(१) ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे^(२) ॥

इति जलमन्त्रः ।

अथ केचिदाहुः । प्राक्पुत्रः आर्द्रं कुर्याद्भीष्मं वस्त्रवतार-
त्वाद्देवलस्याप्युपपत्तेः । न च वाच्यं वस्त्रवतारत्वेऽपि तस्य चक्षियस्य
यतः सकलजनपितृत्वावगमाद्दक्षिणामुखः आर्द्रं कुर्यादिति, चक्षि-
यलपुरस्कारेण प्रकृतौ शिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् ।

ब्राह्मणो ह्येनवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदेष्टिकम् ।

स ताङ्गतिमवाप्नोति इह लोके परच च ॥

इत्यादिना मरौच्यादिभिर्ब्राह्मणस्य चक्षियौर्ध्वदेष्टिकानुष्ठान-
प्रतिषेधात् देवलपुरस्कारेणानुष्ठितौ न शिष्टाचारविरोधः, दृश्यते
च शिष्टाचारः ब्राह्मणा अपि भीष्मस्य आर्द्रं कुर्वाण इति । तद-
युक्तं, “भीष्मवर्मण इति मन्त्रवर्णपर्यालोचनया चक्षियलपुरस्कारा-
वगमात् “वर्मान्तं चक्षिये प्रोक्तमिति शङ्खस्मरणात् ।

माघे माघि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

(१) साङ्कृत्यप्रवराय चेति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तः पाठः ।

(२) जलं भीष्माय वर्मणे इति क० ।

इति विधिवाक्यादप्येवमेवावगम्यते । न चाप्राप्त एव देयग्रन्थे वर्म-
ग्रन्थो विधीयते इति वाच्यं । अन्वितग्रन्थे धातृपाद्यादिग्रन्थानामपि
विधाननिषेधस्य तदन्यचन्विद्यविषयतेति वाच्यम्, अन्वितग्रन्थे
ब्राह्मणरूपकर्तृविशेषनिषेधाद्भौमग्रन्थाद्विषयत्वमिति यदि तर्हि वैप-
रीत्यप्रसङ्गः । न चास्य निषेधस्य सैव प्राप्त्यपेक्षत्वादिकस्योपपन्नौ
भौमग्रन्थे ब्राह्मणस्याप्यधिकार इति वाच्यं । विकल्पभयादेव तच्च,
“अनुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवत् पथ्यंदासाश्रयणात् । शिष्टा-
चारस्य निवृत्तौ न विद्यते, विद्यमानत्वेऽपि बाध्यते “श्रुति-स्मृतिवि-
हितो धर्मस्तदस्मात् शिष्टाचारः प्रमाणमिति वशिष्ठस्मरणेन ।

सङ्गते भास्करे कन्यां कृष्णपथे विशिष्यते ।

अष्टमौ साष्टका नाम शाक्रेणापि न द्वापथेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आयुषायण्याः परतस्त्वष्टकास्तिस्रः, कृष्णपथे पूर्वा ऐश्वरी, प्राजा-
पत्य, द्वितीया, वैश्वदेवी तृतीया, आद्या शाक्रेः, द्वितीया मातृः,
तृतीया पूषेः ।

शिवरहस्ये ।

मार्गाद्यपरपथेषु पूर्वा मथ्यानुग्रहिता ।

सुः खल्वष्टकास्तिस्रः सपुण्यादिखलुक्रमात् ॥

आश्वलायनः ।

हेमन्त-शिशिरयोस्तुर्णामपरपथाणामष्टमौष्वष्टका इति देवता-
इति ।

ग्रतपथे तु ।

द्वादश यौर्वेमासो द्वादशाष्टकाः द्वादशमासाश्चा इति ।

‘अष्टका इति कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः ।

महाभारते ।

अष्टकाद्यु च यद्दत्तं तदगन्तुदायतम् ।

अग्निपुत्रसमायुक्ता परिपूर्णा शिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्तारो न कुः क्षणितसम्पदः ॥

‘अग्निपुत्रः’ बुधः ।

इति पुष्पाष्टमी ।

अथ पुण्या नवमी ।

वाराहपुराणे ।

नवम्यां हि सदा पूज्या गौरी देवी समाधिना ।

वरदा सर्वलोकस्य भविष्यति न संग्रहः ॥

केचित्साधिनश्चक्रानवमीं गृह्यन्तेत्येतादृशः । “तृतीया चैव वैशाखे
नवम्याश्चयुजे तथेति भविष्यत्पुराणे प्राशस्त्यमुतेरिति । तदयुक्तम् ।
प्राशस्त्यश्रवणे फलाधिक्यमवगम्यते न तु नवमीविशेषपरत्वं, यद्गोत्रे
प्रमाणाभावात् ।

देवीपुराणे ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीं ।

कुङ्कुमागुह-कर्पूर-धूपान्न-धन-तर्पणैः (१) ।

दमनैर्मन्त्रपत्रैश्च विजयाख्यां पदं लभेत् ॥

(१) कुङ्कुमागुह-कर्पूर-महाघ्न-धन-तर्पणैरिति अ० ।

ब्रह्मपुराणे ।

चैवशुक्लनवम्यां च^(१) भद्रकाक्षी महावक्त्रा ।

योगिनीगान्धु सर्वासामाधिपत्ये निषेविता ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।

विचित्रैर्वस्त्रभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

देवीपुराणे ।

आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलम् ।

तथा ।

आश्विनस्य तु माघस्य नवमी शुक्लपञ्चमा ।

जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥

शुक्लपक्षे नवम्यां यः कार्त्तिकस्य समाहितः ।

आयाह्वाणमस्तुर्ग्यादक्षयं सभते फलम् ॥

पद्मपुराणे ।

कार्त्तिके नवमी शुक्ला पितृषामुत्सवाय च ।

तस्यां ज्ञानं ज्ञतं दत्तं अनन्तफलदं भवेत् ॥

इति पुण्या नवमी ।

अथ पुण्या दशमी ।

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी सता ।

तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ॥

ब्राह्मे ।

ज्येष्ठे मासि दिते पक्षे दशमी वृक्षसंघातः

(१) चैवश्वम्यां शुक्लायास्मिति न० ।

हरते द्वा पापानि तस्माद्द्वहरा स्यता ।

तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानस्यैव विग्रहतः ॥

द्वापापान्याह मतुः ।

पादस्यमनतस्यैव पेयस्यैवापि सर्वग्रः ।

असम्बद्धप्रकापस्य वाङ्मयं ज्ञात् चतुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च काचित् चिविधं स्यतम् ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च चिविधं कर्म मानसम् ॥

भविष्ये ।

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यां च भवेद्भौमदिनं यदि ।

श्रेया हस्तार्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्यैष्ठे मासि कुजे दिने ।

गङ्गावतीर्णा हस्तार्चं सर्वपापहरा स्यता ॥

हस्तान्तिता ज्यैष्ठशुक्ले दशमी द्वापापहरा सैव गङ्गास्नानात्सङ्ग-
दिनसंयुक्ता सर्वपापहरेत्यर्थः । “प्रग्रस्ता तु हस्तार्च इत्यस्यानन्तरमेवं
पद्यते, “सैवा द्वहरा स्यता” ।

गङ्गास्नाने कृतार्थः स्नादस्मिन्योगे सङ्गहरः ।

हरेद्दे द्वापापानि गङ्गा तच्च न संग्रहः ॥

समुपापचयसाच द्रष्टव्यः न तु गुरुपापपरिचयः, तद्विषयगुह-
प्राचक्षिप्तविधानसर्वप्रसङ्गात् ।

तथाच गौतमः ।

एणांश्चि गुह्यंश्चि ज्ञानि ।

ब्रह्माष्टपुराणे ।

कार्तिकेयस्तु माघेय दशमी शुक्लपञ्चमी ।

तस्यां व्रतादि कुर्वाणो ज्ञाते फलमुत्तमम् ॥

इति पुण्यदशमी ।

अथ पुष्यैकादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यान्तु नक्तेन नरः कुर्याच्छयाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चादारम्भाच्च विचक्षणः ॥

तद्भूतं धनदंष्ट्रैः कृतं वित्तं प्रयच्छति ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतस्त्रिभिर्नेकादशीं प्रभुः ॥

तस्यामनम्रिपकाश्री यो भवेज्जितः शुचिः ।

तस्यासौ धनदो देवः तुष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

देवीपुराणे ।

पुष्यैर्षैकादशी शुक्ला सुपुण्या पापनाशिनी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां शुक्लपक्षे यदर्थं वै पुनर्वसु ।

नाम्ना वा विजया ख्याता तिथौनामुत्तमा तिथिः ॥

यो ददाति तिलप्रक्षं यच्च संवत्सरं तथा ।

उपवासपरस्मादां तथोक्तप्रक्षं स्मृतम् ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
 प्रयात्याशु तमायान्तं तेनान्तफलं स्मृतम् ॥
 एकादश्यां विते पक्षे पुण्यं यच्च सत्तम ।
 तियौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
 तस्याभाराध्य गोविन्दं जगतामौश्वरेश्वरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 यक्षोपवासं कुरुते तस्यां स्नातो हि सर्वतः^(१) ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 दानं यहीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
 होमो वा क्रियते तस्यां अक्षयं कथितं फलम् ॥
 इति पुण्यैकादशी ।

अथ पुण्यद्वादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसन् पक्षयोर्द्वयोरपि ।
 द्वादश्यां योऽर्चयेद्विष्णुमनन्तफलभागवेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादश्यां शुकपक्षस्य चण्णैरर्चयेद्भरिं ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

द्वादशीषु च यद्दत्तं शुकान्तं च विशेषतः ।

अवशेन तु युक्तास्तु तत्रापि द्विजसत्तमाः ॥

विशेषाद्बुधसंयुक्तासु शुक्लपक्षासु सर्वथा^(१) ।

भाग्यर्चसंयुता चेत्ते द्वादशी स्थावराफला ॥

‘भाग्यर्च’ पूर्वाषाढागौ ।

इक्षय्यक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्थातिसंयुता ।

ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

‘वैष्णवे’ आश्वि मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ।

आश्विनेकादशी पुष्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

‘आजर्च’ पूर्वाभाद्रपदा ।

कार्त्तिके रेवतीयुक्ता अक्षय्यफलदायिका ।

विष्णुः । मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यासुपोषितो द्वादशां भगवन्तं
वासुदेवमर्चयेत् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्यैर्वर्जित-ब्राह्मणतर्पणैः
व्रतमेतत्संपूर्णं कृत्वा पापेन पूतो भवति, यावज्जीवं कृत्वा श्वेतदीप-
मवाप्नोति, उभयपक्षे द्वादशीत्येवं संवत्सरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति,
यावज्जीवं विष्णुलोकं ।

गारुडपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी सा महाफला ।

फलं दत्त-ऊतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्मम् ।

माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता ।

द्वादशी सा भवेत्कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी ॥

(१) विशेषाद्बुधसंयुक्ता शुक्लपक्षा पुनस्तथेति अ० ।

तिसैः ज्ञानं तिसैर्होमः तर्पणञ्च तिस्रोदकैः ।
 दीपञ्च तिस्रैस्तेन तथा देयं तिस्रोदकम् ।
 तिस्राश्च देया विभ्रेयसास्त्रिजहनि पार्थिव ॥
 मूलचर्चने ग्रग्रधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादश्यां कृत्वापचे सोपवासो जितेश्वरः ।
 द्वादश्यां षट्तिसाक्षारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 तिस्रोदकीं तिस्रसाथी तिस्रहोमी तिस्रोदकी ।
 तिस्रभुक् तिस्रदाता च^(१) षट्तिसाः पापनाशनाः ॥
 असकृत् षट्तिसान् कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 त्रीणि वर्षसहस्राणि क्षर्गलोके महीयते ॥

व्योतिःशाले ।

पञ्चाननसौ गुरु-भूमिपुत्रौ
 मैत्रे रविः आद्यदि शुक्लपक्षे ।
 समाभिधाना करभेष धुक्ता
 तिथिर्व्यतीपात इति प्रयोगः ॥
 अस्मिन् गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-
 दानेन सर्वं प्रविद्याय पापं ।
 सुरत्वमिष्टममनामयत्वं
 मर्त्याधिपत्यं लभते मनुजः ॥

'पञ्चाननः' शिवः, 'समाभिधाना' पारणाभिधाना, 'तिथिः'
 द्वादशी, 'करभेष' वस्त्रनक्षत्रेष ।

इति पुण्या द्वादशी ।

(१) तिस्रदाता तिस्रभोक्तेति ख० ।

अथ पुस्तकयोदशी ।

स्कन्दपुराणे ।

वैचे चणोदशी पुस्तका तस्या दशगुणं फलम् ।

पद्मपुराणे ।

यस्तु वैचे चणोदशां ज्ञानं दानं समाचरेत् ।

फलं दशगुणं तस्य कर्मणो ज्ञमते नरः ॥

तथा ।

वैचे शुक्लचणोदशां मदनं चमकात्मकम् ।

ज्ञाना संपूज्य यत्नेन वीजयेद्दयजेन तु ।

ततः सन्पुत्रितः कामः पुत्र-पौत्रसम्प्लिदः ॥

देवीपुराणे ।

कामदेवचणोदशां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिपत्नीसमायुक्तः अग्नोकगुणभूषितः ॥

कुम्भेन सितवस्त्रे वा लेख्या वस्त्र-पद्मादिभिः ।

खण्ड-प्रकर्कर-मैवेष्टैः सौभाग्यमतुलं जप्तेत् ॥

क्रमाच्च दमनकपूजेत्यवधेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

चणोदशां यथाकामं कामः पुण्यस्तथा जपेः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कल्पपत्रे चणोदशां महाशिशुः करे रविः ।

यदा तदा गजस्थाया याद्रे सुखैरवाप्यते ॥

इति पुस्तकचणोदशी ।

अथ पुण्यचतुर्दशी ।

वाराहपुराणे ।

चैत्रे सितचतुर्दश्यां भवेत् काममहोत्सवः ।
 कुमुदितोक्तिमिश्रं गीत-वाद्यादिभिर्नृपां ॥
 भगवान् सृज्यते कामः पुन-पौनस्यद्विदः ॥
 चैत्रे सितचतुर्दश्यां यः खायाच्छिवयजिधौ ।
 गङ्गायाश्च विशेषेण स न प्रेतोऽभिजायते ॥
 चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां अन्नारकदिनं यदि ।
 पिशाचलं पुनर्न खाद्गङ्गायां स्नानं-भोजनात् ॥

नक्षत्रपुराणे ।

आषाढे मासि भूतेऽस्ति शिवं संपूज्य मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसम्पदमाप्नुयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु षष्टिषु ।
 ततः शृङ्गचतुर्दश्यां अन्नं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयस्यैव वारिधानीषमन्वितम् ।
 धूप-दीपादिभिः^(१) देवनीषितं काममाप्नुयात् ॥

शिष्टपुराणे ।

हस्तिने शृङ्गपत्रे च पा पाषाणचतुर्दशी ।
 तस्मादाराधयेद्भौरीं नक्तं पाषाणमक्षयैः ॥

पाषाणकारपिष्टकैरित्यर्थः ।

(१) धूप-धूपादिभिरिति ख० ।

गच्छे ।

कार्त्तिके भौमवारेष चिषा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्मान्नाराधितः क्षाप्तुर्वन्द्येष्टिबपुरं भुक्त्वा ॥

स्नानपुराणे ।

त्रैत्रे चतुर्दशी शुक्ला मातङ्ग-प्रोठपादयोः ।

मातङ्ग या कृष्णपक्षे दाने वज्रवक्त्रा हि वा ॥

मत्स्यपुराणे ।

वां कांक्षित्वरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

या पुनर्वाति तस्मां तु निधतक्षर्पण्येषमम् ॥

यमाय धर्मराजाय सूर्यवे चाग्निकाय च ।

वैवस्वताय काशाय सर्वभूतचयाय च ॥

दध्राङ्गराय दक्षाय प्रेताधिपाय पाणिने ।

चौदुम्बराय चोराय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥

एकेकाक्ष तिसैर्मिमांश् दद्यात् पींक्षीक्षकाक्षकीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्त्वचादेव नश्यति ॥

देवीपुराणे ।

तथा कृष्णचतुर्दशीं भौमाक्षे पिबन्तर्पणम् ।

‘भौमाक्ष इति प्राग्रक्षान्तिग्रथं दर्शयति । सर्वासु च चतुर्दशीषु

नदीजले स्नातो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

इति पुष्पचतुर्दशी ।

अथ पुण्यपौर्णमासी ।

संवत्तः ।

मासे मासि तु वयस्ते पौर्णमासासुपोषितः ।

प्राज्ञाचेभस्त्रिषाण् दत्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ दानं पौर्णमासां विधीयते प्रधानमात् । ततश्चाद्यास्तु-
र्दशासुपवाचः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पौर्णमासीषु सर्वाषु मघर्षवशितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥

मघती पौर्णमासी वा शुक्ला पूर्वैर्गुणा गुरौ ।

वैशाखी कार्तिकी मासी पूर्वमा तु महापक्षा ॥

स्कन्दपुराणे ।

पक्षां पूर्वैर्गुणा योगं याति जीवो महापक्वः ।

पौर्णमासीति वा ज्ञेया महापूर्वा दिवोत्तम ।

दानं दानं तथा जयमनसाकृतं क्षतम् ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

बुध्येते वसितौ पक्षाः दिवि^(१) चन्द्र-दृश्यतो ।

पौर्णमासी तु मघती प्रोक्ता संवत्सरेषु वा ।

तस्यां दानोपवासाद्यमद्यं परिकीर्तितम् ॥

माघाश्विनं चन्द्र-गुरु तस्मात्पञ्चदशे रविः ।

पूर्वमा जीववारे तु महापक्षा हि वा तिथिः ॥

हरिचेये च नम्राणां बहुद्वे नैमिषे तथा ।
 महाप्रवृत्तिषौ क्षानं दानं आहूतमननम् ॥
 हेन्द्रे नृपः प्रभौ चैव प्राजापत्ये रविक्षपा ।
 पूर्विमा ज्येष्ठमायस्य महाज्येष्ठेति कीर्तिता ॥

‘हेन्द्रे’ ज्येष्ठा, ‘प्राजापत्यं’ रोहिणी ।

पञ्चपुराणे ।

आग्नेयं हि यदा खचं कार्त्तिक्यां तु भवेत् कल्पि ।
 मघती वा तिथिर्ज्ञेया क्षानदानादिपूजना ॥

‘आग्नेयखचं’ कल्पिका ।

यदा खचं भवेदृचं तदा तस्यां तिथौ कल्पि ।
 तिथिः वापि मशायुष्या खविभिः परिकीर्तिता ॥

‘खचखचं’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा खचं तिथौ तस्यां नराधिप ।
 वा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

‘प्राजापत्यखचं’ रोहिणी ।

मन्त्रे वार्त्तं नुरौ वापि वारेज्येतेषु च शिव ।
 जीज्येतामि च खचाधि खचं प्रोक्तामि मङ्गला ॥
 खचाज्येधिकं पुचं क्षातक भवतो नृप ।
 दानमख्यतां जाति पिद्वर्षां तर्प्यं तथा ॥
 कल्पिका-रोहिणी-खचपूजा वा कार्त्तिकी भवेत् ।
 वा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

मङ्गलपुराणे ।

पुष्पा मराकारिणी काञ्चीवेन्द्री कल्पिका च ।

मयास्त्रयोद्य जीवेन्दोर्मरामाचोति कथ्यते ॥

ज्योतिःप्राप्ते ।

मेवमुक्ते महा वीरिः विन्दे च मुद-चन्द्रमाः ।

मास्त्ररः कवचर्षे काव्यरामाचोति वा कृतां ॥

प्राक्कल्पे मराज्यैकता पुंसां मरास्त्रा ।

मन्त्राणां कैव वैत्राची ज्येष्ठी वै पुरचोत्तमे ॥

चापाङ्गी वै कवचके केदारे कावची तथा ।

मराभाङ्गी वदन्त्यां च कुञ्जाचामेव चाशिनी ॥

पुष्करे कार्त्तिकी काव्यकुञ्जे मार्गश्रिरी तथा ।

चयोच्चाणां मरापौषी कृताः क्षुः सुमरास्त्राः ।

मरामाची प्रधाने तु नेत्रिणे काङ्गुनी तथा ॥

किङ्कपुराणे ।

चाशिने पौर्णमासां च चरैर्जानरचं मित्रि ।

कौमुदी वा वमाख्याता कार्वां लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तस्मिं इन्द्रमैरावते क्षितं ।

सुगन्धैर्निमित्तैः सर्वैरैर्जानरचं भवेत् ॥

काङ्गुने पौर्णमासी च महा वाक्कविकाशिनी ।

त्रेधा काङ्गुनिका वा च त्रेधा लोकविभूतये ॥

वाराहपुराणे ।

काङ्गुने पौर्णमासां तु पटवावविकाशिनी ।

त्रेधा वा काङ्गुनी लोके कार्वां लोकवन्द्यये ॥

इति पुष्पपूर्णिमा ।

अथ पुष्ट्यामावास्या ।

श्रातातपः ।

अमावास्या भवेद्वारे चदा भूमिस्तथा वै ।

जाह्नवीक्षानमापेच गोवृक्षस्तथं जमेत् ॥

महाभारते ।

अमा बोमे तथा भौमे गृध्वारे चदा भवेत् ।

तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्यपर्वश्राताधिकं ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या चदा मैत्र-विश्राद्या-अक्षयिनी ।

आह्ने पित्र्यवसृष्टिं तदाभोत्सवार्चिकीं ॥

अपितु 'विश्राद्या-आतिथोगिनीति याठः । 'मैत्रं' अक्षराया ।

अमावास्या चदा पुष्ये रौद्रर्चे वा पुनर्वसौ ।

द्वादशार्द्धीं तदा वृत्तिं प्रचान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

'रौद्रर्चे' चाद्रां ।

वाचवाज्येकपादर्चे पित्र्यर्चा वृत्तिमिच्छता ।

वाच्ये वाच्यदेवत्वे देवानामपि दुर्धमा ।

'वाच्यं' धमिडा, 'वाज्येकपादं' पूर्वभाद्रपदा, 'वाच्यं'

व्रतमिच्छ, 'वाच्यं' पूर्वाभाद्रपदा ।

मावाचिते पञ्चदशी कदापि-

दुपेति चोर्णं यदि वाच्येन ।

अथेव वाचः स परः पित्र्यर्चा

न अक्षयपुष्येर्न स चवतेऽसौ ॥

‘वाक्छन्दसं’ अततारका ।

इति पुण्यामावाणा ।

अथ नामा पुण्याः ।

वाराहपुराणे ।

प्रतिपद्यपि पूजा तु वज्रां प्रोक्ता पश्यतु ।

भविष्यपुराणे ।

शुक्लपत्रे द्वितीयायां चतुर्थ्यां चैव भारत ।

कृष्णपत्रे च पञ्चम्यां ज्ञातः किमनुशोचति ॥

ग्रामपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा षष्ठी वा चतुर्थी तथा ।

रविचारेण संयुक्ता तिथिः पुण्यतमा कृता ॥

वैरपुराणे ।

शोपवाचस्तुर्दश्यामष्टम्यां च सुरेश्वरं ।

वस्तु पूजयते नित्यं तस्य तुल्यति अक्षरः ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां च त्रिवं प्रशंसितमतः ।

सुसुप्तुः पूजयेन्नित्यं च अभेदीक्षितं कथं ॥

वाराहपुराणे ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां राक्षसादिप्रपूजनं ।

नवम्यां मातृभागस्तु पञ्चम्यास्तु जनार्दनं ॥

पौष-माघादौ पुण्या चैव माघि चतुर्दशी ।

कार्तिकी पौर्णमासी च द्वादशी कीर्तितोत्तरा ॥
'उत्तरा' मार्गशीर्षी ।

स्कन्दपुराणे ।

ज्येष्ठश्च श्रद्धादशमी द्वादशी च तथाविधा ।

चतुर्थी पौर्णमासी च नित्यं पुष्पतमा कृता ॥

उपवासादेव ।

पौर्णमास्याममावास्यामहम्यामहृक्काशु च ।

चतुर्दश्यां कृतं स्नानमहम्यां शिववर्णिधौ ॥

मार्कण्डेयः ।

एकादश्यां चित्ते पञ्चे पुष्पार्चं यदि व्रतम् ।

द्वादश्यां वा अदाग्नेवपापसंश्लक्ष्णं ॥

व्यासः ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।

भौमवारेण पुष्पाद्यौ सोमवारेण कुम्भार्चया ॥

अमा वै सोमवारेण रविवारेण व्रतमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विपुलाह्वयं यत्नं ॥

ग्रन्थः ।

अमावास्या तु सोमेन व्रतमी भातुना च ।

चतुर्थी भूमिपुमेण बुधवारेण चाष्टमी ॥

चतुर्दशियः पुष्पाः तुष्पाः क्षुब्धपादिभिः ।

सर्वमन्त्रमन्त्रोक्तं स्नान-दान-अपादिकं ॥

ज्ञातातपः ।

अमावास्या सोमवारे सूर्यवारे च वृषभमी ।
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ।
 वह्निवर्षवृषादि कर्ता तत्पञ्चममुते ॥

महाष्टपुराणे ।

दुर्गास्तवका नवमी विष्णुस्नापनदादयो ।
 वक्रिस्नापनवती च महती माघवर्तनी^(१) ॥

विष्णुः ।

पञ्चदशी पौर्णमासी पक्षमी द्वादशीद्वयं ॥
 संवत्सरमशुक्लानः सप्ततं विधितेऽग्निधः ।
 सुच्यते सर्वपापैश्च कर्मक्षोकं च नश्यति ॥

शिवपुराणे ।

वज्रमुखं धिते पथे माघे माघार्द्रमे निम्नि ।
 द्वादश्यामथ कर्त्तव्यः पौर्णमास्यां महोत्सवः ॥

पितामहः ।

प्रतिपद्विदशोक्ता द्वितीया तु त्रिधः स्रता ।
 तृतीया तु भवान्याय चतुर्थी तस्युतया च ।
 नामायां पक्षमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता नृपया तु ॥
 सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गाया चष्टमी स्रता ।
 नाव्यायां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुदेवः स्रता ॥
 द्वादशी कवीशानु द्वादशी कल्याणिनः ।

(१) माघमासक वृषभमीति प्र० ।

चक्षुर्दृष्टौ स्पर्शश्च श्रिययोगो चतुर्दृष्टौ ॥

पौर्णमासी तथा चातुर्दशीमासुत्तमा सदा ।

अमावास्या सर्वदैव पित्र्ये कर्मसुदायता ॥

इति श्रीमद्भारवाधिराज-श्रीमहादेवीयवमस्तकरवाधिर-

वक्त्रविद्याविष्णुसंस्कृत-श्रीवेमाद्विरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामयी परित्रेयस्यै काव्यनिर्बन्धे

प्रतिपदादिपुस्तकनिर्बन्धः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता क्षय्ये नभसि चाष्टमी ।

सुक्लार्तमपि क्षय्ये चोपोन्मा वा महापक्षा ॥

अवषट्पादश्यामय्येवमेव ।

उक्तञ्च ।

दादशौ अवषत्युष्टा कृत्वा पुष्यतमा क्षता ।

न तु वा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रगच्छते ॥ इति ।

अथ च त्रयोदश्यां कालेन चतुर्दश्यां समाख्येता तावति काले

नक्षत्रादियुक्तापेक्षणीया । चतुर्दश्यां प्राङ्मरगौतायां ।

कृत्तिकादिभरणीं वारा वा रविचतुर्दश्यां^(१) ।

मैत्रेयसंयोगमात्रेण पुनरिति चतुर्दश्यां तिथिम् ॥ इति ।

उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वभागश्चिचिर्चः सादृश्ययोगान्वितो भवेत् ।

वा तिथिः चतुर्दश्यां चोपा नाम्ने चोपेय संयुक्ता ॥

चावल्या तिष्ठते ब्रह्मसावत्याः प्रगच्छते ।

दान-पूजादिकं सर्वं तत्रां तत्पक्षदं भवेत् ॥

इति नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

अथ युगादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

नवम्यां शृङ्गापञ्चक कार्त्तिके निरगात्कृतं ।
 राधे चित्तवतीयायां चेता वै समपद्यत ॥
 दर्शे तु माघमासस्य प्रहसं द्वापरं पुनः ।
 कश्चिः कृष्णचतुर्दश्यां नभस्ते मासि निर्गतः ।
 युगादयः स्रुता ज्ञेता दक्षसायककारकाः ॥
 नागरखण्डे ।

अधुना शृणु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवत्तमाः ।
 यायां संकीर्त्तनेनापि क्षीयते पापसङ्ख्यः ॥
 नवमी कार्त्तिके शृङ्गा वतीया माधवे चिता ।
 अमावास्या तपस्ते च नभस्ते च चतुर्दशी ॥
 चेता-कृत-कक्षौणान्तु द्वापरखोदयः क्रमात् ।
 खाने दाने जपे होमे विघ्नेषात् पितृतर्पणे ।
 कृतसायककारिणः सुकृतस्य महाफलाः ॥
 'माधवे' वैशाखे, 'चिता' शृङ्गा, 'तपस्ते' माघे ।
 मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य वतीया या नवमी कार्त्तिकस्य तु ।
 पञ्चदश्यापि माघस्य नभस्ते च चतुर्दशी ।
 युगादयः स्रुता ज्ञेता दक्षसायककारकाः ॥
 देवस्य ।

वतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य चिता तु या ।

मन्त्राभिः कथिता कृष्णा नभसो तु चणोदग्री ।

युगादयः स्यता स्येता दन्तसाक्षकारकाः ॥

विष्णुपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

वैशाखमासस्तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभसःमासस्तु कृष्णपक्षे

चणोदग्री पक्षदग्री च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणे

अनन्तपुष्पाक्षिपयस्ततः ।

‘पक्षदग्री च माघे’ इत्यत्र कृष्णपक्षपदमनुषज्यते ।

अत एव नारदीयपुराणे ।

दे शक्ते दे च कृष्णे तु युगाद्याः कवयो विदुः ।

शक्ते पूर्वाह्निके याज्ञे कृष्णे चैवापराह्निके ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माघस्तु पौर्णमासी, युगादिरित्युक्तं ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्तृतीयायां कृतं युगं ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णचणोदग्रीन्नु द्वापरं ।

माघे तु पौर्णमास्याच्च चोरं कक्षियुगं तथा ॥

युगारम्भाच्च तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः ।

अक्षं दन्त-कृतानाञ्च अनन्तं परिकीर्तितं ॥

तथा ।

एताश्चतस्रस्त्रिंशो युगाद्या-
 दन्तं कृतज्ञाद्ययमाद्य विष्वात् ।
 युगे युगे वर्षशतेन च
 युगादिकाद्ये दिवसेन तस्यात्^(१) ॥

भविष्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
 नवमी कार्तिके या तु चेतायुगसमा तु वा ॥
 ज्योदशी मन्थे तु द्वापरेण समा तु वा ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकास्यमा तु वा ॥

कश्चित् कलिकासादिबन्धत इति पाठः ।

एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः पूर्वस्मिन्निभिः ॥
 उपवासस्त्रयोदशं श्राद्धं होमो जपस्तदा ।
 यदा तु क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

‘कृतयुगेन समेति समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा
 यावत्पुण्यं भवति तावदस्मान्नेकस्मान्नेव तिथावित्यर्थः ।

प्रभाष्यण्ये ।

यदा चन्द्रस्य सूर्यस्य यदा तिथ्य-दृश्यन्ती ।
 एकराशौ^(२) समेत्यग्निं प्रवेक्ष्यति तदा कृतं ॥

अथ केचिदाहुः ।

(१) तद्भवति इति ग० ।

(२) एकराश इति ख० ।

न गवादिग्रन्थवैशाखादिग्रन्था लुप्तावधार्याः किन्तु सौरचा-
 न्द्रमासवचना इति प्रागुक्तं, तथा सति वैशाखस्य दिनात् उभयत्रापि
 तिथिवैधात् तच्च युगादिद्वयप्रसक्तिः, तथा सति चतस्र इति परि-
 सङ्ख्यानमतुपपन्नं, एकले सति सौरचान्द्रमासविनिगमनार्थे^(१) इह
 केचिदाहुः । चान्द्रमाससमाश्रया^(२) युगादिरनुष्ठानार्थं पितृकार्य-
 प्रधानत्वात् युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासप्रारम्भात् ।

यदुक्तं ।

आश्विने पितृकार्यं च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः इति ।

सिताशितपञ्चम्यपदेऽग्रे पञ्चदश्यात्मकत्वात् चान्द्रमासाश्रयत्वेव
 युज्यते । किञ्च ।

मासाशिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैते ऋणं यदि वारुणेन ।

अथेय काशः स परः पितृणां

न क्षण्यपुण्यैर्गुणं सन्धतेऽसौ ॥

इति स्मृतेः “यासौ वैशाखस्यामावास्या रोहिण्यां समपद्यत”
 इति श्रुतेः चान्द्रमासगता एव युगादयः समवगम्यन्ते^(३) न हि मक-
 रादित्ये मासे श्रतभिषाद्योगोऽमावास्यायां सम्भवति, तथात्वे हि
 रविमण्डलान्तर्निवेशाच्चान्द्रस्य रविचयुक्तत्वात् श्रमिणोऽपि मकरगा-
 मिता स्यात्, तथा सति श्रतभिषाद्योगो न स्यात् कुम्भसम्बन्धितत्वात्

(१) सौरचान्द्रमासविभागार्थमिति क० ।

(२) चान्द्रमासमाश्रयतेति क० ।

(३) चान्द्रमासगताया एव तिथेर्युगादित्वमवगम्यते इति क० ।

तस्याः, कुम्भादित्ये रवि-चन्द्रमण्डोरेकराश्विर्वर्तिले वास्तवयोगोऽनु-
सन्नेयः, तथा प्रौढपण्डुर्लक्ष्यचयोदयोति विग्रिष्टयुगादौ चान्द्र-
मासं दर्शयति, नैवं सति युगादिपूर्वप्रसङ्गः, पित्रकार्त्तपरतया
चौरमासागोचराद्यास्तिथेरयुगादिलेनोत्कर्षप्रसङ्गे ।

उत्कर्षः काष्ठद्वौ स्थादुपाकर्मादिकर्मणां ।

अभिषेकादिद्वौ नां न तत्कर्त्तव्यं युगादिषु ॥

इति निषेधात् । अथवा सत्यपि युगादिदिले चैव पित्रका-
र्थाङ्गत्वात् तिथेः सौरमानता “तिथिर्देवकार्थाश्विर्वर्त्तिले चान्द्रमण्डो-
पित्रकार्थाभिमतः ऊर्ध्वमनुयाजेच्चरन्तीत्यपरः काष्ठः पित्रकामिति
वचनात् तत्पूर्वकाष्ठसम्बन्धिपित्रकार्थोत्कर्षो नादुपपन्नः, तेन कुम्भा-
दिराश्विगतरविमासेऽपि मासादिसाभादमावास्यादितिषीनां युगा-
दिलं सौरमासगतागान् देवकार्थं सतस्रो युगाद्या इति आङ्गका-
न्नाभिधानपरं भवति ।

विष्णुः ।

एतानि आङ्गकाङ्गानि नित्यान्याह प्रजापतिः । इति ।

तच्च युगादिषुतुष्टं तथाच यददृष्टमावसित इत्यादि तत्चान्द्र-
मासगतयुगादिप्रतिपादनपरं व्याख्यातं, तथोक्तं “स एव काष्ठः चन्द्र-
सचचलात् पुष्टो युगादिसात्पुष्टतरो नक्षत्रयोगात्पुष्टतम इति ।

अथ ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ध्वं युगादिषु ।

उपाकर्म-महावज्रोर्ध्वतदिष्टं दृष्टादितः ॥

इति पठन्ति, तद्वन्मूलादुपचचलादुपेचचौचमिति । अथ

यश्चित्तपरितोषकृता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव मासे वैशाखादिष्वपदेशभागिता तच्च च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति, तावत्पूर्वमेव निराकृतं ।

यत्तु पिढकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पिढकार्येऽपि चान्द्रमासः स्यत्सङ्गतयुगादिदृष्टमिति, तन्न, सौरे चान्द्रे पिढकार्ये विधिरित्युक्ता प्रोक्तं । न च पिढकार्ये प्राधान्यं युगादिषु देव-पिढकार्य-सम्बन्धित्वात् । तथाचोक्तं । “अनन्तपुष्पास्तिथयस्तत्सङ्गति । तथा व्यासः । “ज्ञान-दानादिकं सर्वं युगादावच्यं भवेत्” इति । न च शिताशितपञ्चमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरेऽपि तत्सम्भवात् ।

यत्तु “मासाशिते पञ्चदश्रीत्युदाहृतं न तेन चान्द्रमासादिगता-मावाखादिका तिथिर्युगादिरित्युच्यते, किन्तु चान्द्रे मासे मन्व-युक्ता सिनीवासी पिढवृत्तये भवतीति न तु योऽयं कासः^(१) पिढ-वृत्तभः स युगादिर्मन्वापरपञ्चादिष्वभावात् । मासे अमावास्या युगा-दिस्त्रान्द्रेऽपि सा तिथिर्युगादिरिति चेत् । नैवं । सौर-चान्द्रमासवि-निगमहेतोरभावात् । न चोभयत्रापि युगादित्वं, चतस्र इति परिष-ज्ज्ञानानुपपत्तेः । न च आहूकासाभिप्रायेणैतद्वचनं, “चतस्रो युगादय इति वाहका त्रीणि-यवपाकादिति वचनाद्युगादयस्तस्रस्तिथय इति गम्यते, तथापि का युगादिरित्युच्यते सौरमासगतेति, अन्यथो-त्कर्षः स्यात्^(२) । न च पिढकार्योत्कर्षो वचनादिति मन्वथं, वचना-

(१) यतः योयः ज्ञान इति ख० ।

(२) अन्वाद्युत्कर्षः स्यादिति ख० ।

भावाभूत्कर्षो युगादिस्त्विति तिथयश्च सर्वथोत्कर्षे प्रतिषेधन्ति, वृषा-
दिराग्निगतरविभागे दशहरादितिथिपूर्व्यत्वापदेशात्^(१) ।

अथश्रुत्वेण ।

दशहरासु नोत्कर्षः सत्तुर्व्यपि युगादिषु ।

उपाकर्म-महावज्रोर्द्धेतदुक्तं वृषादितः ॥

इति उत्कर्षनिषेधाच्च । “परः कालः पितृणामिति परशब्दः
श्रेष्ठतावचनः न तु पूर्वकालगतकार्योत्कर्षप्रतिपादकः । न च वा
दशहरास्त्विति वचनममूलं, वचनात् समस्तग्राह्यवित्परिग्रहान्मूलोप-
न्यासाच्च । यत्तु ग्राह्यधरं व्याख्यानं नैतद्वेदिकं वचनं येनाविचारितमु-
पाददौमते, तस्मात् सकलजनप्रसिद्धानुगुण्यादनुष्ठानादराच्च सौरमा-
सगतैव युगादिस्था देया, न चान्द्रमासगता, न हि मिथुनादित्ये
शुक्लदशमी दशहरा कुम्भादित्ये चाधितपञ्चदशी अमावास्या इति
विधानेऽपि श्रद्धते, तस्मात् सौरमासगता युगादिरिति सिद्धान्तः ।
वयन्तु ब्रूमः यद्यपि वैशाखादिशब्दाश्चान्द्रमासवचना एवेति मास-
प्रस्तावे निरूपितं, तदापि प्रागुदाहृतयुगोत्कर्षनिषेधकवचनपर्यालो-
चनप्रसिद्धानुगुण्यानुष्ठानादरार्थं सौरमासगतैव युगादिर्ज्ञेयति ।

इति युगादिनिर्णयः ।

(१) दशहरादितिथिपूर्व्यत्वापदेशादिति अ० ।

अथ युगान्ताः ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः क्षतयुगस्य तु ।

अथ वृषिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य तु ॥

श्रेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां दापरान्तस्तु संज्ञया^(१) ।

तथा तु कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कक्षियुगस्य तु ॥

आदित्यपुराणे ।

दिनर्चं रेवतीं यच्च गमनक्षेत्रं राशिषु ।

युगान्तदिवसं विद्धि तच्च दानमनन्तकं ॥

राक्षसे विषुवे चैव सौम्ये वा मिहिरो यदि ।

सप्तमीं शुक्ल-कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः ॥

‘सौम्ये वेत्युदगयनं ।

ब्रह्मपुराणे ।

युगाद्येषु युगान्तेषु आहूतमव्ययमुच्यते ।

पद्मपुराणे ।

युगादिषु युगान्तेषु क्षान्-दान-जपादिकं ।

यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगाद्याः फलसाक्षिणः ॥

मनुः ।

सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म आहूतदिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति युगान्ताः ।

अथ नानायुगधर्माः ।

तत्रोपकात्यायनः ।

श्रुतिश्च ग्रीष्माचारः प्रतिकाशं विभिद्यते ।

नानाधर्माः प्रवर्तन्ते मानवानां युगे युगे ॥

मनुः ।

अन्ये कृतयुगे धर्माः चेतायां द्वापरे परे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगध्वासानुरूपतः ॥

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाऽऽर्दानमेव कसौ युगे ॥

‘तपः’ कच्छ्रचान्द्रायणादि, ‘ज्ञानं’ ध्यानं ।

महाभारते ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाऽऽर्दानमेव कसौ युगे ॥

तथा ।

तपः परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

द्वापरे यज्ञमेवाऽऽर्दानं दद्याद्दमः ॥

बृहस्पतिः ।

तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं चेतायुगे स्मृतं ।

द्वापरे साध्वरः प्रोक्तः तिष्ठेद्दानं दद्याद्दमः ॥

‘तिष्ठः’ कश्चिः ।

शिङ्गपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानसुत्तमं ।

प्रवृत्तं दापरे युद्धं दानमेव कञ्चौ युगे ॥

शिवपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतासां हवनक्रिया ।

अहिंसा दापरे चैव^(१) कञ्चौ श्रवोत्सवः स्मृतः ॥ इति ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतासां छिन्नपूजनं ।

दापरेऽध्ययनं तिथे मन्त्रादेवच कौर्त्तनं ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतासां यजनं तथा ।

दापरे छिन्नपूजा च कञ्चौ शङ्करकौर्त्तनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतासाञ्च तपः परं ।

दापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कञ्चौ युगे ॥

मनु-वृहस्पती ।

कृते यदम्बाह्वर्गः स्नात् तत्चेतासाञ्चतुषचात् ।

दापरे तु विपक्षेण कक्षावज्जा तु तद्भवेत् ॥

ब्रह्माष्टपुराणे ।

चेतासामाब्धिकोधर्मी दापरे मायिकः स्मृतः ।

यथाशक्ति चरन् प्राज्ञसादृक्षा प्राप्नुयात्कञ्चौ ॥

विष्णुपुराण-ब्रह्माष्टपुराणयोः ।

यत्कृते दशभिर्वर्षैः चेतासां हाद्यनेन तु ।

दापरे तन्म मासेन चाहोरात्रेण तत्कक्षौ ॥
स्कन्दपुराणे ।

ब्रह्मा कृतधुने देवः चेतायां भगवान् रविः ।
दापरे भगवान् विष्णुः कक्षौ देवोमहेश्वरः ॥
वराहपुराणे ।

कृते नारायणः शुद्धः सूक्ष्ममूर्तिरुपास्यते ।
चेतायां यज्ञरूपेण पाश्चरात्रेण दापरे ॥
श्रीभागवते ।

कृतं चेता दापरश्च कक्षिरित्येषु केचनः ।
नामावर्णाभिधाकारो नामैव विधिनेष्यते ॥
कृते शुक्लसदुर्वाङ्गर्जटिषो वस्त्राणाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताद्याम्निभद्रपञ्च-कमण्डलून् ॥
मनुष्यास्तु तदा ग्राम्ना निर्वैराः सुहृदः समाः ।
यजन्ते तपसा देवं समेन च दमेन च ॥
संशानुवर्षो वैकुण्ठो वर्धोयोगेश्वरोऽमलः ।
ईश्वरः पुरुषोऽत्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥
चेतायां रक्तवर्षोऽसौ चतुर्वाङ्गस्त्रिनेत्रकः ।
हिरण्यकेशस्त्र्यम्बात्मा कुक्कुवाद्युपकचयः ॥
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं ।
यजन्ति विद्यया चर्या धर्मिणा ब्रह्मवादिनः ॥
विष्णुर्यज्ञः इन्द्रिगर्भः सर्वदेव उदकमः ।
वृषाकपिर्जयन्तश्च उदगाथ रतीर्यते ॥

द्वापरे भगवान् रामः पीतवासा मित्राद्युधेः ।
 श्रीवत्सादिभिरह्येष सख्यैरपसङ्गितः ॥
 तं तथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपसङ्गम् ।
 यजन्ति वेद-तन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥
 नमस्ये वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिन्द्याय तुभ्यं भगवते नमः ॥
 नारायणाय चक्षुष्ये पुरुषाय महात्मने ।
 विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥
 इति द्वापर खर्वीश सुवन्ति जगदीश्वरं ।
 नानातन्त्रविधानेन कक्षावपि यथा ब्रह्मणु ॥
 कृष्णवर्णं लिखा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
 यज्ञैः संकीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधवः ॥
 एवं युगानुरूपेण भगवान्युगवर्त्तिभिः ।
 मनुजैरिष्यते राजंश्चेयसामीश्वरो हरिः ॥

अपराजितवृक्षाद्याम् ।

सोमं बालेन हस्तेन दक्षिणेन रश्मिं वहेत् ।
 वक्त्रं हृदयमध्ये यो वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
 आदिमूर्तिर्दिग्गेः पूज्यः श्वेतवर्णः कृते युगे ।
 संकर्षणो वक्षत्येवं साङ्गं सुवक्त्रं तथा ॥
 रत्नवर्णः प्रपूज्येत चेताम्रां चक्षुःश्रुतिभिः ।
 प्रद्युम्नो द्वापरे पूज्यो वेङ्कटः शरभतुर्धरः ॥
 पीतवर्णः पीतवासाः त्रिष्यञ्जानप्रदायकः ।

कसौ युगे निरुद्धास्तः पूज्यते शुद्धजातिभिः ॥
 क्षणवर्षी वसत्येव धर्मं खड्गं करदये ।
 चास्यस्यस्त्रिंशत् विन्नं पापदुष्टं विनाशयेत् ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

अश्वमेदादिविभेदेन क्षतादियुगभेदतः ।
 विप्रादिवर्षभेदेन चतुर्वर्गसत्पुरुषः ॥
 ब्रह्मा पितामहश्चैव विरिञ्चिः कमलासनः ।
 अतश्च इति संप्रोक्ता भूतार्थः परमेष्ठिनः ॥
 पुस्तकं चाक्षसूत्रश्च सुवा चैव कमण्डलुः ।
 ब्रह्मणश्च भवेत्सूक्तिः क्षते तु सुखदायिनी ॥
 सुवक्त्रश्च सुवाङ्मय कर्णकुण्डलमण्डितः ।
 मातायुक्तः सुगोभाश्चो मांसलाङ्गः सुकेशकः ॥
 तप्तकाञ्चनवर्णाभो रत्नहारोऽम्बुजपुतिः ।
 केयूरकटकप्राद्यः सर्वाभरणभूषितः ॥
 अथयथाश्रिताः कार्या देवतानाञ्च पार्श्वतः ।
 चतुर्वेदसमायुक्तो ब्रह्मा स्यात् सर्वशान्तिदः ॥

दक्षिणाधः करक्रमादायुधानि वेदितव्यानि ।

चिद्धार्यपृच्छायाम् ।

पुस्तकाक्ष-सुवी-कुण्डली क्षते ब्रह्मा चतुर्मुखः^(१) ।

-
- (१) पुस्तकाक्षौ सुवं कुण्डली क्षते ब्रह्मा चतुर्मुखः इति ख० । पुस्त-
 काक्षकुण्डली क्षते ब्रह्मा चतुर्वैङ्ग्यचतुर्मुख इति ग० । पाठद्वयमपि न
 समीचीनं विभावितम् ।

ब्रह्मनामा च ऋग्वेदप्रधानः पूज्यते द्विजे ॥

कमलाक्षौ सुवक्ष्येव पुस्तकश्च पितामहः ।

चेतायाश्च चतुर्वेदप्रधानः चण्णूजितः ॥

अपराजितपृष्ठायाम् ।

कमण्डलुं चाक्षसूत्रं सुवक्ष्ये पुस्तकं तथा ।

पितामहो भवेन्मूर्तिस्तेतायां सुखदायिनी ॥

सिद्धार्थपृष्ठायाम् ।

संपूज्यो दापरे वैश्वैर्विरिञ्चिः शुक्लसामभृत्^(१) ।

अक्षसूत्रं पुस्तकश्च सुवं कुण्डश्च धारयन् ॥

अक्ष-सुवौ पुस्तकश्च कुण्डौ च कमलासनः ।

कलावयवसुख्योऽसौ सर्ववर्णैः प्रपूज्यते ॥

अपराजितपृष्ठायां ।

अक्षसूत्रं करे दत्ते सुक् तस्योपरि संस्थिता ।

वाने तु पुस्तकं हस्ते तस्याधश्च कमण्डलुः ।

कमलासनं करे तु स्यात् सर्ववर्णसुखप्रदः ॥

विष्णुधर्माकरे ।

पुष्करन्तु कृते सेव्यं चेतायां नैमिषं तथा ।

दापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समामयेत् ॥

पराशरः ॥

कृते तु मानवो धर्मः चेतायां गौतमश्च च ।

दापरे श्राद्धसिद्धिः कलौ पाराशरः स्मृतः^(२) ॥

(१) शुक्लसामभृतिरिति ख० । (२) पाराशरी स्मृतिरिति ख० ।

कासोत्तरपविचारोद्देश्यप्रकरणे युगभेदेन पवित्रद्रव्याण्यभिहितानि ।

कृते मणिमयं कार्यं चेतायां हेमसम्भवं ।
पङ्कजं द्वापरे सूत्रं कार्यासक्तु कलौ हितम् ।
यतिभिर्माणसं कार्यं दानवं वाक्काशं हितम् ॥
इति नानाद्युगधर्माः ।

अथ युगभेदेन वर्ज्यानि ।

तत्र शातातपः ।

त्यजेद्देशं कृतयुगे चेतायां ग्रामसुखजेत् ।
द्वापरे कुलमेकसु कर्त्तारसु कलौ युगे ॥
कृते सम्भाव्य पतति चेतायां स्वर्गनेन तु ।
द्वापरे लज्जमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥
कश्चित्पुनश्च पाठः द्वापरे लज्जसुच्यते ।
इति युगभेदेन वर्ज्यानि ।

अथ कलियुगधर्माः ।

महाभारते ।

वस्त्रो नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन प्रह्वरम् ।
वक्त्रकाशं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 यत्सौ नमः शिवायेति सुच्यते स कसौ नरः ॥
 शब्देनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूक्ष्मपाण्ये ।
 संसारदोषसन्धानमुद्दिष्टो न करः कसौ ॥

तथा ।

सदा तं यजते यस्तु ब्रह्मया मुनिपुङ्गव ।
 लिङ्गे वा स्पण्डिले वापि कौतुकं विधिपूर्वकम्
 धुगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥

लिङ्गपुराणे ।

कसौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः ।
 प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विहताकृतिः ॥ .
 ये तं विप्रास्तु सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् ।
 कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥

व्यासः ।

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्तेतायां दापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कसौ बह्वीर्त्थं केनैवम् ॥

भागवते ।

कसौ सभाजयन्धार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
 यच्च बह्वीर्त्तनेनेव सर्वस्वार्थोऽभिलभ्यते ॥

‘बह्वीर्त्तनेन’ हरिबह्वीर्त्तनेनेत्यर्थः ।

न ज्ञातः परमो ज्ञानो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
 यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥

अग्निपुराणे ।

नास्ति मेघस्करं नृपां विष्णोराराधनामुने ।
 युगेऽस्मिन् तामसे चोरे यज्ञ-वेदविवर्जिते ॥
 सुर्वीताराधनं राजन् वासुदेवे कञ्चौ युगे ।
 यदभ्यर्थं हरिं भक्ता कृते वर्षशतं नृप ।
 विधानेन फलं लेभे अहोरात्रात्कञ्चाविति ॥

तथा ।

कञ्चौ कश्चिमखध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।
 येऽर्चयन्ति नरा नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥
 धर्मोत्कर्षमतीत्या^(१) तु प्राप्नोति पुण्यः कञ्चौ ।
 स्त्रियायायेन धर्मज्ञासेन तुष्टोऽस्त्वयं कञ्चौ ।
 धन्ये कञ्चौ भवेद्विप्रा अत्यन्तैर्महत्फलम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतावेष्टापूर्वाणि नगराणि कञ्चौ युगे ।
 कन्येष्टानि महीपादैः स्वर्गलोकमभीशुभिः ॥

इति कश्चियुगधर्माः ।

(१) अतीतेति प्रयोग आर्यः ।

अथ कलियुगवर्णानि ।

आदित्यपुराणे ।

यस्य कार्तयुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

‘कार्तः’ कृतयुगसम्बन्धो ।

तथा नियोगं प्रकृत्योक्तम् ।

अयं कार्तयुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

दीर्घकाशं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ॥

गोत्राभ्याह्वयपिण्डाश्च विवाहो गोबधस्तथा ।

नरासमेधो मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं दिवातिभिः ॥

तथा ।

जडायाः पुनश्चाहं ज्येष्ठांशं गोबधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

स्मृत्यन्तरे ।

देवराञ्च सुतोत्पत्तिं गोबधञ्च कमण्डलुम् ।

अक्षतां पौष्ट्यं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

तथा ।

यथानियोगं धर्म्याणां नहि धेन्वा बधोऽपि च ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैवं सन्नति वर्तते ॥

आदित्यपुराणे ।

अथवाः शकुनाः क्षत्राः शासुद्रिकस्तुपश्वृतिः ।

उपयाचितमादेशः सम्भवन्ति कलौ कश्चित् ॥

तस्मान्तस्माच्चक्षणेन कार्यं पक्ष न कारयेत् ।
तथा धर्मसमावेशादन्यान्यपि कसौ युगे ॥

वर्णानि ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मसोपभवाद्बुधैः^(१) ।
समयेन निवृत्तानि साध्यभावात् कसौ युगे ॥
विधवाद्यां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
वाशिकाक्षतयोन्यास्तु नरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहस्य द्विजश्रमिः ।
आततायिद्विजाय्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥
द्विजस्याभ्यौ तु नौयातुः शोधितस्यापि सङ्ग्रहः ।
सचदीषा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
महाप्रस्थानगमनं गोसंश्रितिस्य गोसवे ।
सौचामस्यामपि सुरायहणस्य च सङ्ग्रहः ॥
अग्निहोचहवस्यास्य लेहोस्त्रीदापरिपहः ।
वानप्रस्थानमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
व्रतस्याध्यायसापेक्षमवसङ्कोचनं तथा ।
प्रायश्चित्तविधानस्य विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संलग्नदोषस्रोवाच्च महापातकनिष्कृतिः ।
वरातिथिपितृभक्ष्यं पर्युपाकरणक्रिया ॥
दत्तौरसेतरेवान् पुत्रत्वेन परिपहः ।
सवर्णान्याङ्गनाकुट्टः संलग्नः शोधितैरपि ।

(१) धर्मभोगमवाद्बुधैरिति ग० ।

अयोनी बंधसे वृत्ते परित्यागो गुह्यस्थितः ॥

परोद्देशात्मवन्ध्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।

प्रतिमाभर्चनार्थाय कल्पस्य सधर्मकः ॥

अस्मिन्सद्व्यवहारार्थमर्थमर्थमर्थमेव च ।

सौमित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।

बद्धभक्तानग्रनेनामहरणं हीनकर्मणः ॥

एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।

निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।

समयस्यापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

सर्वज्ञसमयः प्रमाणं वेदास्तेति ।

ननु कस्यियुगे यद्वर्जनाद्याध्याहारार्थं वृष्टार्थं वा । न च तावद्वृष्टार्थं, अनुष्ठानानुपयोगितया तदर्थवबोधस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तेः । नाप्यन्यथा, वैकल्यापत्तेः । उच्यते । तदाकार्याननुष्ठानेऽपि भेदप्रकृतिज्ञानानुपयोगितया वृष्टार्थत्वाददोषः । अन्यथा ब्राह्मणस्य राजसूयादिवाक्याध्ययनमपि न ज्ञात् । यदा राजसूयादौ धा गतिः सैवेहापि । किञ्चैवं यदता कस्यियुगवर्जनस्यत्यन्तराप्रामाण्यमुच्यते । अथयमविधिद्वृष्टार्थत्वाभावात् तावदप्रामाण्यं सत्यन्तरवद्वापि ग्रिष्टैवैविकदुष्टपरिग्रहस्याविशेषात् । अथयमविधिद्वृष्टार्थत्वाभावस्येत्प्रकृते किमायातमिति ।

इति कस्यियुगवर्जानि ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

मन्वपुराणात् ।

चतसृक्शुक्लजन्मो द्वादशो कार्त्तिकश्च तु ।
 वैचक्ष तु तृतीयो वा तथा भार्गवश्च च ॥
 प्राक्शुक्लश्च समावासा पौषश्चैकादशो तथा ।
 आवषश्चाष्टमो ज्ञप्था तथावाकश्च पुषिमा ॥
 आवाकश्च तु दशमो माघमाघश्च सप्तमो ।
 कार्त्तिको प्राक्शुक्लो वैशो ज्येष्ठो पद्मदशो तथा^(१) ।
 मन्वन्तरादयश्चेता दत्तस्याचषकारिकाः ॥
 दानं दानं अपोरोमः स्नात्वाचः पितृतर्पणं ।
 सर्वमेवाचषं विन्वात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अथामावासाव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुराणान्तरे
 आवषामावासा भार्गवश्चाष्टमो पुनादिरिति प्रतिपादितं ।
 तेषां च ।

आश्विने दशमो शुक्ला आवषे कार्त्तिको तथा ।
 मन्वन्तरादयो ज्येष्ठा दत्तस्याचषकारिकाः ॥

अतः ।

चतसृगुणितं दानं भवेत्तं पुनादिषु ।
 कर्म आह्लादिकश्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥
 इति मन्वन्तरादयः ।

---

(१) इत्येति क० ।

अथ कल्यादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कल्यादयो राजन् कल्याने तिष्ठथः शुभाः ।
 यासु आद्रे कृते हस्तिः पिङ्गणामक्या भवेत् ॥
 चैवशुक्लप्रतिपदि स्येत्कल्पः पुराभवत् ।
 तस्यां शुक्लचयोदश्यासुदानः समजायत ॥
 कल्पसु नारसिंहाख्यः कल्यायां प्रतिपद्यते ।
 अथ कल्याचयोदश्यां गौरीकल्पोऽयकल्पत ॥
 वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीलकोटितः ।
 चतुर्दश्याः शुक्लायां प्रवृत्तो गारुडामिधः ॥
 समानसु तृतीयायां कल्यायासुदपद्यत ।
 माघेश्वरसुतुर्दश्यां कल्यापचे समागमत् ॥
 ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां महादेवस्य सन्भवः ।
 पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥
 कल्यापचे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ।
 तस्यां तस्यैव कल्यायां सोमकल्पः समापतत् ॥
 आवधि शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्तत ।
 तस्यैव कल्यापञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ॥
 वष्टीं प्रोष्ठपदे शुक्ले प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।
 धितेतरायां वष्ट्यान्तु तस्य तत्पुङ्गवामिधः^(१) ॥
 वृहत्कल्पसु वृहत्तमां शुक्लायामाग्निनस्य तु ।

---

 (१) वष्टुवृष्ट्याङ्गवः इति ख० ।

कल्याणामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विज्ञानते ॥
 कार्तिकस्य दिते षष्ठ्यां कल्पः कन्दर्पवृक्षकः ।
 अक्षितायां पुनर्जने कक्षीकल्पस्य कल्पना ॥
 मार्गे शुक्लमवस्थानु कल्पः वयोऽभ्यपद्यत ।
 अक्षितायाश्च सावित्रीकल्पः प्रारब्धमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरास ह ।
 अक्षितायामधोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान् शुक्लायां माघे व्यागः प्रजन्निवान् ।
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूतये ॥
 शरदृतस्य द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य तु ।
 कल्याणामपि वैराजो विरराज महामनाः ॥
 इति चिन्मदमी कल्याणस्थितयः परमेष्ठिनः ।
 आरम्भे तिथयस्त्रिष्टाः शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 तासु ग्राहे कृते पुण्यमाकल्पस्य विकल्पने ॥

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणो यद्दिनादर्वाक् कल्याणादिः प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य द्वतीयायां कल्याणं फाल्गुनस्य च ॥
 पक्षमी चैवमासस्य तस्यैवान्या तथापरा ।
 शुक्लचतुर्दशी माघे कार्तिकस्य तु वसन्ती ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य वसन्ताः संकरान्ध्र^(१) ।
 कल्याणामादयोद्धोता दक्षस्याप्यकारिकाः ॥

(१) वसन्त वाराः संकरान्ध्रमिति न० ।

अथ 'कृष्णा' चमावाक्षा, वैशाखे द्वितीया, फाल्गुने तृतीया,
चैत्रपक्षमी, चैत्रमावाक्षेति कृष्णा । माघपक्षोद्ग्री, कार्तिने
वसन्ती, मार्गशीर्षे नवमी स्नेहाः शुक्लाः ।

इति कृष्णादयः ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ग्रतमिन्नुचये दानं वृहस्पत्यु दिगचये ।

विषुवे दशषाहस्रं व्यतीपाते लग्नतकं ॥

वाराहपुराणे ।

द्वर्गे ग्रतगुणं दानं तच्छतग्रं दिगचये ।

ग्रतग्रं तच्च संक्रान्तौ ग्रतग्रं विषुवे तथा ॥

पुगादौ तच्छतगुणं अचने तच्छताहृतं ।

शोमपक्षे तच्छतग्रं तच्छतग्रं रविपक्षे ।

अचक्षेत्र्यं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः ॥

'ग्रतग्रं' ग्रतगुणं, व्यतीपातोऽथ विष्णुआदिद्योगेषु सप्तदशोद्योगः ।

अक्षोत्पत्तिमाह गार्ग्यः ।

अश्रार्कयोर्नयनवीच्यजातमूर्तिः

काक्षानक्षयुतिभिः पुरुषोऽतिरौद्रः ।

अक्षोद्यतो भुवि पतञ्च निरौच्छमाद्यः

सङ्घातयेऽहमिति च व्यतीपातद्योगः ॥

अथ शोत्पत्ति-भ्रमर-पतनसमयेषु पतनानन्तरं च क्रियमाणं
ज्ञान-दान-आहूतदिकं महापञ्चं भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ सप्तगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायाम् ।

अर्बुदगुणितं पतने अप-दानाद्यस्य पतिते ॥

नृसिंहपुराणे ।

पक्षं सप्तसुत्पत्तौ भ्रमणे कोटिदृश्यते ।

पतने दशकोट्यस्तु पतिते दशमस्य ॥

उत्पत्त्यादिमानस्य ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशति दियतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशति ।

पतने दशनाड्यस्तु पतिते सप्तनाडिकाः ॥

वृद्धमनुना प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

अवधाम्नि-धनिष्ठार्द्रां नागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

‘नागदैवतं’ अश्वेवा । ‘मस्तकं’ प्रथमचरणः । मस्तक इति अवस्थादिभिः प्रत्येकं सत्ययते । केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । ‘यमा’ यमावास्ता, यदैतेषु नक्षत्रेणादित्यवारयुक्ता भवति तदा स एव योगो व्यतीपातसंज्ञो भवति ।

ग्राह्यान्तरे ।

पञ्चामनस्यौ गुह-भूमिपुत्रौ

मेघे रविः आद्यदि शुक्लपक्षे ।

पश्चाभिधाना क्रमेण बुधः

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गो-भूमि-शिरस-वृष-

दानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

सुरत्नमिहलमनामथलम्

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥

‘पद्माननः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रौ’ वृक्षस्यङ्गारकौ । ‘पाग्रा-
भिधाना’ श्वादेशी । ‘करभं’ हसनक्षत्रं ।

इति व्यतीपातः ।

अथ वैधृति-व्यतीपातौ ।

तच्च श्रुतः ।

क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः

सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः ।

तच्च दत्त-ऊत-जप्त-पूजनम्

कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः ॥

अस्यार्थः सूर्याचन्द्रमणोः क्रान्तिसाम्ये कुतपकाले इदं सम्भवति ।
व्यतीपाते वैधृतिः सा तच्च सङ्क्रान्तिसाम्यलक्षणव्यतीपातस्य गण्डो-
त्तरार्द्धादारभ्य क्रमात्, शार्ङ्गेषु भयोगेषु सम्भवोऽस्ति, वैधृत्यस्तु
शुक्रयोगादारभ्य क्रमात् शार्ङ्गेषु पञ्चयोगेषु सम्भवः ।

अथ व्यतीपाते आर्द्रं कर्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकास्तु च ।

विद्वान् आर्द्रमनुवाणः प्रायश्चित्तीकते तु च इति ॥

अथ प्रायश्चित्तीकत इति वचनं आर्द्रस्यावश्यकतां गमयति ।
तत्पर्वकावश्यकता च दशमष्टिकाभ्यः समारभ्य एकसप्तत्यधिकतत-
पर्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथाच वेदाङ्गे ज्योतिषि ।

गण्डोत्तरार्द्धज्योतिषातसम्भवः

शुक्लादिको वैदिकसम्भवो भवेत् ।

शाङ्गेषु पञ्चस्यपरेषु चेक्ष्यते

एवं इत्थं तत्सुज्ञतैकसाधकम् ॥

विष्णुः ।

वैधृते च अतीपाते दत्तमन्त्रयज्ञवेत् ।

भारद्वाजः ।

अतीपाते वैधृते च दत्तस्थानो न विद्यते ।

अतीपाते विशेषेण च हि सूत्राः प्रकीर्तितः ॥

सूत्रप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

इति वैधृति-अतीपातौ ।

अथ प्रकीर्णपुस्तकाक्षः ।

तत्र विष्णुः ।

अमावास्या-अतीपातौ ग्रहसं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वादेशो धुगादिश्च संक्रान्तिर्वैधृतिस्तथा ॥

दिनचयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथापरम् ।

हेऽयने विषुवद्युगं वृष्यतीतिबुधं तथा ॥

चतस्रो विष्णुपञ्चस्य पुनश्चक्रादि चापरम् ।

आदित्यादिपञ्चाषाच्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः ॥

विशेषः पुस्तकाख्योऽयं ज्योतिर्विज्ञिर्विचारिभिः ।

तच्च दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यदृष्टे ॥

दिनचयसंज्ञकमुक्तं पद्मपुराणे ।

दौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् सः स्याद्दिनचयः ।

वसिष्ठः ।

एकस्मिन् सावने तत्रैव तिथीनां चित्तं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रसंज्ञकमाह भृगुः ।

तिथ्यर्द्ध-तिथि-योगार्धवेदादौ अग्निपर्वणः ।

सदृशौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः ॥

अस्यार्थः, 'तिथ्यर्द्ध' करणं, करण-तिथि-योग-नक्षत्राणामन्ते

आदौ पर्वकाक्ष-सोमपक्षतुल्ये, स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति ।

कालमानमपि स एवाह ।

वेदादिकाक्षः कथितस्तिथि-छात्योर्धटौदयम् ।

नाग-वज्रपक्षोपेतं तद्भेद-तत्त्वपक्षैर्युतं ॥

पक्षैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकादितयं युतौ ।

वेदादिष्वमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

'कतिः' करणं । 'नागाः' अष्टौ । 'वज्रयः' चयः । 'भं' नक्षत्रं ।

'तत्त्वानि' पञ्चविंशतिः । 'युतिः' योगः । तेनायमर्थः तिथि-कर-

णयोराक्षन्ते घटिकादयं अष्टविंशत्पक्षानि पुण्यकाक्षः । नक्षत्रस्य

तु पञ्चविंशतिपक्षैर्युक्तं घटिकादयं । योगस्यापि षोडशभिः पक्षैर्युक्तं

घटिकादयमिति ।

अवमलसंज्ञकमुक्तं विष्णुना ।

तिथिचयं सृष्ट्येको वारः स्याद्वनं हि तत् ।

चिवारसृष्टिर्यथैव चिदिनसृष्टदुच्यते ॥

अथ दिग्जयावमयोरिषान् भेदः । यच्च तिथिद्वयावसाने
वारावसानं च दिनचयः । यच्च तिथिद्वयेऽपि वारागुट्पत्तिः सोऽवम-
इति । विषुवादीनि संक्रान्तिनिर्णयेऽपि दर्शितानि ।

पद्मपुराणे ।

मन्वे वार्के श्रुतौ वापि वारेभ्येतेषु च चिषु ।

चौखेतानि च चत्वारि कृषं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अथमेधाधिकं पुष्पं ज्ञानञ्च तु भवेत्तृप ।

दानमक्षयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

‘चौषि चत्वारि’ आग्नेय-द्याम्य-प्राजापत्यानि ।

मात्स्ये ।

यदा नृगग्निरे चक्षे ग्रन्थौ सूर्यो दृश्यतिः ।

तिष्ठन्ति सा तिथिः पुष्टा अचथा परिगीयते ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

एकादशयमावासा पूर्णिमा पुष्यजम्ब च ।

वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥

द्युग-मन्वाद्यस्ते सूरिन्दुपर्वसमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं गण्यन्मगमस्तथा ॥

‘भगमः’ राशिनक्षत्रगमनम् ।

देवीपुराणे ।

व्यतीपातो विष्णुदिनं षड्ग्रन्थौतिसुखं तथा ।

क्रान्तिसात्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिस्तथा ॥
 संक्रान्तिस्य दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिगन्धः ।
 इत्यादिपुष्यकालस्तु होम-दानादिकर्मणः ॥
 स्कन्दपुराणे ।

ग्रहणं चन्द्र-सूर्याभ्यां उत्तरायणमुत्तमम् ।
 विषुवञ्च व्यतीपातः षड्ग्रहीतिमुखं तथा ॥
 दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ध्रुवं विष्णुपदं पुनः ।
 इति काष्ठः समाख्यातः पुंसां पुष्यविवर्द्धनः ॥
 अस्मिन्दानानि दत्तानि ज्ञान-होम-तपांसि च ।
 अनन्तफलदानि स्युः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

अथनः ।

अमावास्या-संक्रान्ति-व्यतीपात-विषुवायन-षड्ग्रहीतिमुख-विषु-
 वादि वैधृतिग्रहणानां च एव पुष्यकाष्ठः ।

आदित्यपुराणे^(१) ।

ग्रहणे षड्ग्रहीतौ च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
 युगादौ वैधृते चैव दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 तथा ।

तिथयश्च प्रवक्ष्यामि^(२) चास्तु दत्तं महाफलम् ।
 ग्रहोपरान्ते संक्रान्तौ गमने चैव राशिषु ॥
 मिहिरे वै चतुर्दश्यां द्वादश्यां चतुर्दश्यां च ।

(१) आदिपुराण इति म० ।

(२) प्रवक्ष्यामि इत्ययं पाठः कनीषोः भवितुमर्हति ।

षड्ग्रीतिस्तुल्ये पर्वक्षयने दक्षिणोत्तरे ।
 गृह्णामि नित्यं भक्तानां विशेषान् प्रकीर्तिताः ॥
 त्रिषु दशगुणं वदन्ति दानम्
 शतगुणितं तथनावसाने ।
 दशगुणितं ग्रहोपराने
 विवृण्वति चाक्षयं युगान्ते ॥

श्रातातपः ।

अयनेषु तु यद्दत्तं षड्ग्रीतिस्तुल्येषु च ।
 चन्द्र-सूर्योपराने च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

शिवरक्षसे ।

महच्छब्दप्रयुक्ता या या च शोपपदा तिथिः ।
 क्षमावाक्षाक्षमा ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

ग्रहः ।

यदा विष्टिर्यतीपातो भानुवारेण संयुतः ।
 पद्मकं नाम तत्प्रोक्तं अयनाच्च चतुर्गुणम् ॥
 यदा षष्ठां व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।
 पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणं ॥
 विशाखासु यदा भानुः क्षतिकासु च चन्द्रमाः ।
 च योगः पद्मको नाम पुष्करेण्यपि दुर्लभः ॥
 इति प्रकीर्णपुष्पकाक्षः ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकाशः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

काशः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पापं सर्वमुदाहृतम् ।

अवाप्तस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा ।

तदैव दानकाशस्तु यदोभयमुपस्थितम् ॥

तथा ।

न काशनियमो दिष्टो दीयमाने प्रतिश्रये ।

तदैव दानमशोकं यदा पान्यसमागमः ॥

न हि काशं प्रतीयेत जलन्दातुं द्रवाम्बिते ।

अशोदकं सदां देयमित्याह भगवान् मनुः ॥

स्कान्दे ।

अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् काशादि न विचारयेत् ।

काशः स एव ग्रहणे यदा वै विमुञ्चो तु गौः ॥

व्यासः ।

आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् ।

तदभावे च गौरेव नरकोद्धारणाय वै ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

शक्नोऽन्वोऽवत्तदा दत्त्वा ज्ञेयो दद्यात् मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे ।

अतीपातोऽथ संक्रान्तिस्यैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकाशास्तथा सर्वे यदा मृत्युवपक्षितः ।

तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमवयवतामिषात् ॥

अदृष्टमश्रुतं दानं शुक्ला येव न दृश्यते ।

इति व्यासस्यतिवचनविशेषः^(१) शास्त्रावद्वे विषये प्रवर्तते,
सूर्योपराणेण तमाहुः समथं समं ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

अष्टिचक्रायां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्तददत्तं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे ।

यदा वा जायते चित्तं चित्तं अद्भुतमश्रितं ।

तदेव दानकायः सादृश्यतोऽनित्यं हि जीवितं ॥

इति निमित्तातुरोधेन सदा पुण्यकायः ।

अथ तिथिविशेषेषु वर्ज्यानि ।

अथ चतुर्थीवर्ज्यं ।

तथ मार्कण्डेयः ।

चिंतादित्ये कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात् तस्मात्पक्षेण तं तदा ॥

इति चतुर्थीवर्ज्यं ।

अथ सप्तमीवर्ज्यानि ।

भविष्यपुराणे ।

(१) इति व्यासस्यतिवचनाद्विशेष इति न० ।

सप्तम्यां न सृष्टेः तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत् ।
 न चायामन्नैः खानं न कुर्वीत कलहं नरः ।
 सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपाषेण भोजनम् ॥

बुधः ।

नित्यस्य भक्षणं तैलं तिलैस्पर्षमन्नम् ।
 सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपाषेण भोजनम् ॥
 इति सप्तमीवर्ज्यानि ।

अथ पर्वातुष्टेयम् ।

तत्र मनुः ।

सावित्र्यान् ग्रान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यम् ।
 'सावित्र्याः' सवित्रदेवताकाः ।
 अस्मिंश्च होमे गायत्री मन्त्रः, अक्षतश्च द्रव्यं ।
 यदाह शङ्खः ।
 ग्रान्तिकामस्य जुहुयाद्गायत्र्या चाक्षतेः श्रुतिः ।
 'ग्रान्तिस्य धर्मैषैष्टिकानिष्टनिवृत्तिः ।

वर्ज्यानि तु विष्णुपुराणे दर्शितानि ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वांश्चेतानि राजेन्द्र रविशङ्काग्निरेव च ।

तैल-स्त्री-मांससम्भोगौ पर्वांश्चेतेषु नो भवेत् ॥ इति ।

'नित्यम् इति वचनात् पर्वस्यवश्यं कर्मव्योऽयं होमः, अथ च
 सावित्रहोमस्य ग्रान्तिः फलं ।

विष्णुः ।

पर्वस्ववशं तिस्रोमान् क्षुर्यादक्षकृतस्त्रिष्टेदेवमाचारसेवी क्षात् ।

कात्यायनः ।

पौर्णमासीममावास्यां अधः क्षापो विधीयते ।

अनाशिताग्नेरप्येव पश्चाद्ग्रेर्विधीयते ॥

‘अनाशिताग्निः’ क्षाताग्निमान् ।

आपस्तम्बः ।

दिवादित्यस्य सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमासास्त्रादमावास्या-
निग्राथां साधीयसीमात्मनोगुप्तिमिच्छेत् । प्रायत्यत्रक्षत्रव्यकालेन
च जायया सहैतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ।

‘साधीयसी’ भृशं । ‘गुप्तिः’ रक्षा ।

षट्चिंशन्मते कात्यायनस्मृतौ च ।

मासे नभस्समावास्या दर्भो घ्राह्यो नवः स्मृतः ।

अयातयामासे दर्भं निषोद्याश्च पुनः पुनः इति ॥

तथाच कात्यायनेनामावास्यायां दर्भेच्छेदं विधायोक्तम् ।

पितृ-देवजपायं च वासमादद्यादिति ।

तथा ।

ते द्विजेन निषोक्त्या देवे पिबे च कर्मणि । इति ।

तस्मात्पिबादिकार्यायं क्षुरा घ्राह्या एव ।

मरीचिना तु आवशानामावास्यायां दर्भोपादानमुक्तम् ।

मासे नभस्समावास्या तस्यां दर्भोच्यो मतः ।

अयातयामासे दर्भं विनिषोद्याः पुनः पुनः ॥

यत्नमावास्यायां सुगन्धेदमिवेधः स द्रव्यतिरिक्तविषयः ।

इति पर्वानुष्ठेयम् ।

अथ पर्ववर्ज्यानि ।

तत्र बोधायनः ।

पर्वसु च नाधीयीत, न मांसमग्रीयात्, न च स्निग्धपेयात्,
पर्वसु हि रक्षः-पिशाचव्यभिचारिवञ्चितमिनीति ।

विष्णुः ।

पर्वसु न द्रव्यमपि हिंसात् ।

पैठीनसिः ।

न पर्वसु तैलं चुरं मेघुनं मांसमित्युपेयात् ।

‘उपेयात्’ उपयुञ्जीत ।

विष्णुपुराणे चतुर्दश्यादिपञ्चपर्वान्यभिधावोक्तम् ।

तैलस्त्रीमांसभोगी यः पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

मनुः ।

चतुर्दश्यादौ दर्शः पौर्णमास्यार्कसंक्रमः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठानि वर्जयेत् ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विप्रारदः ।

तैलं मांसं च वाचस्पत्यै^(१) चुरक्षेव विवर्जयेत् ॥

शारीरः ।

(१) ‘वाचस्पत्यै’ स्त्रीसंज्ञमिति नयेः ।

तैस्त्र मांसं भगवद्भैरवं पर्वकाशेषु वर्जयेत् ।
 एतेष्वक्षणीर्वसति पुण्यकाशेषु नित्यम् ॥
 क्षेत्रातये तथाक्षणीर्नित्यमेव कृतास्तथा ।
 भगे मांसे क्षुरे तैस्त्रे नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥

दृष्टव्यातातपः ।

दण्डकाष्ठममावास्यां मेघुनं च चतुर्दशीम् ।
 हन्ति यत्तत्पुत्रं तच्छ तैस्त्रपक्षमष्टमीं ॥

यमः ।

आवृत्तमं क्षुणं हन्ति शिरोऽभग्न्याचतुर्दशी ।
 मांसाग्रने पक्षदशी कामधर्मं तथाष्टमी ॥

मत्स्यपुराणे ।

क्षिणन्ति वीरधो यस्तु वीरसंक्षे निग्राहके ।
 पञ्च वा पातयत्येषां ब्रह्महत्या च विन्दति ॥

‘वीरसंक्षे’ वनस्पतिगते ।

पैठीनसिः ।

अमावस्यायां न हिंसात्^(१) कुप्रांसं समिधस्तथा ।

सर्वपावक्षिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥

अचिदमावास्यायां न हिंसादिति पाठः । पिपादिकार्याथं

कुप्रां यास्या एवेति पर्वालुठेषमस्याये दर्शितम् ।

तथा ।

(१) नामावास्यायां हरिणां हिंसादिति छ०-म०-चिद्विदुक्त-
 पाठः, परन्तु सर्वं न समीचीनः ।

६८६, चतुर्गर्भविनामनी परिशेषखले काचविर्जये [१० अ०।

बाधं यन्ध्यां पराक्ख तिलपिष्टं तथेव च ।

अमावास्यां न सेवेतं राशौ मैद्युन-भोजने ॥

स्यतिसमुच्चयात् ।

बाधं यन्ध्यां पराक्ख परभोजन-मैद्युने ।

तैलं मांसं शिखापिष्टममावास्यां विवर्जयेत् ॥

सूर्य्यच्छगते सोमे पराक्खं यो हि भक्षयेत् ।

तस्य मासगतं पुच्छं यस्याजं तस्य तद्भवेत् ।

अमावास्यासु सर्वासु नववस्त्रं न धारयेत् ॥

इति पर्ववर्णानि ।

अथ काचविशेषेण मानावर्णानि ।

स्कन्दपुराणे ।

शिरः-कपाक्षमान्नाधि नख-चर्म-तिसांस्तथा ।

एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

‘शिरः’ नारिकेलं । ‘कपाक्षम्’ अक्षायु । ‘आन्तं’ पटोत्तौफलं ।

‘नखं’ निष्पावाः । ‘चर्म’ मसूर्य्यः । ‘तिसाः’ वार्त्ताकं, इति दृष्ट्वा-

व्याकुर्वते ।

चतुर्विंशतिमते द्वाप्ताराहमेवं पचते ।

षट्पञ्चद्विंशतममष्टम्यादिषु वर्जयेत् ।

आयः ।

वज्रहृन्मौ लमावास्या पचद्वयचतुर्दशौ ।

अथ वज्रहितं पापं तैले मांसे भजे चुरे ॥

अथ वेपिदाकः । वज्रादिषु क्रमापेक्षादीनां निषेधः ।

वज्रां तेषामनायुषमहृन्मां पिशितं तथा ।

कामभोगश्चतुर्दशाममावाक्षां चुरन्निषा ॥

इति क्षरणात् । ततश्चाप्यत्र तैसादौ दोषाभाव इति ।

तदुक्तं । अन्यथापि तैसादिनिषेधात् ।

तत्र मनुः ।

मांसाग्रने पक्षदग्नी तैसाभ्यग्ने चतुर्दशी ।

अष्टमी धान्यधर्मेषु व्यसनमपि पातयेत् ॥

‘धान्यधर्मः’ मेघुनम् ।

चुरकर्म चतुर्दशां समावाक्षां च मेघुनम् । इति ।

वद्विंशत्यते ।

वज्राणां पक्षदग्नां च द्वादशां आहूवाचरे ।

वक्त्रं वंपौषधेभ्यश्च न चुरेथापि शिञ्जते ॥

तिस्रस्तैसादिनिषेधश्च तिष्यन्तरप्रसावे दर्शितः ।

व्यासोऽपि ।

तैसाश्च न सृग्मेहाम-वृषादीन् वेदेभ्यश्च ।

पक्षादौ च रवौ वज्रां रिक्तायां च तथा तिथौ ॥

चतुर्दश्याष्टमी चैव समावाक्षा च पूर्वर्णिमा ।

वज्रांन्येतानि पर्वाणि रविचङ्क्रमिरेव च ॥

तैसा-क्षौ-मांसवध्मोनी पर्वस्त्रेतेषु यो भवेत् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

वृहस्पतिः ।

अमावासेषु सङ्क्रान्ति-चतुर्दशहमीषु च ।

नरस्युत्थास्योनी सात्तैस-सौ-मांसयेवमात् ॥

पुराणात् ।

कुङ्क-पूर्वेषु-सङ्क्रान्ति-चतुर्दशहमीषु च ।

अथोत्तरार्द्धे पूर्वश्लोकस्य तस्मादपि तैसादिनिषेधे सिद्धे तिथि-
विशेषसम्बन्धेन तैसादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः । अथ च याव-
च्छ्रद्धादितिथिकाशं तैसादिनिषेधः, न तु पञ्चमादिसम्बन्धादशो-
राचादिसम्बन्धं प्रमाणाभावात् ।

वामनपुराणे ।

जन्मासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत्

चौरस्य रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्यासु योषित्यरिवर्जनीया

भद्राणि सर्वाणि समारभेत ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

चौरस्य शुक्रे च कुजे च मांसं ।

बुधेषु शोकां न समाचरेत्

श्रेष्ठेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

धिपासु हस्ते अवधे च तैलम्

चौरं विशाखा-प्रतिपद्यु वर्ध्ने ।

मूले मृगे भाद्रपदासु मांसम्

योषिताया-कृत्तिकशोभरासु ॥

चतुर्दशहमी-दर्श-पौर्णमासार्कवद्भूमाः ।

पुषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

देवलः ।

पञ्चदृशां चतुर्दृशां अष्टम्याश्च विशारद ।

तैलं मांसं व्यवायश्च क्षुरश्च परिवर्जयेत् ॥

यमः ।

यथा सितास्त्रहमीषु भूताहेन्दुचये तथा ।

तैलाभ्यङ्गं क्षौरकर्म स्त्रीसङ्गश्च विवर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

चतुर्दृशां तथाष्टम्यां पञ्चदृशां च पर्वसु ।

तैलाभ्यङ्गस्तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत् ॥

न मृच्च नोदकश्चापि न निशायी तु गोमयम् ।

गोमूत्रश्च प्रदोषे च मृच्छीयाद् बुद्धिमाक्षरः ॥

निशायामपि मृदुदकाभ्यामिति सम्बध्यते । अयं चादृष्टकर्म-

र्थत्वेन निशायी ग्रहणनिषेधः ।

स्कान्दे ।

ज्ञानश्चैव महादानं स्नात्वायं पिष्टतर्पणम् ।

प्रथमेऽष्टे न कुर्वीत महागुहनिपातने ॥

माण्डव्यः ।

श्रुतिविधे-जातकाक्षप्राशन-यात्रा-प्रतिमार्चाः ।

रविभवनस्त्रे कार्या जीवे न कार्यो विवाहस्तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सुप्ते विष्णौ निवर्तनो क्रियाः सर्वाः शुभादिकाः । .

विवाह-प्रतयम्भादि-सूडा-संस्कारदीवचम् ॥
 यज्ञो गृहप्रवेगश्च प्रतिष्ठा देव-भूयताम् ।
 पुण्यानि घानि कर्माणि न ह्युः सुप्ते जगत्पतौ ॥
 इति काण्विषयेषु नामावर्ज्यानि ।

अथ सौरकर्मनिषिद्धकाणः ।

तत्र व्यासः ।

सौरे ग्रन्थरादित्य-भौमाश्वराचमेव च ।
 तथा प्रतिपदं रिक्तां तिथिञ्च परिवर्जयेत् ॥
 ज्योतिःशास्त्रे ।
 नाभ्यक्तभुक्तरणकाणमिराग्रनानाम्
 न खातसुप्तगमनांशुक्लभूषितानाम् ।
 सन्ध्या-निशार्क-कुञ्ज-सौरदिनेश्वराणाम्
 सौरं हितं भवति चाङ्गि न चापि विद्यां ॥ इति ॥

मार्कण्डेयः ।

अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।
 चुरकर्मणि वर्ज्या च पर्वसन्धिक्रमेव च ॥
 इति सौरकर्मणि निषिद्धकाणः ।

अथ श्मश्रुकर्मणि निषिद्धकाणः ।

मरीचिः ।

निराग्रणस्य सुप्तस्य तिष्ठतस्य तथैव च ।
 बाधं भुङ्गवतश्चैव खातस्य दक्षितस्य च ।

वाचापुद्गोक्षतस्मापि क्षत्रकर्मणि वर्जयेत् ॥

इति क्षत्रकर्मनिषिद्धकाण्डः ।

अथ मांसवर्जनकाण्डः ।

गन्धिपुराणे ईश्वरवचनम् ।

यदि नाम चतुर्दश्यां सदा मांसं विवर्जयेत् ।

वर्जयेदयने सुखे क्षतक्षर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थीं चाष्टमीं चैव द्वादशीं च चतुर्दशीं ।

तथा पञ्चदशीं चार्ध्याः षडशीतिस्तुष्टानि च ॥

संकमं चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके ।

मांसान् विरतो मर्त्यो याति स्वर्गं दिनपथं ॥

अथवाचस्पत्यं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणं ।

ब्रह्ममासकृतं पुण्यं क्षमेताम्यवुजाजरः ॥

मांसभोजनवन्नागात् पुरुषः शूद्रमानसः ।

यो नरः कार्तिके मासे मांसम् परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य क्षमते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥

इति मांसविवर्जनकाण्डः ।

अथ श्रयने विहित-निषिद्धकाण्डः ।

तत्र द्वापः ।

प्रदोषपश्चिमौ चामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं श्रयानस्तु ब्रह्मभक्ष्यांश्च कस्यते ॥

ग्रन्थ-सिद्धिर्तु ।

चवाणां वर्याणां पूर्वरात्रे जागरणम् ।

प्रचेताः ।

न सन्ध्यायां न सायने ।

अङ्गिराः ।

नोच्छिष्टो न दिवा सुष्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मानि ।

व्यासः ।

न दिवा प्रखपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।

मनुः ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य० पुनः खेत् ।

परिश्रान्तः पुनर्न खपेदित्यर्थः ।

गौतमः ।

अपररात्रमधीत्य पुनर्न संविशेत् ।

हारीतः ।

ब्राह्मणे मुहूर्ते प्रतिबुध्य स्वाध्यायमावर्त्य न प्रतिसंविशेदिति ।

आपस्तम्बः ।

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वां रात्रिं ग्रथीत ।

इति ग्रथने निषिद्धकालः ।

अथ दन्तधावनकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजल्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वर्षं यत्रो वर्षः प्रजाः पशु-वस्त्राणि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधाञ्च त्वक्तो धेहि वनस्पते ॥

इति मन्त्रः ।

व्यासः ।

शुद्धार्थं प्रातस्त्याय भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

आद्धे यज्ञे च नियमाच्चाद्यात् प्रोचिनभर्तृका ॥

व्यासः ।

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते चैवोपनये च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

संवर्त्तः ।

आद्यतिथौ नवम्याञ्च ज्येष्ठे चन्द्रमसस्तथा ।

आदित्यवार-आश्वीचे वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

प्रतिपद्वर्गं षष्ठीषु नवम्याञ्च विशेषतः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासन्नमं कुलम् ॥

व्यासः ।

प्रतिपद्वर्ग-षष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्णेन पत्रकाष्ठैस्तु जिह्वोन्नेखं सदैव त् ॥

व्यतीपात-संक्रान्ति-नन्दा-पर्वसु दन्तकाष्ठनिषेधः कालविशेषेण

नानावर्ज्यप्रस्तावे दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां दादन्नगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥

कथितुमन्तराहुमेवं पठन्ति ।

अथा द्वादशगच्छुषैः पथैर्वा शोधयेत्कुशं ।

तथा ।

द्योमोक्षात् ज्ञानवेत्तायां भक्षयेद्दन्तधावनं ।

गिराग्रास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितरस्तथा ॥

पाश्चाग्रमाशनं अन्नं दन्तकाष्ठस्य पातुते ।

वर्जयेत्तु प्रयत्नेन सर्वमाश्रित्यमेव च ॥

मध्याह्नश्चानविषयमेतत् प्रातःस्नाने विधानात् ।

यदाह पराशरः ।

दन्तान् पूर्वमधो चर्वेत् प्रातः सिद्धे च स्नोचनं ।

तोयपूर्णमुखो शीघ्रे शीते न शरदि स्यतः ।

प्रक्षास्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षास्यैव तु तत्पजेत् ।

इति दन्तधावनकाशनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालनिर्णयः ।

तत्र गौतमः ।

तिष्ठेत्पूर्वमासीतोत्तरां सज्ज्योतिषो दर्शनादाग्नयतः ।

सज्ज्योतिषः काले प्रारम्भः ज्योतिरन्तरदर्शनाभिष्टितिरित्यर्थः ।

संवर्तः ।

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

अथ ब्राह्मणपरस्य कर्माभिधानोक्तं ।

प्रातातपः ।

समक्षं तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां ।
 नोपासीत दिवः सन्ध्यां च धृष्टो ब्राह्मणः स्मृतः ॥
 योगियाश्च वक्ष्यः ।

सायं सन्ध्यामुपासीत नास्तमे नोद्गते रवौ ।
 व्यासः ।

सूर्यो तमसि संप्राप्ते पादग्रौ चक्रियान्वितः ।
 बहिः सन्ध्यामुपासीत कुग्रपाणिः समाहितः ॥
 कश्चित् सूर्योऽस्ताचक्षसंप्राप्ते इति पाठः ।

मनुः ।

पूर्वसन्ध्यां अपन् तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमां तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात् ॥

यान्नवक्ष्यः ।

अपस्मासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
 सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेत्सूर्यदर्शनात् ॥
 अहोरात्रं यः सन्धिः सूर्य-नक्षत्रवर्जितः ।
 सा तु सन्ध्या समाख्याता ऋषिभिस्तत्तदग्निभिः ॥

इति उक्त्वा “तत्र सन्ध्यामुपासीतेत्युक्तं, तत्पूर्वदर्शितवचननिश्चय-
 पर्यालोचनयैवं व्याख्येयं, पूर्वसन्ध्योपासिः सूर्यदर्शनावधिका पश्चिम-
 सन्ध्योपासिर्नक्षत्रदर्शनावधिकेति ।

श्रुतिः :

एवं विद्वान् क्षणं प्रातश्च सन्ध्यामुपासत इति ।
 अथ सायंभस्मेन पूर्वोक्तं एव सन्ध्याकाशे गृह्यते ।
 अथा तु ।

नक्षत्रदर्शनात् सन्ध्या सायं तत्परतः स्मितः ।

तत्परा रजनौ ज्ञेया तच्च धर्मान्विवर्जयेत् ॥

इति वचनात् नक्षत्रदर्शनोर्ध्वकालस्य सायंशब्देनोपादानं तदा पूर्व-
वचनपर्यालोचनया कथञ्चित्सूर्यकालातिशय एव वेदितव्यः ।

योगियाश्रवणः ।

ह्रास-वृद्धौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमं ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमाचक्षु ह्रासे वृद्धौ ममा स्मृता ॥

विष्णुपुराणात् ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्व्यते ।

अन्यच्च सूतकाग्रौ च विभ्रमात्तरभौतितः ॥

पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिं ॥

एवंविधे सति व्यवस्थामाह ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्धजेत् ।

मनसोश्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

एवञ्च यानि सूतकादौ सन्ध्यानिषेधपराणि वचनानि तानि
मन्त्रप्रयोगनिवृत्तिपराणीति मन्त्रव्यं, अस्त्रलिप्रक्षेपश्च उच्चार्यमाणस्यैव
सावित्र्या कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके तु सावित्र्यास्त्रलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्मन्त्रकुर्वीत ।

इति सन्ध्याकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

तथाह मनुः ।

अक्षरौमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारान्नायते व्याधिः गर्भैरौद्रस्य मैथुनात् ।

निद्रातो जायतेऽलक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥

चट्टमनुः ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।

वर्से चाध्ययनं वापि तथा दान-प्रतिपादौ ॥

आहारान्नायते व्याधिः गर्भै रौद्रस्य मैथुनात् ।

अपनात्स्यादलक्ष्मीकः कर्म चेवाच निष्फलं ॥

अधेता नरकं याति दाता नाप्नोति तत्फलं ।

प्रतिपादौ भवेत्पापौ तस्मात् सन्ध्यां विवर्जयेत् ।

दाता वै नरकं याति यहीताधो निमज्जति ॥

इति सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

अथ रात्रिकरणीयवर्ज्यानि ।

रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ॥

हरन्ति रात्र्या अस्मात् तस्मादातुर्भयावहम् ॥

विशेषतो निशीचे तु न शुभं कर्म श्रमश्चे ।

अतोऽपि वर्जयेत्प्राज्ञो दानादिषु महानिग्रामम् ॥

देवकः ।

राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

अन्नदानादिकं कुर्यान्निष्ठि काम्यप्रतेषु च ॥

वसिष्ठः ।

पद्मपोदाह-संक्रान्ति-प्राणार्ति-प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राचावपि तद्व्यक्ते ॥

याचादाविति पाठः ।

यज्ञे विवाहे याचायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि ग्रस्तानि राचौ देवास्तथे तथा ।

महाभारते ।

राचौ दानं न शंसन्ति विना तथनदक्षिणां ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठ दीपमजं प्रतिग्रहम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पूजनञ्चातिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनं ।

तच्च राचौ तथा ज्ञेयं गवासुक्तञ्च पूजनं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयं ।

ज्ञानं तच्च न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशात्वं विज्ञेयं राचौ मध्यमवामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यान्निष्ठ्यनु न मनागपि ॥

अचित् 'न तु काम्यं मनागपीति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

राचौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नेमिपिकं तु कुर्वीत खानं दानञ्च रात्रिषु ॥
 पश्योदाह-संक्रान्ति-याचार्नि-प्रसवेषु च ।
 अवशे चेतिहासञ्च रात्रौ दानं प्रयच्छते ॥ इति ।
 विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-चतु-मन्त्रसु ।
 तथोपरान-पातादौ खाने दाने निम्ना श्रुता ॥
 'चतुः' गर्भाधानं, 'पातः' क्षतीपातः ।
 पुण्यजन्मनि वज्रे च तथा संक्रमणे रवेः ।
 रात्रौञ्च दर्शने खानं प्रयत्नं नात्यया निम्नि ॥
 तथा ।

पुण्यजन्मनि याचार्चा श्रवणीं दत्तमवचनम् ।
 इति राधिकरणीयवर्णानि ।

अथ चतुष्ययासेवनकालः ।

तत्र यावः ।

मध्यन्दिन उषःकाले अर्द्धरात्रे च शर्वदा ।
 चतुष्ययं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च ॥

अतः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्ध शुक्ला तु यामिणं ।
 सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्ययं ॥
 अथ कासविशेषावशोकनीयामवशोकनीयानि ।
 कात्यायनः ।

ओषिधं सुभगं नाञ्च अग्निमग्निपितं तथा ।

प्रातस्त्याय चः पश्येदापद्भ्यः च प्रमुच्यते ॥

वैद्याप्रपादः ।

श्रीचिद्यं सुभगं गाह्यं अग्निमग्निचितं तथा ।

चः पश्येदाद्यतप्राय आपद्भ्यः च प्रमुच्यते ॥

कात्यायनः ।

रोचनं चन्दनं हेमं मृदङ्गं दर्पणं मणिं ।

गुह्यमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्समाहितः ॥

लोकेऽस्मिन्नास्मान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्जन्ताग्रजः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ।

एतानि सततं पश्येच्चमस्येच समाहितः ॥

यज्ञमिष्टाक्षदं यज्ञं यज्ञायुर्धार्मिकान् शशिः ।

ज्ञानशिङ्गाक्षपः सिङ्गान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

अग्निचित्कपिष्ठा यज्ञौ राजा भिषुर्नरोदधिः ।

दृष्ट्वा मायाः पुनन्वेव तस्मात् पश्येत् नित्यतः ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नमस्तु त्वात्तनासिकं ।

प्रातस्त्याय चः पश्येत्सत्कलेरपस्य च ॥

इति काव्यविशेषेषावसोकनीयानवसोकनीयानि ।

अथ नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

दिमासं हरितः सर्वा भवन्ति हि रजःकालाः ।

अग्रप्रसं ततः खानं वर्षादौ जववारिषा ॥

कात्यायनः ।

मावद्वयं मावसादौ सर्वा नद्यो रजःस्रवाः ।

तासु क्षानं न कुर्वीत वर्जयित्वा कुरुद्रवाः ॥

तथा ।

नभोगमलसोर्मणे सर्वा नद्यो रजःस्रवाः ।

तासु क्षानं न कुर्वीत देवर्षि-पितृतर्पणं ॥

धनुःपक्ष्माक्षह्यौ च मतिषांषां न विद्यते ।

न ता नदीमन्त्रवशा नर्तास्ये परिकीर्तिताः ॥

विंश-कर्कटसोर्मणे सर्वा नद्यो रजःस्रवाः ।

न क्षानादौगि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

योगिवाञ्चवक्त्रः ।

अथाष्टाङ्गनागता क्षायो नद्याः प्रथमवेनिकाः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥

कश्चित्प्रथिमा इति पाठः । 'तीर्थः' अज्ञावतारणमार्गः ।

तथाच सत्यकारे ।

अजा गावो महिषश्च ब्राह्मणश्च प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुष्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

याञ्चवक्त्रः ।

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाग्राविभूषणः ।

तावद्रेतोवशा नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्नवीम् ॥

प्रथमे कर्कटे देवि श्वयं गङ्गा रजःस्रवा ।

सर्वा रजःवशा नद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः^(१) ॥

(१) करतोयान्नुवाचिवीति अ० ।

कात्यायनः ।

प्राहृदकाखे महानद्यः सन्नि नित्यं रजस्रसाः ।
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शृङ्गा भवति जाग्रवी ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा शृङ्गा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूषणे ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा शृङ्गा च सरस्वती ।
 अपर्युषितपापाखे नदीस्तिस्रः पिबन्ति ये ॥
 गङ्गा च चतुर्थाप्येव शृङ्गा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूषणे श्रोत्रस्यापि महाप्लवः ॥
 काश्रिन्दौ गोमती गङ्गा पविषा देवनिर्मिता ।
 सामान्याद्बुधयोगाच्च रजो नाभिभवत्यतः ॥
 गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या चतुर्था च सरस्वती ।
 जलार्गतर्जोयोगाः सर्वाहेत्यपि सामसाः ॥

निगमः ।

प्रतिष्ठोत्तोरजोयोगो रज्ज्वाजस्रमिवेश्रमं ।
 गङ्गायां नैव दुःखान्ति स हि धर्मद्रवः स्वयं ॥
 याः श्रोत्रसुपगच्छन्ति योमे कुसरितो भुवि ।
 तासु क्षान् न कुर्वन्ति प्राहृषेक्षान्मुद्गर्जनात् ॥

कात्यायनः ।

याः श्रोत्रसुपगच्छन्ति योमे कुसरितो भुवि ।
 तासु प्राहृषि न क्षायादपूर्वं दग्धवाचरे ॥
 कर्कटादौ रजोदुष्टा मौतनी वाचरपचं ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः शरधूर्णमंदा तथा ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं खानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 पिपासवस्तु गच्छन्ति संक्षिष्टाश्च शरीरिणः ॥
 विष्कन्दांसि च सर्वांसि ब्रह्मण्याश्च दिवौकसः ।
 जलार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्वयः ॥
 समागमस्तु यत्रैषां तत्रास्ते द्वादशोऽमलः ।
 मूलं सर्वं ख्यं याति किमुतैकं नदीरजः ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्थाने तथैव च ।
 चन्द्र-सूर्यपदे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
 स्वर्धुन्यन्नाःसमानि स्युः सर्वार्थभांसि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कपदपे नात्र संग्रहः ॥
 'स्वर्धुनी' गङ्गा ।

नवान्मु शूचि भूमिष्ठं श्वादूर्ध्वमिति क्षितं ।
 प्रवाहवेगेन समं पुराणं सततं भुवि ॥
 इति नदीनां रजःकावनिर्णयः ।

अथाश्वत्थ-सागरस्पर्शास्पर्शकालः ।
 अश्वत्थ-सागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।
 कालवारे स्पृशेत् पूर्वं उत्तरं पर्वणि स्पृशेत् ॥
 कश्चित् मन्वद्वारे इति पाठः ।
 इत्यश्वत्थ-सागरस्पर्शास्पर्शकालः ।

अथ स्नानकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतश्चितः ।

अत्यन्तमस्निनः काथो नवच्छिद्रश्चमस्वितः ॥

अथत्येव दिवाराधौ प्रातः स्नानं विशेषधनम् ।

प्रातः स्नानं प्रग्रंयन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ॥

वेद्यान्नपादः ।

प्रातः यज्ञोपेतः स्नानं ग्रीवार्धेणु तदिच्छते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मन्त्राङ्गे तु सविस्तरम् ॥

प्रातःस्नाथौ भवेन्नित्यं मन्त्रस्नाथौ भवेत्सदा ।

सप्तजन्मकृतं प्रापं त्रिवर्षेण व्यपोहति ॥

उपशुषधि यत्तन्नामं यज्ञ-सूर्यपदे तथा ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं नृणामनुदिते रवौ ॥

चतुर्विंशतिमते ।

उपशुषधि यत्तन्नामं सन्ध्यावासुहिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं मरुपातकनाशनम् ॥

प्रातर्मन्त्राङ्गयोः स्नानं वानप्रस्थ-श्रद्धाधोः ।

अतस्त्रिवर्षं प्रोक्तं यज्ञानु ब्रह्मचारिणः ॥

योगिषाश्चकण्यः ।

उभे सन्धौ तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु श्रद्धाधितैः ।

चिह्नमपि च सन्ध्यास्तु स्नातव्यं च तपस्विना ॥

आवः ।

दादृक्षां कृत्वाप्ये तं न ज्ञातव्यं कथञ्चन ।
 शुभमन्तानमिच्छन्निर्धन-धान्यपदेरपि ॥
 दशमी पुत्रनाशाय ज्ञानाशाय चषोदशी ।
 द्वितीयोभयनाशाय ज्ञाने चैतानि वर्जयेत् ॥
 कश्चित्तृतीयपादोऽन्यथा पश्यते “द्वितीया भर्तृनाशयेति ।
 वशिष्ठः ।

प्रतिपद्यनपत्यः क्षान्तृतीक्षायां कथञ्चनः ।
 दशम्यामधनः^(१) ज्ञाने सर्वं हन्ति चषोदशी ॥
 च एव ।

दशमी नवमी चैव द्वितीया च चषोदशी ।
 प्रतिपद्य विशेषेण ज्ञाने तासु विवर्जयेत् ॥
 षट्पिंशन्मते ।

दग्धं ज्ञानं न कुर्वीत मातापिचोऽसु जीवतोः ।
 नवम्याश्च न चेत्तत्र^(२) निमित्तान्तरसम्भवः ॥
 चमः ।

दग्धं ज्ञानं न कुर्वीत मातापिचोऽसु जीवतोः ।
 पुनः कुर्वन्निराचष्टे मातापिचोऽसु जीवितं ।
 कुर्वादन्यतमेऽतीते रात्र्यप्ये दिवाकरे ॥
 जर्ज-आवाहो ।

चषोदक्षां द्वितीयायां दशम्यां चैव सर्वत्रः ।

(१) दशम्यामधन इति च० ।

(२) न वा तत्रेति च० ।

शुद्ध-विद्वन्निधाः खानं नाचरेषुः कदाचन ॥

सत्यन्तरात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु खानं यादृच्छिकं नरेः ।

तच्चिद्विद्वं दशम्यादौ नित्ये नैमिषिके न तु ॥

गर्ग-जावासी ।

क्रियते वा न वा यच्च ग्राह्यव्यवसाया विना ।

मस्यत्यपोहनकसं खानं यादृच्छिकान्तु यत् ॥

तत् न कुर्यात् द्वितीयायां चतुर्दश्यां तथा तिथौ ।

ग्राह्यतीर्णं भूतिमन्विष्यन् दशम्यामपि पण्डितः ॥

तथा ।

नित्यं न चापयेत्खानं काम्यं नैमिषिकञ्च यत् ।

दशम्यामपि कर्मव्यं न तु यादृच्छिकं कश्चित् ॥

बौधायनः ।

विना तु सततखानं न खायाद्दशम्योषु च ।

वसिष्ठ-पैठीगवी ।

पुत्रजन्मनि वद्वान्धां आह्ने जन्मदिने तथा ।

नित्यं खानञ्च कर्मव्यं तिथिदोषो न विद्यते ॥

वर्जयेदित्यनुष्ठप्तावापस्तम्बः ।

अस्यमिते च खानं ।

पराशरः ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवा खानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्यं निमिषं खानं रात्रोरन्यत्र खलकान् ॥

यथा ज्ञानक्ष दानक्ष सूर्यस्य पश्ये दिवा ।
 होमस्यापि तथा राक्षौ ज्ञानं पूतं विधीयते ॥
 अग्रशं निशि ज्ञानं राक्षोरन्यत्र दर्शनात् ।
 पराशसि तथैवान्यैर्नाग्रिरक्षं कथञ्चन ॥

वग्रिष्ठः । •

पुष्पजस्यनि यत्र च तथा संक्रमणे रवेः ।
 राक्षोश्च दर्शने ज्ञानं प्रशस्तं ज्ञान्यथा निशि ॥
 व्यासः ।
 ज्ञानं दानं जपः आहुं ज्ञानं राक्षदर्शने ।
 आसुरी राक्षिरन्यत्र तस्मान्ना परिवर्जयेत् ॥

तथा ।

राक्षौ ज्ञानं न कुर्वीत दानक्षैव विप्रेषतः ।
 नैमित्तिकम् कुर्वीत ज्ञानं दानक्ष राक्षिषु ॥

पराशरः ।

उपरान्ते परं ज्ञानं श्रुते दिन उदात्तं ।
 महाविद्या तु विज्ञेया मध्यक्षं प्रहरद्वयम् ॥
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् कर्म चाचरेत् ।
 दिवा उदात्तं तोषं कृत्वा अर्धयुतम् तत् ॥
 राक्षिज्ञाने तु संपाप्ते ज्ञायाद्वाऽनक्षत्रविधौ ।
 उच्छिष्टाद्युपपातादौ ज्ञानं नैमित्तिकं श्रुतम् ।
 चन्द्र-सूर्योपरान्ते च तथैव पश्यतमे ॥

मनुः ।

न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महाभिम्नि ।

न बाधोभिः सहाजसं नाविज्ञाते ज्ञानाग्रये ॥

‘सुप्तेति न नित्यज्ञानस्य निषेधः तस्य भोजनानन्तरप्राप्त-
भावात् । नापि बाधालक्ष्यार्थमिति तस्य “नाशुचिः सचमपि तिष्ठे-
दिति वचनविरोधप्रसङ्गात् विधिप्राप्तनिषेधावश्वस्य तैसाभ्यङ्ग-
काङ्गनिर्वये दर्शितमाह । तस्मादद्यादुष्टिकज्ञाननिषेधोऽयं, चातु-
रस्य तु सर्वदा वादपज्ञाननिषेधः । ‘अजसं’ अनवरतं ।

न ज्ञानादुत्सवेतीते माङ्गस्थानि निवर्त्य च ।

अनुग्रह्य सुहृदभून् पूजयित्वेष्टदेवतां ॥

मार्कण्डेयः ।

महानिग्रालं विज्ञेयं राक्षौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा सुर्वीत् कामं न च मनागपि ॥

कश्चिन्नित्यन्तु न मनागपीति पाठः ।

अस्माच्च वचनाभित्यं ज्ञानं कश्चिदिति ज्ञानाखकाखं महानि-
ग्रालं राक्षोवपि कर्तव्यं, न तु कर्मणो खोप इति गम्यते ।

महानिग्रा तु विज्ञेया मध्यसं प्रहरदयं ।

ज्ञानं तच्च न सुर्वीत् काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

अथ काम्यग्रन्थेन पञ्चार्थं ज्ञानमुच्यते, पूर्ववाक्ये तु बाहुल्यिक-
नित्यविरोधः ।

विद्याभिषः ।

महानिग्रा तु विज्ञेया राक्षौ मध्यमयामयोः ।

तस्मां ज्ञानं न सुर्वीत् काम्यमाचमनक्रियाम् ॥

अथ कान्धं चादृष्टिकमनिमतं ।

आयमनस्यापि न नैमित्तिकस्य प्रतिषेधः ।

तथ चाह ।

भूषोद्यारे महाराषी कुर्वांश्चायमनं बुधः ।

प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्रायश्चित्तार्हमर्हति ॥

पुनस्तथा ।

रथङ्गारप्रवेर्वादि क्षान्तं कुर्वन्नि चे मराः ।

आधिभिस्ते न पीयन्ते मृतैः श्वेतरिषो अथा ॥

अपरञ्च भूयते ।

समुद्रमवगाहयेत नान्यथावगाहयते ।

पुनस्तथा ।

पुत्रे च जलनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्णवी ।

अमावास्यां गदीक्षानं पुनात्यायतनं कुक्षम् ॥

अष्टमी रेवतीयोगे तथा चैरावतेऽश्वि ।

आवर्षं समनुप्राप्य अथ कृष्णं यज्ञमे ॥

धर्मा चतुर्दशी पुण्या देविकायास्तथाश्वि ।

चैत्रशुक्लपौर्णमासी यः क्षायाश्विनवशिष्यौ ।

न प्रेतलमवाप्नोति गङ्गायान् विप्रेषतः ॥

अथ ।

प्रायश्चित्ते अथा चैत्री अहरे च चतुर्दशी ।

शुक्लपौर्णमासी क्षान्त्यु पुच्छरीचे तथैव च ॥

वक्षिपत्यममावास्यां प्रभाते च तथा पुनः ।

अक्षयेव नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिञ्चिदेः ॥

पुनश्चः ।

ज्यैष्ठमासे तु सन्धाते द्वाग्र्यां चक्षुषंयुते ।

द्वाग्रजम्भाचक्षु गङ्गा तेन पापक्षरा क्षयता ।

आवास्यां सरयूयोगे आवस्यां सततं तथा ॥

यमः ।

प्रौष्ठपदस्य माषस्य शुक्ला या च चक्षोदग्रौ ।

तस्यां स्नात्वा वितस्तायां सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्र-सूर्योपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं माषौ द्वौ माष-फाल्गुनौ ॥

प्रातःस्नायी तु सततं माषौ द्वौ तु च फाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वकिञ्चिदेः ॥

वाससावनको दृढो नर-नारी-नपुंसकाः ।

स्नात्वा माषे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्नीप्सितं फलम् ॥

माषमासे रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मज्ञं वा सुरापं वा कं पतनं पुनौमहे ॥

प्रासादा यत्र सौवर्णास्त्रियस्त्राक्षरयोपमाः ।

तत्र ते यान्ति मञ्चानि ये माषे भास्वरौदुधे ॥

संयतः पथि गच्छेत् मौनौ पैशून्यवर्जितः ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्र-सूर्योपमान् शुभान् ॥

माष-फाल्गुनयोर्मध्ये प्रातःस्नायी यदा भवेत्

अप्रादुतशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य पक्षं प्राप्नोति मानवः ॥
 पित्रा पितामहेः बार्ह्णं दृष्ट्वा मातामहैस्तथा ।
 एकविंशकुक्षेः बार्ह्णं भोगान् भुक्त्वा यथेष्टितान् ।
 माघमासाभ्यसि ज्ञात्वा विष्णुसोकं च गच्छति ॥
 नारदीयपुराणात् ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवत्तमे ।
 क्रोशन्ति सर्ववारीषि समुद्रतदिवाकरे ॥
 पुनौमः सर्वपापानि विविधानि न संग्रहः ।
 ब्रह्मत्रेऽपि हि धानि क्षुत्तौत्रकर्मकृतानि च ॥
 दुर्लभो माघमासस्तु बज्रपुष्पः प्रकीर्तितः ।
 देवैस्तेजः परिषितं माघमासे जलेषु वै ॥
 अतः पवित्रं हि जलं अग्नेवाधौघनाशनम् ।
 नङ्मलेषु तु न ज्ञायात् कौपेऽभोजयिते तथा ।
 न सुखात्कथ्यते पुष्पं पुष्पं कच्छेय कथ्यते ॥

तथाच कात्यायनः ।

यत्र ज्ञातकृद्भयस्कं त्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
 भयस्कं भुवते तत्र कृद्भ्राष्ट्रेणो ज्ञापयते ॥

तस्मात् ।

ज्ञातो वञ्छितं न खेदेत अज्ञातो वा कथञ्चन ।
 खेदेतापि हि होमार्थं न ग्रीतार्थं कथञ्चन ॥
 हरितोषं मन्त्रावेणं नवकुम्भस्थितं तथा ।
 वायुना तापितं रात्रौ गङ्गाद्यानपक्षं सतम् ॥

माचमात्रे वरारोहे ग्रहं वै निजगणसम् ।
 माचसाधौ नरोचः सादुर्गतिजेह पश्यति ॥
 तथापि मासुषे खोत्रे किञ्चिदं नैव प्रोक्षयेत् ।
 अग्निप्रवेशादधिकं माचस्थानं वरानने ॥

विष्णुः ।

दर्शनं वै पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुण्याम्बुहानि चिन्तन् मकरखे दिवाकरे ॥
 इति स्नानकाव्यनिर्णयः ।

अथ उष्योदकस्नानकाव्यनिर्णयः ।

तत्र शङ्खः ।

स्नानस्य वञ्चितत्वेन तथैव परवारिषा ।
 शरीरशुद्धिर्विशेषा न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगिवाङ्मवस्थाः ।

स्वभावदूषिताङ्गिषु उद्धृताभिषु मानवः ।
 उष्याभिराचरन् स्नानं न विशुद्ध्यति मानवः ।
 वृथा तूष्योदकस्नानं वृथा ज्ञानमवैदिकम् ॥

वदचिन्ततात् ।

आपः स्वभावतो मेघा विशेषादक्षितापिताः ।
 तेन यत्नः प्रशंसन्ति स्नानशुद्धयेन वारिषा ॥

यमः ।

आप हव वदा पूष्यासाधौ वञ्चिर्विप्रोदकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उच्छाब्धः यावत् स्यतम् ॥

अथोच्छोदकविषयः काम्य-मित्य-नैमित्तिकविषयः, विधिस्तु
तद्व्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच गार्ह्यः ।

सूर्यानैमित्तिकं ज्ञानं ग्रीताह्निः काम्यमेव च ।

मित्यं आहुष्टिकश्चैव यथावधि समाचरेत् ॥

क्रियाज्ञानमप्युच्छोदकेन न कार्यम् ।

तथाच व्यासः ।

क्रियाज्ञानं विना सूर्याहुष्टोदक-परोदकैः ।

तथा ज्ञातस्य नास्तीह फलं किञ्चिद्विजयम् ॥

अथ विशेषमाह यमः ।

मित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियामग्न्युच्छोदक-परोदकैः ।

तौर्षाभावे तु कर्तव्यमुच्छोदक-परोदकैः ॥

आतुरस्य तु सर्वदोषोदकज्ञानमेव ।

तदाह स एव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतम् वक्रिणा ।

आज्ञातमातुरज्ञाने प्रशस्तम् इतोदकम् ॥

ग्रीताह्निसाभिषिष्योष्णं मन्मसंस्कारयोगतः ।

वृद्धेऽपि श्रज्जते ज्ञानं तदिना न फलं लभेत् ॥

मृते जन्तानि यद्गन्तौ यद्येव चन्द्र-सूर्ययोः ।

अत्युष्णसर्पिणे चैव न ज्ञानाहुष्टधारिणा ॥

इत्युक्तम् ।

सद्गुणानां भानुवारे च सप्तम्यां राउदग्रने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थं न चायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे च चायादुष्णवारिणा ।
 च गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संग्रथः ॥
 इत्युष्णोदकस्नानकालनिर्णयः ।

अष्टमसकस्नानकालनिर्णयः ।

तत्र दृश्यतिः ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विधेयतः ।

व्यासः ।

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमींश्चैव पर्वकाशं विवर्जयेत् ॥

अथ केचिदाहुः पर्वानामावासेति ।

यदाह व्यासः ।

अमावास्या नवम्योश्च सप्तम्यां च विधेयतः ।

भाषीकस्नानं यत्नं दूरतः परिवर्जयेत् ॥

‘भाषी’ आमलकी ।

वीर्यहानिं प्रजाहानिं यज्ञोहानिं तथैव च ।

करोति पितृयं जन्म तस्माद्भाषीं विवर्जयेत् ॥

तदुक्तम् । श्रीकामवाक्येन सप्तमी-नवमी-पर्वकाशयतिरित्ते
 काशे क्लेशार्थं विहितं, अमावास्यादिवाक्यानाममावास्यादिव-

निष्ठपरिहारार्थं प्रतिषिद्धं, अतो नित्यविवक्षताकोपसंशारः ।

योगिषाञ्चवक्तव्यः ।

भाषीकलेन न ज्ञायात् सप्तमी-नवमीषु च ।

यः ज्ञायात्तस्य दौषतो तेन आपुर्द्धनं सुताः ॥

षट्चिंशकते ।

सप्तम्याञ्च नवम्याञ्च सङ्क्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्र-सूर्योपरान्ते च ज्ञानमामसकैस्सजेत् ॥

कतुः ।

षष्ठीञ्च नवमीक्षैव सप्तमीञ्च चणोदश्रीम् ।

सङ्क्रान्तौ रविवारे च ज्ञानमामसकैस्सजेत् ॥

षडा त्रैकादश्यां चादित्यवारसुदा विष्णुतुष्यर्धमामसकैः
ज्ञायादेव ।

आमसकखानं प्रकृत्योक्तम् षट्चिंशकते ।

तुष्यत्यामसकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः । इति ॥

न चादित्यवारे आमसकखाननिषेधादेकादश्यामामसकखान-
विधेर्वारान्तरविषयता, एकादश्यामामसकखानविधेरादित्यवारा-
मसकखाननिषेधस्य तिष्यन्तरविषयतायाः अयुपपत्तेः । कथमर्हि
निर्णयः सञ्च्यते । निषेधो रागप्राप्तखानविषयः विधिप्राप्तविषयत्वे
विकल्पापत्तेः तस्य चान्वाच्यत्वात् । तस्मादादित्यवारत्रैकादश्यां
आमसकखानं कार्ष्णिमिति सिद्धम् ।

इत्यामसकखानकारनिर्णयः ।

अथ तिस्रस्तानविहित-निषिद्धकास्तौ ।

तत्र दृश्यति ।

सर्वकासं तिस्रैः स्नानं पुष्टं चाशोऽप्रवीणुनिः ।

वदन्तिग्रन्थते ।

तथा सप्तम्यमावासा-वह्नाग्नि-पक्षरिषु ।

धन-पुत्र-कन्यापौ तिस्रपिष्टं न संशुश्रेत् ॥

इति तिस्रस्तानविहित-निषेधकास्तौ ।

अथाभ्यङ्गविहित-निषिद्धकास्तौ ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अयुष्टिः कान्तिरस्यायुर्धनौ सौभाग्यवर्धितः ।

निर्धनोऽपतिश्चैव वारेभ्यश्चङ्गलक्षरः ॥

आदित्यादिषु वारेषु अष्टाक्रमेणाभ्यङ्गे पञ्चविधेषो ज्ञेयः ।

ज्योतिःपराशरः ।

अनापः कान्तिरस्यायुर्धनं निर्धनता तथा ।

अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाङ्गास्त्रादिषु ॥

अः सदा क्षुब्धोऽभ्यङ्गं प्रोक्ताभ्युक्ता तु वायराण् ।

न तावदपमृत्युः साक्षादन्वोऽर्कनन्दनः ॥

बौधायनः ।

अहर्मा च चतुर्दश्या नवम्याश्च विज्ञेयतः ।

शिवोऽभ्यङ्गं वर्जयेत् पर्वण्यपि तथैव च ॥

इत्यभ्यङ्गविहित-निषिद्धकास्तौ ।

अथ तैत्तिरीयसंहितादिशास्त्रनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

पाशादौ च रवौ वज्रां रिक्तायां च तथा तिथौ ।

तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्भिः परिचीयते ॥

अथ तिथौ शब्दं तैत्तिरीयं न तु सुसुभादिप्रभवमिति तत्र विकारः
इति पाणिनिस्त्वितिः, ततश्च पाणिनिस्त्वितिः निष्पन्नः तैत्तिरीयसंहितायां नान्य-
दभिधातुं प्रकरोति । चेष्टिदाङ्गः सर्पिर्ग्राह्यवज्रोह्वाचकसौ-
शब्दश्चापि प्रयोगादिति । तदयुक्तम् । केवलाय तैत्तिरीयसंहितायां ति-
विकारान्यवाचकत्वाभावात् । यत्तु वार्तिकज्ञता चेष्टे तैत्तिरीयमिति तैत्तिरीय-
प्रत्ययविहितः, च चेष्टमात्रवाचकः अतस्तैत्तिरीयमेव तैत्तिरीयमिति ।
तथाचायुर्वेदप्रयोगे तारव्यक्त-हारीत-सुमुत-पाराशराग्निवेश-आदिक-
र्णदयो न चेष्टमात्रं केवलेन तैत्तिरीयसंहितायां निदधति तिक्त्विकार एव
तु प्रयुज्यत इति । न च तिक्त्विकारवचनमे पिशाकादिभ्यश्चि तैत्तिरीय-
संहितायां तैत्तिरीयनिवेधे तन्निवेधोऽपि प्रचल्यत इति वाच्यम् । तैत्तिरीय-
संहितायां चेष्टे निरुद्धत्वात् यथा पञ्चमसंहितायां पञ्च एव निरुद्धत्वात् इति
न तु मण्डूकादौ । यत्तु कश्चित्केवलतैत्तिरीयसंहितायां चेष्टान्तरेऽपि प्रयोगः
स सादृश्यादुपपन्नः ।

अतएवाङ्गः शब्दविदः ।

निष्पन्नसङ्ख्ययाऽपि तैत्तिरीयमिति रेख्यपि ।

चाति तस्मात् तिक्त्विकार एव चेष्टसौत्रं न तु चेष्टमात्रमिति ।

वज्रां तैत्तिरीयमायुधं चतुर्भ्यश्चि च पर्वसु ।

वज्रां न सुग्रीवसौत्रं न वज्रां प्रतिपद्यपि ॥

चतुर्वर्गश्च चतुर्वर्गममावासां विज्ञेयतः ।

रजोऽभ्युपगमे काले भजन् चतुर्वर्गं प्रदीयते ॥

तथा ।

उपोषितश्च जतिनः क्षत्तवेग्रश्च नापितैः ।

तावन्मौखिकते प्रीता चावसैश्च न संयुज्येत् ॥

न चान्येदे कते क्षत्र-भिरोदयनिवर्तने ।

न चापीत नरः श्रेये तैश्चक्षानं विधीयते ॥

भविष्यपुराणे ।

क्षत्र्यां संयुज्येत्तैश्च क्षिग्या भार्या विनश्यति ।

सुमन्तुः ।

तैश्चाभ्युपगमे नार्कवारे न भौमे

नो बद्धान्मौ वैधृतौ विष्टि-वच्छोः ।

चतुर्वर्गश्च नेष्टः च दृष्टः

प्रोक्ताभ्युपगमे वासरे सूर्यसूक्तोः ॥

जनेः ।

पक्ष्मी द्रव्यं चैव तृतीया च चणोदग्री ।

एकादग्री द्वितीया च पक्षोदभयोरपि ॥

चक्षुश्चक्ष-सर्गनाद्यैर्विदुषः तैश्च निवेद्यते ।

चतुर्वर्गं तच्च दृष्टिः साङ्ख्यनापत्य-वक्ष्यायुषाम् ॥

वाचस्पत्यः ।

पक्ष्मी द्रव्यं चैव पूर्वमा च चणोदग्री ।

तृतीया चैव चक्षुश्च नरः सङ्गपद्यते ॥

अथवात् सार्जनादापि भवत्वात् तथैव च ।

चतुर्थी तस्य इन्द्रिः साङ्गनापत्य-वशाच्चवान् ॥

योगिवाञ्चवत्त्वः ।

दशम्यां तैत्तिरीय्या चः सावाद्दिविचवः ।

चत्वारि तस्य नक्षत्रानि चावुः प्रज्ञा चन्द्रोभनम् ॥

मोक्षायतिपदं वडोः कुङ्कं रिक्तां तिथिं तथा ।

तैत्तिरीय्याचवेचसु चतुर्भिः वच सीयते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां चतुर्भिः रविचन्द्रने ।

दादश्यां चतुर्भिः वडोः तैत्तिरीय्यां विवर्जयेत् ॥

चतुर्दश्यां तृतीयायां प्रतिपद्यमोदये ।

तैत्तिरीय्यां न कुर्वीत कुर्वीत नवमीं विना ॥

अथ कासु तिथिषु तैत्तिरीय्याविहितः प्रतिपिद्वत्, तथ चेति-
दादश्यां तिथिः पञ्चम्यविषयः निषेधस्तपस्तेजविषयः ।

तदुक्तं वट्पिप्रकृते ।

सूर्य-इन्द्रादिवारेषु तिथिस्तु तिथिष्वपि ।

ज्ञाने वा यदि वाज्ञाने पञ्चम्यं न दृश्यति ॥

नवमीं तृतीयोरपि निषेधः “कुर्वीत नवमीं विनेति वचनादिति ।
तदुक्तं, निषेधस्तपस्तेजविषयमात् विहिततैत्तिरीय्या-
विषयने विकल्पप्रवृत्त्याम् । न च विधिप्राप्तात्तैत्तिरीय्याप्राप्तादपक्व-
तैत्तिरीय्याविषयनिषेधात् विकल्प इति वाच्यम् । “ये वज्रान्न कर-
सायेव नै वज्रद्वयः प्रजापतिर्ब्रह्मे च ब्रह्मे व्यासत इति वाक्यात् सर्व-
ज्ञेयुः प्रजापतुषांवादेरपि विषयनिषेधात्निषेधपक्षे विकल्पाभावप्र-
वृत्त्याम् ।

ब्रूयात् तच्च चः परिहारः सोऽवापीत्यदोषः। रागप्राप्तविधिप्राप्तो-
भयविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र ग्राह्यान्तरबाधकापेक्षो निषेधः अन्यत्र
निरपेक्ष इति विधिवैयर्थ्यं प्रसज्यते। न च विधिवैयर्थ्यपरिहारार्थो
विधिप्राप्तस्यैव प्रतिषेध इति वाच्यम्। ग्राह्यान्तरबाधं विना निषेधस्य
सम्भवे तद्बाधस्यानुपपत्तेः। तस्मान्निषेधो रागप्राप्ततैलविषयस्तत्र
च सर्वतैलनिषेधप्राप्तौ “सूर्य-शुक्रादिवारेख्यतिवाक्येन निषेधो न
पक्षौच इति क्रियते। तस्मादपक्षं तैलं विहिततैलाभङ्गे उपादेय-
मिति सिद्धम्।

दृश्यसतिः।

सङ्ग्रहणां रविवारे च षष्ठां भौमदिने तथा।

द्रव्यान्तरगतं तैलं न दृश्यति कदाचन ॥

अथ केचिदाहुः ‘कदाचनेत्यनान्यस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्या-
न्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वमुच्यते अन्यथास्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। तदयुक्तं।
अदि सर्वस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं विव-
क्षितं स्यात्तदा उत्तरार्द्धेनैव तत्सिद्धेः पूर्वार्द्धवैयर्थ्यं प्रसज्यते, पूर्वा-
नुवादपक्षाच्च ‘कदाचनेत्येतावन्मात्रानुवादत्वमुक्तम्। तस्मात् सङ्ग्रा-
ह्यादिषु द्रव्यान्तरगतं तैलं कदाचिदपि न दृश्यतीत्यस्यार्थः।
अतः सङ्ग्रहणादिषु तदुष्ट एव द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं नान्येति
सिद्धमित्यन्ये। तदयुक्तं। सर्वस्मिन्काले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्य
वचनान्तरेषादुष्टत्वाभिधानात्। सङ्ग्रहणादियत्राप्यस्य वा निःशेषप्रद-
र्शनार्थत्वात् सङ्ग्रहणादावपि न दृश्यति किमुतान्येति।

तदाह प्रचेताः।

वार्षपङ्कजतैलस्य जनेषां पुण्यवाधितम् ।
चन्द्रव्ययुतं तेषां न दूयति कदाचन ॥

यमः ।

इतश्च वार्षपं तेषां जनेषां पुण्यवाधितम् ।
न दोषः पक्ष्मैलेषु खानाभङ्गेषु भिक्षुभिः ॥

कात्यायनः ।

माङ्गल्यं विद्यते खानं दृष्टि-पूर्वाख्येषु च ।
खेचमाचममायुक्तं मन्त्राङ्गात् प्रविश्रियते ॥
इति तैत्तिरीयब्राह्मणविरचितः ।

अथ तिस्रतर्पणविधिप्रकाशः ।

सप्तम्यां रविवारे च मृदे जप्तादिने तथा ।
अथ-पुत्र-कक्षपार्श्वे न क्षुषां तिस्रतर्पणम् ॥

कश्चित् मृद्वीति पाठः ।

पक्ष्मोद्भवो राजन् सप्तम्यां मित्रि बन्धवोः ।
विद्या-पुत्र-कक्षपार्श्वे तिस्रान् पक्ष्मसु वर्जयेत् ॥
इति तिस्रतर्पणविधिप्रकाशः ।

अथ मैत्रुनकावनिर्बन्धः ।

तत्र पाञ्चवक्त्रः ।

चोदप्रवर्तनिर्वाः क्षीरं तस्मिन् पुण्यासु वंशिमेत् ।
ब्रह्मपार्श्वे पर्यासासुतस्यु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छस्त्रिषं चामां मषां मृक्षस्य वर्जयेत् ।

सुख इन्दौ वक्रतपुत्रं लक्ष्यं जनयेत्पुमान् ।

यथाकामो भवेदापि स्त्रीषां वरमनुष्मरन् ॥

रजोदर्शनप्रवृत्ति 'वोङ्ग्र निशाः', 'स्त्रीषां', 'अतुः' गर्भपक्ष-
कायः, तस्मिन् 'युष्मासु' समासु रात्रिषु, 'बंविमेत्' गच्छेत् यदि
पुत्रार्थी । कन्यार्थी तद्युष्मासु ।

यदाह मनुः ।

युष्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युष्मासु पुत्रार्थी बंविमेदार्त्तमे स्त्रियं ॥

शङ्करः ।

अतौ वक्रतपुत्रः पुंसो जायन् वोङ्ग्रमं दिनं ।

युष्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु ।

युष्मासुपि उत्तरोत्तरैव प्रवृत्ता ।

यदाहापस्तम्बः ।

चतुर्थीप्रवृत्त्यावोङ्ग्रसु उत्तरास्तुत्तरां युष्मां ।

प्रजापतिः ।

अथे प्रवृत्तुगमनं दत्तुपदिशति ।

व्यासः ।

रात्रौ चतुर्थी पुनः खादस्याधुर्धनवर्जितः ।

पक्ष्मणां पुत्रिषो नारी वृक्षां पुत्रसु मन्थनः ॥

वृक्षानामप्रजा बोधिदृष्ट्यामीश्वरः पुमान् ।

नवणां सुमना नारी दृग्गणां प्रवरः सुतः ॥

एकादशानधर्मा स्त्री द्वादशां पुरुषोत्तमः ।
 त्रयोदशां श्रुता पापा चर्षवश्चकारिणी ।
 चापते सर्वदुष्टा स्त्री दुःख-शोक-भयप्रदा ॥
 धर्मध्वजः क्षत्रजः क्षादात्मवेदी वृद्धमतः ।
 प्रजापते चतुर्दशां गुणायोजनतः पतिः ॥
 राजपुत्री महाभागा वा राजवप्रगाथ वा ।
 जायते पञ्चदशान्नु वज्रपुत्रा पतिव्रता ॥
 विद्या-वचस्यसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आश्रयः सर्वभूतानां षोडशां जायते पुमान् ॥

निशापहणादिवचनिषेधः ।

अत आहतुः ब्रह्म-सिद्धितौ ।

न दिवा मैत्रुनं ब्रजेत् स्त्रीवा अस्त्ववीर्यांश्च दिवा प्रसूयन्ते
 अस्यापुत्रस्य तस्मात्परिवर्जयेत् ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

अस्यापुत्रस्त्ववीर्यो वा स्त्रीवोवाच्यश्च जायते ।

एवं प्रसूयते गर्भे दिवानेपुनस्यत्यः ॥

अमृतावधेयत् ।

अदाहापहणः ।

अहमेधिनां प्रतमचन्वधेश्वर्यतौ ब्रह्मपार्थिव पर्यचीति ।

अहमी चतुर्दशी पूर्विका अमावास्या रविचंकास्तिथेति पक्ष
 पूर्वाधि पर्यानुष्ठेयप्रकारे दर्शितानि । तत्र ब्रह्मपार्थिवं किञ्च गोपे-
 चादिद्वयः ।

पेठीनसिः ।

चतुस्तुपासीत तस्मिन्नपि पर्वाणि वर्जयेत् पुमांसस्तुपपादयेत् ।

मनुः ।

चतुष्काकाभिगामी स्नात् स्नानरगिरतः श्लिषिः ।

पर्ववर्षे त्रयेचैनां न स्नातौ रतिकाम्बजा ॥

वचिष्ठोऽपि ।

चतुष्काकाभिगामी स्नात् पर्ववर्षे ।

पर्वपक्षे च कास्मान्तरपक्षपक्षार्धे ।

मनुः ।

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमपूतौ स्नातकोदितः ॥

अमावास्यापक्षपक्षार्धदृष्टौ-चतुर्दशोः पक्षयोर्नायतौ ।

विष्णुः ।

माष्टमी-चतुर्दशी-पक्षदशौ च स्निग्धस्तुपेयात् न आहं शुक्ला न

दशा चतुर्विंशयोः ।

त्रिवरहणे ।

दिवा अक्षदिने चैव न क्षुत्तान्मैषुनं व्रतौ ।

आहं दशा च शुक्ला च मेयोऽर्षी न च पर्वस्तु ॥

वीरपुराणे ।

चतुर्दशी पक्षदशौ अमावास्या चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं अक्षर्षे च विव्रेषतः ॥

वाराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

बद्धदृष्टीममावासाद्गुमे पचे चतुर्दशी ।

मैथुनं नैव चेवेत द्वादशीश्च मम प्रिया ॥

तथा ।

बद्धस्याश्च चतुर्दशीं बद्ध्याश्च द्वादशीं नृप ।

अमावास्यां पक्षदशीं मैथुनं यो न गच्छति ।

तिर्यग्गोत्रिं न गच्छेत्स मम लोकं हि गच्छति ॥

‘आद्यास्ततस्त इति रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोराशीर्वर्जयेत् ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे आह्वयेत ।

अग्रे लाङ्गः ।

आनादारभ्य चतस्रो वर्जयेत्, पूर्वं तस्याः स्वर्गनिषेधेनैव गम-
नस्यापि निषिद्धमादिति । तदयुक्तं । स्वर्गनिषेधाद्भि स्वर्गात्प्रत्य-
यायः गमननिषेधे तु तस्मादपीति फलभेदात् । अतएव रजस्तस्या-
स्वर्गे गमने च भिक्षं प्राचक्षितमाद्यातं ।

अतः आभाविकः स्त्रीणां राचयः कोऽयं स्रताः ।

चतुर्भिरितरैः बार्हमण्योभिः सद्विगर्हितैः ॥

इति मनुवचनविरोधाच्च आनादुर्ध्वं गर्हितराचयश्चवात् ।

तथाच कात्यायनः ।

रजस्तस्या चतुर्विंशति आनाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

“अर्वाक् पुनर्गर्हिता राचयः वक्ष्यन्ति त्रेधा ब्रह्मसत्या स्त्रीणां
वक्ष्यन्त्यादि रजोदर्शनं वक्ष्यावाच जायते कोऽभिन्नकः” इत्यादि-
भिर्वाक्यैर्गर्हाववात् । तस्माद्रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोवर्षाः ।

देवसेन तु तिस्रोरात्रयोवर्षा इत्युक्तं ।

अशुद्धिविषयेतां मैथुनार्थं यदि प्रवेत् ।

आयुः प्रजा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते ।

तस्मान्निरात्रं दारान् वै पुष्पिताम्परिवर्जयेत् ॥

ऊर्ध्वं चिरात्वात् यथाव इत्येके ।

हारीतेनापि चतुर्थ्यां रात्रौ गर्भाधानमुक्तं ।

चतुर्थ्येऽहनि स्नातायां शुष्मासु वा गर्भाधानवदुपेतं ब्रह्म गर्भं
सन्धधाति ।

ततश्च विकल्पः स च व्यवस्थितः चतुर्थ्येऽहनि रजोनिवृत्तौ
विधिवैपरीत्ये तु निषेधः ।

अतएव गोभिः ।

यदुर्तमती भवति उपरतगोहिता तदा सम्भवकाशः ।

तथाच मनुः ।

रजसुपरते बाधो ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ।

‘बाधो’ गर्भाधानादिकर्मयोग्या ।

मनुः ।

मोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवद्ग्रन्थे ।

रजसाभिभुतां नारीं नरस्य सुपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजोव्रजसुपुराणुसैव प्रहीयते ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिभुतां ।

प्रज्ञा तस्मैवैवमसुपुराणुस्य परिवर्द्धते ॥

देवचः ।

अग्न्याग्निं दिवसेज्येतां मैथुनार्थं यदि प्रयेत् ।

आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तच्च पुंशः प्रयोषते ।

तस्मात् शिराचं चाप्यासीं सुम्भितां परिवर्जयेत् ॥

‘आद्यास्ततश्च इत्युपलक्षणं एकादश्यां चोदश्यामपि निषिद्धत्वात् ।

तथाच मनुः ।

आद्यामाद्यास्ततश्च नृ निन्दितैकादशौ तथा ।

चोदशौ च श्रेयाः क्षुः प्रवृत्ता दशराचयः ॥

अथैकादशौ-चोदश्यादुत्तोर्यं पञ्च ।

तथा ।

निन्द्यास्त्राद्यासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत् ।

ब्रह्मचार्यैव भवति यच्च तच्चाग्ने नयेत् ॥

‘निन्द्यास्त्राद्यासु’ आद्यास्ततश्च एकादशौ चोदशौ च एतासु
षट्सु अन्यासु अनिन्दितास्तपि यासु कासु चिद्वात्रिषु स्त्रियोवर्जयेत्,
रात्रिद्वय एव स्त्रियोऽभिगच्छेदित्यर्थः ।

देवतः ।

ब्राह्मणा द्वादशाहं सादेवोक्ता ऋतुधारणा ।

द्वादशौ षट् च श्रेयासां विधौयन्तेऽनुपूर्वम् ॥

युतेष्वपि अहं पूर्वं वर्जयित्वा रजससां ।

अह्नां चार्तां ततो भार्वां चनेयुः पुनकारणात् ॥

इदञ्च ब्राह्मणादीनां द्वादशादिऋतुधारणवचनं मन्त्रभाषिणां,
न ऋतुकाकामिमांशं, “ऋतुः सामाविकः स्त्रीणां राचयः वीरुञ्च
कृताः” इति मनुवचनविरोधान् । “अह्नां काकतः शुक्ल इत्या-

विति चन्द्रवत्ते इति मया-शून्ने विहाय गच्छन् कश्चपुत्रं पुत्रं
वक्ष्यतेदित्यर्थः ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

पित्रं पौत्रं ज्येष्ठतश्चापि धिष्यं

त्यक्त्वा गरीं सुप्रसन्नः प्रसन्ना ।

मुह्यं चामां पुत्रकामोहि गच्छन्

वक्ष्यते पुत्रमाप्नोति खल्वक् ॥

स्त्रियां तु वदतः पित्रे पौत्रे वा ज्येष्ठतेऽप वा ।

यः वसुत्ययते गर्भो न वसेमो गुणैर्धृतः ॥

मुमाविंशतिवर्षेत्पूर्वेष्वोष्यवर्षेणा ।

स्त्रिया वदन्त्यते गर्भाग्रये इदं रजस्यपि ॥

वीर्यं च आहारापत्यं तथोर्नूनाम्बुधोः पुनः ।

रोगस्याप्युरधम्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

अतुषौगपथे तु गमने क्रममाह देवकः ।

षौगपथे तु तीर्षाणां विप्रादि क्रमग्नो ज्ञेयः ।

रक्षार्षमपुषां वा यक्षकमग्नोऽपि वा ॥

‘तीर्षे’ अतः, तषौगपथे, वर्षकमेव विवाहकमेव वा गच्छेद्-
पुषां वा पूर्वमित्यर्थः ।

कक्षयः ।

षौगपथे तु तीर्षाणां विवाहकमग्नो ज्ञेयः ।

रक्षार्षमपुषां वा यक्षकमग्नोऽपि वा ॥ इति ॥

अथ ‘यक्षकमः’ अतुषयक्षकः, इतश्च अतुगमनमावकाशः ।

तथाच यमः ।

स्तुतास्तु चोभार्थी सन्निधौ नोपगच्छति ।

चोराणां भूषणत्यायां युज्यते नाच संग्रहः ॥

परामरः ।

स्तुतास्तु चोभार्थी सन्निधौ नोपगच्छति ।

य गच्छेन्नरकं चोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

बीधायनः ।

स्तुतास्तु चो भार्थी सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तु तं मासं तस्मिन् रेतसि श्रेते ॥

तथा ।

चौषि वर्षास्तुमतीं चो भार्थी नानुगच्छति ।

य तुल्यं ब्रह्मत्याया दोषस्तुत्यसंग्रहं ॥

देवसः ।

यः स्तुतारानुत्तुतास्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

भूषणत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिविनाशबौ ॥

सन्निधानेऽप्यगच्छत न दोषः ।

तथाच सत्यम्नरे ।

यः स्तुतारानुत्तुतास्तु सत्यः सन्निधौ नोपगच्छति ।

भूषणत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाश यः ॥

अथ केचिदाहुः ।

एतदजातपुत्रविषयं “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येवयान् जायते
ब्रह्मचर्येण क्षत्रियेण यज्ञेन देवेभ्यः प्रयथाः पितृभ्यः क एव वा-

७३० चतुर्भुजविनामनी परिशेषवत्ते वाचनिर्बन्धे [१० अ० ।

चतुर्भुजः पुत्री यज्जा ब्रह्मचारी वा” इत्यस्याः श्रुतेरेकपुत्रोत्पा-
दनेनैव चरितार्थत्वात् ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

अतुकास्त्राभिगामी स्नात् यावत्पुत्रोऽभिजायते ।

ननु पुत्रान्नरोत्पत्तिविधाधिकायस्ति श्रुतिः “दशास्त्रां पुत्राना-
भेदोति, यत्नं, यदीयं विधाधिका स्नात् किन्तु ब्रह्मपत्यप्रशंसार्था ।
अने लाङ्गः भैतदजातपुत्रविषयम् ।

एष्टया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गथां ब्रजेत् ।

यजेत वाचमेधेन गौक्षं वा हवसुत्सुजेत् ॥

इत्यादिभिर्वचनैर्वैष्णवपुत्राश्रयणात् कूर्मपुराणवचनस्य त्वयमर्थः ।
अतुकाश्च एव यावद्गर्भसम्भवो भवति तावद्गन्तव्यं गर्भसम्भवे न
गन्तव्यमिति ।

गर्भसम्भवचिह्नानि सुश्रुते दर्शितानि ।

यद्योऽष्टहोतगर्भायाः अमोन्मानीः पिपासा सपिप्पसन्धनं शुक-
प्रोक्षितघोरनुबन्धः सुकुरण्ड्य धोनेरिति ।

अतुकाश्चगमनञ्च स्त्रीषामप्यावश्यकं ।

अतुकाता च या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां पामनये विस्त्राय भूषणीन् विवाचयेत् ॥

तथा “यथा कामीत्यनेन चतुर्भुजपि स्त्रीषामिच्छानतिक्रमेण
नञ्चेदिति विधीयते ।

गीतमः ।

अतुकापेक्षास्वर्गं वा प्रतिविद्मवर्गं ।

देवसः ।

अतुकास्तेऽभिगमनं पुंसां कार्यं प्रथमतः ।

सदैव पर्ववर्षस्य स्त्रीषामभिमतं हि तत् ॥

अतु वीधाद्यनवचनं ।

अतौ नोपेति सोमार्धमनृतौ वीपगच्छति ।

तुल्यमात्रस्योर्दोषमद्योगौ चक्षुश्चिच्छति ॥

मिस्त्रीषामिच्छाभावे वेदितव्यं ।

अथ केचिदाहुः ।

वा ग्रन्थो अतुगमने वैकल्पिकमाह ततश्च गच्छतोऽपि स्त्रीरक्ष-
सामर्थ्यं यक्षाद्याहतावेव गच्छेदिति, तथाच हेतुदत्तः “स्त्रियोरक्षा-
यतः स्यता इति, तदनुक्तं, यदि स्त्रीषामिच्छायां यत्नामपि न
गमनं तदा “अथा कामी भवेदिति विवक्षते, वा ग्रन्थः पूर्वोक्तानु-
तुगमनापेक्षया, दैधे चार्चनं हेतुवशात् व्यवस्था, “स्त्रीणां वरमनु-
स्मरन्तित्येतत्परांशोचनयापेक्षमेवावगम्यते ।

तथाच तैत्तिरीयके इन्द्रस्त्रियस्य प्रकृत्योक्तं ।

ता अम्रवन् वरं वृक्षवामसा अलिषा प्रजां विन्दामहे काम-
माविज्जगितोः सक्षयमेति तस्मादुलिषा स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते सा
ममाविज्जगितोः सक्षयन्ति वरो वृक्षं स्त्रायामिति ।

तथाच वशिष्ठः ।

अपि च काठकैर्वचनैर्विज्ञायते, अपि नः श्रोविज्जनिष्कमाद्यान्
पतिभिः संघत इति स्त्रीषामिच्छादत्तो वरः ।

अतुविशेषेण गमने काचविशेष उक्तः चाधुर्वेदे ।

द्वाष्टादशमे तत्त्वान्मे ततः पञ्चादशोदये ।

येवेत कामतः कामं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ॥

एवामन्तरे पूर्वार्द्धमन्वया पश्यते “पञ्चवचना-ग्ररदोर्माणि योश्च-
नदाक्षोरिति ।

शिराश्च ग्रन्थपेक्षया व्यवहृतेति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवचनयुक्तोवर्णा-ग्ररदौ मैथुनं वर्जयेत् ।

एतच्च समावृत्तविषयं ।

अतएव ग्रौनकः ।

अधीक्षीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकस्येन यथा न्यायमितरे
आधोपेक्षीत्येकेऽपत्यं प्राजापत्यं तदिति ।

‘तत्’ आधोपयोगनाम्ना प्राजापत्यमित्यर्थः ।

इति मैथुनकाव्यनिर्णयः ।

अथ पुंसवनकालः ।

तच्च धात्रवक्ष्यः ।

गर्भाधानकृतौ पुंसः सवणं स्पन्दनात् पुरा ।

प्राग्गर्भस्यजातपुंसवनाख्यं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यमः ।

द्वितीयगर्भायां प्रथमे मासि द्वितीये तृतीये वा षडशः पुंसा
नवमेव चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

पुंसवनाख्यं च रत्नकोशे दर्शितानि ।

इतोमूखं नवयः पुनर्वसुर्द्वेगगिराक्षपा पुनः ।

पुंसंश्चितेषु कार्येभ्येतानि शुभानि धिक्क्षानि ॥

‘धिक्क्षानि’ नक्षत्राणि ।

वृद्धस्यतिः ।

पुंसवर्गं सम्मतिं शिवाविति ।

इति पुंसवर्गकालः ।

त

आनवसोभनकालः ।

शङ्खः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः परिकीर्तितः ।

विष्णुः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः कर्म ।

सोमः ।

चतुर्थे गर्भस्यचक्षुः ।

आनवसायनमदस्यपरिग्रहे ।

चतुर्थेऽनवसोभनं ।

वैजवापयश्च ।

अथ पुंसवर्गानवसोभने करोति मासि द्वितीये तृतीये वा
पुरा सम्मत इति पूर्वमासपक्षे यथा पुंसा नक्षत्रेषु चन्द्रमा युक्तः
स्यात् ।

इत्यनवसोभनकालः ।

अथ सीमन्तोन्नयनकाव्यः ।

तत्र चौमासिः ।

द्वितीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेत् शुद्धपक्षे पुष्यादे पर्वणि वा ।

आपस्तम्बः ।

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ।

वैजवायुः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पक्षमे वहे वा ।

शोमः ।

वहे सीमन्तोन्नयनं ।

शाङ्खायनव्यासः ।

चतुर्थे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनं ।

वृहस्पतिः ।

सीमा वहेऽष्टमे मासि ।

विष्णुः ।

वहेऽष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं ।

श्रद्धा-शास्त्रवत्स्यौ ।

वहेऽष्टमे वा सीमन्तः ।

त्रौग्वहः ।

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं वहाहमशौचा पूर्वमाश्वपदे वदा

पुंवा नक्षत्रे च चन्द्रमा युक्तः स्यात् ।

पुंनक्षत्राणि पुंनक्षत्रकाव्यप्रकारे वर्तिताणि ।

नीमिकः ।

अथ बीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि घटेऽष्टमे वा ।

ग्रहः ।

गर्भसम्बन्धे बीमन्तोन्नयनं यावदा न प्रभवः ।

ज्योतिःप्राप्ते ।

बीमन्तोन्नयनं कुर्यान्मासे घटेऽष्टमेऽपि वा ।

पुष्कामर्षगते चन्द्रे बलिभिस्तवचोक्ते ॥

मासे घटेऽष्टमे वा बलिनि तदधिपे ग्रीतगौ चेष्टदृष्टे

पुष्कामर्षोपधाते नरभवनगवाग्रोदये कामिनीनां ।

कार्यं बीमन्तकर्म विदग्रपतिगुरौ केन्द्रे कोष्णे वा

कूरैः केन्द्र-धिकोष्-ज्य-निधनवर्धिमर्गमुष्टिं करोति ॥

गर्भपुष्पादिग्रहार्थाः प्राचादाचारभक्तास्ते दर्शिताः ।

एतच्च बीमन्तोन्नयनं वेदसंस्कारपक्षे यज्ञदेव कार्यं, यदाच शरीतः।

यज्ञसंस्कारसंस्काराः बीमन्तेन विजक्षियः ।

यं यं गर्भे प्रसूयन्ते स गर्भः संस्क्रान्तो भवेत् ॥

गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयं ।

तथाच विष्णुः ।

बीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भे गर्भे प्रसूयन्ते ॥

चकृतबीमन्तायाः प्रसवे तु यत्प्रसूतं याच ।

स्त्री यदाऽकृतबीमन्ता प्रसूयेत कपञ्जन ।

यश्चीतपुष्पा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति बीमन्तोन्नयनवाकः ।

अथ जातकर्मकाणः ।

तत्र च प्रश्नः ।

जाते जातकर्म ।

विष्णुः ।

जाते वै दारणे तु जातकर्म ।

विष्णुः ।

यज्ञाते जातकर्म च ।

शोकविष्णुः ।

जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यद्योदितं ।

‘यद्योदितं’ सद्यःशोकं, ‘ततः’ क्षान्ताग्नारं ।

तत्राथ संवर्तः ।

जाते पुत्रे पितुः क्षान्तिं यद्येकान्तं विधीयते ।

मनुः ।

प्राग्नाभिषट्पन्नात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘नाभिषट्पन्नं’ नाभिषेदनं ।

चारोतः ।

प्राक् नाभिषेदात् संस्कार-पुण्याणां कुर्यान्नि क्षिप्वाभामा-
ग्नौ चमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्याणां’ दानानि ।

वेजसापः ।

अग्नौऽग्नारं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकाण्डेदतीते सूतके भवेत्—इति ।

एतच्चाग्रौचमप्येऽपि कार्यम् ।

यदाह प्रजापतिः ।

आग्रौचे तु वसुत्यजे पुत्रजन्य यदा भवेत् ।

कर्तुंकात्काञ्चिकी इष्टिः पूर्वाग्रौचेन इष्टयति ॥

ज्योतिःप्राप्ते ।

हृदु-भुव-वर-धिप्रभेव वारचवे इभे^(१) ।

गुरौ इष्टेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

‘हृदूनि’ चिन्तातुराधा हृगग्रिरुत्तराचवं रोचिषी च । ‘वराधि’
युगर्वसु-ज्ञाति-श्वष-धमिष्ठा-प्रतभिषाः । ‘धिप्राधि’ वराधिनी-
मुखाः । ‘भाभि’ गजप्राधि । केन्द्रसु प्रासादाधारभकाखे दर्शितः ।

इति जातककर्मकाण्डः ।

अथ नामकरणकाण्डः ।

अथ पाराशरः ।

दशम्याहुत्वाथ ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति ।

विष्णुपुराणे ।

ततस्तु नाम कुर्वते पितैव दशमेऽहनि ।

शोमः ।

दशम्यां प्रकाशनामकरणं ।

विष्णुः ।

(१) वारचवेऽपि चेति अ० ।

आग्रीषवपनमने नामधेयं ।

ग्रन्थः ।

आग्रीषे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

आश्रयवत्त्व-वृद्धयती ।

अश्वत्थेकादशे नाम ।

अमः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाच्यं कारयेत् ।

पुत्रे तिस्रो सुहृत्ते वा नवमे वा गुणान्विते ॥ इति ।

अथ च पितुः कचक्षिजामकरवायोग्यत्वे कारयेदिति विधीयते ।

अत एव ग्रन्थः ।

कुक्षदेवता-नववाभिषन्तुं पिता कुर्वादन्तो वा कुक्षदह इति ।

पितुः कचक्षिदयोग्यत्वे अभावे वा कुक्षदहः कुर्वात्, न तु योग्यस्य
सङ्गात्वे प्राग्दर्शितविष्णुवचनविरोधप्रसङ्गात् । अथ केचित् 'कारयेत्'
कुर्वादिति व्याचक्षते, तदयुक्तं, कचक्षायां कारणाभावात् । "पितैव
कुर्वादिति वचनविरोधस्यापि परिपूरितत्वात्, कचक्षातश्च संकोचस्य
शुक्लत्वात् ।

भविष्यपुराणे ।

नामधेयं दशम्यान्तु केषिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यां परराचौ वा मासे पूर्णं तथापरे ।

आहर्द्धग्राहनि तथा वदन्त्येके मनीषिणः ॥

मङ्गलपरिशिष्टे ।

अवगाहप्ररात्रे व्युष्टे व्रतरात्रे संवसरे वा नामकरणं ।

अथ च सम्यक्ज्ञानुपादेयं व्यवस्था, चेत् तत्र तत्र काव्यविशेषो नोक्त-
लोको विकस्य एव । तत्र तत्र पूर्वकाव्यकालेऽप्युत्तरोत्तरो याज्ञः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

बहु-भुव-वर-धिप्र-भेदेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ श्रद्धेऽपवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

महादीनि नक्षत्राणि जातकर्मकास्ते प्रदर्शितानि । केन्द्रप्रवर्धार्थः
प्राचादाचारधकास्ते दर्शितः ।

इति नामकरणकाण्डः ।

अथ निष्कर्मसंकाशः ।

तत्र शराचपुराणे ।

दादशेऽहनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्कर्मणं मृशात् ।

शङ्ख-चिह्नितौ ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्कर्मशिका ।

पञ्चदश-वृत्तस्यतौ ।

मासे चतुर्थे कर्त्तव्यं शिशोर्निष्कर्मणं मृशात् ।

तत्र किं कार्यमित्याकाङ्क्षापामास औगाधिः ।

तृतीये तर्जुमासे दर्शनमादित्यस्य ।

अमः ।

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं ।

विष्णुः ।

चतुर्थं मासादित्यस्य दर्शनं ।

ब्रह्मः ।

चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं वाक्कादित्यदर्शनं ।

अथः ।

चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रपूजा दर्शनम् ।

अथापि सप्तस्नानादित्यस्य व्यवस्था । येषाम्ना सप्तस्य काशविशेषो न भूयते तैः सर्वे एते काशा विकल्पेनोपादिताः । तथापि पूर्व-
काशावन्मते सत्युत्तरकाशपञ्चमम् ।

इति निष्क्रमणकाशः ॥

अथान्नप्राशनकाशः ।

तत्र विष्णु-सोम-ब्रह्म-वृक्षस्यति-याज्ञवल्क्याः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ।

अथः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्त्तव्यं अथाविधि ।

अष्टमे वाच कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥

औगाधिः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा पूर्वे वा संवत्सरे प्राशन-
मङ्गलसंस्कार इत्येव ।

अथापि नामकरणवत्सप्तस्नानादित्यस्य व्यवस्था वेदितव्या ।

इत्यन्नप्राशनकाशः ।

अथ कर्णवेधकालः ।

ज्योतिःशाले ।

कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

पुनर्वसु शुभे चन्द्रे सुखे शीघ्रोदयेऽपि वा ।

दिगम्बिद्-अतीपात-विष्टि-वैष्टितिर्वर्जिते ।

शिशिरजातदन्तश्च मातुस्सप्तवर्षिणः ।

वौचिको वेधयेत्कर्णौ सूत्र्या दिगुणसूत्रया ॥ इति ।

हस्ताश्विनी-आति-पुनर्वसौ च

तिष्येन्दु-चित्रा-हरि-रेवतीषु ।

चन्द्रेऽनुकूले गुरु-शुक्रवादे

कर्णौ तु वेध्यावमरेष्यस्ये ॥

‘अमरेष्यः’ वृहस्पतिः ।

तथा ।

पुष्येऽनुराधा अवस्ये च मैत्रे

पौष्णादितौ त्वाब्दसवासवार्कौ ।

शुक्लानि वेधादिरजो भवन्ति

नो पीयते जातु शिशुः कदाचित् ॥

शुक्लत्यर्कदिने कृतं प्रशंसति आदार्द्रता कर्णयोः

हौरे बन्धुविभिन्नता अवस्योः यष्टे सुते पुन्यति ।

इति कर्णवेधकालः ॥

अथ पूजाकर्म्मकाण्डः ।

तत्र सोमः ।

संवत्सरे पूजाकरणं ।

विष्णुः ।

हत्तीचेऽग्रे पूजाकरणं ।

सौगाधिः ।

हत्तीचवर्षेण भद्रिष्ठे गते पूजां कारयेत् ।

वृषस्यतिः ।

पूजाकर्म्म विवार्षिके ।

वैजवापः ।

चित्रवर्षे पूजाकरणम् ।

पारस्करः ।

संवत्सरस्य पूजाकरणं हत्तीचे वाऽप्रतिष्ठते ।

मनुः ।

पूजाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽग्रे हत्तीचे वा कर्त्तव्यं मुनिचोदनात् ॥

वाङ्मातृव्यस्ये ।

संवत्सरे पूजाकर्म्म हत्तीचे वा वर्षे ।

जमः ।

ततः संवत्सरे हस्ते पूजाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा हत्तीचे वा कर्म्मस्यं मुनिचोदनात् ॥

ब्रह्म-विहितौ ।

द्वितीये वर्षे चूड़ाकर्णं पञ्चमेऽपि वा ।

ग्रन्थ-वाग्गवन्धनी ।

चूड़ाकर्णं वचाकुचं ।

आश्वत्थावनमृद्धे ।

द्वितीये वर्षे चौखं वचाकुचधर्मं वा ।

खौमाणिः ।

शुद्धपचक पुष्पादे पर्वणि वा चूड़ाकरवणम् ।

वैजवापयमृद्धे ।

उदगवने आपूर्त्यमाचपणे पुष्पादे चूड़ाकर्णं ।

आश्वत्थावनमृद्धे ।

उदगवने आपूर्त्यमाचपणे कक्षाणे नक्षत्रे चूड़ाकर्णं ।

आपस्तम्बः ।

जन्मावधि द्वितीये वर्षे चौखं पुनर्वशाविति ।

ऋषयः ।

आश्विनं अवधं स्नातो पिपा पुन्य-पुनर्वसू ।

धनिष्ठा-रेवती-ज्येष्ठा-मृग-इक्ष्मेतु कारयेत् ।

वार-नक्षत्रयोगेषु शुभेषु करणेषु च ॥

वृक्षपत्रं मृगशिरः अवधपचक

पुष्पादिगौ-स्त-शुभभागि पुनर्वसौ च ।

चौरे तु कर्णं हिताम्बुदपचके च

चुम्बानि चोदुपतिना यदि ब्रह्मतारा ॥

विषयविशेषः सर्वे नक्षत्रे ज्ञेयः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

नृपाक्षया ब्राह्मणसम्पत्ते च

बन्धस्य मोक्षे कृतु-दीक्षणे च ।

विवाहकाले मृत-सूतके च

सर्वेषु ग्रहां पुरकर्षं तेषु ॥

‘तेषु’ मन्त्रेषु ।

इति चूडाकर्षकाक्षः ॥

अथ चूडाकर्मनिषिद्धकाक्षः ।

व्यासः ।

मन्त्रेषु न तु कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न श्रोत्रपदयोः कार्यं नैवाग्नेषु भारत ।

दास्येषु च सर्वेषु दुष्टतारक्यं वर्जयेत् ॥

वारं शनैश्चरादित्य-भौमानां रात्रिमेव च ।

तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टिश्चैव विवर्जयेत् ॥

इति चूडाकर्मनिषिद्धकाक्षः ।

अथ विचारभक्ताक्षः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

प्राते तु पक्ष्मणे वर्षे चमस्तुते जगार्हणे ।

पठेति प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तत्पाठनीं ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काखे विद्यारम्भानु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं सखीं देवीं चापि सरस्वतीम् ।
 सविद्यासूक्तकारांश्च स्त्रीं विद्याञ्च विशेषतः ॥
 ततः प्रसूत्यनन्त्याद्यान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमौदितयं चैव पञ्चाने च दिनत्रयं ॥
 आशौचं हस्त्राचार्या भूकन्ये राजदृश्ये ।
 व्यतीते चाप्यहोरात्रमुक्तापाते तथैव च ॥ इति ।
 इति विद्यारम्भकाण्डः ।

अथोपनयनकाण्डः ।

अथ सौगादिः ।
 सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं, नवमे राजन्यस्यैकादशे वैश्वस्य ।
 बौधायनः ।
 गर्भादिष्वन्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणस्युपनयेत्, तदधिष्ठेषु
 च राजन्यं, तस्मादधिष्ठेषु च वैश्वं ।
 ब्रह्म-सिंहितौ ।
 गर्भाष्टमे ब्राह्मणस्युपनयेत् राजन्यमेकादशे द्वादशे वैश्वम् ।
 पैठीनसिः ।
 गर्भपञ्चमे ब्राह्मणस्युपनयेत् गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं
 गर्भद्वादशे वैश्वं गर्भत्रयोदशे वा ।
 देवस्यः ।

प्रथमं मातापित्रभ्यां गर्भाधानादिभिः संकृतो गर्भाष्टमे वर्षे
उपनयनार्थो भवति ।

मनु-ग्रन्थौ ।

गर्भाष्टमेषु सुर्वेति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

एकादशे ऋषिषस वैश्वस द्वादशे सूरतं ॥

विष्णुः ।

गर्भाष्टमाब्दे सुर्वेति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

गर्भस्यैकादशे राशौ गर्भस्य द्वादशे विप्रः ॥

विश्वामित्र-ब्राह्मणस्यौ ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

राशामेकादशे वैने विश्वामित्रे यथाकुलं ॥

उपनयनं ब्राह्मणस्य गर्भपक्षपादारभ्य जन्मतो वाष्टमे वर्षे कार्यं,
एतेन सप्त वर्तते इति वैकं तस्मिन्नेकादशे द्वादश इत्यर्थः, एते ला-
घ्यां मन्वन्ते, यथाकुलं उपनयनं कार्यमित्यर्थः, अन्ये तेवं व्याचक्षते,
कुलक्षित्या गर्भाष्टमादियवस्थां केचिन्मन्वन्ते, अप केचिदुपनायन-
ग्रन्थेनेहोपनयनमभिधीयत इत्याहुः, तदुक्तं, उपनयनविषयप्रसो-
जकस्यापारस्योपनायनग्रन्थवाच्यत्वात् सप्तकायाश्च कारकाभावात् ।

अत एवाह नृपः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मणो आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे
ऋषिषो घौत्रे द्वादशे वैश्वोवर्षासु । तस्मादुपनायनादुपनयनमपि
विधीयते ।

हयकतिः ।

गर्भाष्टमेऽब्दे विप्रस्य सप्तश्लोकादग्रे तथा ।

वैश्वस्य द्वादशे वर्षे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

उपनयनं प्रकृत्य ब्राह्म-चरितौ ।

दिवातीनां वसन्तो योस्यः श्रद्धादितिकाशः ।

वसन्तोयोस्यः श्रद्धादिति अतवोवर्षातुपूर्व्येव ।

आपस्तम्बः ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् योमे राजन् श्रद्धां वैश्वं ।

तथा माषादयः पञ्च माषा उपनयने पाश्चाः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

माषादिषु तु माषेषु मौञ्जी पञ्चसु प्रकृते ।

एतच्च वर्षेभ्यसाधारणं, तत्र युक्तं, तथैव ।

अतुर्वसन्तः शुभदोऽपजानां

योज्ञीनपाषाच्च श्रद्धादिपञ्च ।

व्रतस्य बन्धे यदिवाचिज्ञानां

माषादयः पञ्च भवन्ति माषाः ॥

एतच्च सर्ववर्षेषु अतुर्विषयं ।

अत उक्तं राजकोशे ।

यदि माषविशेषेण सर्वज्योष्ठस्य पुत्रक ।

उपजीतस्य विप्रस्य जपलं सत्युरेव च ॥

जपुःप्राणिनां सर्वत एवोपनयनं पुनर्वसन्तपक्षं नियमार्चता-
दित्युक्तं ।

धर्मभाष्ये ।

सैषे वैशाखे वसन्ते च ।

तथाच भुतिः ।

मधुस्र माधवस्र वासन्तिकाष्टद्व चदा मीन-मेघधोर्वसन्तः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

मृगादिराश्विद्वभानुभोगात्

वर्जुर्नवः स्रुः शिशिरो वसन्तः ।

मीनस्र वर्षा च ग्ररस्र तद्वत्

हेमन्तमासा कपितोऽप चट्टः ॥

‘मृगः’ मकरः ।

बौधायनः ।

मीन-मेघयोर्मैव-दृषभयोर्वा वसन्तः ।

काम्योपनयनकाशमाह गौतमः ।

नवमे पक्षमे वा काम्यं गर्भादिपञ्चा वर्षाणां ।

एतच्च ब्राह्मणविवचनं ।

यदाहाश्रिराः ।

ब्रह्मवर्षसकामस्य पक्षमेऽन्येऽपजन्मनः ।

आयुःकामस्य नवमे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

मनुः ।

ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पक्षमे ।

चण्डि-वैष्णवोक्तु काम्योपनयनकाशमाहाश्रिराः ।

चठे तथा द्वादशे च राशौ दृष्टिवशाद्युषोः ।

ईशायुषोक्तु वैष्णवस्य चट्टमे च चतुर्दशे ॥

‘ईश’ कृत्वादिविषयचेष्टा । अथ पूर्वार्द्धेन कम आदर्शोचः ।
तथाच मनुः ।

राज्ञो वक्षार्थिनः वष्टे वैश्वकोशार्थिनोऽष्टमे ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्याः, यज्ञमे ब्रह्मवर्षयकामं, अष्टमे आशुःकामं, नवमे
तेजःकामं, दशमे अक्षाक्षकामं, एकादशे इन्द्रियकामं, द्वादशे पशु-
कामं, एतच्च वर्षेयस्यसाधारणं तदुपपन्नयाननगरमस्य विधानादित्युक्तं
तद्भाष्ये । तदयुक्तं । ब्रह्मवर्षयकामस्तेत्यादिपूर्वप्रदर्शितमन्त्र-
सोर्वचनविरोधान्नात् अक्षाक्षविधिद्वयमब्राह्मणविषयस्तुतरानु वि-
धिरनुष्ठानं बाधकाभावाद्ब्रह्मवर्षयसाधारणमिति द्रष्टव्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

हस्तपथे पुण्य-धनिष्ठयोश्च

पौष्पाग्नि-सौम्यादिति-विष्णुभेषु ।

ग्रहो तिथौ चन्द्रवलेन युक्ते

कार्यौ दिवानां प्रतबन्ध-मोक्षौ ॥

गुरुर्धनुस्ततो भूमिपुत्रः ग्रहधरात्मजः ।

क्षुरेते अग्न्यनुःसामाचर्वकामधिपाः क्रमात् ॥

ग्राह्याधिपे वज्रिणि केन्द्रगते तु मौञ्जी-

बन्धसादीषदिवसेऽप्य सुखाप्तये च ।

अग्निम् वलेन रक्षिते तु पुनर्दिवानां

साद्वर्षवत्पररति प्रवदन्ति वज्राः ॥

केन्द्रग्रहो व्याख्यातः प्रासादाधारव्याकाशमिहपथे ।

वसुधैव कुटुम्बकम् इति श्रुतिः प्रत्यक्षेण च साक्षात् विद्यानां मौखी-
वत्यः स्वरभवेदमस्य क्रियाहीनः^(१) ।

भवेद्भूरेर्जयैः पापः पाप्म-यस्यामथापितः ।

मूर्खः शुक्रादिभोगेषु क्रमेणोदयवर्तिषु ॥

ब्रह्मर्षिप्रवरधीः सुरराज्यपुङ्गवः

साक्षीचितो भगवतोऽतिमुखी धनी च ।

नन्वापकः अग्निमुते रविषोऽप्यवेवी

राजोपजीवहिमरोचिषि कर्कटस्थे ॥

प्रज्ञास्वजीवी निपुणोवैश्वर्यनिष्ठ जायते ।

कष्टकसाधिनि सोषीगन्धने प्रतवन्धने ॥

गुरौ केन्द्रे गते ब्रह्मे नव-पञ्चमवर्तिनि ।

चन्द्र-शुक्राग्रगे सर्वे सर्ववेदी भवेकरः ॥

सप्ताग्रगे क्षतज्जोविषयात् साक्षाद्भवेगुह्योही ।

विद्यार्थी ग्रीष्मसंयुक्तः षष्ठेऽष्टमगे व्यसुः अग्निनि ॥

जीवे शार्के निर्गुणो वित्तहीनः

क्रूरः शैरेक्षान्धगन्धापि सौम्यः ।

भाषोः पुत्रे नामाद्यः स्था-

पुत्रोऽप्युः सौम्यवत्सर्वदा मे^(२) ॥

रत्नकोशे ।

- (१) वसुधैव इत्यादिः क्रियाहीन इत्यन्तः पाठः सर्वत्रोक्तस्तथादर्श-
शुक्रकेतु रत्नकोशे च दृश्यते परमव्यं सर्वत्रोक्ते च परिशुद्धः ।
(२) सप्ताग्रगे इत्यादिः सर्वदा मे इत्यन्तः पाठः आदर्शरत्नकोशानाम-
परिशुद्धत्वेन न सम्यक् परिशोधितः ।

नष्टे चन्द्रेऽसुरे शुक्ले चिरं चैव भास्करे ।
 कर्त्तव्यं चोपनयनं नामध्याये गक्षपदे ॥
 राशेः प्रथमभागस्थितः सूर्यः 'चिरं' ।
 चतुर्दशीचतुष्कञ्च सप्तम्यादिचरं तथा ।
 चतुर्थे काकिनौ प्रोक्ता अष्टावेते गक्षपदाः ॥
 इत्युपनयनविहित-निषेधकास्तौ ।

अचोपनयनगोखकाः ।

तच्च मनुः ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशत् चचवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥
 आङ्गुलमभिविधौ ।
 आह व्यासः ।

औपनायनिकः काशः परः षोडशवर्षिकः ।
 द्वाविंशतिपरोऽन्यः आष्टतुर्विंशतिमः परः ॥
 अवन्तिभिहिरोऽपि ।
 ह्यन्दःसुपदाश्चरवदथ समुदाय उपनयनं ।
 ब्राह्मणस्य गायत्र्योपनयनं तस्माद्यैकस्मिन् पादेऽष्टाचराणि
 एवं च समुदाये षोडशे वर्षे पूर्णे उपनयनं ।
 एतन्नाभिविधौ उपपद्यते ।
 अस्त्रायतिक्रमे पातित्यं क्षतदाह धमः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः परिहाराः प्रचक्षतः ।

आश्रयवचनः ।

आ षोडशाद्वाविंशच्चतुर्विंशच्च वत्सरात् ।

ब्रह्म-चन-विंशं काष्ठ उपमाचमिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्धेते सर्वधर्मवद्विष्णुताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यसोमादृताः क्रमान् ॥

ब्रह्म-चिञ्चितौ ।

आ षोडशाद्ब्रह्मचर्यान्ततः काष्ठो भवति आ द्वाविंशाद्वा-
जन्वस्य आ चतुर्विंशाद्वैष्णव्यातो निष्कान्तकाष्ठाः पतन्तीति श्रुतिः ।
पूर्वपूर्वाक्षरकाष्ठातिक्रमेण पतिता भवन्ति ब्राह्म्याः ।

ब्रह्मः ।

षोडशाब्दानि विग्रस्य राजन्वस्य दिविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्धा च वैष्णवस्य परिकीर्णिता ।

नातिवर्त्तते सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥

विज्ञातव्यास्यथोऽप्येते यथाकाष्ठमसंज्ञताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः सर्वधर्मवद्विष्णुताः ॥

गौतमः ।

आ षोडशाद्ब्रह्मचर्यस्य नात्ययः आ द्वाविंशत् सवित्रस्य आ
चतुर्विंशच्च वैष्णवस्य ।

बौधायनः ।

आ षोडशाद्द्वाविंशच्चतुर्विंशादगत्ययः ।

पैठीनविः ।

द्वाविंश-षोडश-चतुर्विंशतिश्चेत्यतीता विद्वद्काष्ठा भवन्ति ।

ब्राह्मण-चरित्रविश्रामोदकाको व्याख्यातः ।

यमः ।

आ षोडशान् तथा वर्षाद्वाह्यपञ्चाकृतात्मनः ।
 याविषो नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥
 आ द्वाविंशान् चरित्रस्य चिहुष्कन्दो निवर्त्तते ।
 अत ऊर्ध्वं चधोऽप्येते दद्याकात्मसंज्ञताः ।
 याविषोपतिता ब्राह्म्या भवन्मार्धविगर्हिताः ॥
 इत्युपनयनगौणकाः ।

अथानध्यायनिर्णयः ।

तथानध्यायध्वजने दोषमाह लिखितः ।

किद्वाप्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः ।
 किद्देव्यः सवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥
 तत्काले तस्य रक्षांसि त्रियं ब्रह्म यप्रोवक्षम् ।
 सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तोऽपि फलम् ॥

ब्रह्मः ।

किद्देव्येवावतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषादयः ।
 तत्काले तन्नि तद्ब्रह्म ब्राह्मणस्याख्यमेधसः ॥
 तत्काले तस्य रक्षांसि त्रियं ब्रह्म यप्रोवक्षं ।
 सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेऽप्यधीयते ॥

शरीतः ।

किद्वाप्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः ।

चिंशन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

अस्मादनध्यायादधीतवेदमार्गं न यज्ञप्रदम् तत्तानध्यायेऽध्ययने-
नायुषः परित्यज्यो गुरु-श्रिययोश्च तस्मादनध्यायान् वर्जयेत् ।

इन्द्र-नारदसंवादे ।

अनध्यायेज्जधीयानान् शक्र किं न हनिष्यसि ।

असुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मघ्ना ब्रह्मदूषकाः ॥

अनध्यायेज्जधीयन्ते न ते धाम्नि स्ववैदिकं ।

मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥

यमः ।

किद्राक्ष्माञ्जर्दिजातीनां अनध्यायान् मनौविषः ।

किद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितं ॥

आयुः प्रजां पशून्मेधां कृतमित्यकृतञ्च तत् ।

अनध्यायेज्जन्ममृता तेन ब्रह्म हतमथा ॥

तथा ।

अनध्यायेज्जध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां स्त्रियः ।

ब्रह्म वीर्यं श्रियन्मेजो निहन्मति यमः स्वयं ॥

मन्मवीर्यस्यभयादिन्द्रो वज्रोऽहन्ति च ।

ब्रह्मराक्षसतां धाति नरत्वं न पुनर्भवेत् ॥

आयुरस्य निहन्मामि प्रजां मेधां वरात्मकं ।

य उच्छिष्टाः प्रवदन्ति स्वाध्यायान् वाजधीयते ॥

अहनी हन्तुपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशौ ।

इति पञ्चदशी मेधां तस्मात् पर्वणि वर्जयेत् ॥

प्रजापतौ हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्याः सुपर्वसु ।

तस्माद्ब्रह्मार्चकामो वा नैताः पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

मनुः ।

अमावास्या गुहं इति त्रिष्वं इति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टमी-पौर्णमासौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥

गौतमः ।

अमावास्यायाश्चाहोरात्रं द्वाहं वा यदा हे अमावास्ये तदा द्वाह-

मनधावः ।

हारीतः ।

प्रतिपद्यु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्दयोः ।

श्रोऽनधायेऽथ सर्वस्यां नाधीयौन कथञ्चन ॥

सत्यन्तरे च ।

श्रोऽनधाये सत्यं रात्रावनधावः एकानधावयुग्मेषु तपररात्रे

नानधावः अनधावयुग्मात् पूर्वदिनात्पररात्रे चेत्येके ।

पारस्करः ।

वाते अमावास्यायामिति ।

सर्वानधाये शुनिग्रमित्यनुष्ठप्तौ याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां चष्टम्यां राजसूतके ।

चतुष्टयिषु भुक्ता वा आहूतं प्रतिगृह्य वा ॥

‘राजसूतके’ ऋ-सूर्योपराने ।

अथ च चिरात्ताकाशिकाहोरात्राणां विकल्पः ।

तथाच जगुः ।

प्रतिगृह्य दिग्विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।

अथ न कीर्तयेद्ब्रह्म राक्षोरन्यत्र सूतके ॥

आवदेकोद्दिष्टसम्बो गन्धोत्पेक्ष तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥

धूप-चन्दन-गन्धादि आवसिष्ठति तावदन्यायः, 'केतनं' निम-
ग्नत्वं, एकमुद्दिष्ट्य एकोद्दिष्टं ।

शङ्कः ।

उपाध्याये राजनि च ओचित्ये च मृते समस्तचारिणि चन्दा-
कयोः राजदर्शने शक्रध्वजप्रपतने आचार्ये च मृते चिराचं ।

गौतमः ।

अकाशिकनिर्घात-भूकल्प-राजदर्शनोत्कापातेषु चतुसन्धिषु य-
क्षासमिते अहमन्यायमाहुः ।

'चतुसन्धिषु' चतूनां वसन्तादीनां सन्धिषु प्रतिपत्सु ।

तथाच रामायणे रामं प्रति हनुमदाख्यं ।

या स्वभावेन तन्मङ्गी तदियोगाच्च कर्षिता ।

प्रतिपत्पाठग्रीकस्य विशेषे तनुताङ्गता ॥

लोकगौतमः ।

प्रदिग्धे च चणोदध्यां नाक्षेयं प्रतिपत्सु च ।

अमावास्याहृत्काशुब्धे सन्ध्ययोरभयोरपि ।

अमावास्याप्रतिपदि चिप्रं विद्या प्रपद्यति ॥

अन्धोः सन्निः 'आन्धिकं', तद्वत् प्रतिगृह्य पुनिग्रमन्याय इत्यर्थः^(१)।

तथाच वग्निरुः ।

कसान्वापक्षिणा भक्ष्या यथान्वच्छादिकं भवेत् ।

प्रतिगृह्यायन्यायः पाषाणाः ब्राह्मणाः स्रताः ॥

एतथैकोद्दिष्ट्यतिरिक्तविषयं तच्च पूर्वोदाहृतमनुवचनेन चिरा-
चविधानात् ।

गौतमः ।

आङ्गिनामकासिकं भोक्तृणां प्रतिपक्षोदृष्ट्या च अज्ञताञ्चआङ्ग-
योगे च तत्तस्याकासिकाहोरात्रयोर्विकल्पः ।

स्यत्यन्तरे ।

नवआङ्गुलौ तु अजजरणपर्यन्तं ।

मनुः ।

प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चिच्छादिकं भवेत् ।

तदासन्धायन्यायः पाषाणाः हि द्विजाः स्रताः ॥

जानातपः ।

पञ्चदशां चतुर्दशामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च चतुर्दशामष्टकां प्रतिपद्यपि ॥

पुराणात् ।

नेधकामस्योदसां चतुर्थांश्चैव सर्वदा ।

सप्तम्यान् प्रदोषे तु न करेणापि कौर्त्तयेत् ॥

(१) अन्धकशब्दस्याख्येन पूर्वम् आन्धिकशब्दवर्णितः कश्चित्
वाङ्मयः पतितः प्रतिभाति ।

प्रजापतिः ।

वडो च द्वादशी चैव चतुर्दशीनामिकाः ।

प्रदोषे न नाधीचीत इतीषा नवनामिकाः ॥

चतुर्दशीनामिकायां नेत्यर्थः। नवनामिका निशाचामिति ज्ञेयं ।

प्रदोषे' निशाग्रमग्रहरे ।

गौतमः ।

निशाचां चतुर्दशीनां ।

इतश्च चतुर्दशीविषयं ।

तथाचोग्रहाः ।

चतुर्दशीनां प्रथमांस्तुर्थांस्तान् नाधीचीतेति ।

दशः ।

प्रदोषपञ्चमौ चामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

चामदशं ग्रथानन्दु गृह्यभूषाद्य कस्यते ॥

आपस्तम्बः ।

आवस्थां पौर्णमास्यां चथाचतुष्पाकस्य मासप्रदोषे नाधीचीतेति ।

उदयेऽस्तमये वापि चतुर्दशीचयगामि यत् ।

भेदितं तदक्षोरार्थं चनद्याद्यविदोविदुरिति ॥

शान्धिलिषयमेतत् ।

दिनामैकचतुर्दशीनां वा या तिथिः चयगामिनी ।

चिदुत्तरार्थाधिका ज्ञेया या तिथिर्द्विदिनामिनी ।

नक्षत्रं तिथिवर्षाच्च विपरीतमचोदये ॥

इति वचनात् ।

केषिदाङ्गः कश्चिद्देशे यावद्भेदितनाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायोन तन्निर्दिष्टान्तरे ॥
 उपवास-व्रतादीनां तिथीनाङ्गस्यैव ते ।
 चतुर्थ्यां पूर्वरात्रेषु नवनाडिषु दर्शने ॥
 नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात् सप्तमी च त्रयोदशी ।
 अर्द्धरात्रात्परं स्याच्चेदध्येयं पूर्वरात्रके ॥

नाधीयतेत्यनुवृत्तौ शङ्कः ।

अष्टम्यां प्रदोष इति ।

पैठीनभिः ।

श्रुतचतुर्दश्यां सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्यायोऽष्टकावर्जं ।
 पुराणात् ।

महानवमी द्वादशी च माघमासस्य सप्तमी ।

प्रपठनं तथा कृत्वा भुवं विद्या विनाशयेत् ॥

नृबिम्बपुराणात् ।

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैवं हि ।

तथाचयत्नतोयायां शिखं नाध्यापयेद्बुधः ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथास्त्राद्यान् वर्जयेत् ॥

‘महानवमी’ अथयुक्श्रुतपक्षः । ‘महाद्वादशी’ कार्तिकश्रुतपक्षः ।

स्यत्यन्तरे ।

भाद्रपदे मघा-भरणीरनध्यायः सप्तम्यां चोरेकादशी-द्वादशौ च
 चावाढी-कार्त्तिकौ-माघ-नवमीपक्षदितीयासु च अपरपक्षान्ते
 तथा द्वितीयायां च ।

नाधीधीतेत्यनुत्तौ गौतमः ।

कार्त्तिकी-काष्णन्याषाढीपौर्णमासीप्रभृतिभिराचमित्यर्थः^(१) ।

अष्टकाग्रब्देनाष्टकाकर्माङ्गभूतसप्तम्यादिराचसुपक्षप्यन्ते ।

अष्टाष्टकां मघान्तामेवानथायनिमित्तानमेवाहुः ।

पैठीनविः ।

ग्रीष्ठप्रभृतयः कृष्णे भवासिक्तोऽष्टका मार्गशिरःप्रभृतय इत्येते ।

ग्रीष्मकम् ।

चेन्न-शिशिरयोस्तुर्णामपरपद्याणामष्टमौष्यष्टका इत्याह ।

मनुः ।

अष्टकासु लक्षोराचमूलानासु च रात्रिषु ।

नारदीये ।

अयने विषये चैव ग्रहणे बोधने हरेः ।

अनध्यायसु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

मन्वादयो युगादयश्च तन्निर्णये दर्शिताः ।

निशादयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयं ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत यावत्सोपपदा तिथिः ॥

तथा ।

सिता ज्येष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्रताः ॥

अचमित्यनुत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

(१) ईदृशस्यास्यानेन पूर्णं गौतमोक्ता पाठाः क्षिपिकरप्रमादात् पठितः
इत्यनुमोचते ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्त्राग्रास्त्राग्रीचिधे नृते इति ।

स्यत्यन्तरे ।

वेदसमापने प्रथमसंख्यासु तदहोरात्रं परेषुरनध्यायः, द्वितीया-
दिष्वनध्यासु तु शुनिग्रं काण्डोपक्रमणे वामाहकस्य काण्डसमापने
वापिहकस्य मनुष्यप्रकृतौनाञ्च देवानां यजुर्भुक्तेयैकपर्यवितैस्त्राग्रा-
समाप्तेन वानध्यायेन, तथौषधिवनस्पतिमूलाफलैर्यस्त्राण्डमुपायं कुर्वीत
यस्य वागुवाक्यं कुर्वीत न तदहोरात्रधीतोपाकरण-समापनयोः ।

मनुः ।

यथाग्रास्त्रान् कृत्वैवमुत्सर्गं हृन्दसां वधिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यदायेकमहर्निग्रम् ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्रं क्षपणं स्यतमिति ॥

अभयतोदिवसा रात्रिः पक्षिणी, एतेषां पक्षाणां स्त्राग्रास्तुसा-
रेण व्यवस्था ।

मनुः ।

विष्णुत्समितवर्षेषु महोष्णानाञ्च संभवे ।

आकाशिकमनध्यायमेतेषु मगुरप्रवीत् ॥

एतेषु विष्णुदादिषु प्रत्येकमाकाशिकं निमित्तकासादारभ्य
अपरैरुर्ध्वावत् स एव काससावदनध्याय इत्यर्घः । अत्र विष्णुदादिष्वे
वर्षाभ्योऽन्यत्र संख्याकासेऽनध्यायः ।

यदाह स एव ।

एतान्भुदितान् विन्धान् यदा प्राप्नुयुताग्निषु ।

तदा विन्धादनध्यायं अग्नौ चाभ्यदर्शने ॥

७६२ चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कावचनिर्णये [१४ अ० ।

‘प्रादुष्करणं’ विहरणं, तेन न बन्धाकासकण्डया ।

आकाशिकेत्यनुष्ठितौ गौतमः ।

स्नयितुवर्षविद्युतस्य प्रादुष्कृताग्निषु उक्तायां च सर्वदाकाशिक
एवान्धायः ।

चदाहापस्तम्भः ।

उक्तायामन्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकाशिकः ।

मनुः ।

चौरैरुपद्रुते ग्रामे संवासे चाग्निकारिते ।

आकाशिकमन्यथायं विद्यासर्वाहुतेषु च ॥

‘अहुतेषु’ दधिरवर्षेषु ।

अथाह वसिष्ठः ।

दिक्पर्वतानां दाहास्त्रेदभङ्गप्रपातेषूपल-दधिर-पांशुवर्षेष्वाका-
शिकं । एतत् प्रवक्ष्यामि विषयम् ।

आश्वत्थवृक्षचमन्ताकाशिकान्धायप्रतिपादकमन्यपांशुविषयं ।

स्तुत्यन्तरे ।

अन्युत्पाते आकाशकृष्टौ आकाशिकोऽन्यथायः ।

शङ्खः ।

निर्घात-भूमिवेगोक्तापात-दिग्दाह-पांशु-गोषित-मांसास्त्रि-
क-सदधिक्षाज-गौरवर्षेषु स्वस्वयनं कृत्वाभ्यञ्जनाकृष्टवान्ममदुःखप्रद
ग्रन्थेकोद्विष्टसूतकम्बुतकेन्द्रायं प्रायश्चित्तं कृत्वा ब्राह्मणमनेष्वादीनि
दत्तानुवाप्याधीयोरन् ।

विद्युदादिचययोगपक्षे तु च्यवनमन्यथायः ।

तथाच चिराचमित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्रगचिह्नसन्निपात इति ।

एतद्वर्षाकाशादन्यथ ।

यदाहापसम्भः ।

विद्युत्स्रगचिह्नदृष्टिस्पर्तौ यथ सन्निपातेषु अक्षमन्यायः
यावद्भूमिर्युदकेत्येके^(१) एकेन द्वाभ्यां चैतेषामाकाशम् ।

अथ भरद्वाजोऽपि ।

अन्युत्पाते पांशुवर्षे घासेऽनध्वजनं भवेत् ।

आकाशिकं चिराचम् विद्युत्स्रगचिह्नम् ॥

पैठीनसिः ।

एकादशाहं भुक्त्वा रात्राविश्रमगुरुं ह्य वज्रपतनादाचार्यमरणात्
सूर्याचन्द्रमणोरुपस्रवात्केतुदर्शन-निर्घात-भूमिचलनोदकेज्वेकस्मिन्
चिराचं । ओषधिमरणे सन्ध्यासमिते करकापतने नीलसोहित-
प्रादुर्भावे च ।

यदा तु वर्षास्त्रेव सन्ध्यायां विद्युत्स्रगितस्तदा सन्ध्योतिर-
नध्यायः ।

तथाच मनुः ।

प्रादुज्ज्वलितेऽग्निषु तु विद्युत्स्रगितनिस्स्रजे ।

सन्ध्योतिः स्नादनध्यायः श्रेष्ठे रात्रौ यथा दिवा ॥

प्रातःसन्ध्यायां निमित्तोत्पादे सन्ध्योतिर्वावसूर्ध्वस्तावदेवानध्या-

(१) यावद्भूमिरत्यनुदकेत्येक इति अ० ।

चोदिवैवेत्यर्थः । अपरक्षां तु यावज्जवापि तावदेव । 'श्रेये' दृष्टौ,
यथा दिवान्धावस्तथा रात्रावपीत्यर्थः ।

शरौतः क्षणिते विशेषमाह ।

सायं सन्ध्या क्षणिते रात्रौ नाधीपीरन्, प्रातः सन्ध्या क्षणिते
तद्योराचम् ।

आपस्तम्बः ।

सन्धौ चनक्षणिते रात्रौ संप्रपर्यन्तं विद्युत्पुषि यावता वा
कृष्णा रोहिणी वा सर्पते ग्रन्थाप्रासादिजानीयादेतस्मिन् काले
विद्योतमानायां सप्रदोषमहरनध्यायोऽह्नोऽपररात्रे क्षणयितुनाङ्कुरा-
चादित्येके गवाक्षावरोधा इति ।

'सन्धौ' अहोरात्रसन्धिसंज्ञितकाले, 'चनक्षणिते' मेघध्वाने,
रात्रिमग्नरात्रौ नाधीयीत 'संप्रपर्यन्तं' संप्रान्तं यावत्, अन्येषु स-
त्त्वानादित्यर्थः । 'उषसि' उषस्यपररात्रे, 'विद्योतमानायां विद्युतिः',
अथवा ग्रन्थाप्रासपरिमिते देशे स्तिता गौः कृष्णा रोहिता वा
सर्पते यदा तदा प्रदोषसहितमहरनध्यायोऽह्नोऽपररात्रे क्षणयितुना
गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्याय इत्यर्थः^(१) ।

निर्घातादिषु वर्षास्त्राकाशिकोऽनध्यायो मनुजोक्तः ।

निर्घाते भूमिचक्षने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

पुतानाकाशिकान् विन्ध्यादनध्यायानृतावपि ॥

(१) आपस्तम्बस्यानुक्तः पाठः तस्याप्यापाठश्च आदर्शानुरूप एव
सुप्रसिद्धः, परस्परं न सम्बन्धं परित्यज्यतेन प्रतिभाति ।

‘निर्घातः’ आन्तरिक्षोर्ध्वनिविशेषः, ‘ज्योतिषामुपसर्जनं’ सूर्या-
चन्द्रमणोः परिवेषः, ग्रहयुद्धादि वा ।

याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभृत्कम्पोत्क्रान्तिपातने ।

समाय वेदं धुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

‘धुनिग्रं’ अहोरात्रं । ततस्तत्कालिकाहोरात्रयोरत्र विकल्पः ।

यत्तु मनुवचनं ।

ग्रन्ध्वजनिपाते च उत्क्रान्तिपाते तथैव च ।

अनध्यायस्त्रिरात्रन्तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ इति ।

तदुत्क्रान्ति-विद्युतोः सहभावे वेदितव्यं, उत्क्रान्ति-विद्युत्समासे चिरात्रं,
“कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्ज्यावनध्यायावध्या-
यज्ञाः प्रचक्षते” ॥ कर्णमन्तरेण श्रवणासम्भवादतिशयोऽत्र विवक्षितः,
दिवा वातसमूहन इति वा पाठः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अहं प्रतेष्वनध्यायः शिथिलिङ्गुह-बन्धुषु ।

गृहरात्रार्थान् मुख्यः तत्र दशाहविधानात्, “चिरात्रमाज-
राग्रौचं आचार्यं संस्थिते सति” । बन्धवोचासपिण्डा याज्ञाः सपिण्डेषु
दशाहविधानात् ।

शिथिलिङ्गादिषु वसिष्ठेनाहोरात्रमुक्तं ।

आचार्यपुत्रशिथ्यभार्यास्तहोरात्रमृत्लिङ्गयोनिष्वम्बुषु ।

‘अथोनिष्वम्बुः’ मातृकादयः ।

अहोरात्रमित्यनुवृत्तौ गोभिलः ।

सम्राजचारिणि प्रेते प्रेते भूमिपताविति ।

स्यत्यन्तरे श्वातुगमनपरिचरणेषु चकोरश्वद्वर्गे चक्षोराचं ।

यमः ।

न गर्जिते नास्त्रभिते तथा चटचटाचिते ।

न चन्द्रार्कौपराने तु न राजव्यसने तथा ।

समानविद्ये च मृते तथा सम्राजचारिणि ॥

शार्दीनामथेद्वमध्यगमनेन गौतमेनामध्ययनमुक्तं ।

अन्तरा गमने पुनरुपसदनं नकुलसर्प-मण्डूक-मार्जाराणां श्व-
मुपवासो विप्रस्य प्राणायामो हृतप्राशनं चेतरेषां श्वाग्राणाध्ययने
सैवं येन केनचिदन्तरा गमने कृते उपसदनं कार्यं ।

‘उपसदनं’ पाणिना पाणिसुपसंस्कृतेत्यादिना यत्प्रत्ययं विहितं
पुनस्तदेव कार्यं, श्वाद्यन्तरागमने शिष्योपाध्याययोस्त्यहमुपवासाः
सहवासौ भवतोऽपि चिराचमेव ।

तथाच हारीतः ।

श्व-गोमायु-मार्जार-सर्प-नकुल-मूषिकानुष्टप्तावेतेषामेवाधौया-
नानामन्तरा गमने चिराचमुपवासः श्वश्च विनिवसेदित्युक्तात् ।
तथाच श्वहमनध्यायः ।

श्वहमुपवासासमर्थं तु वसिष्ठ आह ।

मार्जार-नकुल-श्वप्राणां त्वहोराचमभोजनमिति प्रकृत उप-
वासः मार्जारान्तरगमने हृतं प्राश्य श्वहमुपवसेत् ।

आपस्तम्बः चाष्टाष्टादिव्याधे यत्प्राशनमध्ययनमाह ।

चक्षुः-श्लोका-श्वश्वश्च यत्प्राशनं अनध्याय इत्यनुवर्त्तते ।

हस्तिव्याघ्रयोस्त्वन्तरा गमने संवत्सरमनध्याय इत्याद्य एव ।

यदि हस्ती संवत्सरो व्याघ्रस्तथैव च ।

यान्नवस्त्यः ।

पश्चादिगमनेनाहोरात्रमनध्ययनमाह ।

पशू-मण्डूक-नकुल-शशि-मार्जार-मूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं ग्रकपाते तथोच्छ्रये ॥

ग्रकपातोच्छ्रयकालस्य पूर्व्वं दर्शितः ।

पुराणात् ।

मासि भाद्रपदे राजन् ग्रकयष्टिप्रवर्त्तनं ।

उत्थापनं प्रसिद्धं यत् तदानध्याय उच्यते ॥

मनुः ।

पशू-मण्डूक-मार्जार-श्व-सर्प-नकुलशुभिः ।

अन्तरा गमने विन्धादनध्यायमहर्निशं ॥

अन्ये लाङ्गः ।

काकोलूक-कुक्षुट-मूषक-मण्डूकाश्चन्तरागमने इति दिनद्वितयं
दिनान्ते रात्रौ चेद्वाच्यन्तमनध्यायः । शूद्र-मूषक-सर्प-नकुलादौ
अहोरात्रं श्व-मार्जारयोश्च, प्रथमाध्ययने तु श्व-नकुल-सर्प-मण्डूक-
मार्जाराणां श्वसुपवासो विप्रवासश्च । आरक्षमार्जार-सर्प-नकुल-
पञ्चमजात्यादौ चिराचं । खर-वाराहोष्ठादिषष्ठाक्षादिसूतिकादौ-
श्लोत्सवादौ मासं । अवि-गवयाजादिव्याघ्र-नास्तिकादौ चिमासं ।
गज-गण्ड-सारस-सिंह-व्याघ्र-महापापि-क्षतप्रावेचयमनध्यायः, स्ना-
ध्यायस्य प्रवचने प्रवर्त्तमानेऽन्तरा गतौ आधि-आधि-मृत्यु-विघ्न-

पापानि गुरु-श्रित्यथोः ।

सत्यनारे ।

सर्वसुखितगन्धे च परिखाते सभासु च ।
अभयजे खानकाखे च महावेदेऽतिकल्पने ॥
गो-विप्ररोधने सर्वराष्ट्रेषु आहूयपक्षिषु ।
शास्त्रकस्य मधूकस्य कोविदार-कपित्थयोः ।
सेनातकस्य प्याथायाद्येति तात्कासिकान्विदुः ॥

प्राज्ञवक्ष्यः ।

स-क्रोष्टु-गर्दभोत्सूक-साम-वायार्त्तनिलने ।
अमेधयवशृङ्गान्धस्यपतिताग्निके ॥
देशे शुचावात्मनि च विद्युत्सन्नितसंज्ञवे ।
धुक्कार्द्रपाशिरभोऽन्तरर्द्धराषेऽतिमाहते ॥
पांशुवर्षे दिग्मां दाष्टे सन्धानीशारभौतिषु ।
धावतः प्रतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोत्र-यान-इक्ष्वाकौ-हृषेरिषरोक्षणे ।
सप्तचिंशदन्ध्यायानेतांसात्कासिकान् विदुः ॥

यादीनां ग्रन्थे मूयमाषे तावत्कासमनध्यायः, 'क्रोष्टा' गोमाधुः,

सामग्र्ये तु खगलजुषोरनध्यायः ।

कदाच वनः ।

सामग्र्येनर्ग-जगुषी .माहते वाति प्रायति ।

मनुरपि ।

सामग्र्येनौ जगुषी गभीषीत कदाचन ।

अथ हेतुमाह ।

अग्नेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्रुतः पित्र्यस्तस्मात्तस्मात्सृचिर्ध्वनिः ॥

अङ्गिराः ।

अग्नानिकानां देवानां सामवेदेन नित्यग्रः ।

क्रियते यजनं यस्मात् तस्मात् तस्मात्सृचिर्ध्वनिः ॥

अर्थवादमाचमेतत् ।

तदाह स एव ।

यस्मात् ध्वनिरमूर्त्तौऽपि सुख्यार्थो नैव विद्यते ।

तस्य तस्माद्विदानमात्रं प्रोक्तमिदमर्थवादेन निदानं प्रतिषेध-
निमित्तमात्रं ।

एवमृगादिनिष्क्रमे वाचामनध्यायः ।

तथाचापस्तम्भः ।

ग्राह्यान्तरध्वनौ च वाचामनध्यायः ।

‘वाणः’ वीणाविशेषः । ‘कार्तः’ दुःखितः ।

मनुरपि ।

नीहारे वाणग्रन्थे च सन्ध्यथोद्भवयोरपि ।

‘नीहारे’ धूमिकायां ।

गौतमः ।

वाण-भेरी-मृदङ्ग-गदार्त्तग्रन्थेषु ।

‘गदः’ प्रकटं ।

अनध्यायानुवृत्तौ वीधावनः ।

नृत्य-गीत-वादित्र-रहितग्रन्थेषु तावन्तं काव्यमार्त्तं च ।

गोभिलः ।

गीत-वादिषदितानि वा तेषु तत्तत्काशं ।

आपस्तम्बः ।

च-गर्दभनादाः प्रासादक-दन्ति-काकोशूकग्रन्थाः पृथुवादिष-
ग्रन्था रोदन-गौतयामग्रन्थाश्च एतेषु तत्कालमन्यायः ।

अनेधादीनां 'अग्निने' समीपे, 'अन्धाः' शङ्खनिष्ठताः ।

विष्णुरपि ।

न शूद्र-पतितयोः समीपे न देवाद्यतने आश्राने चतुर्व्यये शूद्रो-
ईकान्ते पीठोपहतपादोनाचान्तो न विरज्जोनाजीर्यः ।

प्रचेताः ।

चतुष्पथ-महापथसंक्रमोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

मनुः ।

नाधीयौत सप्रानान्ते यामान्ते गोव्रजेऽपि च ।

वसित्वा मेघुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगच्छ च ॥

‘अन्तः’ समौपं, ‘मैद्युनं वाचः’ येन सह मैद्युनमाचरितं
तदाचः परिधायेत्यर्थः, एतद्विनिर्दिष्टवाचोविषयं ।

अतएव यमः ।

वाचस्पति स्मनिर्दिष्टे मेघनाचरिते सदा ।

वर्षिष्ठः ।

मेधुनव्यपेतायां प्रत्यायां वासवा मेधुनव्यपेतेनानिर्दिष्टेन यामा-
नारे हर्दितस्य हर्दिते लहोरात्रमनवायः ।

गौतमः ।

यकसोपाहित-वेदसमाप्ति-च्छर्दि-आहु-मनुष्ययज्ञ-भोजनेव्यहो
राचं । अन्वुत्पातः 'उपाहितः', 'मनुष्ययज्ञः' चात्रादिभिर्भिन्नं धाम-
भोजनं । मनुष्यप्रभृतीनाञ्च भुक्तौ चाहोराचं संप्राप्तमित्येके ।

घृतं प्राञ्च वाधीचीतेत्याहपञ्चमः ।

हर्दयिला संप्राप्ते चर्पिर्वा प्राञ्च ।

‘संप्राप्तं’ ओदयादित्यर्थः ।

मनुः ।

नित्यागध्याय एव साधुधामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धेषु सर्वतः ॥

ये गृहीतविद्यासो धर्मनैपुण्यकामाः, इतरे विद्यानैपुण्यकामाः
तेषां धामेऽप्यध्वनं विच्छ्रुं ।

अतएव वक्षिः ।

नगरे तु कामं गोमयपुष्पैश्चिते परिचिञ्चिते वेति ।

अतएव मन्तराह ।

अनर्गतप्रवे धामे हृदयस्य च वक्षिधौ ।

अनन्ताओदध्यामाने समवाचे जनस्य च ॥

‘हृदयः’ अत्राधार्मिकः “न गृह्यजनवक्षिधावेति गृह्यवक्षिधा-
नेऽप्यध्वनस्य तेनैव निषिद्धत्वात् ।

वक्षिणोऽपि ।

अन्त्यास्त्राग्रीचे दिवाकीर्त्तने रति ।

‘दिवाकीर्त्तने’ चास्त्रास्त्रधामे नाधीचीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

नित्यमेके नगरे ।

प्रचेताः ।

चतुष्पथ-महापथेषु राजोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

गौतमः ।

अग्रान-ग्राम-महापथाग्रीचेस्त्विति ।

अग्राने तु विशेषमहापस्तम्भः ।

अग्राने सर्वतः शय्याप्रामाद्वामेणाध्यवसिते चेत्त्रेण वा नान्-
धाद्योज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत । अग्रानवत् क्षुद्र-
पतितौ समानागार इत्येके । शूद्राद्यान्तु प्रेक्षण-प्रतिप्रेक्षणयो-
रेवानध्यायः । तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने विद्युत्-
स्तम्भस्तनितसंज्ञवे ।

न वृक्षस्यो न तीर्थस्यो नाप्सु नौषु सभासु च ।

वज्रसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदाचन ॥

शङ्खः ।

नाधीयीताभियुक्तोऽपि क्षणगी न च गोगतः ।

देवायतन-वस्त्रीक-अग्रान-वनसन्निधौ ॥

मनुः ।

नाधीयीताश्चमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनं ।

न नावं न खरं नोङ्गं नेरिणस्योन थानगः ॥

शयानः प्रौढपादस्य कृत्वा चैवावसक्तिकां ।

नाधीयीतामिषञ्चगन्धा सूतकाश्चाद्यमेव च ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमिता न सूतके ॥

‘ईरिणं’ ऊषरं । ‘प्रौढपादः’ अवसविका-जाम्बोर्मथस्य च
वस्त्रादिना वेष्टनं । ‘भुक्तमात्रे’ यावदाद्र्द्रपाणिरित्यर्थः ।

उदके तु न धर्मार्थं जपनिषेधः किं तर्हि अपूर्वग्रहणार्थं, एते
त्वादरार्थाः, नान्येस्वनध्यायेषु मानसाभ्यनुज्ञेति केचित् । अपरे तु
मानसमन्विच्छन्ति ।

तथाच बौधायनः ।

अन्येषु चाहुतोत्पातेस्वनध्यायोऽन्यत्र मानसात् ।

‘मानसः’ विज्ञान-मरणयोरनध्यायः ।

मनुः ।

उदके मथ्यरात्रौ च विष्णून् परिवर्जयेत् ।

चच्छिष्टः आहुभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

गौतमः ।

ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य च उत्सवे उपनयनादूर्ध्वं
भोजनादहोरात्रमनध्यायः ।

‘प्राधीतस्य’ अध्ययने प्रथमं प्रवृत्तस्य, भोजनादूर्द्ध्वमनुत्सवेऽपि
पूर्ववदनध्यायः ।

स्यत्यन्तरे ।

ग्रीभनगृहे ग्रीभनदिवसे वानध्यायः विवाह-सौख्यीबन्धन-
प्रतिष्ठोद्यापनादिषु मार्जनसंमार्ष्टेः सपिण्ड-सगोत्राणामनध्यायः ।
यज्ञे चानुबन्धात् क्षत्रिजाभाचार्याणाञ्च ।

मनुः ।

पांशुवर्षं दिग्मां दाचे गोमायुविरते तथा ।

च-खरोह्ने च इवति पङ्क्तौ च न पठेत् दिजः ॥

यमः ।

श्रिवावतं तथा मुला सन्ध्यथोर्गे दिजोत्तमः ।

नापरराष्ट्रे न मध्याह्ने नाह्नरात्रे कदाचन ॥

श्रिष्टे च दृष्टमागते तदनुज्ञावधिरनध्यायः ।

तथाच यमः ।

आगतस्मातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीतेव बुद्धिमान् ।

अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्मध्ये तु प्रयत्नतः ॥

मनुः ।

अतिधिज्ञानानुज्ञाप्य मावते वाति वायति ।

रुधिरे च श्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परिचते ॥

ब्राह्मणागमनेऽर्थादौनि दत्ताभ्यनुज्ञायाधीयीरन् ।

आपस्तम्बः ।

ब्रह्म चोपमासौ मल्लवदाससेष्णन् सम्भाषितुं संसतोऽप्येतुर्मा-
ह्मणान् सम्भाष्यतथा सम्भाषेत सम्भाषित्वा ब्राह्मणो नैव सम्भा-
ष्याधीयीत, तथा ओषिष्याध्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानोवातु-
ज्ञायाधीयीताद्यापयेद्वा गुरुस्त्रिधौ बाधीहि भो इत्युक्तोऽधीयी-
ताद्यापयेदोभयतः उपसंपरहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य बाधीया-
नेषु वा यथान्योन्यपेयादेतमेव शब्दमुक्तुस्याधीयीत ।

तथागृतावभृद्ग्रन्थेऽप्यनध्यायमाह ।

गौतमः ।

अधर्शने चापत्ताविति ।

‘अधं’ अक्षधरोमेवः ।

यमः ।

स्नेहातकस्य द्वायायां ग्राह्यलेर्भधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः ॥

यन्तु मनुजोक्तं ।

दावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायो प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाऽऽह्नामात्मानश्चाऽऽर्चिं दिजः ॥ इति ।

तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयं ।

तथाच ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य तैत्तिरीयकाः समामनन्ति ।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य दावनध्यायो यदात्माऽऽर्चिर्यद्देश-
इति ।

अतएव मनुरपि ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैतिके ।

नानुरोधोऽस्त्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

‘वेदोपकरणानि’ अङ्गानि, ‘नित्यस्वाध्यायः’ ब्रह्मयज्ञसमन्वो,
होममन्त्रपक्षं वक्ष्येयश्चादिमन्त्राणामयुपपन्नं ।

नैतिके नास्त्वनध्यायो ब्रह्मयज्ञस्तु तत् स्मृतं ।

ब्रह्माकृतिर्जतिं पुण्यमनध्यायवषट्कृतं ।

अपूर्वपक्षार्थं वानध्यायो न तु कर्मणि ॥

प्रयोगब्रौनकोऽपि ।

नित्ये अपे च कान्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।

नानध्यायोभवेदेवं ग्रहणे चाह यो स्मृतः^(१) ॥ इति ।

पुराणात् ।

श्रित्योऽध्ययनञ्च कुर्वन्नध्यायान् विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्चापि कुर्वन् अनध्यायान् विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

इमाक्षित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्वाणः श्रित्याणां विधिपूर्वकं ॥

तथा ।

प्रणवव्याहतीनाञ्च सावित्र्याः शिरसः सदा ।

नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥

प्रकृते कामकार्ये च नानध्यायाः स्मृतास्तथा ।

देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥

तथा ।

चतुर्दश्यष्टमी-पर्व-प्रतिपत्स्त्रेव सर्वदा ।

दुर्मधसामनध्यायस्तत्परा गमनेषु च ।

तच्च विस्मृतिश्रीलानां बह्वेदप्रपाठिनां ॥

चतुर्दश्यष्टमी-पर्व-प्रतिपदार्जितेषु च ।

वेदाङ्ग-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

गौतमः ।

प्रतिविधं यावत्समामनन्ति तथा चतुर्व्यये भोजनोत्तरकालं

(१) “ग्रहणे चाह यो स्मृतः” इत्यर्थं पाठः न समोधीनो विभ्राति ।

कन्दोगानामनध्यायः, तथाच प्राग्भोजनीयात् प्रादादधीयारण्य-
मेयानि ।

आपस्तम्बः ।

अथोक्तमन्यदत्तपरिषत्स्यपि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-
लविद्याविप्रारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गसिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये अनध्यायकालनिर्णयः ।

अथ कोशान्तकर्मकाशः ।

तच्च शास्त्रवत्तमः ।

कोशान्तश्चैव षोडशे ।

‘कोशान्तः’ गोदानाख्यं कर्म, एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

अथाह मनुः ।

कोशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य क्षत्रिके ततः ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

चान्युक्तानि शौरेषु भाणि तान्येव कृडाकरणे ।

अपनयने गोदाने कोशान्ते च ग्रन्थानि ॥

इति कोशान्तकर्मकाशः ।

अथ ब्रह्मचर्य्यकाशविधिः ।

तथापस्तम्बः ।

अपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवाचोऽष्टाचलारिंशद्वर्षाणि पादौ-
नमर्द्धेन चिभिर्वा द्वादशावराद्धं न ब्रह्मचारिषोडशोपवाचोऽस्ति ।

चिभिः पादैरुनं द्वादशवर्षाचौत्यर्थः, एतच्चाग्रक्रमविषयं ।

अथाह देवसः ।

अतः परमष्टाचलारिंशद्वर्षिकौ वेदप्रतर्ज्जनातिष्ठेन अग्रक्रमेण
चतुर्विंशद्वर्षिकौ चतुर्विंशतिवर्षिकौ चेति ।

एतत्प्रतिवेदविषयं ।

अथाह यमः ।

अथेष्टादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्चिंशत् वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यमाचरेत्, षट्सर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदं संवत्सराहुँ वा प्रतिपञ्चदा जीवितस्यास्तिरत्नान् कृष्णकेशोऽग्रीनादधीतेति श्रुतेः ।

पैठीनयिः ।

द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्याहरेत् प्रतिद्वादशं वा सर्वेषु पञ्च-
'शने वा ।

शङ्ख-सिंहितौ ।

द्वादश द्वादशवर्षाणि वा प्रतिवेदं द्वावद्वयपञ्च वा वेदस्य
तावत् ब्रह्मचर्यमाचरेत् ।

मनुः ।

षट्चिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ चैविद्यकं व्रतं ।

तदहँ पादिकं वापि पञ्चषाण्णिकमेव वा ॥

अस्यार्थः ।

चैविद्या ऋग्यजुःसामाख्यवेदपञ्चविषयं, तत् षट्चिंशदाब्दिकं
कार्ष्णमेव प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्युक्तं भवति, अर्हिकपञ्चे
प्रतिवेदं षड्वर्षाणि, पादिकपञ्चे तु चोषेव ।

ब्राह्मवचनः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दाणि पञ्च वा ।

पञ्चषाण्णिकमित्येके ।

इति ब्रह्मचर्यकावचनविनियमः ।

अथ समावर्तनकालः ।

तत्र दृष्टः ।

स्वीकरोति यदा वेदं धत्ते वेदव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्ज्ञातस्ततः पश्चाद्दृष्टौ भवेत् ॥

वेदस्वीकरणं वेदार्थविचारस्याप्युपलक्षणं ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

वेदमधीत्य ऋन्दोविषयानर्थान् बुद्ध्वा ज्ञायात् ।

तथाच व्यासः ।

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुं ।

पाठमात्रावसानस्तु पक्षे गौरिव खीदति ॥

यथा पशुभारहारी न तस्य क्षभते फलं ।

द्विजस्तदर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्रुते ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य वेदविद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स स्यान्वयः पशुसमः^(१) पाप्मतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति ब्रह्मानुष्ठानसिद्धितः ।

मृतहीनधनः सोऽपि यन्नेशमुच तद्भवेत् ॥

तथा ।

ज्ञानं कर्म च संयुक्तं ब्रह्मया कल्पितं यथा ।

अधीतं श्रुतमंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलं ॥
 पाठमाचरताञ्जित्यं दिजातींश्चार्यवर्जितान् ।
 पशूनिव च तान्प्राञ्चो वाङ्मन्त्रिणापि नार्चयेत् ॥
 श्वक्पादमप्यधीत्यान्तर्न्यायतस्तु तदर्थवित् ।
 सम्यग्ब्रतानि संशेव्य समावर्त्तनमर्हति ॥

एतत्समर्थविषयं एकैकसमाप्तावपि ज्ञानविधानात् ।

तच्च हारौतः ।

अथः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्ना-
 तकश्चेति ।

यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः, यस्तु
 समाप्य व्रतानि असमाप्य वेदं स व्रतस्नातकः, यः पुनरुभयं समाप्य स
 विद्या-व्रतस्नातकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्थायीत तदनुजया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्यभयमेव वा ॥

आपस्तम्बेऽप्यथास्त्रीत्येके^(१) तथा व्रतेनाष्टाचलारिंशत्परिमाणेन
 विद्याव्रतेन चेत्येके, आधानाद्युपरिश्चालाच्छिष्यवर्णमुदकमुपलुप्त-
 मग्निपक्वदहिरस्त्रायोगस्नानाद्यतिकः संवत्सरमेतद्ब्रतश्चरेत् एतदष्ट-
 चलारिंशत्स्थितमित्याचक्षते ।

व्यासः ।

गुरुश्रुत्वया विद्यां सम्याय विधिवत् दिवः ।

(१) पाठोऽयं न समीचीनो विभाति ।

साधीत तदनुज्ञातो दत्ताद्यै दक्षिणां हि नां ॥

गौतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्यः कृतानुज्ञातस्य ज्ञानमिति ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन हेतुना 'निमग्न्यः' प्रष्टव्यः, कोऽर्थस्तुभ्यन्तातस्यः
इति वृष्टः य खलु यं ब्रूयान्नमर्थमाचार्याय दत्त्वा ज्ञायाद्गच्छौ तद-
नुज्ञया वेत्यर्थः ।

बुधोऽपि ।

गुरुष्वानुज्ञातः ज्ञायादिति ।

इति समावर्तनकालः ।

अथाश्रमकालनिर्णयः ।

तत्र ।

चतुर्धर्माश्रमाणां समुच्चयो विकल्पस्य तत्र समुच्चयं प्रकृत्य मगुराह ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ तिसृषु ।

एते गृहस्थप्रभवास्तुल्यारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशश्चेते यथाशास्त्रनिषेविताः ।

यद्योक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमाङ्गतिं ॥

'गृहस्थप्रभवाः' तदुपजीविनः । 'क्रमश इति प्रातिसौम्यं' निषिद्धं ।

तथाच दक्षः ।

यथाश्रमानुसोम्यन्तु प्रातिसौम्यस्य विद्यते ।

प्रातिसौम्येन यो याति न तस्मात्पापकृतमः ॥

यो गृहस्थप्रभवास्तुल्यारो भवेत्युच्यते ।

न यतिर्न वनस्थश्च सर्वोऽश्रमविवर्जितः ॥

तेन स्मृतभार्येण पुनर्विवाहासामर्थ्येऽपि न ब्रह्मचारिणा भार्य,
तच्च च ब्रह्मचारि-गृहाश्रमशब्दावुत्तरोत्तराश्रमिणः पूर्वपूर्वाश्रमाणा-
श्रयणप्रतिपादनपरौ, अन्यथा “प्रातिसौम्यं न विद्यते” इति यश्च-
मविवक्षितं स्यात् ।

कूर्मपुराणे ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ।

क्रमेणैवाश्रमाः प्रोक्ताः कारणादन्यथा भवेत् ॥

वानप्रस्थाश्रमकृत्वा न गृहं प्रविशेत्पुनः ।

न संन्यासी वने वासं ब्रह्मचर्याच्च साधकः ॥

पुराणात् ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

अप्रमत्तो हिजातेन मागाः पुत्र कुवर्त्मना ॥

आपस्तम्बः ।

चत्वार आश्रमा गार्हस्त्यमाचार्यकुलवाचः संन्यासोऽन्यथाप्रसङ्गमिति ।

तेषु सर्वेषु यद्योपदेशमन्यथोवर्त्तमान आश्रमं गच्छति, तेषु सर्वेषु
वर्त्तमान इति समुच्चयोद्दिष्टः ।

आवास्तव्यश्रुतिश्च चतुर्णां चत्वारि द्योर्वा समुच्चय इत्याह ।

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेदनी

भूत्वा प्रज्जघदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेद्गृहाद्या वनादेति ।

समुच्चये काष्ठविशेषाकाङ्क्षायामाह मनुः ।

चतुर्थमाद्युषोभागस्तु विला सगुरोर्दिनः ।

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोवसेदृष्टे ॥

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत् ॥

“अथायुर्वै पुरुष इति श्रुत्याभिहितमायुषश्चतुर्थभागः पञ्चवि-
अतिवर्षाणि ।

गौतमस्तु विकल्पमाह ।

तस्मात्तत्रविकल्पनेने ब्रुवते ।

अथन्तु विकल्पोऽत्रतर्थाश्रमव्यतिरिक्तविषयः ।

वशिष्टः ।

सत्वार आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थोऽवानप्रस्थः परिव्राजकस्तेषां
वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा विप्रैर्षब्रह्मचर्यमिच्छेत्तमाविशेत् ।

वेदान् वेदौ वेति पक्षौ फलभूयस्त्वमभिप्रेत्य, वेदमधीत्यावि-
शुतब्रह्मचर्यस्तेषामाश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तं ‘आविशेत्’ आश्रयेत्तत्रैव
निष्ठां यायादित्यर्थः ।

वामनपुराणे ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपासं कुर्याद्भारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा काशं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैखानसोवाच भवेत्परिव्राड्थ वेच्छया ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ।

गृहं वनं वीपवनेष्वेवेदापि दिगोत्तमः ॥

उग्रणाः ।

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्थांशमेकमाश्रमं ।

आ विमोकाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥

अथ च विकल्पः समुच्चयानुष्ठानरहितानां वेदितव्यः ।

इत्याश्रमकालनिर्णयः ।

अथोद्वाहविकल्पः ।

तत्र दृश्यति ।

वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोऽनुतन्त्रतः ।

समानामुदहेत्यर्णौ यज्ञः-ग्रीष्म-वयो-गुणैः ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।

अविभुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

गुरुं वा समनुज्ञाप्य प्रदाय गुरुदक्षिणां ।

सदृशानाहरेदारान् मातापित्रभते स्तितः ॥

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।

अविशीर्णब्रह्मचर्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

अथ नेष्टिकानन्तरं ब्रह्म-लिखितौ ।

अथानुज्ञातो मुञ्चाद्युपनयनं कृत्वा सवर्णां परिणीय ब्राह्मादि-

नोदाहेन ।

दक्षः ।

स्त्रीकरोति यदा वेदांश्चरेद्देवतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातोऽग्नौ भवेत् ॥

अनधीत्य दिजोवेदान् स्नातोऽदाह्य यथा तथा ।

अधीते ब्रह्मचर्येण यात्रां वेदं गुरोर्मध्ये ॥

युग्मेऽब्दे सप्तदा विद्या-धर्म-कामायुषां सदा ।
 भर्तुरिष्टाभवत्योषे वर्षं कन्या त्वसंश्रयम् ॥
 माघमासे भवेद्दूदा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
 फाल्गुनोदा भवेत्साध्वी वैशाखे पुचिणी भवेत् ॥
 धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत् ।
 देवपूजारता नित्यं माघे स्यात् सोमदेवते ॥
 उक्तवर्जितेऽन्येषु माघेषु प्राप्नुयाद्यदि ।
 विवाहं कन्यका भ्रा स्यात् सुत-ग्रीष्मार्थवर्जिता ॥
 शितपक्षे तु चण्डा प्रकाशयति सा कुलम् ।
 कन्योदा तसिताये च अग्रेषे चेन्निदर्शना^(१) ॥

तथा ।

शुक्लपक्षं प्रशंसन्ति विशेषेणोत्तरायणं ।

वशिष्टः ।

आपूर्यमाणपक्षे तु विवाहो ब्राह्मणस्य तु ।
 इतरेषां तु वर्णाणां क्षणपक्षे विधीयते ॥

व्यासः ।

उपाश्रयोपरिक्तासु तिथिषु स्यादमर्हिता ।
 दुर्भगा चेति शेषासु सुत-सौभाग्यसंयुता ॥

तथा ।

कक्षाचभाविता प्रीतिः सौभाग्यं धनसंचयः ।

(१) पाठोऽयं आपूर्यमाणपक्षेऽपि परस्परं न समीचीनः ।

सुखार्थं वज्रविभ्रानि शील-सौख्यप्रकीर्तयः ॥

शोकामयौ सुदः सौख्यं भाग्यमेवात्मजादयः ।

उपद्रवाः पूर्णफलं शुक्रे प्रतिपदादयः ॥

तथा ।

गुरु-शुक्लेन्दुपुष्पाणां दिनेषु परिणीयते ।

या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुं क्षिप्तासुखारिणी ॥

शर्क-तत्पुल-भौमानां दिनेषु कलहप्रिया ।

सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥

अष्टवर्गगतोऽनिष्टस्थानप्राप्तशुभपदः ।

यदा तदा तद्विवसे विवाहो न प्रशस्यते ॥

यद्यस्य दिवसे प्रोक्तं गृहस्य सदसत्फलं ।

तदग्रेष्वं तदीयायां होरायामपि निर्दिशेत् ॥

प्रशस्तं जन्मतारासु केचिदाज्जलपापरे ।

दितारं जन्मनचचे त्यक्त्वा शेषां^(१) फलप्रदं ॥

शर्कादीनां दिने युक्तं यत्फलं तद्विषयम् ।

तदग्रेऽपि भवेत्फलं होरायाम् विशेषतः ॥

आदित्याद्यन्यवारेण क्षतोरकार्यमस्य च ।

सपक्षोऽधिपतिस्तस्य वदन्तीति महर्षयः ॥

दिवसे फलमेतेषां गृहस्य यदिहोदितं ।

तस्मात्फलयनावेषु सदेवाधिकं भवेत् ॥

(१) तत्त्वा शेषां इत्यत्र पाठो न समीचीनः ।

तिर्यक्पक्षोर्ध्वाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणगे ।
 शङ्कुरेखादिभिर्व्यस्य भानि तत्र प्रदक्षिणं ॥
 क्तिकादीनि यत्तस्मिन्नेकराग्रिस्थितं ग्रहं ।
 नक्षत्रमम्बना विद्धं विवाहे स्यादग्रोभगं ॥

तथा ।

मैत्रं पित्र्यं तथा वैश्यं ब्रह्म-नैर्ऋतदेवतं ।
 अहिर्बुधार्थमा वापि पौष्ण-धातृ-मिश्राकराः ॥

तथा ।

आद्ये मघाचतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव च ।
 षड्भागशेषेऽन्येषु नक्षत्रेषु न गच्छते ।
 रेवत्यर्चचतुर्भागे विवाहः प्राणमाग्रजः ।
 स्वाम्यजेषु चिषु सदा पाणिग्रहणमिच्छते ॥

तथा ।

हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रमूले च रेवती ।
 रोहिणी सौम्य-मैत्रश्च शुभं पाणिग्रहे सदा ॥
 त्यजेद्विषुवतं यत्काश्यातौपातायनं तथा ।
 उत्पातदूषितश्चैवं वैद्यतिष्ठ विप्रवतः ॥

वात्स्यः ।

आविद्यानिसंयुक्तान् मुहूर्त्तानपि निर्दिशेत् ।
 समानदैवतैस्तुष्टं नक्षत्रैः फलमादिशेत् ॥
 मुहूर्त्तैश्चभिजिद्वर्जैः शुद्धाहं कालचिन्मकः ।
 अष्टमो दिवसस्यैव योऽभिजित्संज्ञितः षष्ठः ॥

स ब्रह्मणा वरो नित्यं सर्वकालः शुभप्रदः ।

उपपन्नोदयाद्येस्य पापेक्षेर्न हि बध्यते ॥

तथा ।

वैवाहिकस्यैवत्यमुद्धर्तव्यमपि जायते ।

पाणिपद्मः कुमारौणामभौष्टार्थफलप्रदः ॥

वैधव्यन्दिनवान्धवस्य जगतौसूनोरपत्यक्षयः

सौम्यस्थार्थपरिच्युतिः सुरगुरोर्दास्यं तथा दुःखिता

प्राप्त्रज्यं भृगुनन्दिनः सुतिरपि त्यागस्य सौरेः पुन-

नारीणां गणिकात्वमेव तमसः केतोस्य वेधाद्बधः ॥

सारावस्थां ।

सर्वेऽप्यनुकूलाः शशि-सूर्यौ नैव गोचरविशुद्धौ ।

अधूदा शक्रधूर्यमस्य धनदस्य वा कुलटा ॥

रविचित्रगते जीवे जीवक्षेपगते रवौ ।

वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रत-स्वस्त्ययनानि वा ॥

गुरौ न जम्बाष्टमगे विवाहः

शनेश्वरे जन्मगते तथेव ।

न चाष्टमे प्रीतकरे च कुर्वाद्-

रवौ वराजैधनगे प्रथमात् ॥

घटणद्वयमध्यस्थं घटणादौ सप्तरात्रमपि दृप्तं ।

थाचा-विवाहसमयं मनसापि न चिन्तयेत् प्राज्ञः ॥

व्रतबन्धं दिजातीनां उदाहं सुन्दरीषु च ।

गुरावस्तमिते नित्यं न कुर्वाद्गार्गवे तथा ॥

विवाहमपि नेच्छन्ति सुनयः काश्रपादयः ।
 यथा पौत्रे तथा चैत्रे केषिदिच्छन्ति सूरयः ।
 तथा सिंहगते जीवे विवाहे बादरायणः ॥

वशिष्ठः ।

विवाहे प्रतबन्धे च याचायां प्रतकर्मणि ।
 गुरावस्त्रामिते शुक्ले आतस्य परिणीयते ॥
 गुरुर्नष्टः पतिं हन्याच्छुक्रो नष्टस्तु कन्यकां ।
 चन्द्रे नष्ट उभौ हन्ति विवाहे तौ विवर्जयेत् ॥
 पश्चादभ्युदितोवाहो दद्यात् प्राग्दिनचयं ।
 पचं दृष्ट्वस्तु पूर्वेण पश्चात् पश्चिमे सितः ॥
 विचिन्तयुपयाति नाशमस्य-प्रतापौ दक्षिणे लघने ।

वराहः ।

देवाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो-
 देष्टे देष्टे वा क्षितिः सैव कार्या ।
 लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
 देवघ्नोऽतोऽलोकमार्गेण यायात् ॥
 दृष्टस्तौ शोभनगोचरस्ते
 विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्याः ।
 रवौ शुभस्ते च वदन्ति गौडः
 न गोचरोमाश्रयके प्रमाणं ॥
 गौडाः सूर्यवचं प्राञ्जर्दाक्षिणात्या गुरोर्वचं ।
 माश्रया अग्नमिच्छन्ति काढानां ज्ञानममृतं ॥

ताराबलं मागधीयाः अयन्ति
 कुर्वन्ति तारेन्दुबलेन माद्राः ।
 तथोत्तरामौकुलसन्निहृष्टाः
 माण्डव्य-तिक्षीर-तुषारकेषु ॥
 ग्रहर्ष-योगास्तिथि-वार-योगाः
 शुभाशुभा ये कथिताः प्रभूताः ।
 वज्रेषु तत्प्रोक्तफला भवन्ति
 नान्येषु देशेषु विचिन्तनीयाः ॥

सारावल्यां ।

षष्ठो विलग्नद्रविरष्टमो वा
 भागो सुहर्त्ता यदि युज्यते च ।
 सूर्येन्दु-ताराबलसम्प्रयुक्ता
 गोभूषिका सर्वफलप्रदाची ॥

लग्नशुद्धिर्यदा न स्याद्यौवनम् प्रशस्यते ।
 तदा तु सर्ववर्षानां काष्ठोगोभूषिकः स्रतः ॥
 राशिर्यं ज्ञायते यत् नपि लग्नस्य निश्चयः ।
 लग्ने सूर्यौवनौ यस्मिन् तच्च सर्वं प्रशस्यते ॥
 यौरक्षिकवस्तोत्रेयो मात्रेयोदिवस्तः स्रतः ।
 पितृवस्तु बुधोजेयस्तुर्गुणवस्तोगुहः ॥
 शुक्रः पञ्चवस्तोत्रेयस्तुः बह्वस्त उच्यते ।
 सर्वयष्टवस्तैर्निष्ठं तुल्य एवं दिवाकरः ॥
 चापा दिवाहकास्तेषु कार्येषु विविधेषु च ।

यच्च सूर्यबलं नास्ति नास्ति सर्वं ततोबलं ॥
 पुंसामर्कः स्मृतो धोनिर्घोषिताममृतपुतिः ।
 अतोन्-धोषितोराप्तं बलं चन्द्र-ग्रशाङ्गजं ॥
 यच्च चन्द्रस्य तारा च द्वावेतौ बलवन्नरौ ।
 दोषास्तच्च प्रलीयन्ते यदि स्युः सर्वतोऽपगाः ॥
 नष्टे शुके तथा चन्द्रे गुरावस्तमुपागते ।
 न विवाहो न यात्रा वै नैव दानं समाचरेत् ॥
 द्वादश-दशम-चतुर्थे जन्मानि षष्ठाष्टमे तृतीये च ।
 प्राप्ता पाणिग्रहणं जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥
 सिंहे च भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् ।
 अत्यन्तसुभगा साध्वी धन-धान्य-पतिप्रिया ॥

वात्स्यायनः ।

पक्ष-तिथि-क्षण-करण-लग्नेर्द्वर्कं लग्न-ताराभ्यः ।

पाणिग्रहणे योज्यास्तत्त्वविदेकादशपदार्थाः ॥

विवाहकर्म नेच्छन्ति प्रसुप्ते शार्ङ्गधन्वनि ।

स्तनवय गतानाम् माण्डव्याद्या महर्षयः ॥

सिंहस्थिते सुरगुरावधिमामके च

ज्येष्ठे तथास्तनुजस्य तथा सुतायाः ।

कुर्वीत नार्क-गृहनीचगयोर्विसृष्ट-

जन्मस्थयोश्च निखिलान्यपि मङ्गलानि ॥

रविणा चन्द्रयुक्तेन नारी वैधव्यमाप्नुयात् ।

भीमेन त्रिपते चोरैः शुके पापं समाचरेत् ॥

रश्मिपुष्पा सौन्दर्ये त्यक्तसज्जा रतिप्रिया ।
 पतिमन्त्रं ब्रजेत्पिप्रं केतुचन्द्रगन्धिते ॥
 गुह्यसूत्रं जामिने तिष्ठेद्यदि वक्ष्यामि तः ।
 धन-सौभाग्य-पुत्राश्च कथ्यते नात्र संग्रहः ॥
 मणि-सुक्ता-प्रवासेश्च सुवर्णभरणैः शुभैः ।
 शोभतेऽनुमता शिष्टा गुरुणा यदि वीक्ष्यते ॥
 सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रेऽप्य सप्तमे ।
 आदित्येन तु वैधव्यं महादारिद्र्यमेव च ॥
 दृष्टे चन्द्रे च भौमे च न कुर्याद् जामिनाशनं^(१) ।
 वन्ध्या वा मृतवत्सा वा शनैश्चरगिरीक्षिते ॥

वशिष्टः ।

मरणं वाच्यन्तीनां दास्यं दौःश्रीकमेव च ।
 चन्द्रयोगे यथाः कुर्यूरवि-रक्तार्ति-भार्गवाः ॥
 जैपुष्यं कुक्षपूज्यत्वं पौष्यं व्याधिमेव च ।
 बुध-जीवयुताः कुर्युः कर्तुं सैव यथाकामात् ॥
 दाभ्यां विभिन्नतुर्भिर्वा दास्येः वक्षितः पुनः ।
 दारिद्र्यं मरणं वापि कन्यायाः कुपते भुवं ॥
 ब्रजत्यन्धजने नारी गैरिकावरभूषिता ।
 विदेशं वा ब्रजेद्यप्य सौन्दर्यैव युतः शशी ॥
 क्षत्रानां मिथुनः श्रेष्ठस्ततः कन्या ततस्तुला ।
 तथा जेवदिकप्राप्तु विवाहे अक्षताः स्मृताः ॥

(१) न कुर्यादाभिवादनमिति क० ।

अन्ये द्विचतुरादीनामंशा यावद्वा मनोविभिः ।
 युग्म-कन्या-तुलायास्तु न स्त्रीशो न पराश्रयः ॥
 सुखदः सौम्यवर्णः सग्नसौम्यनिरीक्षितः ।
 यो वा विवाहकालेषु प्रवेशे शुभकर्मणि ॥
 ब्राह्मणं कुरुते वारं शूद्र-जीवधमागमे ।
 जीव-भास्करयोः स्नातं व्रतस्थं कुरुते पतिं ॥
 देवेश-सौम्यवर्णेने त्यक्त्वा बन्धून् पतिं तथा ।
 करोति तस्करं वारं कन्या नैवाप संशयः ॥
 विजयाश्रयः सनात्रेण ययुदाहे न दृश्यते ।
 पुंविनाशस्ततोऽप्राप्ते अक्षेवं चोचितस्ततः ॥
 दशम-व्रतीये नवपक्षमे चतुर्धाष्टमे कक्षपक्षे ।
 श्यमनि पाददृष्ट्या पक्षानि चैवं प्रपण्यन्ति ॥

व्यासः ।

मेवाद्या ये मया पूर्वमुक्ता दादश राशयः ।
 तेषां कन्या तुला चैव मियुगस्य प्रवृत्तते ॥
 कन्या-तुलायु मेवेषु सग्नैक्यन्याश्रये न तु ।
 अतोऽश्रये पक्षं कृत्वा वदतो मे निग्रामय ॥
 कृता कृषभगे वाद्य युग्माश्रये ग्रीकचंधता ॥
 वैष्णवा कुक्षीरभागे स्नात् तीव्रशेषा तथैव च ।
 सक्तप्रश्रवा चिंहाश्रये पित्रवैष्णवता तथा ॥
 रूप-ग्रीक-गुणोपेता कन्याश्रये स्नात् कुमारिका ।

अशान्तिता तुल्यश्रेष्ठे दुःश्रीका मलदूषिता ॥
 वेष्ट्या कुलसुखीत्यने दृष्टिकाश्रेष्ठिकोपना ।
 चतुर्थवर्गे कुलटा नृग-कुम्भ-अष्टाश्रमे ।
 सुदृष्ट्या सन्त्यसक्ता स्नात् कन्या नास्ति च संग्रहः ॥

गर्गः ।

अधिमासकृतान्दोषानतुपचायनोद्भवान् ।
 सुहृत्-कर्णोपेताक्षिप्यत्पातभवांस्र चान् ॥
 पद्मदृष्टिं दुराधवां द्रेक्षायां प्रकराश्रितान् ।
 गुह-शुकबुधान्नि सन्ने सम्यग्यवस्थिताः ॥

आचार्यः ।

सग्नराश्रियुक्तो जामिचगतस्र वर्जितोराजः ।
 सग्नस्ते वैधव्यं जामिचगते च कन्यकामरणम् ॥
 राश्रियुक्ते प्रमथ्यास्ता न चित्ते सदा वर्ज्ये ।
 प्रामथ्यगते नृत्युः स्नाद्वनशानिर्दितीयगे ॥
 दुष्टिकोऽर्थविद्विष्टः स्नाद्वन्मुनाग्रस्रतुर्थगे ।
 सुतनाग्रः सुतस्ते स्नाद्वर्षद्विष्टायात्रिरे ॥
 जामिचस्ते च वैधव्यं प्रायुर्द्विष्टायाष्टमे ।
 धर्मगे धनशानिः स्नात् कर्मगेऽर्के विप्रोक्तता ॥
 लाभः स्नादायगे भागौ व्यथोदादग्रगे भवेत् ।
 चन्द्रे व्यथमिषा सन्ने द्वितीये धनिनी भवेत् ॥
 तृतीये सुभगा वाधौ बन्धौ बन्धुमिषा भवेत् ।
 सुतस्ते कन्यका माता चतस्ते नृत्युमाप्रयात् ॥

जायाख्ये सप्तपत्नी स्यान्मृत्योर्दृत्युमवाप्नुयात् ।
 कन्या प्रजावती धर्मं विकारस्वारकर्मणि ॥
 भर्तृप्रियोपयुक्ता च शस्त्रिन्येकादशस्थिते ।
 वर्गाणी दादशे च स्यात् कन्यका श्रौतदा श्रौतौ ॥
 अग्निष्टयवृषं यातौ प्रशस्तफलदः श्रौतौ ।
 सौम्यांशकखो मैत्रेय दृश्यते चेद्वस्त्रीयका ॥
 वैधव्यं लग्नगे भौमे कन्यका मृत्युमाप्नुयात् ।
 अग्नि-चौरभयार्ता स्यात् द्वितीयस्थे धरासुते ॥
 द्वितीयस्थेऽर्थसम्पन्ना बन्धुदृष्टा चतुर्थगे ।
 पुत्रहीना सुतस्थे स्यादरिगे सुतभागिनी ॥
 सप्तमस्थे महीपुत्रे पुंश्वस्त्री स्वस्रसंयुता ।
 असृक्स्त्रावं धरासुतौ पुत्रस्थे कन्यकाप्नुयात् ॥
 नवमे भर्तृविदिष्टा दशमे कुक्षकप्रिया ।
 धनान्विता तथायस्थे नष्टार्था व्यथने भवेत् ॥
 लग्नस्थे चन्द्रपुत्रे स्याद्धर्मज्ञा सुप्रजा स्त्रिया^(१) ।
 स्वकुटुम्बरता गित्यं धनस्थे सोमनन्दने ॥
 स्वशू-शशरयोः पूजा द्वितीयस्थे शशाङ्कजे ।
 चतुर्थे बन्धुपूजा स्यात्सुभगा धनसंयुता ॥
 बह्वपुत्रा सुतस्थे स्याद्भूतशत्रुक्षयाङ्गिरे ।
 कष्टाभापदमाप्नोति पुत्रहानिं तथैव च ॥
 सप्तमस्थेऽष्टमस्थे च रोगार्ता दुःखभागिनी ।

तपोरता धर्मगे स्वात्मायाशीला च कर्मणा ॥
 सुत-भृत्य-धनोपेता भौमे द्वादशगे भवेत् ।
 कन्या सद्गुणसंयुक्ता ग्रामाङ्गतनये सदा ॥
 गुरौ सप्तगते कन्या धर्मशीला ब्रह्मप्रजा ।
 सुदीर्घमायुराप्नोति निधनं निधने भवेत् ॥
 अतिप्रसुदिता जीवे वृश्चिकस्त्रे भवेत्सदा ।
 सवन्भुवृद्धिं जानीयात् सर्वकामगुणान्विताम् ॥
 सुशीलस्या चतुर्थस्त्रे पञ्चमस्त्रे ब्रह्मप्रजा ।
 सपत्नीयुक्ता षष्ठस्त्रे बह्व्यूषा खल्वेभ्यः ॥
 विरूपा दुर्भगा स्वार्था व्यगति विमलं यशः ।
 सुतकर्मसु संशिद्धिं प्राप्नोति दशमे गुरौ ॥
 विचित्रमाख्याभरणा पुंस्युक्ता च कन्यका ।
 सुवर्ण-मणि-वज्राद्या भवत्येकादशे गुरौ ॥
 व्ययस्त्रे सततोदारा ददात्यर्थमतन्त्रिता ।
 आयुर्धर्मादिभिर्युक्ता सप्तस्त्रे भृगुनन्दने ॥
 प्रभूतगुणयुक्ता स्वात्मपणा च धनाश्रिते ।
 पुंसली देवररता कन्या शुक्रे द्वितीयगे ॥
 यत्र सा भूषिता कन्या सुरूपा धनसंयुता ।
 नित्यं चतुर्थगे शुक्रे पञ्चमस्त्रे ब्रह्मप्रजा ॥
 पत्युश्च बन्धुवर्गस्त्राविराद्या षष्ठगे भृगौ ।
 बन्धकी सप्तमस्त्रे स्वाङ्गार्गवे लोकगर्हिता ॥
 व्याघ्रर्दिता भवेच्छुक्रे मृत्युस्त्रे यमसाधनम् ।

भार्गवे नवमस्ते चाहर्मेयुक्ता प्रियंवदा ॥
 सत्कर्मयुक्ता दशमे शुभे धर्मपरायणा ।
 विधवार्याभिता त्याज्या भवत्येकादशे धनौ ॥
 अथस्ते भार्गवे कन्या अथशीला प्रजायते ।
 दौरे अग्नते कन्या पुंस्यसौ दुर्भगा उभ्या ॥
 निर्धना अथवा दीना धर्मसाक्षात्तमे भवेत् ।
 पुनर्वीनार्निदुःखानां हृद्गीरेष च पीडिता ॥
 पञ्चमस्ते सुपुत्रा सात् वष्टस्ते इतश्चाथवा ।
 गर्भसाधारिता नित्यं सप्तमस्तेऽर्कनन्दने ॥
 अष्टमस्तेऽर्कपुत्रे साक्षित्यमामयवर्जिता ।
 नष्टधर्मव्रता कन्या धर्मस्तेऽर्कान्तमे भवेत् ॥
 चतुर्थ-सप्तमस्तस्य मृत्यु-वैषम्यकृत्वेत् ।
 राजगणेशेष्वात्म्येषु निष्पातः साह्ययक्षितः ॥
 पञ्च पाणिपदे दोषान् वर्जयेदेव चिन्तकः ।
 दारिद्र्यं मृत्यु-वैषम्यं पौष्ट्यमनपत्यताम् ॥
 अष्टमाचार्यमावाद्य तीर्थे वार्ये द्वाभाशुभाः ।
 अग्नयः पञ्चमस्यानाम्भुभक्षानक्षितान् पशान् ।
 कार्त्तवीवाहो निर्दोषः काको यसाह्नुदुर्लभः ॥
 मूर्ध्निकर्मात्मजसुखचिन्तिकोपगते गुरौ ।
 भार्गवे च विनश्यति सर्वे दोषा विच्छगने ॥
 त्यक्त्वा च अथ-नैधनानि तु सदा शौन्धवशाः सद्गुणं
 चोत्सृज्याधुरपूजितः अन्नधरोदुस्त्रिक्लामार्थगः ।

पापञ्च ×××× चन्द्रभवनं प्राप्ता क्षितेर्नन्दनं
 सुक्ता नैव भवेत् सा वर्तिगमनी पाणिपद्मेच्छिदा^(१) ॥
 यो जन्मनि जन्मदृष्टादृष्टमराग्रिस्थितो भवेत् क्षयरः ।
 स विवाहक्षयवर्ती शुभोऽप्यशुभं ददाति क्षयम् ॥
 श्रौतकः ।

पञ्चभिरिष्टं रिष्टञ्च पुष्टमनिष्टमादिष्टं ।

स्नानादिवक्ष्यतेतैस्तुभिरेपि खनैः ॥

अर्कैःसुखे सुरपूजिते च

दृष्टिं प्रपद्ये शृगुनन्दने च ।

भवति नार्यः सुत-सौख्य-सम्पत्-

सौभाग्यभाजः क्षतश्रुपचाः ॥

पराशवे सूर्यविभूममई

शृङ्गाटके भूमिस्थे कुमे च ।

उपश्रवप्रापिषि सक्षय्ये

प्राप्ते च पापान्तरने च चन्द्रे ॥

अश्वत्थसोर्वा परिवेशिषोर्वा

पाणिपद्मः क्षतविष्णुसोर्वा ।

श्रीतोष्णसोर्विपरीतखेट-

कवन्धकाक्षानिकषोर्गिरसाः ॥

पराशरः ।

दशपञ्चशृङ्गाक्षपाद्ये समवनतुते वज्रशूलोत्थे ।

(१) क्षीकोऽयं आदर्याशुख्य इव सुमितः परमवयं न क्षतीवीनो जाति ।

दादशसुखपरिणाहे अक्षपक्षवटिप्रपूरणी षटिका ॥

वाक्यः ।

तावपाचं चिवत्तिकं वटकुसुममायुतं ।

इत्युदाहकारः ।

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

वाक्यः ।

कच्छनदक्षनयवापुरमच्छपम्हरेदिवर्णकाद्यखिलं ।

तत्सम्बन्धिगतागतम्हरे वैवाहिके सुख्यात् ॥

वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाच तिस्रौ शुभे ।

वामिषराशौ कन्याया श्रेष्ठे शुभचमन्त्रिते ।

चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

इति वैवाहिककर्मकालः ।

अथ परिखयनकालनिर्णयः ।

तत्र वृत्तस्थितिः ।

पितुर्नचेतु या कन्या रजः पश्चात्संज्ञता ।

भूषणतया पितुस्तस्याः या कन्या वृषणी स्मृता ॥

यस्यां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणोमदमोहितः ।

अथक्यान्वो आपाङ्गेयः स विप्रो वृषणीपतिः ॥

वृषणीवृषणीता यो ब्राह्मणोमदमोहितः ।

यततं स्तनकं तच्च ब्रह्मचर्या दिने दिने ॥

आपस्तम्बः ।

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजस्वीणां प्रवर्तते ।
यस्यां विवाहयेन्मोक्षान् स ज्ञेयो वृषस्त्रीपतिः ॥
त्रिंशद्वर्षादग्राह्यान् भार्या विन्दति नग्निका ।
पृक्तविंशतिवर्षा वा सप्तवर्षाभवाभ्याम् ॥

मनुः ।

त्रिंशद्वर्षा वृष्टेत्कन्यां यस्यां द्वादशवार्षिकीं ।
अष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मे वीदति सत्वरः ।
वर्षैरेकगुणां भार्यामुदयेत् त्रिगुणः स्त्रियं ॥
इति परिषद्यनकासनिर्णयः ।

अथ देयकन्याकालनिर्णयः ।

तत्र चाश्ववल्गवः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥

संवर्तः ।

अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषस्त्री स्यता ॥

अथ 'वृषस्त्री' रजस्वला ।

तत्राथ देवकः ।

कन्या तु वृषस्त्री ज्ञेया वृषस्त्री च स्रुतप्रजा ।
अपरा वृषस्त्री ज्ञेया कुमारौ वा रजस्वला ॥

वृषस्यतिरपि ।

पितुर्भवे तु या कन्या रजः पञ्चात्यवङ्कता ।

भूषयत्या पितुस्तथाः या कन्या वृषस्यी सता ॥

विष्णुः ।

पितृवेष्टानि या कन्या रजः पञ्चात्यवङ्कता ।

या भवेत् वृषस्यी श्रेया हरंसाक्ष न दुष्यति ॥

एतच्च प्राथिकं, काष्ठाक्षिदर्शनेव रजोदर्शनात् ।

अतएव यमः ।

अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु रोषिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्तथा ॥

चतुर्नर्तय-पराशरापस्तम्बैरुक्तं ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तथाः पिता पिबति शोषितं ॥

अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु रोषिणी ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे रजः स्त्रीयां प्रवर्तते ॥

एतदपि प्राथिकं, काष्ठाक्षितथापि रजोदर्शनासम्भवात् ।

अतएवाह मनुः ।

त्रिंशद्वर्षीयश्चेत्कन्यां दद्याद् द्वादशवर्षिकीं ।

अष्टवर्षीऽष्टवर्षीं वा धर्मो वीदति उत्तरः ॥

एवञ्च रजोदर्शनात्पूर्वं विवाह इत्युक्तं भवति ।

तथाच मौनजः ।

प्रदानात्प्राप्त्यन्तोरप्रयच्छन्तोषी प्रामास्यः प्रतिपत्तेरित्येके ।

वज्रः ।

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां चावकनुमती भवेत् ।

वसिष्ठः ।

प्रवक्ष्येवश्रिकां कन्यामृतकासमवाप्तिना ।

अतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

उपदे ।

चावक्षेचं न मृच्छति चावक्षीयति पांडुरभिः ।

चावक्षेचं न जानाति तावद्वदति गशिका ॥

अमरशिखः ।

गशिकानामतात्तेवेति ।

अश्विराः ।

अनवाप्तरेवा गौरी प्राप्ते रजशि रोहिणी ।

अवक्षणा तु वा प्रोक्ता कुचहीना तु गशिका ॥

अक्षनेष्वपि जातेषु योमो बुद्धे तु कन्या ।

पयोधरेषु गन्धर्वी वक्रिर्बुद्धे रजसायां ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां चावकनुमती भवेत् ।

विवाहो ह्यवर्णायाः कन्यायाः प्रकृते कुपेः ॥

हृष्यतिः ।

अक्षने तु कुचं हन्यात्पितृन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्यादिदृष्टं पूर्णं प्राप्ते रजशि कन्या ॥

पराशरः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोभ्राता तथैव च ।

८०४ चतुर्भुजविनामसौ परिधेयखण्डे कावनिर्धने [१५ अ० ।

चक्षोऽपि^(१) नरकं याति दृष्ट्वा कन्यां रजस्तप्तां ॥

पेठीनसिः ।

यावन्नोद्यतौ क्षणौ तावद्देहा । अथ चतुर्भुजौ भवति दाता
प्रतिपक्षीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विद्यायां
जायते तस्मात्तन्निष्ठा देया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अथ यश्चक्षवाप्नोति भूयश्चक्षुः श्रुतावृत्तौ ।

नारदः ।

यावन्मर्त्यवस्तुनाः समीपः पतिना विना ।

तावत्यो भूयश्चक्षुः श्रुताश्च यो न ददाति तां ॥

चातुर्भुजोक्तं ।

काममामरयान्तिष्ठेद्भूते कन्यर्तुमत्यपि ।

न चैवैनां प्रचक्षेत गुणहीनाय कर्हिषित् ॥

तद्गुणवति यथावति गुणहीनाय न दद्यादित्येवंपरं, न पुनर्गुण-
हीननिवेधार्यं ।

यत आह धर्मः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकामेव श्रुतिः ।

न तेव गुणहीनाय नोपपद्याद्भगवत् ॥

इति द्वयकन्याकावनिर्धयः ।

अथ स्वयम्बरकालनिर्ययः ।

यमः ।

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुर्न गृहे वसेत् ।

भूषणवत्या पितृसखाः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

मनुरपि ।

चोपि वर्षासुदीचेत कुमार्युत्तमती यती ।

ऊर्ध्वं तु काष्ठादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिं ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं ।

नेनः किञ्चिदवाप्नोति न च स्वं वाधिगच्छति ॥

योऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थः ।

बौधायनः ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अचेत् ।

‘सदृशे’ गुणवति ।

वचिष्ठः ।

कुमारो अतुमती चोपि चोपि वर्षासुपासीत, ऊर्ध्वं पितृवर्षभः

पतिं विन्देत् तु स्वयं ।

अत्युत्तमतीतमेवोत्तमं ।

चोत्तमतीत्य स्वयं वृण्वते ।

यच्च विष्णुवोत्तमं ।

अतुत्तमसुपासीत कन्या सुवर्त्तस्वयम्बरं ।

अतुत्तमे यतीते तु प्रभवत्यात्मनसाया ॥

तदुत्पत्त्यादवाङ्मिविधपरं, यदा तु न वर्षचयमवस्थातुमर्हं तदा
अदुत्पत्त्यादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

कात्यायनः ।

वरयित्वा तु यः कश्चिन्नचक्षेत् पुनरो यदा ।

रक्षागमास्त्रीगतौ कन्याम् वरयेत्पतिं ॥

‘रक्षागमान्’ अदृष्ट्वा ।

नारदः ।

प्रतिपद्य तु यः कन्यां वरादेशान्नरं प्रयेत् ।

चौगृह्णन् समतिक्रम्य कन्याम् वरयेन्नरं ॥

‘प्रतिपद्य’ वरयित्वा ।

केचित्तु अदुत्पत्त्यादूर्ध्वं क्षयन्नरविधावकं पूर्वोदाहृतविष्णु-
गौतम-नारद-कात्यायनवचनसमागच्छेन व्याचक्षते, तद्वृत्तं । तच्च
यि पितुरदानं प्रकृतं न तु वरयितुर्द्विगुणरगमनं मरणं वा तस्मात्
क्रमादुत्पत्त्यापूर्वैश्च व्याख्या भवेयम् । यदा तु नैवं कश्चित्सात्कन्या
राजानमात्रजेत्, अदुत्पत्त्या तच्च वरं पतीष्य वरयेत् स्वयं, कश्चि-
दाता उक्तेषु मध्ये ।

वाग्धवक्त्रः ।

गम्यन्वभावे दातृणां कन्यां कुर्वीत क्षयन्नरं ।

‘गम्यं’ गमयार्थे ।

इति क्षयन्नरकावगिर्भवः ।

अथ चतुर्थ्याश्रमस्वीकारकालनिर्णयः ।

उच्यते ततः शक्यं ब्रह्मचर्यं आश्रमं प्रति ।

चतुर्थ्याश्रमं गच्छेत् उत होमो जितेन्द्रियः ॥

मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थे त्रायसुः श्रेष्ठं ग्रामधिला ग्रमं व्रजेत् ।

केन्द्र-छोम-गच्छात्पाय वानप्रस्थोऽनुमिहतिः ॥

आश्रमादाश्रमं वयः पूतो भवति कर्मभिः ।

योऽपि तस्मै पिता तादृक् क्रमेण सुखमाप्तिः ॥

वानप्रस्थं समासाद्य चतुर्थाश्रममभ्यगात् ।

वने चरन्निवृत्त्यै^(१) ब्रह्मचर्यं भागमायुषः ।

चतुर्थ्याश्रमो भागं त्याज्यः परिव्रजेत् ॥

ब्रह्मचर्यं भागमिति यावता काष्ठेन तपःशुद्धिः विषयाभिलाषश्च निवर्तते तावद्विचरितः, न हि सुखसुखीयः काष्ठो न यावति च वयसि मदावेष्टः तदा तदा वयस्यते तदा परिव्रजेदित्यर्थः ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा उत होमो जितेन्द्रियः ।

भिलाषश्चिपरिमानः प्रव्रजेत्येत्य वदते ॥

सुखसुखपञ्चाश्रममेतत्, यदा मयश्चाश्रम-वानप्रस्थाश्रमौ कृतौ-
भयचावकानुष्ठानेन जितेन्द्रियः तदा प्रव्रज्यर्हति इति पूर्व्याश्रम-
धर्मानुवादः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

चतुर्थाद्य सुताण्डेवानवमार्थं पित्र्यं वा ।

(१) वनेऽनुविद्यतेति ख० ।

भूतादींश्च कथं मौख्यात् स्वर्गतिं गन्तुमिच्छसि ॥

काशिकापुराणे ।

अधीत्य विधिवदेदं पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

श्रृणानि चोत्पद्यत्य दद्यात् यज्ञैश्च संन्यसेत् ॥

गुरुशानुमतः क्षाला यदारो वै दिव्योत्तमः ।

अनुत्पाद्य सुतं नैव ब्राह्मणः प्रजयेद्गृहात् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

श्रृण्वथापाकरणमविधायाजितेन्द्रियः ।

राग-द्वेषावनिर्वृत्य मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥

मनुः ।

श्रृणानि चोत्पद्यत्य मनोमोक्षे निवेष्टयेत् ।

अनपाक्य मोक्षं नु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

मोक्षैकफलत्वात् ज्ञानमेव चाथ मोक्षब्रह्मेणोच्यते, अतएव मोक्षं
सेवमान इत्युक्तिः ।

अधीत्य विधिवदेदं पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

दद्यात् तद् प्रकृतो यज्ञैर्मनोमोक्षे निवेष्टयेत् ॥

अनधीत्य दिव्योवेदं अनुत्पाद्य तचात्मजान् ।

अनिद्या चैव यज्ञेषु मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

बहुवचनपञ्चमाश्रितेतरपञ्चमिन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधः उद्दि-
तानुदितोमवत्, अन्वया “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रजयेदिति
प्रत्यक्षनावाक्यवृत्तिविरोधः ज्ञात् । “आचमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्षेभ्यश्च जायते ब्रह्मचर्येण अविभो यज्ञेन देवेभ्यः ब्रजथा पितृभ्यः

एव वा अणुषोः पुचो यञो ब्रह्मचारो वासीति एतन्मैत्रिरीच-
अतिवचनमपि समुच्चयपञ्चाशयेव ।

ब्रह्म-सिद्धीतौ ।

वनवासादूर्ध्वं ग्रामस्थ परिणतवयसः कामतः परिजनमेवाग्नि-
मात्मन्यारोय व्यपगतभय-क्षीभ-मोह-क्रोध-ग्रीक-द्रोह-मद-मत्सर-
कलत्रक्षोभितवेदनावस्थितमनसः अङ्गाद्यनियतं भवति तस्मात्तद-
हरेवोपासीत यदहरेव संन्यसेत् सर्वारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

विष्णुपुराणात् ।

पुन-द्रव्य-कलत्रेषु त्यक्तक्षेत्रे नराधिपः ।

चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्भूतमत्सरः ॥

दिवा दिश्ये च भोगे तु विषये पञ्चकण्ठे ।

दृष्टानुभवाविके चैव विरक्तः संन्यसेद्दनात् ॥

कूर्मपुराणे ।

किञ्चिच्छ्रेयस्करतमं लोकेऽस्मिन् ब्रह्मचर्यमाः ।

यज्ञसापो वा संन्यासो ब्रूत मे सर्ववेदिनः ॥

आराध्य तपसा देवं योगिनं परमेश्वरम् ।

प्रज्जेद्विधिवद्दृष्टैरिहा पूर्वं सुरोत्तमान् ॥

वनवासात्परिआगतः प्रज्जेद्विधिपूर्वकं ।

व्याघ्रदिष्टोविरक्तो वा नातुरोवाच दुःखितः ॥

आतुराणां विशेषोऽस्ति न विधिर्न च सत्क्रिया ।

त्रैवमाचक्षु सञ्चाय आतुराणां विधीयते ॥

उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोर-व्याघ्रादिगोचरे ।

भयभीतस्तु सञ्ज्ञासं चञ्चिरा तुभिरप्रवीत् ॥
 विरक्तः सञ्ज्ञावेदिदानमिहापि दिक्षोत्तमः ।
 अथापि विविधैर्यज्ञैरिहा वनमपान्रयेत् ॥
 तपसाश्वा तपोयोगादिरक्तः सञ्ज्ञायेत्तथा ।
 प्रकर्तुमसमर्थाऽपि कुर्वोति यजतिक्लिषाः ॥
 अन्धः पशुर्दरिद्रोवा विरक्तः सञ्ज्ञयेत् दिवः ।
 सर्वेषामेव वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।
 तदैव सञ्ज्ञावेदिदानान्यथा पतितो भवेत् ॥

यमः ।

चौर्यवेदप्रतोविद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमात्रयेत् ।
 यमः सर्वेषु भूतेषु कृतकृत्यः परिब्रजेत् ॥
 पुण्डारिकिषाभावे मृतभार्यः परिब्रजेत् ।
 वनाद्वा भूतपापो वा परं पन्थानमात्रयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्यं परमं मतः ।
 यत् ब्रजेत् ब्रह्मचर्यादीन् अदीप्तेत्परमाङ्गतिं ॥
 दारानाहत्य विधिवद्दययावदिविधैर्भवेः ।
 अवेदुत्पादयेत्तत्त्वो विरक्तो यदि सञ्ज्ञयेत् ॥
 अग्निहा विधिवद् यज्ञैरनुत्पाद्य तथात्मजं ।
 न गार्हस्थ्यं गृहीत्वा तु सञ्ज्ञयेत् बुद्धिमान् दिवः ॥
 अथ वैराग्यवेगेन स्नातुं गौक्षहते गृहं ।
 तदैव सञ्ज्ञावेदिदाननिर्विघ्नं विचारयेत् ॥

प्रथमादायमाद्यापि विरक्तो भवत्यग्नरात् ।
 प्राङ्मुखो मोक्षमन्त्रिष्वंशका वज्रान् परित्रयेत् ॥
 यत्र ह्यतोषं यस्यास्य दृष्टस्याग्नमनुत्तमं ।
 चतुर्थमाद्युषोभागं तत्क्षो वापि परित्रयेत् ॥
 इति चतुर्थोऽयमकाशनिर्णयः ।

अग्निहोत्राधान-द्वारस्वीकारकालनिर्णयः ।

तत्र मनु-ब्राह्मणौ ।

द्वाराग्निहोत्रसमन्तं कुर्वते योऽप्ये क्षिते ।

परिवेत्ता न विज्ञेयः परिविन्निष्ठ पूर्वजः ॥

य च योद्गोभ्राता गान्धर्वो गान्धर्वाग्रजः । एतद्देवोत्तरच
 खूटोभविष्यति, तथा पतितोऽक्षत-नपुंसकान्ध-वधिर-मूक-जड-
 कुल-कुटि-शिथि-राजवधोद्ग्रासबाधमहारोगाभिभूत-नास्ति-
 ग्रासबोगिप्रमथितचिरकाशप्रोषितेषु एतेष्वदोष इत्यवगम्यम् ।
 एतेषां परिषदादावधिकारस्याविद्यमानत्वात् ।

अत एव ब्रह्मदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

देवान्तराक्ष-क्षौर्वैकट्यपांस वयोद्वरात् ।

वेष्माविर्डांस पतित-शूद्रदुष्काभिरोमिवः ॥

वक्ष-सूकादि-वधिर-कुल-वामन-कुलकात् ।

चतुर्द्वारद्वारांस क्षयितकान् नृपक्ष च ॥

धनद्विप्रप्रज्ञांस कामंतोऽकारिषक्षया ।

कुलटोऽक्षत-धोरांस परिविन्द्य कुर्वति ॥

ज्ञातातपः ।

ज्ञीवे देशान्तरस्ये वा पतिते प्रव्रजिते तथा^(१) ।

योगशास्त्राभिषुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

व्यवसायकृत्तितो वा नास्तिको वाच वापनः ।

कनीयान् धर्मकामस्य आधानमप कारयेत् ॥

पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

यम-वाचकौ ।

दाराग्निहोचधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ।

इति पाठः । 'परनारीसुतान्' दत्त-क्रीतकादिभ्रातृन् ।

वशिष्ठः ।

अष्टौ दश-द्वादशवर्षाणि भ्रातरमग्निविष्टमप्रतीक्षमाणः प्राथ-
क्षितौ भवति,

अग्निविष्टं माचोदरे, भवन्ति चाप स्त्रोकाः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि व्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उत्पन्नः किञ्चिदौ कुष्ठौ पतितः ज्ञीव एव वा ।

राजयज्यादियुक्तस्य न न्यायः स्यात् प्रतीक्षितुं ॥

वृष्ट-वामन-कुब्जान्-पतितोत्पन्न-कुष्ठकान् ।

---

(१) पतिते व्रजिते तथेति पाठे नाक्षराभिष्वदोषो भवितुमर्हतीति
विभावनीयं ।

१५ अ० ।] अग्निहोत्राधान-दारुणीकारकापविर्ब्रह्मचरनम् । ७१३

रोगि-बधिर-मूत्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत श्रद्धांश्च वचनं यथा ॥

तथा दृढवश्विष्ठः ।

अपत्यस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अपत्यानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

एतच्चाधिकारिणि भ्रातरि अकुर्वति वेदितव्यं । अनधिकारिणि
व्यतिक्रमाभावाच्च तदनुज्ञायवश्यं युज्यते ।

अतएव हारीतः ।

योदराणाम्नु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण ज्ञेयथा ॥

अर्थः । योदरेऽप्येऽधिकारिणि अकृतविवाहे विवाचनीयमाने
यजिष्ठितेऽवतिष्ठति तदनुज्ञां गृहीत्वाधानवद्विवाहो न कदाच-
न्यापि कर्तव्यः ।

यदाहोमनाः ।

पिता पितामहो यस्तु नाप्यजोवाच कञ्चनित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

पितृर्यस्तु न नाधीतं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽपि श्रद्धांश्च वचनं यथा ॥

अथाप्यनुज्ञाते क्षिते वा भ्रातातपः ।

२५० चतुर्भुजविग्रहान्तर्गतो परिदेवकश्चेत्तदापिर्वि [१५. ५०.]

अथः परिदेवमिति कनिष्ठश्च वा च कथा विरूपिका ।
इत्युक्त्याधिकाररहिते भ्रातरौति पूर्ववत्तदादित्युक्त्या ज्येष्ठपि
यतो न कनिष्ठाया विराट्पित्रोर्भवेत्तु नर्ततेति ।

इत्युक्त्याधिकार-द्वारादौकारकावनिर्णयः ।

अथावसथ्याधानकावनिर्णयः ।

तत्र आश्रयकः ।

आश्रयकमनादुक्त्य चेतासां चः प्रवर्तते ।

योऽनाश्रिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ॥

अथ केन्द्रिकाः ।

द्वाराग्निहोषसंयोगं चः कुर्यादप्ये खिते ।

इत्युक्त्याधिकारप्रवृत्त्यादाद्यादायनपरिपदेऽपि नैव परिवेदनं
अस्ति अत्रप्रवृत्तेरन्यनिष्ठनिष्पत्त्यादिति तदुक्तं अन्यनिष्ठो-
पपत्त्यात् ।

अतएवाह मार्गः ।

योर्द्वयं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसंयोगं ।

आश्रयकं तथाधानं प्रतिपत्त्यावकाशे भवेत् ॥

अथानर्थाऽपि ।

आश्रयकस्याप्येवैव चमिच्छेत्तथाधनेन च ।

उपायनं समादद्यात् अत्राद्ये परिवेदयन् ॥

‘अत्राद्ये’ अत्रापिहितकाद्ये ।

तथाच सतिः ।

आधानं विधिवदेकमुत्तमश्रद्धायापि वा ।

महानवाहराखीर्वा दार-दावादकाकयोः ॥

पारस्परः ।

आवसथाधानं दारकाखे दावादकाखे एकयोः ।

नौतमः ।

पुनस्तुत्याधावसथाधानं कृतातिचीन् संप्रययेत् ।

आवः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न दृश्यतः प्रमादिना ।

पितृर्गुपरे तेन दृश्यतः प्रचलतः ॥

यो दृश्यते विवाहाग्निं दृष्ट्वा इति मन्वते ।

अजं तस्य न भोक्तव्यं दृष्ट्वापेक्षो हि यः सतः ॥

ज्येष्ठस्याधिकारिण एतद्गृह्यं कनोर्वाञ्च कृताग्निर्गोपेऽपि ज्येष्ठे
धातरि वेदावचनाधावनो नैवाग्निपरिपक्षमकुर्वन्नपि प्रत्यवायेन
यस्य संयुज्यते ।

अथ गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा धात्रपाकोपजीवकः ।

जानावचनभिन्नो वा न कुर्वेताग्निना विना ॥

अनधीतवेदस्यापि समाहृतविवाहः सत्यमनेन दम्रितः ।

अनधीत्य द्विजो वेदं ज्ञातोदाहृतं यथा तथा ।

अधीते ब्रह्मचर्येण चाङ्गं वेदं गुरोर्दरे ॥

इत्यावसथाधानकाविवर्णः ।

अथाग्निहोचकाः ।

तच्च कात्यायनः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।
 सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी मुनिः ॥
 रात्रेस्तु सोऽग्ने भागे यद्-नक्षत्रभूषिते ।
 काचं तनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये गृहे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्वावज दृश्येत समयाधुषितं च तत् ॥
 रेखामाचं प्रदृश्येत तस्मिन्निक्षत्रमन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयात्तच्च होमं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्खः ।

साचं प्रातस्तु जुहुयादग्निहोचं यथाविधि ।

बौधायनः ।

आशाचं कर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपथेत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥

बौधायनोपनिषदि ॥

अथबोधः सः प्राजापकाः आचंखे अग्निहोचिषां पशान्ते समस्त-
 होमानपाकः तथा द्विराचीय-वज्राचयो दिमावाहर्मासायाग्निहोच-
 मजुहुवुक्सासाचावेर आमयाव्यातीवार्धमासायाग्निहोचं जुहुयात्
 उपवेद्येऽग्निं प्रातःसाचं चतुर्दश चतुर्दशीतानि प्रातस्तुर्दश^(१) ।

(१) वाटीऽयं आहर्मात्रावुक्त्यः एव मुद्रितः प्रदक्ष्यं न समीचीनं प्रति-
 भाति ।

चतुर्दशग्रहस्तुपक्षवर्णार्थं, कदाचित् पञ्चदशापि भवन्ति कदा-
चिच्चतुर्दशीतानि कदाचित् षोडशाणि ।

मरीचिः ।

पञ्चदशमासोदत्त्वा गत्वा कक्षाभिवर्त्तते ।

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न स दोषभाक् ॥

इत्यग्निहोचकालनिर्णयः ।

अथ प्रासादाधारम्भकालः ।

यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमाचरेत् ।

सैवे व्याधिमवाप्नोति यो द्युषं कारयेन्नरः ॥

वैशाखे धन-रत्नानि ज्येष्ठे मृत्युस्तथैव च ।

आषाढे धन-रत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ॥

श्रावणे मृत्युस्तथा मघादिमासेषु भवेत् ।

पक्षीचाम्ना आश्विने स्वात्कार्तिके धन-धान्यकम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तत्क्षरतोभयम् ॥

‘भक्तं’ भक्ष्यमाचोपलक्षणं ।

जाम्बवन् वज्रगो विन्वादिभिं माघे विनिर्द्दिशेत् ।

फाल्गुने कार्त्तिकं पुष्यादिति कारवचनं सप्तमम् ॥

विश्वकर्ममते ।

सैवे श्लोकानुसोभर्ता वैशाखे च धनान्वितः ।

ज्येष्ठे द्युषी विपद्येत नमन्ति पञ्चवः शुभौ ॥

श्रावणे धनहन्निः स्वाश्वमेधे न वरेद्दुष्टौ ।

वसवसाधिने मासि भव्या नक्षत्रिणि कार्त्तिके ॥

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः वसवे कामवन्दः ।

‘वसवः’ पौषः ।

माघे भवेदग्निभयं फाल्गुने शीरतुत्तमा ॥

तथा चतुर्थे ।

व्याधिः शोकोभवेद्येने वैशाखे धनरत्नयुक् ।

गो-महिष्यादिभिर्बुध्नो मृदमेधी सदैव हि ॥

ज्येष्ठे सत्युमवाप्नोति आषाढे पशुनाशनम् ।

भक्त्यामः सुरमानि कामोऽप्यस्य तथैव च ॥

श्रावणे भक्त्यामस्तु धनवृद्धिरनास्तुता ।

मासि भाद्रपदे गेहं दुःखदं जायते भुवम् ॥

तत्र सर्वव्याधिस्तु भवेत्तद्मृदमेधिगः ।

वाधिने तु भवेन्नित्यं पत्नीनामस्तुता कलिः ॥

कार्त्तिके चाङ्गुर्न धान्यं भक्त्यामोऽप्यवर्णिग्रम् ।

अत एव प्रशान्त्यन्ते प्रासादारम्भे सुताः ॥

मार्गशीर्षे मृद्वारम्भो धनसामस्तुतप्रदः ।

अष्टमं वै विविधं तत्र वसवसादिसुरमकम् ॥

मासुसामः शुभवाच प्रजासामो महानपि ।

मिषाणां चैव पुषाणां स्त्रीणां कामः परोभवेत् ॥

पौषे भीतिः परिशेषा तत्कराणां सुदायका ।

धन-भान्यादिसामः स्नात् पुन-मिषादिवन्दः ॥

माघे वक्रिभयं शेषं सर्ववृत्तापस्तुता ।

काङ्क्षुने चैव विज्ञेयो ज्ञातः काङ्क्षनजः शुभः ॥

पुत्रजातो महानप सुख-चौहृदसंयुतः ।

इति मासपक्षं प्रोक्तं चैविध्यमधुना ब्रूये ।

उत्तमं मध्यमश्चैव कनिष्ठश्चेति तत् विधा ॥

वैशाखे जावसे चैव मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।

उत्तमाखे समाख्याताः कथ्यन्ते मध्यमास्तथा ।

आषाढे कार्त्तिके पुष्ये मध्यमाश्चेति कीर्त्तिताः ॥

कनिष्ठास्तान् समाख्यासे निशामय समासतः ।

चैत्रो ज्येष्ठो नभस्तः स्युरीषोमासाः कनिष्ठकाः ॥

‘ईश्वर’ कश्चिन् ।

पक्षमेषां समासेन कथितं तत्परिष्कृतम् ।

अपराजितपञ्चाशाम् ।

रवौ कन्वा-तुषाण्णिके वास्यौ पूर्वे शिरः स्थितम् ।

‘चक्षिः’ दृष्टिकः ।

पापे च मकरे कुम्भे दक्षिणेन व्यवस्थितम् ।

आदित्यवारणोगेन च वास्तुः सरति भ्रमात् ॥

अथ भातुः शिरस्तत्र क्षणितस्थं रविक्रमात् ।

देवागारं दृष्टश्चैव न कुर्वाण्क्षीर्षकमुत्तमम् ॥

शुक्लरोगभयानि ह्युः प्रवृत्तं कुक्षिसमुत्तमम् ।

तुषा-दक्षिक-कन्वास्तु भास्वरौ यदि संस्थितः ।

न तदा प्राप्नुयं कुर्वात् दृष्टं भवति निष्फलम् ॥

अधुर्नकर-कुम्भेन तदा तिष्ठति भास्वरः ।

तदा चान्द्रमुखं वेष्म राज-चोराग्निभीतिदम् ॥
 मीने मेघे दृषे प्रत्यङ्मुखं स्त्रीकलहावहम् ।
 मिथुने कर्कटे सिंहे न कुर्याच्चोत्तराणाम् ।
 तथा कृतं भवेद्देश दोष-ग्रोक-भयावहम् ॥
 विशकर्मा ।

रुक्मै कन्या-तुलासिखे दृढं वाहणदिभुजम् ।
 न कुर्यात्तद्वि ग्रन्थं स्यात् न दृष्टौ भवेत् प्रभो ॥
 दक्षिणामिमुखं कुम्भ-मृगचापस्थिते रवौ ।
 कुर्वीत निष्फलं तस्यात् नृपदण्ड-बधादिकत् ॥
 न मीन-दृष-मेघस्ये कुर्वीत प्राङ्मुखं ररु ॥
 तद्भग्नं बलिषुद्रराजचोरादिकथतः ॥
 रवौ मिथुन-सिंखे न कर्कसेऽप्युदङ्मुखम् ।
 कुर्यात्तद्वै दरिद्रत्वं दद्यात् क्षणदोषतान् ॥
 विशकर्माप्रोक्ते ।

अधुना कुण्डलीचक्रं रविचक्रायुधं भुवम् ।
 रेखाद्वयं प्रकर्तव्यं तत्र वै पूर्वपश्चिमम् ॥
 दक्षिणोत्तरगताद्वेष्टैका बन्धि-वायुगा ।
 ईश-जैष्ठ्यतगा चेका तत्र रात्रौस्तु विन्यसेत् ॥
 क्रमादीशानरेखाया रेखाद्वादशकं भवेत् ।
 तत्र कन्यादिचिंशाना रात्रयो द्वादश क्रमात् ॥
 यत्र यत्र भवेद्वायुस्य वायुग्निरः क्षितम् ।
 क्षाणानात् यत्तमे रात्रौ वासोर्दृष्टिः पतेत् क्रमात् ॥

घट्टेखावांभवेस्तुर्वी वास्तुमस्तकसंयुतः ।
 तद्वेखाययितं राशिं संमुखश्चैव दूषयेत् ॥
 रविदृष्टिगतं राशिं जानीयात्तन्निधामितम् ।
 रविभुक्तस्तु यो राशिः स च दग्धः प्रकीर्तितः ॥
 ग्रिरःक्षिते न कर्त्तव्यं रवौ दारं कथञ्चन ।
 यद्यज्ञानात्कृते तस्मिन् क्षयं स्याद्व्यहमेधिगः ॥
 वास्तुदृष्टिस्थिते राशौ वदेद्भारन्तु वेद्यनः ।
 धननाशो भवेत्तत्र पुत्र-मित्र-पशुक्षयः ॥
 रविरेखापथे राशौ कृते रोगभयं मघत् ।
 रोग-चोरादिभिश्चैव वृद्धि-राजकुलादिभिः ॥
 रविदृष्टिगते राशौ मृष्टद्वारन्तु यथ हि ।
 तत्र संवसतो नित्यं रोग-दुःखं सुदारुणम् ॥
 दग्धे दारे कृते ज्ञानाप्तहर्तुः स्याद्भूतक्षयः ।
 नक्षत्रे कुम्भगे भानौ विंशते कर्कटे तथा ।
 पूर्वाक्षं पश्चिमाक्षश्च तदा गेहं प्रकारयेत् ॥
 फलमेतत् समुद्दिष्टं वर्षाणां भवनाश्रयम् ।
 कन्यादौ नारभेद्भेदं मङ्गलार्थी कदाचन ॥

कुम्भक्षीपकस्य फलितार्थमाह ।

फलोद्देशं प्रवक्ष्यामि प्रत्येकेन परिष्कृतम् ।
 सुखदुःखिष्वपि प्राप्तिः सर्वपापोपमर्दनम् ॥
 वन्मुनाग्रस्य तन्मं नक्षत्रे फलमोद्भूतम् ।
 भरिष्वक्षीप्रद्वेषे पांशुभिश्च जतो मृष्टो ॥

एवमादि फलं ज्ञेयं कुम्भे वै सर्वसाधि च ।
 पुष्पाः पौष्पाः प्रवर्द्धनो लक्ष्मीरविचक्षा भवेत् ॥
 शूराश्च वृत्तिमाकर्ता सुख-सौभाग्यसंयुतः ।
 विंशे लविकक्षं सर्वमेवमादि फलं भवेत् ॥
 चट्टः पुष्टः सुखम्यजो वज्रगात्रः त्रिषाण्वितः ।
 भर्ता वै लभते सौख्यं कर्मे च फलमीदृशम् ॥
 नेत्रे वृषे तुलायाश्च वृद्धिर्ने च यदा रविः ।
 उदगात्वं दृश्येव प्रेतदाहं प्रकारयेत् ॥
 एतेषाम्नु क्रमेणैव फलमप्य वदाम्यहम् ।
 शुभलक्ष्मीफलं सौख्यं पुत्र-पौत्रसम्बद्धये ॥
 ब्रह्मभाषी भवेन्नूनं सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
 एवमादि फलं नेत्रे भर्ता वै लभते चिरम् ॥
 वृषे सौख्यं चिरा लक्ष्मीः पञ्चद्विहरणाकुला ।
 पुष्पाश्च वरवक्षस्त आयतो प्रोभनास्त्रिवः ॥
 एवमादि फलं भर्तुस्तत्र प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 तुलायां प्रोच्यते सन्ध्या फलमिष्टतमं नृणाम् ॥
 धनं धान्यं सुखं भोगो गोऽश्व-पुत्रसम्बद्धयः ।
 वज्रमिषास्तथा भृत्याः पशवः प्रोभना दृष्टे ॥
 पुष्करात्रिषा भर्तुस्तुलायानीदृशं फलम् ।
 दिवतां वज्रव्यः सन्ध्या फलसुखे दृष्टिरेव च ॥
 धनवान् भोगवन्मजो भर्ता सादृशमाश्रितः ।
 एवमादि फलं तत्र वृद्धिर्ने जायते प्रयत्न ॥

नक्त-सुभौ प्रतिशेषौ प्रकामे मन्दिरे हितौ ।

हरि-कर्कटकौ श्रेयो प्रतीचौसुखवेक्षणः ॥

‘हरिः’ सिंहः ।

मेघोदयस्यैव चेतौ सौम्याग्रारम्भे हितौ ।

तुषा च दृष्टिकथैव दक्षिणस्यासुभौ हितौ ॥

कोषस्यागामयोवक्ष्ये कन्यादीनां फलं यथा ।

यतः कन्यास्त्रितोधाङ्गो धनुर्धूमयमाश्रयात् ॥

शुनि मीन-खरे चैव मिथुनं सर्वदा हितम् ।

कन्यां प्राप्ते रवौ सन्ध्या नारभेत गृहं सुधीः ॥

न चन्द्रिस्तत्र जायेत पुन-पौन्यपशुचयः ।

सर्वदार्निधुतोभर्ता वसेदत्र न संग्रहः ॥

धनुस्त्रिते रवौ कार्यं नैव गेहं कदाचन ।

अनुमिर्चात्यते तत्र जायन्ते हि न सन्धः ॥

अथवा राजदण्डेन पीयतेऽसौ वषन् गृही ।

यदा भारुस्तु मीनस्तदा गेहं न कारयेत् ॥

स्ततश्चेद्वाधिभोकाय भवाय विपुलाय च ।

अधीरत्वं तदा तस्य ग्वाभिः स्यान्मीनतः फलम् ॥

मिथुनस्तो यदा भारुस्तदा वेक्ष न कारयेत् ।

अग्निना दहते तदै वेक्ष कुःखप्रदं यदा ॥

मीनस्तो वक्रिदिग्भागे गृहकारभ्योऽग्निजोविनाम् ।

मिथुने नागवारम्भे द्वे चन्द्राविनां हितः ॥

वाचस्तु कन्यका श्रेया गृहकारभः सुखप्रदः ।

स्तरोपजीविनां चैव वेष्टादीनां सदैव हि ॥
 नैर्हत्यां कार्मुके च खादारब्धः स्वपचां गृहे ।
 इदानीं कथये वेष्ट राशि-माससमागमम् ॥
 चेचे मेवो भवेद्यत्र तत्र गेहं न कारयेत् ।
 कृते व्याधिर्महानत्र जायते गृहमेधिनाम् ।
 व्येष्टे तु भियुनं यत्र तत्र दैधं भवेत् सदा ॥
 'दैधं' इत्युक्तमिति यावत् ।
 आवाटे कर्कटोदुष्टो नभस्ये कन्यका तथा ।
 आधिने तु तृणा दुष्टा दृष्टिकः कार्तिके तथा ॥
 चापं मार्गे भवेदुष्टं तेन मार्गे न शोभनः ।
 माघे कुम्भस्तु वै दुष्टस्वप्नारब्धो न शोभनः ॥
 मासि माघाष्टकश्चेति दूषितं वै परस्परं ।
 तेन तेषु न कर्तव्यं मन्दिरं शुभमिच्छता ॥
 तथा ।
 सिङ्गं मेघनं चैव गुहं चलो न वर्जयेत् ।
 अक्षय्ये गुरौ शुक्ले गृहस्वप्नो न शङ्कते ।
 नातिशीघ्रे निम्नागाये गृहस्वप्नो भवेद्विष्ट ॥
 विष्णुधर्मीक्षरे ।
 ग्राह्यदक्षिणे न कर्तव्यं वास्तुकर्म विज्ञानता ।

तपनः ।

अक्षय्याग्ने विभागे अक्षय्याग्नीमारब्धः दिनपक्षे शुक्लपक्षे
 विभागे शुक्लपक्षे दिनपक्षे, एवं अक्षय्याग्नीमारब्धः
 दिनपक्षे विविधं भवति ।

तथा ।

चतुर्थीं नवमींश्चैव वर्जयेच्च चतुर्दशीम् ।

विश्वकर्ममते ।

तिथयो यच्च ग्रहणो याः शुभा वास्तुकर्मणि ।

ग्रहो मासि सिते पक्षे प्रतिपक्ष द्वितीयया ॥

तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।

एकादशी-त्रयोदशी पूर्णमासी प्रकीर्तिता ॥

एताः पूर्वैति विख्याता नामतस्त्रिषष्टिमाः ।

चतुर्थीं वाच षष्ठीं वा दक्षिणां विवर्जयेत् ॥

तच्च संवत्सरो यस्मान्महात्माभिभवं भवेत् ।

तथा वाराः प्रग्रहणो रवि-मङ्गलवर्जिताः ॥

द्विध्यान्तरीक्ष-चित्तिजैरुत्पातैर्भवयोजितम् ।

ग्रहोपसृष्टं सन्धान्यं तृतीयातहतञ्च यत् ॥

‘ग्रहोपसृष्टं’ पापग्रहदूषितम् ।

चन्द्र-तारानुबुद्धे भे कर्तुः कार्यं विज्ञानता ।

भुवाणि तानि ग्रहानि प्राक्कवचेर्हतं तथा ॥

‘भुवाणि’ रोहिण्युत्तराश्वं चेति ।

वायवं वैष्णवं पुष्यं पौष्णं सावित्रमेव च ।

मत्स्यपुराणे ।

वज्र-व्याघात-श्लेषु तृतीयातातिगण्डयोः ।

विष्णु-गण्ड-परिधान् वज्रयोगेषु कारयेत् ॥

विश्वकर्ममते ।

७५६ चतुर्थमङ्गिनामसौ परिशेषस्तत्र वाचयिष्ये [११ अ०

अथ योगान् प्रवक्ष्यामि वर्जिता यं मनोविभिः ।
 अतिगच्छो व्यतीपातः परिषो वक्ष्य एव च ॥
 गच्छं शूक्ष्मं विष्कुम्भो व्याघातश्च सुदुःखदः ।
 हतान् योगान् समावर्त्य अभावे तेषु चैव हि ॥
 विष्कुम्भे चटिकास्त्रिभ्यः पञ्च वा वर्जयेत्सुधीः ।
 वक्ष्ये तु चटिकास्त्रिभ्यो नव वा परिश्रयेत् ॥
 अतिगच्छेषु वै वक्ष्ये नव वा दोषदायकाः ।
 गच्छे तु चटिकाः वक्ष्या व्याघाते नव वट् च वा ॥
 शूक्ष्मे तु चटिकाः पञ्च सप्त वा दोषदा मताः ।
 वैधृतौ च व्यतीपाते चटिकावष्टिरेव च ॥
 परिषे चटिकास्त्रिंशत् वट्त्रिंशदथवा शूभाः ।
 हृतेषां चटिकाः श्रेषाः सर्वास्त्वान्धाः शूभावहाः ॥
 योगाः शूभावहाः कार्त्त्या वास्तुस्वापनकर्षणि ।
 अथा नाम तथा तेषां पञ्चविंशद्विद्वदाहता ॥

तथा ।

करषान्यथ वक्ष्यामि वास्तारभ्यो शूभाय वै ।
 तैत्तिर्यं वक्षिष्ये मार्गं वास्तवं करषान्तरम् ।
 धन-धान्यकराणि क्षुः श्रेयसे च सुखाय च ॥
 विष्णुधर्मीन्तरे ।
 अङ्गारकदिनं नाम करषं विष्टिर्वृत्तकम् ।
 वर्जयेदित्यनुषङ्गः ।
 मन्त्रपुराणे ।

शेते मैथेऽथ माचेन्ने गन्धे वाति विरोहणे ।
 तथा वैराजवाविषे सुहर्त्तं मृष्टमारभेत् ॥
 अत्रादित्यवचं कन्धा अन्नं शुभमिरीक्षितम्
 सम्भोज्यवादि कर्मण्यमन्यथ परिवर्जयेत् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव ह्यात् कूप-वापीषु चैव हि ॥

विश्वकर्ममते ।

सुहर्त्तान् कचयिष्यामि धैः कृतैः सर्वसम्पदः ।
 माचेन्ने रौषिषे चैव वाविषे मिषके तथा ॥
 गन्धर्वैऽभिमिति शेते सुहर्त्तं कारयेत् मृष्टान् ।
 अथ साधारणान् ब्रूमो सुहर्त्तान् यत चैव हि ॥
 विराजोविजयः शेते वाविषो मैषिकोऽभिमित् ।
 अक्षयति समाख्याताः सर्वे सर्वार्थसिद्धिदाः ॥
 अथ वारविशेषेण वर्जनीयान् ब्रवीमि ते ।
 अर्थस्यैर्वै तु वैराज्यसन्ने वै मङ्गराचरौ ॥
 पिपा श्रेष्ठौ कुले गृह्यौ बुधे चैवाभिलक्षणा ।
 पिपत्राक्षौ तथा शुके राक्षसायौ दुष्टसतौ ।
 भौजन्नेष्टौ सुहर्त्तौ तौ वर्जनीयौ ग्रनेष्टरे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

क्षिरसन्ने क्षिराग्ने च कर्तुं ह्योपपद्यामि ते ।

‘क्षिरसन्नाग्नि’ इव-विंश-दक्षिण-सुखाः । ‘कर्तुः’ कर्त्तराग्नेः, ‘उप-
 पद्यामि ते’ विश्वेकादग्रज्ज्वालग्निते ।

तथाच जातके ।

चिषडेकाद्ग्रदग्रमान्यपचयभवनान्वतोऽम्ययाम्यानि ।

यस्य सौम्या यथाः केन्द्रे चिकोषे चापि भार्गवः ।

पापास्योपचयस्थाने तस्मिन् कार्यं निवेशनम् ॥

दृश्यति-इन्द्र-बुध-चन्द्राः 'सौम्याः' । जीयेन्दु-रवि-मङ्गल-
ग्रनेश्वराः 'पापाः', संयुक्तो बुधश्च ।

तथाच ज्ञायताम्ने ।

जीयेन्दुर्क-चमाराः पापास्योः संयुतः सौम्यः ।

'यमः' ग्रनेश्वरः, 'आरः' मङ्गलः, 'सौम्यः' बुधः इति । 'केन्द्राणि'
ज्यानि प्रथम-चतुर्थ-सप्तम-दशमस्थानानि । 'चिकोषं' नवपञ्चमस्थानं ।

तथाच ज्ञाताम्ने ।

केन्द्रचतुष्टयं कष्टकक्ष ज्ञात्वात् सप्तदशचतुर्धानां सङ्ख्यः इति,

नवपञ्चमं चिकोषं नवर्षचिकोषं चेति ।

केन्द्रस्थं वर्जयेत्पापं सर्वपक्षेण कर्मसु ।

केन्द्रसौम्ययुतं देवं न तु शून्यं कदाचन ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ ज्ञप्तं प्रवक्ष्यामि गृहचारभ्यो शुभावर्षं ।

दृष्टो धनुस्तुला-कन्या मियुनं कक्षसप्तधा ॥

ज्यान्येतानि ग्रहानि गृह-प्रासादकर्मणि ।

ज्ञातमेतेषु ज्ञप्तेषु सर्वविधौ भवेदिह ॥

एकादशे हत्तीये च षष्ठे पापयथाः शुभाः ।

पापयष्टेष्टमे चैव मरणं प्राप्यते भुवं ॥

चन्द्रार्कादिपथाः सर्वे खण्डे च शुभदा गृहे ।

नीचगा न च नीचस्था न च तीक्ष्णांशदूषिताः ॥

सूर्यादिपहाणां स्त्रचेपाणि, सूर्यस्य सिधः चेनं, सोमस्य कर्कः,
भौमस्य मेघ-वृश्चिकौ, बुधस्य मिथुन-कन्ये, गुरोधेनुर्मौनौ, शुक-
वृष-तुले, शनैश्चरस्य मकर-कुम्भाविति ।

तदुक्तं लघुजातके ।

कुज-शुक्र-बुधेर्दृक्-श-शुक्र-जीव-कुज-सौरि-शनि-गुरवः भेगा इति ।

एते क्रमेण मेघादीनां द्वादशानां राशीनां ईश्वरा इत्यर्थः ।

‘कुजः’ मङ्गलः, ‘शः’ बुधः, ‘जीवः’ गुरुः, ‘सौरिः’ शनैश्चरः,
‘भानि’ राशयः, इति ।

तथोक्तं नीचस्य परिभाषितं जातके ।

अज-वृष-सृगाङ्गना-कर्क-मौन-वाणिज्यांशाः कथिता अर्कोपुषाः
दश अष्टाविंशति-तिथीन्द्रियसप्तविंशतिविंशतिदशाक्षौचं व्रतमिति ।

अस्वार्थः मेघस्याद्या दशचिंशांशा रवेरुच्चं । वृषस्याद्यास्तथस्त्रिंशांशाः
सोमस्योच्चं । मकराद्या अष्टाविंशतिस्त्रिंशांशा मङ्गलस्योच्चं । एवं कन्या-
द्याः पञ्चदशचिंशांशाः बुधस्योच्चं । कर्कटस्य पञ्च गुरोर्दशं । भौमस्य
सप्तविंशतिः शुकस्योच्चं । तुलाया विंशतिः शनैर्दशं ।

एतत्सर्वं समाख्येयं विबुध निपुणं सुधीः ।

आरभेत प्रथमेन वास्तुकर्मं सुषिद्धिदं ॥

इति वास्तुप्रकरणं ।

अथ प्रतिष्ठाकावनिर्णयः ।

तत्र सामान्यतः प्रतिष्ठाकावनिर्णयः ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा भृगुनन्दन ।

मार्कण्डेय उवाच ।

द्दृष्टुं कालं प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे तव ।

यस्मिन् काले कृता सा स्यात् फलसिद्धिप्रदायनी ॥

धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तदा भवेत् ।

दृढा भवति विख्याता त्रिदिवेगे गुरौ धृते ॥

ऐन्द्रे तेजस्तती स्त्रीता भूतविघ्नकारिणी ।

तथाविधा तु सा स्त्रीता यदि दाहमवाप्नुयात् ॥

नित्याश्चर्ययुता त्वाङ्गे गम्यलोके तथैव च ।

अर्चिर्बुध्रे तथा नित्यं लोकानुपपन्नकारिणी ॥

पिष्टे विनाशमाप्नोति कर्त्तुं मरणावहा ।

शौम्ये शौम्या तथा कर्त्तुं वरदा च तदा भवेत् ।

ऐन्द्राग्रे नाशमाप्नोति कर्त्तुं कृता विनाशनं ॥

आश्विने श्रीमती भूता तथा पुत्रमवाप्नुयात् ।

शोकभिगम्बा भाग्ये स्यात् कर्त्तुं भाग्यवती भवेत् ॥

अश्लभेऽपि यदा कार्या प्रतिष्ठा मनुजोत्तम ।

यस्मिन् ध्रुगे तु यो नाथो यो यो देवः प्रकीर्तितः ।

धन धान्यवती स्त्रीता कर्त्तुं ज्योतिषावहा ॥

प्रभवादिभिः पक्षभिः संवत्सरैर्विष्ण्वादीनि ध्रुवाणि द्वादश तत्ते-
वाभिहितानि ।

संवत्सराख्यवर्षेषु नित्यमाश्नायुता भवेत् ।
 परिपूर्वे तु भूतग्नौ शोकक्याता तथैव च ॥
 वृद्धापूर्वे तथा बौल्या वरदा शोकसुन्दरी ।
 ज्येष्ठपूर्वे तु वरदा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 इत्यूर्वे नाग्रमाप्नोति कर्तुर्नाश्रवशा भवेत् ।
 तथापि श्रद्धोर्नृत्यस्य समये रोक्षिता भवेत् ॥

प्रभवादयः पञ्च क्रमेण संवत्सर-परिवत्सरेहावत्सराशुवत्सरेवत्सर-
 संज्ञकाः एवमङ्गिरादिपञ्चकश्च क्रमेण संज्ञापञ्चकमेवस्तुतरपापीति
 तथेवाभिहितं ।

मत्स्यपुराणे ।

प्रायः शुक्लं शुभं पञ्चमतीते शोतराचये ।

विष्णुधर्मीकरे ।

कृत्तरे मयने बौल्या धनदृष्टिकरी भवेत् ।
 तथापि सुप्ते देवेभ्ये सर्वानर्घविवर्द्धनी ॥
 शिशिरे शोककान्ता वा वृद्धा च वसुधाधिप ।
 स्त्रीता वयसो बौल्या च वरदा च तथा भवेत् ॥
 शीघ्रे तेजस्विनी कान्ता भूतनिपक्षकारिणी ।
 प्रादुर्भासे तथा नाग्रं कर्मा च व समाप्नुयात् ॥

प्रादुर्भासनिषेधश्च शिवप्रतिष्ठाकावतिरिक्तविषयः, शिवप्रतिष्ठायां
 तद्विधेः शिवप्रतिष्ठाकावनिर्बन्धे दर्शितत्वात् ।

इदत्काणे कृता नाग्रं ग्रीष्मेव प्रपद्यते ।

वैमने च वृद्धा बौल्या धनदृष्टिकरी भवेत् ॥

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने सुभगा भवेत् ।
 लोकानन्दकरी चैवे वैशाखे वरसंयुता ॥
 आशाढ्यता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मद्विधा ।
 भावणे धनहीना स्यात् श्रौष्ठपादे विनश्यति ॥
 आश्विने नाशमाप्नोति वज्रिणा कार्त्तिके तथा ।
 सौम्ये सौभाग्यमतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥
 दोषावहा तु माघे स्यात् कर्तुरात्मन एव च ।
 चैवे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

अथ माघमासनिषेधो विष्णुप्रतिष्ठाविषयः, विधिसु तद्वृत्ति-
 रिक्तदेवताप्रतिष्ठाविषयः, मार्गशीर्षमासविधिसु विष्णुप्रतिष्ठाव्य-
 तिरिक्तविषयः मार्गशीर्षमासनिषेधसु विष्णुप्रतिष्ठाकाशनिर्णये द-
 र्शितत्वात् । भावणाश्विनामासनिषेधसु विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः
 विष्णुप्रतिष्ठाशानेतद्व्यविधेस्तत्रैव दर्शितत्वात् ।

अपरे मातुः “माघमासं सर्वदेवानामिति वचनात् विष्णुप्रति-
 ष्ठापि तत्र कार्या माघमासादिनिषेधस्तु तत्तद्व्यवस्थिततत्प्र-
 तिष्ठाविषयविशेषे ।

द्वितीये मन्थकस्तदा तृतीये च शुभप्रदा ।
 धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तथा भवेत् ।
 वरदा पञ्चसु दृष्टिः स्यात् तस्मिन् शुभकस्तप्रदा^(१) ॥
 द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।

ऋतुर्थां नाशमाप्नोति यमस्य स्नातुश्चावशा ॥
 विनायकस्य देवस्य तथा तच्च हितप्रदा ।
 पक्ष्म्यां जीयता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ॥
 चक्ष्यां लक्ष्मीयुता गित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनौ ।
 ऋतुर्थां धान्यवज्जला नवम्यां तु विनम्रति ॥
 भद्रकात्याः कृता तच्च कर्तुर्भवति सुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा कृता ॥
 एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यां तथा श्रेया चतुर्दश्यां विनम्रति ॥
 कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः श्रेयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥
 दृष्टत्पुत्रा च विज्ञेया तथा दोषवती नृप ।
 दिव्यनारीचे भूमौ च उत्पातेन तु या युता ॥
 कर्तुर्थाधिप्रदा तच्च प्रतिष्ठा तु क्रिया भवेत् ।
 तिथिज्ञानौ त्रयोमेयो वृद्धौ वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

मत्स्यपुराणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चाष्टमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च कृता तु पञ्चदा भवेत् ॥

कचपयजुस्ये ।

तासु पक्षे चिते कात्यां द्वितीया वै तिथिष्वच ।
 द्वितीयापुर्मतिं दद्यात्तृतीया पुनश्चतुर्थम् ॥
 पञ्चमी च त्रिंशं गित्यं सप्तमी रोगनाशनम् ।

दशमी भूमिद्विष्टौ सौभाग्यस्य चतुर्दशी ।
 नानाविधं धनं नूनं पौर्वमासी तिथिः सदा ।
 एकविंशकरैर्मन्त्रा भद्रा पञ्चविंशतुभिः ॥
 जया हि रामाधिकामैः रिक्ता वेद-ग्रहेन्द्रियैः ।
 वाच-दिकृतिथिभिः पूर्णां सौम्यतया हिता क्रमात् ॥
 एते श्लोकेऽनुचोमाः सुवर्ज्ये च विज्ञोमतः ।
 दृष्टव्यतिर्द्वयं चाधुर्वुधोजय-धनानि च ॥
 सर्वे शर्कः शुभः शुक्रस्यः शान्तिप्ररोहणे ।
 कर्कोऽवतुष्टाचार्यमौर्विहयामयुग्मे ॥
 मन्त्रे चटाक्षिमेवस्था निदिशानां प्रधाना ।
 वल्लभपदराषामाचदराशिकमेव तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चेमावहा भवेत् ।
 भौमेऽग्निना प्रदह्यते बुधेन धनदा भवेत् ॥
 गुरुषु खाद्ये गित्यं लोकानन्दकरी हिते ।
 चाचन्द्रार्कक्षिता यौरे प्रतिष्ठा बहुदायता ॥

मत्स्यपुराणे ।

बुधोद्वहसतिः शुक्रस्योवाराः शुभावहाः ।
 एभिर्निरीक्षितं ज्ञं नक्षत्रं प्रशस्तम् ॥

बभ्रुवचनस्ये ।

प्रीतिः सौभाग्यमायुष्यान्तुकर्मा प्रोभनो हतिः ।
 दृष्टिः विद्विः शुभः वाचोवरीवाच्य-शुक्रकौ ।

ब्रह्मोद्गौ च शिवं चेति योगाः तत्तन्त्रकाः शुभाः ॥

वयस्य वायव्यस्यैव कौशर्वं तैत्तिर्यं तथा ।

गरस्य वणिजस्यैव शकुनिश्च चतुष्पदं ।

नागं किन्तुप्रमयाश्च विष्टिहीनान् पक्षयोः ॥

विष्णुधर्मीनरे ।

शकुनौ दोषजननी चतुष्पदे भवावहा ।

नागे भवति शीघ्रा च किन्तुत्रे च शुभप्रदा ॥

कौशवे वरदा श्रेया तैत्तिरे रोगनाशिनी ।

गराख्ये रोगजननी तथा वणिजि पुष्टिदा ।

विष्टौ मरणदा कर्तुरात्मदोषवती तथा ॥

मात्स्ये ।

आषाढे हे तथा मूलशुक्लराचयमेव च ।

ज्येष्ठा-मघ-रौहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥

चक्षोऽश्विनी रेवती च पुष्ये जगन्निरस्तथा ।

चतुराधा तथा क्षती प्रतिष्ठासु प्रशस्तते ॥

कचस्यसुष्ये ।

पुष्यपुक्रौहिणीकाश्याः प्रगाढोत्तरा द्विजै ।

पुनर्वसुचतुराधासु शिवा ज्येष्ठा मघीशुभिः ॥

धनिष्ठा मघवी वैश्वे पुने भाद्रपदे तथा ।

चमिनी रेवती भद्रे क्षाति-काश्वगुणिकादयश्च ॥

चतुर्वर्षमया स्त्रीदा मूषार्द्रा मरषी मघा ।

शुतानि प्रतिशोभानां सप्तार्धैवाश्वमे तथा ॥

जघ-रोगकरास्त्रिषो रोषिणी भयदृष्टिदा ।
 वसः विद्विप्रदोषिण् आयुर्दाषादयुष्मके ॥
 पुनर्वसुः सुखं दद्यादतुराधा तु वन्दः ।
 शिषा तर्पसुखं नित्यं ज्येष्ठा रोगविनाशकृत् ॥
 धनिष्ठारिजयं दद्यात् ज्ञानदः श्रवणः सदा ।
 पुष्यभाद्रपदा दृष्टिर्वज्रमिषाणि चाश्विनौ ॥
 रेवती पुष्टिदा नित्यं स्वाती कुर्व्याङ्गं वज्र ।
 आश्विनोदितयं दृष्टिर्भरणी रिपुभेदनम् ॥
 आर्द्रा सौभाग्यवन्पत्तिर्मुखेऽथ नृपसत्क्रिया ।
 ज्ञानः आग्निप्रदो नित्यं धन्या व्रतमिषं त्यजेत् ।
 चक्षुषा कृत्तिका चैव विद्याया च शुभप्रदा ॥

विष्णुधर्मीतरे ।

तेजस्विनी कृत्तिका च भूतनिपहकारिणी ।
 किष्किङ्गला ततः काश्ले न तद्वन्धितवज्रिणा ॥
 बभ्रुः सूर्यस्य सोमस्य कुमारस्य च वा वरः ।
 मङ्गासाय ज्ञताय च न दद्याति च वज्रिणा ॥
 प्राजापत्ये मृषी नित्यं लोकानुपहकारिणी ।
 शीत्ने तु वरदा प्रोक्ता मूषकोष्ठ विनश्यति ॥
 आर्द्रार्था कर्त्तव्यं शिप्रमेव प्रयच्छति ।
 पुनर्वसौ विनाशश्च संस्कारश्चापुषात्पुनः ॥
 हृष्टिं पुत्रे वमाप्नोति धनेन वज्रया तथा ।
 कश्चि कर्त्तव्यविनाशश्च नागार्ता नागकृद्भवत् ॥

पिबोर्मरणदा कर्तुंदाया नाशश्च गच्छति ।
 लोकगत्या भवेद्भाग्ये कर्तुर्नाशवशा तथा ॥
 तथापि कामदेवश्च कर्तुः सौख्यवशा तथा ।
 अर्थस्य सुदृशा स्त्रीता लोकातुषट्कारिणी ॥
 आयुर्दा च क्षता हस्ते चिचायां नाशमाप्नुयात् ।
 नित्यैश्वर्ययुता लोके चिचायाश्च क्षितप्रदा ॥
 स्नातौ तु वरदा सौम्या लोकातुषट्कारिणी ।
 ऐश्वर्ये कर्तुर्नाशाय मैत्रे मित्रविद्वद्भवे ॥
 ज्येष्ठायां तेजसा युक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 तथाविधा तथा मूले किन्तु भूतसमाश्रया ॥
 आद्ये क्षेममवाप्नोति वैश्वदेवे सुखप्रदा ।
 अवशे धन-धान्याद्या वासवे वसुसंयुता ॥
 वारुणे ग्रीष्मनाशाय तथाप्ये मनुजोत्तम ।
 अर्धिर्बुध्रे वृषा स्त्रीता कर्तुः सौख्यप्रदायिनी ॥
 धन-धान्ययुता पौष्णे आश्विने योगनाशिनी ।
 धान्ये मरणदा कर्तुरात्मनाशकरी तथा ॥
 शर्के आश्लोकजननी सर्षपे मृत्युदायिनी ।
 शमौमे वज्रिभयदा सतमस्त्रे क्षिरा न तु ॥
 केतुना धूमिते ऋषे वज्रिदाश्रमाप्नुयात् ।
 केतुद्वये भवेद्येन तेन दुर्मित्रमाप्नुयात् ॥
 भौमोदये भवेद्येन तेन दक्षेन वज्रिना ।
 सौरोदये भवेद्येन तेन कर्ता विनश्यति ॥

नक्षत्रे सपरीवेष्टे परचक्रभयं भवेत् ।
 उल्कापते विनाशाय सभूकम्पभयप्रदा ॥
 उल्कापातो भवेद्यत्र तत्र व्याधिकरौ भवेत् ।
 त्रिविधोत्पातयुक्ते मे न शुभा परिकीर्तिता ॥
 दिव्यकीर्तिविनाशाय भौमे चात्मविनाशिनी ।
 ज्वलरीचे च विज्ञेया लोकनाशकरी तथा ॥
 सवैधृत-व्यतीपातसूचनेकं विवर्जयेत् ।
 शेषैर्देवैस्तथायुक्ता वावदागमनाद्भवेः ॥
 जम्बूनक्षत्रविहिता कर्तुः श्रेयस्करी भवेत् ।
 सप्तकरी द्वितीये ज्ञानमृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 सेव्या चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्द्धिनी ।
 कार्यवृद्धिकरी षष्ठे सप्तमे मिथनप्रदा ॥
 अष्टमे वरदा सौम्या नवमे श्रीविवर्द्धिनी ।
 कर्मणां साधिका प्रोक्ता जम्बाष्टे दशमे शुभा ॥
 एकादशे शुभकरी द्वादशेऽरिभयप्रदा ।
 ज्ञेया त्रयोदशे सेव्या रोगदा च चतुर्दशे ॥
 वृद्धिदा पञ्चदशमे षोडशे मिथनप्रदा ।
 सप्तदशे भूतिकरी गन्दा^(१) चाष्टादशे भवेत् ॥
 एकोनविंशतितमे कर्तुर्मरणदायिनी ।
 तथा द्वितीये धनदा तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 चतुर्थे सेमजननी पञ्चमे रोगवर्द्धिनी ।

---

(१) गन्धवतीति गन्दा वृद्धिरिति वाच्यम् ।

षष्ठे आसीकरी श्रेया धन-धान्यविवर्द्धिनी ॥
 द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ।
 द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दायवती भवेत् ॥
 जन्मस्थस्य तृतीयस्य षष्ठस्यैकादशस्यापि ।
 द्वात्रिंशः सप्तमस्यैव यदा विह्वी भवेत्पथैः ॥
 पञ्चमेर्नवमेस्यैव द्वादशेर्वा तथाष्टमेः ।
 चतुर्थे वा तृतीये वा क्रमात्पापात्मकं जमेत् ॥
 विपर्ययेष्वेव वेधस्येत्पापोऽपि शुभकृत्यतः ।
 चन्द्राद्द्वादशके सूर्ये द्वितीये वा भयप्रदा ॥
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौमे द्वात्रिंशवाप्राप्तात् ।
 द्वादशे वा द्वितीये वा खौरे मरणप्रदा भवेत् ॥
 पापमध्यगते चन्द्रे भुवं मरणप्रदा भवेत् ।
 एकस्मिंश्च यदा केन्द्रे चन्द्रमासं व्यवस्थितः ॥
 केन्द्रचन्द्रमथान्यस्त्राशुर्न सूर्यारिसूर्यजैः ।
 तदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा आश्वराधिप ॥
 चन्द्रे सार्के विनाशाय भौमे द्वात्रिंशवाप्राप्तात् ।
 खौरे मृत्युदा श्रेया खरादौ निधनप्रदा ॥
 नक्षत्रे सोपराने तु कर्तुर्मरणप्रदाणि ।
 परित्यजेत्^(१) तथा चन्द्रे तथा ज्येष्ठान्तपादने ।
 पौष्णान्तपादने चैव कर्तुर्निधनकारिणी ॥

(१) पाठोऽयं चादृष्टांशुस्य एव सन्निवेशितः परस्परं न समीचीने
 विभाति, परित्यजे इत्यर्थं पाठो भवितुमर्हति ।

कावणसमुच्चये ।

ग्रहोजीवो नव-द्वीपु-सप्तस्थानेषु सर्वदा ।
 बुधः षष्ठाष्ट-तुर्थेषु दिक्सप्त-नवराशितः ॥
 सप्त-चि-षष्ठ द्वात्रिंशः शशी शुभफलप्रदः ।
 रविर्दश-चिषट्संख्यो राजस्वि-दशसङ्गतः ॥
 चि-षट्स्थानगताः ग्रहा मन्दाङ्गारक-केतवः ।
 शुभाः क्रूराः सपापास्तु सर्व एकादशाक्षया ॥
 एषां दृष्टिर्बुधैः पूर्णा वाङ्मिकी ग्रह-भूतयोः ।
 पादिकी रामदिक्स्थाने वस्त्राध्योः पादवर्जिता ॥
 द्वितीया सापदाख्या तु चतुर्थी चेमसंज्ञका ।
 षष्ठी च साधिका तारा अष्टमी ग्रहनाशिका ।
 नवमी चातिमिषा खादेताः पञ्च फलप्रदाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

जम्भारामुदयेकर्तुः क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।
 द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तृदृष्टिदा ॥
 चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।
 षष्ठे ग्रहविनाशाय सप्तमे धननाशिनी ॥
 अष्टमे मृत्युदा नवमे धर्मनाशिनी ।
 दशमे कर्मणां दृष्टौ क्षामे क्षामकरी भवेत् ॥
 द्वादशे तु व्यथाय स्थात् प्रतिष्ठा तु तथा कृता ।
 जम्भारामुदये मेघा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 जम्भारामुदये मेघं सर्वस्थानेषु निर्दिशेत् ।

नेषोदधे कृता क्षिप्रं नाग्रमाप्नोति पार्थिव ॥
 दृषोदधे क्षिरा प्रोक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 शोककान्ता च मिथुने वज्रकक्षाणकारिणी ॥
 कुक्षीरे क्षिप्रं नाग्रः स्यात् सिंहे च सुदृढा भवेत् ।
 कन्यायां शोककान्ता स्यात्कुक्षायां भवति क्षिरा ॥
 दृष्टिके तु क्षिरा प्रोक्ता कक्षायाश्च धनुर्धरे ।
 मकरे क्षिप्रं नाग्रः स्यात् कुम्भे सग्रे दृढा भवेत् ॥
 मीने गुणवशा कर्तुः कच्छे^(१) शून्या तथा भवेत् ।
 उषा स्यात् सूर्यदाभायां^(२) शौम्या शौम्यस्य कीर्तिता ॥
 पापपक्ष्म केन्द्रेण कर्तुर्नागाय कीर्तिता ।
 शौम्या पटस्य सुशुभं कर्तुर्भवति दृष्टिदा ॥
 फलं यदिह सग्रेषु नवाग्रेषु तदेव तु ।
 द्वादशाग्रेषु विशेषं तदेव मनुजोत्तम ॥
 कर्तुर्नागाय विशेषा भिन्नाग्निं होम-सूर्ययोः ।
 शतं जीवेत् प्रपौत्राणां^(३) कर्तुः कक्षाणदा भवेत् ॥
 शुभमंग्रं महाराज सग्रे पापफले शुभं ।
 सग्रे शुभतरे प्राप्ते पापमंग्रमग्रोधनं ॥
 सग्रे शोकदा कर्तुः कृता भवति भास्करे ।

(१) कक्षविशेषे इत्यर्थः ।

(२) सूर्यदाभायामित्यर्थं पाठः स्यादश्वपुष्पकमेकैकस्य एव वर्तते पर-
न्वयं न समीचीना विभक्तिः ।

(३) प्रपौत्राणां शतं जीवेदित्यन्वयः ।

द्वितीयेऽर्धस्य शानिः स्नात् द्वितीये धनसंयुता ॥

आयुःचयस्यतुर्थे स्नात् पञ्चमे सुतनाश्रमं ।

षष्ठे श्रमविघातस्तु दारिद्र्यं सप्तमे भवेत् ॥

मरणं चाष्टमे मानौ नवमे धर्मपीडनं ।

दशमे सुतद्विषयं कामे साभयता भवेत् ॥

द्वादशे व्ययसंयुक्ता निर्धना तु तथा भवेत् ।

चन्द्रे लग्नगते श्रेया सुदृढा मनुजोत्तम ॥

धनान्विता द्वितीये तु द्वितीये साभयता ।

चतुर्थे बान्धवहिता पञ्चमे सुतद्विषयः ॥

षष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनावशा ।

अष्टमे मरणाद्योक्ता नवमे धर्मपीडनं ॥

दशमे धर्मदा प्रोक्ता कामे साभयता भवेत् ।

व्यये व्ययवती राजसूया धनविवर्जिता ॥

अर्द्धविम्बाधिने चन्द्रे शुभपक्षपक्षं भवेत् ।

अर्द्धविम्बाधिने चोद्ये क्रमादय निबोध मे ॥

चन्द्रे लग्नगते श्रेया चित्रं नाशो महीभुजा ।

द्वितीये च दरिद्रा स्नात् द्वितीये धनसंयुता ॥

त्रयोदशे चतुर्थे स्नात् पुत्रनाशाय पञ्चमे ।

षष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥

अष्टमे मरणाद्योक्ता नवमे धर्मचातिनी ।

धनान्विता द्वादशमे कामे साभयता भवेत् ॥

व्यये व्ययवती नित्यं दरिद्रा च तथा भवेत् ।

अग्रे सत्यकरा भौमे तथा दारिद्र्यदा धने ॥
 कौर्त्तिं विशुवने शुद्धां तृतीयस्तः करोत्यसौ ।
 चतुर्थे बन्धुनाशः स्यात् सुतनाशस्तथा सुते ॥
 अरिनाशस्तथा वटे वत्सनेऽग्नौ विनश्यति ।
 अष्टमे कर्मभरं नवमे दशमच्युतिः ॥
 दशमे कर्मवृद्धिः स्यात् जाभे जाभवती भवेत् ।
 जायात्मजप्रसूतयो व्यथे क्षुब्धदाः वदा ॥
 बुधस्य धनयुता द्वितीये च तथा भवेत् ।
 तृतीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥
 कौर्त्तिं पञ्चमे श्रेया वटे रिपुविनाशिनी ।
 सुखदा वत्सने श्रेया हर्षदा च तथाष्टमे ॥
 सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कर्मवृद्धिदा ।
 स्त्रिरसाभगते श्रेया व्यथने धनसंयुता ॥
 जीवे भगव्या अग्नये द्वितीये च तथा भवेत् ।
 वृद्धासदा तृतीये स्यात् चतुर्थे धनसंयुता ॥
 पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता वटे शत्रुविनाशिनी ।
 वत्सने राजदा कर्तुरष्टमे च वृद्धिदा ॥
 कौर्त्तिदा नवमे श्रेया दशमेऽप्यवृद्धिदा ।
 जाभस्ते जाभदा श्रेया व्यथे जाभवमपिता ॥
 अग्नये निशङ्गा अग्रे सर्वकामप्रदा भवेत् ।
 धनमे च धनं दद्यात् तृतीये आहवर्द्धिनी ॥
 चतुर्थे सुभगा श्रेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।

षष्ठे पूर्वा तथा श्रुते सप्तमे धनदृष्टिदा ।
 अष्टमे सुखदा प्रोक्ता नवमे च सुखार्थदा^(१) ॥
 दशमे लोककामा आदरिनाग्रस्यस्यने ।
 तथा व्ययस्य विशेषा श्रुत्ये सधना तथा ॥
 न्यत्युदा अग्रमे शौरे हरिद्रा आद्वितीयने ।
 तृतीये धनसाभाय चतुर्थे कर्तव्युदा ॥
 सुतने सुतनाग्रः आदरिनाग्रस्यचारिने ।
 जायानाग्रस्य जायस्ये न्यत्युर्न्यत्युपसोपने ॥
 धर्मने धर्मशानिः स्नात् कर्मशानिषु कर्मने ।
 महासाभस्य साभस्ये व्ययने च व्ययो भवेत् ॥
 शून्यं विवर्जयेत् केन्द्रे तत्तथैव निघोषयेत् ।
 एवं ज्ञात्वा श्रुतं काशं प्रयत्नेन सुदैववित् ।
 कुर्वीत् प्रतिष्ठां यत्नेन श्रुतौचादवधानतः ॥
 श्रुतेऽस्मि पूर्वं यत्तथा तत्काशप्रतिमाद्यु पां ।
 यमाद्वपीठिकां गर्ते स्थापितां विनिवेशयेत् ।
 तत्काशमेवं कुर्वीत नामावाद्यां समाहितः ॥

काव्यसमुच्चये ।

पादादूनचतुर्नाडीभागः स्नानीन-मेवयोः ।
 दृष-कुम्भी च सुस्नानी चतस्रः पादवर्जिताः ॥
 मकरे मियुने चैव चापासि-हरि-कर्कटाः ।

पादोनाः पटुक्षाः कन्ये षटिकाः शार्ङ्गपत्रं तु ॥
 केसरौ च वृषः कुम्भः क्षिराः क्षुः चिद्भिदायकाः ।
 चरं धनुस्तुला-मेवाद्र्यायुग्मं मीन-कन्यके ।
 कर्कटे कर्कटाक्षिप्तं प्रवर्णाः कार्यनाशकाः ॥
 क्षिरः शुभमघैर्बृष्टः ग्रहोत्तमः शुभाश्रितः ।
 गुरु-शुक्र-बुधैर्युक्ते क्षमे दद्याद्भूनायुषौ ॥
 राव्यं सौम्यं वसं पुंसां देवधर्मादिकं वज्र ।
 प्रथमः सप्तमस्तुर्वी दशमः केन्द्रं षष्ठ्यते ।
 गुरु-शुक्र-बुधाक्षयः सर्वचिद्भिदायकाः ॥
 श्रेयादश-चतुर्वेक्षा क्षमात् पापाः शुभमघाः ।
 श्रुतोऽन्येऽनिष्टकर्मार्थं धोष्याक्षिप्यादधो बुधैः ॥
 सुयोगे ग्राहता धर्माः क्षिराणां पुष्टि-जीवितं ।
 सुक्षमे च महाभागो विषुवे चेषितं फलं ॥
 षडग्रौतिशुखे सुखे अयने च महातिथौ ।
 चन्द्रिरारोग्यमैश्वर्यं देवस्थापनतो भवेत् ॥
 सन्ध्यागते तु क्षमे च प्रत्यक्षमितदुपैरे ।
 दुष्टयष्टे दुष्टक्षमे नक्षत्रेऽशुभसंयुते ॥
 दुर्निमित्ते तथोत्पाते चन्द्र-सूर्योपमर्दने ।
 एतेषु स्थापिता देवाः क्षय-दुर्भिक्ष-रोगदाः ।
 तस्माद्दिनं निरौच्छादौ सर्वोपस्करमाहरेत् ॥
 मत्स्यपुराणे ।

यद्-तारावसं बुद्ध्या यद्भूषां विधाप्य च ।

निमित्तं प्रसूतं सन्धा वर्षधिता सुधादिकं ।

शुभकाले शुभस्थाने कुर्याद्विवर्जिते ।

सग्रे सग्रे च सुर्वोत्तमं प्रतिष्ठादिकमुत्तमं ॥

अयने विषुवे तदत् पञ्चमीति सुखे तथा ।

एतेषु सापन्नं कुर्यादिधिदृष्टेन कर्मणा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्मिन् दृष्टे पदेवोक्तं पदं भूपतिसत्तम ।

तदेवेह फलं प्रोक्तं तन्मार्गर्हर्णेऽपि यादव ॥

रौद्रः शार्पसृषा मैत्रः पैत्रोवासव एव च ।

आद्यो वैष्णव्या ब्राह्मः केशरः शक्रदेवतः ॥

ऐन्द्राग्नेयोनेर्जंतस्य वारुणस्य महीपते ।

अथमृषस्य तथाभाग्यो सुहृत्तास्तु दिवाकरः ॥

रौद्रोऽनपादविभुंभ्रः पौण्य आग्नि एव च ।

धाम्योऽग्निदेवतस्यैव ब्राह्मः सौम्यस्तस्यैव च ॥

आदित्यो जीवदेवेत्यो वैष्णवः सूर्यदेवतः ।

तादृशेवाय यान्त्रिक बुद्धिर्ना राशिचारिणः ॥

तथा :

दिनमयाप्रते सूर्ये सुवर्णोऽभिजिदृष्टे ।

सर्वकामसङ्कटः क्षांतः सर्वोपद्रववर्जितः ॥

मन्त्रपुराणे ।

प्राजापत्ये तु ग्रथनं ब्राह्मे चोत्पादनं भवेत् ।

सुदुर्लभं सापन्नं सुखात् तेन प्राप्ते विषयः ॥

विष्णुधर्मीन्तरे ।

गुरावसामयं प्राप्ते नीचस्ते कर्त्तव्यातिनी ।
 तस्माद्भस्ते जीवे तु धन-धान्यकरी भवेत् ॥
 प्राप्ते रौद्रे वृद्धा श्रेया प्राजापत्ये सुखावहा ।
 स्वर्गलोकप्रदा स्वर्गे चक्रे चक्रप्रवर्तिनी ॥
 वानस्यत्ये तु वरदा चाम्ने चाम्नेर्विवर्द्धिनी ।
 वासे भवति वस्त्राद्या कासे मृत्युप्रदायिनी ॥
 चाम्नेषे दाहमाप्नोति क्षौवमर्द्धवते तथा ।
 धौरे भवति सुस्त्रीता चाम्ने च वरदा तथा ॥
 मय्यते चाम्नेदेवत्ये गोदेवे वृद्धिमाप्नुयात् ।
 चैवे च पुष्टिदा प्रोक्ता तथा भवति पूजिता ॥
 कौमारो वृद्धिमाप्नोति पिथे माघं तथैव च ।
 वादये रोगदा प्रोक्ता शुभा चानन्मदैवते ॥
 चपला वनदेवत्ये चाम्ने मृत्युप्रदा भवेत् ।
 वाग्देवत्ये वृद्धा वाग्मी जीवे च त्रौद्युतो भवेत् ॥
 धनगे धनसंयुक्तः सुदृढः शैलदैवते ॥
 प्रथ्वीदेवे वृद्धा शौन्या शुभा सादेदेवते ।
 पौदये च तथा रोषे वज्रधर्मविवर्द्धिनी ।
 कर्तुः सुखावहा चैव तथा त्वाष्ट्रयुता भवेत् ॥

इति सामान्यप्रतिष्ठा ।

अथ शिवप्रतिष्ठा ।

अथ लक्ष्मणसुखये ।

उत्तराग्रागते भागौ सिद्धस्नापनसुखम् ।
 दक्षिणे लक्ष्मणे पूष्यं चित्रार्द्रं भयावहं ॥
 अश्लेषं स्नापनं नेष्टुं तथा वै दक्षिणायने ।
 अश्लेषे स्नापिते सिद्धे व्याधिना पीयते प्रजा ॥
 कुमारः सन्मौख्यो कल्याणाग्रश्च जायते ।
 सुमहाग्रस्तोपश्च तदा राज्ञां प्रजायते ॥
 कर्तुः क्षयः सदा शोको मृदे भवति दारुणः ।
 तस्मात् स्नापयेद्देवं अश्लेषे दक्षिणायने ॥
 स्नापनसु प्रकर्त्तव्यं शिशिरादावुत्पद्ये ।
 प्रादुर्भा स्नापितं सिद्धौ भवेद्भद्रयोगदं ॥
 हेमन्ते श्रावणं सिद्धं शिशिरे सर्वभूतिदं ।
 शक्तीप्रदं वसन्ते च पीप्से च अथ-श्रावणं ।
 अतीनां सर्वकाले च सिद्धकारोपणं मतं ॥

रत्नावली ।

माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्येष्ठाषाढेषु पञ्चसु ।
 माघेषु शुक्लपक्षेषु सुदुष्टघटवर्जिते ॥
 द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी नवमी तथा ।
 द्वादशैकादशी यास्या पूर्णिमा च त्रयोदशी ॥
 गुरुः शुक्रो बुधः सोमोवरयेण सुखावहं ।

आर्द्रा शतभिषा स्नाती रोहिणी श्रवणं वृषः ॥

पूर्वाषाढोत्तराषाढा ज्येष्ठाश्लेषा च रेवती ।

षिषा-हस्तौ धनिष्ठा स्वादतुराधा च सिद्धिदा ॥

अश्लेषासमुच्चये ।

नक्षत्रे यच्च तथापि सर्वकासं दिपक्षयोः ।

सिद्धिस्तथापनं शस्तं यतः कामार्थिनो भुवं ॥

रक्षावस्था ।

शौभाग्यः शोभनायुष्मान् सिद्धः साध्यः शिवः शुभः ।

वृद्धिः प्रीतिर्धृतिः सिद्धिः भुवः शुक्लः सुशोभनम् ॥

ववक्ष नाशवक्षेव कौशलनैतिसं शुभम् ।

मैत्रं परममैत्रं च सन्तुष्टं यथा शुभम् ॥

सग्नश्च वृद्धिः सिद्धिः शोभो मेघोमिथुन-कर्कटौ ।

तथा कन्या तुला-कुम्भौ वृषभश्च प्रशस्तौ ॥

रविहस्तौ भवेत्सिद्धिः शोभो मृगशिरस्तथा ।

छत्तिका भौमवारो स्वादतुराधा बुधे यदा ॥

रेवती भृगुसम्यक्का शुक्रवारो पुनर्वसुः ।

श्रवणं शनिवारो च सिद्धियोगाः शुभा मताः ॥

ज्येष्ठाभप्रभृतयोऽथ षट्सप्तैकादशाः शुभाः ।

भौम-मन्दौ वृषश्चौ च द्वि-सप्ताह-शरैर्गुरुः ॥

ज्येष्ठा-तुल्य-रक्षावृक्षौ दशस्य शुभौ बुधः ।

रव-सप्त-दशान्यस्तः शुक्रस्याथ प्रथमतः ॥

शेषमध्ये यदाः सर्वे यमकण्ठेति निश्चिताः ।

यस्मान्ते सर्वकार्यज्ञास्तस्मान्तेष्वनियोजयेत् ॥
 चीणचक्रसया मन्दः^(१) कुजार्कौ तैर्युतो बुधः ।
 पापाः पापाग्रया यस्मान्तस्मान्तांश्च विवर्जयेत् ॥
 केन्द्रस्थे च गुरौ शुके न लग्नेन्दोर्यदा दशाः ।
 नष्टचक्षुः तथा शुके गुरावस्थं गते सति ।
 प्रतिष्ठादिशुभकारभ्यान् दूरयाचां विवर्जयेत् ॥
 अन्यहुस्तदं यस्तन् ज्योतिःशास्त्रविशारदः ।
 यस्मात्तोष्य निर्युञ्जीत सर्वसाध्यान्वयाचरेत् ॥

कचपसमुच्यते ।

सुदिने शुक्लपक्षे च रविवारचर्भषिते ।
 शुभशुभकारकासौमे शुक्ले करणान्धिते ॥
 वैश्वेदेवे प्रतिष्ठाः स्यान्मित्रे च सितपक्षके ।
 अर्धेते चैव क्षण्डेऽपि मन्त्र-मूर्तिप्रभेदतः ॥
 वैशाखिस्तान्त्रिकी रौद्रौ शतं वर्षाणि तिष्ठति ।
 पक्षराची चरेर्मित्रा पञ्चशो वर्षसंस्थितिः ॥
 अर्धेता भैरवी वा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ।
 शताह्नाह्ना वा तिष्ठेत् बाणक्षिप्रस्तथाम्बुजा ॥
 इति शिवप्रतिष्ठा ।

अथ विष्णुप्रतिष्ठा ।

वैद्यानसंहितायां ।

अवने चोत्तरे कुर्वादिशिषे वा मरान्कितम् ।

देवीपुराणे वैद्यानसंहितायां ।

मार्गशीर्षक-मासौ द्वौ निन्दितौ मङ्गला घुरा ।

मासेषु पास्तुनः श्रेष्ठः चैवो वेग्राह एव च ।

तैवेऽप्यन्यस्युक्ताये आवचे मासि वा भवेत् ॥

तत्त्वसारसंहितायां ।

प्रतिष्ठाचर्चिभिः प्रोक्ता वा क्रमाद्व्यत्येऽथ वा ।

प्रतिपद्य द्वितीया च नवमी च चतुर्दशी ।

दशमी द्वादशी पूर्वे श्रद्धापथे श्रद्धाभिता ॥

महापद्मपुराणे ।

पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यां श्रद्धापथतः ।

प्रतिपद्वितीयाचोर्वा पञ्चम्यां द्वादश्यामपि ।

संहितास्थिरपथेता चचयोनं श्रुत्वा जे ॥

वैद्यानसंहितायां :

अवचे चैव रोहिण्यां छात्यां चो पुनर्वसौ ।

विषूक्तरेषु देवत्यां अग्निडे वादचे तथा ॥

वीज-साक्षादुदाधासु तिथे चैव विप्रैः ।

अन्यस्मिन् सुप्रसूते वा अथोक्तनुबन्धुते ॥

अश्विनी-रोहिणीचोने पुनर्वसौ च सुवतः ।

भरण्यां श्रवणे हस्ते रेवत्यामुत्तरासु च ।

त्रिषु नक्षत्रयोगेषु क्रमेणैषूत्तरायणे ॥

सागरसंहितायां ।

सोमो दृश्यतिद्यैव भार्गवोऽथ बुधस्तथा ।

एते सौम्या ग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा-योगकर्मणि ॥

‘ग्रहाः’ वाराः । ‘सौम्याः’ श्रुतकृत्वाः ।

महापञ्चरात्रे ।

सौम्यपक्षे शक्रदिने सोम-मार्गवाचरे ।

ग्रहयोग एवं भवेत्प्रतिष्ठा-यज्ञकर्मणि ॥

वैखानससंहितायां नृसिंहपुराणे ।

पूर्वपक्षे शुभे काले स्थिरे चोर्ध्वमुखेऽपि भे ।

श्रुतकूले च लग्ने च हरिः स्थाप्योनरैस्तथा ॥

नक्षत्रे च तिथौ युग्मे प्रशस्ते विष्टिवर्जिते ।

गुरु-शुक्र-बुधेन्द्रूनां एकवारयुते शुभे ॥

यामस्य यजमानस्याप्यश्रुतकूलेऽपि तत्र वै ।

चरराशिं विवर्द्धाय स्थिरराशिं प्रगृह्य च ।

सुप्रशस्ते मुहूर्त्ते वै प्रतिष्ठां कारयेद्गुरे ॥

चक्षपसमुचये ।

सुदिने चितपक्षे च सुरवारर्चभूषिते ।

सुचन्द्रतारकायोगे सुलग्ने करणाश्रिते ॥

हेते द्वे प्रतिष्ठां स्थाप्ये च चितपक्षके ।

चदेते चैव क्षण्ये च मन्त्र-मूर्तिप्रभेदतः ॥

द्वेता सिद्धाम्बिकी रौद्री शतवर्षाणि तिष्ठति ।
 पञ्चरात्री हरेर्मिश्रा पञ्चश्रोवर्षसंस्थितिः ।
 अद्वेता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमन्त्रज्ञा ॥
 मधुककाष्ठप्रतिमाप्रतिष्ठाकृत्यं वाराहपुराणे ।
 शृङ्गापत्रे तु द्वादश्यां नक्षत्रे रैवते तथा ।
 तत्र संस्थापनं कुर्याद्भूमिसिद्ध्यर्थसाधनं ॥
 इति विष्णुप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ देवीप्रतिष्ठाकालः ।

देवीपुराणे ।

गुरौ मेघगते शुक्ले देवींश्चाथ प्रतिष्ठयेत् ।
 इहैव स भवेद्भूयो मृतो गच्छेत्परमदम् ॥
 तस्मात्मेघगते शुक्ले उत्तमा नवमी स्याता ।
 तथा माघाश्विनौ माघाशुक्लमौ परिकीर्तितौ ॥
 देवी तत्र सदा शक्र-पाशुजापि प्रतिष्ठिता ।
 भवते फलदा पुंसां कर्कशे च वृषस्थिते ॥
 तथाच सिद्ध-गन्धर्वा नृपा वा राक्षसाक्षिणः ।
 ते यजन्तु सदा देवीं स्थापयित्वा विधानतः ॥
 न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽथ कारणम् ।
 मातृ-भैरव-वाराह-नरसिंह-चित्रिकमाः ।

महिषासुरदम्बस्य स्नाया वै दक्षिणायने ॥

तथाच चतुःषष्टिप्रतिष्ठाप्याम् ।

ब्रह्मोवाच ।

स्नापनञ्च प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधकम् ।

सर्वकालं प्रकर्त्तव्यं क्षण्यपणे विप्रोवतः ॥

रात्रिरूपा यतो देवो दिवाकूपो मधेश्वरः ।

अतः स्नाकाक्षपूजाभिः सिद्धिदा परमेश्वरी ॥

इति देवीप्रतिष्ठाकावचनिर्णयः ।

अथ वापी-कूपादिप्रतिष्ठाकावचः ।

वक्त्रिपुराणे ।

वापी-कूप-तडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।

सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा कृता ॥

कर्कटे पुत्रलाभस्तु लौक्यं तु मकरे भवेत् ।

मीने यज्ञोऽर्घ्यलाभस्तु पुष्के च सुवद्भद्रकम् ॥

दुधे च मियुने रुद्धिर्दक्षिणे कक्षं भवेत् ।

पिबन्नस्तिष्ठ कन्यार्यां तुल्यार्चां प्राप्स्यती गतिः ।

चिन्ते मेवे धनमात्रं कक्षीय दिनं चक्षति ॥

भविष्योत्तरपुराणे ।

तस्मिन् सखिस्तन्मूर्धे कार्त्तिके सविशेषतः ।

तडागस्त विधिः कार्यः स्त्रिरनवयोगतः ॥

मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।

न काशनिघमस्तत्र सखिस्तं तत्र कारणम् ॥

इति वाय्वादिप्रतिष्ठाकाशतिर्जयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे काशनिर्णये प्रतिष्ठाकाशनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ दीक्षाकालः ।

तत्र नानादेवतादीक्षाकालः कालोत्तरे ।
 शरदसप्तथोर्ध्वगो दीक्षाकर्मविधौ वरः ।
 तद्योरसम्भवे वर्षा नान्यथापि प्रशस्यते ॥
 दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिपद्ये ।
 व्रतगृहणमोक्षे च द्रव्यालम्भनकर्मणि ।
 कार्त्तिकमास्येव वैशाखां स्वर्गानोरविदर्शने ॥
 तत्रैव ।

चन्द्र-सूर्योपरागेषु षड्शीतिमुखेषु च ।
 गङ्ग-नक्षत्रयोगेषु विषुवत्सदिनेषु च ।
 अथनेषु च सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिदः ॥
 कारणे ।

पूर्वाषाढे च माघे च आषाढे मृगशीर्षके ।
 दीक्षा न कारयेद्द्वीमान् अन्यमासेषु कारयेत् ।
 शुक्लपक्षे शुभर्षे च सुवार-तिथिभिर्युते ॥
 क्रियाकाण्डशेखरे ।

न विना पर्व दीक्षा स्नादप्राप्तौ मधु-पौषयोः ।
 अन्यत्र तु सदा कार्या विशुद्धौ गृह-श्रमयोः ॥

वर्षादौ तु निमित्तानि प्रशस्तान्युपलक्षयेत् ॥
 वर्षादिषु निषिद्धेष्वपि काशेषु कदाचिच्छुभशकुनाद्युपलक्षणे वति
 दीक्षा कर्त्तव्येत्यर्थः ।

प्रसिद्धाक्षिपयोराष्टदर्शनं गुरुपर्व च ।
 पवित्रका तिथिस्थापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ॥

रत्नावल्याम् ।

चतुर्थी नवमीं षष्ठीमष्टमीञ्च^(१) चतुर्दशीम् ।
 पूर्णमासीं विना शेषा हिता शुक्लौ सुसुषुषु ।
 आदित्यं मङ्गलं चौरिं त्यक्त्वा वाराह भूतञ्चे ॥

सुप्रभेदे ।

षष्ठ्याञ्च नवम्यां वा एकादश्यामपि वा ।
 दश्याञ्च चतुर्दश्यां दीक्षाकर्म प्रशस्यते ॥
 कश्चित् चतुर्दश्यामवास्यामिति पाठः ।
 चितेन्दु-श्च-गुरुणान् परीक्षेत शुक्लागुणैः ।
 गुणैर्युक्तास्तु संपाद्या गुणहीनास्तु वर्जयेत् ॥
 काशोत्तरे ।

चतुर्थ्यामपवाट्यां चतुर्दश्यां तथैव च ।
 पूर्णमास्यां प्रकर्त्तव्यं भूतिकामैः चिते सदा ॥
 सुन्निकामैः क्षण्यपणे चत्किञ्चित्कर्म चाचरेत् ।
 दिनचिन्त्राणि सुक्ताश्च यास्यान्याक्षिपयः स्रताः ॥

तत्त्वसागरसंहितायाम् ।

(१) षष्ठीं षष्ठमीञ्चेति क० ।

तां तां तिथिं पुराख्येयं तदुक्तां तच्च दीक्षयेत् ।

इन्द्र उवाच ।

कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषं वद नारद ।

सङ्क्षेपेणैव दीक्षायां विशेषावसरं तथा ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।

चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाचः प्रोक्ता चथोदशी ॥

द्वितीया तु शिवः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयका ।

नित्यमार्गेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी ॥

अष्टमी गणनायस्य भागोः प्रोक्ता तु सप्तमी ।

एवंसुखास्तु संक्षेपातिथयः परिभाषिताः ।

प्रपञ्चेन तिथीः सर्वाः पविचारोपणे स्युताः ।

कारणे ।

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणश्चाश्विनी तथा ।

श्राविचं त्वारु-वायव्ये मैथुनं मैत्रमेव च ॥

तिथ्यं चित्ततराद्रां तु अविष्टा च चित्राभम् ।

नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि दीक्षाकर्मणि सुमत ॥

रत्नावल्याम् ।

चौखुत्तराणि रोहिण्यः पुष्यकं मृगशीर्षकम् ।

इक्ष्वाः स्वातिरशुलाभा मघा मूलश्च रेवती ॥

अभिजिच्छ्रवणश्चेति शिवयोगे चतुर्दशी ।

योगश्च प्रीतिरायुजान् सौभाग्यः प्रोभनः स्युतः ॥

सुवर्मा च धृतिर्द्विर्भुवः सिद्धिश्च सर्वशः ।
 वरीयांश्च शिवः सिद्धो नद्या ऐन्द्रश्च षोडश ॥
 निष्ठाणि तानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।
 किन्तु देशिकसेकादौ शुभान्यथापि पूर्ववत् ॥
 प्रतिपत्पूर्वाषाढा च पक्षमी कृत्तिका तथा ।
 पूर्वाभाद्रपदा ज्येष्ठा दशमी रोहिणी तथा ॥
 द्वादश्या सर्पनक्षत्रमर्थ्यमूषा च चतुर्दशी ।
 नक्षत्रक्षमा इत्येते देवानामपि नाशदाः ॥

कारणे ।

राशयश्च चराः श्रेष्ठा मध्यमाशोभये स्रताः ।
 क्षिरश्च मेघनक्षत्रे पक्षाः सर्वे विवर्जिताः ।
 आचार्य-शिवधोरानुकूलं शुभप्रदं भवेत् ॥

क्रियाकाण्डे खरे ।

राश्यादिवर्गसंशुद्धिर्लघ्वचक्रार्कधोरपि ।
 बलं गोचरशुद्धिश्च योगशास्त्रे प्रतीयताम् ॥
 लग्नदोष-पक्षदोषाः सर्वे नश्यन्ति ते शुभे ।
 लग्नस्थे भार्यवे प्रौढे केन्द्रस्थे च वृक्षस्थौ ॥
 इत्यादिनिपुणं वीक्ष्य दीक्षां मौसुचवीक्यति ।
 मौसुचवीं प्रति न यत्कासादिनियमः स्रतः ॥
 मन्त्रवर्णेषु सिद्धान्ते सुविद्वान्मेलयेदुधः ।
 वैवर्णवानुदासीनान् गणयेद्भूमिः पृथक् ॥
 सिद्धराशौ हरेद्भागं वसुभिर्भानुभिः खरैः ।

शूद्रराशिस्तु यः श्रेयोयामे सङ्कोदिता हि वा ॥
 रिपुराशिनतः श्रेयोमासोऽसौ परिकीर्तितः ।
 हरेत्पञ्चदशं भागं तिथिज्ञानाय मन्त्रगम् ॥
 मासि तस्मिंस्तथा यामे कुर्वीत यद्दणं मनोः ।
 ज्योतिःशास्त्रात्सुनिर्णीते सग्रे वा दीक्षितो भवेत् ॥
 अथ दीक्षार्थं प्रशस्तास्त्रिष्वीः प्रतिपाद्य तत्त्वज्ञानरसंहितायाम्
 उक्तं हि ।

तिथिं विनापि दीक्षाया विग्रिष्टावसरं शूद्रम् ।
 दुर्लभे बहुकृपाणाम् सकृत्सङ्ग उपस्थिते ।
 तदनुज्ञा यदा सन्धा स दीक्षावसरोभवेत् ॥
 यामे वा यदि वारुणे चेत्ते वा दिवसे निशि ।
 आगच्छति गुरुर्देवाद्यदा दीक्षा तदा भवेत् ॥
 प्राप्ता दीक्षा तदा ज्ञेया गुरौ च समुपस्थिते ।
 यदैवेष्टा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ॥

इति नानादेवदीक्षाकालः ।

अथ विष्णुदीक्षाकालः ।

कृतपञ्चरात्रे ।

विज्ञाय नीतिप्रवणं हि शिष्य-
 सुदग्गतौ तौष्ण्यकरस्य काले ।

द्योमस दृष्टौ शुभसमयान्ते
सन्दीपयेद्देवपदा गुह्यम् ॥

महापञ्चरात्रे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यवृत्तमये तथा ।
द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां सुनेऽथवा ॥
अमास्यास्यामयवा कास्तुद्विष्य देशिकः ।
तदेकद्विष्यः पूर्वमधिवासनमारभेत् ॥

तत्पञ्चागरेष्वंशितायाम् ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्यां द्वादश्यां चक्रधारिणः ।
चतुर्दश्यां शिवे प्रोक्ता वाचः प्रोक्ता चतुर्दश्यां ॥

चैवर्षपञ्चरात्रे नवकदीपाविषये ।

दीपाविधौ वा नवमे च काष्ठे
स्नाह्वादश्यां पञ्चदश्यां तिथिषु ।
एकादश्यां पञ्चदश्यां तिथिष्वं
भवेच्चतुर्दश्यावाष्टमी च ।
पाचादिभ्यो योगविधौ प्रशस्ता
स्नाह्वेयतानां नवमी चतुर्थी ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविग्रहरत्न-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कावनिर्णये दीक्षाकावो नाम शोचशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

काकस्य द्विविधोऽग्नेयः सूक्ष्म-सूक्ष्मोपलक्षितः ।
सूक्ष्मस्य लौकिकोऽग्नेयः सूक्ष्मस्याध्यात्मिकस्तथा ॥
सर्वे सूक्ष्मे च कर्तव्यं सूक्ष्मं काकविधिं शृणु ।
सूक्ष्मानकादिनिमित्ततुल्यभागस्तुटिः स्मृतः ॥
तद्वयन्तु स्रवः प्रोक्तो निमेषसङ्ख्यं भवेत् ।
निमेषाः पञ्चदश काठाः शिंशत्काठाः कक्षा स्मृता ॥
शिंशत्कक्षा क्षुद्रर्तस्य तदेव षटिकादयम् ।
शार्ङ्गस्य नाडिकाः सप्त धामस्तत्सन्निहन्त्यते ।
सन्निहोऽष्टौ समाख्याता अक्षोराक्षं विचक्षणैः ॥
खजलं प्रतिमानम् उत्तममन्त्रतिकीर्तितम् ।
उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे शार्ङ्गधामके ॥
खजलं मध्यमं मध्य उदयेऽक्षमलं यमं ।
परार्द्धनेष्टु कालेषु पूजयेत्तु विप्रवतः ॥
दिकाक्षं वा पिकाक्षं वा आत्मार्यं संप्रपूजयेत् ।
पूजारम्भाय वज्रज्जलं सर्वं सन्ध्याविधिं कुरु ॥
सन्ध्यादिक्रमवाद्दोषाः कृते चेत्तु न दोषकः ।

पूर्वाह्णे चैव मध्याह्णे प्रदोषे वक्षिमाचरेत् ॥
 अन्यासु सर्वसन्ध्यासु नाचरेत् वक्षिक्तमम् ।
 अर्द्धयामे वक्षिं क्षुब्धात् काम्यार्थो तु विशेषतः ॥
 नित्योत्सवे च पूजायां तथा संवत्सरोत्सवे ।
 कारयेत् विशेषेण अन्यथा चेन्न कारयेत् ॥
 भास्करोदयमारभ्य यावत् दृश्य नाडिकाः ।
 प्रातःकाळ इति प्रोक्तः स्नापनारोपणादिषु ॥
 पूर्वाह्णाय समारभ्य यावत् दृश्य नाडिकाः ।
 मध्याह्न इति विज्ञेयः स्नापनारोपणादिषु ॥
 मध्याह्नात् समारभ्य यावत् दृश्य नाडिकाः ।
 सायंकाल इति प्रोक्तः प्रदोषमधुना शृणु ॥
 अक्षमानं समारभ्य साह्याः सप्त च नाडिकाः ।
 प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः शृणु ॥
 प्रदोषान्तं समारभ्य त्रिपादेन विनाडिकाः ।
 अर्द्धयाम इति प्रोक्तसाह्यरात्रमथोच्यते ॥
 अर्द्धयामान्तमारभ्य यावत् दृश्य नाडिकाः ।
 अर्द्धरात्रमिति प्रोक्तं रात्रिर्नक्तमथोच्यते ॥
 भास्करस्तोदयात्पूर्वं त्रिपादेन विनाडिकाः ।
 रात्रिर्नक्तमिति प्रोक्तं ज्ञात्वेवं सर्वमाचरेत् ॥
 जलसंपन्नं पुष्पसंपन्नं चजनं तथा ।
 चन्द्रादेव कर्त्तव्यं रात्रौ वा जलपत्रः ।
 देवतास्नापनं तीर्थं प्रातःकाळे समाचरेत् ॥

२६४ चतुर्मासिनामनौ हरिविषयके कावर्णिके [१० अ० ।

प्रातःकाशान्तमारभ्य चावहे द्वात्रिंशद्वारिकाः ।
 तावदापि प्रकर्त्तव्यं तीर्थकार्यं प्रजापते ॥
 चतुरार्यकार्यं तु सप्तवसाधिवासनं ॥
 चावस्य प्रारभेद्भूमिमां रक्षाद्यैव प्रवन्धने ॥
 स्नापने प्रोचये चैव गर्भन्यासे तथैव च ।
 अधिवासनानि सर्वाणि मन्थरात्रे तु कारयेत् ॥
 राक्षसात्रे विशेषेण सर्वदेवक्रियार्यकं ।
 कुर्वात्परं महाप्रभञ्जं तद्वायुमभिहितवे ॥

इति नित्य-नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तद्द्वाराणां कावः ।

अथ विष्णुपूजाकावः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

एककाशं द्विकाशं वा त्रिकाशं पूजयेद्भक्तिं ।

चतुष्पदं भोजनं कुर्वन् नरकापि प्रवेक्ष्यरः ॥

नारदीये ।

प्रातर्मन्त्रादिने चाद्यं विष्णुपूजां समारभेत् ।

अथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा कृता कुपे ॥

अग्रहो विस्तरेष्वेव प्रातः सन्ध्या केग्रवं ।

मध्याह्ने चैव सन्ध्या पुन्यास्तिस्रमपि शिपेत् ॥

मध्याह्ने वा विस्तरेण सङ्क्षेपेचाथवा हरिं ।

सन्ध्या भोजनं कुर्वाद्मया नरकं प्रयेत् ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु तत्काशे च विशेषतः ।

पूजयेद्देवदेवेशं ब्रह्मं सन्नाम्य चक्रतः ॥

इति विष्णुपूजाकाशः ।

अथ देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकण्डे ।

प्रतिपत्त्यावकौ प्रोक्ता द्वितीया प्रमथस्य तु ।

तृतीया गिरिसुब्बासु चतुर्थी विप्रचारिणः ॥

पञ्चमी नागराजानां षष्ठी स्कान्दो तिथिः स्मृता ।

सप्तमी चमत्तेष्टु अष्टमूर्त्तिपाष्टमी ॥

नवमी योगिनीनान्तु दशमी दशमी तथा ।

एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रिणस्य च ॥

त्रयोदशी लज्जस्य भूतेशस्य चतुर्दशी ।

पौर्णमासी प्रजेशस्य पितृणां दर्श उच्यते ॥

इति देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

अथ कामनाविशेषान्तिथ्यादिविशेषे
देवताविशेषपूजा ।

भविष्यत्पुराणे ।

अग्निमिहा च ऊला च प्रतिपद्यन्तं इतम् ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमृतं धनम् ॥

ब्रह्मावस्य द्वितीयाद्यां संपूज्य ब्रह्मचारिणः ।

भोजयित्वा च विद्यायां सर्वेषां पारगो भवेत् ॥
 तृतीयया च विज्ञेयं विज्ञेयो जायते भुवम् ।
 क्रयादिव्यवहारेषु कामो बह्वर्गो भवेत् ॥
 मन्त्रैः पूजितः क्षुब्धो चतुर्थो सर्वकर्मसु ।
 अविज्ञं विदुषां विप्र कार्यनाशकं कर्षितम् ॥
 नागानिहा च पशून्नां न विषेरभिभूयते ।
 स्त्रियं वा लभते पुमान् पराञ्च श्रियमाप्नुयात् ॥
 समूह्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः वज्रां प्रजायते ।
 मायावी रूपसमूहो दीर्घायुः कौर्त्तिकवर्द्धनः ॥
 सप्तम्यां पूजयेत् देवं शिवभानुं दिवाकरम् ।
 अष्टम्यां पूजितो देवो गोब्रूडाभरणो हरः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलं कामजान् वञ्चते गुणान् ॥
 मृत्युश्च भगदस्यैव पापश्च च प्रपूजितः ।
 दुर्गां संपूज्य दुर्गायां नवम्यां तर्पेच्छया ।
 संपाप्ते व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजसु सर्वव्याधिहरो भुवम् ।
 नरकादपण्योश्च ससुहूरति मानवम् ॥
 एकादश्यां अथोद्दिष्टा विष्णुदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजां बुद्धिश्च धान्यश्च प्रवञ्चन्ति मर्षीं तथा ॥
 द्वादश्यां पूजितो देवः सर्वैश्वर्यवन्मृतः ।
 ब्रह्मपुत्रो ब्रह्मधनस्तथा साक्षात् संश्रयः ॥
 अथोद्दिष्टाश्च समूह्य कामदेवं महावक्त्रम् ।

पूजितः परया भक्त्या धनं सुभावं दाययेत् ॥
 चतुर्हस्ता महादेव उमाकाको जगद्गुरुः ।
 सम्पूजितो महाभक्ता सर्वान् कामान् ददात्यसौ ॥
 पौर्वमाकाञ्च यः सोमं पूजयेत् भक्तिमान् नरः ।
 वरूपत्वं भवेत् तच्च इति ते निश्चिता मतिः ॥
 अमायां पितरः पिष्टैरिष्टाः कुर्वन्ति सर्वदा ।
 पूर्वां वृद्धिं धनं रचामाप्नुयं वरमेव च ॥
 उपवासं विनायेते मन्त्रमुक्तकप्रदाः ।
 पूजिता जपसोमैश्च तोयिता भक्तिः बहा ॥
 मूलमन्त्राद्यु संज्ञाभिरङ्गमन्त्राद्यु कीर्तिताः ।
 पूर्वैश्च पद्मपद्माः कर्त्तव्याश्च तिथीचराः ॥
 एतेषाञ्च रूपाणि देवताकाञ्चे चाक्षोक्तमीशानि ।
 जन्म-सुखीपदारैश्च अवाप्नोति विधीयते ।
 पूजा श्राद्धे न कर्त्तव्या कृतापि न फलप्रदा ॥
 आश्वधारायमिन्द्रिज दधि-हीराक-माङ्गिकैः ।
 अघोक्तकदोहोमोजयः श्रान्तेन चेतया ॥
 कृत्वा चक्रं द्वात्र्ये च^(१) सत्त्वान्वेतामि भक्तिः ।
 अघोक्तानि अघोक्तानि अमेतेषाधिकानि तु ॥
 इह जगन्व्याप्यस्मिन् निवसेत् सुखी बहा ।
 तेषां कोक्तेषु मन्त्रज्ञो वापती^(२) तिथिः कृता ॥
 इह तस्मान् परिशुद्धकृत्तव्यो वापते नरः ।

(१) वर-दे चेति श्रु० ।

(२) वापतीचेति श्रु० ।

सुहृदोभयसम्बन्धोनिर्जितारिर्महीपतिः ।

सौमुद्रपुंसको वापि जायते सुहृदोत्तमः ॥

कूर्मपुराणे ।

देवताभर्चनं नृणामग्रेवाधौक्यान्नमम् ।

अमावास्यां तिथिं प्राप्य चक्षाराधयते भवम् ।

ब्रह्माणं पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाह्व्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्ह्वीम् ।

सम्पूज्य ब्राह्मणसुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चन्द्रोदय्यां तथा रात्रौ सोपचारस्त्रिकीर्तनम् ।

इहेग्रं प्रयत्ने यामे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अमावास्यामथावाप्य उदित्य च पितामहम् ।

ब्राह्मणांक्षीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥

वज्रासुपोषितो देवं शुक्लपत्रे समाहितः ।

सप्तम्यामर्चयेद्भ्रातुं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भरण्याश्च चतुर्ध्याश्च शनैश्चरद्दिने यमम् ।

पूजयेत् सप्तजन्मसौमुच्यते पातकैर्नरः ॥

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जगार्हणम् ।

द्वादश्यां शुक्लपत्रस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मीक्षरे ।

मार्गश्लेषे उवाच ।

काचं तवाहं वक्ष्यामि देवतापूजने वृथक् ।

संवत्सरेण सर्वत्र सोपवासश्च सर्वदा ॥

ब्रह्मायं पूजयेत् देवं सततं प्रथमेऽहनि ।
 पञ्चदशे महाभाग पञ्चदश्यास्तुपोदितः ॥
 संवत्सरेष धर्मज्ञ विद्यावज्रसुवर्णकम् ।
 संसृज्जेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 चैवमायस्य वा ब्रह्मा प्रथमा प्रतिपद् भवेत् ।
 तदङ्गि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ।
 संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥
 काशस्थाययवाः सर्वे तस्मिन्नहनि पूजिताः ।
 यश्चापि च धर्मज्ञ सौख्यं दयुरदुत्तमम् ॥
 संवत्सराधिपं नागं तस्मिन्नहनि पूजयेत् ।
 यश्चापि सौख्यमाप्नोति स्नात्स्नानमथैव च ॥
 तथाग्निं ब्रह्मणा सृष्टं चैकोक्ते प्रथमं दिव ।
 दक्षं प्रजापतिं नित्यं द्वितीयायामथार्चयेत् ।
 फल्गमाप्नोति धर्मज्ञ गोमेधस्य न संशयः ॥
 तथा नासत्यधोः कृत्वा तस्मिन्नहनि पूजनम् ।
 नित्यमारोग्यमाप्नोति तथा रूपस्य भार्गव ॥
 ब्रह्मपते द्वितीयायां वासपत्यस्य पूजनम् ।
 कृत्वा दत्ता च जवचं प्राणायौ सुभगो भवेत् ॥
 वाय्वा द्वादश ये प्रोक्तास्तेषां कृत्वा तु पूजनम् ।
 तृतीयायां महाभाग द्वादशाहफलं भवेत् ॥
 तृतीयायां तदाभ्यर्थं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ।
 इत्येकं इत्येकं महाभाग त्रिवर्गफलमाप्नोति ॥

चीन् कोकाञ्च तदा नाम चम्बक् संपूज्य कलतः ।
 ऐश्वर्यं मयदाप्नोति गतिमध्याह्न विन्दति ॥
 द्वितीया भावये कृष्णा वा सात् अवचसंचुता ।
 तस्यां संपूज्य गोविन्दं पुष्टिमध्यामवाप्नुयात् ॥
 वैशाखे श्रृङ्गपथे तु द्वितीयावाप्तुपोषितः ।
 अचयं फलमाप्नोति सर्वत्र सुकृतस्य च ॥
 वा तस्मात् कृत्तिकोपेता विशेषेषु सुप्रविता ।
 तत्र दत्तं कृतं कर्त्तुं सर्वमवचसुच्यते ॥
 अचया वा त्रिषिखास्मात् तस्यां सुकृतमवचम् ।
 अचतैः पूजितो विष्णुर्लेन वायव्या मता ॥
 अचतैस्तु नरः सातो विष्णोर्दत्ता तयाचतान् ।
 वरान् सुसंस्कृताञ्चैव ज्ञत्वा चैव तयाचतान् ॥
 विप्रेषु दत्ता तानेव तथा शम्भून् सुसंस्कृतान् ।
 यवार्चं सुमहाभाग फलमवचमश्नुते ॥
 एकामयुक्तवत् कृत्वा द्वितीयां भृगुनन्दन ।
 एतामभ्यद्वितीयाणां सर्वाणामु पार्चं कृतेत् ॥
 प्रोक्तास्तु भृगवो नाम देवा द्वादश ये पुरा ।
 चतुर्वर्ती पूजनं तेषां कृत्वा दिवमवाप्नुयात् ॥
 यमराजपूजनं कृत्वा चतुर्वर्तीन् धार्मिकः ।
 नाप्नोति नारकं दुःखं तद्वे रविस्तुते नरः ॥
 विनायकमवाभ्यर्च्य चतुर्वर्तीं यदुगन्धन ।
 सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्त्तिकेष्टिमवाप्नुयात् ॥

मित्रां रतिं तथा मङ्गां कौर्त्तिं मेधां वरक्षतीम् ।
 प्रज्ञां पुष्टिं तथा कान्तिं तथैवाहनि पूजयेत् ॥
 तन्मवादादवाप्नोति यथेष्टं मनुजोत्तम ।
 विद्याकामो विप्रोऽप्य पूजयेच्च वरक्षतीम् ॥
 देवानां मातरः सर्वास्तत्र तत्राग्निं पूजिताः ।
 सर्वकामप्रदा ज्ञेयाः पुष्टयस्तत्र विपश्चिताः ॥
 पक्ष्म्यां पूजनं कृत्वा तथा च मनसा नरः ।
 सौभाग्यं मयदाप्नोति यश्चाप्यष्टाङ्गं विन्दति ॥
 पक्ष्म्यां वृषिवीं देवीं तथा संपूजयन्नरः ।
 तामवाप्नोति यत्नेन नाच काम्यां विचारया ॥
 विश्वेदेवास्तु ते प्रोक्ताः पूर्वमेव मया द्रष्टुम् ।
 तेषां संपूजनं कृत्वा पक्ष्म्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टं गन्धर्वमभ्यर्च्य पक्ष्म्यां सुभगो भवेत् ।
 तथा विचरयं तेषां राजानस्तु विप्रवतः ॥
 देवमात्र्यास्तथा सर्वाः संपूज्य सुभगो भवेत् ।
 इहा मय्यस्मिन् तत्रापि रूपमवाप्नुयात् ॥
 इष्टं नामं तथाभ्यर्च्य मिथमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
 वादयेत् पुष्करस्वार्थं पक्ष्म्यां सुखमारभेत् ॥
 सर्वकामसमृद्धयश्च यश्चास्य सुखदं भवेत् ।
 तथा च पूजयेद्भ्रातृन् तथैव नक्षत्रवरम् ॥
 मिथः संपूजनं कृत्वा पक्ष्म्यां प्रयतः यदा ।
 मिथमाप्नोति विपुलां संवत्सरमयोदिताम् ॥

सर्वेषां नृप पञ्चत्वां रतिं प्रीतिं वरदातीम् ।
 उमा मेधा भद्रकाशीं तथा कात्यायनीमपि ॥
 धृतिं क्षासां क्षाभान्द्रिं अनसूयां तथा चमाम् ।
 सुरभिं देवयेनाञ्च वेलां ज्योत्स्नां तथा प्रचीम् ॥
 गौरीं वरपत्नीञ्च यमपत्नीं तथैव च ।
 धूम्राद्यां सुमहाभागां मृत्युञ्जयां तथैव च ॥
 अमोघदेवजननीं देवपत्नीं तथैव च ।
 पूजयेत् काममाप्नोति तस्मान्वेकामसंग्रहम् ॥
 ऐरावतञ्च गरुडसुखैः प्रवसतेव च ।
 वरस्य वृषभस्यैव शस्त्रास्त्रस्त्राणि यानि च ।
 तथा संपूजयेद्भ्राजन् विजयं वसुपान्नुते ॥
 तथा भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षस्य पञ्चमी ।
 नागसम्पूजनं कृत्वा धनभागी भवेन्नरः ॥
 कुमारस्य तथा स्कन्दो विशाखस्य गुह्यदाया ।
 चतुरास्यविनिर्दिष्टो भगवान् कौस्तुभदणः ॥
 तमभ्यर्च्य नरः पञ्चमां पुष्पामाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 वासानां पूजनात् अथो नरः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 आदूर्णां पूजनं तत्र कृत्वा तु सुखमाप्नुयात् ।
 स्कन्दपार्श्वचरान् राजन् वज्रपार्श्वचरानपि ।
 यमपार्श्वचराञ्चैव रोगसुक्लिमवाप्नुयात् ॥
 कालपाशांक्षयाभ्यर्थं सूर्यपत्नीं सुवर्चसम् ।
 ईदृशं कामाक्ष्यामप्रीतिं माय कान्यां विचारया ॥

एवमेकीनपश्चात् मर्त्यो नाम कौर्मिताः ।
 तेषां सन्मूर्जनं कृत्वा सप्तर्ष्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 दृष्ट्वा पूर्वां त्रैलोक्यं तदा कृत्वा सुखी भवेत् ।
 पूजयित्वा तत्राभीष्टां हरितं पुष्पभाग् भवेत् ॥
 वज्रिसन्मूर्जनं कृत्वा वज्रिष्टोममवाप्नुयात् ।
 वायोः सन्मूर्जनं कृत्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 सन्मूर्ज्य च ऋचोन् सप्त सोमसन्नायु चे स्यताः ।
 सदाः प्राप्नोति तानेव गतिमप्याह विन्दति ॥
 सप्तर्ष्यां वदुर्गार्हून् दृष्टमभर्चयेन्मुनिम् ।
 छायायस्यमाप्नोति तदापि सप्तममुते ॥
 पूजयित्वा वसुधांश्च दीपमध्ये तदा नरः ।
 पातालस्थान् महाभाग सुवमाप्नोत्यभीष्टिताम् ॥
 सप्तलोकांस्तथा तत्र पूजयित्वा सुखी भवेत् ।
 धीदाक्षैव तत्रैवाय्यां मतिमप्रमितां लभेत् ॥
 गङ्गां सप्तप्रकाराह तत्रा देवीं सरस्वतीम् ।
 सप्त यज्ञानवाप्नोति नरः सन्मूर्ज्य वै भुवम् ॥
 आदिष्य पूजयित्वा वै ग्रीष्मं रोगैः प्रमुच्यते ।
 सप्तर्ष्यां वादयमेह मतिमप्याह विन्दति ॥
 एकानंशां तदा देवीं तत्रा सन्मूर्ज्यनरः ।
 सर्वकामसम्पदून् सप्तस्य लभते पदम् ॥
 नरेन्द्रपूजनं कृत्वा मतिमप्यां तत्रा लभेत् ।
 लज्जनां प्रकृतनशं पूजयित्वा सुखी भवेत् ॥

अहस्यां पूजनं कृत्वा बहूनां धर्मवित्तमः^(१) ।
 नाकसोकमवाप्नोति वक्रिह^(२) मगधेष्ठितम् ॥
 चतुष्पथेषु रक्षासु तथेवोदूखसेषु च ॥
 गिरिऋद्धेषु रक्षासु नदीतीरेषु चाप्यथ ।
 गुहासु च नवां रक्षां^(३) पिशाचानां वक्षिं हरेत् ॥
 ग्रन्थादीनाञ्च देवानां कृत्वा सम्पूजनं ततः ।
 तेषां वक्षिं विनिश्चित्य चेमवाप्नोति मानवः ॥
 आबुधं पूजयित्वा तु तदा विजयमाप्नुयात् ।
 दशम्यां पूजयित्वा वै वैश्वदेवांसुया दश्र ॥
 सर्वकामसम्पदूष्य पञ्चस्य फलमप्नुते ॥
 तथा सम्पूजयेद्भ्राजन् तथैव च दिप्रो दश्र ।
 क्रियासु फलमाप्नोति यथ यथाभिजायते ॥
 धर्मं सम्पूज्य देवेभ्यं सर्वसत्सुखावहम् ।
 धर्मां गतिमवाप्नोति धर्मैश्च फलमेव च ॥
 युक्तादभ्यान्तु संपूज्य रुद्रानेकादश्र प्रभो ।
 सर्वकामसम्पदूष्य पञ्चस्य फलमप्नुते ॥
 तथा सर्वगतान् रुद्रान् सुदा^(४) सर्वेषु पूजयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वमानपराजितान् ॥
 तथा च द्वादशादित्यान् द्वादश्यां पूजयेत्परः ।

(१) धर्मवित्तमत इति अ० । (२) वक्षिं चेन्नमसि स्थितमिति वक्षिण्याठः

(३) रक्षां प्राप्येत्यर्थः । (४) वदेति अ० ।

द्वादश्यां संमवाप्नोति गतिमध्याह्नं विन्दति ॥
 द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा ज्ञानाधिपम् ।
 पुष्टरौक्मवाप्नोति वरं द्वादशां यतिम् ॥
 सर्वदेवेशं शक्रं पूजयित्वा तथा नरः ।
 सर्वान् कामवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
 विष्णोः संपूजनं कृत्वा कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 दृष्टमयं फलं प्राप्य गतिमध्याह्नं विन्दति ॥
 त्रयोदश्यामवाभ्यर्च्य कामदेवं जगत्पतिम् ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति गतिमध्याह्नं विन्दति ॥
 चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां कामदेवमवाभ्यर्चेत् ।
 अर्चनात् सर्वमाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
 चतुर्दश्यां राक्षसानाञ्च तदुद्धारान् पूजयन् ।
 कृत्वा चेन्मवाप्नोति क्रियावाफलमेव च ॥
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं तदा वैश्वदेवं प्रभुम् ।
 षड्विंशत्यवाप्नोति फलं संवत्सरोदितम् ॥
 शक्र-पद्मौ तवाभ्यर्च्य निधाने यक्षपूजिते ।
 मणिभद्रं तवाभ्यर्च्य धनं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 पूजयित्वा महादेवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 माघमासि चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 तथा पिङ्गशान् राजन् श्रीशङ्करे तु पूजयेत् ।
 सर्वकामसम्पदश्च यश्चैव फलमश्नुते ॥
 आर्द्रं कृत्वा तथा राजन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

क्षर्षेभिर्युं तपोभ्यर्च्य यौभाग्यं मन्त्राभ्युषात् ॥
 दुष्टं पापमभ्यर्च्य नक्षत्रमथवा नृप ।
 तस्मात् चेन्ममवाप्नोति कामस्य यदुगन्धन ॥
 मायनामः च नक्षत्रं करचं योगमेव च ।
 पूजयित्वा तथा राजन् यौभाग्यं मन्त्राभ्युषात् ॥
 कोपवायसु नक्षत्रं नक्षत्रेभ्यमभ्यर्चयेत् ।
 नक्षत्रवामभागे च तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 क्षत्तिभ्यश्च मन्त्राभागे क्षत्तिकाभ्यर्चयेन्नरः ।
 वक्रिष्टोममवाप्नोति कुक्ष्येव वक्रिष्टरेत् ॥
 क्षत्तिकासु तपोभ्यर्च्य खड्गं विजयमाप्नुयात् ।
 भोगिनं नागमभ्यर्च्य भिषमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
 कामदेवमभ्यर्च्य भाग्यं यौभाग्यमाप्नुयात् ।
 वाविचे च तथा हस्ते जम्बा वाफलाभ्युषात् ॥
 इष्टपदार्थितं देवं तस्मान् यश्चमेव च ।
 गन्धर्व्यं वा यच्च वापि तस्मात् कामानवाप्नुयात् ॥
 जल्पपत्रे चतुर्दशां महाकाशमभ्यर्चयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति तपेभ्यं नाच संशयः ॥
 मन्त्रेश्वरं मातृगणं तथा वक्रिं प्रपूजयेत् ।
 युक्ता वा मातरं राजन् काममाप्नोत्यभौक्षितम् ॥
 तथा तुमुदगन्धर्वपक्ष्णं पूजयेन्नरः ।
 सर्वं यथमाप्नोति नाच काव्यां विचारणा ॥
 क्षत्तिकासु नरोऽभ्यर्च्य खड्गपार्श्वपराक्षया ।

आरोग्यं मयदाप्नोति यदा वा मनचेष्टितम् ॥
 नृविंशप्रतिमाद्यैव पूर्वेष्वङ्गं समर्चयेत् ।
 नरो मातृगणान् राजन् सर्वकाममनोरमान् ॥
 एकां वा मातरं राजन् कामांशान्नोत्पन्नोऽपि ॥
 वानस्यत्यमवाप्नोति पूजयित्वा वनस्यतीम् ॥
 देवानां मानवानाञ्च तत्पश्चात् ये तथापरे ।
 तेषां वन्द्यजनं कृत्वा चतुर्दशौ सुखी भवेत् ॥
 करणे वा सुहृत्ते वा यथावद् देवमर्चयेत् ।
 तस्मात् काममवाप्नोति गतिमप्याह विन्दति ॥
 चैवमायमपारम्भ यथोद्दिष्टि नरः यदा ।
 इष्टदेवमपारम्भं यथोक्तं पञ्चमश्रुते ॥
 संवत्सरेषु धर्मज्ञ नचचे यदि वा तिथौ ।
 श्रेष्ठेषु सर्वधर्मज्ञ योपवासः समाहितः ॥
 संवत्सरे वायव्ये चतुर् मासे च तद्दृष्टे ।
 नम्राप्नोति संयतः पूजां कृत्वा तत्क्षान्तिनः यदा ।
 तावत्कारं मयाभावं तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 चैषात् समारम्भ मयापुभाव
 रोषेत यत्नं सुरमर्चयानः ।
 तच्छ्रेष्ठं तोषात् परमं च कामम्
 प्राप्नोति यस्मात् चतुर्विंशचक्र ॥
 इति कामनाविशेषेण तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ कामनाविशेषेषु मन्त्रविशेषे देव- ताविशेषपूजा ।

देवीपुराणे मङ्गलोवाच ।

देवता च च मन्त्रे यदा दृष्टिस्थिता तदा ।
 अथको यज्ञदेवस्तु तदा च यज्ञभान् भवेत् ॥
 देवताश्च प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां यथाक्रमम् ।
 मन्त्राणि च सर्वाणि यज्ञाद्यैव वृषक् वृषक् ॥
 अग्निव्यामग्निवाविहा दीर्घाचर्षाचते नरः ।
 व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यर्थं व्याधिपौक्षितः ॥
 भरण्यां यममभ्यर्च्यं कुसुमैरक्षितैः शुभैः ।
 तथा गन्धादिभिः शुद्धैरपस्त्योर्विमुच्यते ॥
 यमस्यः कृत्तिकायान्तु चर्द्धिं समूजितः पराम् ।
 (१) रक्तमाङ्गादिभिर्दद्यात् इतश्चेत्तेन च भुवम् ॥
 इष्टः प्रजापतिः पूज्य इष्टान् दद्यात्पय्यंक्षया ।
 रोहिण्यां देवगार्दूय दद्याच्च हरिकुञ्जरान् ॥
 मृगश्रीर्षे तथा सोमं जघनारोग्यमेव च ।
 आर्द्रायास्तु शिवं पूज्य पशून् विजयमनुते ॥
 क्षितैः पद्मादिभिर्द्रव्यैर्द्वैतं पथशा च वै ।
 पुनर्वसौ चाप्यदितिं यदा समूजनादिभिः ॥
 यज्ञेया तर्पिता चैव तानेव परिरक्षति ।

तिष्ठे इहसतिर्दृष्टिं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पाण-गन्धादिभिर्नागा चक्षेयाणां प्रपूजिताः ।
 तर्पितस्तु पिङ्गवो भक्ष्याद्यैर्मधुरैः श्रमेः ॥
 मन्त्राणां विजयव्याप्त्या पूर्वाभ्यान् भगवत्तथा ।
 भक्तारमोषितं कुर्व्यात् कन्धायाः सुदृक्ता च ॥
 इह जन्मनि चापुनस्तुतरकां तथार्थना ।
 पूजितः सविता ह्यसौ विश्वतोमिधिः सदा ॥
 ब्रह्मैः पुण्यादिभिः सर्वैर्ददाति विपुलधनम् ।
 राक्षसं लह्या च चित्राणां निष्कपलं प्रचक्षति ॥
 स्नात्यां सन्तर्पितो वायुर्दद्यादायुर्वचं परम् ।
 इन्द्राग्नौ च विश्वासायां पीतरत्नैः प्रपूजयेत् ॥
 धनं राज्यं वचं चोदसेर्जायि निवसेत् सदा ।
 अतुराधां समासाद्य निषं सन्पूज्य भक्तिः ॥
 प्रियो भवति सर्वेषां निरुक्तं चित्तमाप्नुयात् ।
 ज्येष्ठायां पूर्ववत्क्रमेण पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुरुः सर्वेषु सन्पूज्य कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निश्चितं सत्यं भक्त्या सन्पूज्य पूर्ववत् ॥

इति कामनाविशेषेषु नवविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ निमित्तमक्षपादेः संयोगविशेषे दैवता- विशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

इदं धर्मं प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिप्रच्छसि ।

अथक्षेत्रं महापुष्पं यद्वर्ष-तिथिबौगिकम् ॥

इदं ब्रह्माष्टमीयोगं शिवयोगेषु चोत्तमम् ।

अष्टवर्गस्य भाग्यस्य समया अष्टवाचरे ॥

दैवकीगायदा षष्ठी पुष्यर्षे रविवाचरे ।

स्कन्दभाग्यदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥

यदा तु सूर्यवारेण षष्ठमी विजया तु वा ।

तदा सञ्जयते भाग्ययोगः सर्वगुणावहः ॥

अत्रिरिक्तायमाधोने आर्द्रर्षे मातृपूजनम् ।

मातायाः काशिकायाश्च यद्व्या विधिना कुरे ।

संपूर्णं कर्त्तव्यमाप्नोति कल्याणे चेन्दुरो भवेत् ॥

पुष्येरिक्ता जलं श्येतेः पूर्वाक्षेपे च पूर्ववत् ।

च पापात् मुच्यते क्षिप्रं शरीरात् मानसान्तया ॥

आवादासु तथा विहासुत्तरावाङ्मोगतः ।

विद्वान् संपूज्य पुष्याक्षैः कर्त्तव्यमाप्नोति चात्मनः ॥

आवसे तद्विते विष्णोः पुष्येधूपैश्च भक्तितः ।

कर्त्तव्यं शिवमाप्नोति धनं विजयमेव च ॥

धर्मिष्ठायां वसुनिहा न भयं विन्दते कश्चित् ।

महात्मोऽपि तथा तेषां गन्ध-पुष्पादिभिः शुभैः ।

वरुणं समन्वयं व्याधिभिर्बुधते भ्रमम् ॥
 चातुरः पुष्टिमाप्नोति साख्यमैश्वर्यमेव च ।
 अथं भाद्रपदायान् शुद्धस्फटिकवज्रिभम् ।
 सन्ध्या सुक्तिमाप्नोति नाच काव्यां विचारणा ॥
 उत्तरायामश्चिर्बुधं पराङ्मतिमवाप्नुयात् ।
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ॥
 शितैः पुष्टिं क्षितिं चैव हतिं विजयमेव च ।
 अथ चैते समाख्याता यज्ञाः कृत्वेपतो मया ॥
 नक्षत्रदेवतानाञ्च साधकानां हिताय वै ।
 भक्ता विनाशुवारेण भवन्ति फलदा भुवम् ॥
 गन्तुं चेच्छेद् यदा यामं यात्रायां भुवमेव च ।
 नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 क्षिप्रफलञ्च सन्पूर्वमित्युक्तं भातुना खयम् ।
 यज्ञाभावे अपङ्कुर्याद्भूमङ्कुर्याद्येष्यतम् ॥
 इति तिथिगणनादिसंयोगविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ पविचारोपपत्तयः ।

तत्र त्रिविधपविचारोपपत्तयः ।

त्रिविधं—अविद्यापुराणयोः ।

दीर्घमात्रां तथा यज्ञां त्रिविधं सन्ध्यां चततः ।

उपवीतं त्रिवे दद्याच्छिवभक्त्या भोजयेत् ॥
 पुनरेवं च कार्त्तिक्यां पूज्य ग्रन्थं समापयेत् ।
 पतिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूत्रवत्सादिपूर्विकाम् ॥
 यः कुर्वाणस्तद्विषयं चातुर्भासं पवित्रकम् ।
 कल्पकोटिभक्तं दिवं चन्द्रोक्ते महीयते ॥
 पुष्पचवापयिष्यत्तद्वर्षेदस्य जायते ।
 दशमतो भवेद्भाना गुह्यरूपमन्वितः ॥

शिवरचने ।

पविचारोपचं ग्रन्थोः कुर्वाणमपि वा शुभं ।
 चतुर्दशामचाष्टव्यामधिराज विधानतः ॥
 आवचे प्रौढपक्षां वा पविचारोपचन्तु यः ।
 कुर्वते नापविचं^(१) क्षान्तस्य संवत्सरान्तरा ।
 ग्रन्थोः पवित्रमारोप्य रिक्तः समूर्च्यतामिवात् ॥
 पविचान्तु पवित्रन्तु क्षान्त्यं शृणुमन्त्रम् ।
 अपविचं पवित्रं चाद्देवकर्माच्चिदं नृणाम् ॥

काशीकरे ।

पूर्णां क्षत्वा प्रकर्त्तव्यं नित्यमेव पवित्रकम् ।
 अथवा निषलेनैव कुर्वाण्मासपञ्चमासरे ॥
 आषाढान्तो चतुर्दशी भगवत्-जमबोक्षया ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दशी पञ्चबोक्षभयोः समम् ।
 पविचारोपचं कर्त्तव्यं न तु काशान्तरे क्षितम् ॥

(१) अपविचमिति भावप्रधानोपिर्देशः अपवित्रमिति च ।

एवं काले क्षतिकामो प्राचक्षितं समाचरेत् ।

भौतिकानां विज्ञेयैश्च द्रव्यपक्षे क्वाचं विधिः ॥

‘आषाढाक्षे चतुर्दश्यामिति पौर्णमास्यां आश्विमासविवक्षया
आषाढद्रव्यचतुर्दश्यामित्यर्थः ।

तथाच मोक्षपौरोक्ष्ये ।

आषाढस्य तथादिष्टा आश्विनस्य क्षिताक्षिता ।

क्षताक्षिता चतुर्दश्यां तत्र नन्वपविष्यन् ॥

चतुर्दश्यां प्रकर्त्तव्यं यविषं नन्वभक्षितम् ।

पविष्यन् भूताणामाषाढमित्यमः स्मृतः ॥

एवं यद्यपि विष्णुस्वापाभावे न कर्त्तव्यम्, किन्तु विष्णुस्वापा-
वकारमेव कर्त्तव्यम् ।

उक्तञ्च ।

आषाढेऽपि न कर्त्तव्यमस्मृते मधुसूदने ।

काशोऽप्यविष्यतस्तत्र भूषतां विधिर्विषयः ॥

द्रव्याषाढचतुर्दश्यां क्षुब्धांश्चावय-भाद्रयोः ।

‘याश्च चतुर्दश्यां पञ्चचोदमचोरपि ॥

नन्वाषाढचतुर्दश्यामित्यनेनैव^(१) विष्णुस्वापानन्तरकायः स्वप्नेव
जन्मते, तत्र किमिति प्रसुप्त एव मधुसूदन इति । सम्भन्धम् । किन्तु
आषाढस्यावधिविधिव्याप्यः सौरचेति तत्र चाग्ने र्ब्रह्मकायं क्षपिति
पुनरधिकभावे सौरमासिककर्त्तव्यव्यङ्ग्यान्नामेव विष्णुः क्षपितीत्ये-
तदुक्तमिति न दोषः ।

(१) न आषाढचतुर्दश्यामित्यनेनैवेति अ० ।

उक्तञ्च ज्योतिःप्राप्ते ।

मिथुनस्योपदा भागुरमावासादयं क्षुप्तेत् ।

द्विरावाङ् स विज्ञेयो विष्णुः क्षपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथा ।

दर्शद्वयमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

अधिमासः स विज्ञेयः सर्वकर्मवर्धितः ॥

इति वचनात् । पूर्वावाङ् पवित्रं न कुर्वीतेत्यभिप्रायः । यदा
तु वैशाखिषट्स मासेऽन्यतमस्मिन्नधिकमासे द्विरावाङ् सातदा
आवसे विष्णुस्त्रापः ।

तथाच ज्योतिःप्राप्ते ।

माधवादिषु षट्स एकमासे दर्शद्वयं तदा द्विरावाङ्कदाप
आवसे आवसे शूङ्, अतस्तदा आवसादौ पविचारोपचं परं कार्यम् ।

उक्तञ्च मोक्षचौरौत्तरे ।

दीपादिस्त्रापनामस्य पविचादि प्रतकतोः ।

पविचादि न कुर्वीत यदिच्छेच्छुभमात्मनः ॥

दर्शद्वयं भवेद्यत्र रविसङ्क्रमणवर्जितम् ।

अधिमासः स विज्ञेयो विष्णुः क्षपिति कर्कटे ॥

तुल्यमासेऽधिमासे च कर्मव्यक्तु पविचकम् ।

क्षुप्ते चैव हवीक्षेत्रे दोषभाग्यया भवेत् ॥

ननु किं चाश्रमासेन चौर एव याज्ञो भवेत् तथाधिकमासस्य
प्रवृत्तिः, नैवं । प्रायेण पविचारोपसे चाश्र एव मासोऽभिमतो
न तु चौरः, कन्यागते रवौ प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

आषाढादिषु मासेषु सुप्त एव जगर्द्धने ।
 शुक्लपक्षेऽपवा कृत्वे प्रशस्ता सूचरोहणे ॥
 रोगाभिष्टुङ्खिखंभक्तः प्रवाची राजपौडितः ।
 उक्तमावचये यस्तु न कुर्यात् सूचरोहणम् ।
 अथौ कम्मागते भग्नौ यथा दशाष्टुना पुतम् ॥
 'दशाष्टुना' अचोरमन्त्रेण ।
 कुर्यात् पवित्रकं शश्वोस्तुक्षायां न कथञ्चन ।
 भक्षिचुचं परित्यज्य सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥
 कारणे ।

आषाढादिषु मासासद्व्यानि विवर्जयेत् ।
 कर्त्तव्यं पचयोः शुक्ल-कृष्णयोर्हभयोरपि ।
 चतुर्दश्यामयाष्ट्यां रोपयेत् पवित्रकम् ॥

रक्षावस्थां ।

यदा तेकदिने शश्वोः पवित्राचं चिकीर्षति ।
 कृतमित्यसदा सन्ध्यां कृत्वा नैमित्तिकीं व्रतम् ॥
 शम्भुगन्धर्वकं कृत्वा पवित्रं पूजयेन्नरः ।
 यदा शश्वतिपिच्छत तदा तन्निधिभागवतोः ॥

यदा चतुर्दशी पौर्णमासार्द्धशस्मिन्ना तदा काशान्तरे
 ऽभिहितम् ।

यदा तत्रैव कर्त्तव्यं यदि व्यपतया तदा ।
 गोदोशान्तरितं कृत्वा बाधिवचं पवित्रकम् ।
 चतुर्दशीपक्षे कुर्यान्पक्षे प्रवतिचौ चरेत् ॥

वसुधा वा चक्षोर्दृष्ट्या कृत्वा गन्धपविषकम् ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां कुर्वाणं पविषकं तथा ॥
 अपरेऽहनि कर्त्तव्यं सुपविषमिति क्षितिः ।
 अथ द्वाभ्यां दिनेभ्यो कर्त्तव्यस्यापरे जगुः ॥
 अधिमासचक्षोर्दृष्ट्यामपरेऽह्नि विधिरक्षम् ।
 गोदोहान्तरितं कृत्वा यदि स्नात् व्यपमानयः ॥
 चतुर्दशीचक्षे कुर्वाणं चाधिवासं पविषकम् ।
 सुपविषं पौर्णमास्यां त्रिचिभेदे नमं विधिः ।
 अष्टम्यामपि बोद्धव्यः क्रमोऽयं सूक्ष्मरोपणे ॥

इति ग्रैवपविचारोपणकाशः ।

अथ विष्णुपविचारोपणकाशः ।

तत्र पविचारोपणं काशं वित्यहम् ।

तत्र विष्णुरहम् ।

पविचारोपणं विष्णोर्भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ।
 लोपुंकोर्भिर्ग्रहं पुच्छं सुखवन्मूलावहम् ॥
 पुष्कानानु तथा पुच्छं सर्वपापहरणु वै ।
 पविचारोपणं तस्मात् पविषं परमं कृतम् ॥
 संवत्सरे नरो भक्ता समन्वयं जगार्दणम् ।
 अतृप्तं समयाप्नोति पविचारोपणेन तत् ॥
 न करोति विधायेन पविचारोपणं न चः ।

तस्य शिवस्यै पूजा निष्कला कुनिष्ठतम ॥

तस्माद्भक्तिमयाद्युक्तैर्नै-र्विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पविचारोपणं हरेः ॥

मन्त्रप्रकाशे तु ।

पविचारोपणं वक्ष्ये वर्षपूजाफलप्रदम् ।

हरणि राक्षसाक्षस्य वर्षपूजादिकं फलम् ।

विधिना ब्राह्मदृष्टेन यो न कुर्यात् पविषकम् ॥

वर्षे वर्षे ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्त्तव्यम् ।

भक्त्या परमया युक्तो हरिप्रोक्ष्ये पविषकम् ॥

तस्मादावश्यकं पविचारोपणकर्म आवाद्य कामनारुधारेणायुरा-
दीन्वपि फलानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुरक्ष्ये ।

आवण्यस्य चिते पक्षे कर्कटक्षे दिवाकरे ।

हादृक्षां वासुदेवाय पविचारोपणं स्तुतम् ॥

चिह्नक्षे वा रवौ कार्यं कन्यायान् गतेऽथवा ।

तस्मान्मेव तिथौ सम्यक् तुल्यक्षे न कथञ्चन ॥

तथा ।

प्ररदृक्षां कुर्वीत पविचारोपणं शुभम् ।

हादृक्षां अवधे चापि पञ्चम्यामथवा द्विज ।

चतुर्थैवेव कर्त्तव्यं चतुर्दश्यामथवापिवा ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

कर्कोटकगते सूर्ये तथा चिह्नगतेऽपि वा ।

दादस्यां शृङ्गपक्षस्य हरेर्दद्यात् पविषकम् ॥
 अथ चेद्विघ्नयोगेन दुःखकाष्ठो न लभ्यते ।
 कन्याद्यापि प्रकुर्वीत यावज्जोनिष्ठते हरिः ॥
 सात्ततश्चिन्तायाम् ।

तस्य मायचतुष्पक्षस्य मध्ये कुर्वाण्युभे दिने ।
 आवादीपक्षद्वयास्तु यावदे कार्त्तिकस्य च ॥
 सम्यक्चन्द्रदिवसं इति ।

आकनौटकचङ्गुलान्तेष्टुसाभोगचयावधि ।
 कासान्तमस्य पक्षस्य सौरं मध्यमश्चित्तम् ॥
 एकादश्यास्तदभोगस्यातुर्मासोपलक्षितम् ।
 कासान्तं वैष्णवं विद्धि उत्तमं सर्वसिद्धिदम् ॥
 अग्राह्येस्य कासस्य लग्नराशेः केनचित् ।
 निर्वाणशीघ्रोच्चपरः कासस्याग्रमसादिना ।
 खयादयेच्चतुर्भुजे विधिवद्योगपूर्वकम् ॥

इति विष्णुपविचारोपपत्तकः ।

अथ मानादेवतापविचारीपक्षकाशः ।

तत्र मासा वैष्णवोक्ता एव तिथिषु विधेयः ।

तत्तत्सागरश्चिन्तायाम् ।

प्रतिपद्वनदशोक्ता द्वितीया च त्रिंशो मता ।

द्वितीया पार्वतीदेव्याश्चतुर्थी चित्रहारिणः ॥

पञ्चमी श्रद्धिः श्रोत्रा षड् श्रोत्रा गुह्यं तु ।
 सप्तमी भास्करलोका दुर्गाद्याद्याहमी मता ॥
 मातृकां नवमी श्रोत्रा वाचवे^(१) दशमी स्रता ।
 एकादशी तुनीनास द्वादशी चक्रपाणिः ॥
 त्रयोदशी लक्ष्मण शिवलोका चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी सुरवेष्ट पितुर्मे कथिता तिथिः ॥
 देवास्त्रिपुरभैरवाः कथिता तु चतुर्विंश ।
 अन्वाशामपि विद्यानामष्टमी नवमी स्रता ॥
 तिथयस्ते समाख्याताः पविचारोपधे भुम्भाः ।
 पञ्चमामिषद्विभिन्ना गित्यनेन समर्चयेत् ॥
 पविचारोपधं तस्य दृष्टव्यमुक्तचेरितम् ।
 भवेत् द्रव्यस्य सम्यक् देवस्यापि तथा भवेत् ॥
 यच्च सुखतया देव श्रोत्रं तत्तत्तिथौ भवेत् ।
 इति क्लावः समाख्यातः श्रुतुं सूत्रं सुराधिप ॥

विष्णुरहस्ये ।

तिथयः सूत्रविख्याताः दृष्टव्यमुक्तपोधनाः ।
 प्रतिपद्विदशोक्ता पविचारोपधे तिथिः ॥
 त्रिधा देवा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
 तृतीया तु भवान्वास चतुर्थी तसुतस्य तु ॥
 पञ्चमी सोमराजस्य षड् श्रोत्रा गुह्यं तु ।
 सप्तमी भास्करे श्रोत्रा दुर्गाद्याद्याहमी स्रता ॥

(१) वाचवेर्दशमी स्रतेति अ० ।

मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुदेः स्मृता ।
 एकादशी चतुर्थांशु द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
 त्रयोदशी तनयस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
 अमा देव सुनिम्बेष्ट पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
 अथोक्ताः श्रुतपथे तु तिथयः आरभ्यन्ते तु ।
 सर्वेषामेव देवानां कार्त्तिकेण च षष्ठाविधिः ॥

तथाच काशोत्तरे ।

विशेषोच्यते^(१) वसु प्रतिपत्प्रथमिकमात् ।
 वज्रेण ब्रह्मणे गौर्वा गणेशादिषु पञ्चमी ॥
 चतुर्थस्तु सूर्यस्य शिवस्याष्टमी हिता ।
 अम्बिकायाः कृतान्तस्य द्वादशाष्टमपाणिनः ॥
 कामस्य च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां शिवस्य च ।
 पितृणाञ्चैव पूर्वाणां गुरुयोगस्य कारयेत् ॥
 चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्व साधारणं स्मृतम् ॥

देवीपुराणे देवीमधिकृत्य ।

अथवाचादमासे तु आरभ्ये वापि कारयेत् ।
 वज्रम्यां वा त्रयोदश्यामधिवासं सुराधिप ॥
 इति नामादेवतापविचारोपपत्तकः ।

अथ दमनकारोपपत्तकः ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

त्रेधादौ कारयेत् पूजां मम वसु षष्ठाविधि ।

(१) विशेषोत्तरे इति ख० ।

गन्धधूपार्चनादानैर्मासाभिर्दमनोद्भवैः ॥
 सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।
 सर्वतौर्षाभिवेक्ष्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 तृतीयांशं तृताग्रश्च द्वितीयाद्यान्तु पूजयेत् ।
 हविष्यमर्घं नैवेद्यं देवं गन्धार्चनं पुनः ।
 फलमाप्नोति विप्रेन्द्र तृतया यत् प्रभाषितम् ॥
 पञ्चम्यां पूजयेज्जागन्मन्ताद्यान् महोरगान् ।
 चौरं सर्पिञ्च नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥
 षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
 इत्येव सुखसौभाग्यमनो स्कन्दपदं व्रजेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्य पूजा कार्यातिगन्धिकी ।
 विगतारिर्निरातङ्क इह चान्ते परं पदम् ॥
 एकादश्याम्बुधेः पूजा कार्या सर्वोपहारिकी ।
 धनवान् पुत्रवान् कामाश्च विजोके महीयते ॥
 कामदेवस्त्वबोद्धव्यां पूजनीयो यथाविधि ।
 रतिप्रोतिषमायुक्तमशोकमधिभूषितम् ॥
 कुम्भे वा चितवस्त्रे वा स्वेष्टपात्रे वस्त्रादिभिः ॥
 पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसम्पद्वहे ॥
 इन्द्राय सहस्रिभ्याश्च काचित्कं त्रभते फलम् ।
 अष्टमिहं प्रथम्येद् यः सौभाग्यमनुसं त्रभेत् ॥
 इति दमनकारोपणकाशः ।

अथ मासविशेषेषु पुण्यविशेषाः ।

चापादे विष्णु-कण्ठारौरीक्षितं जगते कृतम् ।

नवमस्तिका पूजा नभोमासि महाकथा ॥

कदम्बैश्चनक्षत्रैर्वं नभसे सर्वकामदा ।

चाक्षिणे यक्ष्येः त्रयोमासाद्या पूजनं शुभम् ॥

रैक्षितं जगते सर्वं सर्वकामफलप्रदम् ।

माघ-फाल्गुनयोः पुण्यैः पूजनं शुभ-शुद्धरेः ।

चैत्रे दमनकैश्चापि पूजनं व्रतपथकेः ॥

चन्द्रमैः कुसुमैर्वापि पूजनाच्च जगद्गुरोः ।

पूर्वे संवत्सरे मर्त्यसिद्धयेः समतां व्रजेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

पूजा शम्भक मासत्या इत्येऽभुदहावर्गौ ।

‘इषे’ चाक्षिणौ ।

व्रतपथिका पूजा कार्त्तिके चार्वाकामिकौ ।

मार्गशीर्षोत्पथेः पूजा पुण्यैः सात् शुभकेः शुभा ॥

माघेऽथ शुभकुसुमैर्मन्दवस्त्रेण चःशुभे ।

व्रतपथिकायां चैत्रे यः कुर्यात्सुरव्रतम् ।

जगते सर्वव्रतानां सर्वदानफलं तथा ॥

इति मासविशेषेषु पुण्यविशेषाः ।

अथ रात्र्यादिभेदेन पुण्यभेदाः ।

कनकानि कदम्बानि रात्रौ द्वेषानि ब्रह्मरे ।

दिवाग्नेषाधि दैवानि दिवाराधौ च मक्षिकाः ।

प्रहरमिहते जाती करवीरमर्निशम् ॥

प्रहरमर्निशं वा पूजायां स्थापनान्नारक्षुन्नारक्षीचमित्यर्थः ।

कामिकाकारणयोः^(१) ।

मन्त्रावर्णं त्रियावर्णं सेतार्कं सेतपुष्पकम् ।

पुष्पागं पट्टिकं षोडं माक्षतीसुदधे ददेत् ॥

पङ्कजं वृक्षतीं व्याघ्रीं व्याघातं करवीरकम् ।

उत्पलं पाटलीं श्लोचं मन्थाङ्गे तु प्रदापयेत् ॥

चम्पकं वेदकं भद्रां धुस्तरं वरकर्णिकाम् ।

माक्षतीं मक्षिकाश्चैव दापयेन्नु प्रदोषके ॥

जातीं नीलोत्पलस्रवं पुष्पं कुब्जं कदम्बकम् ।

दिवर्णस्रवं भद्रञ्च चर्तुयामे प्रदापयेत् ॥

नीलोत्पलस्रवं पुष्पं न भूतं न भविष्यति ।

कदम्बं जनकं जाती देवं स्नात्तार्धरात्रये ।

अन्यपुष्पाधि सर्वाधि अन्यवन्ध्यासु दापयेत् ॥

इति रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

अथ सार्वकालपुष्पाधि ।

विष्णुपुष्पं शमीपुष्पं करवीरञ्च माक्षती ।

उत्पलकं चम्पकञ्च वयः प्रीतिकरं मम ॥

चम्पकाशोक-पुष्पागाः सकन्दाराकाया मम ।

(१) कामिकाकारणयोरिति क० ।

सर्वदा दिव्यार्द्राद्यं ये चान्ये वज्रगन्धिनः ।
 एतैर्हि पूजितो गित्यं प्रीतिं प्रीतिं प्रीतिं प्रीतिं ॥
 येः कैर्वापीह सुमुनेर्जन्म-सकलैः शिवम् ।
 संपूज्य प्रीयितो भक्ता शिवस्योन्ने महीयते ॥
 इति काव्यविशेषेण शिवपुण्यविशेषपूजनम् ।

अथ पुण्यादीनामभावे पञ्चादिभिः पूजा कार्येऽति-
 निरूप्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

अभावे पुण्यपञ्चाशामकाद्येनापि पूजयेत् ।
 श्राक्षितस्तुल्यगोभूमेयैर्वैवापि समर्चयेत् ।
 गाणपत्यमवाप्नोति रुद्रस्योन्ने वसेच्चिरम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अभावेन हि^(१) पुण्याणां पञ्चाष्टपि निवेदयेत् ।
 पञ्चाशामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥
 फलानामप्यभावे तु द्रव्यगुण्यौषधीस्तदा ।
 औषधीनामभावे तु भक्ता भवति पूजितः ॥

इति पुण्याद्यभावे पञ्चादीनां पूजासाधनत्वं निरूपितम् ।

(१) अभावेनेत्यत्र विशेष्ये इतीया, पुण्याभावविशिष्टः सन्नित्यर्थः ।

अथ सामान्यतः क्षुद्रकर्मकालः ।

नारायणीये ।

कुक्षिकः स्रविरो योगक्षारा वैनाग्रिकः कुजः ।

अष्टमोराग्निरित्याद्याः कक्षाः स्युः क्षुद्रकर्मणीति ॥

कुक्षिकस्यावत् ग्रनैस्त्रयाद्यादयः अष्टौ दिनाधिपमुख्योदयिनो
दिवा सायं वा परार्द्धसुदितं कुक्षिकोदयाख्यम्^(१) । प्रपञ्चितस्यायं
विषहरप्रकरणे ।

स्रविरोनाम

गुरुग्रन्थे शेचे तयोरेव दिनं यदि ।

तद्दिने स्याग्रन्ते रिक्ते रोगघादिप्रतिक्रिया ॥

तारास्य

तिस्रस्य पूर्वा भरणी मघा च

पञ्चोपवीर्षाणि वदन्ति तज्ज्ञाः ।

रौद्रेन्द्र मूखो-रग-दैवतानि

क्रूराणि तेषूपपरिपक्षः स्यात् ॥

वैनाग्रिकं चतुर्विंशं वराहमिहिरोदितम् ।

द्वाविंशकलु मन्दाक्षरष्टाश्रीत्येकग्रन्दिनम् ॥

‘कुजः’ अङ्गारकदिनम्, ‘अष्टमोराग्निः’ उत्पत्तिकाले यस्मिन्
राशौ चन्द्रो वर्तते तस्यैवाष्टमो राग्निककालः । आदिग्रन्थेन कक्षा-
तिथिवेलाग्रहणम् । तत्र कक्षा नाम शुक्लपक्षे चन्द्रकक्षा वर्द्धन्ते
चौथन्ते च कृष्णपक्षे तथापि चयकालेऽष्टमीमारम्भाभावाद्यापर्थक्यं

(१) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव मुद्रितः परन्त्वयं न समीचीनः ।

कुर्यात् । 'तिषक्तः' चतुर्थादयः, चन्द्रोदयमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं समुद्रस्य क्षोभो भवति सा चन्द्रवेला, नाम तदा कल्पादिकर्म न कुर्यात् । तदारभ्य पुनः पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला नास्ति, तदा क्षयं कुर्यात् ।

इति सामान्यतः शुद्धकर्मकाण्डः ।

अथ वज्र्यादिकर्मविशेषेषु काण्डविशेषः कथ्यते ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

त्रिगिरादिष्टतुष्टानं कर्माङ्गं तच्च कथ्यते ।

आचार्यैः कथितं पूर्वैः कर्मणां सिद्धिकारणम् ॥

दिनादिषामिनीप्रान्ते ज्ञातवः वक्ष्यवक्षिताः ।

त्रिगिराद्याः समारभ्य नाक्षीर्दश दश क्रमात् ॥

आरक्तधवलो वासः त्रिगिरो वज्रकर्मणि ।

उच्चाटनेऽथ विघ्नेयो वधनो क्षोभितो बुधः ॥

घीमो भूषग्ररीरस्य मारुते च निवृण्यते ।

प्रादृद् भूषग्ररीरा तु क्षयने वा विघ्नोजिता ॥

ग्ररत् क्षया मताकृष्टो मन्त्रत्रैर्गुरुपूजकैः ।

हेमनो धवलो ह्रस्वः क्षान्तिवज्रादिकर्मकम् ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

जीकामलु जपेत्काशे मन्त्रं पूर्वाङ्गिकेऽथवा ।

मङ्गवारस्तजपं काशे पूर्वाङ्गिकेऽथवा ॥

तथा काशे च पूर्वाङ्गे वज्राचार्यं प्रजपेत्सहस्रम् ।

आकर्षणे निम्नि प्रोक्तं नामात् पूर्वम्, तत् द्विवेदः ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

पूर्वांशे शुभदं कर्म प्राप्ते वापि निगद्यते ।
 सप्तोत्तराक्षतं नाम आकृष्टिः शान्तिकं तथा ।
 आद्युक्तो वर्द्धनश्चेति षट्शुभानि प्रचक्षते ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

प्रदोषो बुद्धिनाशाय सप्तमन्त्रापरान्तिकम् ।
 विदेषाय अपेक्षन्तं मन्त्राङ्गे तु श्वराय च ॥
 उच्चाटनायाय अपेक्षन्तान्नात् परतो मतम् ।
 मारयं तु प्रकर्तव्यं यामादूर्ध्वं तृतीयकात् ॥
 इति ब्रह्मावस्थादिकर्मविशेषेण काशविशेषः ।

अथ विष्णुशयनादिकासन्निर्णयः ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

आर्धाकाशितपक्षेषु मैत्र-अवध-रेवती- ।
 आदिमन्त्रावधानेषु प्रस्थापावर्त्तनोत्सवः ॥

नारदीये ।

मैत्राक्षपादे क्षपितीह विष्णुः
 श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तनेति ।
 पौष्पावधानेन सुरादिब्रह्मा
 प्रवृत्तते मासचतुष्टयेन ॥

अथर्कायेषु मासेषु मचुरे माधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्नापावर्त्तनोत्सवः ॥
 पौष्णपौषे यदा नास्ति मैषाद्यमपि नोमिषि ।
 द्वादश्यामपि नो कुर्वात् उत्थानं प्रथमं चरेः ॥
 द्वादश्यां तथा कुर्वादिति पठित्वा ।
 निषि स्नापो द्विवोत्थानं चण्ड्याद्यां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
 विष्णुधर्मीक्षरे ।
 विष्णुर्दिवा न क्षपिति न च रात्रौ विबुध्यते ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 पुराणात् ।
 उत्थाने प्रथमे चेव तथा पार्श्वविवर्त्तने ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 वाराहपुराणे ।
 न पादनियमस्तत्र स्नापे वा परिवर्त्तने ।
 पादयोगो यदा तस्य च्छेद्यापि तदा भवेत् ॥
 मत्स्यपुराणे ।
 देवतीश्चपर्यन्तं मेघचन्द्रावस्रोकिते ।
 उत्तिष्ठन्तं हवौक्तेन योगनिद्रा विमुञ्चति ॥
 देवत्यागो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिगाम्ने प्राप्य देवतीम् ॥
 देवत्यादिरघाम्ना वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु चण्ड्याद्यां तु मद्योत्सवः ॥

पुराणात् ।

रेवत्यनो यदा राशौ प्राप्ते नारायणोत्सवे ।

पादयोगमनादृत्य च्च एव प्रवर्तते ॥

रेवत्यनो यदा राशौ गतः पादान्तरेऽपि च ।

अपराधे तदा विष्णुर्योगनिद्रां व्यपोहति ॥

रेवत्यनो यदा राशौ द्वादश्या च विना भवेत् ।

छम्बोरप्यभावः स्नात् सन्ध्यायां तु महोत्सवः ॥

वाराहपुराणे ।

द्वादश्यां चम्बिसमये नक्षत्राणामवस्थे ।

आभाकाशितपत्रेषु ग्रथनावर्तनादिकम् ॥

अथमर्थः ।

हरिग्रथनादौ शुक्ला द्वादशी आषाढ-भाद्रपद-कार्तिकाना-
मदुराधा-मघ-रेवतीनाम् आदिमध्याह्नपादशुक्ला रात्रिसन्ध्या
दिवाचणशुक्ला च प्रशस्या, यदा तु यचोपदर्शितकाक्षे पादयोगो
न प्राप्यते तदा द्वादशीनक्षत्रयोग आदरणीयात्^(१) । पादचोदम-
चोदसवेन चाद्यं विज्ञेयः । दिवा रेवती-द्वादशीयोगे रात्रि-
गामिनि नक्षत्रे ज्येष्ठादिनाम्ने विष्णोस्त्यानं यदा तु रेवत्या विना
द्वादशी तदा द्वादशीसन्ध्यायास्तुत्यानादिकं भवति ।

तदुक्तं ।

द्वादश्यां चम्बिसमये नक्षत्राणामवस्थे ।

आभाकाशितपत्रेषु ग्रथनावर्तनादिकमिति ॥

(१) आदरणीय इत्यर्थं पाठो युक्तः ।

अथ चेचिदाहुः ।

अदि मैचादीनि नचचाणि दादृशीं विद्याय चचोदृक्षां भवन्ति
तदा चतुर्दृक्षां तद्वन्नगराणि ज्येष्ठादीनि ततः पौर्णमास्यां तद्व-
न्नगराणि मूलादीनि, तथा सति आषाढ इति विदधेत तच्च नचच-
युक्ता पौर्णमासी सन्धिव्येष्टादिग्रन्थेः भाद्रपदमासस्य यथाकथञ्चित्
प्राप्यते, “आद्योपान्तौ चिभौ ज्येष्ठौ फाल्गुनश्च चिभो मतः ।
श्रेषा मासा दिभा ज्येष्ठाः” ॥ इति वचनात् । न धनिष्ठा ज्येष्ठादौ
हरिग्रथनादि भविष्यति ।

यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।

पादयोगादन्वयतिथौ दादृक्षामृष्ययोगत इति ॥

आचारसारे तु “दादृक्षामृष्यसप्तमादिति पठितम् । तेनान्यतिथि-
गतमैचादौ पादसम्बन्धे कटदादृक्षां सन्धिसमये ग्रथनादिक्रिया ।

अथ श्रीकरः प्राह^(१) यदा गतकाले अमावस्यादयं भवति
तदा मिथुनादितरेष्वामादीभावात् सुप्तचन्द्रसूर्ये पञ्चवारग्रथन-
रेवत्यादयो यदि वा चतुर्दृक्षां भवन्ति तदापि सङ्करयोः सङ्को-
त्त्वान्विचोकप्रसिद्धेसां दुर्लभम् । तदा^(२) वृश्चिके नचचप्राप्ता-
नुस्यवे क्रियमासे पञ्चममासप्राप्तौ “प्रबुध्यते मासचतुष्टयेनेत्यस्यानुप-
पत्तेः पादयोगादन्वयावस्थाय एव कस्यत्वाद्नादरणीयः । दादृक्षां
सन्धिसमय इति तु माधुरकस्यास्ययोगेनोक्तम् । दिवा हि वैष्णवाना-

(१) श्रीकरमतं आदर्शसम्मतमेव सुप्रति परनिबद्धमादर्शबोधेनाख्यन्ता-
परित्यज्यमिति ।

(२) तमेति गतिस्त्रितयप्रसङ्गे पाठाः ।

मनुष्ठानं कथं माधुरस्य तदितरतस्य तत् । माधुरो द्वादशी-
पुरस्कारेण नक्षत्रसम्बन्धप्रेषणेन च इति तु नक्षत्रपादयोगपुर-
स्कारेण द्वादशप्रेषावग्रेण च तिथिनक्षत्रमेक्षणं च पक्षद्वये प्रशस्तं
तेन वैदिकशाखाविकल्पन्यायेनोपपत्तिः । तदायं तिथि-नक्षत्रवग्रे-
नानुष्ठानविकल्पः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रयोः सङ्गोत्थानेत्यस्य नान्या-
तिथिरस्ति तस्मात् सर्वमनाकुलमिति । अत्र पण्डितपरितोषकृता
दूषणमभिहितं अनुपपन्नमेतत्, तथा हि पादयोगादन्यतिथौ द्वाद-
श्यामृत्ययोग इत्यस्य कोऽर्थः, द्वादशा अन्या एकादशी चषोदशी
एकादशी-द्वादशीतुल्यौ च न तस्या नक्षत्रसंयोग-पादयोगादरः ।
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां द्वादश्यां च गित्यं सञ्ज्ञितौ हरिः ।

तत्र नक्षत्रसंयोगे पादयोगो न कारणमिति ॥

अथ चषोदश्यामिति वक्तव्यं तच्चासत्याभावा इति विवक्ष्यते ।
न च कार्त्तिकश्रद्धोमासचतुष्टयप्रबोधनानुरोधेन प्रायिकः “आभाका-
इत्यखरे ब्रह्मायासप्रसिद्धस्य नियतलाक्षासचतुष्टयेनेत्यख्येव प्रायि-
कानुवादत्वं युज्यते । तथा च कार्त्तिकीदयंप्राप्तापुत्तरमासाग्रय-
णेन कार्त्तिक एव विष्णुप्रबोधे सत्यपि मिथुनादित्ये स्वप्ने अधि-
मासे सति पौर्णमासीदयस्य सम्भवात् । पञ्चभिरापं मासेस्त्वानं
न विवक्ष्यते । यच्चापि दिवसैर्मास इति चतुःसंख्योपपत्तिः, विरावाढे
विवेचकं दर्शयिष्यामः । न च हरि-चन्द्रयोः सङ्गोत्थानमिति लोका-
प्रसिद्धिर्निर्वाणिका, तस्याः शास्त्रप्रसिद्धितो दौर्बल्यात् । किञ्चैव-
वादिना ग्रहणे किं वाच्यं यदानुरोधात्कास्तप्रमाणं दृष्टादित्ये भवति

तदा किं तथैव हरिश्रवणं कृतावाङ् अपेक्षणीयः । तथापि चतु-
र्दशां नञ्चप्राप्तौ हरि-श्रवणयोः सङ्गोत्थानमिति श्लोकप्रसिद्धिर्नि-
ष्पत्तिरिति, तस्याः प्राप्तिं किं श्लोको न ज्ञायति, मिथुनादित्ये वा
चतुर्दशामनुराधाप्राप्तौ तत्रावाङ्मृदङ्गपौर्णमासीच्छित्तमावापेक्षित-
तथोत्थाने कथा युक्तापि कृता तस्याच्छ्रवणादावावाङ्मृदङ्गप्रतिनिष्ठमात्
ज्येष्ठादौ नञ्चप्राप्तेऽपि श्रवणादिनिमित्तकरणं तदाधिमात्रपाता-
वर्णमावात् द्विरावाङ्कल्पनमाश्रित्य तदनुष्ठानानन्तर्यतिरेकेण
तथाविधनञ्चप्राधान्यानुपपत्तेः अथापि भवति तथापि आभाका-
द्वयस्यावस्थादरणीयम् । किञ्चैवंवादिना आश्रित्येऽपि श्लोकप्रसिद्धिं
पुरस्कृत्य देवोत्थापनमभिधत्ता स्वयं सिद्धितमपि प्रकृतं वक्ष्यापि
द्विर्द्वैर्मासो भवतीति तस्मादन्यथा वर्णनीयम् ।

तत्र यदुक्तम् ।

निम्नि स्थापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामृदङ्गयोगत इति ॥

तस्यायमर्थः ।

पादयोगादन्यस्यां चतुर्दशामपि पादयोगे सन्ध्यायां परिवर्त्त-
नम् । द्वादश्यां नञ्चयोगे सति निम्नि स्थापोदिवोत्थानं भवति । न
मुनदत्तवादिकमप्यन्यतिथौ नञ्चपादयोगादेवं सति आभाका-
इति मासचतुष्टयेनेति च द्वयमुपपद्यते, एवञ्चैकादश्यामपि नञ्च-
योगे वचनान्तरवक्षेण श्रवणाद्यापरणीयम् । यस्तु “द्वादश्यामेव तत्
कुर्वादिति, तस्याधुरकस्याश्रयणेन, यदि द्वादश्यां विद्याय एकादश्यां
नञ्चप्राप्तः तथापि द्वादश्यावन्निश्चय एव श्रवणादिकमनुष्ठेयम् ।

अथैकादश्यां नक्षत्रयोगो यदि वा चषोदश्यां सर्वभाभाकाप्राप्तौ द्वा-
दश्यां चन्निचषे प्रथमादिकं सम्ध्यायाश्च रात्रि-दिवसोभयात्मकत्वात्
“निमि श्चापोदिवोत्यानमित्यपि नात्यन्तं विदध्यत इति च एव
मयुरमाधवकल्पेन नक्षत्रफलमस्तु एकादश्यां वा नक्षत्रप्राप्तौ प्रथम-
तमत्वेनान्यतरानुष्ठानं चषोदश्यां वापि कार्त्तिकविरोधेनेत्युक्तमिति,
तदेतदयुक्तं, “निमि श्चापोदिवोत्यानमिति वाक्ये भवदुक्तार्थस्त्रीकारे
अवचितसम्बन्धप्रसङ्गात् अस्मार्थस्य वचनादप्रतीतेः तस्माद्यानामन्तरा-
धिमासमिषाते तुला-वृश्चिकयोर्विकल्पेन दिवोत्यापनविधायकवचनस्य
वक्ष्यमाश्रमात् । तदभिप्रायेणास्य वचनस्यार्जवेनोपपत्तेर्न भवदुक्तार्थ-
स्त्रीकारे कारणमस्ति । तेन स्त्रीकराणां मतमेव याधु । कार्त्तिक-
श्रद्धं सुख्य एवाविकल्पाभिप्रायेणोपपद्यते । अथ कार्त्तिकस्या-
धिमासत्वे शुद्धकार्त्तिक एव विष्णुप्रबोध इत्युक्तं तदपि विकल्पस्य
वक्ष्यमाश्रमादयुक्तम् । तस्माद्यथोक्तमेव याधीयः ।

भविष्योक्तेरे ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां शुभे दिने ।

कटदानं भवेद्विष्णोर्नृपायतननाशनम् ॥

‘कटदानं’ प्रधानस्य विष्णोरङ्गपरिवृत्तिकरणम् ।

तथा ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितः ।

मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥

वाराहपुराणे ।

इत्यनु द्वादशी देव प्रबोधार्थं नु निर्मिता ।

तथैवा सर्वलोकानां हितार्थं श्रेयशाधिना ॥

एवमप्येवामपि देवानां स्त्रीयस्त्रीयतिथिवशेन नक्षत्रवशेन च
श्रयणाद्याचरणौघमिति ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यस्य यस्य तु देवस्य यक्षचक्रं तिथिस्य च ।

तस्य देवस्य तस्मिंस्तु श्रयणावर्तनादिकमिति ॥

केचित्तिथिवशेन केचित्क्षयवशेन सर्वेषां श्रयणादिकमाचरन्ति ।
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथयोधनदादीनां देवानां, तथैकेव तिथिरनेक-
देवताका यथा प्रतिपदग्रेऽर्द्धरात्र्यं धनदस्य च । तथातुष्ठागविकल्प-
हवान्यास्यः सप्तविंशतिनक्षत्रास्यपि तस्मद्देव व्यापीनौति गाणपत्या-
दीनां नक्षत्रवशेन च श्रयणादिकमाचरणौघम् । नक्षत्रतिथिमेक्षणं च
बुद्धादीनां श्रयणादावापादादौ गोप्तवः, न हि कदापिस्तुर्दश्या-
मावास्यां रौद्रमाद्रानक्षत्रं सम्भवति । एवमन्यथापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मान्तिथिवशेनैव तेषां श्रयणादिकं विदेशे तु नक्षत्रवशेनापीति ।

पूर्वेषु रूपवासः स्थात् पूर्वाङ्गे स्थापबोधयोः ।

अपराङ्गे यदा तौ तु तद्वर्णिथमं विदुः ॥

पूर्वाङ्गमारभ्य रात्रिविशेष एव पूर्वाङ्ग एवेत्युच्यते दिवास्वापस्य
विशेषात् । एवमेव च रात्रावुदयमाने तु गह्वरध्वजे पूर्वेषु रूपवासः
स्वादपरेषुर्धर्ममाचरेत् इति बोद्धव्यम् ।

काशपपञ्चरात्रे ।

मदुत्त्वाने च श्रयणे मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

अथ बोद्धोचितः कश्चिदैश्वर्यो भक्तितात्परः ॥

अथं वा यदि भुञ्जीत फलमूलमयापि वा ।

अपराधमहं तस्य न क्षमामि कदाचन ।

क्षिपामि नरके क्षीरे दृग्भूः संजायते क्षमाः ॥

नैव धावद्भगवतो वासुदेवस्य शयनादिकाखोऽवधारितः^(१) ।

अधिमासमिपाते तु कर्कटे वृश्चिके च पुण्यादिकमापरणीयमिति ।

तद्विधेः सङ्क्षेपादिकं विधेयते ।

आह ज्योतिःपराशरः ।

अतीते च दधे सार्द्धं पञ्चपक्षे दिनदधे ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभाजस्तृती^(२) ततः ।

करोत्येकमष्टमं तथैवैकस्य चन्द्रमाः ॥

एवं सूर्याचन्द्रमसौ उत्तरायणानन्तरं कालं दक्षिणायनात् प्राग्-
वैशाखादौ गतिविशेषवशेनाधिमासं जनयतः । दक्षिणायनात् परः
कश्चित् ।

आह मरीचिः ।

अधिमासो भवेद् यस्मिन् द्विराषाढो भवेत् तदा ।

अमावास्याद्वयं दृष्ट्वा द्विराषाढं प्रकल्पयेत् ॥

आह मरीचिः ।

मिथुनस्यो यदा भातुरमावास्याद्वयं सृज्यते ।

द्विराषाढः च विशेषो विष्णुः क्षपिति कर्कटे ॥

(१) पाठोऽयं न पूर्वपरसङ्गतः । (२) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव
सुप्रितः परन्तु न समीचीनः, षष्टिभाजस्तृतीये पाठो बुद्ध्यते ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ मेघं गच्छेद्दिवाकरः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रपिति कर्कटे ॥

दशम्यादौ नवम्यामिति ।

तथा ।

माघवाद्येषु^(१) मासेषु षट्सु दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रपिति कर्कटे ॥

विष्णुः ।

अमावास्यामतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रपिति कर्कटे ॥

पञ्चम्यां कृष्णपक्षे च मेघं गच्छेद्दिवाकरः ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रपिति कर्कटे ॥

अत्रायं सङ्क्षेपार्थः । अधिमासो यदा दक्षिणायनात् प्राक्
मेघादिचिके पतति तदा द्विराषाढः प्रथमवर्षे एव सम्पद्यते, तदा
दक्षिणायनानन्तरं विष्णुः स्त्रपिति यदा कर्कटादिचिके अधि-
मासः पतति तदा आगामिवर्षे शेषकर्कटादित्ये अवशमाषाढौ-
पौर्णमासौ भवति तस्या वा आषाढत्वात् तत्रैव विष्णुः स्त्रपिति,
द्विविधस्यापि च मासपातस्य नामावास्याद्वयादि स्त्रतं, तथा च
सति यदा कर्कटादिचिके अमावास्याद्वयं भवति तदा शुक्ल-
प्रतिपदि द्वितीयायां वा कन्यातुलासङ्क्रान्तिर्भवति, आगामिवर्षे
मेघसङ्क्रान्तिरपि तत्रैव, प्रतिमासं सङ्क्रमणे च दिनद्वयद्वया पञ्चम्यां
षड्भौतिमिथुनसङ्क्रान्तिर्भवति तदा द्विराषाढं प्रकस्य कर्कटे-

(१) माघवाद्येष्विति ख० ।

इहनि ग्रथनं न तु परमार्थतो द्विराषादः । तथाच गणितकुश-
लानां मिथुनादित्ये भोगे अतीतेऽपि गण्यमाने भास्करे मिथुन-
भाग एवादित्यस्य गणिते आषाढेति न तत्त्वतो गणितामावास्था-
दिनाभ्यां द्विराषादो गम्यते ।

तदाह सत्यः ।

वृषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यन्ते षड्ग्रहीतिः सिते यदा ।

तदा देवविदा चिन्तं द्विराषादस्य कल्पनम् ॥

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

शुक्लचतुर्थीमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

द्विराषादं प्रकल्प्यैव कर्कटादौ स्फोडुरिः ॥

प्रथमे स द्वितीये वा शुक्ले मेषमिथाङ्गविः ।

द्विराषादक्रिया तावद्यावद्विष्णुप्रबोधनम् ॥

विष्णुः परकर्कटके स्फोटेत् । शेषं शक्रोत्सवादि यथाकालमेव कार्यम् ।

तथा हि ।

द्विराषादविकल्पोऽयं वैकुण्ठग्रथनं प्रति ।

ध्वजस्तु^(१) शतयज्ञस्तु सिंहे एव विधीयते ॥

बौधायनस्य ।

द्विराषादक्रिया तावद् यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

विशुद्धे तु हरौ कार्या सूर्य्यगत्यैव सा क्रिया ॥

यदा तु प्रथमे वर्षे द्विराषादे कर्कटे हरिश्रयनं तदा कन्यायां

(१) अत्र ध्वजस्तु शतयज्ञस्तु इत्येवं पाठो युक्तः तथाच शतयज्ञस्तु शतक्रतो-
रिन्द्रस्य ध्वजस्तु इन्द्रध्वजः सिंहे विधीयते इत्यन्वयः ।

परिवर्त्तनं शक्रोद्यापनञ्च, तुलायां दुर्गोत्सवः, वृक्षिके वासुदेवोत्थापनं ।

यदाह विरिञ्चः ।

दक्षिणाग्रामुखे भागौ स्तूपेद्यदि हरिसदा ।

कन्या-वृक्षिकयोरेव विवर्त्तन-विबोधने ॥

तथा ।

कर्कटके हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियास्थिते ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृक्षिके तु जनार्दनम् ॥

इति । यदा तु प्रकल्प्यते द्विरावाङ्, यदा च स्वरूपतस्तदा
शुक्लपत्रे अवलोक्येति ।

यथा कर्त्तव्यमाह सत्यः ।

द्विरावाङ्के तु सन्नाम्ने यदि सिंहे हरिः स्तूपेत् ।

परच स्थापयेच्छक्रं कन्यायाम् विवर्त्तयेत् ॥

अथ कन्यायामेव अवलोक्य भवति तदा नामादिश्रवणे
शक्रोत्थापनं, अपरस्मिन् दुर्गोत्थापनं । तदाह ।

सिंहकन्येऽथ पत्रे च शक्रादेः पञ्चसंयुते ।

सिंहे परे शक्रमहः कन्यायां सिंह-दुर्गयोः^(१) ॥

शुक्लपत्रद्वये पूजा कस्योऽयमपरः स्मृतः ।

द्विरावाङ्कश्च विद्वद्भिः स्तव्यमाप्तिश्च तावता ॥

कुत इत्यपेक्षायामाह ।

शक्रध्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

मासद्वयेन निर्दिष्टं श्रवणादि न कोविदेः ॥

(१) वचनमिदं आदर्शस्तवमेव सुप्रसिद्धं परन्तु न सम्यक् ।

दुर्गायाश्च विभिन्नाश्चैरधोमासं विनैव तत् ।

अधिमासनिपाते तु क्रमादिभ्रादिकान् हरीन् ।

कन्या-तुला-वृश्चिकेषु रूपक्षीत्यापयेद्भुवम् ॥

अधिमासनिपात इत्यस्याद्यमपरोऽर्थः यदा कर्कटादिषु पौर्ण-
मासीदयं भवति “अधिमासनिपाते तु क्रमादिभ्रादिकान्
हरीन्” इति^(१) ।

तथा हि ।

आषाढदशसंयुक्तं पौर्णमासदयं यदा ।

द्विराषाढः स विशेषो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथाशौक्तं ।

वैशाखादितुल्यान्ते तु यदि पूर्णादयं भवेत् ।

द्विराषाढः स विशेषः श्रवणावर्तनादिषु ॥

वैशाखादीत्युपसङ्गं कालानुदयस्यापि मासस्य चिन्तयन्तया
सम्भवात् तत्र कालानुदावधिमासपाते कर्कटे हरिग्रथने इति
मासचतुष्टयेनोत्थानं भवति कर्कटादिचतुष्टये तदधिमासप्राप्ता-
न्मिथुन एवाषाढादा हरिग्रथने वृत्ते आवष्टादीनामन्वय द्वैविधे
वृश्चिक एव कार्तिकमासो वर्तते तेन पञ्चभिर्मासैः मासेष्वैवोत्थानं
“आभाकाशितपथेऽन्वित्यस्य वज्रसक्तलेनाधिकतमात् “प्रबुध्यते मास-
चतुष्टयेनेत्यस्य प्रायिकाभिप्रायिकानुवादनात् एक एवाधौ मासः ।

यदाह वादरायणः ।

एकमासस्थिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

(१) इत्यत्र पाठः पूर्वापरसङ्गतद्विराधिमास्य न खनौचीयः ।

एक एव हि मासोद्यौ^(१) षड्विभिर्दिवसेर्मतः ॥ इति ।

एवं द्विराषाढकखे प्राप्ते द्विराषाढ उच्यते न तु स्वरूपतो
द्विराषाढः एवं परिवर्त्तन-दुर्गोत्सवयोरपि बोद्धव्यं । तद्यथा आ-
वस्यौदयं भाद्रपदीदयं भवति तदा देवग्रथनाम्नावचयेन कन्यार्था
ग्रकोत्थापनम् परतः तस्माच्च मासेन दुर्गोत्थापनं मासद्वयेन विष्णोः ।
यदा त्वाग्निनौदयं भवति तदा सिंह एव ग्रकोत्थापनं परिवर्त्तते
तस्मान्मासद्वयेन दुर्गायास्तथेष च चयेष च विष्णोस्तथापनं, यदा तु
कार्त्तिकनौदयं भवति तदापि द्विराषादेन द्विराषाढकखणं कर्कोटे
हरिग्रथनं ग्रकोत्सवादि तु यथाकाशमित्युक्तं । भविष्योत्तरे अधि-
मासनिपातेऽपि तुल्यायामेव कृष्णोत्थापनमभिहितं ।

मिथुनखे षडक्षाग्रौ स्थापयेन्मधुसूदनम् ।

तुल्यथास्य महाराज पुनस्तथापयेत् तु तम् ॥

अधिमासे प्रपतिते एव एव विधिक्रमः ।

नान्यथा स्थापयेत्कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा ॥

इत्यस्यमतिविस्तरेण ।

ब्रह्माष्टपुराणे ।

द्वादश्यान् सिते पक्षे मासे श्रौष्ठपदे तथा ।

ग्रहसुत्थापयेद्राजा विश्व-अवध-वासवे ॥

‘विश्वं’ उत्तराषाढा, ‘वासवं’ धनिष्ठा, अवधनक्षत्रस्यासपादे

द्वादश्या खोगः सुप्रशस्ततमः ।

तदुक्तं ।

वैष्णवादिनो च न्ने श्रद्धासुत्पापयेकम् ।
 भस्मस्नानपादे च निशि सुप्ते विवर्जयेत् ॥
 श्वशुराद्यपादे च भस्मा समवर्जये ।
 श्रद्धं प्रसादयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥
 सौर-भौमाधिपे वारे स्नाने स्नानेऽपि वा ।
 भूमिकन्यादिकोत्पाते श्रद्धं नैव प्रशंसयेत् ॥

निमित्तविशेषोपनिपाते तु भस्मस्नानपादानारभ्येत्यनुबन्धेयम् ।

आह दृढवशिष्टः ।

चन्द्रमण्डपगते भानौ यदा स्नापिति केशवः ।
 श्रद्धिपुचम्यहे भानौ न चोत्पापः पुरन्दरः ॥
 'चन्द्रमण्डप' कर्कोटकः, 'श्रद्धिपुचम्यहे' कन्वेति ।

अथवाह ।

द्विराषाढे च कन्यायां श्रद्धं नोत्पापयेद्यदि
 राज्ञो राज्यं विनश्येत प्रजा चैव निपौद्यते ॥
 काले तु स्नापिते श्रद्धे चिरं जीवति पार्थिवः ।
 प्रजानामनुत्पादेवं भवेद्दृष्टवती चितिः ॥ इति ।

शेषं द्विराषाढविवेकदर्शितमनुबन्धेयमिति ।

देवीपुराणे ।

प्रौढपदेन चाष्टम्यां शुक्लायां प्रोभनर्षणे ।
 आग्निने वायु शुक्लायां आवणे वा सप्तम्युच्येत् ॥

गर्गः ।

मिहं गते दिनकरे धितशस्त्रपणे

वर्षाद्यपादसुपगच्छति वै ग्रशास्ते ।

उत्तिष्ठते विविधमन्दिरदृन्दवन्धो

धाम्नां ततो निशि निबोधति वक्षपाणिः ॥ इति ।

अथ च हरिशब्देन हरिदेवत्वं अवलोकयन्सुपगच्छते ।

भविष्योत्तरे ।

राशान्वेनापि कर्त्तव्यो वर्षे वर्षे महोत्सवः ।

इन्द्रध्वजसमुत्थानं महादानकृतं यदि ।

ततस्तु द्वादशे वर्षे कर्त्तव्यं नाम्नरा पुनः ॥

देवीपुराणे । सूर्यरथयात्रायाः कथञ्चिदकरणे द्वादशा

ग्रहध्वजः कर्त्तव्य इत्यभिधायोक्तम् ।

इन्द्रध्वजस्य चाप्येवमुच्चायो न कृतो यदि ।

ततो द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यो नाम्नरा पुनः ॥

ग्रहोत्सवो नभस्ये तु कार्यः सिंघगते रवौ ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रे विष्णुदेवते ॥

तत्पातस्तु भरण्यां स्नातवन्मामाश्विनस्य तु ।

अर्चयित्वा भगवतीं ततः सद्यो विघर्षयेत् ॥

भागवते ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा क्षपेद्दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिपनिष्कमेः ।

शुक्लपक्षे चतुर्थांश्च देवीकेशविमोचनम् ।

प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्तु शुभैर्जलैः ॥

सप्तम्यामग्निपूजां अष्टम्यां चतुर्षोपचमम् ।

प्रताप जागरेद्येव नवम्नां विधिवद्विधिः ॥
 सख्येष्वं दग्ध्यान्तु श्रीपाकौतुकमन्त्रैः ।
 गौराजनं दग्ध्यान्तु वसुधैवकुर्वन् भवत् ॥

वाराहे ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 उत्तरेष्वर्चनं कृत्वा अवधेन विवर्जयेत् ।
 मूलेन सकलां विष्णुशायामाहृत्य पूजयेत् ॥
 अन्त्यपादो निशाभागे अवषण्ण यदा भवेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्नां दिनभागतः ।
 दग्ध्यां वसुधैवकुर्वन् कुर्यान्नौराजनं नृप ॥
 स्नात्यादित्यस्तौयादौ सप्ताहश्चाग्निने सति ।
 रक्षां कृत्वा दग्ध्यान्तु गत्वा गौराजयेत्तदा ॥

गौराजनसंश्रितां शान्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

आह व्यासः ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्नां न पुनर्दिवा ॥
 अन्त्यपादो दिवाभागे अवषण्ण यदा भवेत् ।
 तदा सख्येष्वं देव्या दग्ध्यां साधनोत्सवैः ॥
 षष्ठ्यक्षये तु मूलादौ नवम्नामाग्निने सति ।
 षष्ठिकासुपहारैश्च पूजयेद्ब्राह्मणैश्च ॥
 पूर्वाषाढे तु कन्यायासुत्थानं नवबोधितः ।
 कुर्वता वीर्यते रात्रिं प्रजा च विकल्पा भवेत् ॥ इति ।

॥॥ ब्रह्माण्डपुराणे ।

तुलायां तिलतैलेन शयंवन्ध्यासमागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात्सायमेकं निरन्तरम् ।
सश्रीकाय शीपतये स श्रिया न विमुच्यते ॥
दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति दीपदानमन्त्रः ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
सुखराचिस्ररूपा सा प्रदीपोज्ज्वलनाय वै ॥
कुसुमकुसुमेर्गन्धैर्दीपैर्गोरोचनाफलैः ।
वसुवर्धूनववधूश्च^(१) पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥
पूजयेच्च सदा लक्ष्मीमलक्ष्मीं मलनाभिनीम् ।
क्षये पञ्चपताकानां ध्वजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

वाराहे ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
तस्मिन् शुक्ले तदा विष्णुस्तुलायामथ दृष्टिके ॥
लक्ष्मीप्रबोधः दीयालिकेति यद्य लोके प्रसिद्धिः ।
कौमुदी यस्मिन् विज्ञेया कौसुमी फाल्गुनी तथा ।
वासन्तिरिति विज्ञेया देशश्च महिमाश्रये ॥
आश्विने पौर्णमास्याश्च निशादेः क्रीडनं स्मृतम् ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

(१) पाठोऽयं आदर्शाशुक्ल एव मुद्रितः परन्तु न समीचीनः ।
वसुवर्धूनववधूश्चेति पाठो युज्यते ।

कार्त्तिके चितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।
 यक्षार्चा यक्षराशिः स्नात् कार्त्त्या चेष्टसुखाय वा ॥
 माघशुक्लचतुर्थ्यां वरमाराध्य च मियः ।
 पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा वा कौसुमी स्रता ॥
 फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु यदा वासविशासकः ।
 श्रेया वा फाल्गुनी शोके कार्त्त्या शोकसुखदूषे ॥
 चैत्राष्टम्याशुभकौस्तुभयोदश्यां स्मरार्चनम् ।
 तच्च कार्यमशोकार्थं श्रेया वासन्तिकेति वा ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यां तुलादित्ये सखीर्निर्द्रां विस्तुषति ।
 तस्मिन् शुक्ले यदा विष्णुसुखायामधिगच्छति ।
 उन्निष्ठत्ययतो विष्णुः पश्चात् ज्ञानचतुर्दशीम् ॥

अथ भविष्यपुराणे ।

क्षमं दानं श्रतगुणं कार्त्तिके वा तिथिर्भवेत् ।
 प्रतिपद्ब्रह्मज्ञापि गुह्यमिहैः सदीपकैः ।
 वासोभिरुत्तैश्चाद्यैर्गण्डैस्तद्ब्रह्मज्ञः पदम् ॥
 पुण्यैर्गन्धैर्वैवस्वैरात्मानं पूजयेद्बुधः ।
 तस्यां प्रतिपदायाञ्च च गण्डैर्ब्रह्मज्ञः पदम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
 सक्तविद्याविशारद-श्रीसेनाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कावर्णनप्रकरणे विष्णुप्रथमादिकावर्णनप्रकरणे नाम सप्तदशो-
 ऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विष्णुनामकीर्तने काशविशेषः ।

विष्णुधर्मीनरे वक्ष्ये उवाच ।

कस्मिन् काशे तु देवस्य किं किं नाम प्रकीर्तयेत् ।

एतन्मे वक्ष्यं हि निमि तं हि सर्वविदुष्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुखं वामदेवस्य व्यासं यद्वर्षं प्रभुम् ।

प्रद्युम्नमिन्द्रस्य क्रमादिषु प्रकीर्तयेत् ।

वक्ष्यमहं तथा कथं कीर्तयेत् दिनदशे ॥

माधवं पुच्छरीकाचं तथा वै भोगप्रापिनम् ।

पद्मनाभं चण्डिकां तथा देवं चिविक्रमम् ॥

क्रमेण रामशार्ङ्गस्य वक्ष्यादिषु कीर्तयेत् ।

विष्णुस्य मधुसूतारं तथा देवं चिविक्रमम् ॥

वामनं श्रीधरश्चैव चण्डिकां तथैव च ।

दामोदरं पद्मनाभं क्रैश्वरस्य यदूतमम् ॥

नारायणं माधवस्य गोविन्दस्य तथा क्रमात् ।

शैवादिषु च मासेषु देवदेवमनुसरेत् ।

प्रद्युम्नमिन्द्रस्य पञ्चयोः शुक्ल-कृष्णयोः ॥

शर्वः शर्वः शिवः साकुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।

आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुसरेत् ॥

विश्वं विष्णुर्वचद्धारो भूतभव्यभवप्रभुः ।
 भूतच्छतशङ्खावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अथक्कः पुष्करौकाक्षो विश्वकर्मा शुचिभवाः ।
 अम्बावो भावनोभर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥
 अमृतो यो हवीर्केतुः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अथाङ्गः शान्तो धाता कृष्णक्षैताननुस्मरन् ।
 देवदेवस्य नामानि कथितानि च यादव ॥
 ब्रह्माणं औपतिं विष्णुं कपिलं औपतिं प्रभुम् ।
 दामोदरं हवीर्केतुं गोविन्दं मधुसूदनम् ॥
 भूधरश्च दिवं देवं शक्तिं पद्मिनीं तथा ।
 चक्रिणश्च महाराज प्रथमादिषु संसरेत् ।
 सर्वदा सर्वदेवानां देवदेवस्य यादव ॥
 नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य
 काञ्चन सर्वः पुरुषप्रवीर ।
 तस्मात्सदा सर्वगतस्य नाम
 याथां यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥

यस्य उवाच ।

कार्यान्ते कथं कश्चिन् किं नामं परिकीर्त्तयेत् ।
 एतन्मे संग्रहं हिन्मि त्वं हि सर्वविदुष्यसे ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

चक्रिणं चक्रिणश्चैव शक्तिं च शक्तिं तथा ।
 मोक्षार्थी प्रवचन् राजन् दिषु प्राच्यादिषु करेत् ॥

अच्युतज्ञाधिकश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं वृष्टुम् ।
 संस्मरेत् पुरुषं भक्ता व्यवहारेषु सर्वदा ॥
 कूर्मं वाराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
 धाजिष्णुमग्निजनने अपेक्षाम ततश्चितः ॥
 संध्यामाभिसुखो गच्छन् संस्मरेत्तपराजितम् ।
 केयवं पुच्छरीकाचं पुष्कराचं तथा जपेत् ॥
 नेत्रवाधासु सर्वासु हृषीकेयं तथैव च ।
 अच्युतज्ञान्तश्चैव अपेक्षोपधर्मिणि ॥
 गच्छन्धनानुस्मरणादापदोमुच्यते नरः ।
 अरदुष्टशिरारोगविषवीथं प्रप्राप्स्यति ॥
 यज्ञनक्षत्रपीडासु देववाधाटवीषु च ।
 दक्षुवैरनिरोधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अन्धकारे तथा तीव्रे नरसिंहेति कीर्त्तयेत् ॥
 नारायणं ग्राह्णधरं श्रीधरं गजमोक्षकम् ।
 वामनं खड्गिनश्चैव दुःखप्रेषु तु संस्मरेत् ॥
 अग्निदात्रे समुत्पन्ने संस्मरेत्कलशायिनम् ।
 वसुभद्रन्तु युद्धार्थं कथ्यारम्भे हस्तयुधम् ।
 उत्तरणे वणिज्यार्थं श्रीग्रामभुदये नृप ॥
 जगतो मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत् ।
 अग्निघातेष्वग्नेषु विश्वोक्तेषु तथा जपेत्^(१) ॥
 उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेद्विष्णुं प्रक्षापे माधवं नरः ।

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥
 गारायणं सर्वकालं क्षतप्रसूक्षितादिषु ।
 स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कीर्त्तयेद्वासुदेवस्य श्रुत्वापि यादवम् ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् यथेष्टं नाम कीर्त्तयेत् ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु देवनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत भक्ता ॥
 इति विष्णुनामकीर्त्तने कालविशेषः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

ते च गौणं वाचनिकास्तेति द्विप्रकाराः । तदेवं विचार्यते
 मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति, ननु को मुख्यः
 को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा वृद्धिआहुदौ
 प्रातरादिः । यस्याविहितः तत्समीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्गभावं गौयमानः
 सङ्गवादिः स गौणः । तदाह चिकाण्डमण्डनः ।

स्वकासादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालसमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वोत्तरयोः पूर्वस्य कर्मणो यः स्वकासस्तस्मादुपरितनः
 उपरितनकर्मकालाच्च पूर्वभावी पूर्वापरयोरन्तरालकाल इति यावत्
 सपूर्वस्तिन् कर्मणि गौणः । यदा यद्योक्तान्तरालवदागामिक्रिया-

मुख्यकाशस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकाशतां मन्वन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकाशस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाय यदृष्यमाणमुच्यते यतः साक्षात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावद्विगतप्रार्थं उत्तरस्य साक्षात्प्रच्युतत्वाद-
विनष्टरूपं तच्च यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं कर्म क्रियते तदा विनष्टसमा-
धानार्थं चविनष्टविनाशनं प्रसज्यते । तन्मृतजीवनाय जीवन्मरणमिव
स्यात् । अथ ब्रूमः । उत्तरे कर्मकाले द्यौरवकाशे सतीदमुच्यते न
पुनरसत्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकाशसमीपवर्तिनः काशस्याभि-
धवाविनाभूतप्रवृत्तिसम्भवासाधनिकत्वमेवोचितं, सत्यमेवं, तथापि
तत्काशोपलक्षणीभूतातपमाह्वादिगुणोपनीतया कौकिक्या प्रातरा-
दिग्रन्थप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वमप्यस्येवेति गौणत्वोक्तिर्न विरुध्यते । ननु
तदनुपदेशात्कथं शास्त्रालमाशङ्कते, प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः । नन्वेवं
तर्हि यथाकथञ्चित्सादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रातरादिह-
त्यानि प्रसज्येरन्, किमचानिष्टं क्रियते एवं हि कदाचिदत्यन्त-
सादृश्यतः प्रचुरगौणप्रयोगसन्निहः सङ्गवादेरसाभात्, तदेवमस्मिन्
संग्रहे कश्चित् पूर्वाह्णे दैविकं आहूतमित्यादिकाशसंग्रहेषु वाक्येषु
काशं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितका-
शातिक्रमेषु गुणभूतकर्मानुपपत्तयः काशान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति
पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान्, काले हि कर्म चोद्यते न कर्मणि
काशः अतः कर्मणामेव प्राधान्यं काशमनूय कर्मणो विधानात् । ततः
कर्म प्रति गुणभूतविहितकाशातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुपपत्तयं गौ-
णकालेऽप्यनुष्ठानं कार्यम् । काशदाने कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय्यत्वात् ।
न ह्येकस्यान्नं विना श्रेयभोजनमेव त्यज्यते । तदयुक्तम् । न तावत्कर्म-

गुणोभावेनापि पूर्वपक्षो घटते कर्मणः फलसम्बन्धात् । फलवत्त्वविधा-
वफलानन्दमिति न्यायेन काकल्लेवाङ्गत्वात् । न च कर्मणः काक्षा-
र्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति शङ्क्यम् । .काकल्ले फल-
वत्कर्मार्थत्वावगमात्, नापि काकल्लगुणोभावोक्तः सिद्धान्तो घटते,
असिद्धहेत्वाभासोपन्यासात्, न ह्यत्र काकल्लानुवादेन कर्म विधीयते,
काकल्लान्यतः प्राप्तिविरहात् । ननु काकल्ल वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावे-
यभावाद्यादिरूपेण लोकव्यवहारादेव ज्ञातस्यानुवादे भविष्यति ।
मेवम् । लोकासिद्धकाकल्लरूपास्तुवादेन कर्मविधायक स्वयमफलत्वेन
फलवत्कर्मोद्गताभावेन च विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं चास्मिन्
कर्मण्युपदेशस्य काकल्ले न कर्मकारसम्बन्धो घटते तस्यैतत्कर्मानु-
ष्ठानेऽनन्तरमेवाऽनुष्ठितत्वात् । नन्वेवं तर्हि यजेत स्मर्गकाम इत्य-
चापि लोकादेवावगतं स्मर्गकामिनमनूय यामविधेरवधारणात् कथं
न विधानार्थक्यं, उच्यते, यद्यपि स्मर्गकामलोद्देशतया वाक्येऽन्यथः
प्रतीयते तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यव्यापेक्षयात् पुरुषस्य च
सिद्धरूपतया तदगर्हत्वात्स्मर्गकामपदेन कामनाविषयभूतः स्मर्ग एव
वाक्यत्वेन समर्थते स्मर्गकामस्य पूर्वसिद्ध एवानूद्यते, यथा लोहितो-
ष्णीषा चत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ विशेषवाच्यत्वनिर्णयं प्राप्तत्वादप्राप्त-
विशेषणमात्रपरत्वं वाच्यं एवमिहापि । तदुक्तं मच्छन्मित्रैः ।

अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कामग्रन्था हि तावदाः ।

विशेषप्रधानत्वं दृष्टीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः काकल्लानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तम् । तदेवं यथोक्तौ
पूर्वोक्तपक्षवपुक्तौ कौ च तर्हि तौ युक्तौ । उच्यते । तत्र तावत्पूर्व-
पक्षः निजं नैमित्तिकं चावच्छब्दत्वेन प्राप्ते तादृग्निर्वाह्यरूपनिर्वाहार्थं
यथा ब्रह्मवादिष्वप्यने विहितारण्यतौ तत्तदुग्रप्रतिनिधिरूपं

कर्तव्यमिति स्थिते साक्षात्साधनसौ गौणकास्यपक्षं कार्यम् । .

तदाह चिकाशमखनः ।

सुखकाशे सदावयं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकाशेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यपेक्ष्योभवेदिति ॥

‘ईदृशः’ सुखकास्यपक्षः, अनेनास्य प्रतिनिधिमेव धोम्यता दर्शिता । न्यततिथावपि गौणकास्यपक्षं दर्शयन्ति ।

अथाकथञ्चित् कर्तव्यं नित्यं कर्म विज्ञानता ।

न प्राप्तस्य विज्ञोपोऽक्षि पैदकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

सामिन्याः प्रहरं यावन्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

सन्धौ रात्रौ न कर्तव्यं आहुं खलु विषयैः ॥ इत्यादि ।

सन्ध्यादिकाशविशेषनिषेधस्य गौणत्वेन तत्कास्यपक्षप्राप्तौ सत्यामेवावकश्यते । -नित्यनैमित्तिकेषु च यथा शक्यतां तथा कुर्यादित्युपबन्धसामर्थ्याभित्यवदतस्ततोऽन्यान्यपुण्यनित्यानि भवन्ति ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति ।

ननु यदि सुखकाशातिक्रमे गौणकास्यपक्षं न विशद्भुम् तर्हि दर्शपूर्वभाष्यपार्वशब्दादौनाममावाद्यादिविहितकाशाभावे पञ्च-
आदिषु कर्तव्यत्वं प्रचक्ष्येत । का नामेषा प्रसन्निरभिमतमेव हि गौणकाशसौकारवादिनसदा तदनुष्ठानम् । एतच्च गौणकास्यपक्षं न कान्येषु । तच्च हि सर्वाङ्गोपसंहारशक्त्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । गौणकास्यपक्षे तु कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषिकाशमखनोक्तप्रस-
ङ्गादुच्यते ।

गौषेष्टेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्ता निष्कृतिमाचरेत् ॥

काशान्तरोदितं कर्म एतेषु पूर्वोक्तकालेषु गौषकालेष्वचरेत् ।
पञ्चान्नरमपि तेनैवोक्तं ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौषकाले समाचरेत् ।

अथाकृतेत्यत्र पूर्वकाशताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौषकाश-
पक्षे प्राप्तेऽभिधीयते सर्वत्र समन्वयनिर्दिष्टस्य काशस्थानुपादेयत्वे
सद्वैयक्त्यभावस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहित-
काशमन्त्रेणाधिकाराभावात् काशान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति
गौषकाशपक्षं न कार्यं विहितकाशाभावेऽधिकाराभावः शान्तप-
नीयाधिकरणे प्रापकाश्च निमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अत एव गौगाधिः ।

गणितान्त्राद्यन्ते काशः काले तिष्ठन्नि देवताः ।

वरन्त्येकाङ्गतिः काले नाकाले सप्तकोटिप्रः ॥

यत्तु चिकाण्डमण्डलेन गौषकाशपक्षमुक्तं तत् पूर्वपक्षन्यायस्यैव
सिद्धान्ततामभिमन्यमानेनोक्तमित्युपेक्षणीयं । यत्तु यथाकचक्षिदि-
त्यादिस्मरणं न तत्र गौषकाशपक्षं प्रतिपाद्यते किन्त्वपक्षमेव ।
यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते स्वकाशप्राप्तस्य कर्मणोस्तुल्यद्रव्याद्यवयवसि-
वप्रादिसोपोऽननुष्ठानं न कार्यम्, किन्तु स्वकाश एव यथा-
कचक्षिस्तुल्यद्रव्यसदृशोपादानेन किञ्चिद्विहितमपि कर्तव्यमिति ।
यदपि “दिवोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं न तेन सर्वेभ्यः कर्मसु
सर्वेषां च गौषकाशानां गौषकाशयुक्ता पक्षमुच्यते किन्तु केतु-
चिदेव कर्मसु किञ्चिदेव काशान्तरमनुकल्पनेन तुल्यकाशवज्राया-
दप्राप्तमेव विधीयते । अतो नैतद्वचनबलेन संवत्सरर्तु-मास-तिथ्या-

दिकाव्यविशेषविहितानि कर्माणि तत्तत्काळातिक्रमे काळान्तरेऽपि
कर्तुं युज्यन्ते । यत्तु चण्ड्या-राश्वोः आहूतिवेषः सोऽपि रागतः प्रा-
ज्ञस्य भवसादेरिव व्याघ्राभासोत्पादितमोहप्राप्तस्योपपद्यते । अथवा ।

“द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः आहूतं प्रतिवक्षिष्या ।

अकाले यदि वा काले तीर्थमाहूतं सदा नरैः ॥

प्राप्तेरेव हि कर्तव्यम्” । इत्यादिभिरपराङ्मादित्यतिरिक्तकाळप्राप्तस्य
आहूतस्य चण्ड्यादिकालेऽप्ययं प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकाळातिक्रमे
नित्य-भैमिनिकानां गौषकालेऽनुष्ठानं दृश्यते तत् कश्चित् प्रिष्ट-
मर्हापरिहार-मनःपरितोषार्थं, कश्चित्शान्तकल्पेन कळान्तरविधि-
रित्यनवयम् । उपदिष्टकाळातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्य-
कोभात्मुख्यकाळातिक्रमो न कार्यः, एतदेव च सन्देहपूर्वकमुपन्यस्य
विकाशमण्डनेन निर्णीतम् ।

मुख्यकाले हि मुख्यद्येत् साधनं नैव सम्भते ।

तत्काळ-द्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौषतापि ज्ञा ॥

मुख्यकाळमुपाश्रित्य गौषं मुख्यस्य साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यकोभेन गौषकाळप्रतीक्षम् ॥

तदेवेतत्सिद्धं वचनमन्तरेण गौषकाळग्रहणं न कार्यं सति तु
वचने गौषस्य, तस्मात् परस्मात्पि ग्रहणं कार्यमिति ।

इति श्रीमद्भार्याभिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरचक-
रविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे काव्यनिर्णयः समाप्तः ।

शिवमण्ड ।

ASIATIC SOCIETY, CALCUTTA

